

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ YANINDA
DOVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI**

FƏRHAD RƏHMANOV

SOSIAL SFERA VƏ SOSIAL SİYASƏT

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Elmi-Metodik
Şurasının 26 aprel 2021-ci il (protokol № 2)
qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur*

BAKI-2021

Rəyçilər: f.e.d., prof.Ə.Z.Abdullayev
i.e.d., prof. V.H. Abbasov
i.f.d., dos. E.B.Suleymanov

Fərhad Pənah oğlu Rəhmanov. Sosial sfera və sosial siyasət. Dərs vəsaiti.
Bakı: 2021, 438 səh.

ISBN: 978-9952-37-565-7

Sosial sahənin nəzəri-metodoloji, sosial-iqtisadi və təşkilati-idarəetmə problemləri, onun sektorları, iqtisadi fəaliyyət sahələri və növləri kompleks işıqlandırılır. Sosial sahədə iqtisadiyyatın və idarəetmənin müasir aspektləri təhlil edilir. Sosial xidmətlərin bazar sektorunun təşkilinin xüsusiyyətləri araşdırılır.

Müasir sosial problemlər ayrıca işıqlandırılır. Oxucu sosial sahənin inkişafı vasitəsi kimi sosial siyasətin müasir başa düşülməsi və şərhilə tanış olur. Respublikanın inkişafının müasir mərhələsində Azərbaycan dövlətinin sosial siyasəti səciyyələnir.

Bakalavr, magistr, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri, sosial siyasət, iqtisadiyyat və sosial sahənin idarə edilməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində çalışan rəhbər işçiləri və mütəxəssislər üçün.

© F.P.Rəhmanov

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I BÖLMƏ. SOSIAL SFERANIN İQTİSADİYYATININ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

FƏSİL 1. SOSIAL SFERANIN MAHİYYƏTİ

- 1.1 Sosial sferanın iqtisadiyyatı
- 1.2. Sosial sfera sahələrinin və fəaliyyət növlərinin təsnifatı

FƏSİL 2. SOSIAL SFERANIN İNKİŞAF AMİLLƏRİ

- 2.1. Sosial sferanın inkişafının əsas tendensiyaları və amilləri
- 2.2. Dövlət tərəfindən əhaliyə göstərilən sosial xidmətlər

FƏSİL 3. SOSIAL SFERANIN RESURS POTENSİALI

- 3.1. Sosial sferanın maliyyə təminatı
 - 3.1.1. Sosial siyasətin büdcəsinin strukturu
 - 3.1.2. Sosial təbiətli dövlət maliyyə öhdəlikləri
- 3.2. Maliyyə resurslarının toplanmasının fond forması
- 3.3. Sosial sferanın maddi-texniki potensialı
- 3.4. Sosial sferanın əmək və sahibkarlıq potensialı, informasiya resursları

FƏSİL 4. SOSIAL SFERANIN İDARƏEDİLMƏSİ

- 4.1. Sosial sferanın idarəetmə orqanları
- 4.2. Sosial sferanın idarə edilməsi alətləri

FƏSİL 5. SOSIAL TEXNOLOGİYALAR

- 5.1. Sosial texnologiyaların təsnifatı
- 5.2. Sosial texnologiyaların forma və növləri
 - 5.2.1. Sosial diaqnostika
 - 5.2.2. Sosial terapiya
 - 5.2.3. Sosial profilaktika

FƏSİL 6. SOSIAL SFERANIN BÜDCƏ VƏ BAZAR SEKTORLARI

- 6.1. Sosial sferanın büdcə və bazar sektorlarına ayırd edilməsi
- 6.2. Sosial sferanın büdcə sektorunun iqtisadiyyatı
- 6.3. Sosial sferanın ödənişli xidmətlər sektorunun tənzimlənməsi

FƏSİL 7. SOSIAL SFERA XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

- 7.1. Sosial sfera xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət
- 7.2. Sosial sfera xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi

FƏSİL 8. MÜƏSSİSƏLƏRİN SOSIAL İNKİŞAFI

- 8.1. Müəssisələrin sosial öhdəlikləri
- 8.2. Müəssisələrin sosial inkişafının xarici təcrübəsi
- 8.3. Sosial məsuliyyət konsepsiyası
- 8.4. Sosial sifariş

FƏSİL 9. SOSIAL SFERADA SAHİBKARLIQ

- 9.1. Sosial sferada sahibkarlıq formaları
- 9.2. Sosial sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin funksiyaları
- 9.3. Sosial sferada kiçik biznesin inkişafının dövlət tənzimlənməsi
- 9.4. Sosial sahibkarlıq

FƏSİL 10. SOSIAL SFERADA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI

- 10.1. Sosial sferada dövlət-özəl tərəfdaşlığının xüsusiyyətləri
- 10.2. Dövlət-özəl tərəfdaşlığına xarici təcrübəsi
- 10.3. Dövlət-özəl tərəfdaşlığının prioritetli tətbiq sferaları

BÖLMƏ II. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SOSIAL SFERANIN SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

FƏSİL 11. TƏHSİL SİSTEMİ

- 11.1. Təhsilin sosial-iqtisadi mahiyyəti
- 11.2. Təhsil sahəsinin hüquqi əsasları
- 11.3. Təhsilin maliyyələşdirilməsi
- 11.4. Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının təşəkkülü və inkişafı

FƏSİL 12. SƏHIYYƏ SİSTEMİ

- 12.1. Səhiyyəsinin iqtisadi təbiəti və sosial mahiyyəti
- 12.2. Səhiyyənin təşkilinin modelləri
- 12.3. Ölkədə müasir səhiyyə modelinin təşəkkülü

FƏSİL 13. ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİ

- 13.1. Sosial müdafiə müasir cəmiyyətin ən mühüm institutlarından biri kimi
- 13.2. Sosial müdafiənin əsas istiqamətləri və prinsipləri
- 13.3. Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin tərkib hissələri
- 13.4. Sosial sığortanın təşkilinin və maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri
- 13.5. Pensiya təminatı
- 13.6. Sosial iş sosial müdafiənin mexanizmlərindən biri kimi
- 13.7. Əhaliyə sosial dəstək proqramları

FƏSİL 14. MƏDƏNİYYƏT, İNCƏSƏNƏT VƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ

- 14.1. Mədəniyyət və incəsənət xidmətlərinin iqtisadi mahiyyəti

- 14.2. Mədəniyyət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi
- 14.3. Dövlətinin mədəniyyət siyasəti
- 14.4. Mədəniyyət sferasının maliyyələşdirilməsi
- 14.5. Kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusiyyətləri
- 14.6. Prodüser fəaliyyəti

FƏSİL 15. BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMAN

- 15.1. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri
- 15.2. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri bazarının dövlət tənzimlənməsi
- 15.3. Bədən tərbiyəsi və idmanın idarə olunması
- 15.4. Bədən tərbiyəsi və idmanın sahəvi strukturu

FƏSİL 16. TURİZM VƏ MEHMANXANA TƏSƏRRÜFATI

- 16.1. Turizm xidmətlərinin mahiyyəti
- 16.2. Müasir kütləvi turizmin inkişaf modelləri
- 16.3. Sosial turizmin inkişafı
- 16.4. Turizmin dövlət tənzimlənməsi və dəstəklənməsi formaları
- 16.5. Qonaqpərvərlik sənayesi və mehmanxana təsərrüfatı

BÖLMƏ III. SOSIAL SFERANIN BAZAR SEKTORU

FƏSİL 17. MƏNZİL-KOMMUNAL KOMPLEKSİ

- 17.1. Mənzil-kommunal kompleksi xidmətlərinin xüsusiyyətləri
- 17.2. Mənzil-kommunal kompleksinin dövlət tənzimlənməsi
- 17.3. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin əlçatanlığı
- 17.4. Yaşayış kompleksinin idarə edilməsinin əsas metodları
- 17.5. Mənzil fondunun idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi

FƏSİL 18. NƏQLİYYAT VƏ KOMMUNİKASIYALAR

- 18.1. Nəqliyyat və kommunikasiya xidmətləri bazarının xüsusiyyətləri
- 18.2. Nəqliyyat sferasında təsərrüfatçılıq mexanizmi
- 18.3. Kommunikasiya xidmətləri sferası

FƏSİL 19. TİCARƏT, MƏİŞƏT VƏ İCTİMAİ (EVDƏNKƏNAR) İAŞƏ XİDMƏTLƏRİ

- 19.1. Məişət xidmətləri bazarının strukturu
- 19.2. Məişət xidmətləri sferasında təsərrüfatçılıq mexanizmi
- 19.3. Ticarətinin mahiyyəti və əsas funksiyaları
 - 19.3.1. Pərakəndə ticarət sferası
 - 19.3.2. Ticarətin təşkilinin şəbəkə formaları
- 19.4. İctimai iaşə xidmətləri

BÖLMƏ IV. SOSIAL SIYASƏT SOSIAL SFERANIN İNKİŞAFININ ALƏTİ KİMİ

FƏSİL 20. SOSIAL SIYASƏTİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

- 20.1. Sosial siyasətin prioritetləri
- 20.2. Sosial siyasətin obyektləri və subyektləri
- 20.3. Sosial siyasətin əsas istiqamətləri
- 20.4. Sosial siyasətə yanaşmalar
- 20.5. Sosial siyasətin anlayış aparatı
- 20.6. Sosial strategiya
- 20.7. Sosial siyasətin sahəvi strukturu
- 20.8. Sosial siyasət subyektlərinin imkanları və məhdudiyyətləri

FƏSİL 21. SOSIAL SIYASƏT MEXANİZMLƏRİ

- 21.1. Sosial siyasətin hüquqi təminatı
- 21.2. Sosial siyasətin maliyyə mexanizmi
- 21.3. Sosial siyasətin vergi rıçaqları
- 21.4. Sosial siyasətin inzibati mexanizmi

FƏSİL 22. SOSIAL SIYASƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİ

- 22.1. İqtisadi və sosial səmərəlilik, sosial siyasətin iqtisadi və sosial səmərəliliyi
- 22.2. Sosial siyasətin səmərəliliyinə görə istiqamətləri
- 22.3. Sosial siyasətin institusional strukturu

FƏSİL 23. SOSIAL SIYASƏTİN REGIONAL ASPEKTLƏRİ

- 23.1. Sosial siyasətin maraqlarına uyğun regionların tipologiyası
- 23.2. Regional sosial siyasətin əsas istiqamətləri

FƏSİL 24. SOSIAL SIYASƏTİN ƏSAS KONSEPSİYALARI

- 24.1. Sosial nəzəriyyə və sosial siyasət
- 24.2. Hüquqi dövlət
- 24.3. Vətəndaş cəmiyyəti
- 24.4. Sosial dövlət
- 24.5. Ümumi rifah dövləti

FƏSİL 25. SOSIAL SIYASƏT MODELƏRİ

- 25.1. Sosial siyasətin modellərinin təsnifatı
- 25.2. Ümumi rifah dövlətinin İsveç modeli
- 25.3. Sosial siyasətin paternalist modeli

FƏSİL 26. İQTİSADI QƏRARLARIN SOSIAL QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 26.1 Sosial ekspertiza və onun keçirilməsi üsulları
- 26.2. Sosial ekspertizanın məlumat bazası

FƏSİL 27. MÜASİR SOSIAL PROBLEMLƏRİN TƏDQIQI PRİNSİPLƏRİ

- 27.1. Sosial problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi
- 27.2. Sosial problemlərin fənlərarası dərki
- 27.3. Sosial fenomenlərin çoxsəviyyəli təbiəti
- 27.4. Sosial problemlərin öyrənilməsində müqayisəli təhlil

FƏSİL 28. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN SOSIAL SİYASƏTİ

- 28.1. Müasir sosial siyasətin xüsusiyyətləri
- 28.2. Sosial siyasətin prioritetləri

Ədəbiyyat

GİRİŞ

Hazırda Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı əsasında demokratik cəmiyyətin yaradılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi islahatların növbəti mərhələsindədir. İqtisadi münasibətlərin qloballaşması və postindustrial cəmiyyətin təşəkkülü, elmi-texniki potensialın sosial yönümdə yenidən istiqamətləndirilməsi, birbaşa insan üçün, onun rifahının yaxşılaşması üçün "işləyən" texnoloji istiqamətlərin və texnikanın nəsillərinin qabaqlayıcı inkişafı kimi aparıcı tendensiyalara malik olmuş sivil dünya təsərrüfatı əlaqələrinə ölkəmizin inteqrasiyası daha da güclənir.

Məqsədli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından XXI əsrin ikinci onilliklərindənk respublika iqtisadiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişi və şaxələndirilməsini həyata keçirməyə imkan vermişdir. Ötən 25 il ərzində sosial-iqtisadi sferada dərin və səmərəli dəyişikliklər baş vermişdir.

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkə bir çox mürəkkəb və konstruktiv vəzifələri həll etmişdir. Respublikada vətəndaşların maddi vəziyyəti və psixologiyasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkə kütləvi yoxsulluqdan, gəlirlərə görə yüksək qütbləşmədən və keçid dövrünə xas olan digər hallardan xilas olmuşdur.

Bu gün respublika əhalisinin əksəriyyəti başqa kateqoriyalarla düşünür və daha çox orta sinfə xas olan başqa dəyərlərə oriyentasiyanın tərəfdarıdır. Artıq əhalinin bu təbəqələri minimal istehlaka deyil, inkişaf etmiş ölkələrin istehlak standartlarına istiqamətlənib. Rifahın yüksəldilməsinin dövlət siyasəti sayəsində çoxları rahat yaşayış şəraitinə, xaricdə istirahətə, müalicəyə, müxtəlif təhsil müəssisələrində uşaqların ödənişli təhsil almasına və s. malik ola bilirlər.

Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, biznesə daxil olma şəraitinin sadələşdirilməsi və onun aparılması imkanlarının yaxşılaşdırılması sayəsində Azərbaycan vətəndaşlarının "şaquli mobillik" imkanları ciddi şəkildə yaxşılaşmışdır.

Azərbaycanın bundan sonra da qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələri həll etmək və qarşıya çıxan global çağırışlara cavab vermək iqtidarında olması üçün yüksək islahat templərinin saxlanması gərəkdir. Xammal artım modelinin tükənməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas müqayisəli üstünlüyü yalnız ölkənin insan kapitalının keyfiyyəti ola bilər. İnsan kapitalına isə həlledici təsiri məhz sosial siyasət göstərir. Müvafiq olaraq, o, yalnız sosial deyil, həm də iqtisadi inkişafın əsas drayveri, onun xərcləri isə dövlət investisiyalarının ən perspektivli hissəsidir.

Ölkədə "Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" adlı proqram sənədi qəbul edilib. Ona uyğun olaraq, insan kapitalının inkişafı ilə bağlı sektorlar üzrə islahatlar mütləq prioritetlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu, ilk növbədə, sosial sfera sahələri - təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı, bədən tərbiyəsi və idman, turizm sahələridir.

Elm və innovasiyalar onlarla sıx bağlıdır. Elmi iş təhsil fəaliyyətinə güclü təsir göstərir. Tədrisin keyfiyyəti əsasən elmi və təhsil proseslərinin birləşməsi ilə müəyyən edilir.

Təhsil və mədəniyyət arasında da güclü qarşılıqlı asılılıq mövcuddur, çünki sonuncu insanların mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında fəal rol oynayır, təhsil fəaliyyəti isə tərbiyə işinin və sosial-mədəni inkişafın tərkib hissəsi kimi baxıla bilər.

Səhiyyə, bədən tərbiyəsi və idman insanların fiziki potensialının qorunub saxlanmasına və təkmilləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Sağlamlığın qorunması və onun möhkəmləndirilməsi yalnız qismən tibb müəssisələrində işçilərin səylərindən asılıdır. Sağlam həyat tərzini, xəstəliklərin profilaktikası faktorunu həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu əsasları bilmək və onların praktiki tətbiqi bir çox xəstəliklərin qarşısını almaq, erkən mərhələdə onları aşkar etməyə imkan verir.

Sağlam həyat tərzinin formalaşmasında uğurlar həm də sosial sferada mənzil-kommunal təsərrüfatı, sanatoriya-kurort xidməti, turizm və rekreasiya, əhalinin sosial xidməti kimi sahələrdən və fəaliyyət növlərindən asılıdır.

Sosial sahələri xidmət sferasının digər sahələri ilə birləşdirən əsaslar mövcuddur. Bu əsaslar xidmətlərin universal xarakteri ilə müəyyən edilir. Bunlar, xidmətlərin toxunuşla duyulmasının qeyri-mümkünlüyü, qeyri-maddi xarakteri, xidmətlərin istehsalı və istehlakı prosesinin qırılmazlığı, xidmətlərin keyfiyyətinin bircins olmaması və dəyişkənliyidir. Bununla yanaşı, insan kapitalının və potensialının inkişafına mühüm töhfə verən sosial sfera xidmətləri qeyri-maddi yığım xüsusiyyətlərinə malikdir.

Təhsil, mədəniyyət və tibb fəaliyyətinin nəticələri insanın özündə təcəssüm olunur, ondan ayrılması qeyri-mümkün olur. Bu o deməkdir ki, sosial-mədəni xidmətləri servis tipli xidmətlərlə bərabər tutmaq olmaz.

Sosial sferanın bir çox xidmətləri ictimai rifah (xalis və qarışıq, sosial əhəmiyyətli) xüsusiyyətlərinə malikdir və bununla əlaqədar olaraq sosial sfera ictimai sektora aid edilir. Bu, sosial sferanın əsasən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə ehtiyac yaradır. Məcburi vergi ödəmələri mexanizmi dövlət büdcəsinin sabit gəlir bazasını yaradır və bununla da əhaliyə ödənişsiz sosial xidmət göstərilməsini təmin edir.

Sosial sferanın bir çox xidmətlərinin başlıca xüsusiyyəti, eyni zamanda, təkcə ictimai rifah deyil, həm də fərdi istehlak rifahı olması, potensial "əmtə" olaraq, bazar münasibətləri sisteminə daxil olmasıdır. Belə olduqda, sosial xidmətlərin inkişafına fərdi investisiyalardan səmərə əldə etmək imkanı yaranır. Sosial xidmətlər bazarı formalaşır və inkişaf edir. Bu bazar adi xidmətlər bazarından güclü ictimai oriyentasiyası ilə fərqlənir.

Sosial sferada həm ictimai, həm də fərdi maraqlar var. Onların inkişaf vektorları heç də həmişə üst-üstə düşmür. Fərdi maraqlar özəl maliyyələşdirmə, ictimai maraqlar isə ictimai maliyyələşdirmə mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir.

Təqdim edilən dərs vəsaiti dörd bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmədə bütün sosial sfera üçün nəzəri əsaslar və ümumi iqtisadi problematika təsvir olunur. İkinci bölmədə sosial sferada fəaliyyətin və idarəetmənin iqtisadi mexanizminin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Üçüncü bölmədə sosial sferanın bazar (ödənişli) sektorunda təsərrüfatçılığın və idarəetmənin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Burada sosial sfera geniş şərh olunur. Bura təkcə sosial sferanın büdcə sahələri deyil, həm də bu sferanın ödənişli sahələri tərəfindən təklif olunan sosial xidmətlər də daxildir.

Dördüncü bölmədə sosial siyasət məsələlərinin nəzəri dərk edilməsi, cəmiyyətin ona baxışlarının təkamülü, sosial islahatların nəticələrinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi qərarların sosial ekspertizası ilə bağlı müddəalar xarakterizə olunur. Bu bölmədə müəllif sosial nəzəriyyənin inkişafı kimi və Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətinin istiqaməti kimi, sosial siyasət haqqında oxucuda konseptual təsəvvür formalaşdırmağa çalışır.

Müəllif bu kitabın yazılmasında əvəzsiz köməyinə görə dostu Lətifova Hikmət Şakir oğluna səmimi minnətdarlığını bildirir.

BÖLMƏ 1.

SOSIAL SFERANIN İQTİSADİYYATININ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

FƏSİL 1. SOSIAL SFERANIN MAHİYYƏTİ

1.1. Sosial sferanın iqtisadiyyatı

İnkişafın postindustrial mərhələsində xidmət sferası milli iqtisadiyyatın dominant sektoruna çevrilir. XXI əsr yeni iqtisadiyyatın - əsasən sosial yönümlü iqtisadiyyatın əsri olur.

Sosial sfera xidmət sferasının mühüm tərkib hissəsidir, onun ümumi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bununla yanaşı, sosial sfera özünün xassələri və sosial-iqtisadi funksiyaları ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Sosial sfera iqtisadiyyatının predmetinin müəyyən edilməsi metodoloji çətinliklərlə üzləşir. Bu, birincisi, sosial sferaya çoxlu sayda müxtəlif sahələrin daxil olması ilə bağlıdır. Müxtəlifliyin vəhdətini təmin edən birləşdirici meyarların tapılmasında çətinliklər yaranır. İkincisi, daha mürəkkəb metodoloji problem ondan ibarətdir ki, indiyə qədər müasir ümumi iqtisadi nəzəriyyə elmi biliklərin bütöv sistemi kimi formalaşmamışdır. Əgər ümumi iqtisadi nəzəriyyədə iki hissəni — əsas (özək) və periferik hissəni ayırd etsək, onda dəyərlər oriyentirlərinin normativ sistemini əks etdirən birinci (nəzəri, əsas) hissədə ilkin konseptual baxışlarda daha çox fikir ayrılıqları mövcuddur.

Hal-hazırda neoklassik iqtisadi nəzəriyyə ümumi iqtisadi nəzəriyyədə hakim mövqə tutur. Bu nəzəriyyə, özünü tənqidləyici bazar iqtisadi sisteminin dayanıqlılığını prinsipinə, onun avtomatik ümumi tarazlıq qabiliyyətinə, iqtisadiyyata minimal dövlət müdaxiləsi prinsipinə, metodoloji fərdilik prinsipinə və fərdin istehlak üstünlüklərindən irəli gələrək şəxsi mənfəətini maksimuma çatdıran iqtisadi insan kimi traktovkasına əsaslanır.

Lakin bu konsepsiya bu gün çətin günlər yaşayır, çünki o, müasir iqtisadi reallığın çağırışlarına adekvat cavab verə bilmir. Yeni institusional nəzəriyyə, postkeynsçilik, ictimai sektorun iqtisadiyyatı və sosioiqtisadiyyat kimi nəzəriyyələr onu əvəz etməyə hazırdır [138].

Bu nəzəriyyələrin dəyərlər sistemi iqtisadi insanın rəşionallığı prinsipinin, bazarın ümumi tarazlığa və sabitliyə doğru özünü tənqidləyici qabiliyyətinin mütləqləşməsinə imkan vermir. Burada institusional tənqidləyicilər sistemindən, o cümlədən dövlət institutlarından müasir bazar sisteminin davamlı fəaliyyəti üçün fəal istifadə edilməsinin zəruriliyi

əsaslandırılmışdır. Həmçinin burada müasir istehsalın sosial amilləri, bazar iqtisadiyyatının sosial yönümlülüyü, biznesin sosial məsuliyyəti araşdırılır. Deməli, müasir ümumi iqtisadi nəzəriyyənin əsaslı hissəsi indiyə qədər formalaşmayıb və iqtisad elminin konkret tətbiqi sahələri üçün yararlı kifayət qədər əsaslandırılmış universal konseptual müddəalar işlənib hazırlanmayıb.

İqtisad elminin periferik (instrumental) hissəsi daha çox məntiqi həmahəngliyi ilə seçilir. Burada iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri üzrə tədris kurslarında tətbiq olunan bir sıra universal müddəalar işlənib hazırlanmışdır.

İstənilən sahələrarası tədris kursunun formalaşmasının mühüm xüsusiyyəti iqtisadiyyatın konkret sahələrində iqtisadi qanunauyğunluqların nəzəri ümumiləşdirilməsidir. Bu gün sahələrarası səviyyədə iqtisadi proseslərin və hadisələrin nəzəri dərkində sahə səviyyəsi ilə müqayisədə açıq-aydın geriləmə var.

Sosial sferanın iqtisadiyyatının konkret sahələrində təsərrüfatçılığın iqtisadi qanunauyğunluqlarının və şəraitinin tədqiqində irəliləyiş müşahidə olunur. Bunu, sosial sahədəki spesifik problemlərə həsr olunmuş kitabların nəşr olunması sübut edir. Sahələrarası iqtisadi təhlildə sosial-mədəni kompleks və xidmət sahəsi kimi sahələrin yaxın bircins komplekslərinin iqtisadi problemlərinin tədqiqi zamanı müəyyən addımlar da atılmışdır.

Beləliklə, **sosial sfera iqtisadiyyatının iqtisad elminin predmeti kimi təşəkkülü**, bir tərəfdən, ümumi iqtisadi nəzəriyyənin, ümumi iqtisadi praktika ilə əsaslandırılmış və yoxlanılmış nəzəri müddəaların işlənib hazırlanmasında nailiyyətlər ilə, digər tərəfdən isə sosial sferanın konkret sahələri və komplekslərində iqtisadi qanunauyğunluqların nəzəri ümumiləşdirilməsi və dərk edilməsinin səviyyəsi ilə müəyyənləşdiriləcəkdir.

Lakin, mövcud nəzəri fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, sosial sfera iqtisadiyyatı üçün ümumetodoloji əhəmiyyətə malik olan iqtisadi nəzəriyyənin bəzi konseptual müddəalarını ayırd etmək olar.

Birincisi, müasir iqtisadi sistemdə insanın aparıcı yeri haqqında iqtisad elminin konsepsiyasını universal qəbul etmək lazımdır. İnsan, yalnız son məqsəd kimi deyil, həm də iqtisadi sistemin inkişafının fəal subyekti kimi nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, insanın iqtisadi fəaliyyətinin onun digər fəaliyyət növləri ilə artan qarşılıqlı əlaqəsinə və bir-birini tamamlamasına diqqət yetirilir.

İkincisi, iqtisadi nəzəriyyədə hamı tərəfindən qəbul edilən iqtisadi hadisələrin və proseslərin öyrənilməsi zamanı müsbət və normativ istiqamətlərin ayrılmasıdır. Pozitiv istiqamət nəzəri səviyyədə artıq seçilmiş və ümumiləşdirilmiş faktların, iqtisadi hadisələrin və meyllərin təsviri və təsdiqi ilə məşğul olur. Başqa sözlə, artıq mövcud olanları öyrənir. Bu istiqamət subyektiv qiymətləndirmə qərarlarından azad olmağa çalışır və insanların iqtisadi davranışı ilə bağlı özünün rəy və təsəvvürlərinin obyektiv olmasına iddia edir. Onun üçün kəmiyyət təhlili metodlarından və iqtisadi-riyazi alətlərdən geniş istifadə dəqiq təbii elmlər səviyyəsinə qalxmaq üçün səciyyəvidir.

Üçüncüsü, müasir iqtisadiyyatın sırf bazar iqtisadiyyatı kimi deyil, qarışıq tipli iqtisadiyyat kimi traktovkası konsepsiyası hamılıqla qəbul edilə bilər. Lakin onun əsas xüsusiyyətləri iqtisadi münasibətlərin bazar xarakteri ilə müəyyən edilir. Müasir iqtisadi münasibətlərin qarışıqlığı müxtəlif sosial-iqtisadi əsasların: mülkiyyət formalarının, təsərrüfatçılıq modellərinin, bazar və dövlət tənzimləyici mexanizmlərin, iqtisadi və sosial prioritetlərin birləşməsində özünü göstərir. Bu nisbət, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında, sahələrində və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ola bilər.

Başqa bir istiqamət, gələcəkdə nəyin baş verəcəyi barədə insanların subyektiv fikirləri ilə məşğul olan normativ istiqamətidir. Bu istiqamət, müəyyən iqtisadi nəzəriyyələrə söykənir və sosial-iqtisadi siyasətin məqsədlərinin müəyyən edilməsində, onlara nail olma mərhələlərinin təyin edilməsində qiymətləndirici mülahizələrə yol verir. Başqa sözlə, normativ istiqamətdə mənəvi-siyasi amilin insanların iqtisadi davranışına necə təsir etdiyi barədə subyektiv qiymətləndirici mülahizələrə yol verilir.

Dördüncüsü, nəzəriyyədən məlum olduğu kimi, iqtisadi tədqiqatlar müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Makro-, mezo- və mikroiqtisadi proseslərin fərqləndirilməsi qəbul olunmuşdur.

Sosial sferada sosial-iqtisadi münasibətlər spesifik şəkildə özünü aşağıdakı kimi göstərir:

a) makrosəviyyədə, sosial sferanın xalq təsərrüfatının bütün sistemində münasibəti çərçivəsində;

b) sosial sferanın bir sistem kimi sahələrarası münasibətləri səviyyəsində (sosial sfera sahələri arasında struktur xarakterli qarşılıqlı münasibətlər);

c) fəaliyyətin xarakterinə görə təsnif edilən sahədaxili münasibətlər səviyyəsində (məsələn, mədəniyyət sahəsində mədəniyyət abidələri, kitab nəşri, teatr, kino və s. ayrılır), mülkiyyət formasına görə (dövlət, özəl, ictimai təşkilatlar və s.), kommersiyalaşma dərəcəsinə görə (kommersiya və ya qeyri-kommersiya təşkilatları);

d) mikrosəviyyədə - sosial sfera sahələrinin ayrı-ayrı elementlərinin - müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların iqtisadiyyatı çərçivəsində.

Sosial sferada iqtisad elminin əsas nəzəri müddəaları özünü spesifik şəkildə göstərir. Eyni zamanda, sosial sferada, yalnız onun üçün xarakterik olan, bu sahənin işləməsi üçün təşkilati, texniki və sosial-iqtisadi şəraitinin xüsusi xarakterini əks etdirən iqtisadi qanunauyğunluqlar mövcuddur.

Buna görə də, sosial sfera iqtisadiyyatının predmeti, elm sahəsi və tədris fənni kimi, təkcə müasir iqtisad elminin təklif etdiyi universal nəzəri müddələrin təzahürünün spesifik formalarının tədqiqi deyil, həm də bu sferaya, onun komplekslərinə və sahələrinə xas olan iqtisadi qanunauyğunluqların açıqlanmasıdır.

Sosial sferanın iqtisadiyyatı konkret sahələrarası elm olaraq, ona daxil olan sektorlar, altsektorlar, sahə kompleksləri və ayrı-ayrı sahələrin iqtisadiyyatlarının tədqiq edilməsi üçün ümumetodoloji əsas yaradır. O, sosial

sferada baş verən iqtisadi hadisələrin və proseslərin nəzəri şərhini vermək məqsədi daşıyır.

Sosial sfera müxtəlif sahələrin məcmusudur. Onları iki ümumi qaynaq birləşdirir. Bu qaynaqlardan birincisi: bu sahələr xidmət şəklində xüsusi iqtisadi rifah istehsal edirlər. Xidmətin təbiətinin spesifikliyi bu sahədəki iqtisadi münasibətlərə və təsərrüfat şəraitinə xüsusi bir xarakter verir. İkincisi, bu sahələr onların fəaliyyətinin sosial yönümlülüyü və insan amilinin əhəmiyyətli rolu ilə seçilirlər. Əgər birinci qaynaq sosial sferanın fəaliyyətinin təşkilati-texniki cəhətini əks etdirirsə, ikincisi - sosial-iqtisadi cəhəti səciyyələndirir.

1.2. Sosial sfera sahələrinin və fəaliyyət növlərinin təsnifatı

Məlumdur ki, tamamilə xalis ictimai hallar və iqtisadi fəaliyyət növləri yoxdur. Ona görə də onların hər hansı bir təsnifatı qüsursuz ola bilməz. Müəyyən fərziyyələrdən və təxmini qiymətlərdən tamamilə qaçmaq mümkün deyil. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyatda iqtisadi proseslərin və struktur dəyişikliklərinin dinamikası sahə təsnifatının ümumi qəbul edilmiş statistikasına vaxtaşırı dəyişikliklərin edilməsi zərurətini yaradır və iqtisadi fəaliyyət növlərinin detallaşdırılmasını tələb edir.

Bundan başqa, müəyyən tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, iqtisadi fəaliyyət növlərinin şərhində müxtəlif konsepsiya və meyarların istifadəsindən asılı olaraq, sahələr üzrə fərqli qruplaşdırmalar təklif oluna bilər.

Rəsmi beynəlxalq statistikanın təcrübəsində ölkə iqtisadiyyatının ilkin (kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq), ikincil (emal, dağ-mədən sənayesi, tikinti, elektrik enerjisi istehsalı, su və qaz hasilatı) və üçüncül sektor (xidmət sferası sahələri) üzrə üç sektor bölgüsü meyarları geniş istifadə olunur [77].

Belə təsnifata uyğun olaraq, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) sektorları üzrə məşğul olanların bölgüsü aparılır. Bu məlumatlar əsasında müəyyən bir tarixi dövr ərzində sektorlar arasında nisbətlərin dəyişməsinin dinamikası da müəyyən edilir. Bu, müasir cəmiyyətin inkişafının sənaye mərhələsindən postsənaye mərhələsinə keçid meyllərini, mərhələlərini və tempələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Son iki yüzilliyin ictimai inkişaf praktikası göstərir ki, aqrar dövrdə sivilizasiyanın inkişafı üçün ilkin sektor, sənaye dövrü üçün ikincil sektor, postsənaye cəmiyyətin təşəkkülü dövrü üçün isə üçüncül sektor üstünlük təşkil edirdi. Lakin xidmət sferası sahələrinin müxtəlif qrupları postsənaye cəmiyyətin təşəkkül dinamikasını müxtəlif cür əks etdirdiyi üçün, elmi ədəbiyyatda müasir sivilizasiyanın inkişafının obyektiv xarakteristikasını vermək məqsədilə, xidmət sferasının özünü üç sektora bölmək təklif olunur: sırf üçüncül (maddi istehsala servis xidmətləri), dördüncül sektor (ticarət, maliyyə, sığorta, daşınmaz əmlaka xidmət üzrə əməliyyatlar) və beşincil sektor (elmi-informasiya, təhsil, işgüzar və dövlət idarəçiliyi üzrə xidmətlər).

Rəsmi beynəlxalq statistikada bu təsnifat hələ tətbiq edilmir. Lakin onun üstünlüyü ondan ibarət ola bilər ki, burada beşincil sektor ayrılır. Bu sektor, xidmət sferası sahələrinin elə bir qrupunu əhatə edir ki, onların mütərəqqi inkişafı postsənaye cəmiyyətin gələcək modelini müəyyən edir. Maliyyə və sığorta xidmətləri daxil olan dördüncül sektora gəldikdə isə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində onun qabaqlayıcı inkişafı heç də həmişə real xidmətlərin həcmnin artdığını göstərmir. Bu, daha çox maliyyə bazarlarında spekulyativ fəaliyyətin güclü şəkildə aktivləşməsinə əks etdirirdi.

Dünya təcrübəsində bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyətinin identifikasiyası üçün BMT-nin bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin Beynəlxalq Sahəvi Standart Təsnifatından (BSST) geniş istifadə olunur. Hal-hazırda BSST-nin 4-cü təftiş edilmiş versiyası fəaliyyət göstərir. Belə təsnifatın birinci mərhələsində 21 bölmə ayrılır. Onlar iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrini təmsil edirlər:

- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq;
- dağ-mədən sənayesi və karxanaların işlənməsi;
- emal sənayesi;
- elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisionerləşdirilmiş hava təchizatı;
- su təchizatı; kanalizasiya sistemləri, tullantıların xaric edilməsi və ətraf mühitin bərpası tədbirləri;
- tikinti;
- topdan və pərakəndə satış, avtomobil və motosiklet təmiri;
- nəqliyyat və anbar təsərrüfatı;
- yerləşdirmə servisi və ictimai iaşə;
- informasiya və rabitə;
- maliyyə və sığorta fəaliyyəti;
- daşınmaz əmlak əməliyyatları;
- peşə, elmi və texniki fəaliyyət;
- inzibati və yardımçı xidmətlər sferasında fəaliyyət;
- dövlət idarəçiliyi və müdafiə; icbari sosial sığorta;
- təhsil;
- səhiyyə və sosial xidmətlər sferasında fəaliyyət;
- incəsənət, əyləncə və istirahət sferası;
- xidmət sferasında digər fəaliyyət növləri (üzvlük təşkilatlarının fəaliyyəti, kompüterlərin, məişət mallarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri);
- ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti;
- xarici ərazi tabeli təşkilat və orqanların fəaliyyəti.

BSST-nin əksər sahələri xidmət sferasına, o cümlədən sosial xidmət sferasına aiddir. BSST-nin ikinci pilləsi sahə meyarı üzrə iqtisadi fəaliyyət növlərinin 99 sayda alt-bölmələrə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Onların formalaşdırılması üçün istehsal olunan və istifadə olunan malların və

xidmətlərin xarakteri, istehsalın təşkili, xammalın növü, emalın xarakteri və texnologiyası kimi əsas əlamətlərdən istifadə olunur. Bu zaman, iqtisadi fəaliyyət növlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edən və ətraflı sənaye təsnifatı olan BSST qurulması metodologiyasını dəyişmədən yeni fəaliyyət növlərinin daxil edilməsinin mümkünlüyünü təmin etmək üçün ehtiyat altbölmələr nəzərdə tutulur. O, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq ölkəşünaslıq müqayisələrini aparmağa imkan verir.

"Sosial sfera" anlayışı ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatda tez-tez "sosial infrastruktur" anlayışından istifadə olunur. Bir sıra alimlərin fikrincə, bu anlayış əhalinin rifahının, xidmətlərin, həyat keyfiyyətinin müvafiq səviyyəsini bilavasitə maddi istehsal sferasından kənar təmin edən əhalinin həyat sahələri ilə bağlı tədqiqat və praktiki fəaliyyət sahəsini daha dəqiq qeyd etmək cəhdi kimi ifadə olunub. Yəni, söhbət qeyri-istehsal sferasından (qeyri-maddi istehsaldan) gedir.

Rusiya iqtisadçısı N.N.Nekrasov sosial infrastrukturunu müəyyən ərazidə əhalinin həyatının zəruri maddi və mədəni-məişət şəraitini təmin edən müəssisə, qurğu və müəssisələr kompleksi kimi müəyyən edir. Bu kompleksə yaşayış fondu, elm və incəsənət, ümumi və peşə təhsili, səhiyyə və sosial təminat müəssisələri, ticarət və kommunal təsərrüfatı müəssisələri, idman-sağlamlıq təyinatlı qurğuları, sərnişin nəqliyyatı aid edilir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi SSRİ Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatı fəaliyyət göstərirdi. Bu təsnifata uyğun olaraq, maddi istehsal sferası 12 ən iri sahəni əhatə edirdi: sənaye; tikinti; kənd təsərrüfatı; meşə təsərrüfatı; istehsal fəaliyyəti sahəsində su təsərrüfatı; neft və təbii qazın dərin kəşfiyyat qazması sahəsində yerin təkinin geologiyası və kəşfiyyatı; yük nəqliyyatı; istehsal sferası müəssisələrinə xidmət üzrə rabitə; ticarət və ictimai iaşə; maddi-texniki təminat; tədarük; maddi istehsal sferasının digər fəaliyyət növləri.

Qeyri-istehsal sferasına 2 sahələr qrupu aid edilir:

1) xidmətləri cəmiyyətin ümumi, kollektiv tələbatlarını ödəyən sahələr; yerin təkinin geologiyası və kəşfiyyatı; su təsərrüfatı (maddi istehsalda aid edilən fəaliyyət növlərindən başqa); idarəetmə, elm və elmi xidmət; ictimai təşkilatlar; kreditləşmə və dövlət sığortası;

2) əhalinin mədəni-məişət və sosial tələbatını ödəyən sahələr: mənzil-kommunal təsərrüfatı; məişət xidməti; xalq təhsili; mədəniyyət və incəsənət; sərnişin nəqliyyatı və rabitə (qeyri-istehsal sferaya xidmət hissəsində); səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial sığorta.

Artıq qeyd edildiyi kimi, maddi istehsal sferasından fərqli olaraq, qeyri-istehsal sferası iş prosesində maddi nemətlər yaradılmayan bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir. Qeyri-istehsal sferasında çalışan işçilərin əməyinin təsir obyektini təbiət və onun qüvvələri deyil, insanın özü və insanların ictimai münasibətləridir. Qeyri-istehsal sferasında maddi nemətlər yaradılmır, faydalı fəaliyyət xidmət şəklində özünü göstərir.

Müasir sosial-iqtisadi ədəbiyyatda "sosial sfera" kateqoriyası qeyri-istehsal sferası anlayışını, demək olar ki, tamamilə sıxışdıraraq, elmi dövriyyəyə inamla daxil olmuşdur.

Sosial sfera iki əsas müstəvidə - sosial məkan çərçivəsində ictimai münasibətlər, sosial əlaqələr sistemi və insanların təbiətlə, iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqələri vasitəsilə açıqlanır.

İqtisadi kateqoriya kimi **sosial sfera** insanların sosial və mənəvi tələbatlarını ödəmək üçün spesifik iqtisadi münasibətlər sahəsidir. Bu kontekstdə sosial infrastruktur yalnız sosial məkanın təşkilinin elementi kimi çıxış edir.

Sosial sahənin bu cür şərhini onun ən mühüm funksiyalarını müəyyən etməyə imkan verir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar (şəkil 1.2.1):

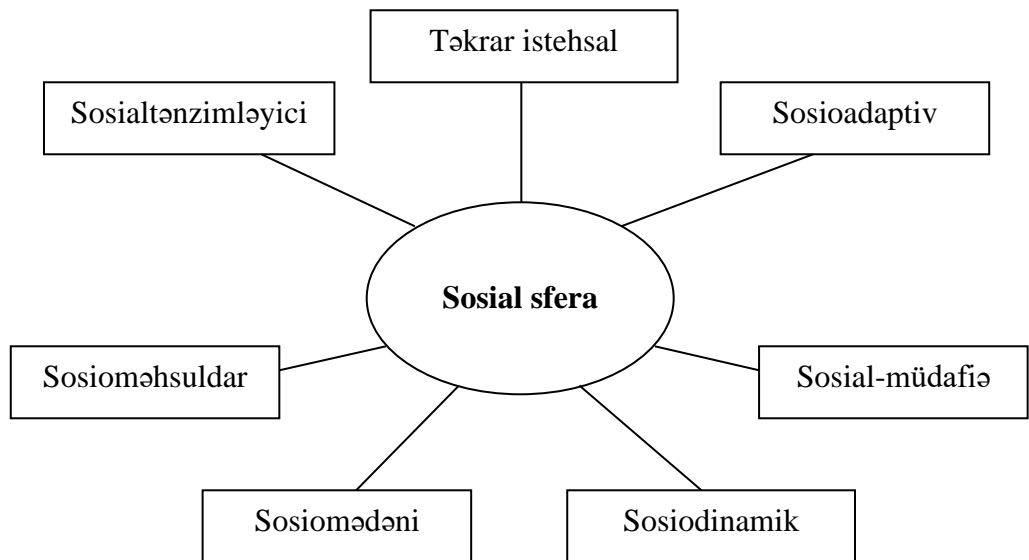
Sosial sferanın əsas funksiyası əhalinin müxtəlif təbəqələrinin və qruplarının **sosial təkrar istehsalı**, eləcə də onların hərtərəfli həyat təminatı funksiyasıdır. Bu funksiya cəmiyyətin varlığı üçün ən vaciblərindən biridir. Burada bütün cəmiyyətin həyatını qorumağa başlıca ehtiyacı, bütövlük və tarixi inkişaf perspektivlərini reallaşdırmaq zərurəti özünü göstərir.

Sosial təkrar istehsal prosesinin spesifikasını sosial sferanın törəmə funksiyaları səciyyələndirir. Bu cür funksiya qruplarını ayırmaq üçün müxtəlif əsaslar mümkündür. Fikrimizcə, sosial təkrar istehsalın spesifikasını aşağıdakı funksiyalar təsvir edə bilər: sosiotənzimləyici, sosioadaptiv, sosisoməhsuldar, sosisomədəni, sosiodynamik, sosial-müdafiə.

Sosialtənzimləyici funksiya. Sosial tənzimləmə funksiyası sosial sferanın subyektlərinin sosial fəaliyyətinin əsas göstəricilərini tənzimləyir. Bu fəaliyyət sosial sferanın potensialından istifadə səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bu funksiyanın gələcək inkişafı ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların davranış modelinin dəyişməsinin real əsası olan normalar, əxlaqi dəyərlər sistemi, habelə onların sosial fəaliyyətinin nizamlayıcısı kimi təqdim edilə bilər. Bu funksiyanın gələcək inkişafı normalar və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə təmsil oluna bilər. Bunlar ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların davranış modelinin dəyişdirilməsinin makro-sosial prosesi üçün həqiqi əsas, eyni zamanda sosial fəaliyyətlərinin tənzimləyicisi kimi çıxış edirlər.

Sosioadaptiv funksiya insanların cəmiyyətdə fəaliyyətinin uzlaşmasına imkan yaradır. O, fərdlərin və sosial qrupların hər kəsin potensialının daha səmərəli şəkildə reallaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyətini stimullaşdırır və insanın və ictimai qurumların səmərəli sosial fəaliyyətinə stimulları səciyyələndirən göstəricilərlə əks olunur.

Sosisoməhsuldar funksiya, cəmiyyətin bütün struktur səviyyələrində sosial orqanizmin bütövlüyü, keyfiyyəti ilə təkrar istehsalı üçün zəruri olan, insanların bütün ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Bu funksiya, sosial sfera sahələrinin xidmətləri ilə təmin olunmanı xarakterizə edən obyektiv və subyektiv, həmçinin normativ və real göstəricilər sistemi ilə təsvir olunur.

Şəkil 1.2.1. Sosial sferanın funksiyaları

Sosiomədəni funksiya insanın və müxtəlif sosial qrupların təkrar istehsal prosesinin mənəvi tərəfinə, cəmiyyətin sosial-mənəvi potensialının mənimsənilməsinə cəlb edilməsi proseslərini tənzimləyir. Bu funksiya, müxtəlif subyektlərin dəyər oriyentasiyaları və maraqlarının, insanların sosial fəaliyyətinin uzlaşmasını təmin edir. O, fərdin sosiallaşmasının uğurlu olması ilə, konkret sosial strukturlara tələbatın olması ilə, əhalinin hər hansı qruplarının maraqlarının uzlaşması səviyyəsi və sosial siyasətin səmərəliliyi ilə, onların ictimai islahatlara daxil edilməsi tədbirləri ilə səciyyələnir.

Sosiodinamik funksiya əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onun yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması təcrübəsinin yaradıcı, dinamik xarakterinin təmin edilməsi, sosial sahənin potensialının genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu funksiya, cəmiyyətdəki sosial mobillik göstəriciləri sistemi ilə xarakterizə olunur.

Sosial-müdafiə funksiyası sosial zəmanətləri və hüquqları, sosial yardımını və cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan və məhrumluqda yaşayan təbəqələrinə dəstəyi təmin edir. O, əhalinin sosial müdafiəsinin dərəcəsini müəyyən edən göstəricilər sistemində (yaşayış minimumunun səviyyəsi, yoxsulluq həddində olan əhalinin sayı, sosial sahə subyektlərinin həyati tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən pulsuz xidmətlərin sayı və keyfiyyəti) ifadə olunur.

Bununla belə, bu təsnifat sosial sferanın özünün çoxsahəliliyini və mürəkkəbliyini ifadə edən digər funksiya qruplarının ayrılmasını istisna etmir. Bunu əsaslandırıcı amil sosial həyat subyektlərinin konkret ehtiyacları və ya hər bir komponentin məqsədəuyğun xarakter daşıyan konkret funksiyaları ola bilər. Əsas odur ki, bu funksiyaların ahəngdar təzahürü təmin edilsin və sistem olacaq

sosial sferanın bütövlüyü pozulmasın.

Sırf **sosial funksiya** (insan icmasının saxlanması və inkişafı funksiyası). Sosial sferada, sosial məkan çərçivəsində insanların birbaşa həyati ehtiyaclarının ödənilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi baş verir;

- **iqtisadi** funksiya (bu sfera çərçivəsində yaşayış vasitələrinin bölgüsü və istehlakı baş verir);

- **sosiallaşma** funksiyası (sosial məkan fərdlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə sahəsi, tarixi təcrübənin, ənənələrin ötürülməsi və s. ilə təmsil olunur);

- **kommunikativ** funksiya (sosial məkan fərdlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində məlumat və enerjinin ötürüldüyü sahədir);

- **humanist** funksiyası (sosial sfera insana normal həyat fəaliyyəti, layiqli həyat tərzini və həyat keyfiyyəti üçün şərait yaradır);

- **tərbiyəvi** funksiya (sosial mühit bütövlükdə fərdin cəmiyyətdə davranış xarakterini müəyyən edir);

- **hedonistik** funksiyası (sosial sahənin fəaliyyəti, harmonik mövcudluğu və ya sosial məkanın tarazlığının pozulması, həyat fəaliyyətinin şəraitindən məmnunluq dərəcəsi ilə müəyyən edilir)

Struktur-funksional yanaşma baxımından sosial sferanın tərkibi aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- 1) sosial infrastruktur – əsas fondların ərazi baxımından təsbit edilmiş passiv hissəsidir, öz məkan-mütəşəkkil məcmu halında əhalinin həyat fəaliyyəti mühitini formalaşdırır;

- 2) sosial sferanın müxtəlif sahələrinin müəssisə, idarə və təşkilatlarının məcmusudur;

- 3) onun istehsal etdiyi məhsullar təhsil, səhiyyə, əhaliyə məişət xidməti və s.;

- 4) sosial sferanın idarəetmə orqan və institutları;

- 5) əhalinin sosial davranışının tənzimlənməsi mexanizmləri və normativ bazası.

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bir çox hallarda sosial sferanı sosial-mədəni komplekslə eyniləşdirirlər ki, bu da düzgün deyil. "Sosial-mədəni sfera" anlayışı, bir qayda olaraq, yalnız sosial-mədəni təkrar istehsalın həyata keçirildiyi cəmiyyətin strukturlarının sosial fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Buraya bu funksiya üzrə ixtisaslaşmış müxtəlif sosial institutlar daxildir.

Başqa sözlə, bu, sosial-mədəni və informasiya təyinatlı malların və xidmətlərin istehsalını, bölgüsünü, saxlanılmasını və istehlakının təşkilini həyata keçirən müəssisə, idarə, təşkilat və idarəetmə orqanlarının məcmusudur, bununla da əhalinin mədəni və informasiya tələbatının ödənilməsini təmin edir.

Sosial-mədəni sferaya təhsil, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idman, səhiyyə və sosial təminat, kütləvi informasiya vasitələri və kommunikasiyalar,

ictimai inkişafın mənbəyi və son məqsədi olan insan potensialının inkişafı üzrə sosial fəaliyyətin digər növləri və sahələri və daxil edilir.

Sosial sferanın tərkibi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sosial rifahların yalnız xidmətlər və ya əməyin faydalı təsiri şəklində deyil, həm də maddi formada yaradan sahələri və fəaliyyət növlərini əhatə edir. Bu aspekt xalq təsərrüfatının istiqaməti və program-məqsədli yanaşmanın tətbiqi üçün olduqca vacibdir, çünki bu və ya digər sferanın strukturunun irəli sürülən tələblərin strukturuna uyğunluğu haqqında suala cavab verir. Bu sferaların sahə strukturunun nisbətini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar (Cədv. 1.2.1).

Cədvəl 1.2.1.

Qeyri-maddi istehsal sferasının, sosial sferanın və sosial-mədəni kompleksin sahə strukturu

Sahələrin adı	Sferalar		
	Qeyri-maddi istehsal	Sosial	Sosial-mədəni
1. Kommunal xidmətlər	+	+	
2. Əhəlinin məişət xidməti	+	+	
3. Səhiyyə	+	+	+
4. Bədən tərbiyəsi və idman	+	+	+
5. Sosial təminat	+	+	
6. Təhsil	+	+	+
7. Mədəniyyət və incəsənət	+	+	+
8. Elm və elmi xidmət	+		
9. Maliyyə, kredit, sığorta	+		
10. Pensiya təminatı	+	+	
11. İdarəetmə	+		
12. İctimai birliklər	+	+	+
13. Turizm	+	+	+
14. Media və informasiya texnologiyaları	+	+	+
15. Rabitə	+	+	
16. Təbiətin mühafizəsi fəaliyyəti	+	+	
17. İctimai iaşə	+	+	
18. Sərnişin nəqliyyatı	+	+	

Sosial sahənin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) mürəkkəb struktur və zəif ifadə olunan istehsal xarakteri - bu, eyni zamanda işləyənlərin böyük hissəsinin məşğul olduğu istehsal sahəsidir, və cəmiyyətin, demək olar ki, bütün üzvləri üçün istehlak sahəsidir;

2) istehsal olunan məhsulun yalnız qeyri-maddi deyil, həm də maddi formalı xarakteri;

3) istehsal prosesindəki işçi qüvvəsi, əmək prosesinin bir elementi olaraq, maddi istehsal sahəsində olduğundan daha çox rol oynayır;

4) emal olunan maddi əşyanın əvəzinə "əmək predmetinə" təsir orbitinə çox vaxt insanın özü (pasiyent; tələbə, məlumatı və ya siqnalları qəbul edən) cəlb edilir, yəni "insanların insanlar tərəfindən emalı" baş verir;

5) sosial sferada xidmətlərin istehsalı və istehlakının sonsuzluğu, istehsalın maddi şərtləri ilə nisbətən daha az "əlaqə" (ancaq bu, bütün sahələr üçün xarakterik deyil);

6) yığılan nəticələrin məcmu təbiəti, sosial sahədəki istehsal nəticələrinin toplanmasının təsiri kimi güclü bir mədəniyyət qatının formalaşması. Sosial-mədəni xidmətlər bariz xarici effektlə fərqlənir, yəni, xüsusi üstünlüklərə malik olan rifahdır. Onların istehsalı və istehlakı birbaşa cəmiyyətin mənəvi dirçəlişi və ümumiyyətlə sosial tərəqqi ilə bağlıdır;

7) əməyin və asudə vaxtın sıx birləşməsi – bəzilərinin əmək vaxtı başqalarının istehlak vaxtı ilə üst-üstə düşür. Bundan əlavə, sosial sfera bir insanın asudə vaxta qənaət etməsinə və ondan rəasional istifadəsinə birbaşa təsir göstərir.

İctimai istehsalın digər sahələrində olduğu kimi, sosial sferada da müəyyən **iqtisadi münasibətlər** formalaşır. Bu iqtisadi münasibətlər həm maddi formada, həm də xidmət şəklində çıxış edən sosial rifahların təkrar istehsalı prosesində formalaşır.

Sosial sferanın iqtisadiyyatı - istər bütövlükdə sferanın, istərsə də onun ayrı-ayrı sahələrinin, misal üçün, mənzil-kommunal təsərrüfatının iqtisadi problemlərini öyrənmək məqsədi daşıyan elmdir. Sosial sahə iqtisadiyyatının müstəqil bir elmi istiqamət kimi formalaşması təkcə mənzil-kommunal, mədəni, təhsil, tibbi və digər sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılması zərurəti ilə deyil, həm də geniş bir sosial-iqtisadi əlaqələrin olması ilə əlaqədardır. Bu münasibətlər mənzil-kommunal xidmətlər, səhiyyə, mədəniyyət və təhsilin çoxsaylı və bahalı iqtisadi resurslarını dövrüyyəyə cəlb etmək zərurətindən irəli gəlir.

Sosial sfera iqtisadiyyatının öyrənilməsinin **bilavasitə predmeti** bu sferanın sahələrinin idarə edilməsi, planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, əmək haqqı, strukturu, təşkili sistemi ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərdir.

Sosial sfera sahələri ictimai istehsalın digər sahələrinin fəaliyyəti ilə, o cümlədən sosial sferanı öz müxtəlif məhsulları ilə təmin edən istehsal sferası ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən, sosial sfera sahələri əhalini, o cümlədən ictimai istehsalda işləyənləri müxtəlif xidmətlərlə təmin etməklə, işçi qüvvəsinin potensialına, əmək qabiliyyətinə, onun təhsil və mədəni səviyyəsinə real təsir göstərir.

Sosial sfera iqtisadiyyatı onun sahələrində mülkiyyət problemlərini araşdırır. Söhbət ondan gedir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsil, mənzil-kommunal təsərrüfatı, səhiyyə, mədəniyyət obyektlərinə mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi və nisbi hüquq bərabərliyi prinsiplərinin qəbul edilməsi zəruridir. Bu gün artıq aydındır ki, demək olar ki, əvvəllər bütünlüklə

dövlət mülkiyyətinə aid olan sahələr buradakı maddi, əmlak, elmi-intellektual kompleksinin dövlət (dövlət və bələdiyyə), kollektiv-səhmdar, xüsusi mülkiyyətə bölünməsi və bu formaların birləşməsi konsepsiyasına getdikcə daha fəal istiqamətlənir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, sosial sferanın səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət, təhsil kimi sahələrində dövlət, regional və bələdiyyə sifarişi, büdcə maliyyələşdirilməsi əhəmiyyətli paya malikdir.

Sosial sfera **iqtisadiyyatının mühüm obyekt**i - ona daxil olan sahələrin obyektlərində əməyin idarə olunması, onların fəaliyyətinin növü və xarakteri, xidmətin keyfiyyəti və nəticəsi nəzərə alınmaqla əməyin təşkili və ödənilməsidir.

Sosial sfera **iqtisadiyyatının öyrənilməsi obyekt**i – həmçinin kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyələşdirilməsi məsələləri, gəlirlərinin və mənfəətinin bölüşdürülməsinin tarif sistemi, metodları və normativləridir.

Sosial sfera iqtisadiyyatı, eyni zamanda, sahələrinin strukturunun, əsas fondlarının, yeniləşmə strategiyasının, kapital qoyuluşu həcmələrinin və istifadə istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirir.

Digər bir istiqamət sosial sfera sahələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsi, eyni zamanda xarici ölkələrdə oxşar strukturların inkişafı, fəaliyyəti və maliyyələşdirilməsində qabaqcıl təcrübənin təhlili və tətbiqidir.

Sosial proseslər əhəmiyyətli sayda sosial amilləri, onların zaman və məkanda hərəkətini əhatə edir.

Ölkəmiz də daxil olmaqla, hər hansı bir cəmiyyətdə baş verən sosial prosesləri araşdırarkən, əvvəlcə əhalinin müxtəlif sosial qrupları üçün müəyyən növ xidmətlərin əlçatanlıq dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. İkincisi, sosial sferanın hazırkı inkişaf səviyyəsində bu tip tələbatların ödənilməsinin bütün kompleksinin qiymətləndirilməsini nəzərə almaq lazımdır. Üçüncüsü, göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti də daxil olmaqla fərdin xidmət sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsi prosesini nəzərə almaq lazımdır. Nəhayət, sosial sferanın inkişaf perspektivlərini nəzərə almaq lazımdır.

Sosial sferanı iqtisadi baxımdan konkret qiymətləndirmək, obyektlərin gücü, sosial sfera sahələrinin xidmət personalı xüsusiyyətləri (say, kvalifikasiyası, kadrların hərəkəti və s.) kimi mühüm göstəricilər barədə məlumat olmadan, praktik olaraq, qeyri-mümkündür. Sosial sferanın resurs və maliyyə təminatı təhlili olmadan da mümkün deyil.

Sosial sferada vacib rol dövlətin və inhisar bazarının “uğursuzluqlarını” aradan qaldıran, cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafına töhfə verən vətəndaş cəmiyyəti və dövlət-ictimai tərəfdaşlığının əsaslarını formalaşdıran qeyri-kommersiya təşkilatları oynayır.

Son onilliklərdə dövlət və özəl tərəfdaşlıq institutları inkişaf edir. Bunlar dövlətə özəl investisiyaları cəlb etməyə və sosial sferanın və təşkilatların inkişafı və səmərəli idarə olunması üçün menecmentdən istifadə etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, sosial-iqtisadi sistemdə bir sıra sosial xidmətlər kompleksi tərəfindən ən vacib funksiyaları yerinə yetirmək üçün pulsuz və pullu sosial xidmətlərin göstərilməsində rasionallıqın təmin edilməsi vacibdir.

Pulsuz xidmətlər müasir cəmiyyətdə vətəndaşların ən vacib sosial hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin edir - həyata, təhsilə, səhiyyəyə, mənzilə, sosial müdafiəyə və s. Bunlar əhaliyə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idman və sosial mənzil sahələrində pulsuz xidmətlər göstərməklə dövlət sosial təminatları sistemində həyata keçirilir. Sosial təminatlara əlavə olaraq sosial xidmətlər ödənişli, bazar əsasları ilə qeyri-hökumət və kommertiya təşkilatları sistemi tərəfindən təqdim olunur.

Qeyd edək ki, pulsuz təhsil, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və idman, mədəniyyətin büdcədən maliyyələşdirilməsinin çatışmazlığı şəraitində sosial sferanın dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında pullu xidmətlərin inkişafının müasir qabaqçılıq tendensiyaları dövlət sosial zəmanətlərinin azalmasına, pulsuz sosial xidmətlərin ödənişli xidmətlərlə tədricən əvəzlənməsinə, geniş əhali kütləsi üçün bu xidmətlərə qiymətlərin artması şəraitində sosial xidmətlərin əlçatanlığının azalmasına səbəb olur. Bununla da bu tendensiyalar əhalinin sosial diferensiasiyasının artmasını, sosial sistemin liberallaşdırılmasını, sosial xidmətlərin və vətəndaşların sosial hüquqlarının paylanmasında sosial ədalət prinsipinin pozulmasını şərtləndirir.

Ali və orta peşə təhsili sistemində təhsil müəssisələrinin pullu əsaslarla təhsil alan tələbələrə cəlb etmək uğrunda apardığı mübarizə abituriyentlərə qarşı tələblərin və təlimin keyfiyyətinin azalmasına səbəb olur. Təhsil xidmətləri bazarında əhalinin tələbatına yönəlmə, əmək bazarında perspektivli tələb kifayət qədər nəzərə alınmadan kadr hazırlığı strukturunun deformasiyasına səbəb olur. Nəticədə gənc mütəxəssislər arasında işsizliyin artması müşahidə olunur. Səhiyyə xidmətləri, bədən tərbiyəsi və idmana görə ödəniş səviyyəsindəki artım onların əlçatanlığını azaldır və bu da əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına kömək etmir.

Yuxarıda göstərilən meyillər respublikanın iqtisadiyyatının və sosial-iqtisadi sisteminin davamlı inkişafını müəyyən dərəcədə əngəlləyir.

FƏSİL 2. SOSIAL SFERANIN İNKİŞAF AMİLLƏRİ

2.1. Sosial sferanın inkişafının əsas tendensiyaları və amilləri

Ümumi daxili məhsul istehsalı və işçi sayı baxımından xidmət sektorunun milli iqtisadiyyatın dominant sektoruna çevrilməsi “servis inqilabı” adlandırıldı. Bu proseslər informasiya-texnoloji inqilabla üst-üstə düşdü. Nəticədə, XX əsrin sonlarında ekstensiv tipli sənaye cəmiyyəti intensiv inkişaf tipli informasiya xidməti cəmiyyəti ilə əvəzlənir.

Sosial sferanın inkişafı, öz islahatları prosesində, həm bütövlükdə xidmət sektorunun inkişaf tendensiyalarına, həm də öz meyllərinə və inkişaf amillərinə tabedir.

Bütövlükdə sosial sferanın genişləndirilməsində həlledici amil elmi-texniki tərəqqi nəticəsində ictimai əmək məhsuldarlığının artması və bu əsasda insanların rifah halının yüksəlməsi və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır.

XIX əsrin sonunda alman alimi E. Engel istehlak strukturundakı dəyişikliklərin əhalinin gəlirlərinin artımından statistik asılılığını təsbit etdi.

E.Engelin ikinci qanununa görə, əhalinin rifah və gəlir səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, istehlakçı xərclərinin daha böyük hissəsi insan inkişafı ilə əlaqəli ən yüksək keyfiyyətli malların və sosial xidmətlərin payına düşür. Nəticə etibarilə, əhalinin yüksək rifah və həyat səviyyəsi ailə büdcəsində qida xərclərinin az hissəsinə və xidmət xərclərinin yüksək hissəsinə uyğundur. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə ailə büdcəsinin xərc hissəsində qida payı 8-15%, xidmətlərin payı 35-40% təşkil edir.

XX əsrin 40-cı illərində A.Maslou, insanın motivasiya modelinə əsaslanan ehtiyaclar piramidasını təklif etdi. İnsanın ehtiyacları iyerarxik qaydada yerləşir və piramidanın pillələrini təşkil edir: fizioloji ehtiyaclar, təhlükəsizlik ehtiyacları, kiməsə bağlılıq ehtiyacları, hörmət ehtiyacları, idrak ehtiyacları, estetik ehtiyaclar, özünü reallaşdırma ehtiyacları. Birinci mərhələnin ehtiyacları təmin edildiyi təqdirdə insanda daha yüksək səviyyəli, ali ehtiyacları kimi sosial ehtiyaclar meydana çıxır.

Sosial İnkişaf Mərkəzinin qurucusu Ş.Bergheili, Maslounun ehtiyaclar piramidasında düzəliş etməyi lazım bilir. O, rifah səviyyəsini qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün bir indeks hazırladı. Zehni və fiziki sağlamlıq, işdən məmnunluq, təhsil səviyyəsi, fəaliyyətin müxtəlifliyi, həyatın və işin mənası, minnətdarlıq hissi və və şəxsi xoşbəxtlik haqqında təsəvvürü daxil olmaqla məmnunluq amilləri təklif edilmişdir.

Köln şəhərindəki Alman İqtisadiyyatı İnstitutu, 28 inkişaf etmiş ölkəni müqayisə etmək məqsədilə, sosial ədaləti qiymətləndirmənin beynəlxalq reyting sistemini təklif etdi [165]. 32 xüsusi göstəricidən istifadə edildi. Bu halda, bu sahədə vəziyyəti ən yaxşı olan ölkə 100 bal, ən pis vəziyyəti olan ölkə isə 0 bal alırdı. Xalların sayı nə qədər çoxdursa, ədalət səviyyəsi də bir o qədər yüksəkdir.

Əhalinin maddi və sosial tələbatlarının doyma səviyyələrinin dinamikası sosial sferanın və onun sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini diktə edirdi.

Sosial sahələrdə bazar münasibətlərinin obyektiv olaraq müəyyən edilmiş məhdudlaşdırılması, büdcə maliyyələşdirilməsinin, bütün səviyyələrdə büdcə gəlirlərinin, habelə dövlət büdcədən kənar fondlarının, xüsusən də icbari sosial sığorta fondlarının vəsaitindən sosial xərcləri ödəmək üçün geniş istifadəsinə ehtiyac yaradır, ilk növbədə də sosial sfera xərclərini.

Sosial sahələrin inkişafı dövlətin büdcə-vergi siyasətinin məqsədidir. Bunların dinamikası ümumi büdcə gəlirlərinin hərəkətindən və ilk növbədə iqtisadiyyatın vergi yükü səviyyəsindən, vergi gəlirlərinin artım tempindən və vergi inzibatçılığının səmərəliliyindən asılıdır. Nəticədə, çox şey dövlətin, biznesin və əhalinin vergi siyasətindəki maraqlarının optimallaşdırılmasından asılıdır.

Sosial xərclərin həcminə təsir edən ciddi bir amil sosial sahələrdə büdcə planlaşdırmasının keyfiyyəti, büdcə xərclərinin norma və limitlərinin əsaslandırılmasının və son nəticəyə yönəlmiş büdcə planlaşdırılmasının mütərəqqi metodlarının geniş yayılmasıdır. Büdcə siyasəti prioritetləri sistemində dövlətin sosial sektora ayırdığı yer, habelə sosial xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən kənar mənbələrin cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir cəmiyyətin inkişafındakı iki ziddiyyətli tendensiyanın - insanların fərdiləşməsi və sosial inteqrasiyasının qarşılıqlı təsirinin dialektikası daha mürəkkəb hala gəldi. Bir tərəfdən, müasir texnikanın (miniatürləşdirmə, kompüterlər və video sistemlər, fərdi avtomobillər və fərdi istifadə üçün məişət texnikası və s.) inkişafındakı fərdiləşmə proseslərinə əsaslanan insanların yaşayış şəraitinin fərdiləşdirmə prosesləri baş verir. İnsanın fərdiliyini ifadə etməyə kömək edən təbiətlə bağlı həyat tərzinə olan tələbatı artır.

Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə deurbanizasiya tendensiyası, orta təbəqənin böyük şəhərlərin yaxınlığında öz evlərində, mülklərində yaşamaq istəyi aktuallaşır. Gənclərin valideynlərindən ayrı yaşamaq niyyətləri də möhkəmlənir və yaşı artdıqca valideyn evindən ayrılmaq istəyi daha da artır.

Digər tərəfdən, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan müasir bir cəmiyyətin hiperfərdiləşməsinin və parçalanmasının qarşısını almaq üçün dövlətin hüquqi funksiyalarının gücləndirilməsi, müqavilə hüququ sferasının genişlənməsi çox vacibdir.

Müasir cəmiyyətin "müqavilə" cəmiyyətinə çevrilməsi prosesi intensiv şəkildə davam edir.

Fərdi azadlıq mütləq azadlığı ifadə etmir. O, hüquq və məsuliyyətin qanunla təsbit olunmuş balansına əsaslanır. Vəsitəçi strukturlar fərdi və ictimai-kollektiv tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayırlar. Bunlara, ənənəvi ictimai institutlar — din və ailə ilə yanaşı, özünüidarəetmə və özünütəşkil, aşağılardan başlayan demokratiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən könüllü ictimai birliklər, qeyri-kommersiya təşkilatları aiddir.

Fərdi azadlıq mütləq azadlığı təmsil etmir. O, qanunla təsbit edilmiş hüquq və vəzifələr balansına əsaslanır. Vəsitəçilik qurumları fərdlə ictimai-kollektiv

arasında tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Bunlara ənənəvi sosial qurumlar - din və ailə ilə yanaşı, könüllü ictimai birliklər, özünüidarəetmə və özünütəşkilətmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir.

Cəmiyyət üzvlərinin sosial inteqrasiyasının artan mürəkkəbliyi bir çox işgüzar xidmətlərə, o cümlədən əmlak sövdələşmələrinin bağlamasında, vergi orqanları ilə münasibətlərdə hüquqi yardımlara olan tələbi genişləndirdi. Sosial sferadakı məşğulluqdakı yüksək artım, xidmət sahələrində əmək məhsuldarlığının sənaye sahələrindən daha yavaş artması ilə izah olunur. İqtisadiyyatın digər sektorları ilə müqayisədə bu geriləmə xidmətlərin spesifik təbiəti ilə əlaqədardır.

Xidmət sferasında olduğu kimi, sosial sferada da elmi-texniki tərəqqinin əməyin qənaətedici təsiri ümumiyyətlə maddi istehsal sahələrindən azdır. Xidmət növlərində müasir texnologiyaların və qabaqcıl avadanlıqların tətbiqi işçilərin ciddi şəkildə ixtisarına səbəb olmur, əksinə, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və bu sektorda işləyənlərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər ki, bu da onun yüksək əməkətutululuğunu şərtləndirir.

Eyni zamanda, tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif xidmətlər elmi-texniki tərəqqiyə fərqli dərəcədə həssasdırlar və buna görə əmək məhsuldarlığındakı fərqli artım tempələri də mövcuddur.

Müasir sivilisasiyanın inkişaf qanunauyğunluğu işçilərin asudə vaxtlarının artması və asudə vaxtının təşkili üçün müxtəlif növ sosial xidmətlərə tələbin genişlənməsidir. İşləyən əhali arasında sərbəst bir şəkildə əldə edilə bilən gəlirlərin artması ilə əlaqədar olaraq, asudə vaxt üçün seçimlərin sayı artır və boş vaxtdan istifadə formaları daha da müxtəlifləşir: idmanla məşğul olmaq, mədəni, sağlamlaşdırıcı tədbirlərdə iştirak etmək, səyahət, turizm, həvəskar fəaliyyət (hobbi) və s.

Müasir sivilisasiyanın inkişafı və insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə ətraf mühitin qorunması tələbləri artır. Bu, yaşıllaşdırma və şəhərsalma, su təchizatı, kanalizasiya və zibil yığıcı üçün ənənəvi xidmətlərin həcmi- nin artması ilə əlaqələndirilir. Tullantıların idarə olunması və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması ilə bağlı yeni xidmətlər növləri ortaya çıxır. Məhdud mənbələrdən rəşional istifadə üçün artan istək şəhərlərin, qəsəbələrin, parkların və s. abadlaşdırma kimi xidmətlər yaradıb.

Müasir cəmiyyətdə sosial-demoqrafik proseslər mürəkkəbləşir. Müxtəlif ölkələrdə əhalinin qocalma prosesləri ilə əlaqədar olaraq sosial təminat və səhiyyə sistemi xidmətlərinin həcmində artım olmuşdur. Yaşlı və təqaüd yaşında olan bir nəfər üçün tibbi xidmətlərin dəyəri bir gəncə çəkilən xərclərdən 3-4 dəfə çoxdur.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında qadınların rolunun dəyişməsi prosesi intensivləşir. Onların ictimai istehsalda iştirakı genişlənir. Feminizasiya prosesi bir çox iş sahəsinə təsir etmişdir. Qadınların sosial-iqtisadi emansipasiyası əvvəllər evdə görülən bir çox xidmətə tələbin artması ilə müşayiət olunur: yeməyin bişirilməsi, camaşır işi, mənzilin təmizlənməsi və s. Kütləvi məişət yönümlü xidmətlərin göstərilməsində ixtisaslaşmış firmalara ehtiyac yarandı.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) sosial xidmətlər göstərməsi halında inzibati maneələrin azaldılması üçün dövlət və qeyri-hökumət bazar iştirakçılarının hüquqlarının bərabərləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bazar tənzimləmə prinsipləri iştirakçılarının təşkilati və hüquqi formalarından asılı olmamalıdır. Sosial xidmətlər göstərən QHT-lərin sosial sferanın aparıcı sahələrində (səhiyyə, təhsil və mədəniyyət) prioritet inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Dövlət sosial siyasəti QHT-lərin aktual sosial problemlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinə fəal şəkildə cəlb edilməsinə və sosial sferanın inkişafı üçün təsirli mexanizmlərin tapılmasına yönəlib. Bütün bunlar vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, biznes və hökumətin səylərini birləşdirmək meylini gücləndirmək, dövlət sosial siyasətin yenilənməsinə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Sosial sahənin inkişafı 1990-cı illərin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində əmək qabiliyyətli və reproduktiv yaşda əhalinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və eyni zamanda iki problemin həll edilməsinin zəruriliyi ilə əlaqəli “demoqrafik uçurum”un çağırışlarına həm demoqrafik, həm də iqtisadi artımla cavab verməlidir.

Sosial siyasət, valideynlik və əmək fəaliyyətinin birləşdirilməsində valideynlərə köməyi ən vacib tədbir olaraq qəbul edir. Ailə xərclərini daha yaxşı məşğulluq şəklində kompensasiya etməklə yanaşı, uşaq baxımı, uşaqlar və ailə istirahəti üçün sosial xidmətlər göstərməklə, uşaq böyütmək məsuliyyətlərini asanlaşdırmaqda dövlətin və biznesin rolu artır. Uşaq ailələrə sosial xidmətlərin inkişafına müəssisələrin cəlb edilməsi daxil olmaqla, ailələrə dəstək məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığı populyarlaşır.

Inkişaf etmiş ölkələrin postindustrial mərhələyə keçidinin yüksək dinamizmi, yeni bilik və innovasiya iqtisadiyyatına keçid kontekstində demoqrafik dəyişikliklər nəsillərin yeni tiplərinin yaranması ilə xarakterizə olunur. XX əsrin 70-ci illərinin əsas məlumat vasitəsi televiziya və radio olduğu, elektron poçt və mobil telefonları olmadan böyüyən nəslin əvəzinə, rəqəmsal dildə danışan Veb nəslə adlandırılan 1980-ci illər nəslə gəldi [194]. Onlar ilk iş günlərindən internetdən və e-poçtdan istifadə etməyə başlayırlar. Onlar əlaqə və ictimaiyyət üçün açıqdırlar.

Veb nəslə, rəqəmsal nəsil virtual gerçəkliyi bu günün bir hissəsi kimi qəbul edir. Bu gənclər, virtual aləmin cəmiyyətin bir hissəsi kimi dəyərinə, şəbəkə qaydalarına riayət olunmasına görə məsuliyyət hiss edirlər. Bu nəslin nümayəndələri müxtəlif sosial şəbəkələrdə iştirak edirlər. Ünsiyyət, kommunikasiya açıqlığı onlar üçün vacibdir. Cəmiyyətin üzvləri olaraq, istər şəxsi, istərsə də peşə həyatında, onlar hər an bir-birlərinə kömək etməyə hazırdırlar.

1992-cı il ilə 2005-ci il arasında anadan olan növbəti nəsil, kompüter və şəbəkə texnologiyaları dünyası ilə sıx əlaqədədir. Onlar üçün virtual və virtual olmayan gerçəklik bir-birinə bərabərdir, bir-birindən ayrılmazdır.

Bu gənc nəsillərin bacarıqları müasir iqtisadiyyat tərəfindən tələb olunur. Onlar gələcək yaradıcı, kreativ iqtisadiyyat üçün yüksək ixtisaslı kadrların formalaşmasında aparıcı rol oynayırlar.

XXI əsr nəslinin maraqları yalnız zəmanətli iş və layiqli gəlirlə müəyyən

edilmir. Bu gənclərin əksəriyyəti öz qərarlarını verərkən ağıllarını və qabiliyyətlərini məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə ehtiyac duyurlar. Onlar, öz fəaliyyətlərində daha yüksək bir məna görmək, ümumi xeyir üçün bir şey etmək istəyirlər.

Nobel mükafatı laureatı D. Kahneman tərəfindən aparılan araşdırmalarda göstəriləndiyi kimi, ailənin illik orta gəliri 60 min avrodan yüksək olduqda, həyat məmnuniyyəti artıq qazanandan asılı deyil. Bu, həyat keyfiyyətindəki ən yüksək artım səviyyəsidir, çünki əlavə pul gəliri insanı daha da xoşbəxt etmir.

Azərbaycanda sosial sahənin müasirləşdirilməsinin ən vacib istiqamətlərindən biri də qeyri-dövlət sektoru təşkilatlarının sosial xidmətlərin göstərilməsinə cəlb edilməsidir. Nəticədə yeni sosial xidmətlər bazarı formalaşır. Bu bazarda qeyri-kommersiya qeyri-hökumət təşkilatları mühüm rol oynayacaqdır.

Sosial yönümlü QHT-lər Azərbaycan dövlətindən lazımı maliyyə dəstəyini alırlar. İndi icra hakimiyyəti orqanlarına sosial xidmətlər üçün dövlət sifarişlərini rəqabət (müsabiqə) əsasında həyata keçirməyə imkan verəcək xidmətlərin siyahısını (kataloqunu) tərtib etmək aktuallaşır. Bununla da sosial xidmətlərin standartlaşdırılması, onların keyfiyyətinin monitorinqi dövlət büdcə maliyyələşdirilməsi ilə uzlaşdırılır.

Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlət əmlakının idarə edilməsinin mövcud mexanizmi dəyişdirilə bilər. Dövlət, mülkiyyətçi olaraq, müəyyən xidmət növlərini, autsorsinq şərtləri ilə, qeyri-kommersiya təşkilatlarına ötürür və könüllüləri geniş şəkildə cəlb edir. Bu halda dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) mexanizmi inkişaf etdirilə bilər. Eyni zamanda, DÖT sxemlərinin sosial sferada tətbiq edilməsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır və onun ən yaxşı təcrübələri qanuni olaraq təsdiqlənir və təkrarlanır. Sosial xidmət göstərən QHT-lərə vergi və əmlak dəstəyi tendensiyası müşahidə olunur.

Müasir şəraitdə, sosial sahənin inkişafında mühüm bir amil, qloballaşma, dünyada insanların sosial-mədəni və iqtisadi həyat şəraitinə dair ərazi məhdudiyyətlərini aradan qaldıran bir sosial prosesdir.

Ənənəvi olaraq, sosial xidmət müəssisələrinin əksəriyyəti istehlakçının və ya xidmət istehsalçısının müəyyən yerləri ilə əlaqələndirilmişdir. Xidmətlərin ərazi-coğrafi bağlanması istehlakçıların və xidmət istehsalçıların yerdəyişməsi yolu ilə, yəni nəqliyyat xidmətlərinin inkişafı yolu ilə aradan qaldırılır.

Xidmət sferasının yerli (lokal) məhdudluğu istehlakçının təchizatçının yerləşdiyi yerlərə gəlməsi ilə həll olunur. Turizm bu cür xidmətlərin tipik bir nümunəsidir. Əhalinin gəlirlərinin artması ilə, nəqliyyat vasitələrinin inkişafında irəliləyişlə, sənişin daşınmasının maya dəyərinin azalması ilə, otel xidmətindəki inkişaf ilə turizm lider yer tutdu.

2.2. Dövlət tərəfindən əhaliyə göstərilən sosial xidmətlər

Müasir dövlət xidməti anlayışı ümumiyyətlə dövlətin "servis" konsepsiyasının bu və ya digər dərk edilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətin mənası və məqsədi öz vətəndaşlarına xidmət etməkdir. Belə bir dövlət

konsepsiyası inzibati prosedurların informasiya açıqlığı və inzibati prosedurların şəffaflığına, dövlətlə əhali arasındakı yüksək etimada əsaslanan dövlətlə vətəndaşlar arasında tamamilə fərqli bir keyfiyyət səviyyəsində qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur.

Azərbaycanda “dövlət xidmətləri” anlayışı inzibati islahatların başlanğıcı ilə geniş tətbiq olundu. Eyni zamanda, bir çox ölkələrdə dövlət xidmətləri vətəndaş, hüquqi şəxs və hakimiyyət münasibətlərinin əsas formalarından biridir, və dövlət burada xidmətlərin təminatçısı kimi qəbul edilir.

Yerli və xarici ədəbiyyatda “dövlət xidmətləri” anlayışının müxtəlif traktovkalarına rast gəlmək olar. Çox vaxt dövlət, ictimai, sosial xidmətlər seçilir və bir sıra müəlliflər bu anlayışları eyniləşdirirlər.

Qanunvericilikdə, xidmət göstərmək səlahiyyətinə sahib olan orqandan asılı olaraq dövlət və bələdiyyə xidmətlərinə bölünmə qəbul edilir.

Geniş mənada demək olar ki, dövlətin vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqəli hər hansı bir fəaliyyəti dövlət xidməti hesab edilə bilər. Məsələn, milli müdafiə, dövlət sərhədlərinin mühafizəsi, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qanunların işlənilib hazırlanması dövlət xidmətlərinə aid edilə bilər. Dövlət xidmətlərinin müvafiq təfsiri ictimai rifah və ya ictimai xidmətlər forması kimi dövlət xidmətləri konsepsiyasının çərçivəsinə uyğundur.

Bununla əlaqəli bir konsepsiya, dövlət xidmətlərinin ən vacib sosial sahələrdə dövlətin ümumbəşəri əhəmiyyətli bir fəaliyyəti olaraq başa düşülməsidir. Bunlara əhalinin sosial müdafiəsi, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələri aiddir.

Dövlət xidmətlərinin bir az fərqli başa düşülməsi, müraciət edənlərin tələbi ilə təqdim edilməsini nəzərdə tutur: xidmət, dövlət orqanlarına xidmətin göstərilməsi üçün şifahi, yazılı və ya elektron müraciət ilə müraciət etmiş fiziki və ya hüquqi şəxslərin tələbi ilə görülmən fəaliyyətdir. Beləki, qanun aşağıdakı tərifləri ehtiva edir:

- dövlət xidməti - dövlət icra hakimiyyəti orqanının, dövlət büdcədən kənar fondunun, habelə yerli hökumət orqanının (bundan sonra dövlət xidmətləri göstərən orqanlar) qanuna əsasən müəyyən dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı onların funksiyalarının reallaşdırılması üzrə fəaliyyətdir. Belə bir xidmət, dövlət xidmətləri göstərən orqanların müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində müraciət edənlərin istəyi ilə həyata keçirilir;

- bələdiyyə xidməti - bələdiyyə xidmətləri göstərən orqanın səlahiyyətləri daxilində müraciət edənlərin istəyi ilə həyata keçirilən, yerli özünüidarəetmə orqanların (bundan sonra bələdiyyə xidmətləri göstərən qurum) funksiyalarını həyata keçirməklə, yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə yönəlmiş fəaliyyətdir.

Belə olan halda dövlət xidməti, bir qayda olaraq, lisenziyalaşdırma, sertifikatlaşdırma, qeydiyyat, mülkiyyət qeydiyyatı və s. ilə əlaqəli sənədlərin verilməsi deməkdir.

Beləliklə, dövlət xidmətlərinin istehsalı və təqdim edilməsi dedikdə, dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək və təşkilatların və vətəndaşların ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan fəaliyyət başa düşülməlidir. Dövlət xidmətlərinin

birbaşa icraçıları həm dövlət, həm bələdiyyə orqanlarının özləri, həm də dövlət və qeyri-dövlət kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları ola bilər.

Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin əsas prinsipləri bunlardır:

- dövlət xidmətləri göstərən orqanlar və bələdiyyə xidmətləri göstərən orqanlar tərəfindən dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin, habelə dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün zəruri və məcburi olan və qanunda göstərilən təşkilatlar tərəfindən təmin edilən xidmətlərin göstərilməsinin qanuniliyi;

- dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin müraciət qaydasında göstərilməsi;

- dövlət xidmətləri göstərən orqanlar və bələdiyyə xidmətləri göstərən orqanlar tərəfindən dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə görə ödənişin, habelə dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün zəruri və məcburi olan və qanunda göstərilən təşkilatlar tərəfindən təmin edilən xidmətlərin göstərilməsi üçün dövlət rüsumu alınmasının qanuniliyi;

- • dövlət xidmətləri göstərən orqanların və bələdiyyə xidmətləri göstərən qurumların, habelə qanunla nəzərdə tutulmuş dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsində iştirak edən təşkilatların fəaliyyətinin şəffaflığı;

- • dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün müraciətlərin və bu xidmətlərin təqdimatının, o cümlədən əlillər üçün xidmətlərin əlçatanlığı;

- • dövlət və bələdiyyə xidmətlərini qanunla qadağan edilmədiyi təqdirdə elektron formada, habelə ərizəçinin seçimi ilə qanunla nəzərdə tutulmuş digər formalarda almaq imkanı.

Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyətini və təchizatçıların məsuliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bu qanun inzibati qaydaları - dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi qaydalarını və standartlarını müəyyən edən normativ hüquqi aktları tətbiq edir.

Bu xidmətlərin göstərilməsinin səmərəliliyini və çevikliyini artırmaq üçün qanunla Azərbaycan Respublikasında dövlət xidmətləri göstərmək üçün çox-funksiyalı mərkəzlərin inkişaf etdirilməsi təsdiq edilmişdir. Bu mərkəzlər dövlət və ya bələdiyyə qurumlarının (o cümlədən, Publik hüquqi şəxs olaraq) təşkilati və hüquqi formasında yaradılmış təşkilatlardır. Bu təşkilatlar, qanunla müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməlidirlər və "bir pəncərə" prinsipinə əsasən, elektron formalı xidmətlər də daxil olmaqla, dövlət xidmətlərinin təşkili üçün səlahiyyətli idirlər.

Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin əsası - dövlət orqanlarının səlahiyyətləri (funksiyaları), dövlət tapşırığı, dövlət xidmətləri göstərilməsinə dair müqavilə (razılaşma) və s. (Cədvəl 2.2.1).

Cədvəl 2.2.1

Dövlət xidmətləri icraçılarının xarakteristikaları

Dövlət xidmətləri istehsalçısının təşkilati-hüquqi forması		Xidmətin göstərilməsi əsası	Maliyyələşdirmə forması	İstehsal olunan rifahın növü
İcra hakimiyyəti orqanı, dövlət büdcədənəknar fondu orqanı, yerli administrasiya		Səlahiyyətlər (funksiayalar), dövlət səlahiyyətlərinin verilməsi	Hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin təmin olunması üçün büdcə ayırmaları	İctimai rifah
Dövlət qeyri-kommersiya təşkilatları	Büdcə müəssisələri	Dövlət orqanları səlahiyyətlərinin verilməsi	Dövlət müəssisələrinə aid funksiyaların, o cümlədən dövlət xidmətlərinin təqdimatının təmin edilməsi üçün büdcə ayırmaları	Qarışıq ictimai rifah
	Dövlət korporasiyaları	Dövlət tapşırığı	Dövlət xidmətlərinin təqdimatı ilə bağlı xərclərin əvəzlənməsi üçün subsidiyalar	
	Publik hüquqi şəxs		Fəaliyyəti həyata keçirmək üçün, əmlak töhfəsi şəklində daxil olmaqla, subsidiyalar	
Qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatları		Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə (saziş)	Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün subsidiyalar	Qarışıq rifah
Qeyri-dövlət kommersiya təşkilatları		Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə (saziş)	Malların, işlərin, xidmətlərin istehsalı (satışı) ilə bağlı xərclərin və ya alınmamış gəlirlərin əvəzlənməsi məqsədi ilə əmtəə, iş, xidmət istehsalçılara ayrılan subsidiyalar	
Dövlət unitar, o cümlədən, büdcədən asılı müəssisələr		Müəssisənin yaradılmasını nəzərdə tutan ali icra hakimiyyəti orqanının qərarı, o cümlədən müəyyən malların və xidmətlərin minimum qiymətlərlə satılması məqsədi ilə	Xərclərin ödənilməsi məqsədi ilə verilən subsidiyalar, bu şərtlə ki, onların xərclərinin, malların tədarükü üçün sifarişlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı müəssisələrin gəlir və xərclərinin smetalarında nəzərdə tutulan xərclərin ödənilməsi, dövlət ehtiyacları üçün işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, habelə bu müəssisələrin yaradılması ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün kifayət qədər gəlir olmasın	

Dövlət xidmətləri iqtisadiyyatın özəl sektorundakı xidmətlər ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, özəl sektordan fərqli olaraq, istehlakçı məhdud bir xidmət təminatçısı seçiminə malikdir. Bu rolu

dövlət orqanları və ya səlahiyyətli təşkilatlar həyata keçirir. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlər məcburi ola bilər. Beləliklə, bu sektorda, dövlət hakimiyyəti sahəsində baş verən resurs bölgüsünün qeyri-bazar üsullarından istifadə olunur.

Qanun müəyyənləşdirir ki, dövlət və bələdiyyə xidmətləri alarkən müraciət edənlər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərini göstərmə standartına uyğun olaraq və vaxtında almaq;
- dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi qaydası haqqında, o cümlədən elektron formada tam, müasir və etibarlı məlumat almaq;
- dövlət və bələdiyyə xidmətlərini qanunla qadağan edilmədiyi təqdirdə, ərizəçinin seçimi ilə, elektron formada, habelə qanunla nəzərdə tutulmuş digər formalarda almaq;
- dövlət və (və ya) bələdiyyə xidmətlərinin alınması prosesində şikayətlərə məhkəmədən əvvəl (məhkəmədən kənar) baxılması hüququ.

Ölkə rəhbərliyinin qərarlarına əsasən, sosial-iqtisadi siyasətin hədəflərinə çatmaq və ona ictimai nəzarətin təmin edilməsi üçün sosial sfera sahə və qurumlarının büdcəsinin formalaşdırılması və icrası dövlət proqramları əsasında həyata keçirilməlidir.

FƏSİL 3. SOSIAL SFERANIN RESURS POTENSİALI

Sosial sferanın formalaşması və inkişaf etdirilməsi imkanları onun sabit resurs təminatından asılıdır. Sosial sferanın resurs bazası bu sferanın hədəflərinin həyata keçirilməsi üçün obyektiv əsasdır. Eyni zamanda, həmin baza sosial sferanın məqsəd və vəzifələrinə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq məqsədyönlü dəyişikliyə məruz qalır.

Sosial sferanın resurs potensialı, cəmiyyətin milli sərvətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, onun sosial təkrar istehsal sistemindəki iqtisadi əhəmiyyəti barədə təsəvvür yaradır. Sosial sahələrə cəlb olunan mənbələrin artan həcmi, sosial istehsalda təsərrüfatlararası münasibətlərin inkişaf dinamikasına, sahələrlərarası və resurs axınlarının istiqamətinin xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Çox vaxt sosial sfera resursları dedikdə yalnız müxtəlif səviyyəli büdcələrdən daxil olan, sosial sfera müəssisələrinin fəaliyyətinə, xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə və nağd şəkildə sosial ödənişlərə (pensiya, müavinətlər və s.) xərclənən maliyyə mənbələri başa düşülür. Fikrimizcə, sosial sferanın resurslarına müxtəlif mənbələrdən olan maddi və qeyri-maddi vəsaitlərin məcmusu daxildir. Bu vəsaitlər, müştərilərinin və / və ya əhali qruplarının ehtiyaclarını ödəmək üçün, sosial təşkilatlar tərəfindən sosial xidmətlər göstərmək üçün istifadə olunur.

3.1. Sosial sferanın maliyyə təminatı

Sosial sferanın sabit və kəmiyyətə əsaslandırılmış maliyyə təminatı onun fəaliyyət göstərməsinin, ölkə vətəndaşlarının maddi və digər nemətlərin tam çeşidinin əldə olunması istiqamətində hər zaman ən kəskin problemlərdən biri olmuş və olmaqda davam edir.

Dövlətin konkret vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması mexanizmləri işlənilib hazırlanır və tətbiq olunur ki, həmin mexanizmlər qismində bütün səviyyələrdən olan büdcələrin və büdcədən kənar sosial fondların vəsaitlərindən, vətəndaşların birgə maliyyələşməsindən, eləcə də işə götürənlərin xeyriyyə vəsaitlərindən istifadə olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində sosial sfera yüksək risk zonası kimi dəyərləndirilməlidir. İstehsal sferasından fərqli olaraq, sosial sfera öz müəssisələrinin zərərsiz fəaliyyətini təmin etmək iqtidarında olan mexanizmləri müstəqil surətdə, dövlət idarəçilik strukturlarının köməyi və müdaxiləsi olmadan işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malik deyil. Maliyyə nöqtəyi-nəzərdən müstəqil fəaliyyət prosesi yekun nəticədə sosial müəssisələr tərəfindən təqdim olunan xidmətlərin əhalinin təkə yüksək gəlirli təbəqəsinə xidmət göstərilməsinə qədər daralmasına gətirib çıxarır.

Ümumilikdə, sosial sferanın resurs təminatının hansı səviyyədə olmasına görə həyata keçirilən iqtisadi siyasətinin sosial yönləndirilməsi haqqında

mülahizələr irəli sürmək mümkündür.

İstənilən ölkənin maliyyə resursları üç subyekt – dövlət, müəssisələr (şirkətlər) və əhali (ev təsərrüfatları) arasında cəmləşir və hərəkət edir. Cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin son dərəcə mühüm sferası kimi sosial sektorun maliyyə vəsaitləri də həmçinin yuxarıda sadaladığımız bu üç subyektin iştirakı ilə tamamlanır və bölüşdürülür.

Bu məsələyə daha geniş və əhatəli şəkildə nəzər salaq. Ölkə hüdudlarında reallaşdırılan sosial siyasətin real olması üçün onun maliyyələşməsinə təmin etmək yaxud sosial siyasətin büdcəsini formalaşdırmaq lazımdır. Bu terminlə sosial siyasət çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial islahatların aparılması məqsədilə istifadə olunan maliyyə mənbələrinin məcmusunu ifadə edəcəyik. Bir sıra hallarda həmçinin “sosial xərclər” terminindən də istifadə olunacaq. Biz həmin terminləri sinonimlər kimi tətbiq edəcəyik.

3.1.1. Sosial siyasətin büdcəsinin strukturu

Ümumi halda sosial siyasət büdcəsi aşağıdakı əsas elementləri (ünsürləri) ehtiva edir (həmin tərkib hissələrin sosial məqsədlərə xərclənməsi baxımından):

- mərkəzi hökumət büdcəsini əhatə edən konsolidə olunmuş (birləşdirilmiş) dövlət büdcəsini;
- dövlətin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidlərin büdcələrini;
- sosial xarakterli dövlət büdcədən kənar fondların büdcələrini;
- mərkəzi hökumət büdcəsinin tərkibində yaradılmış digər məqsədli fondların büdcələrini;
- işə götürənlərin vəsaitlərini;
- ev təsərrüfatlarının büdcələrini.

Bu elementləri nəzərdən keçirək.

Mərkəzi hökumətin sosial büdcəsi

Mərkəzi hökumətin büdcəsində cəmləşən sosial sfera təyinatlı vəsaitlər müvafiq xərc maddələri üzrə, hər şeydən öncə əhaliyə büdcə xidmətləri adlanan xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı sosial xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Sözügedən bu vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətləri arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- sosial sferanın təhsildə (məsələn, dövlət tədris müəssisələri), səhiyyədə (iri tibb mərkəzləri), mədəniyyətdə (teatr, muzeylər və s.) ümumdövlət əhəmiyyətli obyektlərin cari saxlanılma və əsaslı təmir xərclərinin maliyyələşdirilməsi;
- ümumdövlət əhəmiyyətinə malik sosial müavinətlər (dövlət pensiyaları, işsizliyə görə müavinətlər və s.) üzrə ödənişlər;
- sosial xarakterə malik dövlət məqsədli proqramların tam yaxud qismən maliyyələşməsi (əgər sosial problemlərin həllinə dair proqram-məqsədli yanaşma mərkəzi hökumət tərəfindən tətbiq edilirsə);
- sosial siyasətin ümumdövlət əhəmiyyətinə malik ayrı-ayrı istiqamətləri-

nin maliyyələşdirilməsi (məsələn, dövlətin miqrasiya siyasəti).

Mərkəzi hökumət büdcəsinin formalaşdırılması zamanı onun sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan xərcləri sosial sferanın bu və ya digər sahəsində dövlət siyasətinin aparılmasına görə cavabdehlik daşıyan dövlət strukturları arasında bölüşdürülür. Bu orqanlar dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlər üzərində sərəncam vermək səlahiyyətinə malikdir və bu vəsaitlərin məqsədli şəkildə xərclənməsinə görə hökumət və qanunverici hakimiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bir sıra hallarda sosial-mədəni sferanın birbaşa maliyyələşməsi həyata keçirilir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsi tərkibində müvafiq sətirlər ayrılır.

Regional və yerli büdcələr

Dövlətin tərkibinə daxil olan inzibati-ərazi vahidlərinin büdcələrindən xərclər yerinə yetirilir. Bu xərclərin zəruriliyi, əvvəla, regional (yerli) mülkiyyətdə sosial sferaya daxil olan obyektlərin mövcudluğu ilə müəyyən olunur. İkincisi, sözügedən həmin zərurət sosial ödəmələr, imtiyaz və kompensasiyalarla müəyyən edilir ki, bunlar da dövlət səviyyəsində qüvvədə olanlara əlavə qismində yerli qanunvericilik aktları vasitəsilə tətbiq olunur. Nəhayət, üçüncüsü, bu, xərclər səlahiyyətlərinin qüvvədə olan ayırd edilmə sxemi ilə müəyyənləşir.

Dövlət büdcədənkənar fondları

Sosial sferanın maliyyələşməsinin növbəti mənbəyi sosial xarakterli dövlət büdcədənkənar fondlardır. Belə fondlar adətən bu və ya digər sosial ödəmələrin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə vəsaitin cəmləşməsi üçün yaradılır.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən sosial ödəmələrə yönəlik xərclərdən fərqli olaraq, büdcədənkənar fondların yaradılmasının məqsədi bundan ibarətdir ki, həmin fondlara, bir qayda olaraq, sığorta edənlərin məcburi haqlarından – sosial sığorta ilə bağlı konkret hadisələrin baş verməsi halları üçün nəzərdə tutulmuş, hüquqi və fiziki şəxslərin haqlardan ibarət vəsaitlər daxil olur. Belə hallara, misal üçün, pensiya yaşının çatması, xəstələnmə, iş yerinin itirilməsi və bu kimi digər hallar aid edilə bilər. Belə hallarda ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq həmin fondların vəsaitlərindən müvafiq sosial ödəmələr həyata keçirilir – sadaladığımız hallarda müvafiq olaraq dövlət pensiyaları, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi üzrə müavinətlər, işsizliyə görə müavinətlər.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, ölkənin konsolidə olunmuş (birləşdirilmiş) dövlət büdcəsinin sosial xərclərinin ümumi kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün mərkəzi hökumət büdcələrinin, inzibati-ərazi vahidlərin büdcələrinin və dövlət büdcədənkənar fondlarının xərclərini toplamaq kifayət deyil.

Bir sıra hallarda dövlət birləşdirilmiş büdcənin həmin hissələri arasında maliyyə axınlarının yer alması müşahidə olunur.

Dövlət büdcəsi tərkibində məqsədli sosial fondlar

Dövlət büdcədənkənar fondların hətta tək-cə adından göründüyü kimi, onlar nisbi müstəqilliyə malikdir, belə fondlardan fərqli olaraq, dövlət büdcəsi tərkibində dövlətin sosial öhdəliklərinin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi məqsədli fondlar da yaradıla bilər. Bu cür fondların təsis edilməsi

kifayət qədər konkret məqsədə - dövlət tərəfindən üzərinə götürüldüyü sosial öhdəliklər və onların maliyyələşməsi imkanları arasında qarşılıqlı surətdə birmənalı uyğunluğu təmin etmək məqsədinə xidmət edir. Qeyd etdiyimiz fondların mövcudluğu mütləq xarakter daşımır və sisteməlik hal almış maliyyə çatışmazlığının yaxud dövlət tərəfindən əhali qarşısında mövcud bu və ya digər sosial öhdəliklərinin (maliyyələşməyən “sosial mandatlar” adlanan öhdəliklərin) ümumiyyətlə maliyyələşməməsinin qarşısının alınması baxımından, eləcə də həyata keçirilən sosial islahatların konkret istiqamətlərinin sürətləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilə biləcək variantlardan biri kimi dəyərləndirilməlidir.

İşə götürənlərin vəsaitləri

Sosial siyasət büdcəsinin formalaşmasında işə götürənlərin vəsaitləri iştirak edir. Həmin vəsaitlər işçiyə əmək haqqının ödənilməsi, habelə işçinin muzzla tutulması və onun əmək müqaviləsinə daxil edilmiş şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş digər sosial təminatların (adətən bu kimi təminatların göstərilməsi məqsədilə “sosial paket” məfhumu işlədilir) təqdim edilməsi üçün istifadə olunur. İşə götürənlər, bir qayda olaraq, aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır:

- dövlət qanunvericiliyi tərəfindən nəzərdə tutulmuş işçinin sosial sığorta edilməsi;

- işçi tərəfindən əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar onun əmək qabiliyyətinin tam yaxud qismən itirilməsi ilə bağlı ona dəyən mümkün zərərin ödənilməsi;

- zərərli istehsal şəraitinə görə müddətdənəvvəl pensiyaların ödənilməsi üçün vəsaitlərin formalaşdırılması və bəzi digər sosial funksiyalar.

Ev təsərrüfatlarının büdcələri

Nəhayət, sosial xərclərin mənbələrindən sonuncusu ev təsərrüfatlarının büdcələridir. Prinsip etibarilə ev təsərrüfatının bütün xərcləri sosial xarakter daşıyır, çünki onlar istehlakın müəyyən cari səviyyəsinin təminatı (ərzaq məhsullarının, uzunmüddətli istifadə mallarının əldə olunması, sosial və mənzil-kommunal xidmətlərinin ödənilməsi), maddi (daşınmaz əmlak) yaxud qeyri-maddi nemətlərə (təhsil, səhiyyə) uzunmüddətli investisiyaların yatırılması ilə bağlıdır.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətdən asılı olaraq, ev təsərrüfatının büdcəsində ayrı-ayrı xərc maddələri arasında nisbət dəyişir.

Ev təsərrüfatının xərclərinin formalaşmasında iki prinsipial cəhətdən fərqli strategiyaların olması mümkündür. Belə ki, istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyət formasına əsaslanan iqtisadiyyatda sosial baxımdan əhəmiyyətli “vital” (həyatı) əmtəə və xidmətlərin böyük əksəriyyəti əhaliyə azaldılmış (büdcədən dotasiya olunan) qiymətlərlə təqdim edilir.

Bazar iqtisadiyyatında dotasiya olunan sosial əmtəə və xidmətlərin siyahısı minimuma endirilir, və əhali onları ən azı maya dəyərinə uyğun qiymətlərlə ödəmək məcburiyyətində qalır. Bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı əhaliyə pulsuz sosial xidmətlərin – misal üçün, təhsilin, icbari tibbi sığorta proqramları üzrə tibbi xidmətlərin və bəzi digər xidmətlərin - qorunub saxlanılmasını istisna etmir.

Dediklərimizdən aydın olur ki, transformasiyalar dövründə əsas problem - ev təsərrüfatlarının əksəriyyəti üçün məhz bazar qiymətləri üzrə sosial nemətlər və xidmətlərin ödənilməsinə keçidin nisbətən ağrısız olmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Həmin proses kifayət qədər uzunmüddətli xarakter daşıyır, onun yekun iqtisadi nəticəsi qismində isə bu və ya digər nemətlər və xidmətlərin ödənilməsinə sərf olunan büdcə xərclərinin ev təsərrüfatlarının xərcləri ilə əvəzləşdirilməsi çıxış edir.

3.1.2. Sosial təbiətli dövlət maliyyə öhdəlikləri

İstənilən dövlət öz büdcəsinin xərclərinin səmərələşdirilməsində maraqlıdır ki, həmin xərclərin əhəmiyyətli hissəsi dövlət qanunverici aktlarının müvafiq müddəaları ilə təsbit edilmiş sosial öhdəliklərin mövcudluğu ilə şərtləndirilir. Bununla əlaqədar sosial siyasətin işlənilib hazırlanması və onun büdcəsinin əsaslandırılması zamanı hansı sosial öhdəliklərin maliyyələşməsi mütləq şəkildə həyata keçirilməli, hansıların münasibətində isə ləğv edilmə yaxud onların miqdarının ixtisar edilməsi haqqında məsələnin qaldırılmasının məqsədəuyğun olması ilə bağlı düzgün qərarların qəbul edilməsini öyrənmək lazımdır.

Sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri dedikdə konsolidə olunmuş dövlət büdcəsindən ölkə əhalisi tərəfindən əldə olunan və əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan pul yaxud natura (pul ekvivalentində qiymətləndirilmiş) formalarda transfertlər, habelə ölkə Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş və dövlət qanunları ilə təsbit olunmuş pulsuz büdcə xidmətləri nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, dövlət maliyyə öhdəliklərinə həmçinin qeyd etdiyimiz bu transfert və xidmətləri təqdim edən institusional strukturların fəaliyyət göstərməsi və inkişafı üçün minimum həddə zəruri hesab olunan xərclər də daxil edilir.

İfadə etdiyimiz tərifdən aydın görünür ki, dövlət maliyyə öhdəliklərinin tərkibinə sosial xarakter daşıyan və qanunvericiliklə təminat verilən, lakin, buna baxmayaraq, özünün icra edilməsi üçün konsolidə olunmuş büdcə vəsaitlərindən birbaşa maliyyələşməni tələb etməyən öhdəliklər daxil edilmir. Bunlara, misal üçün, müəssisə, idarə və təşkilatlarda çalışan işçilərin iş vaxtının normal müddətinin, iş həftəsinin neçə iş günündən ibarət olmasının, iş vaxtından artıq davam edən işlərin miqdarının son həddinin və bu kimi digər məsələlərin təmin edilməsi sahəsində sosial öhdəliklər aiddir.

Sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəliklərinin bir neçə meyarlar üzrə bölünməsi mümkündür.

Maliyyələşmə mənbəyinə görə sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri iki iri qrupa bölünür.

Birinci qrupun tərkibinə dövlət büdcədən kənar fondlarından sığorta prinsipləri əsasında maliyyələşən öhdəliklər daxildir. Onların tərkibinə, misal üçün, dövlət əmək pensiyalarının sığorta tərkib hissələri, iş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi ilə bağlı müavinətlər və s. daxil ola bilər. Sözügedən bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə maliyyə resurslarının formalaşdırılması sığortaedənlər – fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, sosial təminat yönümlü maliyyə vəsaitlərin formalaşdırılması prosesində hüquqi (işə görünənlərin) və fiziki şəxslərin iştirakının nisbəti bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə kifayət qədər ciddi şəkildə fərqlənir. Ölkələrin bir neçə qrupu ayırd edilir:

a) işçilərin iştirakı ilə müqayisədə işə götürülənlərin iştirakının üstün olması ilə (məsələn, İsveçdə işə götürülənlərin tutulmalarının işçilərin tutulmalarına nisbəti 1995-ci ildə 138,5:1 kimi təşkil etmişdi, İslanidiyada — 25,33:1, Finlandiyada — 18,33:1, İrlandiyada — 1,69:1, Portuqaliyada — 1,59:1, Böyük Britaniyada — 1,57:1, ABŞ-da — 1,42:1, Almaniya və Avstriyada — 1,15 1, Yunanıstanda — 1,01:1 kimi olmuşdur);

б) işə götürənlərin iştirakı ilə müqayisədə işçilərin iştirakının üstün olması ilə (məsələn, İsveçdə qeyd edilmiş nisbət 1:1,04 kimi təşkil etmişdi, Niderlandda — 1:3,36, Danimarkada — 1:4,17 kimi olmuşdur);

в) sosial təminat sisteminə həm işə götürənlərin, həm də işçilərin birbaşa tutulmalarının olmaması ilə.

Sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəliklərinin ikinci qrupuna ölkənin büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrindən bilavasitə maliyyələşən maliyyə öhdəlikləri aiddir.

Onlar həmin sistemin vahid xərclər maddəsinə inteqrasiya oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz bu maddəyə daxil edilmiş sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri, məsələn, aşağıdakıların maliyyələşdirilməsi üzrə öhdəlikləri ehtiva edə bilər:

- ayrı-ayrı sosial sahələr (təhsil, mədəniyyət, incəsənət və kinematoqrafiya, eləcə də kütləvi informasiya vasitələri, səhiyyə və bədən tərbiyyəsi kimi sahələr);

- məcburi pensiya sığortası sisteminə daxil edilməmiş bəzi sosial transfertlər. Belə transfertlər kimi, misal üçün, işsizlik üzrə müavinətlər, pensiyaçıların ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə təqaüdlər və s.;

- ayrı-ayrı sosial proqram və tədbirlər (əhalinin məşğulluğuna yardım və miqrasiya siyasəti üzrə, eləcə də əhalinin konkret qruplarına – uşaqların, əlillərin, böyük yaş kateqoriyalı qrupların nümayəndələri və s. - istiqamətləndirilmiş proqramlar üzrə);

- sosial siyasətin institusional strukturları (əhalinin sosial müdafiəsi və təminatı müəssisələri, ölkədə sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə məşğul olan müxtəlif səviyyələrdən idarəetmə orqanları).

İcra edilməsinin zərurəti meyarına görə sosial xarakterli bütün dövlət maliyyə öhdəlikləri şərtsiz və şərti öhdəliklərə bölünür.

Şərtsiz öhdəliklərə qüvvədə olan qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş mexanizmlərə uyğun olaraq fiziki şəxslər qarşısında onlara sosial transfertlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklər aiddir. Belə öhdəliklərə, misal üçün, dövlət pensiyaları, işsizliyə görə müavinətlər, işçi tərəfindən öz əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar ona dəymiş zərərin ödənilməsi, dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda çalışan şəxslərin əmək haqlarının ödənilməsi və s.

Sosial xarakterli şərtsiz dövlət maliyyə öhdəliklərinin xüsusi növü qismində fiziki və hüquqi şəxslərə fəvqəladə hallar zamanı həyata keçirilən ödənişlər çıxış edir (bir halda ki, sonuncuların fəaliyyəti fiziki şəxslərin sosial şəraitinin və təminatlarının ödənilməsinə istiqamətlənir). Belə öhdəliklərin ölçüləri birdəfəlik qaydada fəvqəladə vəziyyətin miqyaslarından asılı olaraq icra hakimiyyəti orqanlarının xüsusi qərarları, sərəncamları ilə müəyyən olunur.

Sosial xarakterli şərti dövlət maliyyə öhdəliklərinə hüquqi şəxslər qarşısında öhdəliklər və dolayı – fiziki şəxslər qarşısında öhdəliklər daxildir ki, bunlar da növbəti təqvim ili üçün büdcə tərəfindən, habelə dövlət büdcədənəkar fondların büdcələri ilə təsdiq edilir və sistematik səviyyə daşımır. Bura, hər şeydən əvvəl, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclər aiddir. Tamamilə aydındır ki, müvafiq büdcə maddəsi üzrə xərclər sekvestr edilə (hər hansı bir mülk və malın dövlət mənafeyinə olaraq zəbt olunması və ya ondan istifadə olunmasının məhdudlaşdırılması yerinə yetirilə) bilər, lakin dövlət təqaüdünün yaxud uşağa görə vahid aylıq müavinətin məbləği heç bir halda sekvestr edilə bilməz. Eyni zamanda, dövlət büdcədənəkar fondların büdcələrinin xərc maddəsi tərkibində yer alan şərti öhdəliklər belə xərclərdən ibarətdir ki, onların hesablanması qaydası konkret fiziki şəxsə təyin edilən sosial transfertin miqdarının hesablanmasından fərqli olaraq rəsmiyyələşdirilməyib. Tipik nümunələr kimi iş yerlərinin yaradılması və saxlanılmasına, işçilərin və onların ailə üzvlərinin sanatoriya-kurort xidmətlərinin göstərilməsinə və bu kimi digər istiqamətlər üzrə yönəlmiş maliyyə dəstəyinin yerinə yetirilməsi üçün büdcədənəkar fondların xərcləri qeyd edilə bilər.

Sahəvi əlamətə görə sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri aşağıdakı sahələrdə bu kimi öhdəliklərə bölünür:

- 1) əmək münasibətləri və əməyin ödənilməsi;
- 2) əmək şəraiti və mühafizəsi;
- 3) məşğulluq;
- 4) pensiya və sosial təminatın digər növləri;
- 5) dövlət sosial sığortası;
- 6) uşaqly ailələrin dəstəklənməsi;
- 7) müxtəlif kateqoriyalardan olan şagird və tələbələrin dəstəklənməsi (orta və ibtidai peşə təhsili dövlət və bələdiyyə tədris müəssisələrində təhsil alanlardan başlayaraq doktorantlara qədər);
- 8) əhalinin digər kateqoriyalarının dəstəklənməsi;
- 9) səhiyyə, təhsil, mədəniyyət.

Özünün təyinatına görə birbaşa və infrastruktur sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri qeyd edilə bilər. Öz növbəsində, birbaşa öhdəliklər fiziki şəxslər (sosial transfertlərin müxtəlif növləri) və hüquqi şəxslər (sosial sferaya aid obyektlərin və sosial xarakterli dövlət proqramlarının maliyyələşməsi) qarşısında öhdəliklərə bölünür.

Fiziki şəxslər qarşısında sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri potensial resipiəntin (vətəndaşın, ev təsərrüfatının) əlamətlərinin aşağıda qeyd

olunmuş iki növünə əsasən yerinə yetirilir:

-kateqoriya (status) əlamətinə görə, onun istifadəsi zamanı öhdəliyin bu və ya digər növü o halda fiziki şəxs qarşısında yerinə yetirilir ki, əgər onun yaş (məsələn, təqaüdcü), tibb (əlil), sosial (işsiz), ailə (tənha ana) və buna bənzər digər xarakteristikalar sosial transfertlərdən faydalana biləcək resipiyentlərin kateqoriyalarını müəyyənləşdirən təsdiq edilmiş qanunverici və normativ aktlarla üst-üstə düşür;

- ünvanlı əlamətə görə, onun istifadəsi zamanı fiziki şəxslər (tənha yaşayan vətəndaş, ev təsərrüfatı) qarşısında öhdəliyin bu və ya digər növü o halda yerinə yetirilir ki, əgər onun sosial-iqtisadi xarakteristikaları (məsələn, adambaşına düşən gəlirlərin səviyyəsi, yaşayış (mənzil) sahəsi ilə təmin edilmə və sair) sözügedən həmin öhdəliyin icra edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən olunmuş sərhəddən aşağıdır.

Sosial xarakterli infrastruktur dövlət maliyyə öhdəlikləri birbaşa sosial öhdəliklərin icra edilməsi zərurəti ilə bağlı yaranır. Bunlara, hər şeydən əvvəl, dövlət adından birbaşa öhdəlikləri yerinə yetirən strukturların fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazımi inzibati-idarəetmə xərcləri aiddir.

Özünün təqvim davamlılığına (müddətinə) nəzərən bütün sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəlikləri daimi (sabit) və müvəqqəti öhdəliklərə bölünə bilər.

Daimi (sabit) öhdəliklərinə, misal üçün, pensiya yaşına çatmış şəxsləri dövlət əmək yaxud sosial pensiyaları, müddətsiz dövr üçün əlil kimi tanınmış vətəndaşların əlillik üzrə pensiyaları ilə təmin edilməsi üzrə öhdəliklər aid edilə bilər.

Öhdəliklərin tərkibinə işsizliyə görə müavinətlərin, qadınlara hamiləlik və doğuşa görə müavinətlərin, uşaqlara aylıq vahid müavinətlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklər (aydındır ki, bütün bu öhdəliklərin zamanla məhdudluğu mövcuddur) və fiziki şəxslər qarşısında buna oxşar digər öhdəliklər, eləcə də büdcə sferasının, sosial xarakterli dövlət proqramlarının və s. maliyyələşdirilməsi üzrə növbəti təqvim (maliyyə) ili üçün dövlət büdcəsi tərəfindən nəzərdə tutulmuş öhdəliklər də daxildir.

Xərclərin xarakterinə görə dövlət maliyyə öhdəlikləri aşağıdakı istiqamətlərə bölünür:

- netto-məsrəfli, onların maliyyələşdirilməsi sosial müdafiə (dövlət sosial təqaüdləri, əlilliyə görə təqaüdlər və sair) haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyə, eləcə də növbəti il üçün dövlət büdcəsinə (məsələn, sosial-mədəni tədbirlərin keçirilməsinə dair xərclər maddəsi üzrə qeyri-kommersiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və s.) uyğun olaraq həyata keçirilir;

- əvvəlcədən ödənilmiş xərclər, belə resursların təmin edilməsi məqsədilə onların faktiki maliyyələşməsi başlanana qədər sığorta prinsipləri əsasında formalaşır (dövlət əmək pensiyaları, işsizlik üzrə müavinətlər və s.);

- öz xərcini ödəyənlər, məsələn, uşaq müavinətləri.

Sosial xarakterli dövlət maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunan xərclər ölkədə mövcud büdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülür. Qeyd

etdiyimiz həmin meyara əsasən cari və əsaslı xərclər ayırd edilir.

Sosial xarakterli cari dövlət maliyyə öhdəliklərin tərkibində, hər şeydən əvvəl, əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf olunan xərclər diqqət çəkir. Bura əməyin ödənilməsi və əməyin ödənilməsinə əlavələr; təchizat əşyaların və işlədilən materialların əldə olunmasına xərclər; ezamiyyət, nəqliyyat xidmətlərinin, rabitə xidmətlərinin, kommunal xidmətlərin, avadanlıq və inventarın, bina və qurğuların cari təmirinin ödənilməsi xərcləri (aydındır ki, söhbət sosial siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirən institusional strukturlardan gedir); əhaliyə sosial transfertlərin ödənilməsi ilə bağlı xərclər və sair daxildir.

Sosial xarakterli əsaslı dövlət maliyyə öhdəliklərinə avadanlığın və uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əşyaların alınmasına kapital qoyuluşları; əsaslı tikinti və təmir; sosial siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirən institusional strukturlar üçün aktivlərin əldə olunması və bu kimi digər yatırımlar aid edilir.

Sosial sferanın maliyyələşməsində rollar, öhdəliklər və məsuliyyət hər bir ölkədə qəbul edilmiş təsərrüfat modelindən, habelə sosial nemətlər və xidmətlərin istehlakı sahəsində nail olunmuş standartlardan asılı olaraq fərqlənir.

Belə ki, SSRİ-nin inzibati amirlik prinsipləri üzərində idarə olunan iqtisadiyyatında sosial sferadakı maliyyə öhdəlikləri əsas etibarilə dövlət və müəssisələr arasında bölüşdürülürdü ki, burada təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial müdafiə xidmətlərinin istehlakının qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş sosial zəmanətlərin resurs təminatında dövlətin payı üstünlük təşkil edirdi.

Postsovet ölkələrindəki iqtisadiyyatlarda sosial siyasətin təminatı ilə bağlı maliyyə öhdəliklərinin adlarını qeyd etdiyimiz üç subyekt arasında bölüşdürülməsi əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş formalardan köklü surətdə fərqlənən şəkil alır – onlar dövlət və ev təsərrüfatları arasında yenidən, təkrar bölüşdürülür. Üçüncü subyekt – müəssisələr, praktiki cəhətdən triadadan özünü kənara çəkmiş olur. Məlum yenidənqurmada əvvəl iri miqyaslı səciyyə daşımış müəssisələrin sosial infrastrukturunu və sosial fondları bazar şəraitində qəbul edilməz olur, çünki məsrləflər strukturunun ağırlaşdırılması hesabına müəssisələrdə istehsal olunan əmtəələrin qiymət rəqabət qabiliyyətini (rəqabətqabiliyyətliliyini) aşağı salır. Qanunauyğun nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, sosial infrastrukturun, müəssisə mənzillərinin həmin andan kəsirə məruz qalmış yerli büdcələrə kütləvi şəkildə “ötürülməsi” baş vermişdir.

Sosial xərclərin yükü qeyri-mütənasib qaydada dövlət, onu büdcə sisteminə köçürülmüşdür, həmin sistem dərin böhrana düşər olmuş, sosial xidmətlərin islahatlardan əvvəlki səviyyəsinin təmin edilməsi isə qeyri-mümkün olmuşdur. Nəzərdən keçirilən prosesin obyektiv nəticəsi qismində əsas sosial xidmətlərin kommersiyalaşdırılması istiqamətində idarəolunmaz bir prosesin meydana gəlməsi çıxış edir, yəni, maliyyə yükünün əhalinin gəlirləri üzərinə kor-təbii və qarşısızalmaz şəkildə ötürülməsi baş verir. Bu zaman, bir qayda olaraq, əhalinin gəlirlərinin artan differensiasiyası, əsas sosial xidmətlərə bərabər

əlçatanlığının təmin edilməsinin sosial əhəmiyyəti nəzərə alınmır.

Nəzər saldıığımız iki situasiyanın təhlili nəticəsində qanunauyğun bir sual yaranır – hər üç subyekt arasında maliyyə yükü optimal surətdə necə yenidən bölüşdürülməlidir, yəni, sosial sferanın maliyyə resurslarının formalaşdırılması və bölüşdürülməsi nöqteyi-nəzərdən sosial təminat sisteminin effektivliyi necə yüksəldilə bilər?

Xarici təcrübə tərəfindən sosial ehtiyacların qarşılınması məqsədilə maliyyə resurslarının effektiv şəkildə səfərbər edilməsi və səmərəli istifadəsi baxımından aşağıdakı yollar müəyyənləşdirilmişdir:

- sosial büdcənin rasionallaşdırılması və nizama salınması, çoxlu sayda mövcud olmuş, bəzi hallarda bir-birini təkrarlayan sosial müavinətlər əvəzinə vahid ünvanlı sosial müavinətlərin tətbiq edilməsi və daha çox ehtiyac olan şəxslər kateqoriyasının maliyyə vəziyyətlərinin ciddi şəkildə yoxlanılması ilə yanaşı onların daha sərt qaydada reqlamentləşdirilməsi;

- sosial müdafiə sisteminin ümumilik prinsipindən seçilmə prinsipinə keçidinin təmin edilməsi;

- sosial ödəmələrin sığorta haqqının miqdarından və sığorta stajının müddətindən asılılığının gücləndirilməsi;

- sosial sferanın bəzi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, əvvəllər dövlət maliyyələşməsi hesabına hamıya təqdim edilən sosial xidmətlərin tam yaxud qismən ödənilməsində əhalinin iştirakının genişləndirilməsi;

- özəl kapitalın və əhalinin sərəncamında olan vəsaitlərin cəlb edilməsi, habelə qeyri-kommersiya təsərrüfatçılığın differensiasiya olunmuş dövlət dəstəyinin ağılabatan yetərlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi hesabına qeyri-kommersiya təşkilatları şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi;

- əməyə olan motivasiyanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə firmalarda sosial xidmətlərin inkişaf etdirilməsi;

- sosial sferanın aparıcı sahələrində - təhsil, səhiyyə və mədəniyyətin bəzi sektorlarında ictimai sektorunun saxlanması və eyni zamanda onların büdcədən maliyyələşməsinin qayda və metodlarında islahatların aparılması.

Həyata keçirilən sosial islahatların effektivliyi bir çox cəhətdən sosial sferanın bazar iqtisadiyyatı qanunlarının fəaliyyətinə nə dərəcədə tez bir zamanda uyğunlaşa biləcəyindən, onların (həmin qanunların) reallaşdırılması zamanı hansı obyektiv və subyektiv səbəblərin nəzərə alınmalı olduğundan asılıdır.

Sosial sferada baş verən dəyişikliklərin əhəmiyyətli tərəfləri qismində sosial proqramların həyata keçirilməsi zamanı qarışıq maliyyə iştirakı mexanizmlərinin istifadəsinə keçid, ümumilikdə sosial sığorta sahəsində islahatların aparılması çıxış edir. Burada qeyd edilməlidir ki, sosial sığortanın özü ikincidərəcəli “yardımçı” üsullarından əsas və inkişaf edən bazar şəraitinə daha adekvat olan üsullar kateqoriyasına keçmiş olur:

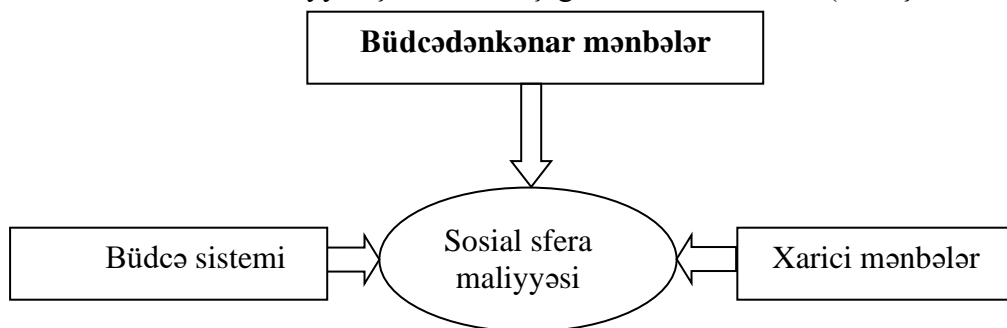
- sosial təminatda onun oynadığı rol güclənir;

- onun yeni, əvvəllər mövcud olmamış növləri (tibbi sığorta, işsizlikdən sığorta) meydana gəlir və inkişaf edir;

- ənənəvi növlər dəyişikliklərə uğrayır (təqaüdləşmənin sığorta əsasları nöqteyi-nəzərdən pensiya təminatında islahatların həyata keçirilməsi, toplayıcı maliyyə alətlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur).

Hal-hazırda Azərbaycanda bir neçə maliyyə axınlarının formalaşması get-gedə daha aydın, dəqiq və dürüst şəkildə özünü büruzə verir ki, onların potensialı sosial infrastrukturun, ən müxtəlif sosial proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi zamanı mütəq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş sosial sahə hüduqlarında büdcə və büdcədən kənar maliyyə axınlarının nisbəti fərqli-fərqli yaranır.

Sosial sferanın maliyyələşmə kanalı aşağıdakıları ehtiva edir (bax: Şəkil 3.1)

Şəkil 3.1. Sosial sferanın əsas maliyyələşmə mənbələri

- dövlət və bələdiyyə maliyyələşməsi;
- özəl (xüsusi) maliyyələşmə, məqsədli kreditləşmə;
- xeyriyyəçilik haqları;
- digər mənbələr.

Sosial sferanın maliyyələşməsinin hər kanalı maliyyələşmənin müəyyən mənbələrinin idarəçiliyini yerinə yetirir ki, onları aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

- dövlət və bələdiyyə büdcələri;
- dövlət və bələdiyyə sosial büdcədən kənar fondları;
- könüllü sığorta fondları;
- hüquqi şəxslərin əmanətləri;
- fiziki şəxslərin əmanətləri;
- məqsədli kreditlər;
- fondların və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının vəsaitləri.

Maliyyələşmə mənbələri sırasında mərkəzi yerlərdə dövlət və bələdiyyə büdcələrinin, eləcə də sosial büdcədən kənar fondların vəsaitləri qərarlaşır.

Sosial sfera büdcə maliyyələşmənin üstünlük təşkil edən mövqeyi ilə səciyəyənlir. Qeyd etdiyimiz bu prinsip dövlət və cəmiyyətin ödəmə qabiliyyəti olan potensialına, habelə, hər şeydən əvvəl, vergi sisteminin potensialına əsaslanır.

Dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi iqtisadiyyatın inkişafının təhlilinə söykənərək həyata keçirilir. Büdcənin əsas bəyan edilmiş prioritetləri – vergi

yükünün aşağı salınması və büdcənin sosial yönümlülüğünün artırılmasıdır.

Büdcə sisteminin növbəti səviyyəsində yerli büdcələr dayanır. Yerli büdcələr, bir qayda olaraq, maliyyə manevri sərbəstliyi və rayonun sosial-iqtisadi inkişafı üçün ilkin şərtlərin yaradılması imkanlarına malik deyil.

Büdcə maliyyələşməsi və məcburi vergi ödənişləri mexanizmi əhali tərəfindən təhsil və səhiyyə kimi sosial baxımdan əhəmiyyətli xidmətlərin ödənişsiz, eləcə də dövlət tərəfindən mədəniyyət, incəsənət, idman və bədən tərbiyyəsi xidmətlərinin, habelə mənzil-kommunal xidmətlərinin, sərnişin nəqliyyatının və s. əhəmiyyətli dərəcədə güzəştli şərtlər əsasında dəstəklənməsinin əldə olunması istiqamətində dövlət konstitusiya zəmanətlərinin iqtisadi bazasını əmələ gətirmiş olur.

Bəzi sosial xidmətlərin (təhsil və səhiyyə kimi) istehlakının məcburilik prinsipi ilə birgə büdcə maliyyələşməsi sisteminə söykənərək, dövlət fərdi üstün tutmaları ictimai cəhətdən zəruri səviyyəyə qədər yüksəltməyə can atır.

Sosial sferanın kommertiya maliyyələşməsi mexanizmi xidmətlərin pullu olması, vətəndaşların və ev təsərrüfatlarının ödəmə qabiliyyəti (alıcılıq qabiliyyəti) prinsipinin istifadəsi üzərində qərarlaşır.

Sosial sferanın maliyyələşməsi istiqamətində formalaşmış müasir sistem kommertiya büdcədən kənar maliyyələşmə mexanizmi ilə büdcə mexanizminin uzlaşdırılması ilə xarakterizə olunur ki, burada büdcə təxsisatları (büdcədən vəsaitlərin ayrılması) büdcədən kənar vəsaitlərlə tamamlanır.

Sosial sferanın maliyyələşmə sistemində büdcə və bazar əsaslarının (əsas prinsiplərinin) nisbəti sabit deyil, zaman keçdikcə onun dəyişməsi baş verir və iqtisadi fəaliyyətin sahələri və növlərinə görə güclü differensiasiyası müşahidə olunur. O, dövlət və bələdiyyə maliyyə vəsaitlərinin vəziyyətindən və vergi sisteminin inkişafı səviyyəsindən, əhəlinin gəlirləri səviyyəsindən və ev təsərrüfatlarının alıcılıq qabiliyyətindən asılıdır. İctimai və şəxsi maliyyənin nisbətinə təsir göstərən əhəmiyyətli faktor qismində bazar dəyişiklikləri şəraitində sosial sferanın müvafiq sahəsinin sosial əhəmiyyətlilik meyarı haqqında, eləcə də dövlət prioritetləri sistemində konkret sosial sahələrin və fəaliyyət növlərinin yeri barədə hökmranlıq edən təsəvvürlərin dəyişməsi çıxış edir. Çox şey həm də insanların vətəndaş, hüquqi şüur və düşüncəsindən, onların müvafiq sosial xidmətlərin ictimai əhəmiyyətinin dərk etmə səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycanda 1990-cı illərin əvvəllərində mövcud olmuş sosial sferanın maliyyələşməsi təcrübəsi büdcə vəsaitlərinin xroniki kəsirinin yaranmasını və kommertiya mexanizmi istiqamətinə əyilmənin (yerdəyişmənin) baş verdiyini göstərmişdir. Çoxlu sayda müxtəlif sahələr yaşama (həyatda qalma) strategiyasını həyata keçirmək, büdcədən kənar pul vəsaitləri hesabına, əvvəllər isə ümumiyyətlə pulsuz yaxud güzəştli, dotasiya olunan qiymətlərlə təqdim edilən sosial xidmətlərin əhali tərəfindən ödənilməsi hesabına büdcə maliyyə vəsaitlərinin kəsirini kompensasiya etmək məcburiyyətində qalmışdır. Belə bir şəraitdə sosial sferanın inkişafı əhəlinin ödəmə qabiliyyəti kimi məhdudlaşdırıcı amildən xeyli dərəcədə asılı vəziyyətə düşmüşdür.

Büdcə maliyyələşməsinin kommersiya maliyyələşməsi ilə əvəzlənməsi, yəni əhalinin gəlirlərinin artımı olmadan sosial xidmətlərin kommersiyalaşdırılması buna gətirib çıxarmışdır ki, vətəndaşlar qidalanma və məişət ehtiyaclarının qarşılınması məqsədilə sərf olunan vəsaitləri sosial əhəmiyyətli xidmətlərin – təhsil və səhiyyənin ödənilməsinə reallaşdırmaq üçün qənaət etməyə məcburiyyətində qalmışlar. Bu cür əvəzləşmənin sosial qiyməti isə çox yüksəkdir.

Sosial sferanın kommersiyalaşması istiqamətinə əyilmənin məlum mənfə fəsadları mövcuddur. Sosial sferanın dayanıqlı inkişaf bazasının yaradılması, sosial xidmətlər təsisatları (müəssisələri) şəbəkəsinin genişləndirilməsi, onların infrastrukturunun əsaslı tikintisi və modernləşdirilməsində, texniki yenidənqurma proseslərinin reallaşdırılmasında kifayət qədər böyük çətinliklər yaranır.

1990-cı illərin ortalarında Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılması istiqamətində tendensiya görünməyə başladı: sosial sahələrin maliyyələşməsinə dair qalıq məbləğlər prinsipinin aradan qaldırılması prosesi start götürmüşdür. İctimai şüurda sosial sahələrin maliyyələşməsinə insan kapitalının formalaşdırılması, ölkənin iqtisadi artımı, habelə əmtəə və xidmətlərin dünya bazarında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının həlledici amilinə kimi bir münasibətin sərgilənməsi müşahidə olunmağa başlayır.

Sosial sferanın sahələrində, təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatında və sairə məqsədli proqramların kompleksi həyata keçirilir. Sosial sferaya yönəldilən büdcə təxsisatların əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. Bu, dövlət tərəfindən sosial sahələr və müəssisələr qarşısında, o cümlədən, onların modernləşdirilməsi sahəsində özünün maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mövcud iqtisadi imkanları genişləndirir.

Sosial sferanın büdcə və bazar maliyyələşməsi arasında nisbət müəssisələrin büdcədən kənar gəlirlərin əldə olunmasının stimullaşdırılması istiqamətində dəyişməyə başlayır, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vəzifələri isə təşkilatlar arasında rəqabətin inkişaf etdirilməsi yolu ilə öz həllini tapır.

Sosial sferada dövlətin oynadığı rol maliyyələşmə proseslərində iştirakı ilə məhdudlaşmır, sosial sferanın maliyyələşməsi prosesinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Sosial sferanın maliyyələşməsinin dövlət tənzimlənməsinə aşağıdakılar daxildir:

- bütün səviyyələrdən olan büdcələrdən sosial sferanın sahələrinin inkişafına dair strateji proqramların maliyyələşməsinin optimallaşdırılması;
- əhalini sosial xidmətlərlə təmin edilməsinin maliyyə təminatının normativləri və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- təhsildə sağlamlığın qorunması və bu kimi digər sahələrdəki ehtiyat fondların hesabına maliyyələşən təcili (fövqəladə) tədbirlər proqramları;

Sadaladığımız dövlət tənzimlənməsi alətlərindən başqa təhsilin, səhiyyə və mədəniyyətin kommersiyalaşdırılmasına məhdudiyətlər sistemini qeyd etmək lazımdır ki, bu da gəlirlər siyasəti, eləcə də əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət və

qeyri-dövlət forma və metodlarının əlaqələndirilməsi ilə sıx bağlılığın mövcudluğunu tələb edir.

Sosial sferanın tənzimlənməsi istiqamətində tətbiq edilən iqtisadi mexanizmlərin sonrakı inkişafı, xüsusən də, güzəştlər, vergi və kreditlər sayəsində sahələrin, sığorta sisteminin, öhdəliklərin pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının tətbiq edilməsinin stimullaşdırılması xüsusi rol oynayır.

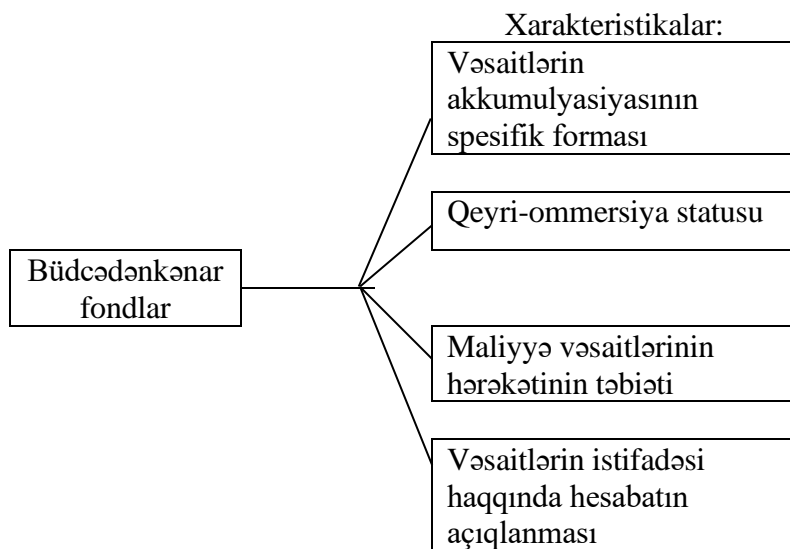
3.2. Maliyyə resurslarının toplanmasının fond forması

Artıq qeyd edildiyi kimi, maliyyələşmənin mühüm mənbəyi müxtəlif növ büdcədənəkar fondların resurslarıdır.

Dünya iqtisadiyyatında fondlar – olduqca maraqlı, çoxvariantlı hadisədir. Mövcud olan fondlar arasında dövlət və qeyri-dövlət, büdcə və büdcədənəkar, milli və beynəlxalq, ərazi və yerli, sahəvi, sahələrarası və xüsusi, xeyriyyəçilik, sahibkarlığın dəstəklənməsi fondları, habelə pay, investisiya və s. fondlar göstərilə bilər.

Büdcə fondları ilə yanaşı çoxsaylı büdcədənəkar fondlar – dövlət sosial sığorta fondları, qeyri-dövlət sığorta fondları, sahə, ərazi və bu kimi digər fondlar da mövcuddur.

Bütün bu müxtəlifliyin mövcudluğu ilə bərabər, respublikamızın şəraitində onların tətbiq edilmə mümkünlüyünün aydınlaşdırılması məqsədilə ümumi və spesifik cəhətlərini ayırd etməyə və təsnifatının aparılmasına cəhd göstərək. (bax: Şəkil 3.2.1).

Şəkil 3.2.1. Büdcədənəkar fondların xarakteristikaları

Fondların yuxarıda qeyd edilmiş növ müxtəlifliklərinin bütün qrupları üçün ümumi olan xarakteristikalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- birinci ümumi cəhət – söhbət maliyyə resurslarının toplanmasının spesifik forması barədə gedir;

- növbəti xarakteristika – qeyri-kommersiya statusu, yəni fəaliyyətin məqsədi maksimum mümkün olan gəlirin əldə olunmasına deyil, ümumilikdə cəmiyyət yaxud yerli cəmiyyət və ya konkret qrup tərəfindən qəbul edilmiş və onların dəstəklənməsi müqabilində başqa məqsədli vəzifənin yerinə yetirilməsinə yönəldilib.

Yeri gəlmişkən, qeyri-kommersiya statusu mənfəətin özü-özlüyündə əldə olunması mümkünliyünü inkar etmir. Söhbət məqsədlərin prioritetliyinin tamamilə başqa sistemindən gedir;

- fondların daha bir ümumi cəhəti qismində maliyyə vəsaitlərinin hərəkət etmə xarakteri qeyd edilməlidir – başlıcası mənbələrin toplanılması, cəmləşdirilməsidir, xərclənmənin məqsədli xarakterinin məcburiliyi şəraitində onların bölüşdürülməsi isə ikincidərəcəlidir. Bu zaman fondların yuxarıda sadaladığımız qruplarından hər biri digər qrupdan tamamilə fərqlənən maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrinin dəstinə və toplanmış vəsaitlərin xərclənməsinin eynən fərqlənən qaydalarına malikdir. Resursların bölüşdürülməsi prosesində ümumi cəhət həmçinin öz əmlakının istifadəsi haqqında fondların hesabatlılığının açıq olmasından ibarətdir.

Maliyyə resurslarının cəmləşdirilməsinin xüsusi forması kimi fondların son dərəcə mühüm xarakteristikalarının təhlili, sözügedən bu maliyyələşmə mexanizminin yüksək iqtisadi effektivliyi barədə həm resursların səfərbər olunması, həmçinin onların bölüşdürülməsi nöqtəyi-nəzərdən danışmağa imkan yaradır.

Vəsaitlərin formalaşdırılması sahəsində fondların üstünlükləri, hər şeydən əvvəl, dayanıqlığı, nisbi müstəqilliyi ilə bağlıdır. Söhbət, bir qayda olaraq, müntəzəm dövriyyə ilə tutulan konkret haqlar barədə, maliyyə mənbələrinin çoxlu sayda olması, yəni konkret məqsədlərin həyata keçirilməsində bir sıra maraqlı tərəflərin qarışıq maliyyə iştirakı haqqında gedir.

Fondların gəlir mənbələrinin alətlər dəstinin özü isə, misal üçün, büdcənin gəlir mənbələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli fərqlərə malikdir.

Məlum olduğu kimi, büdcə gəlirlərinin əsas payı vergilər – iqtisadiyyatdan kənar, inzibati məcburetmə aləti hesabına formalaşır. Fondların gəlir alətlərinin spektri isə xeyli dərəcədə daha müxtəlifdir və məcburetmə mexanizmində uzaqdır. O, daha nəzərə çarpan iqtisadi, könüllülük xarakteri daşıyır. Bura həm vergi ödənişlərinə yaxın olan ödənişlər, icbari və könüllü sığorta tutulmaları, eləcə də konkret məqsədlərə yönəlmiş könüllü ianələr daxildir.

Toplanmış maliyyə resurslarının bölüşdürülməsinə gəlinə isə, burada da fondlar, zənnimizcə, maliyyə resurslarının istifadə effektivliyini artıran kifayət qədər ciddi üstünlüklərə sahibdir. Əvvəla, bu sıraya rəqabət əsasları daxildir – resursların müxtəlif formalarda (qrantlar, güzəştli kreditlər və s.) bölüşdürülməsi

çox vaxt rəqabətli əsasda həyata keçirilir. İkincisi, müəyyən konkret anda daha prioritetli hesab olunan inkişaf istiqamətlərinin selektiv dəstəklənməsi. Üçüncüsü – bu, ayrılan resursların ünvanlılığının yüksək dərəcədə olmasıdır.

Fond maliyyələşməsinin sadaladığımız üstünlüklərinin tətbiqi həmin fondların yaradılmasının başlıca hədəfi olan proseslərin idarəçiliyinə müəyyən dinamizm və çeviklik gətirir. Belə qənaətin dolaylı təsdiqi kimi fəaliyyətin ən müxtəlif sahələri və sferalarında – dövlət və bələdiyyə idarəçiliyində, sığorta edilmədə - sosial və kommersiya sığortasında, xalq təsərrüfatı sahələrində və bu kimi digər sferalarda fondların sürətli və dinamik artımı göstərilməlidir.

Maliyyə resurslarının cəmləşdirilməsinin fond forması büdcə sferasında get-gedə daha geniş yayılmaqdadır, lakin büdcədənkənar sferada bu formanın inkişafı xüsusilə iri miqyaslı şəkildə baş verir.

Büdcədənkənar fondların hər bir altqrupu sırf özünə məxsus, başqalarından fərqlənən normativ-qanunvericilik bazasına, gəlirlərin formalaşmasının özünün mənbələrinə, toplanmış resursların xərclənməsi istiqamətlərinə malikdir. Onların fəaliyyəti üzərində yerinə yetirilən nəzarətin bütün formaları da fərqlidir.

Sosial infrastrukturun maliyyələşməsinin büdcədənkənar mənbələri, o cümlədən də müxtəlif növ fondlar Azərbaycanda da həmçinin tətbiq olunur.

Respublikanın əksər rayonlarında artıq sınaqdan keçirilmiş daha effektiv olanlar sırasına aşağıdakılar aid edilə bilər:

- sosial infrastruktur obyektlərinin reabilitasiyası üzrə layihələr (su, qaz və elektrik enerjisi təchizatı, səhiyyə və təhsil obyektlərinin, yollar və körpülərin təmiri, drenaj sistemləri, sanitariya və gigiyena);
- mikrokredit proqramları;
- fermer təsərrüfatları və assosiasiyalarının, kiçik müəssisələrinin, kənd icmalarının maliyyələşməsi.

Təhsil və səhiyyə sahəsində də həmçinin get-gedə daha geniş surətdə büdcədənkənar vəsaitlər cəlb olunur, beynəlxalq təşkilatlara fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması yolu ilə onların imkanlarından istifadə olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial sığorta mexanizminin istifadəsi burada həyata keçirilən sosial siyasətin effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm bazar aləti qismində çıxış edir. Həm icbari, həm də könüllü (qeyri-dövlət), eyni zamanda həmrəylik (birgə məsuliyyət əsasında qurulmuş) və toplanma sığorta növlərinin prinsiplərindən istifadə etməklə, sosial sığorta iki mühüm vəzifənin həllində kömək edir. Qeyd etdiyimiz bu vəzifələrdən biri zəhmətkeş insan tərəfindən obyektiv sosial səbəblər – qocalıq, xəstəlik, işsizlik, uşaqların dünyaya gəlməsi və bu kimi digər səbəblərə görə əmək qabiliyyətinin itirilməsi təqdirdə onun üçün münasib (uyğun) standartların təmin edilməsi ilə bağlıdır. İkinci vəzifə iqtisadiyyatın, sosial sferanın, bir qayda olaraq, uzunmüddətli xarakterə malik investisiya resurslarına olan tələbatının müəyyən dərəcədə reallaşdırılmasından ibarətdir. MDB ölkələrində sosial təminatın ənənəvi sistemindən əmək qabi-

liyyətinə malik insanlar üçün həmrəylik və toplanma sisteminə, eləcə də ehtiyacı olan və əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərə sosial yardımın təqdim edilməsinə əsaslanan sistemlərə keçid proseslərinin templərinin artırılması müşahidə olunur.

Sosial risklərin toplanma sığortasının aləti qismində qeyri-dövlət sosial-sığorta fondları çıxış edir. Hazırda qeyri-dövlət pensiya fondlarının (QDPF) intensiv surətdə inkişafı baş verir ki, bu da, ilk növbədə, inkişafın əlverişsiz demografik və iqtisadi tendensiyaları ilə bağlıdır.

Xeyriyyə fondların fəaliyyəti sosial vəzifələrin həlli sahəsində tətbiq edilə biləcək mühüm maliyyə aləti kimi dəyərləndirilməlidir. Xeyriyyə fondu – qeyri-hökumət qeyri-kommersiya təşkilatının kifayət qədər geniş yayılmış formasıdır, burada təhsil, sosial, xeyriyyə, dini yaxud cəmiyyətin inkişafına yönəlmiş digər fəaliyyət növlərinin icra olunması məqsədilə resursların təqdim edilməsi proqramları (məsələn, qrantlar şəklində) və pul vəsaitləri toplanır. Fondların bu növü bir çox dünya ölkələri üçün səciyyəvi xarakter daşıyan dərin tarixi köklərə, ənənələrə malikdir.

Bugünkü gündə ABŞ-da, misal üçün, 32 mindən artıq xeyriyyə fondu fəaliyyət göstərir ki, onlar qrantların təqdim edilməsi proqramlarını həyata keçirir, “The Foundation Directory” adlı məşhur soruq kitabçasına daxil edilmiş beynəlxalq fond təşkilatlarının sayı isə təxminən 43 minə bərabərdir.

Dünyada bir neçə növ özəl xeyriyyə fondları mövcuddur:

- korporasiyaların (Xerox Foundation, Hewlett Packard) vəsaitlərindən maliyyələşən assosiasiya olunmuş fondlar;

- öz vəsaitlərini öz şəxsi tədqiqat işlərinin yaxud xidmətlərin göstərilməsinin (konkret proqram üçün) maliyyələşməsinə istifadə edən birbaşa fəaliyyət fondları;

- yerli tələbatların ödənilməsi məqsədilə konkret yaşayış məntəqəsinin sakinləri tərəfindən yaradılan yerli fondlar. Onlar yerli təşkilatların dəstəklənməsinə istiqamətlənir;

- bir yaxud bir neçə fərdi şəxslər, ailələr tərəfindən təşkil olunan və maliyyələşən müstəqil fondlar – Rokfeller fondu, Soros fondu və s. Həmin fondlar, bir qayda olaraq, maliyyələşmənin prioritet istiqamətlərinə malikdir.

İnvestisiya fondları (qarşılıqlı fondlar, trastlar, dəyişən kapitala malik investisiya şirkətləri və s.) son onilliklər ərzində inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə fəal surətdə inkişaf edir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən 6400-dən artıq qarşılıqlı fondların investorları qismində amerikalıların təxminən 30% çıxış edir. Fransız ailələrinin təqribən 25% dəyişən kapitala malik investisiya şirkətlərində və investisiyaların qarşılıqlı fondlarında öz vəsaitləri ilə iştirak edir. Bu, sadəcə olaraq əmanətlərin investisiya şəklində yatırılmasının geniş yayılmış bir növü deyil, həmçinin ölkədə kapitalın effektiv şəkildə bölüşdürülməsinin mühüm tərkib hissəsidir.

Pay investisiya fondları (PIF-lər) qarşısında duran vəzifə - xırda investora qiymətli kağızlar bazarına çıxmaq imkanı yaratmaqdır. Bu, vəsaitlərin kollektiv şəkildə investisiya kimi yatırılmasının bizim üçün qeyri-ənənəvi, əmanətlərin

passiv toplanmasına alternativ bir formadır. Özünün strukturuna görə PİF-lərin böyük əksəriyyəti açıq tipli fondlar kimi fəaliyyət göstərir (əmanətçi istənilən anda öz pullarını geri götürə bilər). Fondların bir hissəsi – intervallıdır, burada qoyulmuş vəsaitlərin geri çəkilməsi ildə bir dəfə, yaxud daha tez, lakin ciddi surətdə öncədən danışılmış tarixlərdə mümkündür.

İnvestisiya fondlarının daha bir mühüm növü – Sosial investisiya fondlarıdır (SİF-lər), onlar həmçinin sosial yaxud inkişafın sosial-iqtisadi fondları kimi tanınır. SİF-lərin yaradılmasının səbəblərindən biri – Afrika və Latın Amerika ölkələrində yoxsulluğun artmasıdır ki, bu da milyonlarla insanın yoxsullaşmasının qarşısını almaq üçün fəal aktiv müdaxilənin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Belə ki, sosial xidmətlər sisteminin deqradasiyasına yol verməmək, kənd əhalisinin artan pauperizasiyasının qarşısını almaq, insanlara ölkələrində reallaşdırılan islahatların müsbət nəticələrini öz həyatlarında hiss etmək imkanı vermək lazım idi.

Başqa bir səbəb – dövlət tərəfindən bir sıra sürətli və əyani aksiyaları reallaşdırmaq zərurəti, həmin aksiyalar əhalinin artan narazılığını azaltmağa imkan verməli və həyata keçirilən struktur dəyişikliklərin (yeniliklərin) cəlbediciliyini artırmalı idi.

Və, nəhayət, dərk olunurdu ki, yerli səviyyədə sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, eləcə də birbaşa yerli cəmiyyətlər və özəl sektorla işin qurulması üçün dövlətin özünün real potensialı kifayət edə biləcək qədər deyil.

SİF-lərin yaradılmasına mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi dövründə dövlətin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış institusional boşluğun (uğursuzluğun) yerinin doldurulması məqsədilə başlanılıb.

SİF-lərin mexanizmi yerli səviyyədə - yerli hökumətləri, yerli cəmiyyətləri, qeyri-kommersiya təşkilatları çevik və operativ surətdə resurslarla təmin edilməsinə istiqamətlənib. Bu zaman öz fəaliyyətində onlar maliyyələşmənin “tələbə yönəlik” mexanizmindən istifadə edir. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, SİF-lər layihələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı hər hansı təşəbbüsləri müstəqil şəkildə sərgiləmir, habelə onların yerinə yetirilməsi ilə bağlı bu və ya digər funksiyaları öz üzərinə götürür. SİF-lər yerli cəmiyyət tərəfindən təşəbbüs götürülən layihələri maliyyələşdirir. Onlar həmçinin bu layihələri qiymətləndirir, seçim funksiyasını həyata keçirir, podratçıların seçilməsində kömək edir, layihələrin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsini reallaşdırır.

İlk irimiqyaslı SİF-lər Latın Amerika ölkələrində meydana gəlmişdir. Bugünkü gündə həmin ölkələrdə onlar daha uğurla fəaliyyət göstərə bilir, həmçinin idarəçilik baxımından daha nisbətən effektiv struktura malikdir. Latın Amerika SİF-ləri həyata keçirilən iqtisadi islahatların mənfi təsirini minimuma endirmək üçün yaradılmışdır. Onların başlıca məqsədi – təhsili olmayan insanlar üçün yeni iş yerlərinin mümkün qədər qısa zaman kəsiyində yaradılması, eləcə də əhalini minimal sosial nemətlərlə təmin edilməsi üzrə proqramların dəstəklənməsindən ibarətdir.

Birinci nəsill SİF-lərinin ümumi səciyyəsi – fəaliyyətin müvəqqəti xarakterinə yönlənməsidir. Struktur yenidən qurmanın mənfəi fəsadları aradan qaldırıldıqdan həmmən sonra onlar yox olmalı idi. Lakin zaman keçdikcə fondların yaradılmasının başlıca məqsədləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Və fondların fəaliyyətinin əsas hədəfi əvvəlki kimi həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların fəsadlarının mənfəi təsirinin minimallaşdırılmasından ibarət olsa da, müasir mərhələdə SİF-lərin xeyli bir hissəsinin təşkil edilməsi sosial sahələrdə iqtisadi fəallığı dəstəkləmək, eləcə də yerli səviyyədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına mümkün qədər kömək etmək məqsədi daşıyırdı.

Şərqi Avropada SİF-lər nisbətən yaxın zamanlarda meydana gəlməyə başladı. Daha fəal şəkildə işləyən SİF-lər Rumıniya, Albaniya kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Bir sıra SİF-lər Gürcüstanda, bəzi MDB ölkələrində - Moldova, Tacikistan və Özbəkistanda da təşkil edilmişdir. Ümumilikdə 1986-cı ildən başlayaraq, yeni Boliviya ilk SİF-in yaradılması zamanından etibarən, SİF-lər dünyanın 35-dən artıq ölkəsində yaradılmışdır.

Böyük əksəriyyətilə SİF-lər tərəfindən maliyyələşdirilən sosial proqramlar – sektorlararası proqramlardan ibarətdir. Bu kimi sektorlararası yanaşmanın sərgilənməsi bir sıra səbəblərlə şərtləndirilmişdir:

- birincisi, bu, əhalinin kasıb təbəqələrinə kompleksli müsbət təsirin göstərilməsinə təminat yaradır;

- ikincisi, müsbət sinerji effekt bunun hesabına əldə olunur ki, sistemin bir komponentinin inkişafı zamanı digər komponentlərə müsbət təsirin göstərilməsi baş verir. Belə ki, məsələn, sosial sahələrdə kiçik biznes sferasında yeni iş yerlərini yaratmaqla, eyni zamanda işsizlik probleminin həll edilməsinə nail olunur, sosial infrastruktur dəstəklənir və kiçik biznesin inkişafı stimullaşdırılır;

- üçüncüsü, ərzaq məhsullarının çatışmazlığı, qadınların istehsalatda iş yerlərinə əlçatanlığının olmaması kimi bir sıra problemlər özünün təbiətinə görə sektorlararası səciyyə daşıyır.

Sosial proqramların bütün müxtəlifliyinin dörd əsas qrupda birləşdirilməsi mümkündür:

- məşğulluğun təmin edilməsi;
- sosial və iqtisadi infrastrukturun dəstəklənməsi;
- əsas sosial xidmətlərlə təminat;
- iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması (kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi).

Bu təhlil göstərir ki, SİF-lər üçün fəaliyyətin ümumi istiqamətləri kimi işsizliklə mübarizə, sosial xidmətlərlə təmin edilmə və sosial-iqtisadi infrastrukturun dəstəklənməsi, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi çıxış edir. Daha böyük səylərin hansı istiqamətdə təmərküzləşməsi gerçək sosial-iqtisadi vəziyyətdən, habelə milli hökumətin və yerli cəmiyyətin qarşısında hansı prioritetlərin dayanmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

SİF-lər tərəfindən həyata keçirilən proqramların maliyyələşdirilməsi

qarışıq maliyyə iştirakı prinsipləri üzərində qurulur. Əsas investorlar qismində, bir qayda olaraq, Dünya Bankı (WB), Ümumdünya Bankı İnstitutu (WBI), Beynəlxalq inkişaf üzrə Amerika agentliyi (USAID) dəyərləndirilir.

Orta hesabla beynəlxalq maliyyə təşkilatları layihənin dəyərinin 40 faizindən 100 faizinə qədər hissəsinin maliyyələşməsinə təmin edir.

Layihələrin böyük əksəriyyəti milli yaxud yerli hakimiyyətlər tərəfindən, habelə yerli cəmiyyətlər tərəfindən məcburi maliyyə iştirakını nəzərdə tutur. Bu cür məcburi iştirakın şərti ikinci nəsil SİF-lər tərəfindən xüsusilə tez-tez irəli sürülür. Bu, bir sıra səbəblərlə şərtləndirilir:

- birincisi, layihənin maliyyələşməsində hakimiyyətin və yerli cəmiyyətlərin iştirakı layihə tsiklinin bütün mərhələlərində layihə ilə bağlı təşəbbüslərin ortaya qoyulmasından başlayaraq onun həyata keçirilməsinə qədər onların maraqlılığını artırır;

- ikincisi, bu, maraqlı tərəflərin məsuliyyətinin artırılmasına gətirib çıxarır;

- üçüncüsü, bu, dayanıqlı inkişafın gerçəkləşdirilməsi üçün ilkin şərtləri yaratmış olur. (Burada SİF tərəfindən maliyyələşmə prosesi dayandırıldıqdan sonra həyata keçirilən proqramın reallaşdırılmasının davam etməsi mümkünlüyü nəzərdə tutulur.)

Hakimiyyətin və yerli cəmiyyətin maliyyə iştirakının dərəcəsi ölkədən, fondlardan, layihədən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər, lakin bu, layihənin dəyərinin 5 faizdən 25 faizinə qədər bir həcmi təşkil edir.

SİF-lərin fəaliyyətinin maliyyələşməsinin üç əsas formada həyata keçirilməsi mümkündür:

- maliyyə və maddi resursların təqdim edilməsi;
- qeyri-maddi resursların təqdim edilməsi;
- texnologiyalar və “nou-hau”nun təqdim edilməsi şəklində;
- könüllülərin haqqı ödənilməyən əməyinin istifadəsi şəklində.

SİF-lər tərəfindən tətbiq edilən alətlər dəsti respublikamız üçün, zənnimizcə, olduqca maraqlıdır. Burada təkcə dövlət səviyyədə deyil, həmçinin, daha vacibi və əhəmiyyətli – məhz regional və yerli səviyyələrdə vətəndaş cəmiyyətinin bütün sektorlarının (dövlət, biznes, qeyri-kommersiya sektoru) maraqlarının uzlaşdırılmasına nail oluna bilər. İkincisi, SİF-lərin sərəncamında mövcud olan alətlər dəsti cəmiyyətin təkcə maddi stimullarını istifadə etmir, həmçinin yaradıcı təşəbbüsü və, olduqca əhəmiyyətli, layihənin sonrakı mərhələlərdə dəstəklənməsi üçün yerli cəmiyyətin kollektiv məsuliyyətini inkişaf etdirir.

Məhz bu səbəbə görə, sözügedən həmin mexanizm regional və yerli səviyyədə Azərbaycanın sosial layihələrinin reallaşdırılması naminə kifayət qədər geniş miqyasda tətbiq edilməlidir. Respublikamızda SİF-lərin maliyyə iştirakı əsasında həll olunan problemlərin sayı kifayət qədər böyükdür. Bu, həmçinin, məşğulluğun təmin edilməsi, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, regionlarda infrastrukturun inkişaf etdirilməsi problemdir.

Sosial sferaya vəsaitlərin yatırılması nöqtəyi-nəzərdən özəl strukturların və

əhalinin mövcud imkanları məhduddur. Bundan əlavə, sosial sfera yatırılan investisiyalardan qısa zaman kəsiyində faydalanmasının qeyri-mümkünlüyü, eləcə də istehsal xərclərin ödənilməməsi və mənfəətin əldə olunmaması riski ilə üzləşdiyi səbəbdən kapitalın yatırılması baxımından azcəlbedici sahə qalmaqda davam edir.

3.3. Sosial sferanın maddi-texniki potensialı

Sosial sferanın maddi-texniki potensialı onun işçilərinin əmək fəaliyyəti üçün maddi şərait yaradır. Maddi-texniki potensialın baza qismində çıxış edən tərkib hissəsini əmək vasitəsi kimi əsas fondlar təşkil edir.

Sosial sferanın büdcə sektorunda əsas fondların təkrar istehsalı bazar sektorundan fərqlənir.

Əsas fondların təsnifatında iqtisadiyyat sektorları üzrə aşağıdakı qruplaşma qəbul olunub: əmtəə istehsal edən sahələr (sənaye, kənd əsərrüfatı və tikinti), eləcə də bazar və qeyri-bazar xidmətləri göstərən sahələr (iqtisadiyyatın bütün digər sahələri).

Qeyri-bazar əsasında fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatları vəsaitlərin iqtisadi dövriyyəsinə daxil edilmir, həmçinin, onların əsas fondları uzunmüddətli istifadə predmetlərini təşkil edir. Belə qəbul olunub ki, onlara qeyri-istehsal əsas fondlar deyilir. Onların əvəzləşdirilməsi büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir¹.

Əsas qeyri-istehsal fondların vəziyyətinin xarakterizə edilməsi üçün həmin fondlarla büdcə təşkilatlarının təchiz edilmə dərəcəsini, yəni büdcə təşkilatlarının və onların bölmələrinin fondlaşmasını, büdcə təşkilatlarında çalışan işçilərin əməyinin fondla silahlanmasını, eləcə də xidmətlərin istehlacılarının fondla təminatlılığını müəyyən edən spesifik göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər fond təminatının faktiki səviyyəsinin normativ tələbata uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün lazımdır.

Təcrübədə bu məqsədlə büdcə müəssisələrinin və onların büdcə sektorunun müvafiq konkret sahələrində fəaliyyət göstərən struktur bölmələrinin təchiz edilməsinin tipik siyahısı işlənilib hazırlanır. Qeyd etdiyimiz bu normativ sənəd əsas fondların növləri və qrupları nöqtəyi-nəzərdən onların faktiki mövcudluğunun müqayisə edilməsi yolu ilə büdcə təşkilatlarının əsas vəsaitlərlə komplektləşdirilmə dərəcəsi haqqında mülahizələr irəli sürmək imkanı yaradır. Büdcə müəssisələrinin əsas vəsaitlərlə təmin edilmə dərəcəsinin artımı burada (həmin müəssisələrdə) çalışan işçilərin əməyinin əvəzləşdirilməsinə gətirib çıxarmır, lakin onların fəaliyyətinin nəticələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Sosial sferanın büdcə müəssisələrinin spesifik xarakteristikası üçün mühüm göstəricilərindən biri işçi kontingentinin bir vahidinə düşən fondla təminatlılığıdır (məsələn, bir xəstənin payına düşən yataq yerlərin sayı, bir

¹ Çox kanallı maliyyələşdirmə əsasında fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatlarında əsas vəsaitlər büdcə və büdcədənənar fondlar hesabına əvəzlənir.

təhsilə qədər kvadrat metrə düşən ümumi, o cümlədən də təhsil sahəsi və s.).

Bir qayda olaraq, əsas vəsaitlərin hər növünə görə büdcə təşkilatlarında sosial xidmətlərin istehlakçılarının işlənilib hazırlanmış fondla təminatlılığı normaları mövcuddur. Onlar vətəndaşların müvafiq dövlət və bələdiyyə xidmətləri ilə təminatlılığının sosial standartları qismində dəyərləndirilir. Onları sosial xidmətlərin istehlakçılarının faktiki fondla təminatlılığı ilə müqayisə olunması yolu ilə əsas qeyri-istehsal fondların (büdcə təşkilatlarının əsas vəsaitlərinin) istifadə effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə tətbiq edirlər.

Büdcə təşkilatlarında işçilərin əməyinin yekun nəticələrinin kəmiyyət ölçülməsi kifayət qədər mürəkkəb və həlli çətin olan bir problem olduğu üçün, əsas qeyri-istehsal fondların istifadə effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə fond qaytarılma (fond faydalılığı) göstəricisi tətbiq edilir ki, onun hesablanması əsas fondların orta illik dəyərində məhsulun (xidmətlərin) istehsalı və satışı həcmələrinin nisbəti kimi həyata keçirilir, bu göstərici olduqca şərti bir kəmiyyətdir, əsas fondların rentabelliyyənin göstəricisinin istifadəsi isə (məhsulun (xidmətlərin) satışından əldə olunan mənfəətin əsas fondların orta illik dəyərində nisbəti) ümumiyyətlə mümkünsüz görünür.

Qeyd olunmuş göstəricilər müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin kəmiyyət pul ifadəsinə (satışlar və işlər həcmi şəklində, mənfəətdə və s.) malik olduğu bazar sosial xidmətlər sferasında əsas fondların istifadəsi zamanı başlıca göstəricilər qismində dəyərləndirilir. Burada vəsaitlərin tamamlanmış iqtisadi dövriyyəsi baş verir, və əsas fondların aşınması amortizasiya şəklində həyata keçirilir, yəni onların dəyəri tədricən istehsal edilən məhsul üzərinə yaxud göstərilən xidmətlərin həcmində dəyər ifadəsində köçürülür.

Amortizasiyanın hesablanma üsulları fərqli ola bilər (bərabər yaxud sürətli silinmə). Amortizasiyanın konkret qaydası dövlət tərəfindən təyin edilir, kommersiya müəssisələri tərəfindən isə toplanılmış amortizasiya məbləği hesabına əsas fondların aşınmasının (fiziki və mənəvi) əvəzinin ödənilməsi yerinə yetirilir, və amortizasiya fondunun vəsaitlərindən kapital qoyuluşlarının əlavə mənbəyi kimi istifadə olunur. Sosial xidmətlər sferasının büdcə və bazar sektorlarının əsas fondlarının təkrar istehsalının müəyyən fərqlilikləri şəraitində maddi istehsalda əsas fondların təkrar istehsalından onların ümumi fərqliliyi mövcuddur.

Birincisi, sosial sferada əsas fondların texnoloji strukturu maddi istehsalın texnoloji strukturundan onunla fərqlənir ki, burada əsas fondların tərkibində passiv hissənin aktiv hissə üzərində üstünlüyü müşahidə olunur. Əgər istehsal sferasında əsas fondların dəyərinin bina və qurğuların payına təxminən 69%-i, maşın və avadanlıqlara, ötürücü və nəqliyyat vasitələrinə isə - demək olar ki, üçdə bir hissəsi düşürsə, sosial sferada bina və qurğuların dəyəri əsas fondların dəyərinin 85%-ini, maşın, cihaz, ötürücü və nəqliyyat vasitələrinin dəyəri isə - 10%-ə yaxın bir hissəni təşkil edir.

Qeyri-istehsal fondların texnoloji strukturunun xüsusiyyəti sosial sferanın obyektlərinə əsaslı kapital qoyuluşların texnoloji strukturunun spesifikasiyasını da müəyyənləşdirmiş olur. İstehsal sferası ilə müqayisədə burada tikinti-quraşdırma

işlərinə yönəldilən investisiyaların payı əhəmiyyətli dərəcədə daha yüksəkdir. Əsaslı (kapital) qoyuluşların ümumi həcmindən bu işlərə təqribən 50%-i, bununla bərabər istehsalat sferasında 1/3-dən bir qədər artıq təsadüf edir, avadanlıq, maşın, alətlərin payına isə istehsalda əsaslı kapital qoyuluşların ümumi həcmindən təqribən yarısı düşür. İkincisi, ümumiyyətlə maddi istehsalla müqayisədə, sosial sfera torpaq kimi istehsal amilindən daha az asılıdır. Yalnız turizm və əhaliyə sanatoriya-kurort xidmətlərinin göstərilməsi kimi onun ayrı-ayrı sahələri təbiətin geniş rekreasiya məqsədli istifadəsinə, məsələn, müalicəvi palçıqların, mineral suların və s. istifadəsinə yönəlir.

Sosial sferaya daxil olan sahələrin əksəriyyətinin, xüsusilə də, əməyin bilavasitə insana yönəldiyi sahələrin inkişafı ilə ətraf mühitə təzyiqlər azalır. Odur ki, bütün dünyada ictimai təşkilatların və yaşlılar partiyalarının proqramlarında sosial sferanın inkişaf etdirilməsinə prioritet inkişaf istiqamətləri kimi yanaşılır.

Məlumdur ki, sosial sferada xammal və materialların istehlakı daha aşağı səviyyədədir, buna görə də ictimai istehsalda onun xüsusi çəkisinin artırılması milli gəlirin materialtutumluğunun azalmasına gətirib çıxarır. Onun maddi resurslardan daha aşağı dərəcəli asılılığı əhalinin tələbatlarına uyğun olaraq qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin sərbəst yerləşməsinə kömək edir. Ölkəmizdə əsas fondların təkrar istehsalının hazırkı mərhələsi bununla xarakterizə olunur ki, qeyri-istehsal kapital (əsaslı) qoyuluşların təkrar istehsal strukturu, xüsusilə də mənzil təsərrüfatında, istehsal yönümlü əsaslı kapital qoyuluşların təkrar istehsal strukturundan fərqlənir.

Sosial sferada artıq fəaliyyət göstərən obyektlərin yenidən qurulması ilə müqayisədə yenilərin inşa edilməsinə daha çox investisiyalar yatırılır. Eyni zamanda, texniki yeniləşməyə, fəaliyyətdə olan obyektlərin yenidən qurulması və genişləndirilməsinə istiqamətləndirilən istehsal sferasındakı investisiyalar əsaslı kapital qoyuluşların ümumi həcmində üstünlük təşkil edir, və onların daimi mütləq və nisbi artım tendensiyası müşahidə olunur.

Son illərdə yaşayış evlərinin kütləvi fiziki köhnəlməsi ilə əlaqədar olaraq, sosial xidmətlər sferasında, və hər şeydən əvvəl mənzil-kommunal təsərrüfatında, qeyri-istehsal əsaslı kapital qoyuluşların təkrar istehsal strukturunda dəyişikliklər baş verir. Fəaliyyət göstərən obyektlərin yenidən qurulmasına və əsaslı təmirinə yatırılan investisiyaların mütləq və nisbi şəkildə artması müşahidə olunur.

Müasir sosial sahələrdə (məsələn, səhiyyə sferasında) mövcud olan servis texnologiyası xidmətlərlə sənaye istehsalının inteqrasiyasının güclənməsi ilə xarakterizə olunan, habelə səhiyyə-sənaye, elmi-təhsil və bu kimi digər komplekslərin yaranmasına gətirib çıxaran sistemli texnologiyadan ibarətdir.

Üçüncüsü, sosial sferada əsas fondların təkrar istehsal və ev təsərrüfatında əmlak arasında sıx əlaqəsi mövcuddur. Əsas fondların təkrar istehsalının templəri və nisbətləri əhalinin ev əmlakının yenilənməsi miqyasları və templəri ilə, habelə onun istifadəsində qənaətciliyi və səmərəliliyi ilə müəyyən olunur.

Ev özünəxidmət prosesinin xidmətlərin göstərilməsinin sənaye təşkilədici forması ilə əvəzlənməsinin müəyyən həddləri mövcuddur, və bu,

xətti bir proses anlamına gəlməməlidir. Qadınların ev təsərrüfatında müvəqqəti məşğulluğunun cəmiyyət tərəfindən qismən yaxud tam şəkildə haqqını ödəmək iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən düzgün və yerinə düşən bir qərardır, çünki uşaqların saxlanılmasına, onların müalicəsinə və qeyri-ev şəraitində onların tez-tez xəstələnmələri ilə əlaqədar cəmiyyət və müəssisələr tərəfindən sərf olunan xərclər kifayət qədər böyükdür. Və, nəhayət, ailə çərçivəsində uşaqların aldığı valideyn tərbiyəsi böyüyən nəslin mənəvi sağlamlığına müsbət təsir göstərir, cəmiyyətdə kriminogen durumu yumşaldır.

Sənaye və sosial sfera sahələrinin yüksək texnoloji uzlaşması yekun məqsəd olan insanların tələbatlarının tam və keyfiyyətli şəkildə ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən, əməyin nəticələrinin və məsrəflərinin əsaslandırılmış struktur yenidən bölüşdürülməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Belə ki, məsələn, səhiyyə sistemində güzəştli vergi təyin edilməsini kimya-əczaçılıq sənayesinə, tibbi-bioloji sahəyə, eləcə də tibbi avadanlığın və cihazlarının istehsalına da şamil etmək lazımdır. Eyni zamanda, servis mədəni-məişət xidməti əmtəələrinin istehsalı proqramı servis xidmətlərinin və məişət xidməti müəssisələrinin ehtiyat hissələri, texnika, materiallar və digər fondlarla təminatı ilə balanslaşdırılmalıdır. Texniki nöqtəyi-nəzərdən mürəkkəb mədəni-məişət xidməti təyinatlı əmtəələrin istehsalı zamanı çox vaxt servis xidmətləri həmin əmtəələrin hazırlanmasının ümumi həyat tsiklinin tamamlayıcı texnoloji mərhələsini həyata keçirir.

Maddi istehsalla müqayisədə sosial sfera təklif olunan xidmətlərə tələbin artırılmasının daha güclü multiplikativ effektinə malikdir. Mənzil xidmətlərinin kommunal-məişət rekreasiya xidmətləri ilə, mədəni xidmətləri, eləcə də ictimai iaşə və ticarət xidmətləri ilə intensiv birləşdirilməsi prosesi baş verir. Sosial sferanın birprofilli sahələrinin sayı get-gedə daha da azalmaqda davam edir. Bu sahələr tədricən daha əhəmiyyətli dərəcədə kompleks xarakter alır.

Dördüncü, sosial sferanın əsas fondlarının təkrar istehsalının son dərəcə mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar insanların rifah halının artımı və həyatlarının keyfiyyətli inkişafının maddi ilkin şərtlərini yaratmış olur. Əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalından fərqli olaraq, sosial sferada əsas fondların təkrar istehsalı prosesinin sosial yönümlülüyü vardır.

Əhalinin keyfiyyət tərkibinə əsas qeyri-istehsal fondlarının struktur uyğunluğu (məsələn, mənzil fondunun ümumi mənzil strukturu əhalinin ailə tərkibinə müvafiq olmalıdır) və sosial sferanın sektorları və sahələri üzrə kapital qoyuluşları arasındakı (misal üçün, mənzil, kommunal və mədəni tikintisi arasında) nisbətlər adətən sosial mütənəsiblik adlanır.

3.4. Sosial sferanın əmək və sahibkarlıq potensialı, informasiya resursları

Sosial sferanın xidmətlərinin istehsalı və göstərilməsinin əsas amili qismində “əmək resursları”, “əmək potensialı”, “insan kapitalı” çıxış edir. Bu - xidmətlərin əlçatanlığını və keyfiyyətini, xalqın rifahını, ölkənin iqtisadi

artımını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə sosial sferada işləmək üçün lazımı təhsilə, fiziki inkişafa, sağlamlığa, mədəniyyətə, dəyərlər sisteminə, kreytivliyə, qabiliyyət və bacarıqlara, biliklərə, intellektual potensiala və praktiki təcrübəyə malik əhalinin müəyyən bir hissəsidir.

Sosial sferanın kadr tərkibinə sosial iş sahəsində mütəxəssislər, psixoloqlar, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, pedaqoqlar, tibbi personal və s. daxildir.

Kadr resursu təkcə mütəxəssislərin sayı ilə deyil, həmçinin onların sosial xidmətlərin istehlakçıları, müştərilər qrupu ilə, eləcə də öz aralarında və sositumla qarşılıqlı fəaliyyəti necə həyata keçirdiklərindən, hansı metod və texnologiyalardan istifadə etdiklərindən asılıdır. Sosial sferanın kadr təminatı sosial sferada fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyət effektivliyini, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Cəmiyyət, sosial sferanın xidmətlərindən yararlanan istehlakçılar tərəfindən sosial sferada çalışan mütəxəssislərin mənəvi-əxlaqi xarakteristikaları ilə əlaqədar kifayət qədər yüksək tələblər irəli sürülür.

Əmək potensialının xüsusiyyətləri mövcuddur. Qeyd etdiyimiz həmin xüsusiyyətlər bu amilin spesifik xarakteri ilə müəyyən olunur.

İstehsalçı və istehlakçının bilavasitə şəxsi təması xidmətlərin göstərilməsi keyfiyyətinin insan resurslarının tərkibindən əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını şərtləndirir. Sosial xidmətlər sferasında icraçıların ixtisaslaşma səviyyəsi və peşəkarlıq məharəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Maddi istehsalda əməyin bilavasitə icraçıları işçi kadrlarıdır, onların təhsil səviyyəsi və ixtisası, bir qayda olaraq, maddi nemətlərin istehsalına xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan başqa işçilərin və rəhbər heyətin ixtisas səviyyəsindən geridə qalır. Sosial sferada isə bilavasitə icraçılar peşəkarlar-mütəxəssislərdir ki, onlar xidmət personalı ilə müqayisədə daha yüksək təhsil və ixtisas səviyyəsinə malikdir.

Sosial xidmətlər göstərilən sahələrdə işçilərin yüksək təhsil və ixtisas səviyyəsi əməyin yaradıcı, intellektual məzmunu ilə müəyyən olunur. Məhz bu səbəbə görə, diplomlu mütəxəssislərin çoxluğu sənaye istehsalı ilə müqayisədə sosial sferada daha yüksək dərəcədə nəzərə çarpır. Əgər sənayedə ali və orta ixtisas təhsilli şəxslərin payı çalışanların ümumi sayında beşdə bir hissəni təşkil edirsə, sosial sferada bu göstərici ümumi çalışan işçi heyətinin təxminən üçdə ikisi qədərdir.

İstehlak bazarında baş verən tərəddüdlərə qarşı sosial xidmətlər istehsalının yüksək həssaslığı və onların toplanılması, anbara yığılması imkanının olmaması, tələb konyunkturu, eləcə də əvəzçilik (eyni zamanda bir neçə vəzifə aparma) şərti ilə natamam iş həftəsi yaxud natamam iş günü məşğul olan işçilərin kütləvi şəkildə işə cəlb edilməsi nəzərə alınmaqla, çevik və qeyri-sabit (dəyişkən) qrafiklərin geniş surətdə tətbiqini labüd edir.

Qismən məşğulluq səhiyyə və təhsil sferalarında daha çox yayılmışdır. Əvəzçilik (eyni zamanda bir neçə vəzifə aparma) əsasında çalışan şəxslərin əməyinin geniş tətbiqi mədəniyyət, incəsənət, təhsil, səhiyyə və mənzil-kommunal təsərrüfatı üçün səciyyəvidir. Sosial xidmətlər sferasında fəaliyyət göstərən

müəssisələr insanların məskunlaşması nəzərə alınmaqla, onların yaşayış zonalarına daha yaxın ərazilərdə yerləşdirilir, və burada çalışan işçilərin əməyi, bir qayda olaraq, insan orqanizminə böyük fiziki təsirlərlə bağlı deyil, bu da sözügedən istiqamətdə qadın əməyinin tətbiqini əlverişli və məqsədəuyğun edir.

Bütün dünya ölkələrində qadınların məşğulluğunun genişləndirilməsi əsas etibarilə onların məhz sosial sferaya kütləvi şəkildə cəlb edilməsi hesabına baş verirdi. Bir çox sosial sahələrin əmək kollektivlərində davamlı feminizasiya prosesinin gedişi müşahidə olunur.

Sosial sferada resursların təkrar istehsalının son dərəcə mühüm xüsusiyyətlərindən biri - fondların (kapitalın) və əmək resurslarının (əməyin) nisbətlərinin, eləcə də əmək məhsuldarlığının artmasının və fondtəminatlılığının nisbətlərinin kəskin sahə differensiasiyasıdır.

Həm ümumilikdə sosial sfera üçün, həmçinin onun sahələrinin əksəriyyəti üçün fondtutumluluğu və əməktutumluluğunun nisbəti spesifik amillərlə müəyyənləşdirilir ki, onlar maddi istehsalda çox da güclü təsir göstərmir.

Sosial sferanın bir çox sektorlarında elmi-texniki tərəqqi (ETT) hər hansı əhəmiyyətə malik əmək qənaəti effekti ilə müşayiət olunmur. Sosial sfera xidmətlərinin istehsalının xüsusiyyəti (o cümlədən, qeyri-maddi nemətlərin istehsalçısı və istehlakçısı arasında fərdi təmasların yüksək dərəcədə olması, əməyin bir çox növlərinin yaradıcı təbiətli xidmətlərə tələbin əhəmiyyətli dərəcədə fərdiləşdirilməsi) ilə əlaqədar olaraq, burada canlı əməyin maddiləşdirilmiş əməklə əvəzlənməsi imkanları maddi istehsaldan fərqli olaraq xeyli dərəcədə daha aşağıdır.

Sosial sferanın sahələrində təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, bir qayda olaraq, bahalı servis texnologiyası və texnikasının geniş surətdə tətbiqi ilə müşayiət olunur. Sosial xidmətlər sferasında müasir texnikanın geniş tətbiqinin əsas motivlərindən biri əhaliyə xidmətlərin göstərilməsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır, yəni maksimum ərazi əlçatanlığı da daxil olmaqla istehlakçı üçün komfortun və maksimum dərəcədə rahatlığın yaradılmasıdır. Oudur ki, burada xidmətlər istehsalının sərəzi üzrə səpələnmiş olması (kiçik hissələrlə yerləşdirilməsi) və qeyri-təmərküzləşməsinin obyektiv şərtləndirilməsi mövcuddur.

Sosial sferada elmi-texniki tərəqqinin zəif əmək qənaəti effekti və canlı əməyin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə ekstensiv amillərin istifadəsi baxımından məhdud imkanları ümumilikdə buna gətirib çıxarır ki, əmək məhsuldarlığının və fond verimi səviyyəsi burada maddi istehsalla müqayisədə daha aşağıdır. Bundan əlavə, maddi istehsal sahələrində fond verimi və əmək məhsuldarlığının yüksək artımı istehsal və qeyri-istehsal fondların və kapital qoyuluşların genişləndirilməsini, eləcə də həm istehsal sferasında, həm də sosial sferada çalışan işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsinin obyektiv imkanları təmin etmiş olur. Maddi istehsalda əmək məhsuldarlığı və fond verimi templərinin zəifləməsi qeyri-istehsal kapital qoyuluşların həcmələrinin artırılması və sosial sferada çalışan işçilərin əmək haqları səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün imkanları daraldır.

Sosial sferada əmək məhsuldarlığının maddi istehsalda həmin göstəricidən geridə qalması ilə bağlı qanunauyğunluqların hərtərəfli və müfəssəl surətdə araşdırılması ilk dəfə məşhur amerikalı alim-iqtisadçı V.Baumol tərəfindən həyata keçirilmişdir.

V.Baumol və V.Fuksun 1967-ci ildə apardıqları və iqtisadi inkişafda servisin rolunun empirik tədqiqatları ilə bağlı elmi işlər mühüm bir fərziyyəni təsdiqləmiş oldu ki, xidmətlər sferasında işçilərin ümumi məşğulluğunun artımı sənayedə əmək məhsuldarlığı ilə müqayisədə onların əmək məhsuldarlığının nisbətən daha aşağı templəri olması ilə izah edilir [176].

Adı çəkilən alimlər tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif sahələr elmi-texniki tərəqqiyə qarşı qeyri-bərabər həssaslıq dərəcəsinə və, buna müvafiq olaraq, əmək məhsuldarlığının fərqli artım templərinə malikdir. Ənənəvi sosial xidmətlərin böyük əksəriyyətinin standartlaşdırılması və texnikləşdirməsinin həyata keçirilməsi bir o qədər də asan məsələ deyil. Misal üçün, ofisiant, bərbər, uşaq bağçası tərbiyəçisi, xəstə baxıcısı və s. tərəfindən göstərilən xidmətlər texniki tərəqqiyə çox da həssaslıq nümayiş etdirməyən xidmətlər növünə aiddir.

Sosial sferanın müxtəlif sahələrinə elmi-texniki tərəqqinin necə təsir göstərilməsinin təhlilinə dair fərqli yanaşmanın istifadəsi lazımdır. Bu, əmək bazarında sosial amortizator mexanizminin reallaşdırılmasının müxtəlif səviyyəsini, yəni milli iqtisadiyyatın digər sektorlarından azad edilən əmək resursları üçün iş yerlərinin təqdim edilməsi istiqamətində onların bacarıqlarının müxtəlif dərəcəsinə daha əsaslandırılmış surətdə üzə çıxarmağa imkan yaradır. Baş verən böhranlar zamanı təhsil və kadrların hazırlanması sistemi əmək bazarında kifayət qədər önəmli sosial amortizasiya funksiyasını yerinə yetirir. Kadrların təkrar istehsalı tsiklinin uzunmüddətli olması ilə əlaqədar burada böhrandan sonrakı dövrdə işlə təmin olunma imkanları yaranır.

Sosial sferanın iqtisadi tənəzüllərə qarşı dayanıqlığı məşğulluğun çevik rejimi və işçilərin yüksək mobilliyi, habelə sosial sferaya daxil olan müəssisələr və təşkilatlar şəbəkəsinin güclü diversifikasiyası ilə təmin olunur.

Sosial sferanın istehsal strukturlarının rəqabətqabiliyyətliliyini, innovativliyini, kreativliyini təmin edən sosial sfera müəssisələrində çalışan mütəxəssislərin sahibkarlıq qabiliyyəti (bacarıqları, səriştələri), sahibkarlıq fəaliyyəti bazar şəraitində mühüm və əhəmiyyətli resurs qismində çıxış edir. Sosial sferada yer alan müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyəti hazırkı dövərdə, əsas etibarilə, pullu xidmətlərin göstərilməsində, sponsor vəsaitlərinin cəlb edilməsində, yerli və xarici hüquqi və fiziki şəxslərin, könüllülərin əvəzsiz ianələrində özünü büruzə verir.

Sosial sferanın yuxarıda qeyd etdiyimiz və iqtisad elminin ənənəvi olaraq göstərdiyi resursları elm, bilik, təhsil, elmi-texniki nailiyyətlər, intellektual mülkiyyət, informasiya texnologiyaları, informasiya-kommunikasiya və energetika sistemləri və bu kimi digər maddi və qeyri-maddi resursların yeni növləri ilə zənginləşdirilmişdir ki, bunların sosial sferanın başlıca resurslarından birinə çevrilməsi prosesini müşahidə edə bilərik.

Sosial sferada fəaliyyət göstərən müəssisələr intellektual mülkiyyət, qeyri-maddi dəyərlər: məhz onları seçmək mümkün olduğu sosial müəssisənin firma adı, emblem, şüar, himn, uniforma (vahid geyim) kimi yeni resursu fəal surətdə mənimsəyir. Sosial sfera müəssisələrində çalışan mütəxəssislər sosial problemlərin qarşısının alınması və həlli istiqamətində tətbiq edilə biləcək yeni metod, texnologiya və üsulların işlənib hazırlanması üzərində fəal şəkildə işləyir, onları patentlər, texnoloji həllər, sosial xidmətin mənşəyi məkanının adı, təşkilatın imici (nüfuzu), sosioloji tədqiqatlar, monitorinqlər, sosial layihələr şəklində onları formalaşdırır və bütün bunların müəllifliyini öz müəssisəsi yaxud şəxsən özü ilə bilavasitə əlaqələndirir.

Sosial sferanın inkişafının son dərəcə vacib resursu və amili kimi informasiya texnologiyaları, informasiya resursları dəyərləndirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemində bir neçə məlumat bazası mövcuddur: aztəminatlı və uğursuz ailələrin və uşaqların, əlillərin, təqaüdçülərin, tənha təqaüdçülərin və sosial xidmətlərin digər müştərilərin respublika üzrə məlumat bazası; sosial dəstək tədbirlərini alanlarının məlumat bankı. Əlil-uşaqlar; sahə işçilərinin şəxsləndirilmiş uçotu üzrə; hüquqi şəxslər, ayrı-ayrı vətəndaşlar və aktuallıq kəsb edən layihələr nöqtəyi-nəzərdən faydalananların reyestrinin məlumat bazaları formalaşdırılır. Sosial müdafiə müəssisələrində ərazidə yaşayan əhəlinin ayrı-ayrı profil kateqoriyaları üzrə məlumat bankları mövcuddur. Sosial sferanın informasiya resursları daim “köhnəlməyə” məruz qalır, öz informasiya yeniliyi nöqtəyi-nəzərdən “aşınma” müşahidə olunur, çünki istehlakçıların, sosial xidmətlərin, sosial xidmət müştərilərinin hərəkəti, onların talelərinin, sosial vəziyyətləri və məzmunlarının dəyişməsi, çətin və mürəkkəb həyat vəziyyətlərinin həlli baş verir.

FƏSİL 4. SOSIAL SFERANIN İDARƏ EDİLMƏSİ

4.1. Sosial sferanın idarəetmə orqanları

Bazar şəraitində sosial sferanın fəaliyyət göstərməsinin bütün səviyyələrində baş verən sosial proseslərin təşkilədiciyi, tənzimlənməsi və idarəetməsi sahəsində dövlətin müdaxiləsi mühüm rol oynayır.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, sosial sferaya daxil olan müəssisələr şəbəkəsinin inkişafı prosesinin ümumi strateji idarəçiliyi olmadığı bir şəraitdə sözügedən sferanın müəssisələrinin aşkar şəkildə nəzərə çarpan bazar oriyentasiyası mənfi fəsadlara, habelə əhaliyə göstərilən xidmətlərin strukturunun əsaslandırılmamış diversifikasiyasına gətirib çıxara bilər.

Xüsusilə bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması dövründə mənfi məqamların təsirinin təhlükəsi çox böyükdür, çünki tələb və təklifə uyğun olaraq sosial xidmətlər bazarının formalaşdırılması hələ baş verməyib. Sosial xidmətlər olmaqla, əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi üzrə xidmətlər, habelə təhsil, mədəniyyət və xidmətlərin bu kimi digər növəri müvafiq müəssisələrin şəbəkəsinin formalaşdırılması, onların yerləşdirilməsi və idarə edilməsinə dair spesifik tələbləri irəli sürür.

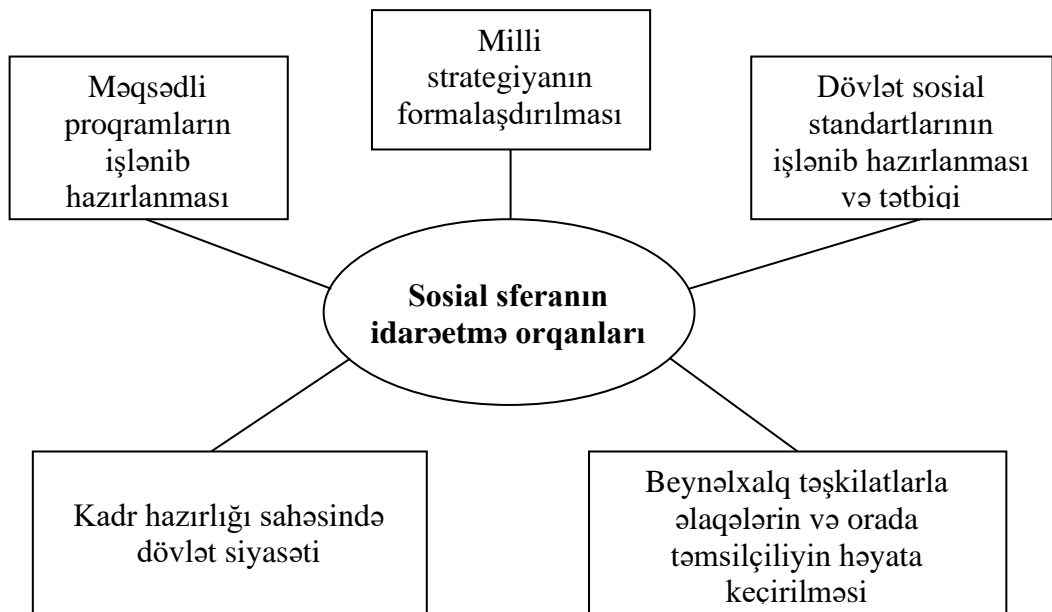
Azərbaycan Respublikasında sosial sferanın idarəçiliyi üzrə hakimiyyətin bütün şaxələrinin fəaliyyətini əks etdirən konstitusion, qanunverici və normativ baza formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sosial sferada fəaliyyət dairəsini və səlahiyyətləri təyin edir, dövlətin sosial öhdəlikləri üzrə zəmanətlərində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin rolunu müəyyənləşdirir, yerli idarəetmə orqanları tərəfindən müstəqil surətdə sosial siyasətin həyata keçirilməsinin konturlarını göstərir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin qanunvericilik fəaliyyəti, eləcə də Nazirlər Kabinetinin normayaradıcı fəaliyyəti sayəsində sosial sferanın ayrı-ayrı istiqamətlərinin məzmunu və həyata keçirilmə mexanizmləri haqqında normativ-hüquqi aktlar formalaşdırılır. Bununla da sosial sferada müxtəlif səviyyələrin hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətlərinin respublika hüquqi məkanı yaradılmışdır.

Sosial sferanın strukturunun mürəkkəbliyi kifayət qədər inkişaf etmiş idarəetmə sisteminin yaradılması zərurətini şərtləndirir, bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, idarəetmənin başlıca subyekti qismində dövlət hakimiyyəti orqanları, habelə ictimai özünü idarəetmə orqanları çıxış edir.

Sosial sferanın sahələrinin idarəçiliyi sahəsində səlahiyyətlər mərkəzi və regional (yerli) hakimiyyət orqanları arasında bölünür.

Sosial sferanın dövlət, mərkəzi idarəetmə orqanlarının funksiyaları Şəkil 4.1-də göstərilmişdir.

Şəkil 4.1. Sosial sferanın idarəetmə orqanları əsas funksiyaları

Sosial sferanın idarəetməsinə aid məsələlərin böyük əksəriyyəti regional səviyyədə regional (yerli) orqanlar tərəfindən həll olunur.

İdarəetmə obyektini kimi regionun sosial sferasının xüsusiyyətləri həm mədəniyyətin inkişafının, təbii-iqlim, coğrafi şəraitin spesifik müxtəlifliyi ilə, həm də sosial və məişət tələbatlarının, təhsilin alınması ilə bağlı tələbatların, sağlamlığın qorunmasının transformasiyası ilə şərtləndirilir, və bütün bunlar konkret regionun fəaliyyət göstərməsinin səciyyəvi şəraitində şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində baş verir.

Sosial sferanın inkişafına həsr olunmuş proqramların işlənilib hazırlanmasında başlıca rol regionların icra hakimiyyəti orqanlarına məxsusdur. Qərarların qəbul edilməsi üçün əsas sosial sferanın inkişaf göstəricilərinin normativ göstəricilərlə tutuşdurulması, yaxud sosial sferanın müəyyən sahəsinin xarakteristikası üçün qəbul edilmiş faktiki göstəricinin müəyyənləşdirilməsi ola bilər.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarından başqa, sosial sferanın idarəetmə subyekti qismində regionda fəaliyyət göstərən müxtəlif sosial institutlar çıxış edir.

Dövlət orqanları regionda baş verən sosial proseslərin vektoruna, regional sosial siyasətin hər bir subyektinə təsir göstərməlidir.

Vətəndaşların maraqlarının reallaşdırılması prosesinə onların cəlb edilməsinin institusional və qeyri-institusional ilkin şərtlərinin yaradılması – regionda sosial proseslərin idarə olunması nöqtəyi-nəzərdən mühüm alətdir.

Sosial sferanın inkişafının regional idarəetmənin səviyyəsi regionda yaşayan vətəndaşların həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə sadəcə olaraq tədbirlər sistemi deyil. Bura həmin tədbirlərin, bir tərəfdən, dövlətin maraqları ilə, digər tərəfdən də yerli idarəetmə orqanlarının lokal

siyasəti ilə uzlaşdırılması daxildir.

Hakimiyyətin bələdiyyə orqanları sözügedən bu sistemdə xüsusi yerə malikdir. Yerli idarəetmə orqanları öz səlahiyyətləri çərivəsində sosial sferanın idarə olunması üzrə çoxtərəfli fəaliyyət həyata keçirir. Əhaliyə daha yaxın olmaqla, başqa hakimiyyət orqanları ilə müqayisədə onlar insanların tələbatları və ehtiyacları barədə əhəmiyyətli dərəcədə daha geniş informasiyaya malikdir, eyni zamanda, təcrübədə ünvanlılıq prinsipini reallaşdırmaqla görülən tədbirlərin effektivliyini də xeyli artırmaq qabiliyyətindədir. Bundan başqa, bir çox dövlət və regional proqramların praktiki hissəsi məhz bələdiyyə səviyyəsində həyata keçirilir.

Real təcrübədə sosial sfera milli səviyyədə bütün sosial nazirliklərin: əmək və əhalisinin sosial müdafiəsi, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. nazirliklərin idarəetmə obyektinə kimi dəyərləndirilir. Regional səviyyədə sosial profilli müvafiq komitələr, yerli səviyyədə isə idarələr, departamentlər və şöbələr təmsil olunur.

Lakin kifayət qədər inkişaf etmiş belə bir idarəetmə strukturunun olmasına baxmayaraq, respublikanın sosial sferasının idarəetmə effektivliyi hələlik kifayət edəcək yüksək səviyyədə deyil. Görünür ki, bu onunla əlaqədardır ki, bir neçə müstəqil idarəetmə subyektlərinin mövcudluğu sosial inkişafın idarəetmə sisteminin bütövlüklüyünü təmin etmək iqtidarında deyil. Həmçinin, mərkəzi, regional və yerli idarəetmə orqanları arasında ziddiyyətlər də mövcuddur.

Ola bilsin ki, aparıcı nazirliklər bazasında bütün idarəetmə strukturlarının praktiki addımlarını əlaqələndirə biləcək və daimi fəaliyyət göstərən bir orqanın yaradılması sosial sferanın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində ehtiyat kimi dəyərləndirilməlidir. Bununla yanaşı, sosial sferanın bütün subyektləri, o cümlədən regional, yerli hakimiyyət orqanları, firma və müəssisələrin rəhbərliyi, ictimai təşkilatlar və birliklər üçün də idarəetmə üzrə uğurlu fəaliyyətin göstərilməsinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati ilkin şərtlərin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sosial proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi istiqamətində qərb ölkələrində toplanmış təcrübə diqqətəlayiqdir. Orada, postsənaye sosial sisteminin yaradılmasından sonra, mütəxəssislərin təsdiq etdiyi kimi, sosial proseslərin “ikimərtəbəli” idarə etməsi formalaşır. Əgər birinci mərtəbə - maddi nemətlərin istehsalı sferası - əsas etibarilə bazar mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənsə, “insan kapitalının” toplanılması – bazar münasibətlərin kor-təbii, daxili səbəblərdən törəyən qüvvələrə yer qoymayaraq faktiki dövlət strukturları tərəfindən idarə olunur. Bu zaman sosial sferanın tələbatlarına sərf edilən ÜDM-in payı, habelə onun sahələrində məşğul olanların sayı cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sferaları ilə müqayisədə daha sürətlə artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial sferada baş verən proseslərin idarə olunmasının yalnız inzibati metodlarla reallaşdırılması mümkünsüzdür. Onlar heç zaman lazımi effektivliyi təmin etməmiş və təmin etmək iqtidarında deyil. Lakin onların təkə bazar üsulları ilə idarə edilməsi də mümkün görünür. Dövlət ənənəvi sosial funksiyaların perspektivdə də öz səlahiyyətlərində

qorunub saxlanılmasına nail olur: sosial sferanın inkişafı, əmək və kapitalın münasibətlərinin tənzimlənməsi, sosial zamanətlərin təmin edilməsi, o cümlədən, qiymətlərin və vətəndaşların gəlirlərinin tənzimlənməsi və sair. Dövlətin sadalanmış bir çox digər funksiyaları da öz əhəmiyyətini itirməyəcək, ancaq, əlbəttə, onların həyata keçirilməsi mexanizmləri, forma və metodlarında dəyişikliklərin baş verməsi qaçılmazdır.

Əgər bazar mexanizmləri fəaliyyət göstərmir yaxud hətta iqtisadiyyat və cəmiyyətə mənfi təsir göstərə bilirsə, misal üçün, təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sferasında, o zaman dövlətin təsirli müdaxiləsi zərurətə çevrilir. Bu sahələrin yalnız bazar iqtisadiyyatı meyarlarına uyğun bir şəkildə fəaliyyət göstərməsinə keçidinin reallaşdırılması ilə bağlı tələblər, demək olar ki, hər zaman formal təbiətə malikdir. Hətta haqqında danışdığımız sahələrə cəlb edilən özəl müəssisələr dövlət vəzifələrinə yönəlməli (səmtləşməli), xidmətlərin keyfiyyəti isə nəzarət altında olmalıdır. Bununla yanaşı, əgər ictimai birliklər həyata keçirilən sosial proqramların gerçəkləşdirilməsində iştirak edərsə, o zaman dövlət büdcə kəsirini azaltmaqla və həmin proqramların effektivliyini yüksəltməklə təşəbbüsü onlara verməlidir.

Bütün bu birliklər vətəndaş və dövlət arasında aralıq strukturu təşkil etməklə “özünü idarəetmə” anlayışı çərivəsində bir araya gəlmiş olur. Vətəndaşlara bilavasitə öz maraqları ilə bağlı fərdi məsuliyyətin reallaşdırılması məqsədilə idarə etmə üçün müəyyən məkan verilməlidir. Dövlətlə ictimai qruplar arasında tarazlığa nail olunmalıdır. İqtisadiyyat və cəmiyyət ictimai idarəetmə prosesində iştirak edən azad və özünümaliyyətləşdirən assosiasiyaların təsis edilməsi vasitəsilə dövlət və vətəndaşlar arasında aralıq sferanı tələb edir və dəstəkləyir.

Sosial sferanın idarəçiliyi istiqamətində tətbiq edilə biləcək alətlər arasında hüquqi tənzimləmə mühüm yer tutur. Sosial sferada münasibətlərin geniş dairəsi sosial hüququn normaları ilə tənzimlənir. “Sosial hüquq” söz birləşməsi təsadüfən dırnağa alınmayıb: formal surətdə o, mövcud deyil (bundan əlavə, məsələn, ABŞ-da olduğu kimi, hüquqi tənzimlənmə çərivəsində “iqtisadi” və “sosial” tənzimləməyə dəqiq və dürüst bölgü də həmçinin ümumiyyətlə mövcud deyil). “Bələdiyyə hüququ” yaxud “iqtisadi hüquq” kimi normativ aqlomeratlar formalaşmağa başladı. Lakin sosial münasibətlərin hüquqi reqlamentləşdirilməsi ilə bağlı nə varsa, sözügedən bu münasibətlərin adekvat bütövlüyün mahiyyətindən hələ də uzaqdır. Çox güman ki, bu, bir tərəfdən, sosial olanın hamısının ikinci dərəcəli səciyyə daşması və sahəvi dağıntılıığı barədə əvvəlki mülahizələrin əks-sədaları ilə, digər tərəfdən isə inzabati hüququn məşğul olduğu sırf dövlət idarəçiliyi nöqtəyi-nəzərdən sosial həyatın tənzimlənməsinə ilə bağlı əvvəllər sərgilənən baxışlarla müəyyənləşir.

Sosial hüququn predmeti məşğulluğun hüquqi tənzimlənməsindən əhəlinin əməyinin və sağlamlığının qorunmasından, sosial təminatlardan, sosial sığortalanmadan və pensiya təminatından, ölkə ərazisində yaşayan və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyaların (hərbi qulluq-

çuların, əlillərin, veteranların, övladlara malik vətəndaşların, qadın və uşaqların, qaçqınların, məcburi köçkünlərin, müxtəlif kateqoriyalı vəzifəli şəxslərin və digər şəxslərin) sosial müdafiəsinin tənzimlənməsindən ibarətdir. Sosial hüquq predmeti qismində həmçinin sosial müdafiə orqanlarının formalaşdırılması və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi də çıxış edir.

Hüququn bir sahəsi kimi sosial hüquq hüququn digər sahələri ilə bağlıdır: konstitusiyaya yaxud dövlət hüququ, əmək hüququ, vətəndaş hüququ, inzabati hüquq, maliyyə hüquq və cinayət hüququ ilə.

Sosial hüququn əsas hüquqi prinsipləri adətən Konstitusiyada təsbit olunur. Yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin hüquqlarını, vətəndaşların sağlamlığını zərər dəydikdə bu ziyanın tutulması imkanı nəzərdə tutan vətəndaş hüquqlarının bir sıra normalarından həminin xəsarət almış vətəndaşların və yetkinlik yaşına atmayan şəxslərin sosial müdafiəsi zamanı da istifadə olunur.

Tərəfimizdən təhlil olunan sosial hüquq məsələləri kontekstində əhəmiyyətli odur ki, sosial sferanın hüquqi tənzimlənməsinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin vahid hüquq sahəsi çərivəsində əlaqələndirilməsinin olmaması bu sferanın faktiki sistem daxili əlaqələrinə uyğun deyil. Yerli səviyyədə son dərəcədə dəqiqliklə yerinə yetirilən çoxaspektli sosial həyatın bu vəhdəti razılaşdırılmamış hüquqi özlərə bölüşdürüldüyü zaman çox vaxt itmiş olur. Nəticədə ayrı-ayrı normativ aktlar bir-birinin hərəkətlərini tamamlamır, belə demək mümkündürsə, bir-birinə qarşı tam laqeyd bir münasibət bəsləyir.

Bunu təsdiqləyən fakt sosial sferanın hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif istiqamətlər üzrə bölüşdürüldüyündən ibarətdir (Əhalinin işlə təmin olunması və məşğulluğu haqqında qanunvericilik, Əmək haqqında qanunvericilik, Sosial sığorta və sosial təminat haqqında qanunvericilik, Mənzil qanunvericiliyi, Mənzil-kommunal təsərrüfat haqqında qanunvericilik, Təhsil haqqında qanunvericilik, Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında qanunvericilik, Bədən tərbiyəsi və idman haqqında qanunvericilik).

Bundan əlavə, sosial sferanın tənzimlənməsinin ayrı-ayrı məsələləri digər qanunverici sənədlərdə də yer alır. Misal üçün, nəqliyyat və rabitə haqqında qanunvericilikdə nəqliyyatda güzəştlər haqqında altbölmə vardır, həminin nəzərə almaq lazımdır ki, orada yer alan preferensiyaların böyük bir hissəsi aşkar görünən sosial xarakterə malikdir. Dövlət xidməti haqqında qanunvericilikdə dövlət qulluqçuların sosial müdafiəsi haqqında altbölmə vardır və sair.

Bütün bunlardan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür: bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bir araya gəlmiş dövlətin sosial öhdəlikləri daha sonra ayrı-ayrı qanunverici-sahəvi aktlar üzrə “şaxələnir” və yalnız ayrı-ayrı vətəndaşların talelərində kəşişir.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, ölkənin Milli Məclisi onlarla qanun qəbul etmişdir ki, bunların vasitəsilə dövlətin sosial öhdəliklərinin təyin edilməsi və bilavasitə yerinə yetirilməsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Nəzərdən keçirilən dövrdə qəbul edilmiş sosialyönümlü qanunların te-

matikası olduqca genişdir. Son zamanlar burada sosial sferanın bir neçə “ağrıdıcı nöqtələrinə” ictimai marağın özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkən laxtalarını çox asanlıqla görmək mümkündür. Onlardan biri, şübhəsiz ki, əmək hüququna, əməyin ödənilməsinin minimal miqdarına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının kifayət qədər ümumi müddəaların konkretləşdirilməsidir. Daimi “ağrı nöqtəsi” – pensiyaçılar qarşısında sosial öhdəliklərdir ki, bu da pensiya təminatı üzrə yeni qanunvericilik layihələrinin predmetinə çevrilməli idi. Digər qanun layihələri təhsil və səhiyyə sferasında dövlətin əvvəlki sosial öhdəliklərindən ayrı-ayrı kənarlaşmaları ilə bağlı yaranmış kritik mövqeləri nəzərə almalıdır.

Dövlətin sosial öhdəliklərinin reallaşdırılmasının müəyyən nizaman salınması üzrə fəal, bəzi hallarda isə qabaqlayıcı mövqeyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ölkənin Nazirlər Kabineti tutmuşdur. Burada misal qismində büdcə sferasında çalışan işçilərin əmək haqqları, eləcə də pensiyaçılara kompensasiya ödəmələrinin həyata keçirilməsi və pensiya miqdarının hesablanması məsələləri üzrə məlum normativ aktlar seriyası (bir çox hallarda dövlətin nəzərdən keçirilən öhdəliklərinin ən birbaşa icraçıları da məhz onlardır) çıxış edir.

Sosial sferanın milli hüquqi bazasının formalaşdırılması zamanı həmçinin zamanın sınağından keçmiş beynəlxalq normaların əsas müddəaları da nəzərə alınmalıdır. İnsan hüquqları sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq norma və standartları İnsan hüquqlarının ümumi deklarasiyasında, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktı, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq paktı, Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğvi haqqında konvensiyada, Uşaq hüquqları haqqında konvensiyada, 1993-cü ildə keçirilmiş İnsan hüquqları üzrə ümumdünya konfransında qəbul edilmiş Vyana deklarasiyası və fəaliyyət proqramında, Əlillər üçün bərabər imkanların təmin edilməsinin standart qaydalarında, Qocalıq problemləri üzrə beynəlxalq fəaliyyət planında, Avropa Sosial Xartiyası və bu kimi digər sənədlərdə ifadə olunmuşdur. Məhz bu beynəlxalq sənədlər keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə sosial infrastrukturun milli hüquqi tənzimlənməsinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi üçün əsas təşkil edir.

1995-ci ildə Kopenhagen şəhərində keçirilmiş beynəlxalq sammitdə Sosial inkişaf haqqında deklarasiya və Deklarasiyada təsbit edilmiş prinsiplərin həyata keirilməsi və öhdəliklərin icra edilməsi üzrə Fəaliyyət proqramı qəbul edilmişdir.

Kopenhagen deklarasiyasına və Avropa Sosial Xartiyasına qoşulmuş Azərbaycan qeyd edilmiş sənədlər çərçivəsində nəzərdən keçirilən əsas istiqamətlər məcrasında özünün qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin fəaliyyətini aktivləşdirmişdir.

4.2. Sosial sferanın idarə edilməsi alətləri

Dövlət tərəfindən sosial sferanın təsisatları və müəssisələrinin fəaliyyətinin idarə olunması dövlət sosial standartları, istehlak büdcələri və digər

hüddü sosial məhdudlaşdırıcılar vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət sosial standartları (DSS), yəni sosial norma və normativlər, ölkə Konstitusiyası tərəfindən zəmanət verilmiş vətəndaşların sosial hüquqlarının reallaşdırılmasını təmin edir və, eyni zamanda, dövlətin həm sosial, həm də iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasında oriyentir qismində çıxış edir.

Minimal dövlət sosial standartı – bu, pul ödəmələrinin, ödənişsiz və hamı üçün əlçatan olan sosial xidmətlərin, sosial müavinət və ödəmələrin norma və normativlərində ifadə olunan insanın əsas tələbatlarının təmin edilməsinə zəmanət verən sosial müdafiənin dövlət təminatlarının minimum səviyyəsidir.

Məsələn, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində mərkəzləşdirilmiş su təchizatı və kanalizasiya ilə təchiz edilmiş yaşayış evlərində yaşayan vətəndaşlar üçün su ilə təmin edilmə normasını qeyd edə bilərik.

Təhsil sahəsində - ibtidai, baza, orta məktəblərin, axşam məktəblərinin, gimnaziya, liseylərin ümumi sahə ilə təmin edilmə normativi.

Səhiyyə sahəsində - sakinlərin adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin büdcə təminatı normativi.

Hal-hazırda müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşdırılması zamanı praktiki fəaliyyətdə kifayət qədər geniş göstəricilər çevrəsi üzrə sosial normalar və normativlər tətbiq edilir. Qanunvericilik qaydasında təyin edilmiş və digər normativ-hüquqi aktlarla təsbit olunmuş sosial norma və normativlərin əhəmiyyətli hissəsi sosial sferanın sahələrində: təhsildə, səhiyyədə, mədəniyyətdə və s. sosial xidmətlərin təqdim edilməsinin (onların səviyyəsinin və nisbətlərinin) zəmanətlərini müəyyənləşdirir. Lakin, zənnimizcə, hazırkı dövrdə bu kifayət etmir.

İnsanın sosial müdafiəsi səviyyəsinin artırılmasına sosial siyasətin bütün mühüm və əhəmiyyətli istiqamətləri üzrə dövlət sosial standartlaşdırma kömək etməlidir ki, bu da müxtəlif səviyyəli, o cümlədən də minimal və optimal sosial norma və normativlərinin tətbiqini nəzərdə tutur.

Həmin norma və normativlərin böyük əksəriyyəti əhalinin ən müxtəlif kateqoriyaları və qrupları qarşısında dövlətin öhdəliklərindən ibarətdir və dövlətin maliyyə resursları hesabına onun tərəfindən təmin edilməlidir. Dövlətin təyin etdiyi sosial norma və normativlərin miqdarı inflyasiya templərindən və mövcud iqtisadi imkanlardan asılı olaraq yenidən nəzərdən keçirilə bilər.

Qanunvericilik aktları və (yaxud) digər normativ-hüquqi aktlarının növləri şəklində dövlətin sosial standartları Azərbaycanın bütün ərazisində məcburi surətdə tətbiq edilməlidir.

DSS sisteminin formalaşdırılması aşağıdakı prinsiplər üzərindən həyata keçirilməlidir:

- vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarına və zəmanətlərinə riayət olunması və onların təminatı;
- ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin, regional və yerli amillərin və şəraitin nəzərə alınması ilə bütün səviyyəli büdcələrdən və dövlət qeyri-büdcə fondlarından sosial infrastruktur sahələrinin adambaşına maliyyələşdirilməsinin normativ metodunun mexanizmlərinin məqsədli, ünvanlı və mərhələli tətbiqi;

- dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli idarəetmə orqanları arasında fəaliyyət dairəsinin və səlahiyyətlərin ayırd edilməsinə uyğun olaraq büdcə sisteminin səviyyələri üzrə sosial ehtiyacların gəlirlərinin və xərclərinin təsbit edilməsi;

- dövlət sosial standartlar, onların işlənilib hazırlanması, təsdiq edilməsi, tətbiqi və maliyyə təminatı barədə kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə əhalinin mütləq məlumatlandırılmasına xidmət edən aşkarlıq, eləcə də dövlət sosial standartlar sisteminin tətbiqi və formalaşdırılması zamanı qərarların nəzərdən keçirilməsi və qəbulu prosedurlarının cəmiyyət və kütləvi informasiya vasitələri üçün açıq olmasının mütləq xarakter daşması.

DSS-lərin təyin edilməsi və tətbiqi nəticəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə daha effektiv tədbirlərin keçirilməsi mümkün olur:

- sosial xidmətlərlə bağlı əhalinin son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli tələbatlarının ödənilməsi;

- sosial sferanın inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

- ölkə ərazisində sosial səviyyənin tarazlaşdırılması;

- dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin prioritet istiqamətləri üzərində maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi;

- zəmanət verilən sosial xidmətlərin təqdim edilməsinin planlaşdırılması və təşkilədiciyi;

- DSS-in reallaşdırılmasını həyata keçirən müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və üzərində nəzarətin yerinə yetirilməsi.

Sosial zəmanətlərin təmin edilməsi əhəliyə sosial xidmətlərin göstərilməsini ehtiva edən sahələr bloku münasibətində aparılan dövlət siyasətinin prinsiplərinin formalaşdırılması və reallaşdırılması olmadan sosial zəmanətlərin təmin edilməsi qeyri-mümkündür. Əsas prinsipləri aşağıdakı qaydada qısaca və dürüst şəkildə ifadə etmək mümkündür (bax: Şəkil 4.2)

- bütün vətəndaşlara, onların yaşayış yerindən və gəlirlərindən asılı olmayaraq ödənişsiz yaxud güzəştli xidmətlərin müəyyən bir minimum həddinin göstərilməsi təmin edilməlidir;

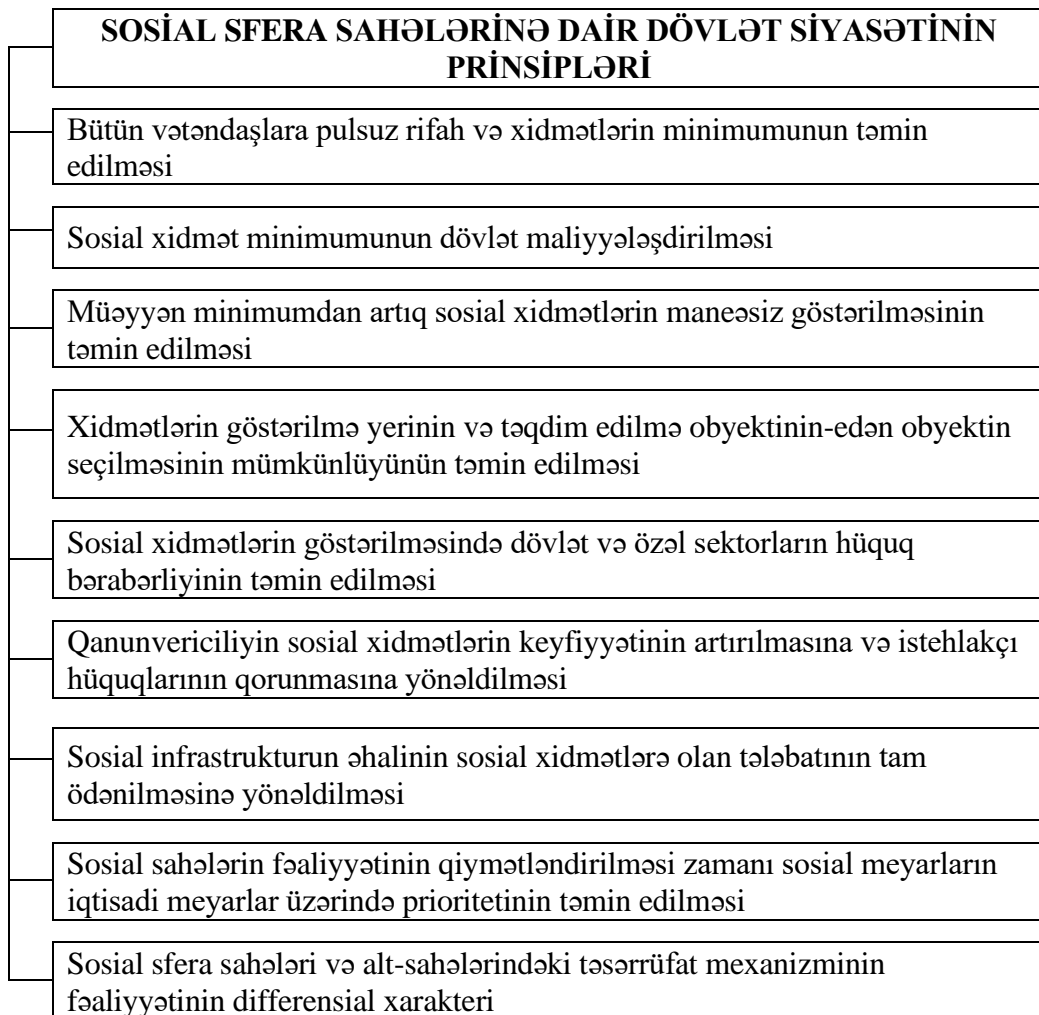
- dövlət sosial xidmətlərin müəyyən minimum həddinin göstərilməsini maliyyələşdirməlidir;

- ödənişsiz xidmətlər əhalinin müəyyən bir hissəsinə öz vəsaitləri yaxud müəssisələrin vəsaitləri hesabına daha yüksək keyfiyyətə və daha geniş müxtəlifliyə malik, eləcə də cəmiyyət və onun maraqlarını təmsil edən dövlət tərəfindən resursların məhdudluğu səbəbindən bütün üzvlərinə təminat vermək iqtidarında olmadığı ödənişli xidmətlərlə maneəsiz şəkildə tamamlanmalıdır;

- hər bir vətəndaş sözügedən bu xidmətlərin əldə olunması yerini və həmin xidmətləri təqdim edən obyektin özünün seçiminə görə dəyişmək imkanına malik olmalıdır;

- sosial xarakterli xidmətlərin təqdim edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət və özəl təşkilatların hüquqlarının tam bərabərliyi təmin edilməlidir;

- qanunvericilik aktları sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və istehlakçının hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilməlidir;

Şəkil 4.2. Əhaliyə sosial xidmət göstərən sahələrə dair dövlət siyasətinin prinsipləri

- sosial kompleksin fəaliyyəti cəmiyyətin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının müxtəlif tələbatlarının daha hərtərəfli, tam və keyfiyyətlə təmin edilməsinə yönəlmiş olmalıdır;
- sosial sahələr və müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, sosial meyarlara əsaslanmaqla, və yalnız bundan sonra iqtisadi kriteriyalardan irəli gələrək həyata keçirilməlidir;
- hər bir altsahədə yaxud oxşar yaxud eyni qəbildən olan obyektlərdə təsərrüfat mexanizmi onların spesifikası nəzərə alınmaqla daha əhəmiyyətli dərəcədə differensiallaşdırıla bilər.

FƏSİL 5. SOSIAL TEXNOLOGİYALAR

Hal-hazırda sosial sferanın idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılmasında kifayət qədər böyük problem tətbiq olunan alətlərin effektivliyinin aşağı həddə olmasıdır. Onlar müasir sosial siyasətin tələblərindən bilavasitə irəli gələn ideyalarla müqayisədə daha çox mücərrəd şəkildə ifadə olunmuş ideoloji vəzifələri reallaşdırmış olur. Yaranmış vəziyyətdə vasitəsilə sosial sferanın idarəçiliyi həyata keçirilən alətlərin və üsulların əhəmiyyətli yenilənməsi vaxtının çatması və labüdlüyü qətiyyənlə şübhə doğurmamalıdır. Əks halda bir çox cəhətdən öz effektivliyini itirmiş metodlar sosial islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan vəzifə və proqramların dəyərsizləşməsinə gətirib çıxaracaq.

Sosial sferanın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi effektivliyinin əhəmiyyətli artımını təmin etmək iqtidarında olan alətlərin tətbiqinin labüdlüyü şübhəsizdir. Belə bir alət qismində nəzəri-metodoloji yanaşmaların və qoyulmuş problemlərin real məzmununun qarşılıqlı müvafiqliyini təmin edə biləcək mürəkkəb sosial vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində tətbiq edilməli olan ixtisaslaşdırılmış metodlar xidmət edir.

Müasir sosial elmdə alət vasitələrinin yuxarıda səciyyələndirilmiş tələblərə cavab vermək qabiliyyətində olan sinifləri barədə artıq müəyyən təsəvvürlər formalaşdırılmışdır. Həmin vasitələr ümumiləşdirici şəkildə **“sosial texnologiyalar”** adlandırılmışdır. Bugünkü təcrübədə dominantlıq edən texnokratik yanaşmadan sosial texnologiyaların prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, burada ilkin praqmatik yönəldilmə kifayət qədər konkret sosial problemlərin həllinə istiqamətlənir, eləcə də idarəetmə təsiri subyektinin əhatə dairəsində olan obyektin sosial təbiətinin tam düşünülmüş şəkildə nəzərə alınması mövcuddur.

Sosial texnologiya – bu, sosial hədəflərə nail olunmasının müəyyən üsuludur. Tətbiqi mənada sosial texnologiyanın problemin həllinin bir üsulu kimi mahiyyəti - əməliyyatların addım-addım reallaşdırılması şəklində həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bilavasitə köməyi ilə bu və ya digər əsas prosesin reallaşdırıldığı əməliyyatlar dəsti sosial texnologiyanın həyata keçirilməsi prosedurundan ibarətdir.

Sosial texnologiyalar idarəetmə mexanizminin son dərəcə mühüm elementləri kimi dəyərləndirilməlidir, bu elementlər sosial sistemin inkişafının məqsədlərinə uyğun olaraq onun potensiallarının üzə çıxarılması və istifadəsi metodlarının bütöv bir sistemindən, idarəetmə prosesinin subyektləri və obyektləri arasında mövcud ziddiyyətlərin həlli metodlarından ibarətdir, həmçinin optimal sosial nəticənin əldə olunmasına yönəlmiş sosial idarəetmə obyektlərinə sosial təsirin əməliyyatlar və prosedurlar məcmusu kimi dəyərləndirilməlidir. Sosial texnologiyalar həmçinin sosial inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi gedişatında idarəetmənin subyektləri və obyektləri arasında ziddiyyətlərin üzə çıxarılması və həlli metodları kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

Sosial texnologiyalar ictimai həyatın həm iqtisadi, həm sosial-siyasi, həm də mənəvi sferasına sirayət edir. Onlar, hər şeydən əvvəl, sosial proseslərin idarə

olunmasında, müxtəlif səviyyədə sosial planlaşdırma sistemində, tədqiqat işinin, ümumilikdə intellektual fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində istifadə olunur. Odur ki, sosial texnologiyalar mədəniyyətin bir elementi kimi və, o cümlədən, texnoloji mədəniyyətin elementi kimi nəzərdən keçirilə bilər ki, o, yaradıcı prosesin nəticəsi qismində özünü büruzə verir və həmin prosesin qanunları üzrə qurulur.

Sosial texnologiyalar iki formada meydana çıxır: sistemin struktur elementi, texnoloji tərtib edilmiş proqram nəticəsi kimi, və işlənib hazırlanmış proqram və layihələrin həyata keçirilməsi üzrə idarəetmə fəaliyyəti kimi. Məhz bununla əlaqədar olaraq sosial texnologiyaların əsas funksiyası müəyyən edilir, bu funksiya elmtutumlu sosial innovasiyaların yaradılmasından, həm də, ilk növbədə, - idarəetmə innovasiyaların yaradılmasından; texniki və humanitar biliklərin məlumatlarının birləşdirilməsindən, eləcə də - yeni humanitar-texnoloji təfəkkürün formalaşdırılmasından ibarətdir.

Sosial texnologiyaların bu xarakteristikası idarəetmə sferası üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik sosial texnologiyaları təsnif etmək imkanı yaradır.

Əvvəla, ictimai-siyasi, iqtisadi və sosiomədəni dəyişikliklərin dinamikasını proqnozlaşdıran strateji sosial texnologiyalar, yəni, mahiyyətcə, burada söhbət dövlət idarəetmə proqramlarının və layihələrinin konseptual əsaslandırılması üçün təməl qismində çıxış edən sistemli biliklərin universal texnologiyalarından gedir. İkincisi, bu, informasiya sosial texnologiyalarıdır, onların istifadəsi regionda, şəhərdə, sahədə yaranmış istənilən problemlə ya münaqişəli vəziyyəti qiymətləndirməyə, habelə sosial-siyasi və iqtisadi inkişafın tendensiyalarını aşkar etmək, proqnozları əsaslandırmaq imkanı yaradır. Və, nəhayət, üçüncüsü, təlim və tətbiqi texnologiyalar.

Sosial texnologiyaların inkişafı ictimai proseslərin tənzimlənməsində istifadə edilən idarəetmə subyektləri tərəfindən sosial normaların müəyyən bir sistemini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, sosial texnologiyalar təşkilati strukturların transformasiyasına səbəb olan ümumi əhəmiyyətə malik olan qaydalar və qanunauyğunluqlar sistemini təşkil edir.

Sosial texnologiya nədir.

Texnologiyanın mühəndis təfəkkürü ilə verilmiş tərifinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, texnologiya məfhumu müvafiq, istehlaka hazır olan nəticənin əldə olunması üçün xammal, materiallar, yarımfabrikatlar yaxud məmulatların əldə olunması, emalı yaxud təkrar emalı üsul və metodlarının məcmusunu nəzərdə tutur. Texnologiya dedikdə həmçinin istehsal proseslərinin təsviri, tətbiq edilmə üzrə təlimatlar, texnoloji qaydalar, xəritələr, qrafiklər başa düşülür, yaxud qeyd edilir ki, istehsal prosesinin normal gedişinin təmin edilməsi məqsədilə əməliyyatların ardıcılığına ciddi şəkildə riayət olunması, müəyyən hüdudlarda təyin edilmiş əmək predmetinə təsir parametrlərinin sabitliyinin təmin edilməsi labüddür.

Elmi-texniki və informasiya yeniləşmələri və əhəmiyyətli dəyişikliklər

yeni texnologiyaların – biotexniki, tullantısız, enerjifənaətli və s. işlənilib hazırlanması və tətbiqi ilə bağlıdır. Yüksək və “insansız” texnologiyaların tətbiqi əsasında elmi-texniki tərəqqinin inkişafında yeni addımın atılması kadrların hazırlanması, peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi, əməyin stimullaşdırılmasında, məzmununda və şəraitində dəyişikliklərin aparılması və bu kimi digər sosial məsələlərin həllinə dair prinsipial baxımdan yeni yanaşmaların sərgilənməsini tələb edir.

Bununla yanaşı, sosial texnologiyaların ixtirası tarixi olduqca dərin köklərə malikdir. Belə ki, insanlar uzun əsrlər ərzində ictimai işlərin idarəçiliyini həyata keçirir, toplanmış bilikləri və informasiyaları nəsildən nəslə ötürürdü. Eyni zamanda, onlar xüsusi işlənilib hazırlanması prosesi ilə əksər hallarda bağlı olmayan, sadəliyi ilə diqqət çəkən texnologiyalardan həmişə istifadə edirdi. Sosial əlaqələrin özü texnologiyalaşma tələb etmirdi. Onların mənimsənilməsi intuitiv, empirik, təcrübi yolla mümkün idi. İctimai inkişafın gerçəkləşməsi sabitləşmiş, özünü təsdiqləmiş qayda, təlimatlar, ənənələr, mədəni nümunələrə, yəni məqsədyönlü, şüurlu surətdə işlənilib hazırlanmayan və bir çox hallarda atıl, mühafizəkar hesab edilə biləcək, lakin praktiki fəaliyyətdə rəhbər tutulduğu ənənəvi prosedur və əməliyyatlara riayət olunması əsasında mümkün idi.

Bəşəriyyət inkişaf etdikcə sosial əlaqələr mürəkkəbləşir, onların sayı çoxalır, ictimai proseslərin dinamizmi dəfələrlə artırdı. Bu, sosial texnologiyaların təkmilləşdirilməsi üzrə yeni tələblərin meydana gəlməsinə obyektiv şəkildə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, ümumsosioloji qanunauyğunluq öz qüvvəsində qalmaqda davam edirdi: dünya sivilizasiyasının inkişafında subyektiv amilin rolu artırdı, bu isə idarəetmənin nəzəriyyə və praktikasında köklü dəyişikliklərin baş verməsinə, sosial texnologiyaların daha yüksək keyfiyyətini təmin edən sosial təsir yönəlik innovativ üsulların tətbiqinə gətirib çıxarırdı.

Lakin həmin tələblər, bir tərəfdən, ictimai inkişafın vaxtı çatmış tələbatları, digər tərəfdən isə - idarəetmə təsirlərinin aşağı səviyyədə olması ilə tez-tez ziddiyyət təşkil edirdi. Tədricən daha aydın şəkildə görünürdü ki, təkcə təcrübəyə deyil, həmçinin sosial texnologiyaların əsasını təşkil edən və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrə də söykənən formalizə edilmiş müəyyən ardıcıl əməliyyatların istifadəsində kəskin zərurət meydana gəlir. Məsələ burasındadır ki, istənilən texnologiyanın mənası və təyinatı – idarəetmə prosesini optimallaşdırmaq, buradan sosial nəticənin əldə olunması üçün zəruri olmayan fəaliyyətlərin və əməliyyatların bütün növlərini istisna etməkdir. Texnologiyaların istifadəsi – idarəçiliklə bağlı yaranan məsrəfləri azaltmağa, idarəetmə təsirinin effektivliyini və cəmiyyətin həyatında onun rolunu artırmağa şərait yaradan başlıca resursdur.

Bütün bu müddəalar göstərir ki, sosial texnologiya praktiki cəhətdən idarəetmə ilə eyniləşdirilir. Lakin, sosial texnologiyaların mahiyyəti yalnız sosial münasibətlərin, insan resursları potensialının müəyyənəşdirilməsi və istifadəsi ilə, insan varlığının məqsədlərinə və mənalılarına uyğun olaraq, bir sıra metodlar, prosedurlar, əməliyyatlar və xüsusi təsir metodları vasitəsilə, həm idarəetmə

subyektlərinin, həm də ümumilikdə sosial təşkilatların yaradıcılıq fəaliyyətinin imkanlarından istifadə edərək, aşkar edilə bilər.

Bununla yanaşı, sosioloji ədəbiyyatda həmçinin geniş şərh yer alır ki, bura idarəetmə tsiklinin planlaşdırılma, layihələndirilmə, sınaqdan keçirilmə problemləri və digər elementlər daxildir.

Lakin təşkilədıcilik proseslərin heç də hamısı reqlamentasiya (müəyyən nizama, qaydaya tabe etdirilməsinə), alqoritmləşdirmə prosesinə məruz qalmır. İdarəetmə gedişatında rəhbər şəxsin və idarəçiliyə bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olanlardan hər birinin hərəkətlərində improvizasiya, yaradıcılıq və intuisiya elementi hər zaman yer alır. Bununla əlaqədar olaraq, təşkilatçı-rəhbərin işini bəzən təkcə elmlə deyil, həmçinin incəsənətlə də müqayisə edirlər. Lakin bu fakt onu inkar etmir ki, idarəetmə prosesinin səmərəli təşkilədıciliyinin axtarışının gerçəkləşdirildiyi geniş sahədə öncədən qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmuş hədəfə nail olunması məqsədilə ardıcıl əməliyyatların həyata keçirilməsi proqramı (alqoritmi) mövcuddur (yaxud mövcud olmalıdır).

Məhz sosial texnologiya üsul və metodları tirajlamağa, onları dəfələrlə təkrarlamağa, eləcə də analoji hallarda digər sosial vəziyyətdə yaxud başqa prosədə tətbiq etməyə imkan yaradır.

Bununla belə, texnologiyalarda təsbit olunan idarəetmə alqoritmləri mənfi aspektə də malikdir. Onlar məhz bu səbəblərə görə yeni mərhələdə öz ixtiraçılarını yanlışlıqlardan və uğursuzluqlardan qorumaq iqtidarında olan metod və üsulları konservasiya etmək qabiliyyətindədir. H.Fordun nümunəsi geniş şəkildə məlumdur, bu insan müəllif olduğu novator texnologiyalarla şöhrət qazanmış, əsrin dördüdə biri ərzində, 1930-cu illər də daxil olmaqla, bir çox sosial problemləri həll edə bilirdi. Həll metodları və üsulların konservasiyası 1950-ci illərdə onu ciddi səhvlərə gətirib çıxarmışdır ki, bu da istehsal effektivliyini kəskin surətdə aşağı salmışdır.

Mövcud olan baxış bucaqlarının icmalı belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, **sosial texnologiya** – bu, məqsədyönlü təsirin və öncədən nəzərdə tutulan planların (proqram, layihələrin) reallaşdırılması və optimal sosial nəticənin əldə olunmasının həyata keçirilməsinə yönəlmiş əməliyyatların, prosedurların məcmusudur.

5.1. Sosial texnologiyaların təsnifatı

Sosial texnologiyalar olduqca müxtəlifdir ki, bu da sosial aləmin, sosial həyatın müxtəlifliyi ilə şərtləndirilir.

Sosial texnologiyaların təsnifatı müxtəlif əsaslar: növləri, səviyyələri, tətbiq edilmə sferaları və s. üzrə həyata keçirilə bilər.

Təsirə məruz qalan obyektin miqyasına görə global sosial texnologiyalar, habelə ümumilikdə cəmiyyətə, ictimai həyatın müxtəlif sferalarına, sosial struktura, sosial institutlara, proseslərə, hadisələrə dair tətbiq edilən sosial texnologiyalar göstərilə bilər.

İdarəetmə mütəxəssisləri idarəçilik strategiyasının, fərdi menecment, sosial modelləşdirmə və proqnozlaşdırma axtarışı texnologiyalarının olduğunu qeyd edirlər. Həmçinin, informasiya-tətbiqedici, təlim, innovativ texnologiyalar, əvvəlki təcrübə texnologiyaları ayırd edilə bilər.

Həll olunan məsələlərin xarakterinə görə texnologiyalar universal və fərdi olur.

Ayrı-ayrı ölkələrin, regionların, ərazilərin, əmək assosiasiyalarının sosial inkişafı texnologiyalarını göstərmək mümkündür; öyrədici, tətbiqedilmə, şəxsiyyətin özünəallaşdırma və özünü inkişafetdirmə və bu kimi digər texnologiyalar mövcuddur.

Başqa sözlə, sosial texnologiyaların təsnif edilməsi həm tətbiq edilən bilik, üsul, metodların, həm də obyektlərin (hadisələrin, proseslərin, insanlar qruplarının, onların icmalarının və s.) differensiallaşdırılması üzərinə söykənir, çünki onların optimal fəaliyyət göstərmələrinə, inkişafına və təkmilləşdirilməsinə nail olmaq məqsədilə hər birinə təsirin müəyyən üsullarını tətbiq etmək olar.

Təbii olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sosial texnologiyalar arasında malik olduqları məzmun baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər mövcuddur.

Miqyas nöqtəyi-nəzərdən qlobal sosial texnologiyaların olması qeyd edilir ki, onların başlıca məqsədi – ümumbəşər problemlərin həllidir. Bunu dedikdə inkişafın, cəmiyyət və təbiət arasında bağlılıqların təkcə daxili deyil, həm də dünya tendensiyalarının dəqiqləşdirilməsinə və həllinə səbəb olan vəzifə, metod və üsullar başa düşülməlidir. Deməli, onların tətbiqi insanların həyat fəaliyyətinə birbaşa yaxud dolayı yolla müsbət təsir göstərir, onların sosial müdafiəsini artırır.

Onların növ müxtəlifliklərindən biri kimi qlobal modelləşdirmə texnologiyası (sülhün, təbiətin qorunub saxlanması, Yer kürəsinin artan əhalisinin ərzaqla, enerji ilə, maddi vəsaitlərlə və s. təminatı məsələlərin tədqiqi və həlli) göstərilməlidir.

Regional sosial texnologiyaları ərazi sosial həyatın və onun plana uyğun müntəzəm dəyişikliklərinin qanunauyğunluqlarını öyrənir və həyata keçirir.

Lokal sosial texnologiyalar yerli problemlərin həlli istiqamətində tətbiq edilir ki, burada həm səciyyəvi, həm də təkrarolunmaz xüsusiyyətlər ehtiva olunması mümkündür.

Texnologiyalar həmçinin yeniləşmə dərəcəsinə görə təsnif edilə bilər.

İnnovativ sosial texnologiyalar – bu, cəmiyyətdə yeniliklərin tətbiqinin yaradılması və maddiləşdirilməsinə, sosial həyatın müxtəlif sferalarında keyfiyyət dəyişikliklərinə, cəmiyyətdə maddi və başqa resursların səmərəli istifadəsinə gətirib çıxaran yeniliklərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş innovativ fəaliyyətin metod və üsullarıdır.

İnnovativ texnologiyaların nümunəsi – işsizlərin peşə təliminin təşkilatçılığının sistemi kimi onların peşə təliminin innovativ sosial texnologiyalarıdır, həmin sistemin təməli – təhsilalanların yeni keyfiyyətə malik biliklərin, onun vasitə və səciyyələrinin əldə olunması məqsədilə elmin nailiyyətlərinin fəal

tətbiqidir.

İnnovativ sosial texnologiyalardan fərqli olaraq, adətən istifadədə olunan gündəlik texnologiyalar əvvəlki təcrübəyə əsaslanan, kiçik elmtutumluluğu ilə fərqlənən, sosial obyekt, sosial sistemi dəyişikliklərə motivasiya etmək qabiliyyətində olmayan sosial proseslərə təsiretmə metodları ilə xarakterizə olunur.

İnformasiya sosial texnologiyaları informasiya prosesinin özünün, onun təkrar istehsalı və fəaliyyətinin optimallaşdırılmasını ifadə edir.

İntellektual sosial texnologiyalar insanların təfəkkürünün və idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, onların yaradıcı bacarıqlarının inkişafına istiqamətlənir.

Tarixi texnologiyalar sosial texnologizasiya qanunları üzrə tarixi təcrübənin dərk edilməsini, yəni siyasi, iqtisadi, mənəvi və sosial diaqnostikanın şərti kimi tarixi biliklərin texnologizasiyasını nəzərdə tutur (islahatlar təcrübəsi).

Demografik texnologiyalar əhalinin təkrar istehsalı mexanizminin, onun sayında, tərkibində və yerləşdirilməsində baş verən dəyişikliklərin və s. üsullarını öyrənir və işləyib hazırlayır.

Razılıq sosial texnologiyaları əhalinin böyük hissəsinin ictimai həyatının, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin daha aktual məsələlərin həlli baxımından razılığının əldə olunması üsullarından ibarətdir.

Sosial texnologiyaların bir növü kimi siyasi texnologiyalar siyasi problemlərin həlli, siyasətin işlənilib hazırlanması, onun həyata keçirilməsi, siyasi fəaliyyətin həyata keçirilməsi metodlarından ibarətdir.

İdarəetmə texnologiyalarının strukturunda idarəolunan obyektə birbaşa operativ təsirin üsulları kimi inzibati-idarəetmə texnologiyaları xüsusi yer tutur. Aydın ki, texnologiyanın sonuncu növü (bir çox başqaları da olduğu kimi) sosial işin qarşısında dayanan vəsifələrin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu növ texnologiyalara psixoloji texnologiyalar aid edilə bilər ki, onlar texnoloji proseslərə, xassələrə, hadisələrə, münasibətlərə, məqsəd və istiqamətlərə, xarakterə, reaksiyalara, şəxsiyyətin iradəsinə, fərdlərarası qarşılıqlı münasibətlərə təsir üsulları kimi dəyərləndirilməlidir.

5.2. Sosial texnologiyaların forma və növləri

Sosial texnologiyalar iki formada çıxış edir: layihə, texnoloji cəhətdən tərtib olunmuş proqram məhsulu, eləcə də qarşıya qoyulmuş hədəfə nail olunmasını təmin edən təşkilədici fəaliyyət kimi.

Sosial texnologiyaların fəaliyyət göstərməsi həmişə sosial idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsi, sosial üsulları, prosedurları və əməliyyatları tez bir surətdə və operativ şəkildə tirajlamaq tələbi ilə əlaqəlidir.

Praktiki, təşkilədici fəaliyyət kimi sosial texnologiya üçün onun reallaşdırılmasını təmin edəcək aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- sosial prosesin strukturuna, onun quruluşu və inkişafının

tendensiyalarının xüsusiyyətlərinə bələd olma;

- real hadisələri formalizə etmək və onları göstəricilər, əməliyyatlar, prosedurlar şəklində təqdim etmək imkanı.

Sosial texnologiyanın xarakteri, onun xüsusiyyətləri obyektin özünün daxili təbiəti və onun işlənilməsi üçün hazırlanması və tətbiqinə dair sosial məqsədlə şərtləndirilir.

Sosial texnologiyaların növlərinə gəlinə isə, qeyd etmək lazımdır ki, onların fərqi ictimai həyatın hansı sferalarında: iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi sferalarda gerçəkləşməsindən ibarətdir [134].

İqtisadi həyatda sosial texnologiyalar əməyin sosial problemlərinin həlli üzərində, əməyin hər bir işçinin işgüzarlığı və yaradıcı potensialının əməli və təsirli qiymətləndirmə meyarına çevrilməsi üzərində cəmləşir. Bütün bunlara əsaslanaraq əmək fəaliyyəti şəraitinə, əməyin məzmun və mahiyyətinə və onun intellektual inkişafının istiqamətlərinə edilən təsiri texnologiyalaşdırmaq yönündə cəhdlər həyata keçirilir. Mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması üzrə təşkiləddicilik problemlərin həlli də həmçinin heç də az əhəmiyyət daşıyır. Nəhayət, ictimai və fərdi əməyin effektivliyinin yüksəldilməsi istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsində insanın maraqlı tərəf qismində iştirakı olmadan mümkünə deyildir.

Sosial problemlərin özünün texnoloji həllinə (sözün dar mənasında) gəlinə demək lazımdır ki, xüsusi qayğı predmeti kimi sosial ədalətin təmin edilməsi ilə bağlı zəmanətlər, iş əsnasında əməyin ölçüsünün və istehlakın ölçüsünün razılaşdırılması qeyd edilməlidir. Bu baxımdan, yalnız sənaye və kənd təsərrüfatında deyil, həm də məişət, ticarət və kommunal xidmətləri sahələrində mülkiyyət formalarının, əməyin təşkili metodlarının sosial rolu aktualdır.

Sosial proseslərin idarəçiliyi insanların sağlamlığı, istirahəti, sosial müdafiəsi kimi insanların həyatının mühüm tərəflərinin tənzimlənməsi istiqamətində dəqiq səylərin işlənilməsini nəzərdə tutur.

Demokratik siyasət idarəetmə üçün get-gedə daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır, bu siyasət çərçivəsində əhalinin müvafiq davranışının, ailə-məişət münasibətlərinin tənzimlənməsi, eləcə də gənclər, qadınlar, uşaqlar və ahıl yaşlı insanlar kimi sosial qruplar üçün qanunvericilikdə təsbit edilmiş şəraitlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Miqrasiya siyasəti xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Bundan əlavə, sosial problemlərin uğurla həll edilməsi üçün sosial texnologiyaların ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən təcürbədə sistemli şəkildə tətbiq edilməsi lazımdır.

Sosial sferanın tədqiq edilməsi və tənzimlənməsi üçün tətbiq edilən son dərəcə mühüm texnologiyalar qismində sosial proqnozlaşdırma, sosial layihələndirmə və planlaşdırma, sosial müdafiə, sosial iş, sosial diaqnostika, sosial profilaktika və s. çıxış edir.

Sosial doktrina daha iri miqyaslı sosial texnologiyadır - dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin, onun reallaşdırılması proqramlarının

formalaşdırılmasını və məzmununu verən, onun icrasını təmin edən mexanizmi formalaşdıran və hərəkətə gətirən əsas yaxud ilkin dövlət-idarəetmə siyasi və normativ-hüquqi sənəddir.

Öz növbəsində, sosial siyasət, qlobal sosial texnologiya olaraq, cəmiyyətin olduqca mühüm və əhəmiyyətli sosial problemlərinin həlletmə alətidir. Sosial siyasətin formalaşdırma və həyata keçirilmə problemlərinə sonradan toxunulacaq.

Təcrübədə daha çox istifadə olunan sosial texnologiyalardan bəzilərinə nəzər salaq.

5.2.1. Sosial diaqnostika

Sosial problemlərin uğurlu həlli üçün lazımdır ki, həm problemlərin özünü (onların kökləri, perspektivləri və mümkün fəsadlarını), həm də onların həllinin mümkün yolları və üsullarını vaxtlı-vatında və tam həcmdə görmək, dərk etmək və dəyərləndirmək mümkün olsun. Bu həmçinin o halda da mümkündür ki, mütəxəssis (sosial işçi) sosial diaqnostika kimi müəyyənləşdirilməsi mümkün olan fəaliyyətin səriştə və bacarıqlarına malik olsun.

Sosial diaqnostika – bu, müxtəlif təşkilədici səviyyəsinin sosial problemlər kompleksinin törəməsinə gətirib çıxaran səbəbiyyət-nəticə əlaqələrin və qarşılıqlı münasibətlərin üzə çıxarılması, işarə edilməsi və öyrənilməsidir.

Sosial işçinin fəaliyyətinin uğuru bir çox hallarda onun tərəfindən sosial problemlərin üstünün nə dərəcədə dəqiq və vaxtlı-vatında açılacağından asılı olur. Sosial diaqnostikanın əsas mərhələlərinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi ciddi şəkildə müəyyən prinsiplərə söykənir ki, onlara riayət olunması həqiqi nəticələrin əldə olunmasına, eləcə də həm müştərinin, həm də sosial işçinin gələcək fəaliyyətinin gerçək proqramının formalaşdırılmasına zəmanət verir.

5.2.2. Sosial terapiya

Sosial terapiya – bu, təşkilədici müxtəlif səviyyələrində yer alan sosial problemlərin həllinə yönəlmiş həllər (qərarlar), prosedurlar, tədbirlər və fəaliyyət kompleksidir. Bu tərifdən belə bir nəticə hasil olunur ki, sosial terapiya – cəmiyyətin müxtəlif təşkilədici səviyyələrində nəzərdən keçirilə və təhlil oluna biləcək bir hadisədir. Sosial təşkilədici səviyyələri konkret sosial obyektə sosial-terapevtik təsirin göstərildiyi proses çərçivəsində istifadə olunan məqsədlər, vəzifələr, imkanlar və metodları müəyyən edəcək.

Sosial terapiya prosesi ən müxtəlif vəzifələrin həllinə istiqamətlənir. Onların xarakteri və məzmunu subyekt qarşısında duran və öz həllini tələb edən konkret problem yaxud problemlər qrupu ilə müəyyən olunur. Buna baxmayaraq, sosial terapiya vəzifələrinin əsas tiplərinin mövcudluğu haqqında danışmaq olar. Onların arasında aşağıdakılardır:

- subyektin davranışının və fəaliyyətinin düzəldilməsi, korreksiyası;
- disfunksiyaların qarşısının alınması;

- subyektin normal inkişafının təmin edilməsi;
- subyektin şəxsiyyətinin özünütəsdiqi.

Bütün vəzifələrin həll edilməsi müxtəlif metodların zərurətli tətbiqini nəzərdə tutur ki, onlardan əsas olanlar bunlardır:

İnzibati. Bu metodların xarakterik xüsusiyyətləri, əvvəla, cəmiyyətdə mövcud olan formal norma və qaydalara sərt şəkildə riayət olunmasıdır (qanunlar, təlimatlar, müddəalar və s.).

İqtisadi metodlar. Sosial terapiya metodlarının həmin bu qrupu nəzərdə tutur ki, onların istifadə prosesində bu və ya digər sosial subyektin iqtisadi maraqları və iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınır və təhlil edilə bilər. Bu cür metodların nümunələri qismində iqtisadi güzəştlər, iqtisadi dəstək (məvəhinətlər, pensiyalar və s.), eləcə də iqtisadi sanksiyalar göstərilə bilər.

Psixoloji-pedaqoji metodlar. Sosial terapiyanın inzibati və iqtisadi metodlarından fərqli olaraq, psixoloji-pedaqoji metodlar, ilk növbədə, ayrıca insana yaxud kiçik sosial qruplara istiqamətlənib. Həmin metodların təcrübədə istifadə edilməsi həm kiçik qruplarda qarşılıqlı münasibətlər sisteminə, həm də insanın daxili aləminə, onun dəyər oriyentasiyaları və idealları sisteminə təsirini göstərməsini nəzərdə tutur.

Təsir obyektinə müvafiq olaraq sosial terapiyanın aşağıdakı növləri qeyd edilə bilər.

- Fərdi halda, ayrıca insan münasibətində tətbiq olunur ki, onun problemlərinin həlli bu və ya digər səbəblər üzündən qrup terapiyasında iştirak etmək istəməyən yaxud onun iştirakı mümkün olmayanlara qarşı məxfilik tələb edir (cinsi zorakılıq, ailə münaqişələri və s.).

- Qrup halında, qrupların istifadəsi ilə fərdi pozuntuların yaxud sosial nizamsızlığın aradan qaldırılması ilə bağlı insanlara yardımın göstərilməsinə istiqamətlənmiş təsir strategiyasından ibarətdir (sosial işçinin yaxud başqa mütəxəssisin – psixoloqun, həkimin, pedaqoqun (məllimin) rəhbərliyi altında). Qruplar bir çox prinsiplər üzrə formalaşır: yaş, cins, peşə, tədris, müstəqil fəaliyyət üçün və s.

- Ailə terapiyası – bütöv vahid kimi nəzərdən keçirilən ailə ilə sosial işçinin yaxud başqa mütəxəssisin işi. Ailədaxili münasibətlərin harmonizasiyasında, ailə problemlərinin aradan qaldırılmasında və ailədaxili münaqişələrin həllində zəruri yardım göstərməsinə can atan mütəxəssis, ailə üzvlərinin qrupdaxili rollarının, onların qarşılıqlı öhdəliklərinin mahiyyətini açmağa, habelə daha çevik davranış sərgiləməyə onları vadar etməyə çalışır.

5.2.3. Sosial profilaktika

Sosial profilaktika – bu, mümkün sosial, psixoloji-pedaqoji, hüquqi və bu kimi digər problemlərin aradan qaldırılmasına və arzu olunan nəticənin əldə edilməsinə yönəlmiş şüurlu, məqsədyönlü, sosial cəhətdən təşkil olunmuş fəaliyyətdir.

“Sosial profilaktika” məfhumunun yuxarıda qeyd etdiyimiz tərifi sözügedən həmin prosesin nail olunmasına yönəltdiyi əsas hədəfləri ayırd etməyə yardımçı olur:

- hər hansı problemin yaxud problemlər kompleksinin yaranmasına gətirib çıxaran səbəblər və şəraitlərin üzə çıxarılması;
- insanın yaxud qrupun fəaliyyətində və davranışında sosial standartlar və normalar sistemindən qəbul edilməz kənarlaşmaların yaranmasının ehtimalının azaldılması yaxud qabağının alınması;
- insanda yaxud qrupda mümkün psixoloji, sosiomədəni və digər çarpışmaların (kolliziyaların) qarşısının alınması;
- insanların həyatlarının optimal səviyyəsinin və tərzinin qorunub saxlanması, dəstəklənməsi və müdafiəsi;
- qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olunması istiqamətində insana yaxud qrupa kömək olunması, onların daxili potensiallarının və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması.

Sosial profilaktikanın həyata keirilməsi fəaliyyətin ən müxtəlif üsul və metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur. Bugünkü gündə biz sosial profilaktikanın aşağıdakı metodlarının mövcudluğu haqqında danışa bilərik:

- Tibbi-sosial – insanın fiziki və sosial sağlamlığının münasib səviyyəsinin qorunub saxlanılmasına xidmət edən zəruri şəraitin yaradılmasına yönəlib. Onların sırasına tibbi-sosial maarifləndirmə, sağlam həyat tərzinin təbliği, tibbi-sosial patronaj və s. daxildir.
- Təşkiləddici-inzibati – sosial nəzarət sisteminin yaradılması, müvafiq hüquqi və qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanması, sosial profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə orqanlar və müəssisələr sisteminin formalaşdırılması. Sözügedən həmin metodlar qrupuna sosial nəzarət və sosial müşahidə, sosial idarəetmə və sosial planlaşdırma və bir sıra başqaları aiddir.
- Hüquqi – sosial həyatın bütün sahələrində insanların davranış və fəaliyyətlərinin hüquqi norma və davranış qaydalarının müvafiq sisteminin işlənməsi və yaradılması, eləcə də qeyd etdiyimiz bu norma və qaydaların icrası üzərində effektiv və təsirli nəzarət sisteminin ərsəyə gətirilməsi. Həmin metodlar qrupuna hüquqi maarifləndirmə, hüquqi nəzarət, hüquqi sanksiyalar və s. daxildir.
- Pedaqoji – müxtəlif sosial subyektlərdə sosial nöqtəyi-nəzərdən münasib dəyərlər, norma, stereotiplər və ideallar sisteminin yaradılması, habelə biliklər səviyyəsinin artırılması və dünyagörüşün genişləndirilməsi. Onların sırasına artıq hamıya uzun müddət və yaxşı tanış olan təhsil, tərbiyə və maarifçilik metodları daxildir.
- İqtisadi – insan həyatının münasib və layiqli həyat səviyyəsinin dəstəklənməsinə və onun maddi tələbatlarının ödənilməsi üçün lazımı şəraitlərin yaradılmasına istiqamətlənib. Belə məsələlərin həlli üçün çox vaxt iqtisadi stimullaşdırma, iqtisadi təşviq, iqtisadi güzəştlər və iqtisadi dəstək və bu kimi

digər mexanizmlərdən geniş və əhatəli şəkildə istifadə olunur.

Bu və ya digər sosial texnologiyaların tətbiqi sosial proseslərin tənzimlənmə effektivliyini müəyyənləşdirmiş olur. Onlar müxtəlif sferalarda əldə olunmuş nailiyyətlərin inteqrasiyasına söykənir (kommunikasiya, informasiya vasitələrinin inkişafı, elmi, mədəni, təhsil praktikasının beynəlmilləşdirilməsi). Bundan əlavə, əhalinin milli-mədəni inkişafının spesifikasi, insanların həyat tərzinin regional xüsusiyyətləri və bu kimi digər məsələlər nəzərə alınır.

Xülasə edərək demək lazımdır ki, sosial texnologiya – bu, fəaliyyətin həyata keçirilməsinin addım-addım əməliyyatlar ardıcılığından ibarət hədəflərə nail olunmasının müəyyən bir üsuludur. Əməliyyatların işlənilib hazırlanması öncədən, düşünülmüş və şüurlu şəkildə, eləcə də planlı surətdə baş verir. Onların işlənilməsi elmi biliklər əsasında və onların tətbiqi ilə yerinə yetirilir. Fəaliyyətin gerçəkləşdirildiyi ictimai həyat sferasının spesifikasi nəzərə alınır.

Sosial texnologiya iki formada çıxış edir: prosedurlar və əməliyyatları ehtiva edən layihə kimi, eləcə də bu layihəyə müvafiq olaraq qurulmuş təşkilədicilik fəaliyyət qismində.

Sosial texnologiyanın effektivliyi mümkün qədər ən aşağı məsrəflər və optimal müddətdə əldə olunmuş yekun sosial nəticə ilə müəyyən olunur. Bu və ya digər texnologiyaların tətbiqi müvafiq səviyyəli məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

FƏSİL 6. SOSIAL SFERANIN BÜDCƏ VƏ BAZAR SEKTORLARI

6.1. Sosial sferada büdcə və bazar sektorlarının ayırd edilməsi

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda ictimai və xüsusi rifahın, xarici effektin, informasiya asimmetriyası və təbii inhisarçılıq konsepsiyaları əsasında iqtisadi məkanın bazar və qeyri-bazar sektorlarına ayrılması hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Bunlar sosial sferada göstərilən xidmətlərin bazar yaxud qeyri-bazar sferasına aid edilməsi, habelə qarışıq sferanın qeyd edilməsi üçün təbiiq oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi rifahlar (nemətlər) xalis ictimai rifahlara, xalis xüsusi rifahlara və qarışıq ictimai rifahlara bölünə bilər. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadi rifah qismində çıxış edən sosial xidmətlər aşağıdakı qaydada təsnif edilə bilər:

- xalis şəkildə ictimai xidmətlər;
- xalis şəkildə xüsusi xidmətlər;
- qarışıq xarakterli xidmətlər.

Xalis ictimai xidmətlər ictimai (dövlət yaxud bələdiyyə) sektoruna aiddir ki, burada bazar və ödəniş prinsipləri qüvvədə deyil.

Bu qəbildən olan sosial xidmətlərin istehsalı maliyyə-vergi siyasətinin aparılması (dövlət büdcəsi və ictimai haqlar), eləcə də seçki sistemi (ictimai seçim mexanizmi adlandırılan sistem) vasitəsilə həyata keçirilir. Xalis şəkildə ictimai xidmətlərin əhaliyə təqdim edilməsi ödənişsiz əsaslarla baş verir, lakin bu o demək deyil ki, onlar təbiət nemətləri: hava, günəş işığı və s. kimi havayı (pulsuz) nemətlərdir. Onlar iqtisadi nemətlərə aiddir. Belə nemətlərin istehsalı ictimai əməyin kifayət qədər böyük miqdarda sərf olunmasını tələb edir, habelə vergi tutumu hesabına maliyyələşir.

Zaman və məkanda bu kimi xidmətlərin ödənişsiz əsaslarla təqdim edilməsinin onların maliyyə mənbələrindən dövlət büdcəsi və vergi sistemi vasitəsilə ayrılması insanlarda belə bir fiskal illüziyası yarada bilər ki, xalis ictimai xidmətlər – bu, təbiətin bizə bəxş etdiyi bir hədiyyədir. Təcrübədə xidmətlərin bilavasitə göstərilməsinin onların maliyyə təminatından belə bir şəkildə ayrılması ona gətirib çıxarır ki, əhali xalis ictimai xidmətlərin inkişafı üzrə bütün proqramları həvəslə dəstəkləyir, lakin bu qəbildən olan rifahın istehsalının genişləndirilməsi üçün zəruri hesab edilə biləcək vergilərin artırılmasına bu əhali kəskin sürətdə qarşı çıxır.

Xalis ictimai rifah kimi sosial xidmətlər (xalis ictimai xidmətlər) aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

- onların istehlakının birgə xarakteri, bölünməzliyi və istisna olunmasının qeyri-mümkünlüyü;
- istehlakdan istisna edilməsinin obyektiv texniki yaxud iqtisadi qeyri-mümkünlüyü və onların haqqını ödəməyərək istehlak etmək mümkünlüyü;
- rəqabətin və hədsiz dərəcədə yüklənməsinin (yeni şəxslərin meydana

gəlməsi ilə istehlakının aşağı düşməsi) olmaması.

Xalis ictimai xidmətlərin yuxarıda qeyd edilmiş bütün xüsusiyyətləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqəli və biri digərini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Xidmətlərin istehlakının birgə xarakterli olması, bölünməzliyi və istisna olunmasının qeyri-mümkünlüyü şəxslərin bir qrupunun digər şəxslər qrupuna münasibətdə istehlakdan istisna edilməməsi ilə sıx bağlıdır. Xalis ictimai xidmətlər mühüm xarici effekti verir, amma belə effektin uçotu və fərdi mənimsənilməsi ilə bağlı transaksiya xərcləri kifayət qədər böyükdür. Özəl mülkiyyət institutunun köməyi ilə (əşyanın fərdi şəkildə mənimsənilməsinin müstəsna hüququnun reallaşdırılması vasitəsilə), habelə xarici effektin qiymətə daxil edilməsinin köməyi ilə bu cür xidmətləri başqa şəxslərin istehlakından çıxarmaq və onları yalnız fərdi istifadə obyektlərinə çevirmək iqtisadi cəhətdən qeyri-mümkündür. Texniki yaxud iqtisadi mülahizələrə görə bu kimi xidmətlərin istehlakdan çıxarılmasının mümkünsüzlüyü fərdlər üçün həmin xidmətlərin haqqını ödəmədən onları istehlak etmək imkanı törətmiş olur. “Biletsiz sərnəşin” problemi yaranmış olur [154].

Təbii, belə şəraitdə fərdi şəxslərin xalis ictimai xidmətləri istehsal etmək istiqamətində marağı olmur, çünki onların təqdim olunmasından əldə edilə biləcək faydalar təkcə sövdələşmədə bilavasitə iştirak edən tərəflərə deyil, həmçinin bu qəbildən olan xidmətlərin istehsalı ilə bağlı hər hansı məsrəflərdə iştirakı olmayan üçüncü şəxslərə də çata bilər.

İstehlakın birgə xarakteri və istisna olunmasının qeyri-mümkünlüyü qeyri-rəqabətlik kimi bir xüsusiyyətlə bağlıdır, çünki seçim azadlığı mövcud deyil və xalis ictimai xidmətlər bütün istehlakçılara eyni həcmdə və onların fərdi üstün tutmalarından asılı olmayaraq təklif edilir. Onların həddindən artıq yüklənməsi baş vermir. Bu da o deməkdir ki, xalis ictimai xidmətlərin qeyri-rəqabətliyi ona gətirib çıxarmır ki, münasibətlərin bir iştirakçısının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, özəl rifah bazarında rəqabət və iqtisadi optimumun nail olunması şəraitində baş verdiyi kimi, digər iştirakçının vəziyyətinin pisləşməsi hesabına həyata keçirilsin.

Xalis ictimai xidmətlərin yuxarıda sadaladığımız bütün xüsusiyyətləri onların bazar münasibətlərinə daxil edilməsini mümkünsüz edir. Xalis ictimai xidmətlər sektorunda bazar şəraiti “öz işini” görmür, və onu ödəniş prinsipinə keçirilməsi ilə bağlı ortaya qoyulan bütün cəhdlərin süniliyi diqqət çəkərdi. Bu, lazımi effekt yaratmazdı.

Xalis ictimai xidmətlərə dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi xidmətləri, xarici və daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə xidmətlər aiddir. Onlar xidmətlərin qeyri-bazar sektorunu formalaşdırır. Onun fərqləndirici əlamətləri qismində büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşmə və qeyri-kommersiya fəaliyyəti, yəni mənfəətin əldə edilməsinə deyil, sosial missiyanın həyata keçirilməsinə yönəlik fəaliyyət çıxış edir ki, bu da siyasi mexanizmin və inzibati resursların fəal şəkildə istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Qeyri-kommersiya fəaliyyətinin reallaşdırılmasından əldə olunan effekt kompleks xarakter daşıyır və onun pul

ifadəsinə malik olması mütləq deyil.

Xalis şəkildə xüsusi xidmətlərin (xalis ictimai rifah kimi) göstərilməsinə gəlincə isə, xalis ictimai xidmətlərdən fərqli olaraq onlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- istehlakın fərdi xarakteri, bölünmə və seçilmə;
- xidmətlərin hər hansı növünə görə münasibətlərin iştirakçılarında hər hansı birinin istisna edilməsinin və rəqabətliyin mümkünlüyü, inhisarçı vəziyyətinin olmaması (bütün sövdələşmə iştirakçıları arasında informasiyanın bərabər bölüşdürülməsi).

Qeyd edilmiş xassələr sayəsində satış məqsədilə istehsal edilən xalis xüsusi xidmətlər bütövlüklə və tam şəkildə bazar münasibətlərinə daxil edilir¹.

Onların istehsalı xüsusi mülkiyyət və azad rəqabət əsasında həyata keçirilir. Xüsusi xidmətlər sektorunda bazar rəqabət mexanizminin əsasını tarazlı qiymətlər təşkil edir ki, onlar xidmətlər bazarında tələb və təklif qanunu ilə müəyyən olunur.

Sosial xidmətlərin bazar sektoruna pərakəndə satış, ictimai iaşə və restoran biznesi xidmətləri, eləcə də əhaliyə məişət xidmətlərinin göstərilməsi, işgüzar xidmətlər, vətəndaşlara maliyyə-kredit strukturları tərəfindən göstərilən xidmətlər və şəxsi sığorta xidmətləri, habelə əhaliyə təqdim olunan rabitə, sərnəşindəşmə nəqliyyatı, şou-biznes, peşəkar idman xidmətləri aiddir.

Sosial xidmətlərin bazar sektoruna daxil olan müəssisələr kommərsiya təşkilatlarıdır. Onların fəaliyyəti kommərsiya hesabı prinsipləri üzərində həyata keçirilir. Onların fərqləndirici xüsusiyyəti iqtisadi qərarların qəbul edilməsində sahibkarlıq müstəqilliyinin olmasıdır. Belə təşkilatların fəaliyyəti mənfəətin əldə olunmasına istiqamətlənib və, bir qayda olaraq, təsərrüfat riski ilə bağlıdır. Risklərin minimallaşdırılması üçün kommərsiya sirri və sığorta kimi bazar alətlərindən istifadə olunur.

Kommərsiya müəssisələrinin maliyyə resursları sırf özünün mənbələrindən (mənfəət və amortizasiya mənbələrindən), maliyyə bazarında səfərbər olunan vəsaitlərdən (özünə məxsus səhm və istiqrazların satışı, kredit resursları), habelə yenidən bölüşdürmə qaydasında maliyyə bank sistemindən daxil olan pul vəsaitlərindən (qiymətli kağızlar üzrə dividendlər və və faizlər, sığorta daxilolmaları) ibarətdir. Yenidən bölüşdürmə qaydasında bazar sektoru müəssisələrinə daxil olan pul vəsaitlərin tərkibində büdcə subsidiyalarının olması mümkündür.

Kommərsiya təşkilatlarının öz şəxsi maliyyə resurslarının formalaşdırılması prosesində mənfəət və amortizasiya aparıcı rola malikdir. Amortizasiya ayırmalarından fərqli olaraq, mənfəət tam şəkildə müəssisələrin sərəncamında qalır, onun əhəmiyyətli hissəsi vergi sistemi vasitəsilə dövlətə daxil olmaqla müxtəlif səviyyələrdən olan büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşdırılması mənbəyi qismində çıxış edir. Xidmətlərin bazar sektorunun müəssisələrinin

¹ *Satış məqsədilə deyil, ev təsərrüfatında, özünü xidmət qaydasında ailədə istehsal olunan təmiz özəl xidmətlər bazar münasibətləri sisteminə daxil edilməyə də bilər.*

maliyyələşməsində büdcə vəsaitləri kiçik paya malikdir.

Bazar sosial xidmətləri sahəsində iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin ictimai əhəmiyyətliliyinin güclənməsi ilə onların maliyyə təminatında büdcənin tərkib hissəsi artır. Belə ki, büdcə subsidiyaları hesabına təhsil alanlar üçün güzəştli qidalanmanın təşkil olunması, mərasim xidmətlərin göstərilməsi, imtiyazlı şəxslərin dərman təminatı həyata keçirilir.

Xidmətlərin qeyri-bazar və bazar sektorları arasında sosial xidmətlərin kifayət qədər böyük hissəsi aralıq vəziyyətindədir. Onlar ictimai, kollektiv və fərdi başlanğıcların mürəkkəb dialektikası ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikasında büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu şəraitində bazar iqtisadiyyatına keçid sosial xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində öz fəaliyyətini qurmuş bir çox müəssisələrin əsassız, məqsəduyğun olmayan dərəcədə yüksək kommersiyalaşdırılması və özəlləşdirilməsinə yönəlmiş tendensiya ilə müşayiət olunurdu. İntensiv sürətdə inkişaf etməyə başlamış xidmətlər bazarı formalaşmışdır. Hətta istisnasız şəkildə sırf büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilmiş və ənənəvi olaraq məhz büdcə sferasının sahələri olmuş təhsil və səhiyyə kimi sosial sahələrdə belə büdcədənkənar vəsaitlərdən geniş sürətdə istifadə edən qeyri-dövlət sektoru yaradılmışdır. Dövlət peşə təhsili müəssisələrində və tibb idarələrində ödənişli bölmələr açılmışdır. Mədəniyyət sferasında, xüsusilə onun audiovizual sahələrində kommersiya sektoru kifayət qədər geniş şəkildə inkişaf etmişdir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı sahəsində mənzil-kommunal təsərrüfatı, turizm, bədən tərbiyəsi və idman, eləcə də sanatoriya-kurort xidmətləri kimi sosial sferanın sahələri kifayət qədər ciddi şəkildə irəli çəkilmişdir. Burada bazar sektoru üstünlük təşkil edən vəziyyətdə qərarlaşmışdır, büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən, eləcə də əhalinin sosial baxımdan daha həssas olan və azgəlirli qruplara xidmətlərin göstərilməsinə daha çox yönəlmiş sosial sektor isə daha kiçik yer ayrılmışdır.

Xidmətlərin bazar və qeyri-bazar sektorlarının nisbəti sabit hesab oluna bilməz. Beləliklə, sosial xidmətlər bazarının inkişafı səviyyəsi, eləcə də onun miqyasları müxtəlif amillərin təsirindən asılı olaraq dəyişir.

Birincisi, sosial xidmətlər sferasında bazar və qeyri-bazar əsasların nisbətində texnologiyalarda və istehsalın texniki şəraitində baş verən dəyişikliklər təsir göstərir. Belə ki, mobil kommunikasiya texnologiyasının "istehsalçı ↔ müştəri" əks əlaqə prinsipinin texniki reallaşdırılmasının meydana gəlməsi ilə təbii inhisarı daraltmaq və məhdudlaşdırmaq mümkün olmuş, habelə bunun sayəsində istisnalıq və rəqabətliklik prinsiplərinin təsiri sferasını genişləndirmək imkanı əldə edilmişdir.

İkincisi, cəmiyyətin hər bir üzvünün sosial məsuliyyətinin yüksəldilməsi ilə eyni zamanda əhalinin rifah halının və alıcılıq qabiliyyətli tələbin artması buna gətirib çıxarır ki, qarışıq xidmətlərə sərf olunan xərclər yükünü dövlət büdcəsindən tədricən götürmək və onların maliyyələşməsini ailə büdcəsinə yönəltmək mümkünlüyünü görmək olur. Başqa sözlə desək, ictimai maliyyələşmə

sferasının özəlləşdirmə prosesi gedir və buna müvafiq olaraq əvvəllər sosial xidmətlərin ictimai sektoruna aid olmuş ödənişli xidmətlərin yeni növləri bazarının təşəkkülü və genişləndirilməsi prosesi də baş verir. Belə ki, ötən əsrin 80-ci illərində Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində mənzillərin bələdiyyə sektorunun özəlləşdirilməsi həyata keçirilmişdir, və bunun hesabına mənzil-kommunal xidmətləri bazarının genişləndirilməsi reallaşdırılmışdır. Özəlləşdirmə bir sıra nəqliyyat, rabitə və kommunikasiya xidmətlərini əhatə etmişdir.

Azərbaycanda sovet dövründə milliləşdirmə xidmətlərin, demək olar ki, bütün sferasını əhatə etmişdir və qarışıq xidmətlərin xeyli hissəsi sosial nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli kimi dəyərləndirilirdi (məsələn, məişət, sərnişin nəqliyyatı, mənzil-kommunal təsərrüfatı, ictimai iadə, mədəni rekreasiya xidmətləri və sair). Sosial xidmətlər sferasında özəlləşdirmə ilə bağlı ödənişli sektorun genişləndirilməsi istiqamətində baş vermiş struktur dəyişiklikləri daha da əhəmiyyətli olmuşdur.

Üçüncüsü, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrdə transmilli formalar da daxil olmaqla assosiativ, korporativ mülkiyyət formalarının inkişafı, eləcə də mülkiyyətin səlahiyyətlər dəstəsinə parçalanması kimi iki qarşılıqlı təsirə və bağlılığa malik tendensiyaların təsiri altında mülkiyyətin transformasiyası prosesi intensiv surətdə baş verir.

Həmin səlahiyyətlərin qarşılıqlı təsirinin mürəkkəbləşməsi eyni zamanda mülkiyyət münasibətlərində maliyyə-pul amilinin güclənməsi ilə baş verir. Maliyyə cəmiyyətin bütün sferalarına, o cümlədən də xidmətlər sferasına idarəetmə təsirinin açar həlqəsinə çevrilmişdir. Maliyyə institutları servis fəaliyyətinin sifarişçisi və nəzarətedicisi funksiyalarını yerinə yetirir.

Mülkiyyətçinin və müvəkkillik idarəetmə institutunun müxtəlif səlahiyyətlərinin, eləcə də müvəkkillik mülkiyyətinin fəal istifadəsi ilə servis fəaliyyətində iştirak edən tərəflərin müqavilə (kontrakt) münasibətlərinin müxtəlif formaları bu gün kifayət qədər geniş miqyasda yayılmışdır. Lakin bununla yanaşı “pulu ödəyən musiqi sifariş edir” prinsipi qüvvədədir.

Müqavilə münasibətləri həm real, həmçinin kvazibazar münasibətlərini, yəni xalis ictimai və sosial əhəmiyyətli xidmətlər sferasında “daxili bazar” münasibətlərini geniş şəkildə tətbiq etmək imkanı yaratmışdır. Belə ki, misal üçün, dövlət sifarişləri və dövlət tədarükləri institutu ölkənin müdafiə sferasında hərbi texnikanın və hərbi geyim istehsalı üzrə özəl sektorun mövcudluğunu, dövlətin hərbi-tikinti proqramlarının özəl şirkətlər tərəfindən icra edilməsini və s. mümkün hesab edir.

Sosial cəhətdən əhəmiyyətli qarışıq xidmətlər sahəsində müqavilə (kontrakt) münasibətlərinin geniş surətdə inkişaf etməsi nəticəsində xidmətlərin istehsalını onun maliyyələşməsindən ayırmaq mümkün olmuşdur, yəni, qeyri-dövlət və özəl strukturların cəlb edilməsi əsasında xidmətlərin istehsalını təşkil etmək, habelə sosial sferanın dövlət və bələdiyyə orqanları adından istehlakçıların maraqlarını təmsil etmək və maliyyələşdirmək mümkün olmuşdur. Eyni zamanda bazar şəraitində fəaliyyət göstərən bu cür qeyri-kommersiya

təşkilatlarının təkcə dövlətə məxsus deyil, həmçinin qeyri-dövlət mənbələri hesabına maliyyələşdirilməsinə yol verilir.

Dördüncüsü, sosial sferada bazar və dövlət əsaslarının nisbətində ölkənin inkişafının konkret-tarixi şəraiti, o cümlədən dövlətçiliyin inkişafı tarixi, dövlət tərəfindən ictimai katalizmlərin: müharibələrin, maliyyə-iqtisadi böhranların və s. yaşanmasının müddəti və dərinliyi də həmçinin güclü təsir göstərir.

Xidmətlər sferasında bazar münasibətlərinin inkişafı da həmçinin siyasi faktorun təsirinə məruz qalır.

Belə ki, bir çox Avropa ölkələrində İkinci dünya müharibəsi zamanı və müharibədən sonrakı illərdə xalq təsərrüfatı bir çox cəhətdən səfərbər iqtisadiyyatına bənzəyirdi. Müvafiq olaraq, sosial cəhətdən bir çox qarışıq xidmətlər (nəqliyyat, rabitə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, təhsil və səhiyyə) dövlət idarəçiliyi və dövlət maliyyələşməsi sferasına daxil idi. Bazarın təsiri isə xeyli dərəcədə məhdud olmuşdur.

Müharibədən sonrakı dövrün ilk illərində əhalinin ödəmə qabiliyyətinin məhdudluğu və müharibə dövründə formalaşmış əhalinin bütün təbəqələrinin sosial həmrəyliyinə ətaləti amilinə güclü təsiri öz sözünü demişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində vəziyyət əhalinin qocalması prosesləri ilə şərtləndirilmiş ictimai məsrəflərin hədsiz dərəcədə artması, eləcə də vergi yükünün böyüməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin nəhəng kəsiri səbəbindən dəyişmişdir. Ümumiyyətlə iqtisadiyyatda və, o cümlədən, sosial xidmətlər sferasında dövlət və bazar sektorlarının nisbətində kəfəri özəl sektorun və bazar münasibətlərinin inkişafı tərəfinə istiqamətlənmişdir.

Özəlləşdirmə sosial xidmətlərin ictimai sektoruna güclü təsir göstərmişdir. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Almaniya, Avstriya, Fransa, Skandinaviya ölkələrində) ali təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, nəqliyyat, rabitə kimi sahələrdə tarixi dövlətçilik ənənələri kifayət qədər güclü idi. Bu, həmin sahələrdə bazar münasibətlərinin inkişafına təsir etməyə bilməzdi.

Azərbaycanda XX yüzilliyin sonlarında sosial sferada bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi və dövlət sektorunun məhdudlaşdırılması tendensiyası üstünlük təşkil edirdi. Həmin sferanın bəzi sektorlarında ilk dəfə bazarın formalaşdırılması prosesi baş vermişdir.

Dünyada inkişaf etmiş iqtisadiyata malik belə ölkə tapılmaz ki, orada dövlət təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə fəal surətdə məşğul olmasın. Odur ki, söhbət dövlət mülkiyyətinin aradan qaldırılmasından deyil, onun inhisarçı mövqeyinin aradan qaldırılmasından gedə bilər.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların ilkin mərhələsində iqtisadiyyatın total milliləşdirilməsi tənqidə məruz qalmışdır. Fərdi istifadə xidmətləri göstərilən maddi-məişət xidməti sferası, pərakəndə satış, mehmanxana təsərrüfatı, ictimai iaşə və bu kimi digər sahələrdə dövlət inhisarının dominantlığının qüsurları xüsusilə aşkar surətdə özünü büruzə verirdi, çünki burada kiçik və orta müəssisələr effektiv surətdə fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir, habelə fərdi təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün geniş meydan açılırdı.

İqtisadiyyatın total milliləşdirilməsinin, eləcə də bütün təsərrüfat qurumlarının və mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyinə söykənən müasir bazar iqtisadiyyatına keçidinin zəruriliyi məhz bununla əsaslandırılırdı.

Mülkiyyət formalarının və təsərrüfat qurumlarının forma müxtəlifliyi prinsipi həmçinin sosial sferada da reallaşdırılır, lakin bu, onun sahələrinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə baş verir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda sosial xidmətlər sferasının (idarələrinin, təşkilatlarının və müəssisələrinin) institusional strukturlarının aşağıdakı qruplaşmaları mövcuddur:

- xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan dövlət və bələdiyyə büdcə idarələri, eləcə də Publik hüquqi şəxslər. Sözügedən həmin qurumların fəaliyyəti büdcə subsidiyalarının istifadəsilə qarışıq çoxkanallı maliyyələşmə sistemi əsasında həyata keçirilir, onlar büdcədənkənar maliyyələşmə sferasında təsərrüfatı aparmaq hüququna malikdir. Dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanları üzərində büdcə təşkilatlarının öhdəlikləri üzrə subsidiar məsuliyyət saxlanılmır;

- sosial və xeyriyyəçilik yönümlü xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində işləyən qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatları. Onlar qarışıq maliyyələşmə əsasında fəaliyyət göstərir ki, burada dövlət sosial sifarişinin yerinə yetirilməsində iştirakın olduğu təqdirdə büdcə təxsisatlarının əldə olunması imkanları ilə qeyri-dövlət maliyyə daxilolmalarının güclü diversifikasiyası bir araya gətirilir. Qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyəti yüksək maliyyə müstəqilliyi ilə seçilir;

- sosial xidmətlər sferasında kommersiya strukturları. Onlar sahibkarlıq fəaliyyəti əsasında işləyir, yəni burada söhbət kommersiya riski ilə bağlı mənfəətin əldə olunması məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətdən gedir, həmçinin sözügedən bu strukturlar xidmətlər bazarının subyektləri qismində çıxış edir.

Beləliklə, sosial sferada təşkilədi-iqtisadi mexanizm həm servis fəaliyyətinin sahə yönümlülüyünün, həm də sosial xidmətlərin institusional strukturlaşdırılmasının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə formalaşır.

6.2. Sosial sferanın büdcə sektorunun iqtisadiyyatı

Azərbaycan Respublikasında bazar yeniləşmələri dövründə büdcə təsisatlarının iki tipi formalaşmışdır. Birinci tip – bu, büdcə təsisatlarının özüdür, onlar qeyri-bazar əsasında fəaliyyət göstərir, sırf büdcə təxsisatları hesabına maliyyələşir, maliyyələşmənin smeta qaydasından istifadə edir, habelə xidmətlərin ödənişsiz göstərilməsi öhdəliyi daşıyır.

İkinci tip –bu, qarışıq, çoxkanallı maliyyələşmə, yəni büdcə və qeyri-büdcə vəsaitlərinin istifadəsi əsasında öz fəaliyyətini həyata keçirən büdcə təsisatlarıdır.

Büdcə təşkilatları təkcə ödənişsiz əsaslarla yaxud güzəştli şərtlərlə sosial əhəmiyyətli xidmətlərin göstərilməsi üzrə konstitusiya zəmanətlərini təmin etmək öhdəliyi ilə bağlı deyil, həmçinin təyin olunmuş dövlət zəmanətlərindən artıq insanların fərdi sosial-mədəni tələbatlarını ödəmək, eləcə də qeyri-kommersiya

yönümlü sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək və qanunla müəyyənləşdirilmiş həddlər çərçivəsində xidmətlər bazarında subyekt qismində çıxış etmək hüququna malikdir. Çoxkanallı maliyyələşmə əsasında fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatları, - bu, bazar iqtisadiyyatın “törəmələridir”.

Bazar dəyişiklikləri dövründə büdcə təsisatlarının, və hər şeydən əvvəl dövlət idarəçiliyi təşkilatlarının, birinci tipə aid iqtisadi mexanizmi daha az transformasiyaya məruz qalır. İkinci tip təşkilatlara, xüsusilə də sosial-mədəniyyət təşkilatlarına gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi bütün dövr ərzində təkamül etmişdir, və burada iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi vektoru dövlətə məxsus və qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatları arasındakı sərhədlərin silinməsi ilə müəyyən olunur.

Aşağıdakı sənədlər səmərəli büdcə planlaşdırılması və xərclər smetasının icra edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri hesab olunur:

- tipik büdcə təsnifatı;
- büdcə təşkilatları üçün yuxarı təşkilatlar tərəfindən təyin edilən dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üzrə tapşırıq;
- xərclərin norma və normativləri.

Azərbaycan Respublikası Büdcə Məcəlləsinə (AR BM) uyğun olaraq, Azərbaycanın büdcə təsnifatı respublikanın büdcə sistemində daxil olan büdcələrin göstəricilərinin müqayisə olunmasını təmin edən büdcə hesabatlılığın tərtib edilməsi məqsədilə istifadə olunan büdcələrin tərtib edilməsi və icrası, habelə Azərbaycanın büdcə sisteminin gəlirləri, xərcləri və büdcələrində kəsirlərin maliyyələşməsi mənbələrinin qruplaşmasıdır.

Azərbaycanın büdcə təsnifatına aşağıdakılar daxildir: büdcələrin gəlirlərinin təsnifatı; büdcələrin xərclərinin təsnifatı; büdcələrin kəsirlərinin maliyyələşməsi mənbələrinin təsnifatı; publik-hüquqi təsisatlarının əməliyyatlarının təsnifatı (dövlət idarəçiliyi sektorunun əməliyyatlarının təsnifatı).

AR büdcə sisteminin büdcələri üçün büdcələrin gəlirlərinin vahid qrupları qismində vergi, qeyri-vergi gəlirləri, habelə əvəzsiz daxilolmalar çıxış edir.

AR büdcə sisteminin büdcələri üçün büdcə xərclərinin təsnifatının vahid bölmələri aşağıdakılardır:

- ümumdövlət məsələləri;
- milli müdafiə;
- milli təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə fəaliyyəti;
- milli iqtisadiyyat;
- mənzil-kommunal təsərrüfatı;
- ətraf mühitin qorunması;
- təhsil;
- mədəniyyət, kinematografiya;
- səhiyyə;
- sosial siyasət;

- bədən tərbiyəsi və idman;
- kütləvi informasiya vasitələri;
- dövlət və bələdiyyə borcunun xidmət olunması;

Büdcə təsnifatı büdcə uçotu və bütün səviyyələrdən olan büdcə göstəricilərinin müqayisə olunması sisteminin bütövlüyünü təmin etməlidir.

Məcburi maliyyə normaları qanunvericilik qaydasında təsdiq edilir. Həmin maliyyə normaları dövlət idarəetmə orqanlarını onların yerinə yetirilməsinin büdcə öhdəlikləri ilə bağlayır, büdcə öhdəliklərinin özü isə bu zaman ictimai nöqtəyi-nəzərdən məqbul hesab edilə biləcək sosial standartlara riayət olunmasının zəruriliyinə səmtləşir. Belə norma və normativlər qanunvericilik qaydasında təyin edilmiş sosial standartların yerinə yetirilməsi üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi məqsədilə büdcə vəsaitlərinin həcmnin hesablanması üçün texniki parametrlərdən ibarətdir.

Büdcə maliyyələşməsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsində büdcə təsisatının saxlanılmasına sərf olunan xərclər norması (şəbəkənin – kontingentin, fondların, sahələrin və s. bir vahidinin hesabı ilə), habelə büdcə təsisatı tərəfindən göstərilən xidmətlər (görülmüş işlər) həcmnin bir vahidinə düşən xərclər norması ayırd edilir. Maliyyə xərclərinin normalaşdırılmasında yer alan bu fərqlərin mövcudluğu onunla əlaqədardır ki, büdcə təsisatlarının heç də bütün fəaliyyət növlərinin kəmiyyət ölçüsünün aparılması mümkün deyil, və bununla əlaqədar olaraq resursməsrəfli göstəricilərə səmtləşmək zərurəti yaranır.

Resursməsrəfli yanaşma zamanı maliyyə normallaşmasının əsaslandırılmasının artırılması məqsədilə təbii (maddi və əmək) normaların geniş surətdə istifadə zəruriliyi qeyd edilir: şəbəkənin ölçülməsi vahidinə düşən materialların miqdarı (misal üçün, sahənin kub və kvadrat metrlərinə düşən yanacaq-enerji resurslarının miqdarı), bir xəstənin payına düşən gündəlik ərzaq məhsullarının sərf edilmə normaları və s.

Büdcə təşkilatlarının fəaliyyətinin həm cari, həm də yekun nəticə göstəricilərini kəmiyyətcə qiymətləndirmək imkanı mövcud olduğu hallarda fəaliyyətinin resurs məzmununa deyil, fəaliyyətin özünə və onun nəticələrinə yönəlmiş büdcə maliyyələşməsinə fəal surətdə keçmək daha məqsəduyğun olardı.

Hal-hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən büdcə islahatlarına uyğun olaraq büdcə xərclərinin idarə olunmasından nəticələrin idarə olunmasına keçidinin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, dövlət büdcə təşkilatlarının saxlanılmasına yönələn əsas cari və kapital qoyuluşlarının qaytarılmasını nəzərdə tutan gəlir və xərclər smetasının istifadəsi ilə büdcə maliyyələşməsinin ənənəvi metodunun tətbiq edilmə sferası azalır. Büdcə prosesinin islahatlaşması ilə əlaqədar olaraq büdcə maliyyələşməsində ağırlıq mərkəzi daha çox proqram-məqsədli yanaşmanın istifadəsinə (proqram büdcəsi), eləcə də nəticəyə yönələn ortamüddətli büdcə planlaşdırılması metodlarının tətbiqinə tərəf yerdəyişmə edir.

Büdcə proqramlarının taktiki vəzifələ və məqsədlərinin formalaşdırılması zamanı ictimai əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasına yönəlmiş hədəflərin nail

olunmasının ayrı-ayrı istiqamətlərinin konkretləşdirilməsi həyata keçirilir. Proqramların reallaşdırılması və taktiki məsələlərin həlli dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər (indikatorlar) sistemi tətbiq edilir.

Fəaliyyətin nəticələrinə yönələn büdcə maliyyələşməsi yerləşdirilməsi rəqabət əsasında aparılması tövsiyyə olunan məqsədli büdcə proqramlarının həyata keçirilməsi vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Nəticəyə yönəlik büdcə planlaşdırılmasının tətbiqinin daha bir istiqaməti kimi normativ adambaşına maliyyələşməyə keçid göstərilə bilər, yəni burada söhbət bir istehlakçının payına düşən (səhiyyədə bir pasiyentin, təhsil sferasında bir təhsil alanın və s. payına düşən) və büdcə təşkilatı tərəfindən təqdim olunan dövlət (bələdiyyə) xidmətlərinin həcmnin istifadəsi ilə maliyyələşmədən gedir.

Bununla yanaşı, bir sıra hallarda müvafiq sertifikatların: sığorta polislərinin, fərdi büdcə kreditlərinin, sosial kartların köməyi ilə personallaşdırılmış büdcə vəsaitlərinin bilavasitə istehlakçıya ayrılması nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz həmin yolla büdcə vəsaitlərinin əldə edilməsi uğrunda büdcə təsisatları arasında rəqabət mexanizminin formalaşması baş verir, çünki büdcə təxisatları birbaşa büdcədən vəsait alan tərəf kimi istehlakçıların ardınca hərəkət edir.

Ancaq sosial xidmətlərin göstərilməsinin büdcə sferasında adambaşına personallaşdırılmış maliyyələşməyə keçidin gerçəkləşdirilməsi kifayət qədər ciddi çətinliklərlə bağlıdır. Onlar büdcə təşkilatlarının natamam maliyyələşməsinin formalaşmış praktikası, eləcə də minimal sosial normalarla adambaşına personallaşdırılmış maliyyə normativlərinin bağlılığının olmaması ilə əlaqəlidir ki, qeyd edilmiş həmin sosial normalar sosial əhəmiyyətli xidmətlərin göstərilməsində konstitusiya zəmanətlərinə riayət olunmasını nəzərdə tutur, eləcə də vahid sosial məkanın qorunub saxlanılmasına təminat yaradır.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul ediləsi ilə milli iqtisadiyyatın bütün sfera və sahələrində, o cümlədən də sosial sahələrdə bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi prinsipi bərqərar olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mülki və Büdcə məəcəllələrində büdcə təşkilatlarının xüsusi hüquqi statusu qüvvəyə minirdi, və həmin təsisatlara gəlir gətirən büdcə-dənkənar fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ verilirdi. Belə fəaliyyətdən əldə olunmuş gəlirlər ayrıca balansda nəzərə alınır, və büdcə təşkilatları müstəqil surətdə onlar üzərində sərəncam vermək iqtidarında idi.

Hal-hazırda büdcə sektorunun bazar şəraitinə uyğunlaşması ilə bağlı obyektiv prosesləri nəzərə alan büdcə təşkilatlarının yeni təşkilati-hüquqi formalarının aprobeşiyası, eləcə də sosial sahələrdə dövlət və qeyri-dövlət sektorları arasında sərhədlərin aradan qalxması baş verir.

Sosial sferanın büdcə təşkilatları institutunun çağdaş dəyişiklikləri dövlət tərəfindən büdcə sektorunun restrukturizasiyası dövlət proqramının həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Sözügedən bu dəyişikliklərin reallaşdırılmasına 29 dekabr 2015-ci ildə "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunun qəbul edilməsi ilə start verilmişdir.

Azərbaycanda Publik hüquqi şəxslərin yaradılması elm, təhsil, səhiyyə,

mədəniyyət, kütləvi-informasiya vasitələri, əhalinin sosial müdafiəsi, məşğulluğu, bədən tərbiyəsi və idman sferalarında, eləcə də başqa sahələrdə qanunla müəyən edilmiş hallarda qeyri-kommersiya təşkilatların yaradılması kimi reallaşdırılır. Ənənəvi büdcə təsisatlarından fərqli olaraq, onlar əmlak və öz şəxsi təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər üzərində sərəncam vermə məsələlərində böyük hüquqlara malikdir, həmçinin öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə böyük məsuliyyət daşıyır.

Bu tip təşkilatların təşkilinin başlıca məqsədi dövlət müəssisələrinin işinin effektivliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, onların fəaliyyətində büdcə maliyyələşməsindən təsis edənin dövlət tapşırığının yerinə yetirilməsinə büdcə subsidiyalarının ayrılmasına doğru keçidin baş verdiyi zaman innovativ fəallığın stimullaşdırılmasından ibarətdir. Öz gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini bu təsisatlar əhaliyə və hüquqi şəxslərə ödənişli xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə bazarda qazanmalıdır.

Beləliklə, ölkənin büdcə sisteminin artmış kəsiri ilə maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan Respublikasının konsolidə olunmuş büdcəsinin xərclərinin aşağı salınması məsələsi də həmçinin öz həllini tapırdı. Bununla bərabər, Publik hüquqi şəxslər üçün onların öhdəlikləri üzrə dövlətin subsidiar məsuliyyəti ləğv edilirdi ki, bu da onların müflisləşməsinin qadağan olunması zamanı sözügedən həmin qurumların kredit qabiliyyətlərinin itirilməsi halında təsisçi tərəfindən onların ləğvini və yenidən təşkil edilməsi prosesini asanlaşdırır.

Qüvvədə olan qanuna əsasən Publik hüquqi şəxslər həm yeni yaradılan təsisatlar qismində, həmçinin ənənəvi büdcə təşkilatlarının yeni institusional formaya keçirilməsi yolu ilə təşkil edilə bilər.

Mövcud dövlət təsisatının tipinin dəyişdirilməsi yolu ilə Publik hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında qərar dövlət təşkilatının təşəbbüsü yaxud razılığı ilə, eləcə də həmin qərarın vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının, o cümlədən də ödənişsiz təhsilin əldə edilməsi hüququnun, mədəni həyatda iştirak etməsi və mədəni dəyərlərə əlçatanlığı hüququnun, həmçinin sağlamlığın qorunması və ödənişsiz tibb xidməti hüququnun pozulmasına gətirib çıxarmayacağı təqdirdə qəbul edilə bilər.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması nöqtəyi-nəzərindən qeyd edilməli olan mühüm istiqamət kimi büdcə sektorunda məsrəflərin aşağı salınması və effektivliyin yüksəldilməsi, habelə tabe olan büdcə təşkilatları şəbəkəsinin optimallaşdırılmasının həyata keçirilməsi, sosial xidmətlərin müsabiqə əsaslı maliyyələşməsinin inkişaf etdirilməsi ilə onların əksəriyyətinin başqa təşkilati-hüquqi formalarına keçirilməsi göstərilə bilər.

Əsas məqsədlərdən biri dövlət sosial xidmətlərinin göstərilməsinin effektivliyinin və keyfiyyətinin artırılmasıdır. Son dərəcə mühüm institusional dəyişikliklər büdcə təsisatlarının və qismən Publik hüquqi şəxslərin statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Ümumilikdə haqqında danışdığımız normativ aktı büdcə təşkilatlarının digər institusional formalara keçidini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmışdır. Bu məqsədlə təsisatın nizamnaməsinə yaxud onun

əsasnaməsinə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi kifayətdir. Həmin prosedur yerinə yetirilərkən rəhbərin və digər işçilərin yenidən təyin olunmasına zərurət yoxdur.

Ölkə rəhbərliyi sosial xidmətlər bazarında rəqabətin artırılması hesabına dövlət təsisatlarının fəaliyyətinin effektivliyini və keyfiyyətini artırmağı planlaşdırmaqla bərabər, həmçinin eyni zamanda ölkənin dövlət büdcəsi kəsinin aşağı salınması məsələlərini sosial xərclərin azaldılması və sosial sferaya daxil olan müəssisələrin birləşdirilməsi, yenidən təşkil olunması və ödəmə qabiliyyətində olmayan büdcə təsisatlarının ləğv edilməsi nəticəsində onların sayının azaldılması yolu ilə həll edir.

İnsan kapitalının və potensialının inkişafına, texnoloji modernləşdirmə prosesinin elm və kadr təminatına, habelə müasir Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyatın təşəkkül tapmasına görə məsuliyyət daşıyan sosial sferanın baza müəssisələri şəbəkəsində belə institusional yenidənqurmanın (yenidən təşkil edilmənin) həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin geniş təbəqələri üçün sosial sferada göstərilən xidmətlərin əlçatanlıq səviyyəsi yüksəldilməli, eləcə də əhaliyə ödənişsiz və güzəştli sosial xidmətlərin təqdim olunması ilə bağlı dövlət sosial zəmanətlərinin həcmi artmalıdır.

6.3. Sosial sferanın ödənişli xidmətlər sektorunun tənzimlənməsi

Çağdaş qarışıq iqtisadiyyatda xidmətlər bazarı, bir tərəfdən, dövlətin tənzimləyici təsiri, digər tərəfdən isə - liberallaşma və qlobal dünya bazarına inteqrasiya proseslərinin təsirləri altındadır. Bazara təsir – bu, son dərəcə mühüm, əhəmiyyətli dövlət funksiyalarından biridir. Onun yerinə yetirilməsi bazar fəaliyyətinin qanunverici-hüquqi əsasının yaradılması ilə bağlıdır. Bazar əməliyyatlarının əsas hissəsi pul, kredit və bu kimi digər maliyyə alətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə dövlət pul tədavülünü təşkil edir və ölkənin maliyyə-kredit sistemini nəzarət altında saxlayır.

Bazar iqtisadiyyatda baş verən tsiklik dəyişikliklərə reaksiya verir. Heç də bütün sferalarda onun effektiv olması haqqında danışmaq mümkün deyil. Xüsusilə biznesin və cəmiyyətin maraqları üst-üstə düşmədiyi sahələrdə (ətraf mühitin qorunması, dövlət təhlükəsizliyi, istehlakçıların maraqlarının qorunması və s.) bunun daha da nəzərəcarpacaq dərəcədə olduğunu müşahidə edə bilərik. Odur ki, dövlət bazarın çatışmazlıqlarını və boşluqlarını (uğursuzluqlarını) tamamlamaq məcburiyyətindədir.

İstənilən hər hansı bazar olduğu kimi, əmtəə və xidmətlər bazarı da həmçinin incə təşkil ediciliyə və xarici müdaxilələrə qarşı yüksək həssaslığa malikdir ki, bu da rəqabət münasibətində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Məhz bu səbəbə görə ona dövlətin təsiri tənzimlənmə yolu ilə həyata keçirilir.

Bazarın tənzimlənməsi sosial və iqtisadi ola bilər. İqtisadi tənzimlənmə əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təklifin kəmiyyət nisbətində yönəlmiş təsirin göstərilməsini nəzərdə tutur. Əhalinin gəlirlərini təsir altında saxlamaqla, onların bölüşdürülməsində bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına səbəb olmaqla dövlət

alicılıq qabiliyyətinə təsir etmiş olur. Sırr deyil ki, əmtəə və xidmətlərin təklifi sahibkarlıq fəaliyyətindən asılıdır, onu stimullaşdırmaqla dövlət həm də bazarın daha yüksək balanslaşdırılması üçün ilkin şərtləri yaratmış olur.

Sosial tənzimlənmə isə əmtəə və xidmətlərin istehlak bazarının fəaliyyətinin keyfiyyət aspektləri ilə bağlıdır. İstehlak seçiminin azadlığı ədalətsiz (vidansız) sahibkarlardan qorunmalıdır ki, bu da həmçinin dövlət qarşısında duran son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli vəzifələr sırasına aiddir.

İstehlak bazarının inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlət siyasətini dövlət orqanı – Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi həyata keçirir. Regionlarda istehlak bazarı və xidmətlər üzrə müvafiq idarələr, departamentlər, komitələr yaradılmışdır.

Dövlətin, eləcə də əmtəə və xidmətlərin istehlak bazarının qarşılıqlı fəaliyyətini aşağıdakı məsələlər üzrə münasibətlərə bölə bilərik:

- istehlakçıların maraqlarının qorunması;
- qiymət qoyuluşunun tənzimlənməsi;
- ədalətli rəqabətin dəstəklənməsi;
- xidmətlər sferasının infrastrukturunun inkişafının əlaqələndirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

İstehlak bazarına dövlət təsirinin mühüm istiqaməti – istehlakçıların maraqlarının qorunmasıdır. Onun reallaşdırılması istehlakçıların hüquqi və məhkəmə müdafiəsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə istehlakçıların hüquqlarının qorunması və insanın əmin-amanlığı sferasında nəzarət üzrə xidmət yaradılmış və öz fəaliyyətini həyata keçirməkdədir. Onun əsas səlahiyyətlərinə əhəlinin sanitar-epidemioloji firavanlığının, istehlakçıların hüquqlarının, istehlak bazarının təmin edilməsi sahəsində nəzarət funksiyaları daxildir.

İstehlakçıların maraqlarının qorunması əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinə dair zəmanətlərin verilməsi, habelə istehsalçıların və satıcıların məsuliyyətinin artırılması məqsədilə müvafiq qanunverici-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Xidmətlər bazarının iştirakçılarının hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirən qanunverici-hüquqi tədbirlərinin istifadəsi ilə yanaşı dövlət həmçinin lisenziyalaşdırılma, sertifikatlaşdırılma və standartlaşdırılma vasitəsilə xidmətlərin tədarükçülərinə (satıcılarına) təsir göstərə bilər.

Lisenziyalaşdırma bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində xidmətlərin istehlakçıların və tədarükçülərinin (satıcılarının) maraqlarının qorunması üçün zəruri və kifayət edə biləcək şərtlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Lisenziya – bu, müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa icazə verən sənəddir, həmin sənədin əldə edilməsi üçün onu alan tərəf dövlətin müəyyənləşdirdiyi konkret tələblərə mütləq şəkildə cavab verməlidir. Dövlət lisenziyalaşma tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısını, eləcə də lisenziyanın əldə olunması qaydasını və şərtlərini təyin edir.

Xidmətlərin sertifikatlaşdırılması - bu, obyektin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş norma və qaydalara uyğunluğunu təsdiq edən, habelə müstəqil orqan tərəfindən həyata keçirilən prosedurdur. Sertifikatlaşdırma məcburi və könüllü ola bilər. Məcburi sertifikatlaşdırma öz üzvlərinin fəaliyyətini sivil formalara istiqamətləndirən peşə birliklərin (assosiasiyaların) gücləri ilə özünütənzimləmə sisteminin mövcud olmadığı yerlərdə tətbiq edilir. Məcburi sertifikatlaşdırmadan fərqli olaraq, könüllü sertifikatlaşdırma üçün əsas təşəbbüs xidmətin tədarükçüsü (satıcısı) tərəfindən edilir və xidmətin keyfiyyətinin müvafiq tələblərə uyğunluğunun təsdiq edilməsi məqsədini daşıyır.

Standartlaşdırma — bu, xidmətlərin konkret qrupu (növu) üçün təyin edilmiş tələblərə uyğun bir şəkildə xidmətin gətirilməsi prosesidir. Xidmətlərin konkret növünün yayılması sferasından asılı olaraq standartların milli və beynəlxalq olması mümkündür.

Dünya təcrübəsində istehlakçıların aşağıdakı əsas hüquqlarının qeyd edilməsi aktuallıq kəsb edir: təhlükəsizlik hüququ, informasiyanın əldə olunması hüququ, seçim hüququ və tələblərin irəli sürülməsi hüququ.

Bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da təhlükəsizlik hüququ xüsusi qanunvericilik vasitəsilə qorunur. Azərbaycanda qüvvədə olan “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında” qanun istehsal edilən və satılan əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinə dair irəli sürülən tələbləri sərtləşdirir. Burada vətəndaşların sağlamlığı, həyatı və əmlakları üçün, eləcə də ətraf mühit üçün, o cümlədən Azərbaycana əmtəə və xidmətlərin idxalı həyata keçirildiyi zaman potensial təhlükə daşıyan əmtəələrin (məhsulların, xidmətlərin) məcburi sertifikatlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Tələb olunan keyfiyyət göstəricilərinə cavab verməyən əmtəələrin satışına yaxud xidmətlərin göstərilməsinə görə dəymiş zərərin ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulur, həmin qanunvericilik aktı keyfiyyətsiz xidmətin aşkar olunduğu təqdirdə icraçıların və istehlakçıların münasibətlərini tənzimləyir.

İstehlakçıların təhlükəsizliyi onların risklər haqqında məlumatlandırılmasından asılıdır. AR Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq, icraçı təklif edilən xidmət barədə zəruri və doğru informasiyanı təqdim etməyə borcludur. Əgər satıcı bunu etməyibsə, o zaman onun üzərinə həmçinin xidmətin göstərilməsindən sonra sifarişçidə bu xidmət barədə zəruri məlumatın olmadığı səbəbindən yaranmış çatışmazlıqlara görə də məsuliyyət düşəcək.

Qanunvericilik tərəfindən informasiyanın istehlakçıya qədər çatdırılmasının bir neçə üsulu müəyyən edilmişdir. Məsələn, məlumatları servis prosesinin maddi materialları üzərində də qeyd etmək mümkündür (nəqliyyat, teatr və sair biletlərdə, sığorta polisində, əlavə edilən müşayiətedeici və texniki sənədləşmədə). Zəruri məlumat həmçinin mətbuatda, radioda, televiziya da, eləcə də çöl reklamında da yerləşdirilə bilər. Xidmətlərin icraçıları və onların istehlakçıları arasındakı münasibətlər “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında” AR Qanunu, eləcə də başqa normativ aktlarla tənzimlənir.

İstehlak seçimində azadlığın təqdim edilməsi – xidmətlər bazarının son dərəcə mühüm funksiyalarından biridir. İstehlakçıların diqqətlərini cəlb etmək məqsədilə reklamdan geniş surətdə istifadə olunur. İstehlakçıların maraqlarını, onların seçim hüququnu müdafiə etməklə, dövlət istehlakçıları vicdansız reklamdan qorumağa borcludur. Bu zaman həmçinin qanunverici-hüquqi xarakterli tədbirlərin görülməsi də istisna edilmir.

Eşidilmək hüququ bundan ibarətdir ki, istehlakçılar aşağıdakı imkanlara malik olmalıdır: öz tələblərini bildirmək, tədarükçülərə və satıcılara təzyiq göstərmək, ictimai fikirə və qanunvericilərə təsir etmək. Sözügedən bu hüququn həyata keçirilməsinə istehlakçılar tərəfindən yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq strukturlarına müraciətlərin edilməsi vasitəsilə nail olunur.

Həmçinin bu işdə dövlət tərəfindən dəstəklənən istehlakçıların ictimai hərəkəti də böyük rol oynayır. Xaricdə analoji hərəkətlərə konsümerizm deyilir. Azərbaycan Respublikasının “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında” Qanuna uyğun olaraq, istehlakçıların ictimai birlikləri (onların assosiasiyaları, ittifaqları) xidmətlərə dair irəli sürülən məcburi tələblərin işlənilməsində iştirak edə, xidmətlərin keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin müstəqil ekspertizasını keçirə, istehlakçıların hüquqlarına riayət olunmasını yoxlaya bilər. Onlar həmçinin hakimiyyət orqanlarına xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məcburi tələblərə müvafiq olmayan xidmətlərin göstərilməsinin dayandırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürmək, keyfiyyətsiz xidmətlərin göstərilməsində günahkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında materialları prokurorluq orqanlarına göndərmək, eləcə də istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar məhkəmə orqanlarına müraciətlər etmək ixtiyarına malikdir.

Azərbaycanda istehlakçıların hüquqlarının qorunması istiqamətində müxtəlif cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir, onlar istehlakçı hüquqları pozulmuş olduğu vətəndaşlara konsültativ-hüquqi yardımlar və digər köməklik təklif edir. Qeyd etdiyimiz bu cəmiyyətlər televiziyalarda yayımlanan və aşağı keyfiyyətə malik əmtəə və xidmətlər haqqında informasiyalar aşkar surətdə təqdim olunan proqramlarda iştirak edir.

Dövlət tərəfindən istehlak bazarına təsirin son dərəcə əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri – qiymət qoyuluşunun tənzimlənməsidir. Bu, məsrəflər (xərclər) istehlakçıların üzərinə köçürüldüyü zaman qiymətlərin əsassız artımı səbəbindən baş verən inflyasiya proseslərinin cilovlanması zərurəti ilə şərtləndirilir. Həmçinin, bu, təbii inhisarların qiymətləri üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yerli istehsalçıların qorunması (idxal olunan əmtəə və xidmətlərin qiymətqoyuluşu proseslərinə təsir göstərdiyi təqdirdə) zərurəti ilə də şərtləndirilir. Eyni zamanda, bütün bunlar daxili bazarda satıcılar tərəfindən qiymətlərlə hər hansı manipulyasiyaların edilməsindən istehlakçıları qorumaq, eləcə də sosial əhəmiyyətli xidmətlərin (kommunal və sair) istehlakında bərabər imkanların təmin edilməsi zərurəti ilə şərtləndirilmişdir.

Qarışıq bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə qiymətqoyuluşunun tənzimlənməsi dövlətin ənənəvi funksiyalarına aiddir. Qeyd etdiyimiz bu

funksiyanın konkret reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın inkişafı səviyyəsindən, dövlətin bazar münasibətlərinə müdaxilə dərəcəsindən və bu kimi digər amillərdən asılıdır.

Bazarda qiymətlərin tənzimlənməsi prosesi çox vaxt inhisarçı qiymətlərin üzə çıxarılması və inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. İstehlak bazarında antiinhisar qanunvericiliyin pozulması haqqında işlərin nəzərdən keçirilməsi üçün əsas qismində hüquqi yaxud fiziki şəxslərin müraciətləri, yerli hakimiyyət orqanlarının materialları, kütləvi-informasiya vasitələrində yer alan məlumatlar və s. xidmət edir. Antiinhisar qanunvericiliyin tələblərinə riayət olunmamasına görə təsərrüfat subyektləri cərimələrlə cəzalandırılır, habelə pozuntuların aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş təlimatlar alır.

Rəqabət mühitinin yaradılması mövcud müəssisələrin özəlləşdirilməsinin və yenilərin yaradılmasının həyata keçirilməsindən asılıdır. Həmin proseslərdə müəyyən əhəmiyyət sənaye-ticarət palatalarına məxsusdur. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, sənaye-ticarət palatası – müəssisələri və sahibkarları birləşdirən qeyri-dövlət qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Onun funksiyalarına təsərrüfat subyektlərinə köməyin edilməsini və onların maraqlarının qorunmasını, sözügedən subyektlərin dövlət strukturları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkil edilməsini, informasiya xidmətlərinin göstərilməsini, haqsız rəqabətin qarşısının alınması və tərəfdaş münasibətlərin qurulmasını aid edirlər.

Normal rəqabətin inkişafına xarici sahibkarlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması kömək edir. Bu, tək-cə investisiya mənbələrinin siyahısını genişləndirmək imkanı vermir, həmçinin bazarı yeni və müasir texnologiyalarla zənginləşdirmək, istehlakçıları müasir servis, yeni və az tanınan xidmətlərlə, xidmətlərin göstərilməsi yönündə xaricdə qəbul edilmiş qayda və üsullarla tanış etmək şəraiti yaradır. Xarici sahibkarların iştirakı kvotalar, gömrük, vergi siyasəti və bu kimi digər mexanizmlərin köməyi ilə tənzimlənir.

İstehlak bazarının inkişafı və həmin bazarda iqtisadi fəaliyyətin aktivliyi infrastrukturun vəziyyətindən çox asılıdır.

Xidmətlərin istehlak bazarının infrastrukturunu şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin, eləcə də sənaye tikililərinin (binaların) infrastrukturununun tərkib hissəsini təşkil edir. Şəhərlərin və qəsəbələrin zahiri görkəmi mağazaların, restoranların, kafelərin, köşklərin və s. xarici görünüşündən, onların sanitariya vəziyyətindən asılıdır.

Yaşayış məkanlarının bina tikintisi, sənaye tikintisi planlarını işləyib hazırlayarkən mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları istehlak bazarının infrastrukturuna tələbatı, ərazi üzrə onun yerləşdirilməsi səmərəliliyini, nəqliyyat əlçatanlığını, şəhər memarlıq ansamblları və kommunikasiya sistemləri (enerji və su təminatı və s.) ilə uzlaşmanı nəzərə almalıdır.

Şəhərlərin ticarət və xidmət departamentləri, rayonların müvafiq strukturları kommersiya infrastrukturunun inkişafının koordinasiyasını aparır (əlaqələndirir), istehlak bazarına aid olan müəssisələrin xarici tərtibatı, o cümlədən də vitrin və elanların, mağazadankənar reklamın tərtibatı prosesini

tənzimləyir.

İnfrsətrukturalayihələrinə vəsaitlərin yatırılması nöqtəyindən yerli investolar üçün xüsusilə əşverişli şəraitin yaradılması məqsədilə vergi güzəştlərindən, əlverişli gömrük rejimindən və s. istifadə etmək olar. Xarici investolarla isə onların kapital yatırımlarının qorunması istiqamətində real təminatlar, eləcə də vergilərin ödənilməsindən sonra mənfəət vəsaitləri üzərində sərbəst şəkildə sərəncam vermək imkanı təqdim etmək mümkündür.

Sosial xidmətlərin bazarına dövlətin təsiri həm də qeyri-yaşayış sahələrinin istifadəsi müqabilində ödənilən icarə haqlarının tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu, normativ sənədlərin köməyi ilə baş verir ki, həmin sənədlərdə aşağıdakıların nəzərdə tutulması mümkündür:

- qeyri-yaşayış sahələrinə tələbin artması nəticəsində baş verə biləcək icarə haqqının artırılmasının qarşısını almaq məqsədilə onun yüksəldilməsi ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi (yəni, icarənin “ədalətli” şəraitinin müəyyənləşdirilməsi);

- daşınmaz əmlak bazarında tarazlı qiymətlərlə müqayisədə icarə ödənişlərinin daha aşağı dərəcələrinin təyin edilməsi. Bu, o məqsədlə həyata keçirilir ki, bəzi iqtisadi agentlərə, misal üçün, qeyri-kommersiya təşkilatları kimi agentlərə güzəştli şəraitin yaradılması mümkün olsun.

FƏSİL 7. SOSIAL SFERA XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

7.1. Sosial sfera xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət

Son illərdə sosial sferada göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti ilə bağlı insanların həyatları üçün təhdid məsələsi get-gedə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verməkdədir, burada söhbət, misal üçün, dərman vasitələrinin saxtalaşdırılmasından, düzgün yerinə yetirilməmiş plastik əməliyyatlardan sonra ağırlaşmalardan və bu kimi digər məsələlərdən gedə bilər. Bununla yanaşı, məhkəmə çəkişmələrinə gətirib çıxaran kosmetoloji və tibbi xidmətlərin keyfiyyətsiz reklam edilməsi halları da məlumdur.

Azərbaycanda tibbi xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı məcburi şərtlər sırasına tibbi personalın sertifikatlaşdırılması, müalicə-profilaktika müəssisələrinin fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və akkreditasiyası daxildir.

Əgər biz tibbi yardımın keyfiyyətinin (TYK) daxili və xarici nəzarətinin strukturuna nəzər salsaq, o zaman görmüş olarıq ki, daxili nəzarət tibbi xidmətlər göstərən təşkilat tərəfindən özünənəzarət fəaliyyətində ifadə olunur, xarici nəzarət isə özündə nəzarətin iki növünü – müəssisədaxili və müəssisədən kənar nəzarəti ehtiva edir.

Təsisatdaxili nəzarət bütün səviyyələrdən olan idarəetmə orqanları, təsisatların tibbi xidmətlərinin idarəetmə orqanları, lisenziya-akkreditasiya komissiyaları, istehlak üzərində nəzarət orqanları tərəfindən təmin edilir. Təsisatdan kənar nəzarət tibbi sığorta təşkilatları, icbari tibbi sığorta fondları, sosial sığorta fondları, istehlakçıların ictimai birlikləri, peşəkar tibbi assosiasiyalar, dövlət yanğın nəzarəti, antiinhisar orqanları və bu kimi başqa strukturlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Tibbi yardımın keyfiyyətinin idarə olunması məqsədilə dövlət tərəfindən tənzimlənmənin müxtəlif növlərindən respublikamızda tətbiq edilməsinə bəmayaraq, alimlər təxirəsalınmaz surətdə həll edilməli olan bir sıra problemlərin mövcudluğunu qeyd edirlər. Onların arasında: qüvvədə olan normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmil olması, Azərbaycanda keyfiyyətin idarə olunması orqanlarının vahid təşkilədici strukturunun olmaması, respublikamızda TYK-nin qiymətləndirmə və ekspertizasının vahid metodikasının olmaması, TYK-nin kompleks qiymətləndirilməsinin olmaması, TYK məsələləri ilə əlaqədar tibbi mütəxəssislərin və ekspertlərinin dəqiq, dürüst və fasiləsiz ixtisas artırma sisteminin olmaması, tibbi yardımın keyfiyyəti üzərində müstəqil nəzarət və ekspertizanın həyata keçirilməsi istiqamətində tətbiq edilə biləcək mexanizmin kifayət qədər inkişaf etməməsi və s.

ISO 9000 seriyasından olan standartlar əsasında sosial sferanın təşkilatlarında keyfiyyət menecmenti sisteminin tətbiqi qarşıya qoyulan vəzifələri həll etməkdə yardımçı olacaq, qeyd etdiyimiz standartların ilk nümunələri 1987-ci ildə Standartlaşdırma üzrə milli orqanların (ISO-ya (International Organization

for Standardization) üzv olan komitələrin) ümumdünya federasiyası tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. 1991-ci ildə xidmətlər sferası üçün ISO 9004-3 standartı – “Keyfiyyət sisteminin keyfiyyəti və elementlərinin ümumi təlimatı. Hissə 2. Xidmətlər üzrə rəhbər təlimatlar” adlı standart qəbul edilmiş və 2000-ci ilə qədər qüvvədə qalmışdır.

Hal-hazırda “Təşkilatın dayanıqlı uğuruna nail olunması məqsədilə menecment. Keyfiyyət menecmenti mövqeyindən yanaşma” adlı ISO 9004:2009 ümumi standartı qüvvədədir.

Dövlət və bələdiyyə sosial xidmətlərinin göstərilməsinin təşkilədiciyi haqqında hüquqi müddəalar dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin kifayət edəcək səviyyədə keyfiyyətini təmin etmək məqsədini daşıyır. Burada dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə dair ümumi tələblər müəyyənləşdirilmişdir ki, bura həmçinin ərizəçi ilə qarşılıqlı fəaliyyətə dair tələblər daxil edilmiş, eləcə də xidmətlərin göstərilməsi zamanı maliyyə münasibətləri təsvir olunmuşdur. Əhəmiyyətli yer inzibati rəqlamentlərə, onların strukturuna dair tələblərə, inzibati rəqlamentlərin layihələrinin işlənib hazırlanmasına dair ümumi tələblərə, dövlət yaxud bələdiyyə xidmətinin göstərilməsinin standartına dair tələblərə və bu kimi digər məsələlərə ayrılmışdır. O cümlədən, rəqlamentlərdə inzibati prosedurların tərkibi, onların yerinə yetirilməsi ardıcılığı və müddətləri, onların icra edilməsi üzərində nəzarət formaları öz əksini tapmalıdır.

Standartlar hətta gözləmə zalına və xidmətlərin göstərildiyi sahələrə belə müəyyən tələblərin irəli sürülməsini nəzərdə tutur. Vacibdir ki, burada həmçinin növbədə gözləmənin maksimal müddəti də qeyd olunur. Bu göstərici dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi baxımından mütləq kimi dəyərləndirilir.

Respublikamızda sosial sferada göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarət olunması sertifikatlaşdırma, akkreditasiya, təşkilatların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və işçi heyətinin attestasiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, “Fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin lisenziyalaşdırılması haqqında” Dövlət qanunu qüvvəyə minmişdir, burada lisenziyalaşdırılma aparılmadan həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan servis fəaliyyəti növlərinin siyahısı müəyyən edilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: dəniz, hava, dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin daşınması üzrə fəaliyyət, rabitə xidmətlərinin göstərilməsi; televiziya və radio yayımı; təhsil üzrə fəaliyyət; tibbi fəaliyyət və s.

İstehlakçıların hüquqlarının qorunması məsələsinin həllində də dövlət böyük və önəmli rol oynayır ki, bu da “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Fərdi məlumatların yayılmaması məsələsində xidmətlərin istehlakçıların hüquqlarının qorunması sahəsində “Fərdi məlumatlar haqqında” Dövlət qanunu qüvvədədir ki, həmin qanunverici sənəd sosial sferanın bütün sahələrinə yayılır.

İstehlakçılarla işin effektivliyinin yüksəldilməsi qaydalarını təyin edən beynəlxalq standartlar get-gedə daha böyük populyarlıq qazanmaqdadır. Misal

üçün, ISO 10001 “Keyfiyyət menecmenti. İstehlakçıların məmnunluğu. Təşkilatlar üçün davranış qaydaları üzrə tövsiyələr”, ISO 10002 “Keyfiyyət menecmenti. İstehlakçıların məmnunluğu. Təşkilatlarda narazılıqlarla iş üzrə təlimat”, ISO 10003 “Keyfiyyət menecmenti. İstehlakçıların məmnunluğu. Təşkilatdan kənar mübahisəli məsələlərin həlli üzrə rəhbər təlimatları”.

Dövlət xidmətlərinin əhəmiyyətli miqdarının göstərilməsi elektron formada həyata keçirilir və onların haqqının ödənilməsi İnternet şəbəkəsi yaxud qısa ismarıclar (SMS) xidmətinin istifadəsilə mümkündür.

Səhiyyə sferasında diaqnostika, müalicə və reabilitasiya keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və, nəticə olaraq, fəal əməkqabiliyyətli əhalinin payının artırılmasına və həyat müddətinin çoxalmasına səbəb olmaq lazımdır.

Kommunal xidmətlərin göstərilməsi sferasında İKT-nin tətbiqi şəhər təsərrüfatı obyektlərinin vəziyyətinin monitorinqi və idarə olumasının təşkilədiciyi, ev təsərrüfatları və təşkilatlarda quraşdırılmış texnoloji məlumatvericilərdən daxil olan informasiyanın toplanılması və təhlilinin avtomatlaşdırılması hesabına əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır.

Sonralar müalicə-profilaktika müəssisələrinin kompleks şəkildə avtomatlaşdırılması həyata keçiriləcəkdir. Sözügedən bu sistemin mühasibatlıq uçotu və kadr kargüzarlığı avtomatlaşdırılmış sistemi, dövlət xidmətləri portalı, tibb və əczaçılıq işçilərinin registri və s. ilə inteqrasiyası nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial sferada dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı və keyfiyyəti səviyyəsinin yüksəltmək korporativ standartlara söykənərək ayrıca götürülmüş kiçik təşkilatda həmin problem üzərində çalışmaqla müqayisədə xeyli dərəcədə daha çətinidir. Yüksək keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi nümunələri hələ ki çox deyil. Buna baxmayaraq, dövlət vəziyyəti daha yaxşı tərəfə istiqamətləndirməyə nail olmuşdur. Yaxın illərdə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən dövlət xidmətləri (işləri) icraçıların fəaliyyətinin keyfiyyəti üzərində normativ tənzimlənmə və nəzarət tədbirlərinin görülməsi sosial sferaya daxil olan sahələrin inkişafının prioritet istiqamətinə çevrilməlidir.

7.2. Sosial sfera xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi

Heç şübhəsiz, sosial sferada təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması dövlətin prioritet vəzifəsidir, çünki bu halda xidmətin təhlükəsizliyi və etibarlılığı millətin və gələcək nəslin mənəvi sağlamlığının rəhnidir. Eyni zamanda, mikrosəviyyədə, təsərrüfat subyektləri səviyyəsində, keyfiyyətli servis əmək məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır, istehlak məmnunluğu indeksinin yüksəlməsi isə təşkilatların sosial və iqtisadi effektivliyini təmin etmiş olur.

Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, Rusiyada xidmətlərin göstərilməsi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması nümunələrini göstərə bilərik. Bir neçə il bundan əvvəl “Sberbank Rossii” ASC-nin prezidenti Yaponiya banklarında çalışan işçi heyətinin mehribanlığı və gülərüzlüyyəinə diqqət edərək Rusiyaya qayıtdıqdan sonra rəhbərlik etdiyi bankın əməkdaşlarını eyni dərəcədə

gülərüzlü, mehriban, səmimi olmağa öyrətmək, müştərilərlə səmimi və təbii davranmaq, onlara keyfiyyətlə xidmət göstərmək üçün öz işçilərini təlimlərə cəlb etmək qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə təmas zonasının işçi heyəti üçün aktyorluq məharəti sənəti üzrə tədris kursları təşkil edilmişdir. Bununla eyni vaxtda müştərilərin məmnunluq səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələləri öz həllini tapırdı. Artıq indidən keyfiyyətin idarə olunması proseslərinin bu cür təkmilləşdirilməsi nəticələrini görmək mümkündür. “Sberbank Rossii” bankının ofislərində mehriban maliyyə konsultantları çalışır, elektron növbələr tətbiq edilir, xidmətin göstərilməsi müddəti isə qısaldılıb.

İctimai iaşə sferasında göstərilən xidmətlərin yüksək keyfiyyəti bazarda uzunmüddətli mövcudluğun başlıca təminatçısıdır.

Sosial sferada xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldərək yadda saxlamaq lazımdır ki, qiymət və keyfiyyətin nisbəti onun qavranılmasına güclü təsir göstərir. Keyfiyyətin yüksəldilməsinə sərf olunan xərclərin qiymətləndirilməsi keyfiyyət menecmenti sisteminin mütləq elementi qismində çıxış edir. Keyfiyyətə çəkilən xərcləri təsvir edən, habelə qiymətləndirməyə məruz qalan və öyrənilməli olan göstəricilər aşağıdakılardır: təşkilatın xərclərinin ümumi həcmində yaxud satışlar həcmində keyfiyyətin yüksəldilməsinə sərf olunan xərclərin payı; xidmətlərin keyfiyyəti vasitəsilə istehlakçıların məmnuniyyətsizliyinin aradan qaldırılmasına yönəldilən xərclər; xidmətin keyfiyyəti standartlarından kənarlaşmalara yol verməmək məqsədilə həyata keçirilən preventiv tədbirlərə sərf olunan xərclər; xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına sərf olunan xərclərin marketing məsrəflərinə olan nisbəti və s.

Alimlər tərəfindən təklif edilmiş keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün sərf olunan xərclərin əsas kateqoriyalarını qeyd edək. Bunlar keyfiyyət standartlarına uyğun gəlmək üçün sərf olunan xərclər, keyfiyyət standartlarına uyğun olmaması xərcləri, profilaktik (preventiv) xərclər, tədarükçülər üzərində nəzarət də daxil olmaqla keyfiyyətin qiymətləndirilməsinə sərf olunan xərclər, daxili qüsurlar (zay məhsulda) xərcləri, xarici qüsurlar məsrəfləridir.

Sonrakı büdcələşdirilmə proseslərinə və proseslərin fasiləsiz təkmilləşdirilməsi məsələsinin həllinə sərf olunan xərclərin təhlili məqsədilə, ABC-ABB-ABM (Activity Based Costing (ABC), Activity Based Budgeting (ABB), Activity Based Management (ABM) fəaliyyət növləri əsasında iqtisadi informasiyanın emalının və idarə olunmasının müasir metodologiyasından istifadə olunur. Bu üç metoddan hər biri konkret məsələni həll etməyə imkan verir: hər prosesə sərf olunan xərcləri qiymətləndirmək (ABC); əməliyyat büdcələri də daxil olmaqla büdcələrin planlaşdırılmasını və müəyyənləşdirilməsini həyata keçirmək (ABB); habelə təşkilatın fəaliyyətinin prosesləri, məsrəfləri və maliyyə nəticələri arasında səbəbiyyət-nəticə qarşılıqlı əlaqələrini ümumilikdə qurmaq və bunun əsasında effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək (ABM).

Son illər ərzində R.Kaplan və D.Norton müəllif olduqları və “göstəricilərin balanslaşdırılmış sistemi” adı ilə tanınan strateji menecment metodikası böyük populyarlıq qazanmışdır. Qeyd etdiyimiz həmin metodika

təşkilatın maliyyə nəticələrini qiymətləndirməyə və onun fəaliyyətinin daxili biznes-proseslər, müştərilər, təlim-tədris və inkişaf kimi xarici və daxili mühitin tərkib hissələri üzrə təhlilini aparmağa imkan yaradır.

Qiymət haqqında informasiyanın təhrif edilməsi xidmətin istehlakçısı tərəfindən aldatma kimi dəyərləndirilir və son nəticədə istehlakçıların məmnunluq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Belə təsirə gətirib çıxaran amillər sırasında qiymət cədvəlinin olmaması faktını, xidmətin göstərilməsindən öncə onu istehlak edəcək müştərini bu xidmətin dəyərinin artması haqqında məlumatlandırmadan onun yüksəldilməsi vəziyyətini göstərə bilərik. Həmin siyahıya xidmətə olan yekun qiymətin dəyişməz qaldığı təqdirdə daha aşağı səviyyəyə və daha kiçik dəyərə malik maddi-texniki vasitələrin tətbiqini, habelə müştərinin ehtiyac duymadığı əlavə xidmətlərin zorla qəbul etdirilməsini də həmçinin əlavə edə bilərik.

Hal-hazırda xidmətin əldə olunması barədə qərar qəbul etdikdə, müştərilər təkcə qiymət və keyfiyyətin nisbətini nəzərə almır, həmçinin xidmətin dəyərliliyini və onun qiymətini də müqayisə edir.

Yəni, dəyərliliyin yaxud qiymətin dəyişikliyinə təsir etməklə xidmətin qavrayışının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, təşkilatın vəzifəsi – xidmətin dəyərlilik əhəmiyyətini artırmaq və mümkün qədər onun dəyərini (qiymətini) aşağı salmaqdır. Amma dəyərlilik əhəmiyyətinin yüksəldilməsi zamanı onun dəyərinin (qiymətinin) artırılmasına da getmək yolveriləndir.

Sosial sferada təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyin daha bir yolu da müştərilərin şikayətləri ilə işləməkdən ibarətdir. Şikayətlərin sistemləşdirilmiş emalı, onların səbəblərinin təhlili, keyfiyyət problemlərinin üzə çıxarılması, eləcə də prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə nəzarət vərəqlərindən, histoqramlardan, sapmalar (kənarlaşmalar) diaqramlarından, səbəb-nəticə diaqramlarından və s. istifadə etmək olduqca rahatdır. Şikayətlərin toplanılması şikayət və təkliflər kitabı, xüsusi anketlər, qaynar telefon xətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Həmçinin xüsusi təchiz edilmiş kabinetdə yaxud xüsusi terminalların köməyi ilə videoşikayətlərin yazılışını da təşkil etmək olar. Sosial xidmətlərin sabit keyfiyyətini tədarükçülərin etibarlılığının idarəetmə prosesini düzgün və savadlı şəkildə aparmadan təmin etmək qeyri-mümkündür.

Tədarükçülərin sertifikatlaşdırılması və kateqoriyalar üzrə bölünməsi sosial sferada göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması baxımından olduqca təsirli və effektiv alətlər qismində çıxış edir. Əlbəttə, tədarükçülərin kateqoriyalar üzrə bölünməsi istehsal sferasında daha ehtiyac duyulan və tələb olunan bir prosesdir, lakin onun elementlərindən həmçinin xidmətin göstərilməsi prosesində tətbiq edilən maddi-texniki vasitələrin tədarükçüləri üçün də istifadə etmək mümkündür.

Keyfiyyət mükafatlarının böyük populyarlıq və şöhrət qazanması təkcə onunla müəyyənləşdirilmir ki, şirkətlər bu mükafatların laureatlarına çevrilə bilər, söhbət həmçinin bundan gedir ki, qiymətləndirmə meyarlarına (üstünlüklərin əldə

olunması meyarlarına) söykənərək, onlar təşkilat çərivəsində keyfiyyətin idarə olunması modelinin yaradılması üzərində çalışsa, daxili auditrə apara, eləcə də xidmətlərin keyfiyyətini təkmilləşdirə bilər.

Milli və beynəlxalq keyfiyyət mükafatlarının təkamül məsələsinə nəzər salsaq (Cədvəl 7.1), görərik ki, ən birinci mükafat Deminq yapon mükafatı olmuşdur ki, onun təqdim edilməsinin başlanğıcı 1951-ci ilə təsadüf edir. Laureatların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə 10 meyar üzərində keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sistemindən istifadə olunur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Deminq mükafatı təkcə yapon şirkətlərinə təqdim edilmir. Həmçinin, xarici şirkətlər üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi Deminq mükafatı da təsis edilmişdir.

Amerikada ən məşhur mükafat M.Boldricin Milli keyfiyyət mükafatı kimi tanınan mükafatdır. Onun 1987-ci ildə təsis edilməsinə baxmayaraq, yalnız 12 il keçdikdən sonra sözügedən həmin mükafatın tətbiq edilmə sahəsinə təhsil və səhiyyə sferaları da daxil edilmişdir. Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi yeddi meyar üzrə aparılır.

Cədvəl 7.1

Milli və beynəlxalq keyfiyyət mükafatı

Mükafatın adı	Təsis edildiyi il	Ölkə	Keyfiyyəti qiymətləndirmə meyarları
Deminq mükafatı	1951	Yaponiya	şirkət siyasəti; təşkilat və onun əməliyyatları təhsil və onun yayılması; informasiyanın toplanması; kommunikasiyalar və onlardan istifadə edilməsi; təhlillərin aparılması; standartlaşdırma; nəzarət və idarəetmə; keyfiyyətin təminatı; nəticələr və perspektiv planlar [153].
Kanada Excellence mükafatı	1982	Kanada	Liderlik; İstehlakçı üzərində diqqət; təkmilləşdirilmənin planlaşdırılması; kadrlara diqqət; proseslərin optimallaşdırılması; təchizatçılar diqqət [153].
M. Baldrige Milli Keyfiyyət Mükafatı 1987	1987	ABŞ	Liderlik; strateji planlaşdırma; istehlakçıya diqqət; biliklərin ölçülməsi, təhlili və idarə edilməsi; İnsan resurslarına diqqət; proseslərə diqqət; əldə edilmiş nəticələr [198].
Avropa Keyfiyyət Mükafatı	1991	Aİ	Müştəri məmnuniyyəti dərəcəsi; biznesin nəticələri; proseslər; rəhbərlik; kadr məmnuniyyəti; resurslar; personalın idarə edilməsi; siyasət və strategiya; cəmiyyətə təsiri [153].

Avropa keyfiyyət mükafatı iki hissədən ibarətdir: «European Organization Prize» və «European Quality Award». Bu mükafatın təqdim edilməsi 1991-ci ildən etibarən baş verir və doqquz meyar əsasında aparılır. Onun təsisçiləri qismində Avropanın keyfiyyətin idarə olunması fondu, Avropa komissiyası və Avropa keyfiyyət təşkilatı çıxış edir.

Kanadanın Milli keyfiyyət institutunun təsis etdiyi Mükəmməlliyə görə mükafat 1982-ci ildən təqdim edilən keyfiyyət sahəsində yüksək mükafatdır.

Təhsil sferasında da həmçinin yerli universitetlər və biznes məktəbləri tərəfindən keyfiyyət məsələlərinə dair xüsusilə yüksək diqqətin nümunələrini göstərə bilərik. Keyfiyyət menecmenti sistemlərinin tətbiqi və ISO beynəlxalq keyfiyyət sertifikatının alınması ilə sıx şəkildə bağlı olan strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə rəqabətli üstünlüklərin artırılması proseslərin tədricən daha çox təcrübəyə nüfuz etməsi müşahidə olunur.

Çoxsaylı özəl uşaq bağçaları Avropa səviyyəsinə uyğun xidmətlər göstərir. Onlar tələbkar istehlakçıların irəli sürdüyü niyyət və istəklərə daha çevik reaksiya vermək və öz işini yenidənqurmaq bacarığına malik olmaqla yanaşı həmçinin dövlət məktəbəqədər təhsil sisteminə daxil olan müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək keyfiyyətli xidmətlər təklif etmək iqtidarındadır. Bu, ilk növbədə, onların, bir qayda olaraq, miqyas baxımından çox da böyük olmadıqları ilə əlaqədardır. Onların təşkilati strukturları daha çevik və mobildir, işçi heyəti isə yüksək keyfiyyətli peşəkar iş fəaliyyətinə daha çox motivasiyalı olur.

Xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi işində böyük rola bençmarkinq və xarici təcrübənin yerli şirkətlər tərəfindən mənimsənilməsi malikdir. XX yüzilliyin sonlarında “altı siqma” (6σ) və “qənaətli istehsal” konsepsiyalarının meydana gəlməsi sosial sferada fəaliyyət göstərən təşkilatlara öz işlərinin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərdən ən mütərəqqi ideyalardan istifadə etmək imkanı yaratmışdır.

“Altı siqma” konsepsiyası verilmiş səviyyədə proseslərin keyfiyyət parametrlərinin dəstəklənməsi, normadan hər hansı kənarlaşmaların aradan qaldırılması və onların (proseslərin) 6σ səviyyəsində saxlanılması kimi məsələləri həll edir. Həmin konsepsiyanın tətbiqi hesabına “Citibank” “daxili şikayətlərin sayını 80%, kreditləşmə sənədlərinin emal edilməsi vaxtını 50%, ərizələrin emalı prosesində zaman tsiklini 28 gündən 15 günə qədər” azaltmağa müvəffəq olmuşdur [153].

“Qənaətli istehsal” konsepsiyası isə resursların itkisinin aradan qaldırılmasına və onların səmərəli istifadəsinə yönəlmişdir. Bununla yanaşı, ehtiyatların effektiv idarə edilməsi də formalaşdırılır.

Göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində istifadə olunan digər alətlərə “hoşin” yapon üsulu, “poka-yoke” yanaşması, 5S sistemi (“çəşidləmə”, “nizamlanma”, “parlaqlıq, təmizlik”, “standartlaşdırma”, “dəstəklənmə”), eləcə də çoxsaylı “kayzen” kiçik yaxşılaşdırmalar vasitəsilə daim təkmilləşdirmə sistemini aid edə bilərik.

Sosial sferada təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi servis və istehsal proseslərində iştirak edənlərin, xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edənlərin, eləcə də istehlakçıları və onların qohumlarını qayğılandırır. Cəmiyyətimizin sivilizasiyalı inkişafı, millətin sağlamlığı və təhsil potensialı, Azərbaycan əhalisinin həyat keyfiyyəti bu məsələnin həllindən asılı olacaqdır.

FƏSİL 8. MÜƏSSİSƏLƏRİN SOSIAL İNKİŞAFI

8.1. Müəssisələrin sosial öhdəlikləri

Büdcə sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə və təşkilatlarda islahatların həyata keçirilməsi korporativ sektorun sosial inkişafına dair sərgilənən yanaşmaların əhəmiyyətli dəyişməsinə tələb edir.

İstehsal, bir qayda olaraq, şirkətlərdə təşkil edilir, çünki effektivlik iri miqyaslı istehsal, əhəmiyyətli maliyyə resurslarının toplanılmasını, eləcə də incədən incəyə düşünülmüş, hərətəfli şəkildə həyata keçirilən idarəetmə və nəzarət tədbirlərinin görülməsini tələb edir.

Müasir kapitalist ölkələrində sahibkarlığın hökmranlıq edən təşkilədici-hüquqi forması korporasiyadır.

Cəmiyyətin təsərrüfat subyekti kimi müəssisənin münfəridliyi özünün işçilərinə, dövlətə, yerli idarəetmə orqanlarına qarşı onun daşdığı öhdəliklərə nisbətən tam ola bilməz. Burada söhbət təkcə istehsalın təşkili, əmək şəraiti, istehsalın təhlükəsizlik texnikası, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı öhdəliklərdən getmir. Vergi öhdəlikləri ilə, habelə ərazinin inkişafı ilə bağlı götürülmüş öhdəliklərlə bilavasitə əlaqəli olan, uzlaşdırılan iqtisadi və sosial öhdəliklərin təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin öz işçilərinə münasibətində öhdəliklərin iqtisadi və sosial tərəflərini vəhdət şəklində nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, öhdəliklərin tərəflərindən biri üstün ola bilər, lakin balansın gözlənilməsi – müəssisələrin effektiv artımı və inkişafının son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli və ilkin şərtidir.

Müəssisədə iqtisadi və sosial tərkib hissələrinin balansı bir çox amillərlə verilir. O cümlədən, müəssisənin ölçüləri, əməyin intensivliyi, istehsalın xarakteri və şəraiti, sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri, əsas işçi heyətinin ixtisaslaşma səviyyəsi, sahə mənsubiyyəti, konkret ərazidə yaşayış minimumunun səviyyəsi, konkret inzibati vahidinin əhalisinin büdcə təminatlılığı dərəcəsi ilə. Hər bir halda ayrı-ayrı amillərin rolu və təsiri, onların fəsadları da olduğu kimi, eyni olmaya bilər. Buna baxmayaraq, öz işçilərinə qarşı münasibətdə müəssisənin iqtisadi və sosial öhdəliklərinin tərkib hissələri arasında balansın axtarılıb tapılması və onların (tərkib hissələrin) optimallaşdırılması müəssisənin həyatda qalmasının zəruri şərti qismində çıxış edir, çünki onlar fəaliyyətin istehsal və maliyyə-iqtisadi nəticələrinə bilavasitə və ən yaxından təsir göstərir.

Cəmiyyətdə iqtisadi və sosial problemlərin mürəkkəbləşməsi müəssisənin iqtisadi və sosial öhdəliklərin həyata keçirilməsində bununla əlaqədar meydana gələn çətinliklərdə öz əksini tapmaya bilməz. Makrosəviyyədə iqtisadi və sosial vəziyyət təsərrüfat subyektləri tərəfindən öz işçilərinin maraqlarını tam şəkildə dərk olunduğu və adekvat qərarların qəbul edilməsi iqtidarında olduqları şərt ilə onların sosial inkişaf sahəsində konkret qərarların qəbul edilməsinə həlledici təsir göstərir.

Müəssisənin sosial inkişaf məsələlərinə ayırdığı diqqət istehsal effektivliyinin yüksəldilməsində aparıcı yer tutur. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, bu amilin təsirinə istehsal artımının ehtiyatlarının 40%-i məruz qalır. Əgər onun əmək məhsuldarlığına göstərdiyi təsiri dəyərləndirsək, onun daha yüksək olduğunu görürük.

Müəssisənin sosial inkişafı məsələlərinin həlli zamanı müəssisənin ölçüləri ilə müəyyən edilən spesifikaya əsaslanmaq lazımdır. Kiçik, orta və iri müəssisələr sosial məsələlərin həlli istiqamətində müxtəlif imkanlara malikdir. Ona görə də tamamilə aydındır ki, dövlət vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı məsuliyyətin bütün ağırlığını müəssisələrin üzərinə keçirə bilməz. Dediklərimizdən belə bir tezis hasil olunur ki, iri müəssisələrdə çalışan işçilər müəssisələri hesabına və müəssisənin inkişafının sosial proqramları çərçivəsində özlərinin sosial tələbatlarının bir hissəsinin ödənilməsi imkanları nöqtəyi-nəzərdən daha əlverişli şəraitdə olur.

İşçiləri qarşısında müəssisələrin sosial məsuliyyət ölçüsü necədir? Müəssisələr öz işçilərinin sosial təminat problemlərini hansı dərəcədə həll etmək iqtidarındadır? Bu suallara cavab tapmaq üçün müəssisələrin sosial inkişafının qiymətləndirilməsinin meyarlarını təyin etmək lazımdır.

Aşağıdakı baza anlayışlarını fərqləndirmək vacibdir:

- müəssisənin sosial rolu;
- müəssisənin sosial məsuliyyəti;
- müəssisənin sosial öhdəlikləri;
- müəssisənin işçilərinin sosial təminatı.

Qeyd etdiyimiz bu anlayışlar üzərində daha ətraflı dayanaq.

Müəssisənin sosial rolu – bu, müəssisənin dövlətin sosial sisteminin bir elementi kimi səciyyəsidir. Heç şübhəsiz, sosial sfera və iqtisadiyyatın real sektorunun sferası kimi məfhumları qarışdırmaq olmaz. Sosial sferaya sosial məsələlərin həllinə və sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəlmiş infrastruktur daxildir. Sözün bu mənasında sosial infrastruktur müəssisənin balansında ola, eləcə də istehsal prosesini təmin edən digər elementlərlə birgə vahid əmlak kompleksi kimi dəyərləndirilə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə, o cümlədən özəlləşdirmə dövründə müəssisələrin sosial rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Sosialist iqtisadiyyatında dövlət müəssisələrin sosial rolunu tənzimləyir, onun artmasını stimullaşdırır, öz payına düşən sosial funksiyaların bir hissəsinə müəssisələr üzərinə qoyurdu. Bu zaman müəssisənin sosial sferası və dövlətin sosial sferası həm standartlar, sosial xidmətlər dəsti baxımından, həm də sosial sfera obyektlərinin avadanlıq və texnologiyalarla təchiz edilmə nöqtəyi-nəzərindən bütöv vəhdət təşkil edirdi.

Müasir şəraitdə isə müəssisənin sosial rolu, hər şeydən əvvəl, müəssisənin resurs imkanları ilə təyin edilir, mülkiyyətçilərin sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinə öz mənfəətinin bir hissəsinə yönəltmək hazırlığından asılıdır.

Baxmayaraq ki, sosial funksiya sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas hədəfinə nail olunması nöqteyi-nəzərdən müəssisəyə xas deyil, onun mülkiyyətçilərinin, menecerlərinin və müəssisədə çalışan işçilərin maraqlarının balansının qorunub saxlanması və dəstəklənməsi zərurəti ilə obyektiv surətdə şərtləndirildiyini mütləq qaydada qeyd etmək lazımdır. Həmin balansdan müəssisənin fəaliyyətinin istehsal nəticələri, işçilərin əmək məhsuldarlığı, müəssisənin inkişafının tendensiya və perspektivləri çox asılıdır.

Dövlətin sosial funksiyası sosial müavinətlər, sosial yardım, digər transfertlər alan vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına münasibətdə hərtərəfli və hər şeyi əhatə edəndir. Burada söhbət əlillərin, pensiyaçıların, aztəminatlı vətəndaşların və s. sosial müdafiəsindən gedir.

Müəssisənin sosial funksiyası işləyən vətəndaşlara şamil olunur. O, sosial xidmətlərin daha geniş spektrindən yararlanmağa imkan verir, o cümlədən də pullu xidmətlərdən daha fəal surətdə istifadə etməyə şərait yaradır. Müəssisənin sosial funksiyası təkcə müəssisənin balansında sosial sferaya daxil olan obyektlərin mövcudluğu demək deyil. Bura, hər şeydən əvvəl, müəssisənin xərclərində sosial məsrəflərin olması, sosial proqramların mövcudluğu, işçilərin əmək haqqının səviyyəsi, eləcə də işçilər tərəfindən pullu sosial xidmətlərin əldə olunmasını maliyyələşdirməyə imkan verən başqa əlavə ödəmələr daxildir.

Beləliklə, müəssisənin sosial rolu öz işçilərinə münasibətdə sosial funksiyanın həyata keçirilməsi ilə müəyyən olunur ki, həmin funksiya dövlətin sosial funksiyasına əlavə qismində çıxış edir.

İndi isə müəssisənin “sosial məsuliyyəti” anlayışına nəzər salaq. Bu məfhum müəssisənin sosial rolundan, habelə müəssisə tərəfindən sosial funksiyanın yerinə yetirilməsindən irəli gəlir. Müəssisənin sosial məsuliyyəti belə işçi kateqoriyasının tələbatları ilə şərtləndirilir ki, həmin tələbatlar dövlət vasitəsilə onların sosial funksiyasının reallaşdırılması ilə tam şəkildə qarşılansın.

İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalı işçi tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün kifayət edə biləcək fiziki və zehni əmək qabiliyyətinin saxlanılmasına sərf olunan xərcləri ehtiva edir. Asudə vaxtının, uşaq istirahətinin təşkili, mədəni-sağlamlıq və idman tədbirlərinin keçirilməsi buna kömək edir. Mənzil probleminin həlli, tibbi xidmətlərin göstərilməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsinin artırılması və bu kimi digər məsələlər əhəmiyyətli yer tutur.

Müəssisə hesabına işçilərin sosial tələbatlarının nə qədər daha böyük hissəsi ödənilirsə, müəssisənin sosial məsuliyyəti də bir o qədər yüksək olacaqdır.

Sosial məsuliyyət həmçinin yüksək iş qabiliyyətinin qorunub saxlanması məqsədilə zəruri və kifayət edəcək sosial xidmətlərin işçi tərəfindən ödənilməsi imkanlarında da öz əksini tapır.

Müəssisənin sosial məsuliyyətinin ölçüsü qismində onun sosial öhdəlikləri xidmət edir. Bu, müəssisənin sosial məsuliyyətinin resurs təminatının göstəricisidir. Sosial öhdəliklər konkret proqramlarda, kollektiv müqavilədə, əmək müqaviləsində (kontraktda) qısaca və dürüst şəkildə ifadə oluna bilər.

Vacibdir ki, onlar müəssisənin inkişafı strategiyasında, uzunmüddətli biznes-planda öz əksini tapsın. Yalnız bu halda sosial öhdəliklər konyunktur xarakter daşımayaacaq və qeyri-bərabər şəkildə maliyyələşdirilməyəcək. Sosial məsələlərin həlli istiqamətində tətbiq edilə biləcək vasitələr konkret mənbə hesabına toplanılmalı və tamamlanmalıdır. Belə bir mənbə kimi, hər şeydən əvvəl, müəssisənin mənfəəti qeyd edilməlidir.

Ayrı-ayrı inkişaf etmiş ölkələrdə, misal üçün Yaponiyada, işçilərin mənfəətin əldə olunması prosesində iştirakı sistemi kifayət qədər inkişaf etmişdir. Yəni, işçilərin maddi mükafatlandırılması mənfəətin ölçüsündən və rentabellik səviyyəsindən asılı bir vəziyyətə qoyulması açıq-aşkar müşahidə olunur. Eyni zamanda, bu cür sistemin mövcudluğu sosial xarakterə malik konkret strategiyalar vasitəsilə müəssisənin sosial inkişafını özü ilə əvəz edə bilməz. Əməyin stimullaşdırılmasının əhəmiyyəti təkcə işçinin öz fəaliyyətində yüksək nəticələri əldə etmək imkanlarında və qabiliyyətində özünü büruzə vermir, bu, həmçinin onun özünün və ailəsinin bütün üzvlərinin nə dərəcədə sosial cəhətdən müdafiə olunduğunda da ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, “korporativ sosial məsuliyyət” və “korporativ sosial öhdəliklər” kimi terminlər daha münasib və uyğundur.

Əvvəlki anlayışlardan irəli gələn növbəti məfhum – “müəssisə işçilərinin sosial təminatıdır”. Burada öz işçilərinin həyat fəaliyyətində müəssisənin sosial iştirakının bütün formaları bir araya gətirilir və vəhdət şəklində əlaqələndirilir. Sosial təminatının səviyyəsi və keyfiyyəti müəssisə tərəfindən sosial funksiyanın yerinə yetirilmə nəticəsini xarakterizə edir.

İşçilərin sosial təminatının qiymətləndirilməsi üçün müəyyən göstəricilər sistemi tətbiq edilməlidir ki, onun vasitəsilə müəssisə tərəfindən sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyətinin monitorinqini həyata keçirmək, habelə tendensiyaları təhlil edərək dövlət tərəfindən sosial funksiyanın yerinə yetirilməsində və onun tənzimlənməsində yer alan zəif həlqələri üzə çıxarmaq və burada baş verən dəyişikliklərə vaxtında reaksiya vermək mümkün olsun. İşçilərin sosial təminatının hansı səviyyədə olduğunu qiymətləndirmək məqsədilə sırf pul göstəricilərinin istifadəsi, göründüyü kimi, kifayət etmir. Hər şeydən əvvəl natura ifadəsində təqdim olunmuş keyfiyyət meyarlarına nəzarət etmək lazımdır.

İşçilərin sosial təminatı bir çox cəhətdən dövlət tərəfindən ödənişsiz əsaslarla göstərilən sosial xidmətlərin həcmindən və keyfiyyətindən asılıdır. Bu isə, öz növbəsində, iqtisadiyyatdan vergi tutulmaların ölçüləri, dövlət və bələdiyyə büdcələrinin strukturu, sosial normativlər yaxud minimal sosial standartlarla, eləcə də sığorta prinsiplərinin inkişafı və sosial məsələlərin həlli ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, müəssisələrdə çalışan işçilərin sosial təminatı müəssisələrin vəsaitləri hesabına göstərilən yaxud sosial infrastruktur müəssisəsi tərəfindən yaradılmış və işçilərin istehlak etdikləri sosial xidmətlərin səviyyəsini və keyfiyyətini xarakterizə edir. Bununla yanaşı dövlət sosial xidmətlərinin və dövlət sosial infrastrukturunun inkişafı dərəcəsi böyük önəm və əhəmiyyət daşıyır.

Müəssisələr hesabına vətəndaşların sosial tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi nə dərəcədə yüksək olarsa, sosial proqramların məhdud dəstinə malik və özünün sosial infrastrukturunu olmayan kiçik və orta müəssisələrdə çalışan işçilərin vəziyyəti də bir o qədər daha pis və acınacaqlı ola bilər. Digər tərəfdən, sosial xidmətlərin səviyyəsi müasir bazaya və yaxşı təlim almış (öyrədilmiş) işçi heyətinə malik ixtisaslaşmış təşkilatlarda daha yüksəkdir.

Kiçik, orta və iri müəssisələrdən başqa şəhər salma müəssisələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ərazinin sosial inkişafında onların oynadığı rol başqa tipli müəssisələrin fəaliyyəti ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha mühüm və önəmlidir. Şəhər salma müəssisələri yerli büdcələrin gəlirlərində əsas daxilolmaları təmin edir ki, daha çox məhz həmin gəlirlər hesabına ərazinin sosial inkişafı həyata keçirilir. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz bu müəssisələr öz işçilərinin sosial təminatına görə daha yüksək sosial məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, müəssisənin sosial rolu, sosial məsuliyyəti, sosial öhdəlikləri, eləcə də müəssisədə çalışan işçilərin sosial təminatı korporativ sektor hesabına cəmiyyətdə sosial məsələlərin həlli dərəcəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı həmçinin ərazinin inkişafının sosial-iqtisadi göstəricilərinə də təsir edir.

İri korporasiyalar və kiçik müəssisələrin, eləcə də fərdi sahibkarların sosial sferada həll edə biləcəkləri məsələlərin və onların bu prosesdə oynadıqları rolu fərqləndirmək lazımdır. Keyfiyyətli sosial xidmətlərə bərabər əlçatanlığın təmin edilməsi zəruridir. Məhz bu səbəbə görə təşkilatların sosial proqramları, eləcə də büdcə vəsaitləri və öz daxili resurslar hesabına sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi arasında balansın axtarılıb tapılması məsələsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

8.2. Müəssisələrin sosial inkişafının xarici təcrübəsi

Korporativ sektora daxil olan müəssisə və təşkilatların sosial inkişafı istiqamətində toplanmış xarici təcrübənin öyrənilməsi və tədqiqi sözügedən həmin problemin ümumilikdə öyrənilməsinin ayrılmaz hissəsidir. Bu təkcə onun yüksək effektivliyi ilə deyil, həmçinin daha bir amillə şərtləndirilir. Məsələ burasındadır ki, transmilli imkanları aləmində tamamilə aydındır ki, rəqabət mübarizəsində yüksək ixtisaslı kadrları işə cəlb etməyi bacaran şirkətlər şübhəsiz üstünlüklərə malikdir.

Xarici təcrübənin araşdırılması məqsədlə müəssisələrin sosial proqramlarını iki bloka: daxili və xarici bloka bölmək olar.

Daxili blokda özünə məxsus kadrların motivasiya olunması məqsədlə istifadə edilən bütün korporativdaxili proqramlar cəmləşdirilib. Bura işçilər üçün müxtəlif sosial müavinətlər, imtiyazlar, pensiyalar, əməkdaşlar üçün kreditlər sistemi, təzminatlar və digər analogi faydalanmalar aiddir.

Proqramların xarici bloku biznesin sosial məsuliyyəti haqqında müasir təsəvvürlərə cavab verir. Onlar müəssisəyə münasibətdə xarici mühitə istiqamətlənir: qeyri-kommersiya təşkilatlarına, müəyyən sosial qrupların

dəstəklənməsinə, qrantlara, təqaüdlərə, təbii resursların mühafizəsinə, könüllülərinə fəaliyyətinə, xeyriyyəçiliyə.

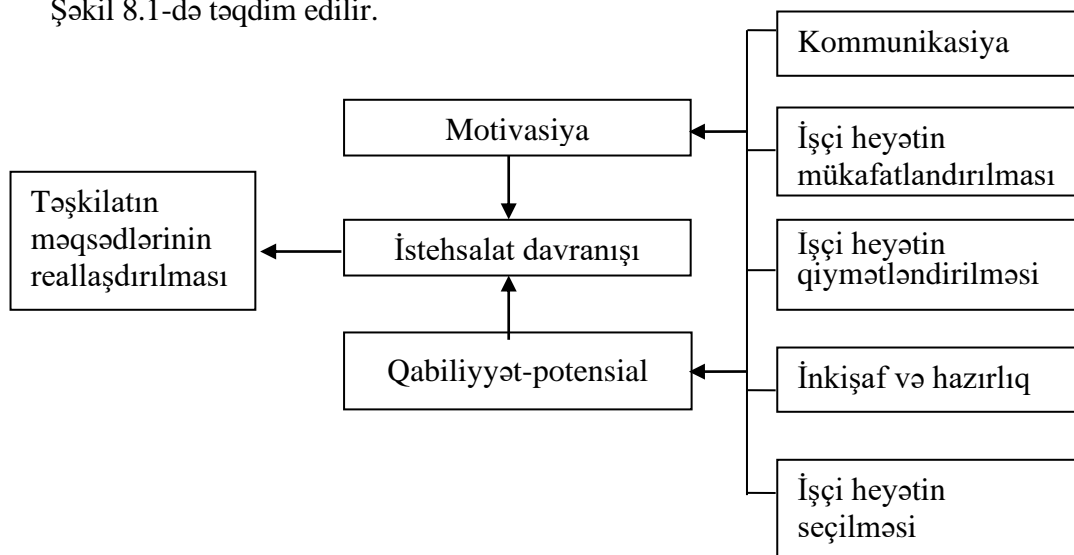
Müəssisələrinin daxili bloka aid sosial proqramları təşkilatın kompensasiya paketi adlandırılan proqramlar dəstini təşkil edir.

İşçi heyətinin (müəssisənin insan resurslarının) idarə olunması məhsulun, maliyyənin və bazarların idarə edilməsi ilə yanaşı istənilən hər hansı təşkilatın idarəçiliyi sahəsində son dərəcə mühüm istiqamətlərdən birini təşkil edir. İqtisadiyyatın inkişafının müasir dönməsində biliklərin və bacarıqların daşıyıcısı kimi, insan istənilən kommersion təşkilatının iqtisadi inkişafının əsas resursuna çevrilir. Bilikləri yaratmaq iqtidarında olanlara kapital öz yerini təhvil vermiş olur. Təşkilatın uğuru bilikləri yaratmaq, inkişaf etdirmək və tətbiq etmək kimi bacarıqlardan get-gedə daha çox asılı olmağa başlayır. Təşkilatdan dinamik və sürətli dəyişikliklər, biliklərin toplanmasında və istifadəsində ardıcıl hərəkət tələb olunur.

İnsan resurslarının idarəçiliyində yer alan prioritetlər təşkilatın həyatda qalma və inkişafın şərtinə çevrilir. Bu isə o deməkdir ki, təşkilat öz işçiləri ilə münasibətlərini müştərilərlə qurulan münasibətlərə uyğun şəkildə qurmalıdır. Bu da rəhbərliyin kollektivlə qarşılıqlı münasibətlərin dəyişməsinə şərtləndirir.

Xarici şirkətlərdə işçi heyətinin idarəetmə sisteminin başlıca vəzifələri qismində işçilərin cəlb edilməsi və onların iş yerlərində saxlanılması, yüksək effektivli iş fəaliyyətinə onların motivasiya edilməsi, habelə işçilərdə mühüm peşəkar bacarıq və səriştələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə zəruri şəraitin yaradılması çıxış edir.

İnkişaf hədəflərinin reallaşdırılmasına təşkilatların sosial inkişafının təsiri Şəkil 8.1-də təqdim edilir.

Şəkil 8.1. Sosial inkişafın təşkilatın məqsədlərinə təsiri sxemi

Biznesdə uzunmüddətli uğurun əldə olunması üçün təşkilatın əməkdaşlarında səmərəli və məhsuldar, tam qüvvə ilə işləmək həvəsi olduqca vacib, əhəmiyyətli amil kimi dəyərləndirilir. Odur ki, istənilən təşkilatda əməyin ödənilməsi sistemi işçilərin məhsuldarlığının, yaradıcılığının və təşəbbüskarlığının, bir sözlə - effektiv əmək fəaliyyətinə və təşkilatın strateji hədəflərinin nail olunmasına yönələn bütün keyfiyyətləri təşviq etmək səmtinə istiqamətləndirilməlidir. İşçilərin maddi maraqlarının təşkilatın məqsədləri ilə uzlaşdırılması sonuncuya ixtisaslı işçi heyətini cəlb etmək və saxlamaq, işçi qüvvəsinə sərf olunan xərclər üzərində nəzarəti həyata keçirmək və onları idarə etmək sayəsində işçilərin optimal sayını qoruyub saxlamağa imkan yaradır.

Xarici şirkətlərin əksəriyyətində kompensasiya paketinin işlənilib hazırlanması insan resurslarının idarə olunması baxımından son dərəcə mühüm, strateji məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Təşkilatda istifadə olunan kompensasiya paketi yaxud mükafatlandırma sistemi üç elementdən - əməyin əsas ödənilməsindən (əmək haqqından, pul mükafatının sabit hissəsindən), əlavə ödəmədən (həvələndirici (sövqedici) ödəmələrdən, mükafatlardan, bonuslardan, pul mükafatının dəyişən hissəsindən) və sosial ödəmələrdən yaxud güzəştlərdən ibarətdir.

Sosial müavinətlər yaxud benefitlər (faydalanmalar) həmin təşkilatda işlədikləri müqabilində əməkdaşların əməyinin kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə bağlı olmayan mükafatlandırmalar kimi nəzərdən keçirilir. Benefitlərə aşağıdakılar aiddir: tibbi sığorta, məzuniyyətlərin ödənilməsi, ödənişsiz naharlar, nəqliyyat xərclərinin kompensasiyası, eləcə də qanunvericilik tərəfindən müəyyən olunmuş və ya ancaq həmin təşkilata xas olan digər sosial ödəmələr.

Benefitlərin başlıca funksiyası – öz işçilərinin rifah halının yüksəldilməsi ilə bağlı şirkətin qayğılarının nümayiş etdirilməsi vasitəsilə əməkdaşların cəlb edilməsi və saxlanılmasıdır.

“Dain Rauscher”, “A.G.Edwards”, “Edward Jones”, “First Union Securities”, “Merrill Lynch”, “Morgan Stanley”, “Dean Witter”, “Paine Webber” və bu kimi digər şirkətlərin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, böyük investisiya şirkətlərində inkişaf etmiş sosial güzəştlər sisteminə ənənəvi olaraq aşağıdakılar daxil edilir:

- tibbi xidmətlərin geniş çeşidi ilə işçilərin tibbi sığortası;
- əməkdaşların ailələrinə və uşaqlarına dəstəyin göstərilməsi: hamiləliyə, doğuşa və uşağa qulluğa görə ödənilən məzuniyyətin verilməsi, uşağın anadan olması ilə bağlı ödəmələr, uşaq bağçasına (körpələr evinə) yerləşdirilməsi ilə bağlı yardım, uşağın orada qalmasının haqqının ödənilməsi və s.;
- şirkətin hesabına əməkdaşların öyrədilməsi, əməkdaşların uşaqlarının təhsil almasında, o cümlədən də kollecdə təhsil almalarında yardım (qrantların ayrılması);
- ödənilən məzuniyyətlər, yüksək vəzifəli əməkdaşlar üçün – nüfuzlu istirahət yerlərinə ödənilən yollayışların təqdim edilməsi;
- evdə iş fəaliyyəti və qismən məşğulluq da daxil olmaqla iş vaxtının çevik

qrafikləri;

- əməkdaşların ictimai fəallığının dəstəklənməsi, o cümlədən də maliyyə dəstəyinin verilməsi;

- qeyri-kommersiya və xeyriyyə təşkilatlarında fəal iştirakın olması;

- digər sosial güzəştlər.

Əgər bu məlumatları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən oxşar şirkətlərin məlumatları ilə müqayisə etsək görürük ki, bunun nəticəsində kifayət qədər qısa bir siyahı alınır ki, həmin siyahıya, bir qayda olaraq, aşağıdakılar daxildir:

- tibbi sığorta;

- nəqliyyat kompensasiyaları (benzin);

- təyin edilmiş limitlər hüdudlarında mobil telefon danışqlarının ödənilməsi;

- şirkətdə ssudaların verilməsi;

- tədris və peşəkar səviyyənin artırılması.

Misal üçün, tədris əmək motivasiyasının korporativ sisteminin mühüm elementidir. Menecerlərin ixtisaslarının artırılması, əsasən, öz biliklərini artırma və şəxsi təcrübənin toplanılması vasitəsilə baş verir.

Korporativ daxili seminar və treninqlər, mentorluq kimi təhsil formalarından kifayət qədər istifadə olunmur, biz hələ xarici tədris proqramlarında iştirakdan danışmırıq.

Təşkilatların kompensasiya paketləri şirkətin sahə mənsubiyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər, lakin ümumilikdə xarici şirkətlərdə həmin paketə komponentlərin standart dəsti daxildir.

Dünyada uçuş aparatlarının ən iri istehsalçısı olan Amerikanın “Boinq” korporasiyasının sosial proqramlarına nəzər salaq.

“Boinq” şirkəti bəyan edir: “Biz yaxşı bilirik ki, iş fəaliyyətimizin hüdudlarından kənar bütöv bir dünya mövcuddur, və biz öz əməkdaşlarımız üçün həyatdan daha çox nemətlər əldə etməyə imkan yaradacaq xüsusi proqramlar hazırlayırıq. Həyatınızın necə dəyişəcəyi bir o qədər də əhəmiyyətli məsələ deyil: siz nığaha daxil ola, uşaqları dünyaya gətirə (valideyn ola), öz valideynlərinizin qayğısına qala bilərsiniz və sair, istənilən halda “Boinq” sizə belə resurslar təklif edir ki, onlar sizləri və yaxınlarınızı qoruyacaq, həyatınızı asanlaşdıracaq, sizi peşə və fərdi artıma səbəb olacaqdır.

“Boinq” şirkətində tibbi proqramlardan, əmanət və pensiya proqramlarından başlayaraq tədris proqramlarına, səyahətlər bürosu xidmətlərinə, əməkdaşları üçün xüsusi endirimlərə qədər sosial təminatların kompleksli və düşünülmüş paketi mövcuddur”.

“Boinq” şirkətinin sosial proqramları ən müxtəlif sferaları əhatə edir.

Bayram günləri. Çalışanların böyük əksəriyyətinin ildə əlavə olaraq 12 bayram bazar günləri vardır. Əgər əməkdaş şirkətdə tam ştat cədvəli ilə çalışırsa istənilən halda bu günlər müvafiq bayram gününə tam dərəcə ilə ödənilir. Bu zaman şirkətin nümayəndəlikləri yerləşdiyi ölkədən yaxud ərazidən asılı olaraq

bayramın konkret proqramında bu və ya digər dəyişikliklərin olması mümkündür.

Səhiyyə, əmək qabiliyyətinin olmaması və həyat sığortası, kompensasiya planları. “Boinq” əməkdaşları və onların ailə üzvləri üçün tibbi sığorta üzrə proqramlar dəstini təklif edir. Nümayəndəliklərin böyük əksəriyyətinin əməkdaşları bir neçə tibbi proqram arasında seçim etmək imkanına malikdir. Resept üzrə dərmanlar, oftalmoloq, diş həkimi, psixoterapevt xidmətləri, narkotik və alkoqol asılılığından müalicə də həmçinin əməkdaşlara və onların ailə üzvlərinə təqdim olunan xidmətlər siyahısına daxildir.

“Boinq” müxtəlif risklərin sığortalanmasını həyata keçirmək imkanı təqdim edir. Bu proqramlar, bir qayda olaraq, həyat sığortasını, bədbəxt hadisədən ölümdən sığortanı, əmək qabiliyyətinin itirilməsindən sığortanı, məzuniyyətdə olan əməkdaşlar üçün bədbəxt hadisədən sığortanı ehtiva edir.

“Boinq” müəyyən hüdudlarda sığorta üzrə şirkət tərəfindən təqdim edilmiş planları seçmiş əməkdaşların məsrəflərini qismən də olsa ödəyir.

Əmanət planı. “Boinq” şirkəti öz əməkdaşlarına “Könüllü əmanət planı” adlandırılan bir əmanət planı təklif edir. Həmin plana şirkətdə işə qəbul edilmə tarixinin ilk ayından hər bir əməkdaş qoşula və vergilər ödənilməzən əvvəl özünün baza əmək haqqının 15 % daxil edə bilər. Əməkdaşın seçiminə 11 investisiya fondu təqdim olunur.

Pensiya proqramları. “Boinq” şirkətində pensiyaçılara sabit gəlir təmin edən pensiya planı mövcuddur. İşçilər üçün eyni zamanda pensiya, sosial və əmanət planı həyata keçirilir. Onların birgə fəaliyyəti sabit gələcək və təminatlı ahıllıq dövrünü zəmanət etməyə yönəlib. Onu da qeyd edək ki, pensiya toplanmaları işçinin şirkətdə çalışdığı dövrə qədər artır.

Kredit ittifaqı. “Boinq” şirkətinin əməkdaşlarının yerləşmə yerindən asılı olaraq, bir neçə kredit ittifaqı fəaliyyət gösərir. Onlardan hər biri öz xidmətlərini təklif edir, (the Aerospace Community Credit Union, Boeing Employees Credit Union, Boeing Helicopters Credit Union, Financial Partners Credit Union).

İstirahət. Şirkət həm ölkə daxilində, həm də ölkə hüdudlarından kənar da öz şəxsi istirahət yerlərinə sahibdir. Bundan əlavə, əməkdaşlara müxtəlif turistik yollayışlara endirimlər paketi təqdim edilir.

İdman və sağlamlıq. Əməkdaşları üçün nəzərdə tutulmuş sosial paketin həmin blokunda şirkətin şüarı belədir: “Əgər sən sağlam və xoşbəxtsənsə, onda hər şeyi əla edirsən”. Məhz bu səbəbə görə “Boinq” ABŞ ərazisində idman və sağlamlıq (tibbi) mərkəzlər şəbəkəsinə malikdir ki, bu da şirkətin əməkdaşlarına fiziki hazırlığın fərdi proqramını seçməyə imkan yaradır.

Təhsil sahəsində perspektivlər. “Boinq” öz əməkdaşlarına həm istehsalda ayrılmaq, həm də ayrılmaq şərti ilə əlavə təhsil almaqda böyük imkanlar açır. Əməkdaşlar onların cari iş fəaliyyətləri üçün zəruri olan müxtəlif treninqlərdən keçə, karyera yüksəlişi üçün əlavə bacarıq və səriştələrə yiyələmə yaxud müəyyən təlim kursunu bitirə bilərlər – istənilən halda şirkət onlara bu məqsədlə zəruri resursları, o cümlədən də tədris mərkəzlərini, ixtisas artırma kurslarını, kadrların hazırlanması ilə bağlı xüsusi proqramlar təklif edir. Həmin şirkətdə təhsillə bağlı

sosial proqramlar dəsti kifayət qədər genişdir.

Ailənin qorunması proqramları. “Boinq” şirkəti uşağa qulluqla bağlı çoxlu sayda xidmətlər təqdim edir. Sosial proqramların həmin bloku ilə bağlı şirkətin məsləhətçisinə bircə zəng etmək kifayət edir ki, əməkdaşa uşağın tərbiyəsi ilə bağlı problemlərin həlli istiqamətində müxtəlif həll variantları təklif edilsin.

Şirkətdə əməkdaşlara psixoloji yardımın göstərilməsi ilə bağlı xüsusi proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Onlar ABŞ ərazisində telefon üzrə anonim şəkildə deyilir. Kompensasiya paketinə daxil olan standart bonuslardan biri ayrıca firma daxilində etimad telefonlarının analoqudur.

İstehlak edilən enerjinin miqdarının azaldılmasına və yollarda sıxlığın aradan qaldırılmasına yönəlmiş daha bir qeyri-standart proqram (the Commuting Assistance Program) bir nəqliyyat vasitəsinin sənişinlərinin sayının artırılması yolu ilə fəaliyyət göstərir. Bu məhsul həmçinin sosial cəhətdən məsuliyyətli korporasiya məfhumuna uyğun gələn proqramlar blokuna da həmçinin aid edilə bilər. Sözügedən bu proqramın reallaşdırılması məqsədilə şirkət iş yerlərinə avtobus yaxud mikroavtobusla, eləcə də yüksək yüklənməyə malik başqa nəqliyyat vasitələri ilə gələn öz əməkdaşları üçün yol pulunu ödəyir. Sözügedən bu proqramın iştirakçıları, bundan əlavə, ailənin ehtiyacları üçün təcili taksi çağırışı proqramına avtomatik surətdə qoşulur, eləcə də həmin proqrama qoşulma digər fəvqəladə zərurət hallarında da mümkündür ki, burada əsas şərt qalan hallarda ictimai nəqliyyatdan yaxud eyni dərəcədə sənişinlərlə dolu başqa nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunsun.

İnternetdə şirkətin əməkdaşları üçün xüsusi səhifə yaradılmışdır, burada şirkətdə çalışmağın bütün əlavə üstünlüklər barədə ətraflı məlumatı vaxtılı-vatında əldə etmək mümkündür. Saytda həm ümumilikdə, həm də müvafiq parolun istifadəsi zamanı əməkdaşlar üçün kompensasiya paketinin, eləcə də əməkdaşın fərdi güzəştlərinin müfəssəl təsviri verilir. Vahid resursdan istifadə imkanı informasiyanın əldə olunması prosesini asanlaşdırır və fərdi sosial paketin seçimi ilə bağlı işi sadələşdirir.

Proqramların zəngin çoxluğu arasında “Boinq” şirkətinin sosial proqramlarının iki qrupu xüsusilə seçilir ki, burada söhbət pensiya və təhsil proqramlarından gedir. Seçim qeyd etdiyimiz bu istiqamətlərin birinci dərəcəli əhəmiyyəti ilə şərtləndirilir.

Sosial zəmanətlər administrasiyasının verdiyi məlumatlara uyğun olaraq, ABŞ-da pensiyaçıların gəlirlərinin adi mənbələri qismində sosial müavinətlər (21%), pensiya və əmanət planları üzrə əldə edilmiş pullar (19%), fərdi əmanətlər və investisiyalar (34%), pensiyaçıların qismən məşğulluğundan əldə olunan gəlirlər (24%), eləcə də başqa qaynaqlar (2%) çıxış edir.

Beləliklə, əgər pensiyaçı işləməyəcəyi ilə bağlı qərar qəbul edirsə, ancaq onun fərdi əmanətləri bir o qədər də böyük deyil, o zaman onun gəlirlərinin böyük hissəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdən daxil olacaq. Bəzi dəyərləndirmələrə görə, pensiyaçının gəliri onun orta əmək haqqı məbləğinin, ən azı, 80% təşkil etməlidir. Buna baxmayaraq, real rəqəmlər bir çox amillərdən

asılıdır.

“Boinq” şirkəti öz əməkdaşları üçün pensiyanın hesablanmasının kompüterləşdirilmiş sistemini yaratmışdır. Bu sistem sayəsində xüsusi servis mərkəzi vasitəsilə şirkətin pensiya planına uyğun olaraq təqaüdə çıxması ehtimal edilən gündə pensiyanın hansı məbləğdə olacağını rahatlıqla görmək olur.

Şirkət həmçinin öz əməkdaşları üçün xüsusi əmanət planlarına, investisiya planına və maliyyə qorunması planına malikdir.

Haqqında danışdığımız proqramlar çərçivəsində əməkdaş öz şəxsi gəlirlərinin formalaşdırılması ilə bağlı müxtəlif variantları modelləşdirə, habelə onlardan ən optimal olanı seçə bilər ki, bunun da məqsədi təqaüd yaşına çatdıqdan sonra gəlirin kifayət qədər sabit mənbəyini özünə təmin etməkdən ibarətdir. Sistem əmanət hesablarına pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxarılması prosesini idarə etməyə, əmanət dövrünü, növbəti əmanətlərin qayda və zamanını, onların ölçüsünü seçməyə, şirkət tərəfindən təqdim edilən variantlar çərçivəsində əmanət yaxud başqa planı dəyişməyə, əməkdaşa məxsus şirkətin səhmlərinin alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirməyə, vəsaitləri nağd şəkildə almağa imkan yaradır.

Şirkət tutulan vergilərin nəzərə alınması ilə pul vəsaitlərinin optimal surətdə yerləşdirilməsi üzrə müvafiq məsləhətləşmələr təklif edir. Bunun sayəsində pensiya sığorta sistemi şirkətdə uzun müddət ərzində çalışmış əməkdaşlar üçün sabit gəlirin əldə olunması ilə bağlı əlavə təminatlar yaratmış olur. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi variantlarının modelləşdirilməsi, habelə fərdi planın seçilməsi nöqtəyi-nəzərdən təqdim olunan imkanlar təqaüd yaşına çatmış insanlar üçün növbəti həyat dövrü ilə əlaqədar əminliyinin yaranmasını təmin edir.

“Boinq” şirkətində təqaüdcülər üçün tibbi proqramların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, burada ayrı-ayrılıqda tibbi sığorta və stomatoloji sığorta qeyd edilə bilər.

“Boinq” şirkətinin əməkdaşlarının sərəncamında müxtəlif tədris kursları mövcuddur ki, orada əməkdaşlar sosial proqramlar sistemi ilə yaxından tanış ola və yarana biləcək suallara cavab tapmaq imkanı əldə edirlər. Məsələn, fərdi təqaüd planları hazırlamağa imkan verən pensiya öncəsi planlaşdırma seminarları təşkil olunur. Vahid təhsil şəbəkəsi çərçivəsində şirkətin keçirdiyi seminarlar arasında aşağıdakılar ola bilər: “Həmkarlar ittifaqına daxil olmayan fəhlələr üçün icmal seminarı”, “Əmlak planlaşdırılmasının əsasları”, “Sizin fərdi investisiya planınız üçün maliyyə planlaşdırılması”, həyatda seçilən hədəflər barədə psixoloji yönəlmə seminarları, kollektivdə həmkarlarla iş haqqında, “Boinq” şirkətinin zəmanət verdiyi pensiya təminatı və gələcəkdə sosial təhlükəsizlik haqqında. Bundan əlavə, “Boinq” menecerləri assosiasiyası adlı qurum tərəfindən şirkətin menecmenti üçün keçirilən seminarların da həmçinin mövcudluğunu qeyd etməliyik.

İri xarici şirkətlər öz əməkdaşları üçün kompensasiya paketlərinin geniş və inkişaf etmiş sistemini yarada bilmişlər. Və bunun səbəbi təkə ən yaxşı

kadrları cəlb etməkdən ibarət deyil. Həminin, şirkətin rəhbərlərinə ictimai təzyiq amili də yer alır. Həmkarlar ittifaqları timsalında vətəndaş cəmiyyəti institutları inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində hökumətdən böyük dəstək alır. Məsələn, Avropa İttifaqında əməkdaşlar qarşısında şirkətin sosial məsuliyyətini, standartları, müxtəlif fəaliyyət sferalarında fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün əmək şəraitini təsbit edən bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Ümumdünya Əmək Təşkilatı (ILO) bütün dünyada əmək şəraiti standartlarının yayılması və qəbulu istiqamətində mühüm işlər görür. Fəaliyyətin şəffaflığı prinsipi fəhlələrin mümkün narazılıqlarının meydana gəlməsi faktını gizlətməyə imkan vermir, kütləvi informasiya vasitələrində isə tətilər, fəhlələrin narazılıqları ilə bağlı kütləvi tədbirlərin keçirilməsi haqqında arzuolunmaz məlumatların yayılması şirkətin nüfuzuna xələl gətirməklə yanaşı onun müştərilərinin itirilməsinə, eləcə də investorlar tərəfindən sərgilənən etimadın azalmasına gətirib çıxaracaq.

Xarici bloka daxil olan sosial proqramları həddindən artıq qiymətləndirmək çox çətindir. Sosial məsuliyyət ideologiyası rəqabətin yeni ölçüsünü ərsəyə gətirmiş olur. Belə ki, ictimaiyyətin təzyiqi altında “Nikei Gap” şirkəti, yeri gəlmişkən, idman və gündəlik geyimin bütün digər dünya istehsalçılarının da olduğu kimi, uşaq işçi qüvvəsinin istifadəsi ilə bağlı öz məsuliyyətini qəbul etməli oldular, alkoqollu içkilərin istehsalçıları isə (“Sergam”, “Diageo”) alkoqollu məhsuldan sui-istifadə halları ilə bağlı hərəkət təhlükəsizliyinə görə öz məsuliyyətini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Sosial sferada bu və ya digər şirkətin fəaliyyətini obyektiv surətdə qiymətləndirmək məqsədilə kifayət qədər çoxlu sayda tədqiqat və araşdırma işləri yerinə yetirilir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, şirkətin investorlar, istehlakçılar, tərəfdaşların gözündə necə göründüyünü təyin etmək üçün həm öz şəxsi, həm də müstəqil araşdırma xidmətlərindən istifadə olunur.

Son illər ərzində müxtəlif qruplar tərəfindən tələblərin artırılmasına cavab olaraq şirkətin və onun işçilərinin riayət edilməli olan prinsipləri müəyyənləşdirən korporativ davranış kodekslərinin qəbul edilməsi prosesi ciddi şəkildə intensivləşdirilir. Son illərdə bunun Azərbaycan şirkətlərində də yer aldığını qeyd etməliyik.

Məsələn qismində elektron məişət texnikasının istehsalı sahəsində dünyanın aparıcı isimlərindən olan Cənubi Koreyanın “LG” şirkətinin Korporativ etika kodeksinə (məcəlləsinə) nəzər salaq.

“LG” şirkətin aşağıdakı prinsiplərini ən ali dəyər olduğunu bəyan edir: istehlakçıların tələbatlarının maksimum dərəcədə ödənilməsi və insan ləyaqətinin qəbul edilməsinə söykənən menecment. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi məqsədilə “LG” şirkətinin Daxili Məcəlləsi (Kodeksi)” yaradılmışdır. Burada şirkətin istehlakçılarla işin əsasları, ədalətli rəqabət, habelə başqa hüquqi və fiziki şəxslərlə sazişlərin bağlanması zamanı doğruluq prinsipləri, şirkətin əməkdaşları üçün etik məcəllə, öz işçiləri, eləcə də ümumiyyətlə cəmiyyət və ölkə qarşısında şirkətin korporativ məsuliyyəti kimi mühüm dəyər prinsipləri təməl olaraq öz əksini tapmışdır. Qeyd etdiyimiz bütün bu müddəalar adıçəkilən məcəllənin

müvafiq bölmələrində yer almışdır.

Bu məcəllənin mövcudluğu beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən şirkət üçün onun müddəalarına mütləq şəkildə riayət etməyin obyektiv zəruriliyi ilə şərtləndirilmişdir. Hətta öz öhdəliklərini rəsmi şəkildə təsbit etməyən firmalar belə açıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində hamı tərəfindən qəbul olunmuş ədalət prinsiplərinə ciddi surətdə riayət etmək məcburiyyətindədir.

“LG” şirkətinin qəbul etdiyi Məcəllənin beşinci hissəsi – “Əməkdaşlar qarşısında şirkətin korporativ məsuliyyəti” adlanır və korporativ sosial siyasətin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Əməkdaşın təhsili və onun fərdi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, istedadlı kadrların üzə çıxarılması və təşviqi, öz şəxsi təhsil səviyyəsini yüksəltmək imkanının təqdim edilməsi kimi məsələlər prioritet istiqamətləri təşkil edir. Şirkət əməkdaşlara cari fəaliyyətlərinə əlavə bilik və səriştələrin əldə olunması ilə bağlı onların təşəbbüslərini hərtərəfli dəstəkləmək öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Məcəllənin altıncı hissəsi cəmiyyət və ölkə qarşısında biznesin məsuliyyətinə həsr olunur. Burada dövlətin çiçəklənməsinə və sosial inkişafa doğru təşəbbüslər kimi şirkətin idealları bəyan edilir.

Maddə 1 “Biznesin səmərəli inkişafı” adlanır və ondan bəhs edir ki, şirkət həm öz ölkəsi daxilində, həm də ölkənin sərhədləri xaricində sosial dəyərlərə hörmətlə yanaşır.

Maddə 3 “Cəmiyyətin sosial inkişafına şirkətin verdiyi töhfə” adlanır və burada əlavə iş yerlərinin yaradılması, dövlətlərin xəzinələrinə vergi ödəmələrinin həyata keçirilməsi, eləcə də insanların rifah halının yüksəldilməsi, mədəni inkişaf üzrə kompleksli xarakterə malik proqramların yerinə yetirilməsi kimi şirkətin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn müsbət effektlərdən danışılır. Şirkət cəmiyyətin əxlaq dəyərlərinə hörmətlə yanaşır və öz fəaliyyətini belə bir tərzdə qurmağa çalışır ki, milli ləyaqət hissəsinə zərər yetirilməsin, eləcə də milli iqtisadiyyatda mənfə, dağıdıcı səciyyəvi fəsadlar yarada biləcək situasiyalar yaranmasın. Bu hissənin tamamlayıcı müddəalarında şirkət tərəfindən ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və gələcək nəsillər üçün təbii resursları qorumaq niyyəti istiqamətində ortaya qoyulan cəhdlər haqqında bəhs olunur.

Bundan əlavə, işçilərin sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə şirkətlər iş yerlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət vermək üçün bu istiqamətdə müvafiq zəruri addımların atılmasını reallaşdırmağı öz öhdəsinə götürür. İnsan sağlamlığı üçün zərərli mühitdə iş fəaliyyətinin reallaşdırıldığı yerlərdə xüsusilə ehtiyat tədbirləri görülməlidir.

“LG” şirkətinin etika məcəlləsi “LG-Elektroniks”in, habelə onun bütün filiallarının, bölmələrinin və nümayəndəliklərinin, o cümlədən də “LG”-nin investisiyalar yatırdığı və idarəçiliyini həyata keçirdiyi şirkətlərin də daxil olmaqla bütün direktorları, qulluqçuları və fəhlələri tərəfindən hərtərəfli öyrənilməli və bunlara ciddi şəkildə riayət edilməlidir. Bu zaman xaricdə yerləşən filiallar üçün yerləşdiriləri məkanın regional xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla oxşar sənədlərin işlənilib hazırlanması mütləq şəkildə yerinə yetirilməlidir.

Belə bir sənədin mövcudluğu şirkətin sosial məsuliyyətini möhkəmləndirir, onun müddəalarını ictimaiyyət üçün açıq edir, Məcəlləni bilmək və ona riayət etmək məcburiyyətində olan şirkətin bütün əməkdaşlarının bəyan edilmiş sosial direktivlərin və göstərişlərin yerinə yetirilməsinə zəmanət yaradır.

Sosial tərəfdaşlığın tərkib hissələrindən biri “korporativ vətəndaşlıqdır”. Bu münasibətdə Amerikanın “Ford” müəssisələr qrupunun nümunəsi daha aydın ifadə olunur.

Henri Ford müəssisələrdə çağdaş sosial proqramların mövcudluğunu hamıdan əvvəl duyan sahibkarlardan biri idi. Məhz H.Ford cəmiyyətin inkişafında nəhəng korporasiyaların rolunu dərk etmiş ilk iş adamlarından biri olmuşdur. Onun zavodları get-gedə daha yeni avtomobillər istehsal etdiyi zaman, H.Ford öz fəhlələri üçün məktəblər və öz qonşuları üçün xəstəxanalar tikdirirdi, insanın bütün həyatı boyu tədris mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə elmi institutlarla əməkdaşlıq edirdi. İstehsalın ətraf mühitə zərərverici təsirini dərk etməklə, Ford bu sahədə aparılan tədqiqatları hərtərəfli dəstəkləyirdi.

Yüz ildən sonra müəssisənin sosial proqramları sahəsində H.Fordun qoyduğu miras “Ford Motors” şirkətinin müstəqil fonduna transformasiya edilmişdi. Bugünün özündə də şirkət öz təsisçisinin yaratdığı ənənələri: cəmiyyətin inkişafı və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi ənənələri davam etdirir. Şirkət bütün ölkə boyu fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Həm ştatlar səviyyəsində, həm də yerli səviyyədə böyük işlər görülmüşdür. Şirkət sosial sferada yürütdüyü siyasəti daim təkmilləşdirir, bu da onun fəaliyyətinin effektivliyini maksimallaşdırmağa, biznesin aparılmasına və korporativ mədəniyyətə dair tələblərin yüksək səviyyəsini saxlamağa imkan yaradır. Müxtəliflik və qarşılıqlı bağlılıq – Ford şirkətinin bütün proqramlarının əsas cəhətləri məhz bundan ibarətdir.

Henri Fordun irsi sayəsində təhsil bu şirkətin sosial sferada fəaliyyətinin prioritet istiqaməti olaraq qalmaqda davam edir. Ford Motors mühəndislik işi, riyaziyyat və təbiət elmləri sahəsində gənc istedadlı mütəxəssislərin hazırlanması məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayır, sadaladığımız bütün bu istiqamətlər isə avtomobil istehsalı sferasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şirkət pensiya alanları və tədris proqramları maliyyələşdirir.

Şirkət Ford Motorsun yer aldığı birliklərdə proqramlar üçün qrantlar təqdim edir və burada söhbət səhiyyə sferasından başlayaraq incəsənət, mədəniyyət tədbirlərinə qədər gedir. Əməkdaşlar üçün xidmətlərin kifayət qədər geniş dəsti təqdim olunur ki, onların tərkibi xüsusilə məhz həmin məqsədlə yaradılmış ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə komitələr tərəfindən formalaşdırılır.

Ford Motors şirkətinin Fondu bu şirkətin korporativ strategiyasının sosial yönümlülüyünün yüksək standartlarını qoruyub saxlamaq üçün fəaliyyət göstərir.

Henri Ford biznesin sosial məsuliyyətini yaxşı dərk edirdi. O, deyirdi ki, şəxsi düzlük, alicənablıq və sosial cəhətdən məsuliyyət daşıyan biznes arasında sıx qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Hazırda Ford şirkəti xərçəng xəstəlikləri ilə mübarizə sahəsində aparılan tədqiqatların, tibbi mərkəzlərin və xəstəxanaların,

veteranlar üçün xüsusi proqramların, digər müəssisələrin maliyyələşməsinin dəstəklənməsi kimi fəaliyyət sayəsində sosial məsul şirkət adlandırıla bilər.

Səhiyyə və sosial sığorta sahəsində Fordun proqramlarının böyük əksəriyyəti Ümumi fond vasitəsilə həyata keçirilir.

Ford şirkəti belə təşkilatlar və institutlarla əməkdaşlıq edir ki, onlar bu şirkətin rəyinə görə təhsil və tədris əlçatanlığı genişləndirir, daha yaxşı dünya dərkinə və qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur. Ford bir sıra innovasiya proqramlarını, eləcə də kollec və daha yüksək səviyyədə təhsil verən təşkilatları dəstəkləyir, çünki sözügedən bu şirkət gələcəkdə onun özünə də lazım gələ biləcək ixtisaslar üzrə yeni kadr potensialının formalaşdırılmasında maraqlıdır.

Beləliklə, dünyanın ən iri şirkətləri tərəfindən sosial proqramların reallaşdırılması sahəsində toplanmış təcrübənin öyrənilməsi aşağıdakıları göstərir:

- sosial proqramlar müxtəlif sahələri və istiqamətləri əhatə edir;
- şirkətin sosial inkişafına əhəmiyyətli resurslar ayrılır;
- sosial proqramlar əhalinin təkcə sosial cəhətdən müdafiə olunmayan (həssas) təbəqələrini əhatə etmir, həmçinin təhsil alanların və şirkətin əməkdaşlarının bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və onların ixtisaslaşma səviyyələrinin artırılmasına yönəlir.

Zənnimizcə, sahibkarlıq sektoru inkişaf etdikcə xarici təcrübə Azərbaycanda get-gedə daha fəal surətdə tətbiq ediləcəkdir.

8.3. Sosial məsuliyyət konsepsiyası

“Sosial məsuliyyət konsepsiyası” son zamanlar iqtisad elmində böyük nüfuz qazanmışdır, həmin konsepsiyada müəssisənin sosial-iqtisadi inkişafında maraqlı olan bütün tərəflərin və iştirakçıların maraqları vahid tellərlə əlaqələndirilir. Sözügedən konsepsiyaya uyğun olaraq, müasir sənaye müəssisələrinin rəhbərləri qarşısında dayanan başlıca vəzifə - müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan insanların müxtəlif qruplarının maraqlarının balansının üzə çıxarılması, təmin edilməsi və qorunub saxlanmasıdır, yəni bura müəssisənin strateji planlaşdırılması sistemində sosial strategiyaların reallaşdırılması zamanı həll edilməli olan məsələlər çevrəsi daxildir. Bu zaman ən başlıca diqqət müəssisənin kollektivinin və onun işçisinin sosial inkişafına yönəldilməlidir, çünki məhz onlardan müəssisənin korporativ strategiyasının həyata keçirilməsi və, beləliklə, həm də onun yekun maliyyə-iqtisadi nəticələri də asılıdır.

Nə zaman iqtisadi hədəf – mənfəətin əldə olunması, istehsal sferasının işçilərə təsir göstərməsinin sosial amillərinin, müəssisələrin şəhərsalma rolunun və ümumilikdə cəmiyyətin rolunun nəzərə alınması ilə həyata keçirilirsə, sosial tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlayır.

Bu konsepsiyaya uyğun olaraq iş götürənlər öz işçiləri və cəmiyyət qarşısında sosial məsuliyyət daşıyır, eləcə də iqtisadi və sosial maraqlar arasında tarazlığın nail olunmasına xidmət edir. Haqqında danışdığımız konsepsiya bazar iqtisadiyyatının sosialyönümlü modeli ideologiyasına tam uyğundur.

Müəssisələrin sosial problemlərinin həllinə dair regional yanaşmada sosial tərəfdaşlıq sistemi böyük rol oynayır. Sosial tərəfdaşlığın regional proqramları çərçivəsində müvafiq razılaşmaların hazırlanmasını və bağlanılmasını təmin edən ikitərəfli və üçtərəfli komissiyalar inkişaf etməyə başlamışdır. Bu, müəssisələrin və regionların sosial-iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin yoluna qoyulmasına kömək edir.

Bu sistemdə xüsusi yer kollektiv əmək mübahisələrinin nizama salınmasına ayrılır. Sosial tərəfdaşlığın inkişafının əsas problemləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- sosial problemlərin həll edilməsi məqsədilə yaradılan işə götürülənlərin təşkilədiçi strukturlarının (birləklərin, assosiasiyaların) formalaşdırılması;
- bütün mülkiyyət formalarına aid müəssisələrdə sosial-əmək münasibətlərinin kollektiv-əmək tənzimlənməsi sisteminin kifayət edəcək dərəcədə inkişaf etməməsi.

Bunun nəticəsi kimi yüksək məhsuldarlı əməyə olan motivasiyaların azalması, bağlanılan kollektiv müqavilələrə dair formal yanaşmanın sərgilənməsi qeyd edilməlidir.

Sosial tərəfdaşlıq strategiyası qarşılıqlı iqtisadi məsuliyyət, əməyin yüksək məhsuldarlığının əldə olunmasına motivasiya və həmrəylik kimi ümumi prinsiplər üzərində dayanır.

Sosial tərəfdaşlıq mexanizminin həyata keçirilməsi hüquqi bazanı və işə götürənlər tərəfindən zəmanətləri, eləcə də əmək münasibətləri subyektlərinin və dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət prosedurlarını, habelə razılaşdırıcı prosedurlar çərçivəsində konsensusa nail olunması yollarını ehtiva edir.

Tamamilə aydındır ki, işə götürənlərin və işçilərin qanunvericiliklə rəsmiləşdirilmiş hüquq və öhdəlikləri olmadan maddəli işçilərin sosial təminatı sisteminin fəaliyyət göstərməsi prioritet əsasda onların qeyd-şərtsiz maliyyələşmələri ilə bağlı hər hansı zəmanətlərə malik ola bilməz.

Sahəvi yaxud ərazi prinsiplər üzərində yaradılan işə götürənlərin birləkləri yaxud assosiasiyaları dünya təcrübəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Qanunvericilik və nümayəndə hakimiyyət orqanları ilə bağlanılan sazişlərdə həmin birləklər tərəflərdən biri qismində çıxış edir. Bu kimi sazişlər çərçivəsində müəssisələrin sosial proqramları işlənilir hazırlanır ki, bu da işçilərin sosial problemlərinin həllinə dair sərgilənən prinsipial yanaşmalar nöqtəyi-nəzərindən onların müəyyən unifikasiyasını təmin etmiş olur.

Yuxarıda sadaladığımız problemlərin həlli məqsədilə sosial standartlar əsasında sosial-əmək münasibətlərin kollektiv-müqavilə tənzimlənməsi ümumdövlət, regional və yerli sistemlərinin formalaşdırılması, eləcə də Əmək Məcəlləsi əsasında kollektiv əmək mübahisələrinin nizama salınmasının dövlət xidmətinin yaradılması həyata keçirilir.

Əmək Məcəlləsi sosial tərəfdaşlığın aşağıda qeyd edilmiş əsas aspektlərini əks etdirir:

- əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində işçilərin və işə gətürənlərin nümayəndələrinin rolu;
- işçilərin və işə gətürənlərin maraqları arasında optimal balansın əldə edilməsi, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin normativ və müqavilə metodlarının uzlaşdırılması;
- müddətli əmək müqavilələrinin bağlanılma hallarının səmərəli (məntiqə uyğun) məhdudlaşdırılması;
- əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin əsasları və qaydası;
- əməyin ödənilməsi, habelə təminat və kompensasiyaların təqdim edilməsi məsələlərinin tənzimlənməsi;
- işçilərin bir sıra spesifik kateqoriyalarının əmək xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi;
- həmkarlar ittifaqları tərəfindən işçilərin hüquqlarının qorunması və işçilər tərəfindən öz əmək hüquqlarının özünümüdafiəsi;
- fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinin həll edilməsi;
- əmək hüququnun normalarını ehtiva edən qanunların və digər aktların pozulmasına görə məsuliyyət.

İşə gətürənlər və işçilərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş yeni mexanizmi əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin həm müqavilə metoduna, həm də işçilərin əmək hüquqlarının qorunması istiqamətində xüsusi tədbirlərin, o cümlədən dövlət orqanları və həmkarlar ittifaqları tərəfindən də qəbul olunmasına söykənir. Xüsusən müəyyən edilir ki, işçilərin maraqlarının əhəmiyyətli hissəsinə toxunan bir sıra idarəetmə qərarlarının hazırlanması zamanı işə gətürən onları həmkarlar ittifaqlarının müvafiq orqanlarının rəyinin nəzərə alınması şərtilə qəbul etməlidir.

O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi optimal, həmkarlar ittifaqları və işə gətürənlərin birlikləri ilə razılaşdırılmış mexanizmlər təyin edir ki, onlar müəyyən əsaslar üzrə işə gətürənin təşəbbüsü ilə işçilərin işdən azad edilməsi zamanı işçilərin müdafiəsini təmin edir.

Əmək haqqı sahəsində işçilərə verilən zəmanətlər artır. Xüsusən, məcəllə əmək haqqının ödənilməsində yubanmalar olduğu təqdirdə işçilərə kompensasiyaların ödənilməsi mexanizmini tətbiq edir. İşçiyə təqdim edilən zəmanət və kompensasiyaların növləri müəyyən olunur, habelə onların reallaşdırılması qaydası təyin edilir.

Müəssisələrin sosial proqramlarında sosial tərəfdaşlığın aşağıdakı elementləri nəzərdə tutulur:

- işçilərin əmək şəraitinin, istirahətlərinin, məişətinin təmin edilməsi, müəssisələrin sosial infrastrukturunun saxlanması üzrə işə gətürənin öhdəlikləri;
- əməyin ödənilməsi hesabına işçilərin yaşayış minimumunun təmin edilməsi üzrə işə gətürənin öhdəlikləri;
- mükafatlar, habelə təşviqedicisi və kompensasiya ödəmələri də daxil

olmaqla stimullaşdırıcı ödəmələr sistemi;

- bir bələdiyyə törəməsi çərçivəsində müəssisələrin sosial infrastrukturunun qarşılıqlı fəaliyyət formaları;

- təkcə müəssisənin işçiləri üçün deyil, həmçinin ümumilikdə rayonun, şəhərin və s. əhalisi üçün zərərin dəyməməsi şərti ilə sosial infrastrukturun inkişafı məsələlərinin kompleks şəkildə həll edilməsində işə götürənin və yerli özünü idarəetmə orqanlarının birgə məsuliyyəti;

Beləliklə, islahatlar aparılan Azərbaycan iqtisadiyyatı sosial tərəfdaşlıq, işə götürənlərin dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi orqanları, işə götürənlərin birlikləri ilə onların sıx əlaqəsi çərçivəsində sosial-əmək münasibətlərinin problemlərinin adekvat həllini tələb edir.

Qanunvericilərin birinci dərəcəli məsələsi – sosial tərəfdaşlığın hüquqi sisteminin işlənilib hazırlanmasıdır. Müəssisələrin birinci dərəcəli vəzifəsi – sabit maliyyə mənbələrinə malik, maliyyə planlarında və investisiya layihələrində nəzərdə tutulmuş sosial proqramların, eləcə də istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsi proqramlarının həyata keçirilməsinin strategiya və taktikasının formalaşdırılmasıdır. Sosial tərəfdaşlıq məsləhətləşmələr səviyyəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı bir çox məsələləri həll etməyə imkan verir.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası, Azərbaycan Sahibkarlar İttifaqı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti arasında Baş sazişin bağlanması təcrübəsi böyük irəliləyiş kimi dəyərləndirilməlidir.

Baş sazişdə Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin hədəfləri qısaca və dürüst şəkildə ifadə edilmişdir ki, bunlar aşağıdakıları əhatə edir:

- insanın layiqli həyatını və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması;

- sosial bərabərsizlik səviyyəsinin aşağı salınması;
- əhalinin gəlirlərinin artırılması;
- baza sosial xidmətlərin hamı üçün əlçatanlığının və ictimai-münasibliyinin keyfiyyətinin ümumi əlçatanlığının təmin edilməsi;

- respublika iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi əsasında lazımi həyat səviyyəsinə verilən zəmanətlərin möhkəmləndirilməsi.

Vətəndaşların sosial zəmanətlərinin təmin edilməsi məqsədilə tərəflər birgə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesini öz üzərinə götürüblər ki, bu da iqtisadiyyatın, və ilk növbədə onun real sektorunun, yüksək texnoloji sahələrin dinamik inkişafının stimullaşdırılmasına yönəlib.

Baş sazişdə əhalinin gəlirlərinin artırılması sahəsində aparılan siyasətin başlıca hədəfi kimi real gəlirlərin sistemik artımı, əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının pul gəlirlərinin differensiasiyasının aşağı salınması, yoxsulluğun miqyasının azaldılması, yaşayış minimumundan aşağı gəlirlərə malik əhali payının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması nəzərdən keçirilir.

Burada bir sıra problem və sualların yer aldığı qeyd etməliyik. Birinci və

əsas çətinlik bundan ibarətdir ki, dövlət və korporativ sektorlarda əmək haqqının formalaşması müxtəlif yanaşma və prinsiplər əsasında baş verir. Orta sinfin inkişafını təmin edən xərclər səviyyəsində diapazonun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Baş sazişin tərəfləri gəlirlərin səviyyəsinə və ailənin tərkibinə görə fərqlənən əhalinin sosial qruplarının xərclər strukturunun monitorinqini keçirmək öhdəliyini öz üzərinə götürür. Bundan əlavə, yerinə yetirilən işlərin mürəkkəbliyini və işçilərin ixtisas səviyyəsini nəzərə alan iqtisadiyyatın özəl sektorunun təşkilatlarında əmək haqqının tənzimlənməsi, habelə iqtisadiyyatın özəl sektorunun təşkilatlarına rəhbərlik edən şəxslərin əməyinin ödənilməsi sisteminin formalaşdırılması üzrə tövsiyələrin tətbiqinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

İşçi üçün şirkətin mülkiyyətçisinin dəyişməsi zamanı öz işindən məhrum olmamaqla bağlı zəmanətlərə sahib olması vacibdir. Bu sahədə bir sıra Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əsas, kommərsiya fəaliyyəti üzrə şirkətin resurslarının təmərküzləşməsi məqsədilə, habelə sosial məsrəflər də daxil olmaqla ikinci dərəcəli funksiyalara sərf olunan xərcləri azaltmaq istəyindən təşkilatlar onların reallaşdırılması üçün bu sahədə ixtisaslaşmış kənar şirkətləri cəlb etməyə üstünlük verir. Bu, həmin şirkətlərlə xidmətlərin göstərilməsi üzrə müvafiq müqavilənin bağlanılması yolu ilə yerinə yetirilir. Başqa şirkətə ikinci dərəcəli funksiyaların ötürülməsi – outsorsinq – dövlətin və işə götürənlərin xüsusi nəzarəti altında qalmalıdır.

Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, “müəssisənin keçidi” (yeni sahibinə verilməsi) zamanı yeni işə götürən üzərinə əmək münasibətlərinin keçirilməsi qaydası 1981-ci ildə Böyük Britaniyada “Müəssisənin keçidi (muzdlunun müdafiəsi) haqqında Əsasnamə” ilə tətbiq edilmişdir ki, bu sənəd 1977-ci il tarixli “Əldə olunmuş hüquqlar haqqında” Avropa cəmiyyətinin Direktivinin inkişafı istiqamətində qəbul edilmişdir.

Əsasnamədə müəssisənin yeni sahibinə keçdiyi təqdirdə həmin müəssisədə çalışan işçinin əvvəlki şərtlər çərçivəsində və fasiləsiz iş stajının saxlanması şərtilə əmək münasibətlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı hüququ təsbit edilmişdir. Müəssisəni əldə edən şəxs özündən əvvəlki mülkiyyətçinin bütün hüquq və öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi nöqtəyi-nəzərdən hüquqlarını, hətta bu hüquq və öhdəliklərin keçid anından əvvələ qədər yarandığı təqdirdə də qəbul edir. Qəbul edən tərəf müəssisəni təhvil verən tərəfin müəssisənin keçidinin rəsmiləşdiyi ana qədər müəssisə işçilərinə qarşı əmək qanunvericiliyində hər hansı pozuntulara yol verdiyi halda onun bütün bu pozuntularına görə, o cümlədən də mülkiyyətini ötürən tərəfin işçinin sağlamlığına yetirdiyi zərərə görə də məsuliyyət daşıyır. Müəssisəni qəbul edən tərəf üzərinə həmçinin keçən müəssisənin işçiləri və müəssisəni ötürən işə götürən arasında bağlanmış bütün kollektiv sazişlər də ötürülür. Qəbul edən tərəf ötürülən müəssisənin işçilərinin maraqlarını təmsil edən həmkarlar ittifaqlarını və işçilərin nümayəndəliklərinin digər orqanlarını kollektiv danışıqların məqsədləri üçün səlahiyyətli bir tərəf qismində avtomatik surətdə tanıyan hesab olunur.

Müəssisənin keçidi ilə bağlı əsaslarla işdən azad olmalar avtomatik

surətdə ədalətsiz və haqsız hesab olunur, yeganə istisna təşkil edən hal bundan ibarətdir ki, əgər işdən azad olunma məsələsi iqtisadi, təşkiləddici yaxud texniki səbəblər (biznesin restrukturizasiyası, ştat cədvəlində olan işçilərin ixtisarı, istehsalın bağlanması və s.) üzündən gündəmə gəlibsə. Müəssisənin keçidi ilə əlaqədar haqsız işdən azad olunmaya görə məsuliyyət, hətta azad olunma təşəbbüsü müəssisənin əvvəlki sahibindən gəlibsə də belə, müəssisəni qəbul edən tərəf üzərinə düşür.

İşçilərin əmək müqavilələrinin şərtləri müəssisənin keçidinin baş verməsi ilə əlaqədar birtərəfli qaydada yeni administrasiya tərəfindən dəyişdirilə bilməz, istisna hallar kimi iqtisadi, təşkiləddici yaxud texniki səbəblərlə bağlı ola bilər.

Müəssisəni qəbul edən tərəf onun sərəncamına keçən işçilərlə bağlanmış əvvəlki əmək müqaviləsinin şərtlərini pisləşdirmək hüququna malik deyil. Lakin işçi müəssisənin yeni mülkiyyətçiyə keçidindən sonra orada öz iş fəaliyyətini davam etdirməyə razılaşmaya da bilər. Belə olan halda onun əmək müqaviləsi avtomatik surətdə pozulmuş hesab olunacaq.

Uzunmüddətli kontraktların alınması üçün müsabiqələr, kənar şirkətlərə ikinci dərəcəli funksiyaların ötürülməsi Qərbdə artıq çoxdandır ki, adi hala çevrilib. Şübhəsiz, bu kimi faktlara Azərbaycanda da get-gedə daha çox rast gəlinəcək. Məhz buna görə əmək qanunvericiliyində işçilər adekvat müdafiə tədbirlərini tapmalıdır ki, onların vasitəsilə öz hüquqlarını qorumağa nail olsunlar.

8.4. Sosial sifariş

Hal-hazırda dövlət tərəfindən sosial sifarişin formalaşdırılması haqqında sual xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlayıb.

Bir sıra qanunlarda, o cümlədən “Qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında”, “İctimai birliklər haqqında” və “Xeyriyyəçilik fəaliyyəti və xeyriyyə təşkilatları haqqında” kimi qanunlarda sosial sifariş dövlətin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş vətəndaşlıq təşəbbüsü ilə qarşılıqlı fəaliyyətin formalarından biri kimi qeyd edilir. Hal-hazırda qarşılıqlı fəaliyyətin belə bir forması bütün dünyada kifayət qədər geniş şəkildə yayılmışdır. ABŞ-da dövlət tərəfindən sosial sferaya investisiya formasında yatırılan bütün vəsaitlərin 30%-ə qədəri qeyri-hökumət qeyri-kommersiya (o cümlədən – xeyriyyə) təşkilatları vasitəsilə reallaşdırılır, AFR bu rəqəm 70%, Fransada isə 80%-ə qədərdir.

Sosial sifariş açıq publik müsabiqələrin nəticələrinə əsasən sosial problemlərin həllinə yönələn vəsaitlərin bölüşdürülməsini həyata keçirməyə imkan yaradır. Belə müsabiqələrin keçirilməsi üzrə xərclər büdcədə müvafiq məqsədli sosial proqramlara ayrılan vəsaitlər çərçivəsində nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz mexanizm fərqli-fərqli mülkiyyət formasından olan müəssisə və təşkilatlar arasında məqsədli sosial proqramların həyata keçirildiyi zaman rəqabət səviyyəsini yüksəltməyə, sosial tələbatlar üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin xərclənməsinin “şəffaflığını” təmin etməyə, bunun sayəsində də son nəticədə

sosialyönümlü investisiyaların yatırılmasından əldə olunan iqtisadi effektivliyi artırmağa imkan verir.

Belə müsabiqələrin keçirilməsinin başlıca şərti müsabiqəçilər tərəfindən əlavə büdcədənənar investisiyaların cəlb edilməsidir. Qeyd etdiyimiz şərt korporativ sektorun vəsaitlərinin cəlb edilməsini fəallaşdırmağa imkan verir.

Sosial sifariş vasitəsilə sosial sferanın və biznesin maraqlarının uzlaşdırılmasını tələb edən dövlət kontraktı mexanizmi vasitəsilə ən mühüm, zəruri sosial problemlərin həllinə yönəlmiş məqsədli proqramların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi təmin edilir.

İctimai ehtiyaclar üçün sosial proqramların həyata keçirilməsinə dövlət sifarişlərinin kontrakt əsasda formalaşdırılması, yerləşdirilməsi və icrası xeyriyyə və başqa qeyri-kommersiya təşkilatlarının, eləcə də mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmayaraq digər hüquqi şəxslərin sosial məsələlərin geniş spektrinin həllinə cəlb olunmasına kömək edir.

Dövlət sosial sifarişlərin formalaşdırılması və yerləşdirilməsi sistemi çoxsəviyyəli olmalı, habelə ümumdövlət və regional ictimai tələbatları təmin etmək iqtidarında olmalıdır.

Sosial sifarişlərin formalaşdırılmasının əsasında təsdiq edilmiş məqsədli sosial proqramlar yer alır. Sosial sifarişin həyata keçirilməsi üçün dövlət proqramlarının maliyyələşməsi və onların reallaşdırılması üzərində nəzarət mexanizmini təmin edən dövlət sifarişçilərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Dövlət sosial sifarişinin yerinə yetirilməsi istiqamətində müəssisə və təşkilatları stimullaşdırmaq məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiqi imkanını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı.

Beləliklə, sosial sifariş əhalinin keyfiyyətli sosial xidmətlərlə təmin edilməsi, habelə həyat səviyyəsini, əldə olunan gəlirləri, infrastrukturun inkişaf dərəcəsini nəzərə alan çoxkanallı maliyyələşmə ilə bağlı məsələlərin həlli istiqamətində tətbiq edilə biləcək alət qismində çıxış edir.

FƏSİL 9. SOSIAL SFERADA SAHİBKARLIQ

9.1. Sosial sferada sahibkarlıq formaları

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti müstəqil, mümkün riskləri onu reallaşdıran tərəfin öz üzərinə götürülməsi ilə həyata keçirilən, əmlakdan, əmtəələrin satışından, işlərin görülməsindən yaxud təyin edilmiş qaydada bu qismdə qeydiyyatla alınmış şəxslər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsindən gəlirin sistematik surətdə əldə olunmasına yönəlik fəaliyyətdir.

Müasir postsənaye cəmiyyətində inkişafının və fəaliyyətinin müəyyən obyektiv amillərinin təsiri səbəbindən sosial sfera sahibkarlıq fəaliyyəti üçün cəlbəedici, habelə tələbatı daha effektiv şəkildə təmin etməklə yanaşı bazarı müxtəlif xidmətlərlə doyuran və xidmətlərin göstərilməsində fərdiləşdirilmənin yüksək dərəcəsini təmin edən kiçik biznesin fəaliyyət göstərməsi üçün daha üstün hesab olunur.

Sahibkarlığın özü risklərə həmişə hazırlıqlı olmaqla, qərarları qəbul etmək zəruriyyəti ilə, resurslara sahib çıxması və sairə sıx bağlıdır. Risk amili sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin öncədən müəyyənləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü və iqtisadi azadlığın sahibkarlıq subyektinin üzərinə qoyduğu məsuliyyətlə bağlıdır. Bu cəhətlər ödənişli sosial xidmətlərin göstərilməsi sferasında həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətinə tam şəkildə məxsusdur.

Müasir sahibkarlıq bir sıra spesifik xarakteristikalarla səciyyələndirilir ki, onların sırasında aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- təşkilədi-iqtisadi resursların, nemətlərin, xidmətlərin, informasiyanın yeni növlərinin, yeni təşkilədi qərarların, unikal peşə səriştələrinin, orijinal ideyaların və s. fasiləsiz axtarışı;
- yeni iqtisadi resursların, metodların, texnologiyaların, innovasiya proseslərinin, informasiya məhsullarının, keyfiyyətə yeni təşkilədi-iqtisadi idarəetmə sistemlərinin və s. işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- mövcud olan istehsal resursları və amillərinin kombinə edilməsi yolu ilə əlverişli bazar konyunkturunun formalaşdırılması, adekvat təşkilati-idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması, kommersiya sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi, bazarı yüksək tələbatlı əmtəə və xidmətlərlə doyurulması və s.;
- innovasiya məhsullarının, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, rəqabətli üstünlüklərin üzə çıxarılması və istifadəsinin daha faydalı strategiyaların reallaşdırılması üçün bazarın daha sərfəli sektorlarının seçilməsi məqsədilə informasiyanın daimi surətdə axtarışı;
- risk və iqtisadi qeyri-müəyyənlik yükünün daşınması;
- ilk növbədə intellektual kapitalla bağlı sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə nominal və real mülkiyyət hüququnun qorunması;
- ekstremal, transformasiya şəraitində sahibkarlıq strukturlarının həyatda qalmasının təmin edilməsi;
- işgüzar ünsiyyət.

Sahibkarlığın spesifik xarakteristikaları daha çox sosial xidmətlər sferasında özünü büruzə verir, çünki həmin sfera özünün müasir şəkildə cəmiyyətin sosial-iqtisadi göstəricilərinin dəyişməsi ilə eyni vaxtda formalaşmağa başladı, həmçinin bu və ya digər xarakteristikalarının mövcudluğu onun effektiv inkişafının şərti qismində çıxış edə bilər.

Müasir iqtisadiyyatda sosial sfera təkcə özünün miqyasları ilə deyil, həmçinin qeyri-həmcins olması ilə də səciyyələndirilir ki, sonuncunun dərəcəsi artır, çünki xidmətlərin yeni növlərinin meydana gəlməsi və inkişafı prosesləri baş verir. Məlum olan bütün təşkilədi-hüquqi formaları ilə təmsil olunan təsərrüfat subyektlərinin sayı daim artır:

- hər şeydən əvvəl məhz səhiyyədə, ticarətdə, məişət xidmətlərində, ictimai iaşədə, hüquqi xidmətlərin göstərilməsində yayılmış fərdi sahibkarlıq;
- kooperativ məişət xidməti, pərakəndə satış müəssisələri;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, o cümlədən mədəniyyət və incəsənət, idman və bədən tərbiyəsi, istirahət və təhsil, səhiyyə, eləcə də pərakəndə satış sferasında geniş yayılmış qeyri-publik səhmdar cəmiyyətləri;
- turizm və mehmanxana xidmətləri, sanatoriya-kurort xidmətləri sferasında, rabitə və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi sektorunda fəaliyyət göstərən publik səhmdar cəmiyyətləri;
- qeyri-kommersiya təşkilatları – ittifaqlar, assosiasiyalar, fondlar və klublar;
- dövlət təhsil və mədəniyyət təşkilatları və müəssisələri.

9.2. Sosial sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin funksiyaları

İstənilən iqtisadi sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: ümumiqtisadi, resurs, innovasiya, sosial və təşkilədi funksiyalar.

Sosial xidmətlər sferasında ümumiqtisadi funksiyanın həyata keçirilməsi onun hədudlarında fəaliyyət göstərən subyektlərin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, xidmətlərin bəzi növləri üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin xüsusi qaydaları təyin edilə bilər. Məsələn, “Fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin lisenziyalaşdırılması haqqında” qanunda lisenziyalaşdırılması tələb olunan fəaliyyət növlərinə tibbi fəaliyyət aid edilmişdir.

Sosial xidmətlər sferasının sahibkarlıq məkanında həmçinin belə təşkilatlar da yer alır ki, onların başlıca vəzifəsi sosial-xeyriyyə, mədəniyyət-təhsil və bu kimi digər ictimai faydalı tələbatların ödənilməsinə yönəlmiş qeyri-kommersiya fəaliyyətinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Sosial xidmətlər sferasında ümumiqtisadi funksiyanın həyata keçirilməsinin xüsusiyyəti istehlakçının xüsusi rolu ilə bağlıdır. Xidmətlərin bütün istehsalı məhz buna səmtləşir, çünki servis müəssisələrinin işinin effektivliyi (əmtəə istehsalından fərqli olaraq), hər şeydən əvvəl, xarici effektivlik meyarları ilə müəyyən olunur, yəni burada söhbət keyfiyyətin lazımi səviyyəsində xidmətlərin zəruri həcmindən və dəstindən müvafiq yerdə, müvafiq zamanda konkret

istehlakçının təmin edilməsi tələblərindən gedir. Sosial sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzərə çarpacaq bazar yönümü xidmətin iqtisadi təbiətinin, ilk növbədə, onun istehlakının fərdliliyi və istehlakçının özünün istehsal prosesində iştirakı kimi spesifik xüsusiyyətli cəhətləri ilə şərtləndirilir.

Sosial xidmətlər sferasında sahibkarlığın **resurs funksiyası** aşağıdakı spesifik cəhətləri ilə fərqlənir.

Əvvəla, artıq bundan öncə qeyd edildiyi kimi, maddi istehsalla müqayisədə sosial xidmətlər sferası ümumilikdə xammal və əsas materiallardan daha az asılıdır. Onun yalnız rabitə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, turizm və sanatoriya-kurort müalicəsi kimi həyata keçirilməsi üçün iri istehsal fondları tələb olunan ayrı-ayrı sahələri təbiətin resurslarının geniş rekreativ istifadəsinə yönəlib.

İkincisi, sosial xidmətlərin müxtəlif növləri elmi-texniki tərəqqiyə münasibətdə fərqli-fərqli həssaslıq nümayiş etdirir və, buna müvafiq olaraq, əmək məhsuldarlığının fərqli artım templərinə malikdir. Məsələn, bərbər, ofisiant tərəfindən göstərilən xidmətlər texniki tərəqqiyə münasibətdə daha az həssaslıq nümayiş etdirir və dəyişməz olaraq qalmaqda davam edir.

Üçüncüsü, istehlakçının və istehsalçının fərdi, kifayət qədər tez-tez hallarda bilavasitə baş verən təmasını şərtləndirən xidmətin spesifik xarakteri əmək resurslarının – yəni, əmək prosesinin icraçılarının özlərinin, yüksək keyfiyyətə malik olması zəruriliyini öncədən müəyyənləşdirmiş olur. Sosial xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində öz fəaliyyətini qurmuş sahələrin əksəriyyətində işçilərin yüksək təhsil və peşəkarlıq, ixtisas səviyyəsi əməyin yaradıcı, intellektual məzmunu ilə müəyyən olunur.

Dördüncüsü, sosial xidmətlər sferasında xüsusi resurs potensialına xidmətin istehsalı prosesinin bilavasitə iştirakçıları qismində çox vaxt çıxış edən istehlakçıların özləri aiddir. Belə ki, tibbi xidmətin əldə edilməsi zamanı istehlakçı lazımı informasiyanı təqdim etməli, problemi qısaca və dürüst şəkildə ifadə etməli, bir sıra hallarda həllərin mümkün variantlarını mütəxəssislərlə birgə müzakirəsini aparmalı və, nəhayət, özü tətbiqini təmin etməli və nəticəni almalıdır. Beşincisi, xidmətlər sferasında resurs funksiyasının fərqləndirici xüsusiyyəti qismində sahibkarlıq kapitalının dövryyəsinin yüksək sürəti xidmət edir.

Sosial sferada sahibkarlığın **innovasiya (yaradıcı-axtarış) funksiyası** yeni idarəetmə və təşkilədiçi məntiqinin yüksək zəruriliyi ilə seçilir.

Sosial sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin innovasiya funksiyasının spesifikasiyası, digər məqamlarla yanaşı, tək-tək xidmətin göstərilməsindən xidmətlər kompleksinin, yaxud paketinin təqdim olunmasına keçidi ilə müəyyən edilir. Xidmətlərin paketlənməsi sənaye istehsalı sferası ilə müqayisədə onun daxilindəki sahibkarlıq strukturları arasında daha sərt, amansız rəqabətlə bağlıdır. Bundan əlavə, əmtəə satıcıları (həmin əmtəələri yanaşı servis xidmətləri ilə tamamlayan satıcılar) və xidmətlərin satıcıları arasında rəqabət böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır ki, bu da sahibkarlığın yaradıcı-axtarış funksiyasının çevikliyini gücləndirir. Müəyyən elmi-texniki potensiala malik ölkəmizdə inkişaf

etmiş ölkələrlə müqayisədə innovasiya fəallığının yekunlaşdırıcı göstəriciləri hələ ki, daha aşağıdır.

Sosial xidmətlər sferasında sahibkarlığın **sosial funksiyası** iş yerlərinin yaradılması templəri ilə bağlıdır. Bu templər maddi istehsalın ənənəvi sahələri ilə müqayisədə ümumilikdə hələlik daha yüksəkdir. Məşğulluğun çevik rejimləri, daha dərin diversifikasiya iqtisadi tənəzzül şəraitində sosial sferanın dayanıqlığını artırmaqla yanaşı həmçinin məşğulluğu qoruyub saxlamağa imkan yaradır.

Sosial sferada fəaliyyət göstərən bir çox müəssisə və idarələr əhalinin sosial cəhətdən daha az müdafiə olunmuş təbəqələri üçün işə düzəlmək istiqamətində geniş imkanlar təqdim edir. Ticarətdə (xüsusilə də şəbəkəli ticarətdə), ictimai iaşədə, səhiyyədə, mədəniyyətdə, incəsənətdə, təhsildə daha geniş yayılmış natamam məşğulluq, eləcə də sözügedən sferada fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksər hissəsinin daha kiçik ölçülü olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi prosesdə işə götürənlərin başqa qrupu tərəfindən praktiki olaraq istifadə edilməyən əlavə əmək resurslarının cəlb olunmasına kömək edir. Belə resurslara əmək potensialı obyektiv amillər üzündən məhdudlaşdırılan vətəndaşlar: təqaüd yaşında olanlar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlillər, çoxuşaqlı analar və bu kimi digər kateqoriyalardan olanlar aiddir.

Regionlarda məşğulluğun təmin edilməsi üçün kiçik müəssisələrin olması xüsusilə vacibdir. Məsələn, yerli cəmiyyətin kommertiya müəssisələri şəklində yerli səviyyədə kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Böyük Britaniyada toplanmış müsbət təcrübə məlumdur. Belə kiçik sahibkarlığın başlıca məqsədi – yerli sakinlərin sabit məşğulluğunun təmin edilməsidir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin tam həcmi yeni iş yerlərinin yaradılmasına, yerli əhaliyə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsinə, cəmiyyətin inkişafı maraqlarında olan layihələrin həyata keçirilməsinə və bu kimi digər mühüm vəzifələrin reallaşdırılmasına istiqamətləndirilir.

Sakinlərin böyük əksəriyyəti yaşadığı ünvan üzrə işləməyən “yataq rayonları” adlandırılan yaşayış məhəllələrində məşğulluğun təmin edilməsi baxımından kiçik müəssisələrin oynadığı rol nəzərə çarpandır. Bu müəssisələr üçün əvvəllər ailə daxilində yerinə yetirilən sosial xidmətlər sferasında fəaliyyət üzrə ixtisaslaşma səciyyəvi xarakter daşıyır.

Sosial sfera şəxsi işin açılması istiqamətində böyük imkanlarla diqqət çəkir. Sosial funksiya cəmiyyətin yeni təbəqəsinin – müstəqil təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətə meyl göstərən, mühitin müqavimətini aradan qaldırmaq və qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olmaq iqtidarında olan kreativ, təşəbbüskar insanların formalaşmasında özünü büruzə verir.

Sosial xidmətlər sferasında sahibkarlığın təşkilədiçi funksiyası kiçik biznesin sürətlə inkişaf etdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər geniş imkanlar yaratmaqla özünü xüsusilə qabarıq şəkildə büruzə verir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında kiçik biznes – iqtisadi artım templərini, ümumi milli məhsulun strukturu və keyfiyyətini müəyyənləşdirən aparıcı sektordur. Ekspertlər tərəfindən verilmiş dəyərləndirmələrə əsasən, bütün inkişaf

etmiş ölkələrdə kiçik biznesin payına ÜDM-in 50-70%-i düşür, kiçik və orta biznesdə əhalinin məşğulluğunun payı daha yüksəkdir və 80%-ə qədər çatır.

9.3. Sosial sferada kiçik biznesin inkişafının dövlət tənzimlənməsi

Ödənişli sosial xidmətlər sferası üçün məhz kiçik müəssisələr səciyyəvi xarakter daşıyır. Onlar, demək olar ki, bütün ölkələrdə xidmətlərin əsas həcmi istehsal edir ki, bu da xidmətlər sferasında haqqında danışdığımız təşkilədici formasının əhəmiyyətini göstərir. Kiçik istehsal vahidləri daha çox sosial xidmətlərin seqmentlərində inkişaf edir, burada həmçinin istirahət və əyləncə, mehmanxana təsərrüfatı, avtoservis, məişət xidməti və bu kimi digər növ müəssisələr göstərilməlidir. Lakin ümumilikdə götürəndə, onlar orta, iri müəssisələr üçün əlverişli olmayan servis boşluqlarını tutur və onları öz təsir dairəsində möhkəm saxlayır. Məhz buna görə bazarın sıxılması zamanı iri firmalar bəzi hallarda müflisləşir, kiçik müəssisələr isə ilk baxışdan daha zəif görünmələrinə baxmayaraq, öz ixtisaslaşmasını qoruyub saxlamaqla yanaşı ayaqda qalmaq bacarır (menecment və maliyyə vəziyyəti məsələlərində şirkətlər arasında ilkin bərabərlik olduğu şəraitdə).

Dünyanın 34 daha inkişaf etmiş ölkəsinin daxil olduğu İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertlərinin qiymətləndirilmələrinə əsasən, kiçik müəssisələr həmin dövlətlərin iqtisadiyyatlarının inkişafına əsas töhfə verir. Yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuş ölkələrdə kiçik biznesin payına iş yerlərinin 50%-dən (Qərbi Avropa ölkələri) 75%-ə qədər (Yaponiya) miqdarı təsadüf edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin təsnifatının təhlili müəssisələrin fərqli-fərqli kateqoriyalara aid edilməsi meyarlarının müxtəlifliyini göstərir. Belə ki, Avropa İttifaqına daxil olan üzv-ölkələrdə iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektləri mikromüəssisələrə, eləcə də kiçik, orta və iri müəssisələrə bölünür. Avropa İttifaqının Komissiyasının 2003/361 Təvsiyyəsində məşğul olanların sayına görə həmin növlərin birinə aid edilməsinin aşağıdakı meyarı tətbiq olunur [192]:

- mikromüəssisələr — 1 nəfərdən başlayaraq 9 nəfərə qədər;
- kiçik müəssisələr — 10 nəfərdən 49 nəfərə qədər;
- orta müəssisələr — 50 nəfərdən 249 nəfərə qədər;
- iri müəssisələr — 250 nəfər və daha artıq.

Avropa İttifaqında məşğul olan işçilərin sayına əsasən kiçik, orta müəssisələrə yaxud mikromüəssisələrə aid edilməsinə imkan verən başqa meyarlarla yanaşı həmçinin müəssisənin dövrüyyəsi və onun illik balansı da yer alır. Orta müəssisələrdə dövrüyyə 50 milyon avrodan artıq olmamalı və (və ya) illik balans 43 milyon avronu aşmamalıdır. Kiçik müəssisələrə aid edilməsi üçün dövrüyyə və (və ya) illik balans 10 milyon avrodan çox olmayan bir məbləğ təşkil etməlidir, mikromüəssisələrə aid edilməsi üçün isə bu göstərici 2 milyon avroya qədər olmalıdır. Mühüm göstərici qismində kiçik müəssisələrin iqtisadi

müstəqilliyi çıxış edir.

ABŞ təcrübəsi maraq kəsb edir. Belə ki, kiçik müəssisələrə, o cümlədən, müstəqil mülkiyyətçilər tərəfindən idarə olunan, bazarda üstünlük təşkil etməyən müəssisələr aid edilir. Kəmiyyət meyarları (muzdlu işçilərin sayı yaxud illik dövriyyə) istehsal prosesinin xüsusiyyətləri və bir sıra digər amillərdən asılı olaraq (o cümlədən dövlət dəstəyinin ayrı-ayrı növlərinin tətbiqi zamanı) 2019-cu ilin Standart sənaye təsnifatına müvafiq olaraq hər bir sahə üçün ayrı-ayrılıqda ABŞ-ın Kiçik Biznes Administrasiyası tərəfindən müəyyənləşdirilir. Misal üçün, tikinti sahəsində kiçik müəssisələrə illik dövriyyəsi 33,5 milyon dollara (bəzi fəaliyyət növləri üzrə - 14 milyon dollara qədər) müəssisələr aid edilir; kənd təsərrüfatında – illik dövriyyəsi 0,75 milyon dollara qədər olan müəssisələr [196].

Keçmiş sovet respublikalarında müəssisələrin kiçik müəssisələrə aid edilməsi meyarı kimi, bir qayda olaraq, işçilərin sayı hesab olunur. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə başqa göstəricilərin də tətbiq edilməsini müşahidə edə bilərik. Ukraynada, məsələn, kiçik müəssisələr qismində (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) hesabat ili ərzində işçilərin orta uçot sayı 50 nəfəri aşmayan, işlərin, xidmətlərin satışından əldə olunan ümumi gəlirin həcmi isə həmin dövrdə 70 milyon qrivna məbləğindən çox olmayan müəssisələr qəbul edilir.

Yerli təcrübədə kiçik sahibkarlığın statusu 1988-ci ildə təsbit edilmişdir. O zaman kiçik müəssisələr qisminə işlə təmin edilmiş məşğul olanların orta sayı ildə 100 nəfərdən çox olmayan dövlət müəssisələri aid edilirdi. Sonralar müəssisələrin kiçik biznes segmentinə aid edilməsinin meyarlarında bir neçə dəfə dəyişikliklər baş verdi.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında” Qərarı qüvvəyə minmişdir. Həmin normativ akt müəssisələrin kiçik və orta müəssisələrə aid edilməsi meyarlarını dəyişmişdir:

- mikromüəssisələr — 1 nəfərdən 10 nəfərə qədər;
- kiçik müəssisələr — 11 nəfərdən 50 nəfərə qədər;
- orta müəssisələr — 51 nəfərdən 250 nəfərə qədər;
- iri müəssisələr — 251 nəfər və daha çox.

Bu gün Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının səviyyəsi kifayət edə biləcək qədər deyil. Kiçik və orta müəssisələrin ÜDM-dəki payı da həmçinin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nisbətən daha aşağı qalmaqda davam edir. Bu, xidmətlər sferasında kiçik biznesin nisbətən böyük olmayan miqdarı, onun aşağı göstəricilərdən və, bununla bərabər, inkişaf etmək üçün kifayət qədər böyük potensiala malik olmasından xəbər verir. Sosial sferanın sahələrində kiçik biznesin inkişafını stimullaşdıran başlıca amil belə müəssisələrin aşağıda göstərilən xüsusiyyətlərə malik olmasından ibarətdir:

- böyük əsaslı qoyuluşlar tələb etmir;
- innovasiyalara və istehlakçıların sürətlə dəyişən tələbatlarına səmtləşərək daha dinamik sürətdə inkişaf etmək qabiliyyətinə malikdir;

- yeni iş yerlərinin son dərəcə əhəmiyyətli mənbəyi qismində xidmət edir;
- işçilərin nəhəng kütləsinə, o cümlədən də yenicə işə başlamış insanlara təşəbbüslərlə çıxış etməkdə yardımçı olur, çünki həmin işçilərə fəaliyyət üçün geniş meydan ayırır və həmin meydanda müxtəlif proseslər və hadisələr arasında bağlılıq aşkar surətdə müşahidə olunur;
- işçiyə özünün müxtəlif bacarıq və qabiliyyətlərini büruzə vermək imkanı yaradır, çünki burada əmək bölgüsü olduqca şərtidir, əmək əməliyyatların seqmentləşdirilməsi və differensiasiyası isə minimum səviyyədədir.

Kiçik sahibkarlığın ənənəvi fəaliyyət sferası sosial xidmətlərdən ibarətdir: təhsil, səhiyyə, məişət xidmətləri. Topdan və pərakəndə satış, məişət xidmətləri sahəsində kiçik biznesin xüsusilə inkişaf etməsi müşahidə olunur. Daşınmaz əmlak, icarə və xidmətlərin təqdim edilməsi ilə əməliyyatlar sferası get-gedə artmaqda davam edir.

Müxtəlif işgüzar xidmətlər kiçik biznesin nisbətən yeni sferasıdır: hesablama-mühasibatlıq xidmətləri, maliyyə hesabatlılığın tərtib edilməsində yardım, istehsalın və satışın təşkilində kömək, kadrların seçilməsi, kadrların təlimi, vergilərin hesablanması, reklam, hüquqi məsləhətlər, surət-çap xidmətləri və s. İnkişaf etmiş ölkələrdə işgüzar xidmətlərdən şirkətlərin get-gedə daha geniş çevrəsi istifadə etməkdədir.

Müasir iqtisadiyyatda kiçik biznesin rolu olduqca müxtəlifdir. Onun inkişafı bazarı əmtəə və xidmətlərlə doyurulmasına xidmət edir. Kiçik biznes iqtisadiyyatı bütöv vəhdətə bağlayır və özünəməxsus şəkildə bir fundament əmələ gətirir ki, məhz onun üzərində bütün digər məsələlər qərarlaşır.

Həmçinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafında və orta sinfin formalaşmasında da biznesin strateji rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. Kiçik biznesin müvəffəqiyyət qazanmasında əsas rol oynayan amil qismində insan resurslarının idarə olunması çıxış edir. Bu, servis sahibkarının bir lider və rəhbər kimi daşdığı keyfiyyətlərlə bilavasitə əlaqədardır. İşçinin əməyinin keyfiyyət göstəriciləri və məhsuldarlığı müəssisənin mülkiyyətçisinin fəaliyyətinin aynasıdır.

Biliklər iqtisadiyyatının yaradılmasında kiçik və orta sahibkarlığın xüsusi rolu qeyd edilməlidir. Biliklər iqtisadiyyatı – bu, belə iqtisadiyyatdır ki, burada təkcə müxtəlif formada biliklərdən istifadə olunmur, həmçinin bu biliklər yüksək texnoloji məhsul, yüksək ixtisaslı xidmətlər, elmi məhsul və təhsil şəklində yaradılır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması zamanı kiçik biznesin dövlət dəstəyinə ehtiyacı xüsusilə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Sosial xidmətlər sferası və onun tərkibində inkişaf edən kiçik biznes, beləliklə, bir çox regionların inkişafının sabit dayanıqlı amilinə çevrilir, çünki məhz onlar bir çox cəhətdən regional iqtisadiyyat üçün yüklənmə qismində çıxış edən

artıq əmək resurslarının absorbenti rolunu yerinə yetirir. Dövlət regional siyasətin həyata keçirilməsinə görə cavabdehlik daşıyan hakimiyyət orqanlarının ümdə vəzifəsi kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsindən və yardımçı olmasından ibarətdir. Onlar həm mərkəzi, həm də regional səviyyədə müxtəlif iqtisadi və digər rıçaqların istifadəsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bura güzəştli əsaslarla kreditlərin və borcların təqdim edilməsi, imtiyazlı vergi qoyuluşunun həyata keçirilməsi, lizinq xidmətlərinin əldə edilməsi ilə bağlı daha geniş imkanların təqdim olunması, kiçik biznesin məmurların bürokratik özbaşınalığından kiçik biznes nümayəndələrinin asılılığının aradan qaldırılması, inzibati maneələrin azaldılması, kiçik müəssisələrinin kadr dəstəyi sahəsində tədbirlərin qəbul edilməsi.

Milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının inkişafı üzrə strateji Yol Xəritəsinin müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi kiçik biznesin inkişafı proqramını həyata keçirir ki, bura onun iri bizneslə submüqavilə münasibətləri, eləcə də işçilər də daxil olmaqla öz fərdi biznesini açmaq niyyətində olanların hamısının kütləvi dəstəklənməsi daxildir. Qeyd olunmuş sənədin müəllifləri və onun işlənilib hazırlanması üzərində çalışmış mütəxəssislər iddia edirlər ki, Azərbaycanda kiçik biznes sahələr, bazarlar və regionlar üzrə az differensiasiya olunub (məsələn, sahələr üzrə ticarət üstünlük təşkil edir). Sözügedən sektorun ÜDM-ə verdiyi töhfə kiçikdir. Vəzifə bundan ibarətdir ki, əlavə dəyərin yaradılması ilə bağlı iqtisadiyyatın intellektual yönümlü sferalarında kiçik biznesin payı artırılmalı, istəyənlərin hamısının, o cümlədən də işsiz şəxslərin də öz biznesini açmaq imkanı təmin edilməli və bu imkan istənilən yerdə: şəhərlərdə və kəndlərdə tanınmalıdır.

Planların həyata keçirilməsi məqsədilə infrastrukturun, müxtəlif institut və mexanizmlərin inkişafı təmin edilməlidir. Bu, kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət, aktuallıq aşır.

Strateji Yol Xəritəsi fərdi sahibkarların (FS) və hüquqi şəxslərin qeydiyyatına alınması prosedurunu optimallaşdırır və əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. 2025-ci ilə qədər ASC-lərin qeydiyyatına alınması müddəti xeyli miqdarda azaldılmalıdır. Qeydə alan orqanlar və büdcədən kənar fondlar arasında informasiya mübadiləsinə sərf olunan vaxt daha kiçik həcmli kağız süründürməçiliyinə görə əhəmiyyətli şəkildə kiçiləcək.

Lakin qeydiyyat sisteminin ümumi sadələşməsinə baxmayaraq, həll edilməli olan bürokratik problemlərin böyük əksəriyyəti hələ də qalır.

Kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin ikinci bloku - əmlak dəstəyindən ibarətdir. Respublikamızda kiçik özəlləşmə haqqında qayda həyata keçirilir və həmin qaydaya müvafiq olaraq, kiçik və orta müəssisələrə onlar tərəfindən icarəyə götürülən sahələrin əldə olunmasında üstünlük təmin edən hüquq tanınır.

Bundan əlavə, dövlətin sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönəlmiş üçüncü bloku da mövcuddur – bu, dövlət tərəfindən kiçik müəssisələrin istehsal etdiyi məhsula tələbatın stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş tədbirlərdir. Bu da o deməkdir ki, əlavə kvotalaşma hesabına kiçik müəssisələr dövlət vəsaitlərinin

ciddi həcmlərinə öz əlçatanlığını təmin etmiş olurlar.

Sosial sfera xidmətlərinin bazar sektorunun müəssisələrində antiböhran idarəçiliyi

Fəaliyyət prosesində sosial sferanın təşkilediciliyi bazar iqtisadiyyatının çoxsaylı subyektiv və obyektiv amillərinin təsiri altındadır ki, onların böyük əksəriyyəti potensial cəhətdən böhranın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin uğuru daha çox qeyd etdiyimiz bu təsire müqavimət göstərmək qabiliyyətindən asılı olacaqdır.

Sosial sferanın müəssisələrində böhran vəziyyətlərinin təsnifatını təqdim edək.

- Yaranma təbiətinə görə: iqtisadi, idarəetmə, texniki.
- Təsirin davamlılığına görə: uzunmüddətli, ortamüddətli, qısamüddətli.
- İdarəolunma dərəcəsinə görə: idarə olunan, idarə olunmayan.
- Təsirin xarakterinə görə: ümumi, xüsusi, spesifik.
- Proqnozlaşdırma imkanına görə: proqnozlaşdırılan, proqnozlaşdırılmayan.
- Miqyasına görə: qlobal, lokal.
- Yaranma xarakterinə görə: sabit, sistematik, dövri.
- Gedişatının xarakterinə görə: kəskin, cari, azalan.

Böhranlı vəziyyətlərin növləri arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik (Cədvəl 9.1):

Cədvəl 9.1

Böhran vəziyyətlərinin əsas növlərinin xüsusiyyətləri

Böhran vəziyyəti	Xüsusiyyətləri				
	Növü	Xüsusiyyət	Səbəbləri	Müəssisə üçün mümkün nəticələri	Böhrandan çıxma üsulları
1. Maliyyə böhranı	Daha yayılmış	Miqyashlıq	Xarici, daxili	Ləğvolma	Maliyyə-iqtisadi
2. İdarəetmə böhranı	Tez-tez rast gələn	Rəhbərin rolu	Daxili	Yenidən təşkili	İnzibati
3. Sosial böhran	Daimi	Dövlət siyasəti	Xarici	Yenidən təşkili	Sosial-psixoloji
4. İstehsal böhranı	Periodik	Mürəkkəbliyi	Daxili, xarici	Ləğvolma	İnnovativ
5. Funksional böhran	Dövri	Gözlənilməzlik	Daxili	Ləğvolma	Yaradıcı
6. Etimad böhranı	Nadir halda baş verən	Kollektivdə ab-hava	Daxili	Yenidən təşkili	Sosial-psixoloji

- idarəetmə böhranı və menecmentin keyfiyyətinin pisləşməsi, bürokratikləşdirmə və idarəetmə aparatının genişləndirilməsi və sair;
- əməyin ödənilməsi sisteminin çatışmazlıqlarında, işsizlik təhlükəsində, mənəvi-psixoloji iqlimin pisləşməsində və s. özünü ifadə edən sosial böhran;
- mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyü

ilə bağlı böhran, sosial xidmətlərin həyata keçirilməsində tənəzzül və onların keyfiyyətinin aşağı düşməsi;

- innovativ və strateji fəaliyyətin olmaması kimi funksional böhran.

Cədvəl 9.1-də böhranlı vəziyyətlərin təhlili aşağıda göstərilmiş əlamət üzrə aparılır:

- tipi (geniş yayılmış, nadir və sair);
- xüsusiyyəti, yəni daha əhəmiyyətli cəhəti;
- böhranın yaranmasına daha yüksək dərəcədə gətirib çıxaran daxili yaxud xarici səbəblər;
- antiböhran tədbirlərin qəbul edilmədiyi təqdirdə müəssisə üçün baş verə biləcək mümkün fəsadlar;
- böhranlı vəziyyətlərdən çıxış metodikası.

Antiböhran idarəetmə - bu, fəaliyyətin xüsusi bir növüdür, burada təkcə antiböhran idarəetməsi ilə nəzərdə tutulan müxtəlif müvəqqəti deyil, həmçinin strateji antiböhran tədbirlərinin istifadəsi nəzərdə tutulur ki, sonda qeyd etdiyimiz tədbirlər idarəetmə mexanizminin və sisteminin dəyişikliyi, sosial sferaya daxil olan müəssisələrin formalaşdırılması və inkişafı zamanı yeni strategiyanın seçilməsini ehtiva edir. Bütün bu yeniliklər, dəyişikliklər böhranın qarşısının alınmasına, müəssisələrin fəaliyyət göstərməsində xüsusi rejimin təyin edilməsinə, habelə bu rejimdən minimal itkilərlə çıxışın təmin edilməsinə yönəlib.

Antiböhran idarəetmə ilə bağlı problemlər bütün sahələrdən olan müəssisə və təşkilatlar üçün səciyyəvidir. Lakin sosial sferada bu məsələ olduqca kəskin dayanır, çünki məhz burada kiçik və orta müəssisələrin əsas hissəsi cəmlənmişdir və onlar üçün işlərin vəziyyətinin pisləşməsi, habelə böhranın başlanması daha gerçək reallıq kimi görünür.

Sosial sferanın müəssisələri çoxlu sayda həm xarici, həm də daxili amillərin təsirinə məruz qalır ki, bütün bunların nəticəsində daim yeni böhranlı vəziyyətlərin yaranması müşahidə olunur. Belə şəraitdə böhranın təsirinin və fəsadlarının yumşaldılmasına gətirib çıxaran tədbirləri ehtiva edən antiböhran planı işlənib hazırlanmalıdır:

- birincisi, müəssisənin bir idarəetmə obyektini kimi fəaliyyət növü ilə bağlı, böhranın əlamətlərini və onun xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verən tədbirlər;
- ikincisi, böhran inkişafının tsiklik təzahürünün bütün fazalarında idarəetmə prosesinə dair differensial yanaşmanın sərgilənməsi, eləcə də müəssisələrin həyat fəaliyyətinin dəstəklənməsi zərurəti ilə şərtləndirilmiş tətbiqlər;
- üçüncüsü, böhranların proqnozlaşdırılmasına, böhran vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsinə, qeyri-müəyyənlikdə idarəetmə həllərinin qəbul edilməsinə, habelə böhran şəraitində innovativ davranış strategiyalarının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinə söykənən antiböhran idarəetmənin təşkili metodlarının tətbiq edilməsi;
- dördüncüsü, bazarda sosial xidmətlər sferası müəssisələrinin davranışı ilə

bağlı xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, o cümlədən: rəqabət mübarizəsinin təşəbbüskarlığı, fəaliyyətin effektiv strategiyalarının axtarışı və istifadəsi, inkişafın alternativ variantlarının müəyyənləşdirilməsi və sair;

- beşincisi, işçi heyətinin dəyişmiş tələblərə uyğun şəkildə seçilməsini, işçilərin peşəkarlıq keyfiyyətlərinin və bacarıqlarının qiymətləndirilməsini, əhaliyə xidmətlərin göstərilməsi üzrə çalışması üçün işçi heyətinin hazırlanmasını və bu kimi digər məsələləri ehtiva edən motivasiya problemlərinin həlli;
- altıncısı, kapitalların çatışmazlığı, maliyyələşmənin sabit qaynaqlarının olmaması, müasir texnologiya və materialların istifadəsinin mümkünsüzlüyü və s. səbəbindən maliyyə-iqtisadi dayanıqlığın dəstəklənməsi üçün sosial sferaya investisiyaların cəlb edilməsi.

Antiböhran idarəetmə sistemi xarici və daxili mühitdə baş verən dəyişikliklərə sosial sferada fəaliyyət göstərən müəssisələrin çevik reaksiya sərgiləməsi üçün müvafiq şərait yaratmalıdır ki, bu da böhranda davranışın mümkün variantlarının sayının artmasına, habelə effektiv idarəetmə həllərin qəbul edilməsinə, strateji oriyentirlərin və hədəflərin formalaşdırılmasına, innovativ proqramların işlənilməsinə və innovativ layihələrin tətbiqinə səbəb olur.

9.4. Sosial sahibkarlıq

Postsənaye iqtisadiyyatında bir sıra səbəblər üzündən baş verən struktur sosial dəyişikliklərin aparılmasında obyektiv zərurət yaranır, həmin səbəblər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: gəlirlər üzrə differensiasiya, iqtisadi böhranlar və siyasi qeyri-sabitlik. Sadaladığımız bu problemlərin həlli baxımından tətbiq edilə biləcək effektiv alətlərdən biri qismində təşkilatlarda yaxud cəmiyyətin ayrı-ayrı seqmentlərində sosial dəyişikliklərin nail olunmasına yönəlmiş sosial sahibkarlıq göstərilə bilər.

Bu kimi təşəbbüslərin başlanğıcını reallaşdırmaq iqtidarında olan insanlar sırasında kifayət qədər geniş şəxslər dairəsi (sosial sahibkarlar) ola bilər ki, bura aşağıdakı kateqoriyadan olan insanların düşməsi mümkündür: ictimai təşkilatların və dini birliklərin əməkdaşları, kommertiya korporasiyaların əməkdaşları, ali məktəb tələbələri, istənilən sahibkarlar və potensial nöqtəyi-nəzərdən bir çox başqaları. Sosial sahibkarlar özlərinin fəaliyyət hədəflərini öncədən müəyyən edir: bu, səhiyyə, mədəniyyət yaxud təhsil sferalarında problemlərin həlli, və ya ətraf mühitin qorunması, yoxsulluqla mübarizə və s. ola bilər.

Bu kimi fəaliyyət həm kommertiya, həm də qeyri-kommertiya təşkilatı çərivəsində, qanunvericilik qayasında rəsmiləşdirilməmiş fəallıq, eləcə də korporasiyalarda sosial baxımdan faydalı təşəbbüslər ("korporativ sosial sahibkarlıq" adını almış) şəklində həyata keçirilə bilər.

Sosial sahibkar — başqa insanların maraqlarını müdafiə etmək iradəsinə malik və (və ya) kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarının idarəçiliyini həyata keçirən, bu zaman da konkret sosial missiyaya səmtləşən və arzu olunan sosial yeniliklərin, dəyişikliklərin baş verməsinə nail olmağa can atan fərdi

təşəbbüskardır.

Sosial missiya — konkret problem yaxud konkret sosial mühitdə (bir qayda olaraq, hər hansı ümumi sosial əlamətlər üzrə birləşdirilən fərdləri ehtiva edən) problemlər spektrinin əsasında müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətidir (yaxud sosial proqramdır) ki, onun başlıca məqsədi sosial dəyərin yaradılmasıdır.

Qərbdə sosial sahibkarlıq dedikdə qeyri-kommersiya, kommersiya və dövlət sektorlarının daxilində yaxud qovuşuğunda əmələ gələ biləcək innovasiya fəaliyyəti vasitəsilə sosial dəyərin yaradılması başa düşülür. Sosial sahibkar qarşıya qoyulmuş hədəfə nail olmağa istiqamətlənmiş unikal səriştəyə malik olmalıdır, onun sahibkarlıq fəaliyyəti isə təkcə mənfəətin əldə edilməsi iradəsi ilə şərtləndirilməyə də bilər.

Sahibkarlığın ideal tərfi qismində Y.Şumpeter tərəfindən verilmiş tərif dəyərləndirilə bilər. Bu alimi məşhurlaşdıran səbəb ondan ibarətdir ki, iqtisad elminə “innovasiya” məfhumu məhz Şumpeter tərəfindən daxil edilmişdir və alim bu anlayışı iqtisadi böhranların aradan qaldırılması vasitəsi kimi dəyərləndirirdi. Onun elmi fəaliyyətinin başlıca əsəri kimi tanınan və ilk dəfə 1912-ci ildə dərc olunmuş “İqtisadi inkişafın nəzəriyyəsi”ndə müəllif qeyd edir ki, sahibkar bazarda dəyişiklikləri həyata keçirən innovator qismində çıxış edir və həmin dəyişikliklər aşağıda sadalanan beş formasından birini qəbul edir: [187]

- yeni texnikanın, yeni texnoloji proseslərin istifadəsi;
- yeni xassələrə malik məhsulun tətbiq edilməsi;
- yeni xammalın istifadəsi;
- istehsalın təşkilinin və onun maddi-texniki təminatının dəyişməsi;
- yeni satış bazarlarının meydana gəlməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin son dərəcə mühüm, başlıca aspekti kimi, beləliklə, sırf innovativlik amili dəyərləndirilməlidir (məhsulların, təşkilədi strukturun, fəaliyyət formasının yaxud istehsal mexanizminin innovativliyi).

Sosial müəssisələrin maliyyə dəstəyini yerinə yetirən müəssisələr, eləcə də sosial müəssisələrin özü də ümumilikdə institutun elementləri qismində çıxış edir. Yəni, misal üçün, borclar təqdim edən yaxud xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən fond yaxud filantrop onlardan dəstək alan kiçik müəssisələr qədər eyni dərəcədə sosial sahibkarlıqla məşğul olur.

Ümumilikdə dünyada və o cümlədən də Azərbaycanda irəli çəkilən sosial təşəbbüslər bir çox hallarda kiçik qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir və zəruri maliyyələşməni həm dövlət və qeyri-dövlət fondlarının və özəl investorların tərkibində yer alan xarici mənbələrdən, həm də özünün sahibkarlıq fəaliyyətinin müsbət nəticəsi vasitəsilə əldə edir.

Sosial sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən sosial yeniliklərin mexanizmləri müxtəlif forma qəbul edə bilər, o cümlədən:

- sosial xarakterə malik əmtəə və xidmətlərin istehsalı və təqdim olunması;
- üçüncü tərəfin istifadəsinə ötürülməsi məqsədilə yaxud sırf özünün

istifadəsi üçün xeyriyyə ianələrinin yaxud başqa resursların toplanılması;

- sosial sahibkar tərəfindən maraqları təmsil olunan cəmiyyət seqmentinin maraqlarının qorunması məqsədilə yerli və regional hakimiyyət orqanları ilə işin aparılması.

Bu nöqteyi-nəzərdən bütün sosial təşəbbüsləri üç kateqoriyaya bölmək mümkündür:

- birincisi, tam şəkildə özünü maliyyələşdirən. Belə təşkilatlar ümumiyyətlə xarici maliyyələşməyə ehtiyac duymur, ən azından, bu, innovasiya şirkətinin inkişafı mərhələsindən etibarən belədir;

- ikincisi, qismən özünü maliyyələşdirən. Həmin təşkilatlar normal fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə xarici maliyyələşməyə ehtiyac duymur, lakin xərclərin əhəmiyyətli hissəsini sahibkarlıq fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi hesabına ödəyə bilər;

- üçüncüsü, xarici maliyyələşmədən tam şəkildə asılı olan. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan təşəbbüslər istənilən halda innovasiya xarakterli olmalıdır və həmin məqam özünü bu və ya digər surətdə bürüzə verməlidir, çünki əks təqdirdə onlar (təşəbbüslər) sosial sahibkarlıq nəzəriyyəsi və təcrübəsi çərçivəsində yer almayacaq.

Sosial sahibkarın başlıca məqsədi tam şəkildə maliyyə cəhətdən özünü ayaqda saxlamaq qabiliyyətinə malik təşkilatın yaradılmasıdır, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, belə vəziyyətə nail olmaq qeyri-mümkündür, sadəcə olaraq əhalinin məqsədli seqmentinin ödəmə qabiliyyətində olmadığı səbəbə görə.

Bu gün Azərbaycanda həm son səviyyədə - ayrı-ayrı sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsində işləməyə hazır olan, həm də məqsədyönlü şəkildə sosial sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə yaxından məşğul olan yeni fondları yaratmaq qabiliyyətinə malik ixtisaslı sosial sahibkarlara kəskin tələbat vardır.

Sosial təşəbbüsün uğurlu olmasına təsir göstərən amillər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- sosial sahibkarın fərdi xarakteristikaları və ixtisaslaşmaları;
- adətən bir neçə maraqlı tərəfi özündə ehtiva edən xarici mühitlə təşkilatın qarşılıqlı fəaliyyəti;

- sosial kapitalın yaradılması mexanizmi (sahibkarın bu və ya digər məsələyə nəzər-nöqtəsi, təmaslar şəbəkəsi, maliyyə və maddi resursların formalaşdırılması, təşkilədici struktur, könüllü və əməkdaşların işə cəlb edilməsi və təlimi, eləcə də xidmətlərin göstərilməsi).

Sadaladığımız bu amillər arasında əsas faktorlar kimi gələcək sosial sahibkarın fərdi xarakteristikaları və səriştələri göstərilə bilər ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- öz strategiyası konkret vəziyyətdə işləmədiyi təqdirdə, onu dinamik surətdə dəyişmək bacarığı;

- təyin edilmiş təşkilati strukturlardan qurtulmaq istəyi;

- müxtəlif ideya və bacarıqlara malik insanların vahid sosial sistemə

birləşdirilməsi məqsədilə intizam sərhədlərini aşmaq qabiliyyəti;

- öz ideyalarının irəli çəkilməsi məqsədilə, eləcə də işə və ideyaya sadıq olan insanlar və qruplar şəbəkəsini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli zaman müddətini (hətta illəri) sərf etmək hazırlığı;

- güclü əxlaqi-estetik təməl.

Bu zaman sosial sahibkar üçün zəruri hesab edilməli olan fərdi xarakteristikalar aşağıdakılardır:

Şəxsiyyətin sosiallığı – digər adamların firavanlığı və hüquqları barədə düşünmək, onlara qarşı mərhəmət hissinə malik olmaq və onlara (insanlara) bu və ya digər şəkildə fayda vermək üçün fəaliyyətə hazır olmaq istiqamətində menecerin möhkəm tendensiyası.

Vətəndaş motivasiyası — şirkətdə olan başqa insanlara kömək etmək üçün xidməti borcun hüdudlarından kənara çıxmaq, strategiyanın dəyişdirilməsi ilə bağlı innovativ təkliflər irəli sürmək, eləcə də təşkilatda dəstəyin başqa formalarından istifadə etmək hazırlığı.

Fərdin proaktivliyi — özünün şəxsi yaxud başqarının şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə təşəbbüsü öz əlinə almaq bacarığı.

Beləliklə, yeni təşkilatı yaradan sosial sahibkar bu və ya digər dərəcədə birinci və ikinci xarakteristikalara sahib olmalıdır, lakin ikinci xarakteristika şirkətin daxilində mümkün müqavimətin göstərilməsi ehtimalı ilə əlaqədar korporativ sosial sahibkarlıq çərivəsində vacibdir. Həmçinin, sosial dəyərin yaradılmasına yönəlik iradə ilə ilk öncədən motivasiya olunmayan istənilən korporativ sosial təşəbbüslər sırf sosial təşəbbüslər qismində nəzərdən keçirilə bilməz (misal üçün, reklam aksiyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyət kimi).

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə ibtidai və orta təhsildən başlayaraq tədris sistemini gənc nəslin yetişdirilməsi və sosial sahibkara xas olan zəruri keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi baxımından modifikasiya etmək lazımdır. Belə prosesdə steykholderlər (maraqlı olanlar) qismində, hər şeydən əvvəl, sosial sahibkarlığa dəstək təşkilatları və onlarla affilə olunmuş ali məktəblər çıxış edəcək.

Sosial sahibkarın zəruri səlahiyyətlərini (səriştləri) üç qrupa birləşdirmək məqsəduyğundur.

Transformasiyaedici səriştlər:

- transformasiyaedici liderlik. Transformasiyaedici liderlər başqa insanları heyran edən və onları hərəkətə gəlməyə ilhamlandıran unikal baxışını qısaca və dürüst şəkildə ifadə etmək və təcəssüm etdirmək qabiliyyətinə malikdir;

- transformasiyaedici timbildinq. Sosial dəyişikliklərin aparılması üçün timbildinq (team (ing.) - komanda) ümumi baxış müstəvisinin yaradılmasını və möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Həmin baxış müstəvisi sonradan öz formasını alacaq, və komanda daha çox könüllü əsaslarla işləyəcək;

- dəyişikliklərin idarə edilməsi. Səriştəli dəyişikliklər meneceri cari vəziyyətin diaqnostikasını aparmaq və həmin vəziyyətdə nələrin dəyişdirilməli

olduğunu qiymətləndirmək iqtidarındadır. Bura müqavimət ocaqlarının üzə çıxarılması daxildir, həmçinin qeyd edək ki, həmin ocaqların əməkdaşlardan yaxud xarici mühitdən qaynaqlandığının əhəmiyyətli asılılığı yoxdur.

Transaksiya səriştləri:

- yüksəkməhsuldarlı komandanın yaradılması. Menecer istedadlı insanları tapmağa, işlərin strukturunu və vaxtını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır;

- könüllülərin işi üzərində nəzarət. Menecer məntiqli istehsal gözləntilərini müəyyənləşdirməyi, təhsildə kömək etməyi, habelə tərs əlaqəni təmin etməyi bacarmalıdır;

- könüllülərin saxlanması. İş qiymətləndirmək və təşviq etmək bacarığı.

Sosial işin səriştləri:

- öz-özünə təhsil alma. Yalnız sosial fəaliyyətin faydasının son alıcısı ilə fərdi təmas nəticəsində yaxud menecerin şəxsi təcrübəsi vasitəsilə problemi dərk etmək mümkündür;

- steykholderlərin axtarışı və onlarla iş. Problemi dərk edən kimi, sahibkar həmin problemin qayğıları ilə eyni dərəcədə məşğul olan insanları və təşkilatları tapmalıdır. Ehtimal olunan stekholderlər məmurlar, lokal cəmiyyətin üzvləri, şirkətin əməkdaşları və kənar peşəkar şəxslər ola bilər;

- marketinq. Bu kontekstdə marketinq anlayışı məhsulu (xidməti) əldə edən tərəfin məhsulun və onun xarakteristikaları haqqında məlumatlandırılması deməkdir.

Beləliklə, sosial sahibkar öz fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün səriştlərin konkret dəstinə malik olmalıdır, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, adi sahibkarlarla və idarəedənlərlə müqayisədə qeyd etdiyimiz səriştlər çeşidi xeyli dərəcədə daha genişdir.

Azərbaycanda sosial sahibkarlığın əsas formaları:

- özəl kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları;
- mikro kreditləşmə təşkilatları: kredit istehlak kooperativləri; mikromaliyyənin dövlət (regional və bələdiyyə) mərkəzləri və fondları; qeyri-dövlət mikromaliyyə təşkilatları (fondları);

- ictimai təşkilatlar və birliklər;
- dövlət və qeyri-dövlət fond təşkilatları;
- korporativ sosial sahibkarlıq.

Qeyd etdiyimiz formalar arasında ümumi halda kredit kooperasiyası institutu sosial sahibkarlığa münasibətdə daha relevantdir. Bu kimi sosial kooperativlər və onların birlikləri özünü maliyyələşdirən sosial müəssisələr, yəni tamamilə özünün sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına maliyyələşən müəssisələr kimi təsnif edilir.

İstehlak kooperativinin tərifinə əsasən, bu cür şirkətin fəaliyyəti yalnız öz iştirakçılarına mikro kreditlərin verilməsinə istiqamətlənir.

İctimai təşkilatların quruluşundakı spesifik xüsusiyyətlər səbəbindən, habelə konkret hədəfə nail olunması ilə bağlı bütün müştərək iştirakçıların nəzərə çarpan yönləndirilməsinə görə, Azərbaycanca sözügedən institutu sosial sahibkarlığa bir konsepsiya olaraq ideoloji baxımdan daha yaxın hesab etmək mümkündür, məhz bu səbəbə görə o, həm fondlar, həm də dövlət tərəfindən onun tətbiqi istiqamətində təşəbbüslərin olmadığına rəğmən ölkədə sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün effektiv fundament qismində xidmət etmək iqtidarındadır.

Bu nəticə ondan qaynaqlanır ki, ictimai təşkilatlar sosial aktivliyin və kiçik qeyri-kommersiya təşkilatların qovuşuğunda yerləşir, habelə konkret sosial dəyərin yaradılması çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılır (təşkilatın nizamnamədə yazılmış məqsədləri vasitəsilə).

Sosial sahibkarlıq konsepsiyasının mərkəzində həmişə təşəbbüskarın tələb olunan ixtisaslaşmaların siyahısı yer alır ki, bura həm də onun motivasiya təbiəti də daxildir. Bütün bunlardan belə bir nəticə hasil edə bilərik ki, ictimai təşkilatların sosial müəssisələr qismində inkişafı ya nəhəng informasiya dəstəyi, yaxud da kənardan əməkdaşların cəlb olunmasını tələb edir.

Mikrokreditləşmə (yaxud mikromaliyyələşmə) sosial sahibkarlıq nəzəriyyəsi ilə unikal bağlılığa malikdir və hər yerdə onun dayanıqlı formalarından ən birincisi və geniş yayılmışı hesab edilir.

Mikromaliyyə təşkilatı (MMT) – fond, qeyri-kommersiya tərəfdaşlığı, təsərrüfat cəmiyyəti yaxud ortaqlığı formasında qeydiyyatla alınmış, mikromaliyyə fəaliyyəti göstərən və mikromaliyyə təşkilatların dövlət reyestrinə salınmış hüquqi şəxsdir.

Mikromaliyyə təşkilatının statusu aşağıdakı istiqamətlər üzrə müvafiq hüquqlar verir:

- borc alanlara mikrobörclər təqdim etmək. MMT-lərin bu cür borcları kiçik biznes subyektlərinə, fərdi sahibkarlara və vətəndaşlara təqdim etmək hüququ vardır;
- mikrobörclərin verilməsi və mikrobörclərin müqaviləsində yer alan öhdəliklərin icrası ilə əlaqədar məsələnin həlli üçün zəruri olan sənədləri və məlumatları borc alan tərəfdən istəmək;
- mikrobörclərin ayrılması haqqında müqavilənin bağlanılmasından motivasiyalı surətdə imtina etmək;
- qanun tərəfindən təyin edilmiş məhdudiyyətlərin nəzərə alınması ilə mikromaliyyə fəaliyyəti ilə yanaşı başqa fəaliyyəti də həyata keçirmək, o cümlədən digər borclar vermək, habelə qanunlarla və təsisədiçi sənədlərlə müəyyən edilmiş qaydada digər xidmətlərin göstərilməsini yerinə yetirmək;
- kreditlər, könüllü (xeyriyyə) ödəmələr və ianələr şəklində, habelə qanunvericilik tərəfindən qadağan edilməyən bütün digər formalarda pul vəsaitlərini cəlb etmək.

Hüquqi şəxslərin, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən vətəndaşların, habelə fiziki şəxslərin əməliyyatları barədə informasiya

mikromaliyyə təşkilatlar tərəfindən kredit tarixçələrin yaradılması məqsədilə kredit tarixçələri bürosunda həyata keçirilməsi üçün verilir, həmin proses kredit tarixçələri bürosu ilə bağlanmış müqaviləyə uyğun şəkildə, orada nəzərdə tutulmuş qaydada və şərtlər çərçivəsində aparılır.

Mikromaliyyə təşkilatının hüquqları çərçivəsinə aşağıdakılar daxil deyil:

- fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi. Sözügedən bu məhdudiyyət fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinə şamil olunur;
- öz təsisçilərinin öhdəlikləri üzrə zəmin qismində çıxış etmək;
- MMT-nin ali idarəetmə orqanının ilkin qərarı olmadan təşkilatın mülkiyyətində olan əmlakın özgəninkiləşdirilməsi ilə bağlı sövdələşmələri yerinə yetirmək yaxud mikromaliyyə təşkilatının əmlakının balans dəyərini azalmasına gətirib çıxara biləcək hər hansı digər əməliyyatları həyata keçirmək;
- xarici valyutada borclar vermək;
- birtərəfli qaydada faiz dərəcələrində və mikroborc müqavilələri üzrə onların təyin edilmə qaydasında, habelə bu müqavilələrin qüvvədə qalma tarixlərində hər hansı dəyişikliklər etmək;
- vaxtından əvvəl öz borcunu (tam və ya qismən şəkildə) qaytarmış və öncədən belə niyyətin olması haqqında MMT-ni xəbərdar etmiş, eləcə də fiziki şəxs (o cümlədən fərdi sahibkar) qismində çıxış edən borcalana qarşı mikroborcun vaxtından əvvəl qaytarılmasına görə cərimə sanksiyalarını tətbiq etmək;
- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin isənilən növlərini həyata keçirmək.

Bu gün Azərbaycanda kommertiya yaxud xeyriyyə əsasında işləyən və digər sosial müəssisələrə müxtəlif üsullar vasitəsilə donor vəsaitlərinin bölüşdürülməsini həyata keçirən fondlar, eləcə də cəmiyyətdə müsbət yeniliklərin və dəyişikliklərin baş verməsini reallaşdıran və sosial sahibkarlığın digər modellərinə uyğun gəlməyən kiçik və orta kommertiya müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Lakin çox təəssüflər olsun ki, iri Azərbaycan korporasiyaları cəmiyyətdə sosial yeniliklərin və dəyişikliklərin aparılmasında kifayət qədər fəal surətdə iştirak etmir. Onlar daha çox donor fəaliyyəti ilə məhdudlaşır ki, bu da Azərbaycanda sosial sahibkarlığın miqyaslarının genişləndirilməsində başlıca fəaliyyət kimi dəyərləndirilə bilməz.

FƏSİL 10. SOSIAL SFERADA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI

10.1. Sosial sferada dövlət-özəl tərəfdaşlığın xüsusiyyətləri

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı – bu, ictimai infrastruktur obyektlərinin texniki xidməti, istismarı, yenidən qurulması yaxud yeni obyektlərin tikilməsi, eləcə də müqavilə ilə və həmin müqavilənin imzalanması anına qüvvədə olan normativ aktların məcmusu ilə müəyyənləşdirilən risklərin, səlahiyyətlərin və məsuliyyətin bölüşdürülməsi şərtləri əsasında belə obyektlərin istifadəsi ilə publik xidmətlərin göstərilməsi üzrə işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə özəl biznes müəssisələrinin dövlət və (və ya) bələdiyyə idarəçiliyi orqanları tərəfindən cəlb edilməsidir.

İctimai infrastruktur dedikdə əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edən sahələrin və müəssisələrin: mənzil-kommunal təsərrüfatı sferasının, mənzil sahələrinin və onların inşasının, sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin, səhiyyə, təhsil, məktəbəqədər tərbiyə sistemi müəssisələri və təşkilatlarının, istirahət və asudə vaxtının keçirilməsi ilə bağlı müəssisə və təşkilatların; pərakəndə satışın, ictimai iaşənin, idman-sağlamlıq müəssisələrinin; sərnişin nəqliyyatı və əhaliyə xidmətlərin göstərilməsi hissəsində rəbitənin; hüquqi və maliyyə-kredit xarakterli xidmətlər təklif edən müəssisələr sisteminin (hüquqi məsləhətlər, notarial kontorlar, banklar) və s. məcmusu başa düşülür.

İctimai infrastruktur insanların tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir və həyatın lazımı səviyyəsinə və keyfiyyətinə zəmanət verməli, eləcə də milli iqtisadiyyatın bütün sferaları üçün insan resurslarının və peşəkar səviyyədə hazırlanmış kadrların təkrar istehsalını təmin etməlidir.

Dövlət nöqteyi-nəzərindən tərəfdaşlıq predmeti. Dövlətin bizneslə bərabər hüquqlu münasibətlərə razılığı dövlət tərəfindən öz vətəndaşları qarşısında daşdığı öhdəliklərin yalnız daha keyfiyyətli və effektiv surətdə yerinə yetirilməsində maraqlı olduğu təqdirdə şərtləndirilə bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, ictimai infrastrukturun vəziyyətinə görə məhz dövlət cavabdehlik daşıyır. DÖT mexanizmi büdcədənkənar mənbələr hesabına hakimiyyət üzərinə düşən öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan yaradır.

Dövlət ictimai infrastrukturun ən iri mülkiyyətçisidir və onun üzərində bu və ya digər şəkildə sərəncam vermək hüququna malikdir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının mümkün tətbiqedilmə sahələri: ərazi inkişaf (o cümlədən, nəqliyyat, energetika); şəhər təsərrüfatı (o cümlədən, mənzil-kommunal təsərrüfatı); sosial sfera (o cümlədən, səhiyyə, təhsil, turizm, mədəniyyət); təhlükəsizlik və asayiş-hüquq qaydası; müdafiə; dövlət idarəçiliyi və başqa sferalar.

Dövlət-özəl əməkdaşlığı prosesində, dövlət-özəl tərəfdaşlığı məfhumunun tərifindən və onun əsas prinsiplərindən irəli gələrək, üç tərəf iştirak edir:

- dövlət, müxtəlif səviyyələrdə hakimiyyət və idarəetmə orqanları timsalında;

- son məhsulun istehlakçısı kimi fərd, habelə eyni zamanda məhsulun istehlakçısı və məhsulun formalaşmasına təsir göstərmək iqtidarında olan hərəkətedici qüvvə qismində çıxış edən vətəndaş cəmiyyəti;

- özünə daha sərfəli şərtlər çərçivəsində məhsulun yaradılması prosesində fəal surətdə iştirak etmək istəyində olan biznes institutu.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı məfhumuna üç əsas prinsip daxildir:

- effektivliyə səmtləşmə;
- infrastruktur obyektinin həyat tsiklinə səmtləşmə;
- risklərin və məsuliyyətin bölüşdürülməsi.

Təcrübədə bu o deməkdir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı lehinə edilən seçim yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, infrastruktur obyektinin bütün həyat tsiklinin nəzərə alınması və risklərin qiymətləndirilməsi əsasında ənənəvi dövlət sifarişinin effektivliyi ilə müqayisədə dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsindən əldə olunan iqtisadi effektivliyin daha yüksək olacağı təhlil yolu ilə müəyyən ediləcəkdir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının publik infrastruktur sahəsində layihələrin həyata keçirilməsinin alternativ üsulu qismində istifadə olunması təkə dövlət sifarişçisinin müvafiq qərar qəbul etmək hazırlığından asılı deyil.

Azərbaycan Respublikasının Bütçə Məcəlləsi, hər bir konkret vəziyyətdə dövlət orqanlarını həm investisiya, həm də sonrakı xərclərin qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün ən səmərəli variantı tapmağı tövsiyyə edir. Eyni zamanda, DÖT digər mümkün yollardan biri kimi qəbul edilir. Hər bir layihənin başlanğıc nöqtəsi aşağıdakı ehtiyacdən irəli gəlir:

- yeni bir obyektin tikintisi;
- daşınmaz əmlak obyektlərinin yenidən qurulması;
- infrastruktur obyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması.

Ehtiyacı müxtəlif şərtlər diktə edə bilər.

Sosial infrastrukturun yeni obyektlərinin yaradılması zərurəti çox vaxt demoqrafik amillə müəyyənləşir. Digər hallarda qanunvericilik qaydasında təyin edilmiş normativlər və standartlar mövcud komplekslərinin sanasiyasını (sağlamlaşdırılmasını) tələb edir. Bundan əlavə, siyasi amillər və regionun cəlbediciliyini yüksəltmək istiqamətində ortaya qoyulan səylər və istəklər də nəzərə alınmaya bilməz.

Layihənin gələcək effektivliyi infrastruktur kompleksinin cari vəziyyətinin təhlili keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır. İlk vəziyyətin səthi dəyərləndirilməsi bütövlükdə layihənin həyata keçirilməsi prosesinə mənfi təsir göstərə bilər.

Daşınmaz əmlak obyektlərinin cari vəziyyətinin təhlili yenidənqurma və sanasiya (sağlamlaşdırma) layihələri üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman köhnəlmə səviyyəsi barədə deyil, eləcə də həm cari, həm də gələcək xərclərin (həyat tsiklinin xərclərinin) səviyyəsi barədə də təsəvvürlər əldə etmək çox vacibdir. Belə olan halda layihənin effektivliyi, ilk növbədə, onun məqsədəuyğunluğu və işlərin həcmnin hesablanması düzgünlüyü ilə müəyyən

ediləcəkdir.

Məsələn, bir sıra hallarda köhnəlmiş konstruksiyalarda yenidənqurma işləri aparmaqdansa yeni tikintini həyata keçirmək daha effektiv ola bilər. Digər hallarda yenilərini inşa etməklə müqayisədə mövcud obyektlərin tikintisini tamamlamaq yaxud onları yaxşılaşdırmaq daha əlverişli və sərfəlidir.

Cari vəziyyətin təhlilinin aparılması zamanı həmçinin onun gələcəkdə necə dəyişilə biləcəyini proqnozlaşdırmaq da lazım gəlir. Məsələn burasındadır ki, infrastrukturalayihələri uzunmüddətli layihələr sırasına daxildir, məhz bu səbəbə görə layihənin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi tələbatın perspektivli qiymətləndirilməsinə söykənməlidir. Cari vəziyyətin aparılmış təhlili sayəsində əldə olunmuş qənaətlərə əsasən gələcək nəticəni müəyyənləşdirən hədəf qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunur. Bu hədəf vəsaitləri hansı üsulla daha yaxşı xərcləmək lazımdır sualına deyil, yekunda nələrə nail olmaq lazımdır sualına cavab verməlidir. Bu zaman aparılan diskussiyalarda hökumət nümayəndələri ilə yanaşı həm hakimiyyətin səlahiyyətli orqanlarının, həm də infrastrukturun gələcək istifadəçilərinin nümayəndələrinin də iştirak etməsi lazımdır.

Bir qayda olaraq, dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin hazırlanması prosesinə xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi təcrübəsinə müraciət etmək tövsiyyə olunur. Tamamilə aydındır ki, məsləhətçilərin seçilməsi zamanı təkcə onların səriştəlilik və ixtisaslaşma səviyyəsini deyil, həmçinin xidmətlərin göstərilməsində obyektivliyi və müstəqilliyi də qiymətləndirmək lazımdır.

Məsləhətçilərin cəlb edilməsi aşağıdakılar hesabına dövlət sifarişçisinə sərfəli ola bilər:

- məsləhətçilər qabaqcıl təcrübə və nou-hau biliklərinə malikdir;
- məsləhətçilər tədbirlərin və müddətlərin planlaşdırılmasını, habelə layihənin idarəçiliyini ciddi surətdə təmin edir;
- məsləhətçilər layihələndirmə komandasında və potensial tərəfdaşlarla münasibətlərdə moderator funksiyasını yerinə yetirir;
- məsləhətçilər işi heyətinə yüklənmənin aşağı salınmasına səbəb olur.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı prinsiplərinə uyğun olub-olmadığına layihənin ilkin olaraq test edilməsi və həmin layihənin yararlılığı barədə qərarın qəbul edilməsi.

“Yararlılıq testi” çərçivəsində aşağıdakı vəzifə qoyulur: planlaşdırılan investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizminin effektiv surətdə istifadəsinin mümkünlüyünü prinsiplial cəhətdən başa düşmək. Zəruri bilik və təcrübənin olduğu təqdirdə sözügedən bu təhlil hökumət tərəfindən müstəqil surətdə aparıla bilər.

“Yararlılıq testi”nin yerinə yetirilməsi zamanı layihədən asılı olmayan meyarlara nəzər salınır. Həmin meyarlara aşağıdakılar daxildir:

- uzunmüddətli planlaşdırma imkanı;
- siyasi maneələr;
- idarəetmə maneələri;

- hüquqi məhdudiyətlər;
- dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı təcrübə;
- idarəetmə resurslarının mövcudluğu.

Uzunmüddətli planlaşdırma imkanı dedikdə, ilk növbədə, dövlət idarəetmə orqanlarının uzunmüddətli öhdəlikləri öz üzərinə götürmək hazırlığı nəzərdə tutur. Burada həmçinin inkişaf institutlarından yaxud dövlət proqramları çərçivəsində maliyyə iştirakının əldə olunması variantlarını nəzərdən keçirməyə dəyər.

İdarəetmə maneələri dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsində hökumətin malik olduğu bilik və təcrübənin kifayət etməyəcək dərəcədə olmasında özünü büruzə verir ki, bu da layihənin hazırlıq müddətini əhəmiyyətli dərəcədə uzada və kəmiyyəti reallaşdırılmadan öncəki xərclərə qədər artırma bilər.

Bundan əlavə, əgər layihə belə bir sferada həyata keçirilsə ki, orada dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizminin istifadə təcrübəsi mövcud deyil, o zaman ümumi şəraitin kompleksli təhlilinin müstəqil surətdə aparılması zərurəti və bununla bağlı olan təşkilədıcilik riskləri variantlarının nəzərdən keçirilməsinin sonrakı prosesindən imtinaya gətirib çıxara bilər.

İdarəetmə resurslarının mövcudluğu əhəmiyyətli meyar kimi dəyərləndirilməlidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinə rəhbərlik etməsi müvafiq təşkilədıcı əsaslarının olmasını tələb edir. Təşkilədıcilik strukturu siyasi (səlahiyyətli hakimiyyət orqanı) və idarəetmə səviyyələrinə malik olmalıdır. İdarəetmə səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi üzrə qrupla yanaşı həmçinin operativ rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirən işçi qrupunu da yaratmaq lazımdır. Bütün bunlar xeyli sayda idarəçilik kadrlarının cəlb olunmasını tələb edir ki, bu da bələdiyyə vahidi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin həyata keçirilməsinə mane olan səbəblərin xarakteristikası.

İctimai (Publik) sektora yatırılan investisiyalarda dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinin payı sabit şəkildə artır. Eyni zamanda, iddia etmək olar ki, planlaşdırılan dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələri daha çox hazırlıq prosesinin müxtəlif mərhələlərində rədd edilir.

Layihələndirmə mərhələsində imtina, ilk növbədə, siyasi mənfi rəy və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin alternativ formalarından istifadə hazırlığı ilə bağlıdır. Bu zaman dövlət və bələdiyyə idarəetmə təşkilatları çox vaxt dövlət-özəl tərəfdaşlıq şərtləri üzrə layihənin reallaşdırılmasının müxtəlif variantlarının səciyyəvi müzakirələrini təşkil edir ki, onlar da ilk əvvəldən dövlət-özəl tərəfdaşlığı sxemlərinin imtinasına yönəlir. Dövlət sifarişçisinin kifayət qədər məlumatlı olmaması və xarici məsləhətçilərin cəlb edilməsinin istənilməməsi buna gətirib çıxarır ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığına söykənən reallaşdırma variantı daha da inkişaf etmir. Effektivlik təhlilinin nəticələri çox vaxt dövlət sifarişçisinin ilkin gözləntilərinə uyğun gəlmir. Dövlət-özəl

tərəfdaşlığının lobbiçilərinin qərara aldıkları mövqelərin nə dərəcədə güclü olduğundan asılı olaraq, bu, sazişin imzalanmasından bilavasitə öncə, yaxud ilkin mərhələdə (əlverişli variant) təyin edilə bilər.

“Yararlılıq testinin” vaxtlı-vaxtında aparılması effektivlik təhlilinin aparılmasından öncə əhəmiyyətli məhdudiyyətləri üzə çıxara bilər. Həmin prosedura laqeyd münasibət dəyişməz nəticə şəraitində əlavə xərclərin yaranması səbəbinə çevrilə bilər.

Layihələndirmədən öncəki tədqiqat və araşdırmalarla paralel şəkildə dövlət-özəl layihəsinin həyata keçirilməsinin müqavilə konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və formalaşdırılması baş verir. Layihənin iştirakçıları qismində çıxış edən Dövlət sifarişçisi, özəl tərəfdaş, maliyyələşdirən orqanlar, mümkün subpodratçılar, inkişaf institutları, istifadəçilər və s. arasında bütün uzunmüddətli münasibətlər müqavilə əsasında tənzimlənə bilər.

Razılmaşma mexanizmi sistemində başlıca halqa qismində publik tərəfdaş və layihə cəmiyyəti arasında münasibətlər çıxış edir ki, həmin münasibətlərin bir sıra maddələr üzrə tənzimlənməsinin aparılması lazımdır. Bunların arasında, məsələn, layihənin həyata keçirilməsi mərhələsində xidmətlərin məzmununun təsviri, risklərin bölüşdürülməsi, öhdəliklərin təmin edilməsi, özəl tərəfdaşa dəymiş zərərlərin ödənilməsi, müqavilənin icrası üzərində nəzarət və sair.

Layihə sazişinin elementləri. Bir qayda olaraq məhz dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında saziş formasında dövlət idarəçiliyi orqanları və layihə cəmiyyəti arasında bağlanmış müqavilə ənənəvi üsulla investisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı istifadə olunan kontraktlardan bir sıra əhəmiyyətli xarakteristikalarla fərqlənir. Münasibətlərin uzunmüddətli bir dövrü əhatə etməsi, habelə xarici şəraitin dəyişmək ehtimalının olması səbəbindən müqavilə təkcə daha detallaşdırılmış deyil, həmçinin, eyni zamanda, daha çevik olmalı, eləcə də nəzarət və monitoring mexanizmlərini nəzərdə tutmalıdır.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, dövlət idarəetmə orqanları ayrı-ayrı işləri və (və ya) xidmətləri deyil, xidmətlər paketini alır ki, ona uyğun şəkildə özəl tərəfdaş infrastruktur obyektinin layihələndirilməsini, tikintisini, maliyyələşməsini, istismarını və hətta bəzi hallarda istifadəsini həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürür. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında sazişə işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi, kredit müqavilələri, icarə yaxud alqı-satqı müqavilələri və s. daxil ola bilər.

Müqavilələrin işlənilib hazırlanması ilə bağlı transaksiya xərclərinin aşağı salınması məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığı üzrə səlahiyyətlərin regional və dövlət mərkəzləri səviyyəsində tipik sazişlər formalaşır. Bu zaman belə bir standartlaşdırmanın mümkünlüyü təkcə detallaşmanın müəyyən səviyyəsinə qədər baş verməsi ilə məhdudlaşmır. Tipik, səciyyəvi sazişlər dövlət sifarişçisi üçün müəyyən bir oriyentir və baza qismində çıxış edərək, konkret layihənin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərti ilə sona qədər işlənilib hazırlanmalıdır.

10.2. Dövlət-özəl tərəfdaşlığın xarici təcrübəsi

Rusiyada ilk dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsi təqribən 20 il bundan əvvəl başlamışdır: belə ki, Cənub Butovda və Zelenoqradda sutəmizləyici stansiyalar, Moskvada lil çöküntüsünün emalı üzrə kompleks inşa edilmişdir.

Bugünkü gündə Rusiyada bir sıra dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələri reallaşdırılır və bu, əsasən nəqliyyat və kommunal təsərrüfatı sferasında baş verir.

Yol infrastrukturunun¹ daha məşhur layihələri aşağıdakılardır: Moskva – Sankt-Peterburq sürətli avtomobil yolunun ödənişli əsaslı 15-58-ci km hissəsinin, eləcə də Odintsovo şəhərinin ətrafından keçməklə M1 “Moskva – Minsk” avtomobil trassının Moskva dairəvi avtomobil yoluna yeni çıxışının tikintisi və istismarı, habelə “Pulkovo” aeroportunun yenidən qurulması və modernləşdirilməsi.

Bundan əlavə, hal-hazırda Rusiyada 20 milyondan artıq su istehlakçısına özəl operatorlar vasitəsilə xidmət göstərilir. “Avrasiya” ASC tərəfindən həyata keçirilən layihə (Rostov-na-Donu şəhəri) Şərqi Avropada ən böyük, son dərəcə nəhəng layihə kimi dəyərləndirilir.

Ən yaxın gələcəkdə sosial infrastrukturda pilot layihələrinin geniş şəkildə həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu kimi layihələrə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən böyük tələbat vardır, və investorlar xəstəxana və poliklinikalara, məktəblərə və məktəbəqədər müəssisələrə, universitetlərə öz maraqlarını gizlətmir.

Rusiyada dövlət-özəl tərəfdaşlığı şərtləri çərçivəsində irimiq yaşlı infrastruktur sınaq layihələrinin fəal surətdə reallaşdırılmasına keçid global iqtisadi böhranın başlanğıcı ilə üst-üstə düşmüşdür. Bununla yanaşı, bir sıra konsessiyalı layihələrin həyata keçirilməsini uğurla başa çatdırmaq mümkün olmuşdur. Təkcə 2009-cu ildə Rusiyada infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında 6 regional qanun qəbul edilmişdir. Hakimiyyətin regional orqanlarının tərkibində dövlət-özəl tərəfdaşlığı mərkəzləri yaranır ki, onların başlıca hədəfi – belə layihələrin həyata keçirilməsidir. Və artıq 2014-cü ilə qədər ölkənin 60-dan çox regionu dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında sazişlər imzalamışdır.

Azərbaycan qanunvericiliyində kontraktlar barədə bir sıra müddəalar mövcuddur ki, onların başlıca məqsədi publik sifarişçinin və özəl tərəfdaşın risklərini bölüşdürməkdən ibarətdir. Bizim ölkədə dövlət sifarişi, icarə (lizing), konsessiyalar, xüsusi iqtisadi zonalar, məhsulun bölüşdürülməsi haqqında sazişlər barədə qanunlar qəbul edilmiş, eləcə də əsas institutlar (Tarif Şurası, investisiya fondları) yaradılmış və onların fəaliyyətinin qaydası müəyyən edilmişdir.

Əsas funksiyalardan biri dövlət-özəl tərəfdaşlığı alətlərinin istifadəsini nəzərdə tutan və dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, habelə ictimai infraqurkura əsaslı kapital qoyuluşlarına büdcədənənar

¹ Nəqliyyat infrastrukturunu - daşımaları həyata keçirən və xidmət göstərən bütün sənaye və nəqliyyat müəssisələrinin cəmi.

maliyyələşməni cəlb etməyə imkan verən infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsidir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında qanunlarda adətən hakimiyyət orqanı tərəfindən bütün təşkiledicilik prosesi nəzərdə tutulur. Onlar layihələrin regional proqramının işlənilib hazırlanmasını, layihənin hazırlanması barədə qərarın qəbul edilməsini, layihələndirmədən öncəki işlərin aparılmasını, layihənin hazırlanmasını, müsabiqə sənədləşməsinin və müsabiqə şərtlərinin formalaşdırılmasını, dövlət-özəl tərəfdaşlığı sazişinin bağlanması haqqında qərarın qəbul edilməsini, onun bağlanması hüququ ilə bağlı müsabiqənin keçirilməsini, onun şərtlərinin formalaşdırılmasını, sazişin bağlanılmasını və onun icrası üzərində nəzarətin təşkil olunmasını reqlamentləşdirir.

Publik sifarişçi dövlət-özəl layihəsinin həyata keçirilməsinə görə cavabdehlik daşıyır, onun təşkilatçısı qismində isə dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanı (administrasiya) çıxış edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin təşkili — bu, özəl tərəfdaşın seçilməsi üçün publik prosedurun hazırlanması və keçirilməsi və layihənin hədəflərinə nail olunması üzrə tərəflərin fəaliyyətini, hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyənləşdirən kontraktın onunla bağlanması prosesidir. Bu kifayət qədər əməktutumlu, administrasiya və biznes arasında münasibətləri rəsmiləşdirmək zərurəti ilə bağlı bir vəzifədir.

Əgər ictimai infrastruktur sferasında təşəbbüs biznesdən irəli gəlsə, o zaman özəl investorun riskləri, bir qayda olaraq, hədsiz dərəcədə yüksəkdir, dövlət isə bu kimi layihələrin həyata keçirilməsində çox da böyük həvəslə iştirak etmir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin təşkilediciliyi özündə dörd mərhələni ehtiva edir:

Özəl tərəfdaşın cəlb edilməsi ilə layihənin yerinə yetirilməsinin mümkün büdcə və makroiqtisadi effektivliyinin təhlili əsasında inkişafın sahəvi, regional yaxud bələdiyyə strategiyasının həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığının istifadəsinin strateji planlaşdırılması.

Layihənin hazırlanması, o cümlədən:

- özəl tərəfdaşın nail olmalı olduğu effektivlik və keyfiyyət məqsədli meyarların müəyyən edilməsi;
- layihə sənədləşmənin, o cümlədən kontraktın və ya başqa zəruri sazişlərin, və (və ya) qanunvericilik hakimiyyətinin qərarlarının, və (və ya) dövlət yaxud bələdiyyə idarəçiliyi orqanları tərəfindən kontraktın şərtlərinin icra edilməsinin təmin olunması üzrə digər normativ aktların işlənilib hazırlanması;
- potensial layihədə iştirak etməsi barədə qərarın qəbul edilməsi üçün potensial tərəfdaşa biliklərin zəruri həcmi təqdim edən layihənin informasiya paketinin formalaşdırılması;
- özəl tərəfdaşın seçimi ilə bağlı müsabiqənin keçirilməsi üçün sənədləşmənin işlənilib hazırlanması;
- məlumatlandırma və potensial özəl tərəfdaşlarla məsləhətləşmələrin keçirilməsi.

Layihənin həyata keçirilməsi haqqında lazımi icra və qanunvericilik hakimiyyəti orqanları tərəfindən qərarın qəbul edilməsinin dəstəklənməsi, o cümlədən zəruri ictimai dinləmələrin, publik və digər prosedurların keçirilməsi.

Hakimiyyət orqanı qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, onların həyata keçirilməsi səriştə ilə yerinə yetirilməlidir. Bura layihənin həyata keçirilməsi haqqında qərarın icrasının dəstəklənməsi, o cümlədən özəl tərəfdaşın seçilməsi üzrə müsabiqə yaxud başqa prosedurun keçirilməsi, layihənin reallaşdırılması ilə bağlı kontraktın imzalanması məqsədilə müsabiqənin qalibi ilə danışıqların aparılması, özəl tərəfdaşın maliyyə-kredit təşkilatları ilə maliyyələşmənin cəlb edilməsi məsələləri ilə əlaqədar keçirilən danışıqlarda iştirak etməsi, artıq formalaşdırılmış dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin birgə maliyyələşməsi məsələləri ilə bağlı sazişlərin bağlanması kimi vəzifələr daxildir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində dövlət tərəfindən öhdəliklərin qəbul edilməsi rəqabət haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq şəkildə aparılmalıdır, daha effektiv özəl tərəfdaş üzə çıxarılmalı, bu zaman uzunmüddətli siyasi riski aşağı salmaq məqsədilə legitimlik təmin edilməlidir (hakimiyyət dəyişikliyi baş verdiyi təqdirdə administrasiyanın öhdəliklərin icra edilməsindən imtina olunması). Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin təşkilinin nəticəsi qismində özəl tərəfdaşın seçilməsinin publik proseduru və onunla dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin məqsədlərinə nail olunması istiqamətində tərəflərin fəaliyyətini, hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirən kontraktın bağlanması, habelə özəl tərəfdaş və hakimiyyət orqanı tərəfindən öhdəliklərin icra olunmasının monitorinqinin həyata keçirilməsi çıxış edir.

İctimai infrastrukturun vəziyyətinə və, deməli, dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin təşkilinə görə məsuliyyət dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanları üzərindədir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində xarici ölkələrin topladığı təcrübə regional və bələdiyyə səviyyəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığın təşkilinə maneçilik törədən bir sıra çatışmazlıqları üzə çıxarmağa imkan vermişdir ki, onların sırasında:

- dövlət idarəetmə orqanlarında layihələrin keyfiyyətli şəkildə hazırlanması üzrə müvafiq təcrübənin olmaması;
- ölkədə dövlət-özəl tərəfdaşlığın mövcud olan hüquqi mexanizmləri barədə informasiyanın çatışmazlığı;
- kadrların kifayət etməyəcək qədər ixtisaslaşma səviyyəsi;
- layihələrin həyata keçirilməsi sxemlərinin seçilməsi zamanı büdcə maliyyələşməsi modelinin prioritet təşkil etməsi;
- yerlərdə nazirlik və idarələrin fəaliyyətində əlaqələndirmənin olmaması.

Administrasiya tərkibində yuxarıda sadaladığımız problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin hazırlanması, işə salınması və idarəetməsi üzrə xüsusi orqanların yaradılması məqsədəuyğun hesab

olunur.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı regional mərkəzlərinin konkret işi dövlət-özəl tərəfdaşlığı şərtləri ilə həyata keçirilən layihələrin seçilməsindən, regional inkişafın tələbatları nöqtəyi-nəzərdən onların effektivliyin qiymətləndirilməsindən, regional hakimiyyətlərin təsdiqinə layihələrin təqdim olunmasından, müsabiqələrin hazırlanmasından, kontrakt və başqa sənədləşmənin təsdiqlənməsindən, layihələr çərçivəsində sövdələşmələrin maliyyə bağlantısı üçün şəraitin yaradılmasından, layihələrin reallaşdırılmasının monitorinqindən və kontraktların şərtlərinin tənzimlənməsindən ibarətdir.

Regional və bələdiyyə inkişafına dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi prosesi hakimiyyət orqanları tərəfindən dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin maraqlı investorlara təklif edilməsi məqsədilə müntəzəm surətdə formalaşdırılması üçün zəruri şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Buna layihənin ilkin hazırlanması və müsabiqə prosedurlarının aparılması yolu ilə nail olunur (o cümlədən, layihənin konsepsiyasının, texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının, hüquqi modelinin, maliyyə modelinin, texniki həllin işlənib hazırlanması).

10.3. Dövlət-özəl tərəfdaşlığının prioritetli tətbiq sferaları

Kommunal infrastruktur özəl investor baxımından daha perspektivli sahə hesab olunur. Kommunal sektorda infrastruktur bazasında istehlakçılara - əhaliyə və müəssisələrə ödənişli kommunal xidmətlər göstərilir. Beləliklə, infraquruluqda yatırılan investisiyaların qaytarılmasının qeyri-büdcə mənbələri mövcuddur. Bundan əlavə, bugünkü gündə mənzil-kommunal xidmətlərinə qüvvədə olan tariflər kifayət qədər yüksəkdir, odur ki, sözügedən infraquruluqun modernləşdirilməsi nəticəsində çəkilən xərclərin aşağı salınması hesabına yatırılan investisiyaların qaytarılmasının real imkanı mövcuddur. Nümunələrə müraciət edək.

Lokal təmizləyici qurğuların tikintisi şəhərlərin təmizlənməmiş çirkab suların axıdılması probleminin həlli nöqtəyi-nəzərindən zəruridir. Hal-hazırda Azərbaycanın bir çox yaşayış məntəqələrində istismar olunan təmizləyici qurğular çirkab suların miqdarının öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyil. Şəhərlərin fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə kanalizasiya infraquruluqunu modernləşdirilməlidir. Əgər bu problem uğurla və qısa müddət ərzində öz həllini tapırsa, şəhərin inkişafı prosesi yaxşılaşır, mövcud infraquruluqda yeni ərazilərin qoşulması imkanı yaranır, infraquruluqla təmin edilmiş bələdiyyə torpaqlarının satışı davam edir, bu da büdcə gəlirlərinin artırılmasına gətirib çıxarır.

Küçə işıqlandırılması üzrə layihələrin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etmək imkanı verir, çünki kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması şəraitində xidmətlərin göstərilməsinə və istehlak olunmuş elektrik enerjisinə sərf olunan xərclər azalır.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələrində nasos stansiyalarının modernləşdirilməsi üzrə layihələr də həmçinin onların elektrik enerjisi sərfiyyatının 40%-ə qədər azalmasına gətirib çıxarır.

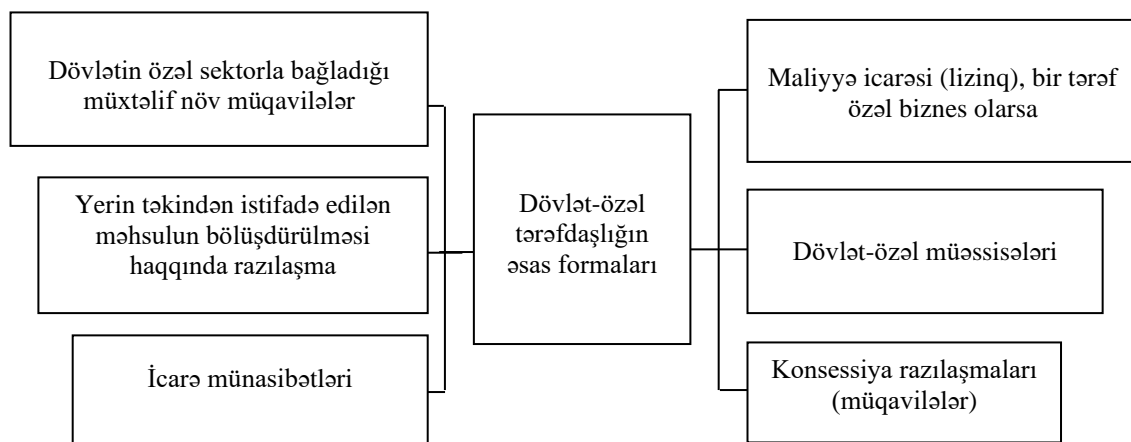
Sözügədən bu layihələrin həyata keçirilməsi BOLT sxemi üzrə baş verir (“İnşa et → Publik sifarişçiyə icarəyə ver → Publik sifarişçinin mülkiyyətinə ötür”).

Sosial infrastruktur da həmçinin özəl investor üçün perspektivlidir. Sosial sferada bələdiyyə infrastrukturu bazasında istehlakçılara ödənişsiz və ödənişli xidmətlərin göstərilməsi baş verir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələri enerjieffektivli, resursqənaətli texnologiyaların tətbiqinə səbəb olur, çünki onların istifadəsi uzunmüddətli perspektivdə investordan xərclərinin aşağı salınması üçün mənbə kimi xidmət edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığın formaları. Xarici ədəbiyyatda dövlət və biznes tərəfdaşlığının müxtəlif təsnifatları mövcuddur (Şəkil 10.1).

Alimlərin ümumi rəyinə görə, hal-hazırda dünyada dövlət-özəl tərəfdaşlığının vahid modeli yoxdur.

Şəkil 10.1. Dünya praktikasında istifadə olunan dövlət-özəl tərəfdaşlığın əsas formaları

Məlumdur ki, ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən bir çox ölkələr dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərini ən müxtəlif hüquqi və maliyyə sxemlərinin tətbiqi ilə istehsal, sosial-məişət və sosial-mədəni infrastruktur sferasında tətbiq etməyə başladı.

Həmin vaxtdan başlayaraq dünyada dövlət-özəl tərəfdaşlığının iki baza modeli: “fransız” və “ingilis” modelləri kifayət qədər geniş yayılmışdır. Məlumdur ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı formalarından biri olan infrastruktur obyektlərinin nümayəndəlik idarəçiliyi sferasında Fransa müxtəlifliyi ilə diqqət çəkən çoxəsrli təcrübəyə malikdir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının “ingilis modeli” kimi adlandırılan bir modelin əsası 1992-ci ildə qoyulmuşdur, həmin dövrdə C.Meycorun başçılıq etdiyi hökumət dövlət mülkiyyətinin yeni idarəetmə konsepsiyası – “Özəl maliyyə təşəbbüsü” haqqında açıqlamalar vermişdir. Adıçəkilən həmin konsepsiyaya uyğun olaraq, özəl sektorun nümayəndələri ilə xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı

uzunmüddətli kontraktlar və sazişlər bağlanılır ki, imzalanmış həmin sənədlər, bir qayda olaraq, özündə investisiya səciiyyəvi öhdəliklər ehtiva edir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığının “ingilis” modelində əhaliyə xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar öhdəliklərin cavabdehliyi üzrə məsuliyyət dövlət sektoru üzərində qalır.

XX əsrin 90-cı illərin əvvəlindən başlayaraq Böyük Britaniyada hal-hazırkı dönmə qədər sosial-mədəniyyət sferasında, nəqliyyatda və müdafiə sahəsində ümumi məbləği 32 milyard avrodan çox olan 450-dən artıq layihə həyata keçirilmişdir.

Bugünkü gündə biz dövlət-özəl tərəfdaşlığın müxtəlif formalarının inkişaf etdiyi dövlətlərin sayının daim artdığını müşahidə edirik.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində analoji layihələrin inkişafı istiqamətində aşağıdakı tendensiyaları qeyd edə bilərik:

- bir sıra Avropa ölkələrində (İrlandiya, Portuqaliya, İspaniya və İtaliyada) müvafiq layihələrin həyata keçirilməsində dövlət-özəl tərəfdaşlığını asanlaşdıran qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir;

- Niderlandda, Almaniyada və Avstriyada reallaşdırılan dövlət-özəl tərəfdaşlığın pilot layihələri hələlik ilkin işlənilib hazırlanma mərhələsindədir. Almaniyada dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişlənməsi prosesi ilə əlaqədar infrastrukturun inkişafı perspektivləri sahəsində daha böyük ümidlər səsləndirilir, gözləntilər ortaya qoyulur;

- infrastrukturun inkişafında əvvəlki AB üzvlərindən geri qalan Avropa Birliyinin yeni üzvləri - Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Xorvatiya və Polşa – dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan layihələr hazırlamağa və həyata keçirməyə ciddi ehtiyac duyur;

- Kanada və Avstraliyada dövlət-özəl tərəfdaşlığı konsepsiyası dövlət proqramlarına daxil edilmişdir;

- bir çox inkişaf edən ölkələrdə (Çin, Malayziya, Argentina və bu kimi digər dövlətlərdə) də həmçinin dövlətin və özəl biznesin iştirakı ilə ilk layihələrin işlənilib hazırlanması baş verir.

Ümumilikdə, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq keçid iqtisadiyyatına malik və inkişaf edən ölkələrdə 2700-dən artıq dövlət-özəl tərəfdaşlığı, o cümlədən həmçinin sosial infrastruktur sferasında da yaradılmışdır.

Dünya ölkələrində toplanmış dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin təhlili sosial infrastruktur sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında layihələrin həyata keçirilməsinin iqtisadi effektivliyini və perspektivlərin reallığını təsdiq edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının əsas formalarına nəzər salaq.

Konsessiya, publik mülkiyyətin özəl iştirakçı tərəfindən icarəyə götürülməsi və onun yaxşılaşdırılması üzrə investisiya müqaviləsi. Yeni obyekt inşa edilir yaxud mövcud obyektin (adətən sistemin) yenidən qurulması aparılır, tikinti işləri tamamlandıqdan dərhal sonra həmin obyekt publik iştirakçıya verilir, özəl investor isə danışılmış müddət ərzində onun idarəçiliyini yerinə yetirir. Yatırılmış vəsaitlərin qaytarılması anına qədər obyektin kommersiya əsaslarla

istifadəsi ilə əlaqədar müvafiq hüquqların investora ötürülməsi yolu ilə əsaslı kapital qoyuluşların nəticələrinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən istifadə olunmasından imtina sənədi rəsmiləşdirilir.

Xidmət müqaviləsi. Məsələn, istilik-generasiya obyektlərinin idarəçiliyi haqqında müqavilə, “istilik dispetçeri” adı altında tanınan kontrakt, publik sifarişçi tərəfindən minimum məbləğdə yatırılan investisiya vəsaitləri hesabına qazanxanaların effektivliyini 20% artırmağa imkan yaradır.

BOLT müqaviləsi. Özəl investor tərəfindən yeni obyektin inşa edilməsi üzrə investisiya müqaviləsi və mülkiyyət hüquqlarının keçidi ilə publik sifarişçi tərəfindən həmin obyektin icarəyə götürülməsi.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının bütün modelləri üçün ümumi cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- hazır obyektin dəyəri hissə-hissə, möhlətlə ödənilib alınması yolu ilə əsaslı kapital qoyuluşların nəticələrinin maliyyələşdirilməsi üzrə büdcə xərclərinin gələcək zamanlara keçirilməsi;
- kontraktların icrasının nəticələrinə görə yaradılmış obyektlərin və həyata keçirilmiş yaxşılaşdırılmaların dövlət (bələdiyyə) mülkiyyətinə keçidi;
- tam hazır vəziyyətdə təhvil vermək şərti ilə inşa işlərinin yerinə yetirilməsi – özəl investora öncədən müəyyən edilmiş smeta çərçivəsində obyektlərin vaxtılı-vaxtında istismara buraxılması ilə əlaqədar məsuliyyətin ötürülməsi;
- dövlət-özəl tərəfdaşlığı müqaviləsi çərçivəsində dövlət sifarişçisinin investora qarşısında daşdığı öhdəliklərin təmin edilməsi istiqamətində tətbiq edilə biləcək büdcədən kənar mexanizmlərin formalaşdırılması (normativ hüquqi və kontrakt sənədləşməsi).

Özəl kapitalın iştirakı ilə tərəfdaşlıq formasının seçimi hökumətin, bələdiyyənin yaxud əmlakın idarəetməsini həyata keçirən və sifarişin yerləşdirilməsi zamanı sifarişçi qismində çıxış edən orqanın qarşıya qoyduğu hədəflərdən, eləcə də dövlət tərəfindən biznesə ötürülən mülkiyyət səlahiyyətlərinin həcmindən asılıdır. Konkret layihələrdə dövlət-özəl tərəfdaşlığın formasını müəyyənləşdirən əsas faktorlar aşağıdakılardır:

- milli qanunvericiliyin xüsusiyyətləri;
- investisiya risklərinin bölüşdürülməsi sxemləri;
- tərəfdaşlıq kontrakt müqavilələri üçün lazım olan təşkiləddicilik təcrübəsi;
- layihənin yaxud fəaliyyət növünün sahə mənsubiyyəti;
- xidmətlərə görə ödəyicinin (ödəyicilərin) və onun (onlar) üçün forma seçiminin fəsadlarının müəyyənləşdirilməsi.

Ümumdünya bankının eksperti D.Delmon dövlət-özəl tərəfdaşlığın formaları barədə mövcud təsəvvürləri aşağıdakı qaydada ümumiləşdirmişdir: “...dövlət-özəl tərəfdaşlığına dair tətbiq edilə biləcək kommersiya sazişləri və kontrakt konstruksiyaları malik olduqları formalarına görə son dərəcə müxtəlifdir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə bağlı Ümumdünya bankının təklif etdiyi təsnifat – bu, publik sektor üçün sadaladığımız sxemlərdən konkret olanların istifadə edilməsi ilə bağlı təlimatlar (göstərişlər) deyil, daha çox özəl şirkətin həyata keçirilən layihəyə hansı metodlarla cəlb oluna biləcəyi ilə bağlı nümunələrdir. İddia etmək olar ki, ölkənin, sahənin, layihənin yaxud problemin məzmununu hər şeydən yaxşı nəzərə alan sxemdən savayı ideal bir sxem mövcud deyil” [165].

Hal-hazırda Azərbaycanda dünya praktikasında istifadə olunan dövlət-özəl tərəfdaşlığının bütün əsas formaları tətbiq, konsessiya sazişləri çıxmaq şərtilə, edilə bilər.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı kontraktının bağlanması ilə əlaqədar keçirilən müsabiqənin şərtlərindən biri qalib şirkət tərəfindən layihənin həyata keçirilməsini maliyyələşdirmək öhdəliyinin öz üzərinə götürülməsidir. Yerli maliyyələşmə bazarının cari vəziyyətini, habelə yüksək kapitaltutumluğu və yatırılan vəsaitlərin qaytarılmasının uzunmüddətli dövrü kimi (başqa sözlə desək, “uzun” və ucuz resursları tələb edən) infrastruktur layihələrinin xarakteristikalarını nəzərə alsaq, Azərbaycanda reallaşdırılan layihələr aşağıdakı təşkilatlardan vəsaitlər əldə edə bilər:

- Azərbaycan və beynəlxalq inkişaf institutları;
- respublika ərazisində fəaliyyət göstərən birbaşa investisiyaların beynəlxalq fondları.

Əgər dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin həyata keçirilməsi üçün qarışıq kapitallı səhmdar cəmiyyəti (institusional dövlət-özəl tərəfdaşlığı adlandırılan) yaradılırsa, hakimiyyət orqanı ona həm əmlak, həm də pul vəsaitləri formasında yatırımlar edə bilər.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin reallaşdırılması işini öz öhdəsinə götürmək niyyətində olan investor etdiyi yatırımların qaytarılması nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı mümkün yollara malikdir: layihə çərçivəsində özəl tərəfdaşın əldə etdiyi gəlirlər hesabına, obyektin kommersiya istiqamətində istismarı hesabına yaxud onun istifadəsi ilə publik sifarişçi tərəfindən göstərilən xidmətlərin haqqının ödənilməsi hesabına (yəni, tarif ödəmələri yaxud uzunmüddətli məqsədli proqram çərçivəsində ödəmələr – hissə-hissə ödəmələr vasitəsilə). İntestisiyaların qaytarılmasının bu və ya digər mənbəyi sahədən və layihənin reallaşdırılması sxemindən asılıdır.

Xarici ölkələrdə effektiv işləyən Həyat tsikli proqramları (HTP) Azərbaycanda dövlət-özəl tərəfdaşlığının bir formasına çevrilə bilər. Bu kontraktlar büdcə maliyyələşməsinin qüvvədə qaldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər (bu, özəl tərəfdaşa sərfəlidir) və büdcə vəsaitlərinin yatırıldığı təqdirdə dövlət həmin yatırımların effektiv surətdə xərclənəcəyinə, yaradılan infrastruktur obyektinin isə təyin edilmiş funksional parametrlərinə uyğun bir şəkildə başa çatdırıldığına əmin olacaq.

Həyat tsikli kontraktı dövlət-özəl tərəfdaşlığının kontrakt formasıdır, həmin formaya uyğun olaraq dövlət tərəfdaşı müsabiqə əsasında özəl tərəfdaşla obyektin həyat tsiklinin müddətinə onun layihələndirilməsi, inşa edilməsi və istismarı ilə

bağlı saziş bağlayır və bərabər obyektin istismara buraxılmasından sonra özəl tərəfdaşın onun saxlanılması istiqamətində zəruri işlərin görülməyi şərt ilə layihə üzrə tələb olunan məbləğin ödənişini hissə-hissə yerinə yetirir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının digər kontrakt mexanizmlərindən fərqlənən və Azərbaycanda tətbiq edilən həyat tsikli kontraktının spesifikasiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- kontrakt obyektin həyatının bütün mərhələlərini əhatə edir (layihələndirməni, tikintini, istismarını);
- özəl tərəfdaş layihənin icra edilməsi üçün zəruri olan bütün texniki qərarları müstəqil surətdə qəbul edir;
- dövlət tərəfdaş layihə üzrə ödəmələri yalnız həmin obyektin istismara verilməsindən sonra yerinə yetirir;
- ödəmələr yalnız layihə üzrə kontraktın nəzərdə tutulmuş funksional tələblərin icra edilməsindən asılıdır və göstərilən servis xidmətləri müqabilində illik (yaxud rüblük) ödəmələrdən ibarətdir;
- həyat tsikli kontraktı infrastruktur obyektinin istifadəsinə görə haqların toplanılması məsələlərini ehtiva etmir, dövlət tərəfindən həyata keçirilən servise görə ödəmələr isə yalnız obyektin keyfiyyətinə bağlıdır;
- konkret layihənin spesifikasiyasından asılı olaraq, infrastruktur obyektinə mülkiyyət hüquqları həm publik, həm də özəl tərəfdə yarana bilər;
- kontraktın qüvvədə qaldığı tam dövrü üçün dövlət tərəfdaşından servise görə haqların ödənilməsi ilə bağlı zəmanətlərin verilməsi lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycanda dövlət-özəl tərəfdaşlığının aşağıdakı əsas formalarından istifadə oluna bilər:

- özəl sektorun investisiya öhdəlikləri ilə dövlət kontraktları;
- dövlət əmlakının icarəyə götürülməsi;
- kapitalda iştirak;
- konsessiyalar (konsessiya sazişləri);
- məhsulun bölüşdürülməsi haqqında sazişlər;
- işlərin müxtəlif növlərini və mülkiyyət münasibətlərini özündə birləşdirən kontraktlar.
- təhsil, səhiyyə, idman, mədəniyyət sferalarında sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- ekoloji təhlükəsizlik (su təchizatı və kanalizasiya sistemləri, su təchizatı və kanalizasiyanın təmizləyici qurğuları, tullantıların idarə olunması infrastrukturunu);
- bələdiyyə infrastrukturunun enerji effektivliyinin artırılması (istilik təchizatı, küçə işıqlandırılması və daşınmaz əmlakın bələdiyyə fondu);
- əlçatan yaşayış sahələrinin kompleks şəkildə inşa etdirilməsi və texnoparklar üçün infrastruktur meydançalarının təmin edilməsi;
- nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;

- dövlət və bələdiyyə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi (çoxfunksiyalı inzibati mərkəzlər, elektron hökumət, İnternet şəbəkəsinə genişzolaqlı giriş infrastrukturu).

Azərbaycanın sosial sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığının formalşdırılması problemlərini təhlil edərkən, bir sıra problemlərin qeyd edilməsi mümkündür.

Sosial sferaya daxil olan sahələrin infrastrukturu yüksək fiziki və mənəvi köhnəlməsi ilə xarakterizə olunmaqla yanaşı həm də kompleks şəkildə modernləşmə işlərinin aparılmasını tələb edir. Bu baxımdan xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) yaradılması məsələsi mühüm, başlıca amil kimi dəyərləndirilir.

“Xüsusi iqtisadi zonalar” iri miqyaslı layihə iqtisadiyyatın yüksəktexnoloji sahələrinə birbaşa yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə inkişaf etdirilməsinə yönəlib ki, bunun sayəsində şirkətlər Azərbaycan Respublikasında mövcud olan bütün investisiya üstünlüklərindən istifadə etmək kimi unikal bir imkan qazanır və qeyri-effektivli inzibatçılıq kimi maneəni dəf etmək üçün fürsət əldə etmiş olurlar. Investisiya layihələrinin böyük əksəriyyətində hakimiyyətin dövlət və yerli orqanları üçün pul axını layihənin həyat tsiklinin hər dövründə vergi daxilolmalar hesabına pul vəsaitlərinin daxil olmasını ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində yerli təcrübədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının müxtəlif modellərinin tətbiq edilmə normaları yer alır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi aşağıdakı vergilərin hesablanma və ödənilmə spesifikasiyasını nəzərdə tutur: əlavə dəyər vergisinin, təşkilatların mənfəətindən tutulan verginin və konsessiya sazişlərinin icra olunması zamanı əmlaka tətbiq edilən verginin.

“Məhsulun bölüşdürülməsi barədə sazişlər haqqında” dövlət qanunu məhsulun bölüşdürülməsi haqqında sazişlərdə təsbit edilmiş şərtlər əsasında respublika ərazisində, habelə müstəsna Azərbaycan Respublikasının iqtisadi zonası hüdudlarında mineral xammalın axtarışı, kəşfiyyatı və hasilinə yerli və xarici investisiya qoyuluşların həyata keçirilməsi prosesində yaranan münasibətlərin tənzimlənməsini yerinə yetirir.

“Konsessiya sazişləri haqqında” dövlət qanunu müəyyən edir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığının konsessiya forması daşınan və daşınmaz əmlakın obyektlərinin yenidən qurulması (modernləşdirilməsi) və sonrakı istismarı məqsədilə sadə ortaqlıq (şəriklik) müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən fərdi fiziki və hüquqi şəxslərə, konsorsium və birliklərə müvəqqəti əsaslarla ötürülməsini nəzərdə tutur. Konsessiya forması istismara buraxıldıqdan sonra konsessionerinin mülkiyyətinə və istifadəsinə ötürülən yeni obyektlərin inşasına dair tətbiq olunur.

Bundan əlavə, tipik sazişlər də təsdiq edilmişdir ki, onlara əsasən infrastrukturun müxtəlif obyektləri münasibətdə konkret konsessiya sazişləri bağlanılmalıdır.

Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman infrastrukturunun inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığının mühüm istiqaməti dövlət idarəetmə orqanlarının sifarişi üzrə özəl şirkətlər tərəfindən tezqurulan və qənaətli idman qurğularının (ənənəvi idman qurğuları ilə müqayisədə) inşası (və xidmət göstərilməsi) ola bilər.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmi inkişaf etmiş ölkələrdə sosial infrastrukturun inkişafı və modernləşdirilməsi üçün özəl kapitalın cəlb edilməsi istiqamətində son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli alət qismində çıxış edir. Bununla bərabər, haqqında danışdığımız tərəfdaşlıq dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında təsirli qanunvericiliyin və bu barədə tipik sazişlərin qəbul edilməsi əsasında effektiv şəkildə inkişaf edə bilər. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən qanun və sazişlərdə tərəfdaşların: dövlət (bələdiyyə) orqanlarının və özəl şirkətlərin öhdəlikləri, riskləri və məsuliyyəti dəqiq və dürüst şəkildə ayırd edilməlidir.

Azərbaycanın sosial sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan dövlət siyasətinin tədbirlərini sadalayaq:

“AR dövlət-özəl tərəfdaşlığının əsasları haqqında” qanunun qəbul edilməsi. Həmin qanuna uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq düzəlişlər edilməlidir.

Sosial sferada dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında tipik sazişlərin aşağıdakıların nəzərə alınması şərtilə işlənilməsi:

- əhaliyə təqdim olunan sosial xidmətlərin ödənişli və ödənişsiz olmasının;
- sosial infrastrukturun obyektlərinin layihələndirilməsi, tikintisi, modernləşdirilməsi, istismarı yaxud idarəçiliyinə (yaxud qeyd edilmiş bir sıra funksiyaların yerinə yetirilməsinə) özəl investorların cəlb edilməsinin.

Sosial sferada dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında müqavilələrin qüvvədə qalma dövrü ərzində özəl investorlara vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi (ödənişli sosial xidmətlərin göstərildiyi dövrdə ƏDV və mənfəətdən tutulan vergi üzrə; bələdiyyə yaxud dövlət idarəetmə orqanına sosial obyektin icarəyə verilməsi dövründə hüquqi şəxslərin əmlakına görə tutulan vergi üzrə).

Təbii faciələrin, texnogen fəlakətlərin və özəl investorun fəaliyyəti üçün bu kimi digər əlverişsiz hadisələrin baş verdiyi təqdirdə sosial infrastruktur obyektlərinə yatırılmış özəl investisiyalar üzrə dövlət zəmanətlərinin verilməsi.

İri sosial obyektlərin tikintisi və yenidən qurulması zamanı dövlət subsidiyaları (birgə maliyyələşmə).

Güzəştli şərtlərlə sosial obyektlərin tikintisi üçün dövlət tərəfindən torpaq sahələrinin ayrılması və onların kommunal infrastrukturunu ilə təmin edilməsi.

Mərkəzi, regional (yerli) səviyyələrdə əlverişli investisiya və sahibkarlıq şəraitinin yaradılması və dəstəklənməsi (qorunub saxlanması).

Sosial sferada dövlət-özəl tərəfdaşlığı məsələləri üzrə dövlət və bələdiyyə qulluqçularının ixtisasartırma kurslarının təşkili, o cümlədən qanunvericilik, tipik sazişlər, təşkilədilik, dövlət dəstəyi formaları, xarici təcrübə, ən yaxşı yerli praktikalar da daxil olmaqla. Bu, sosial sferanın idarəçiliyi ilə məşğul olan dövlət və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün də lazımdır.

Azərbaycanın sosial sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığı istiqamətində yeni qanunvericiliyin və layihələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin son dərəcə mühüm şərti qismində həm sahibkarların, həm də ölkə rəhbərliyi tərəfindən qarşıya qoyulmuş strateji sosial vəzifələrin həllində dövlət idarəçiliyi orqanlarının sosial məsuliyyətinin artırılması çıxış edir.

II BÖLMƏ. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SOSIAL SFERANIN SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

FƏSİL 11. TƏHSİL SİSTEMİ

11.1. Təhsilin sosial-iqtisadi mahiyyəti

Təhsilin sosial-iqtisadi təbiəti sosial sferanın və biliklərin təkrar istehsalı sosial institutunun sahəsi kimi müasir cəmiyyətdə təhsilin yeri və rolu ilə müəyyən edilir.

Xidmətlər sferasının bir sosial sahəsi kimi təhsilə dair sərgilənən yanaşma təhsil fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün əsas məfhumlar qismində çıxış edən xidmətin ümumi və spesifik əlamətlərini (xarakteristikalarını) nəzərə almağa imkan verir.

Bütün digər xidmətlərlə yanaşı, təhsil xidmətlərini birləşdirən amillər sırasında onların hissedilməzliyi, qeyri-maddiliyi, xidmətin bir proses və fəaliyyət kimi anlaşılması, bu xidmətlərin göstərilməsində istehsal və istehlak tərəflərinin ayrılmazlığı, onların istehsalı prosesində istehlakçının fəal rolu göstərilə bilər.

Təhsilin sosial-iqtisadi izahına dair sadələşdirilmiş yanaşmanın sərgilənməsinə yol vermək qəbul edilməzdir, çünki bu zaman təhsil fəaliyyəti servis fəaliyyəti ilə eyniləşdirilmiş olur, təhsil xidməti isə yalnız adi xidmət kimi dəyərləndirilir.

Xidmətin toplanılmasının və saxlanılmasının mümkünsüzlüyü kimi əhəmiyyətli əlamətləri təhsil xidmətlərinə xas deyil.

Təhsil fəaliyyətinin servis fəaliyyətindən fərqi bundan ibarətdir ki, təhsil biliklərin təkrar istehsalının sosial institutudur. Təhsil fəaliyyəti – bu, mövcud biliklərin ötürülməsi, yayılması və mənimsənilməsi üzrə bir fəaliyyət deyil, həmçinin yeni biliklərin yaranması istiqamətində həyata keçirilən fəal prosesdir. Müasir şəraitdə biliklər cəmiyyətin başlıca resursuna çevrilir. Onların ənənəvi resurslardan (kapitaldan, əməkdən və torpaqdan) fərqi bir sıra xassələrlə ifadə olunur ki, onlar təhsil fəaliyyətinin sosial-iqtisadi məzmununu təyin etmiş olur.

Biliklərin mühüm xassəsi insan şəxsiyyətindən onların özgəninkiləşdirilməsinin qeyri-mümkün olmasından, eləcə də insanın özündə spesifik formada toplanılmasından ibarətdir. Mənəvi-əxlaqı və mədəni dəyərlərlə uzlaşdırıldıqda, biliklər şəxsiyyətin inkişafında açar rol oynayır. Təhsil fəaliyyəti insanların öyrədilməsi və tərbiyə olunması prosesinin vəhdətini nəzərdə tutur.

Biliklər bütün bəşəriyyətin sərvəti olmaq kimi bir xüsusiyyətə malikdir. Onlar özünün təbiətinə görə beynəlmiləldir, transsərhəddir. Amma müasir qloballaşma şəraitində təhsil fəaliyyəti iki ziddiyyətin: vəhdət və müxtəliflik kimi ziddiyyətlərin uzlaşdırılması probleminin həll edilməsi zərurəti ilə qarşı-qarşıya gəlir. Tədris proqramlarının total unifikasiya və standartlaşdırılmasına yol vermək

qətiyyətlə olmaz, eyni zamanda həmin proqramların işlənilib hazırlanması zamanı milli mədəni tərkib hissəsini mütləq şəkildə nəzərə almaq lazımdır.

Biliklər həmçinin istehlakda istisna edilməmə və qeyri-rəqabətliklik, onların təbiiqinin perspektivliyi və çoxvariantlılığı, onların təsirinə effektivliyinin çoxcəhətliyi kimi xassələrə malikdir. Məhz həmin mahiyyət əlamətləri təhsilə ictimai rifah xassələrini gətirmiş olur.

İctimai rifah nöqtəyi-nəzərindən təhsilin şərh edilməsi uzun inkişaf tarixinə malikdir.

XIX yüzilliyin sonlarında alman, italyan və avstriya dövlət maliyyələşməsi məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən həmin dövrdə təhsilin yeganə kütləvi növü kimi ibtidai təhsilin birbaşa dövlət dəstəyinin zəruriliyinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması məqsədilə bölünməz rifah konsepsiyası irəli sürülmüşdür.

XX əsrdə təhsilin güclü inkişafı baş vermişdir, və həmin yüzilliyin ikinci yarısında dünya təhsil sistemində ümumilikdə bəşəriyyət tarixi ərzində təhsil almış insanlar qədər tələbələr tədris prosesinə cəlb edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta və ali təhsil kütləvi olmağa başladı. Bunu təhsilin bütün pillələrində baş verən ictimai xərclərin əhəmiyyətli artımı təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi, 1950-1960-cı illərdə amerikalı alim-iqtisadçı P.Samuelson və R.Masqreyv tərəfindən ictimai rifah konsepsiyası təklif edilmişdir ki, həmin konsepsiyada təhsilin maliyyələşdirilməsi məsələlərinə ictimaiyyətin və dövlətin yüksək diqqətinin nəzəri izahı verilirdi. Xalis ictimai rifah anlayışı irəli sürülmüşdür, burada söhbət özündə eyni zamanda həm istisna edilməmə, həm də qeyri-rəqabətliklik kimi xassələri birləşdirən rifahdan gedir.

Xalis ictimai rifah kimi təhsilin izahı təhsil sferasında bazarın iflası uğramasının səbəblərinə dair müəyyən şərh verir və “biletsiz sərnəşin” kimi sosial fenomenin əsaslandırılmasını diqqətə çatdırır. Xalis ictimai rifah kimi təhsildən əldə olunan faydaları bütün istehlakçı-vətəndaşlar əldə etmiş olur, o cümlədən onların ictimai rifahın istehlakı prosesindən xaric edilməsi qeyri-mümkün olan insanlar, habelə ictimai rifahın fərdi rifahlara transformasiyası səbəbindən təhsil xidmətlərinin əldə olunmasını ödəməmiş insanlar da həmçinin. Bunun nəticəsi kimi fərdi şəxslərin və kommertiya strukturlarının təhsilə maliyyə dəstəyi həyata keçirmək istiqamətində maraqların olmamasıdır ki, bu da dövlət müdaxiləsi olmadan təhsilin natamam istehsalına gətirib çıxarır.

Gerçəkdə isə, azsaylı rifahlar və az sayda olan təhsil növləri xalis ictimai rifahlara aid edilə bilər. Onların böyük əksəriyyəti qarışıq ictimai rifah olmaqla yanaşı xalis ictimai və xalis fərdi rifah arasında aralıq mövqedə qərarlaşır. Qarışıq ictimai rifahlar arasında fərdi istifadə nemətləri xüsusi yer tutur, onlar eyni zamanda həm cəmiyyət, dövlət, həm də şəxs üçün əhəmiyyət kəsb edən xarici effektlə malikdir.

Amerikalı iqtisadçı-alim R.Masqreyv tərəfindən belə rifahlar meritor adlandırılmışdır. İqtisadi ədəbiyyatda onları sosial əhəmiyyətli ictimai rifahlar kimi qeyd etmək qəbul olunub.

Təhsil həmin kateqoriyaya aiddir. O, fərdi istehlak rifahıdır, yəni fərdi

rifahdır. Təhsil alanların biliklərinin həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşan əhəmiyyətli ictimai fayda təhsili milli rifah sərvətinə çevirir, onu xalis ictimai rifaha yaxınlaşdırır. Bu kimi xarakterli rifahın istehlakından əldə olunan xarici effekt müxtəlif təzahürlərə malikdir, lakin alınmış nəticələrə uzunmüddətlik və təsirin ərazi əhatəliliyi xasdır. Adıçəkilən bütün xüsusiyyətlər təhsilin belə təsir göstərməsinin kəmiyyət ölçülməsində müəyyən çətinliklər yaradır.

11.2. Təhsil sahəsinin hüquqi əsasları

Təhsil fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi zərurəti bu sahədə əvvəlki normativ aktların qəbul edildiyi vaxtdan etibarən Azərbaycanda iqtisadiyyatda və sosial sferada baş vermiş dəyişikliklərlə şərtləndirilmişdir. 1992-ci ildən başlayaraq qanunvericilikdə xeyli sayda əlavələr və düzəlişlər edilmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Boloniya prosesinə qoşulmuşdur, və bununla əlaqədar ölkədə bütün təhsil sisteminin təşkeildici əsasları əhəmiyyətli transformasiyaya uğramışdır. Tələbələrin hazırlığı üç tsikl nöqtəyi-nəzərdən ixtisaslaşmanın daqiq ayırd edilmiş səviyyələrlə: bakalavriat, magistratura, doktorantura pillələri ilə tətbiq edilmişdir. 2011-ci ilin sentyabr ayından etibarən ölkənin ali məktəbləri üçüncü nəsil ali peşə təhsilinin dövlət təhsil standartları proqramı üzrə işləməyə başladı.

“Təhsil haqqında” dövlət qanunu belə fəsilərdən və maddələrdən ibarətdir ki, orada ölkəmizdə təhsilin bütün pillələri: məktəbəqədər təhsildən başlayaraq ali və əlavə təhsilə qədərki pillələr nəzərdən keçirilir.

Ali təhsilin inkişafına dair aşağıdakı prioritet istiqamətlər formalaşdırılmışdır:

- bütün ali məktəblərin optimallaşdırılması (kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsinə görə);

- elmin və tədris prosesinin inteqrasiyasının gücləndirilməsi. Müasir, dünya standartlarına cavab verən ali məktəbdə təhsil almaq imkanı yalnız güclü elmi fundamentin əsasında mümkündür ki, bu da elmi-təhsil prosesinin bütün iştirakçıları: ali məktəbin təhsil alanları, professor-müəllim heyəti, eləcə də elmi-pedaqoji personal tərəfindən birgə fəaliyyət nəticəsində yaradılmalıdır;

- proqramların diversifikasiyası. Təhsil xidmətlərinin yeni növlərinin formalaşdırılması və ali məktəblərin təhsil potensialının möhkəmləndirilməsi. Ali təhsil müəssisələri təkcə ali təhsilin özü ilə məşğul olmayacaq, həmçinin əhalinin geniş təbəqələri üçün qabaqlayıcı, əlavə və davam etdirilmiş təhsilin müxtəlif proqramlarını təklif edəcək;

- daha sıx və məhsuldar beynəlxalq əməkdaşlıq, təhsil xidmətlərinin ixracı. Belə yanaşma təkcə MDB ölkələrindən olan tərəfdaşlarla münasibətdə deyil, həmçinin digər xarici ölkələrdən olan partnyorlarla da vacibdir;

- ali məktəblərin maddi-texniki və informasiya bazasının möhkəmləndirilməsi.

Təhsil dedikdə ictimai əhəmiyyətli rifah olan və insan, ailə, cəmiyyət və dövlət maraqlarında həyata keçirilən vahid məqsədyönlü tərbiyə və öyrədilmə prosesidir, habelə əldə olunan bilik, bacarıqların, səriştələrin, dəyər məqsədlərinin məcmusu, eləcə də insanın intellektual, mənəvi-əxlaqi, yaradıcı, fiziki və (və ya) peşə inkişafı, onun təhsil tələbatları və maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə müəyyən həcmə və mürəkkəbliyə malik fəaliyyət və səriştələrin təcrübəsi başa düşülür.

Tərbiyə dedikdə şəxsin inkişafı, sosiomədəni, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, habelə insan, ailə, cəmiyyət və dövlət maraqlarında cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış qayda və normalar əsasında təhsilalanın öz müqəddəratını təyin etmə və sosiallaşması üçün şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur.

Öyrətmə - bu, təhsil alanların biliklərə, bacarıqlara, səriştə və səlahiyyətlərə yiyələnməsi, fəaliyyət təcrübəsinin əldə edilməsi, bacarıqların inkişafı, gündəlik həyatda biliklərin tətbiqi təcrübəsinin əldə olunması, habelə təhsil alanlarda bütün həyatları boyu təhsilin alınması motivasiyası üzrə fəaliyyətin təşkilinin məqsədyönlü prosesidir.

Tələblərin müəyyən vahid məcmusu ilə xarakterizə olunan təhsilin tamamlanmış tsikli **təhsil səviyyəsi** adlanır.

Sözün geniş mənasında **ixtisas səviyyəsi** peşə fəaliyyətinin müəyyən növünün yerinə yetirilməsinə dair hazırlığı xarakterizə edən bilik, bacarıq, səriştə və səlahiyyətlərin səviyyəsi deməkdir.

Azərbaycanda **dövlət təhsil standartları** qüvvədədir ki, bu da müəyyən səviyyəli təhsilə və (və ya) peşəyə, ixtisasa və hazırlıq istiqamətinə dair məcburi tələblərin məcmusu deməkdir, həmin standartlar təhsil sferasında dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və normativ-hüquqi tənzimlənməsi üzrə funksiyaları həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunur.

Ali təhsil sferasında təhsil standartı – bu, ali təhsil tədris təşkilatları tərəfindən təsdiq edilmiş hazırlığın ixtisasları və istiqamətləri üzrə ali təhsilə dair məcburi tələblərin məcmusudur.

Tədris müəssisələrində **təhsil proqramları** həyata keçirilir ki, onlar təhsilin əsas xarakteristikalarının (həcmi, məzmunun, planlaşdırılan nəticələrin), təşkilati-pedaqoji şərtlərin, attestasiya formalarının kompleksi kimi müəyyən olunur ki, həmin kompleks tədris planı, təqvim tədris qrafiki, habelə tədris predmetlərinin, kursların, fənlərin (modulların), digər komponentlərin işçi proqramları, eləcə də qiymətləndirmə və metodik materiallar şəklində təqdim edilir.

Tədris prosesinin mühüm elementi **təhsil fəaliyyətidir**, bu da təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Qanunvericilik tərəfindən **təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar** təhsil təşkilatları, eləcə də təhsili həyata keçirən təşkilatlar kimi müəyyən edilib. Təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlarla təhsil fəaliyyətini həyata keçirən fərdi sahibkarlar bərabər tutulur.

Bu zaman **təhsil təşkilatı** – lisenziya əsasında fəaliyyətin əsas növü qismində təhsil fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-kommersiya təşkilatıdır, bu

fəaliyyət bu təşkilatın yaradılmasının əsas mahiyyəti olan və nail olunması qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulan hədəflərə uyğun şəkildə aparılır. **Öyrədilməni həyata keçirən təşkilat**, - lisenziya əsasında özünün əsas fəaliyyəti ilə yanaşı əlavə fəaliyyət növü qismində həm də təhsil fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Azərbaycanda təhsil ümumi təhsilə, peşə təhsilinə, əlavə təhsilə və peşə öyrədilməsinə bölünür ki, bunlar da insanın həyatı boyu onun təhsilə olan hüquqlarının reallaşdırılması imkanını təmin edir (fasiləsiz təhsil).

Azərbaycanda ümumi təhsil və peşə təhsili **təhsil səviyyələri** üzrə reallaşır.

Ümumi təhsilin səviyyələri: məktəbəqədər təhsil; ibtidai ümumi təhsil; əsas ümumi təhsil; orta ümumi təhsil.

Peşə təhsilinin səviyyələri: orta peşə təhsili, ali peşə təhsili – bakalavriat, magistratura; ali təhsil – ali ixtisaslı kadrların hazırlanması

Əlavə təhsil uşaqların və böyüklərin əlavə təhsil, habelə əlavə peşə təhsili kimi altnövlərini özündə ehtiva edir.

Əsas anlayışların izahını təqdim edək:

Ümumi təhsil — insana cəmiyyətdə yaşamaq üçün zəruri olan biliklərin əsas ümumtəhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində əldə olunmasına və şəxsin inkişafına, eləcə də peşə seçiminin şüurlu surətdə seçilməsinə və peşə təhsilinin əldə olunmasına yönəlmiş təhsil növüdür.

Peşə təhsili — müəyyən sferada peşə fəaliyyətini həyata keçirməyə və (və ya) konkret peşə yaxud ixtisas üzrə işi yerinə yetirməyə imkan verən müəyyən səviyyədə və həcmdə bilik, bacarıq, səriştələrə yiyələnmək üçün əsas peşə təhsil proqramlarının təhsil alanlar tərəfindən mənimsənilməsi prosesinə istiqamətləndirilmiş təhsil növüdür.

Əlavə təhsil — intellektual, mənəvi-əxlaqi, fiziki və (və ya) peşə təkmilləşdirilməsində insanın təhsil tələbatlarının hərtərəfli şəkildə ödənilməsinə istiqamətlənmiş və təhsil səviyyəsinin artması ilə müşayiət olunmayan təhsil növüdür.

Peşə təlimi — təhsil alanlar tərəfindən müəyyən əmək, xidməti funksiyaların (əmək, xidməti fəaliyyətin, peşələrin müəyyən növlərinin) yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq, səriştələrin əldə olunmasına və səlahiyyətlərin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş təhsil növüdür.

Təhsil sferasında münasibətlər — vətəndaşların təhsillə bağlı hüquqlarının reallaşdırılması üzrə ictimai münasibətlərin məcmusudur, bu hüquqların başlıca məqsədi təhsil alanlar tərəfindən təhsil proqramlarının məzmununun (təhsil münasibətləri), eləcə də ictimai münasibətlərin mənimsənilməsidir ki, sonuncu təhsil münasibətləri ilə bilavasitə bağlıdır və həmin ictimai münasibətlər qarşısında dayanan hədəf vətəndaşların təhsillə bağlı hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Təhsil münasibətlərinin iştirakçıları — təhsil alanlar, yetkinlik yaşına çatmamış təhsil alanların valideynləri (qanuni nümayəndələri), pedaqoji işçilər və

onların nümayəndələri, təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar.

Təhsil sferasında münasibətlərin iştirakçıları — təhsil münasibətlərinin iştirakçıları və dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli idarəetmə orqanları, işə götürənlər və onların birlikləri.

Təhsil alan — təhsil proqramını mənimsəyən fiziki şəxs.

Pedaqoji işçi — təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatla xidməti münasibətlərdə olan, habelə təhsil alanların öyrədilməsi, tərbiyələndirilməsi və (və ya) təhsil fəaliyyətinin təşkili üzrə öhdəlikləri yerinə yetirən fiziki şəxs.

Tədris planı — tədris dərslərinin, kursların, fənlərin (modulların), təcrübənin, təhsil fəaliyyətinin digər növlərinin dövrləri üzrə siyahını, əmək tutumluluğunu, ardıcılığı və bölüşdürülməsini, eləcə də aralıq attestasiya formalarını müəyyənləşdirən sənəd.

Fərdi tədris planı — təhsil proqramının mənimsənilməsini konkret təhsil alanın xüsusiyyətlərinin və təhsil tələbatlarının nəzərə alınması ilə onun (təhsil proqramının) məzmununun fərdiləşdirilməsi əsasında təmin edən tədris planı.

Təcrübə — gələcək peşə fəaliyyəti ilə bağlı işlərin müəyyən növlərinin yerinə yetirilməsi prosesində praktiki bacarıq və səriştələrin formalaşdırılmasına, möhkəmləndirilməsinə, inkişafına yönəlmiş təhsil fəaliyyətinin bir növü.

Təhsil sistemi əsas təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi və müxtəlif əlavə təhsil proqramlarının reallaşdırılması, eyni zamanda bir neçə təhsil proqramının mənimsənilməsi imkanının təqdim edilməsi vasitəsilə, habelə təhsilin əldə olunması zamanı mövcud təhsilin, ixtisaslaşmanın, praktiki fəaliyyətin təcrübəsinin nəzərə alınması ilə fasiləsiz təhsil alma prosesinin təmin olunması üçün lazımi şərait yaradır.

Təhsil proqramları təhsilin məzmununu müəyyənləşdirir. Təhsilin məzmunu irqi, milli, etnik, dini və sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanlar, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya və əməkdaşlığa kömək etməli, dünyagörüşü və dünyadərki baxımından müxtəlif yanaşmaların və nəzər nöqtələrinin fərqliliyini qəbul etməli, təhsil alan şəxslərin fikir bildirmək və öz əqidəsinə sadıq qalmaq baxımından malik olduqları hüquqların reallaşdırılmasına imkan verməli, hər bir insanın malik olduğu bacarıqların inkişafını təmin etməlidir. Təhsilin məzmunu həmçinin ailədə və cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi-əxlaqi və sosiomədəni dəyərlərə müvafiq şəkildə şəxsiyyətin formalaşdırılmasını və inkişafını da təmin etməlidir. Peşə təhsilinin və peşə təliminin məzmunu ixtisasın əldə olunmasını təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi və peşə təhsilinin səviyyələri üzrə, peşə tədrisi üzrə iki əsas təhsil proqramı, əlavə təhsil üzrə isə əlavə təhsil proqramları həyata keçirilir.

Əsas təhsil proqramlarına aşağıdakılar aiddir:

- əsas ümumtəhsil proqramları – məktəbəqədər təhsil proqramları, ibtidai ümumi təhsil tədris proqramları, əsas ümumi təhsilin tədris proqramları, orta ümumi təhsilin tədris proqramları;
- əsas peşə təhsil proqramları: orta peşə təhsilin tədris proqramları –

ixtisaslı fəhlə, qulluqçuların hazırlanması proqramları, orta halqa mütəxəssislərin hazırlanması proqramları; ali təhsilin tədris proqramları – bakalavriat proqramları, magistratura proqramları, doktoranturada elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması proqramları, ordinatura proqramları, assistentura – təcrübə keçmə proqramları;

- peşə təhsilinin əsas proqramları —peşələr üzrə fəhlələlərin, vəzifələr üzrə qulluqçuların peşə hazırlığı proqramları, fəhlə, qulluqçuların yenidən hazırlığı proqramları, fəhlələrin, qulluqçuların ixtisas artırma proqramları.

Əlavə təhsil proqramlarına aiddir:

- əlavə ümumtəhsil proqramları — əlavə ümuminkışaf proqramları, əlavə peşəöncəsi proqramlar;

- əlavə peşə proqramları — ixtisasartırma proqramları, yenidən peşə hazırlığı proqramları.

Əgər qanunvericilikdə başqa tələblər öz əksini tapmayıbsa, təhsil proqramları təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilat tərəfindən müstəqil surətdə işlənilib hazırlanır və təsdiq edilir.

Hal-hazırda Azərbaycan Təhsilin beynəlxalq standart təsnifatına (TBST-1997) (ISCED) keçmişdir.

TBST inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemlərinin açar parametrləri haqqında müqayisə olunan məlumatların əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş standart konsepsiyalar, təriflər və ixtisaslar sistemindən ibarətdir. Həmin sistem təhsil müəssisəsindən asılı olmayaraq, təşkilətilmiş və dayanıqlı xarakter daşıyan, habelə uşaqların, gənclərin və böyüklərin təhsil almaları üçün müxtəlif imkanları əhatə edir.

Hal-hazırda Azərbaycanda tətbiq edilən TBST 1997-ci ilin noyabr ayında YUNESCO-nun Baş konfransının 29-cu sessiyasında təsdiq edilmişdir. Haqqında danışdığımız təsnifat təhsil həyata keçirilməli olan qəbul edilmiş formalarına riayət olunmasını, eləcə də təhsilin bəyan edilən prinsiplərinin icrasını təmin edir. YUNESCO-ya daxil olmuş üzv-ölkələr (o cümlədən də, Azərbaycan) 2014-cü ildən etibarən özünün təhsil sahəsindəki statistik hesabatlılığında TBST-2011 təsnifatını tətbiq edir [197].

Təhsilin keyfiyyəti təhsil fəaliyyətində mühüm anlayışdır, və təhsil keyfiyyəti dedikdə biz təhsil fəaliyyətinin və təhsil alanın hazırlığının kompleks xarakteristikasını başa düşürük ki, bu da təhsil sisteminin hədəfləndirdiyi və planlaşdırdığı nailiyyətlərin də əldə olunma dərəcəsi daxil olmaqla, qeyd etdiyimiz fəaliyyətin və hazırlığın dövlət təhsil standartlarına, dövlət tələblərinə və (və ya) təhsil fəaliyyəti maraqları naminə həyata keçirildiyi fiziki yaxud hüquqi şəxsin tələbatlarına hansı dərəcədə uyğun olduğunu göstərir.

Azərbaycanın ən yeni tarixində təhsilin inkişafına dair sərgilənən proqram yanaşma davam etdirilir. Respublikamızda müvafiq dövlət proqramları qəbul edilmişdir ki, onların əsas məqsədi əhalinin sürətlə dəyişən tələbatlarına, habelə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafının perspektivli vəzifələrinə uyğun olaraq təhsilin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsi; ölkəmizin sosialyönümlü innovativ

inkişafın maraqları naminə gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi effektivliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Haqqında danışdığımız bu proqramların vəzifələrini sadalayaq:

- çevik, cəmiyyətə hesabatlı, insan potensialını inkişaf etdirən, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının cari və perspektiv tələbatlarını təmin edən fasiləsiz təhsil sisteminin formalaşdırılması:

- məktəbəqədər, ümumi, əlavə təhsilin maksimum dərəcədə bərabər əlçatanlığını təmin edən infrastrukturun və təşkilədi-iqtisadi mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi;

- tədris nəticələrinin və sosiallaşma nəticələrinin keyfiyyətlərində müasir səviyyənin əldə olunmasına istiqamətlənmiş, habelə uşaqların məktəbəqədər, ümumi və əlavə təhsili sistemlərində mövcud təhsil proqramlarının modernləşdirilməsi;

- açıqlıq, obyektivlik, şəffaflıq, ictimai-peşə iştirakı prinsipləri əsasında təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi yönündə müasir sisteminin yaradılması;

- gənclərin sosiallaşdırılması və özünü reallaşdırılması üzrə effektiv sistemin təmin edilməsi.

11.3. Təhsilin maliyyələşməsi

Sosial əhəmiyyətli ictimai rifah konsepsiyası baxımından təhsilin izahı müasir innovativ iqtisadiyyatda təhsilin ziddiyyətli təbiətinin açılması istiqamətində nəzərə çarpacaq bir addımın atılması kimi dəyərləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz bu konsepsiya təhsil sferasının maliyyələşdirilməsi istiqamətində tətbiq edilən qarışıq modelin nəzəri əsaslandırılmasının və praktiki istifadəsinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin yanaşma təhsilin maliyyələşməsində dövlət və bazar əsaslarının birgə mövcudluğunu və qarşılıqlı fəaliyyətini, habelə təhsil sisteminin müxtəlif pillələrində onun reallaşdırılması zamanı dövlətin və bazarın iştirakı dərəcəsinin qeyri-bərabər olmasının məqsədəuyğunluğunu təyin etmiş olur.

Təklif edilmiş konsepsiya çərçivəsində təhsil sistemi ümumilikdə iqtisadiyyatın ictimai sektorunun aparıcı sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq hesab edilir ki, təhsil fəaliyyətinin sosial, qeyri-kommersiya tərkib hissəsi təyinedici qismində çıxış edir.

Ümumi təhsil sferasında bu kimi yönləndirmə xüsusilə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu, onunla əlaqədardır ki, həmin yönləndirmə təhsil sisteminin baza pilləsidir və şəxsin ümumi inkişafına, gənc insanların ictimai həyata və ictimai faydalı əmək sferasına daxil olmaları üçün hazırlığının formalaşdırılmasına istiqamətlənir. Ümumi təhsilin maliyyələşməsində dominantlıq təşkil edən, bəzi hallarda isə hətta inhisarçı mövqelərdə qərarlaşan vəziyyətdə dövlət büdcə mexanizminin olduğu aydın şəkildə özünü büruzə verir.

Ümumi təhsil sferasında maliyyələşmənin qarışıq modeli modifikasiya olunmuş şəkildə mövcud ola bilər. Burada büdcə vəsaitlərinin fərdiləşdirilmiş bölgüsü sxemləri şəkildə təhsil fəaliyyətinin bazar münasibətləri sisteminə daxil

edilməsinin yumşaq formaları nəzərdə tutulur (təhsil vauçerlərinin və digər təhsil sertifikatlarının istifadəsi ilə). Belə olan halda kvazibazar münasibətlərindən istifadə olunur.

Təhsil sistemində sosial yönləndirmə təmayüllərinin gücləndirilməsi perspektivinin mahiyyəti ümumi şəkildə müasir **sosial potensialın konsepsiyasında** açılır. Burada əsas vurğu cəmiyyətin sosial sabitliyinin gücləndirilməsi, onun bütün üzvlərinin konsolidasiyası amili kimi təhsilin oynadığı rolunun gücləndirilməsi üzərinə edilir ki, bu da milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, insanların sosial və əmlak təbəqələşdirilməsinin aşağı salınması kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Keyfiyyətli təhsilin əldə edilməsi istiqamətində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri üçün bərabər start imkanlarını yaratmaq lazımdır. Bu modeldə əsas diqqət təhsilin sosial potensialından təhsil sahəsinin özünün gələcək inkişafı üçün istifadə olunması üzərində cəmləşdirilir. Xüsusən də qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət daha çox qeyd etdiyimiz bu potensialın toplanılmasının vahid təhsil məkanının formalaşdırılmasına göstərdiyi təsir, habelə təhsil müəssisələrinin müxtəlif səviyyələrdə inteqrasiyasının və əməkdaşlığının əhəmiyyətli rolu, təhsilin idarə olunmasında şəbəkə prinsiplərinin tətbiqi, İnternet şəbəkəsinin istifadəsi və s. gedir.

Peşə təhsili və kadrların hazırlanması sferası, və xüsusən də ali təhsil pilləsi, bazar münasibətlərinin daha yüksək dərəcədə inkişaf etməsi, habelə təhsil xidmətləri bazarının mövcudluğu ilə fərqlənir. Bu, haqqında danışdığımız sferanın əmək bazarı, elmi-texniki məhsul və əqli mülkiyyətin digər obyektlərinin bazarı ilə sıx bağlılığın yüksək dərəcədə olması ilə şərtləndirilir. Təhsilin bu pilləsində tətbiq edilən maliyyələşmənin qarışıq modeli saxələnmiş şəkil alır və təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsinin çoxkanallılığı ilə xarakterizə olunur.

Peşə təhsilinin maliyyələşməsinin məhz belə bir modelinin inkişafı perspektivləri **insan kapitalı konsepsiyasında** özünün nəzəri əsaslandırılmasını əldə etmiş oldu. Burada təhsildən əldə olunan faydalar və bu sahəyə edilən vəsait yatırımları arasında əlaqə göstərilir. Rəqabətli bazar mühitin yaradılmasına, təhsil xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsinə, habelə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə təhsil müəssisələri tərəfindən malik olduqları rəqabət üstünlüklərindən istifadə edildiyinə diqqət yetirilir. Böyük əhəmiyyət təhsilin maliyyələşdirilməsi məqsədilə ayrılmış vəsaitlərin qaytarılması prinsipinə verilir.

Bu gün dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində **təhsilin maliyyələşməsinin qarışıq modeli** formalaşmışdır. Həmin model üçün aşağıdakı əlamətlər səciyyəvi xarakter daşıyır:

- büdcə və büdcədən kənar maliyyələşmə mexanizmlərinin uzlaşdırılması;
- maliyyələşmənin müxtəlif mənbələrinin birgə mövcudluğu;
- təhsilin maliyyələşməsində hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin (dövlət, regionlar, bələdiyyələr) səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi;

- tədris müəssisələrinin maliyyə muxtariyyatının möhkəmləndirilməsi və idarəetmə prinsiplərinin demokratikləşdirilməsi.

Büdcə maliyyələşməsi mexanizmlərinin üstünlük təşkil etməsi müasir qarışıq modelə bütövlükdə dövlət yönümlü xarakter gətirir. Təhsilin maliyyələşməsi istiqamətində tətbiq edilən iqtisadi mexanizminin bu kimi yönləndirilməsi bunda ifadə olunur ki, normativ-hüquqi və institusional bazasının yaradılmasında, təhsilin inkişafı strategiyasının, o cümlədən təhsilin uzunmüddətli inkişafına dair konsepsiya, doktrina və digər proqram təyinatlı sənədlərin işlənilib hazırlanmasında aparıcı rol dövlətə məxsusdur.

Dövlət təhsil xidmətləri bazarının tənzimlənməsi sahəsində vahid çərçivə qaydalarının təyin edilməsini həyata keçirməlidir. Onun səlahiyyətlərinə təhsil standartlarının və büdcə maliyyələşməsinin normalarının hazırlanması, təhsilin keyfiyyətinin dövlət nəzarəti, eləcə də təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət metodlarının tətbiqi (aprobasiyası) daxildir.

Təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində toplanmış beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dünyanın bir çox ölkələrində gəlirlər və xərclər smetasına uyğun olaraq ödənişsiz əsasda dövlət təxsisatlarının ayrılması mexanizmi üstünlük təşkil edir. Belə bir üsulun üstün cəhətləri onun formalaşma bazasının dayanıqlığından ibarətdir. Maddi əsas dövlət vergi sistemi sayəsində yaradılır ki, bu da vergi ödənişlərinin həyata keçirilməsi prinsipləri üzərində bütün cəmiyyətin maliyyə resurslarını səfərbər edir. Büdcə maliyyələşməsinin sözügedən bu mexanizminin əhəmiyyətli çatışmazlığı onun artıq resursməsrəfli olmasından ibarətdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qəbul edilmiş model statik deyil. O, biliklər iqtisadiyyatı təsdiq edildikcə dinamik dəyişikliklərə məruz qalır. Bütün dünyada onun daha təkmil modifikasiyasının axtarıları aparılır. Təhsilə yatırılmış büdcə vəsaitlərinin istifadə effektivliyinin artırılması yolları müəyyənləşdirilir.

Belə ki, 2020-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan ölkələrdə bütün səviyyələrdən olan təhsilə sərf edilən xərclər ümumi daxili məhsulda orta hesabla 6,3% təşkil edirdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrə aid olmaq üçün bütün səviyyələrdən olan təhsilə yönləndirilən ümumi xərclər ÜDM-in 4%-dən 6%-ə qədər tərəddüd etməlidir.

Xarici ölkələrdə ümumi təhsil daha çox dövlət, ictimai xərclər hesabına maliyyələşdirilir. Onların payına ibtidai, əsas və orta təhsilə istiqamətləndirilən ümumi maliyyələşmə həcmnin 91% düşür. Orta təhsillə uşaqların və gənclərin, demək olar ki, tam əhatə edildiyi müşahidə olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilə sərf olunan ümumi xərclər orta hesabla ÜDM-in 1,6%-ni təşkil edir. Təhsilin bütün səviyyələrinə istiqamətləndirilən ictimai və şəxsi xərclərin payına orta hesabla müvafiq olaraq 85,7% və 14,3% düşür [191].

Son illər ərzində Azərbaycanda maliyyə axınları strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi müşahidə olunurdu. Vətəndaşlar tərəfindən əsasən üçüncül (ali dərəcəli) təhsilin əldə olunmasının maliyyələşdirilməsi istiqamətində yeni mənbələr meydana gəlir. Təhsil sferasını tənzimləyən qanunlarda yeni

iqtisadi mexanizmin bir sıra konseptual maddələri təsbit olunur: maliyyələşmənin çoxkanallılığı, maliyyələşmənin büdcədənənar mənbələrinin cəlb edilməsi, vergi güzəştləri sisteminin təqdim edilməsi və s.

Dövlət ali tədris müəssisələrinin büdcədənənar fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi “Qeyri-kommersiya təşkilatlar haqqında” qanunun qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Həmin qanunverici sənəddə hüquqi prinsiplər, qeyri-kommersiya təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi qaydası, əmlak kompleksinin formalaşdırılması və istifadəsi məsələləri yer alır, eləcə də onların idarə edilməsində dövlətin dəstəyi və iştirakı formaları müfəssəl surətdə qeyd edilmişdir.

Ali təhsil müəssisələrinə verilmiş qeyri-kommersiya statusu o deməkdir ki, onların fəaliyyətinin başlıca məqsədi mənfəətin əldə edilməsi deyil. Bu halda ali məktəbin öz gəlirləri üzərində sərəncam vermək imkanları üzərinə qoyulan məhdudiyyətlərin meydana gəlməsi qeyd edilməlidir, çünki bütün mənfəət mütləq qaydada özünün inkişafı məqsədlərinə yönləndirilməlidir.

Publik hüquqi şəxslər öz nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və əmlak üzərində sərəncam vermək məsələlərində daha böyük azadlığa malikdir. Dövlət müəssisələrinin daha bir tipi kimi belə müəssisələrin yaradılmasının başlıca məqsədi onların fəaliyyətinin effektivliyini yüksəltməyə imkan verən mexanizmlərin tətbiq edilməsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti və iqtisadi mobilliyi üçün şəraitin formalaşdırılmasına, kadr və maddi resursların istifadə effektivliyinin artırılmasına, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, investisiyaların cəlb edilməsinə və maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinə, fəaliyyətin yekun nəticələrinə görə məsuliyyətin gücləndirilməsinə, maliyyələşmənin şəffaflığının yüksəldilməsinə aiddir.

Büdcə təhsil müəssisələrinin Publik hüquqi şəxs statusuna keçidi təhsilin müasir modelinin təşkilədi-iqtisadi mexanizminin modernləşdirilməsinin perspektivli istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Lakin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Qanunun təhsil sferasında tətbiqi spesifikasiyasını qeyd etmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət tərəfindən Publik hüquqi şəxslər qismində yaradılan təhsil müəssisələri bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla sahə qanunvericiliyinin təsir əhatəsinə düşəcəkdir.

Publik hüquqi şəxslər haqqında qanun təsərrüfat subyektlərinin həmin təşkilədi-hüquqi formasının hüquqi əsaslarını, eləcə də onların yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi qaydasını da ehtiva edən bir sıra normativ müddəaları müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, orada Publik hüquqi şəxslərin əmlakının məqsədləri, qaydası, formalaşdırılması və istifadəsi, habelə onların idarəetmə prinsipləri, təsisçilər, mülki dövriyyə iştirakçıları ilə Publik hüquqi şəxslərin münasibətlərinin əsasları, bu kimi təsisatların daşdıqları öhdəliklər üzrə məsuliyyəti qısaca və dürüst formada ifadə olunur. Qeyd etdiyimiz bütün müddəalar sonrakı normativ-hüquqi sənədlərdə dəqiqləşdirilə və detallaşdırıla bilər.

Ali məktəbin resurs bazasının maliyyə təminatı ilə bağlı məsələlər kompleksində normativ metodun inkişaf etdirilməsinə və yekun nəticələrə yönələn büdcələşmə təcrübəsində onun tətbiqinin təkmilləşdirilməsi kimi

məsələlərə mühüm yer ayrılır.

Ali peşə təhsilinin normativ büdcə maliyyələşməsinin zərurəti iqtisadiyyatın büdcə sektorunun iqtisadi mahiyyətinin özü ilə şərtləndirilir ki, burada bazar mexanizmləri resursların səmərəli bölüşdürülməsini təmin etmir.

Bazar sektorunda təsərrüfatçılığın bütün göstəriciləri – maya dəyəri, onun strukturu, əməyin ödənilməsi səviyyəsi, qiymət, mənfəət – dinamik xarakter daşıyır, habelə bazar rəqabəti amillərinin və qiymət qoyuluşu əsaslarının təsiri altında müstəqil surətdə bazar agentləri tərəfindən müəyyən edilir. Bəzi hallarda dövlət onların tənzimlənməsinə müraciət etməli olur.

Təhsil iqtisadiyyatının büdcə təminatına gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, burada onun əmək ödənilməsi də daxil olmaqla xərclərin təsbit olunmuş maliyyə göstəricilərinin sistemi üzərində qurulduğunu müşahidə edirik. Bazar iqtisadiyyatında büdcə maliyyələşməsi normativləri təhsil xidmətlərinin istehsalı və reallaşması zamanı istifadə olunan dövlət maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi prosesinin tənzimləyiciləri kimi qiymətlərin analoqu qismində çıxış edir. Onlar təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üzrə dövlətin üzərində olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə ayrılan büdcə təxsisatlarının zəruri həcmələrinin hesablanması üzrə özünəməxsus şəkildə çıxış edən alətlər olmaqla yanaşı, həmçinin ali təhsil sisteminin inkişafını əks etdirən indikatorlar rolunu oynayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativlər tərəfindən yerinə yetirilən bir neçə funksiyaları qeyd edə bilərik:

- Cari dövlət prioritetləri sistemində təhsilin qərar tutduğu yerin xarakteristikası.
- Sistemin qalıq prinsipi üzrə maliyyələşməsinə dair sərəgilənən yanaşmanın aradan qaldırılması üçün obyektiv şərtlərin yaradılması.
- Normativ sənədlərdə təsbit edilmiş təhsil xidmətlərinə sosial sifarişin miqyası və onun yerinə yetirilməsini təmin edən büdcə maliyyə resursları arasında kəmiyyət və keyfiyyət qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi.
- Maliyyələşmənin yol verilmədiyi və antisosial səciyyə daşdığı aşağı həddlərin müəyyənləşdirilməsi.

Maliyyə təminatında təhsilin tələbatları və bu məqsədlər üzrə faktiki surətdə ayrılan büdcə maliyyə resursları arasında balanslaşdırılmış vəziyyətə müvafiq normativlərin istifadəsi əsasında nail olmaq mümkündür.

Büdcə maliyyə təminatının lazımi həcmələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı normativ metodun üstünlükləri qismində onun əldə olunmuş səviyyəyə deyil, müəyyən etalona yaxud nümunəyə oriyentasiyasını qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə bir yanaşma həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə ali təhsilin inkişaf etdirilməsi prosesində yer alan mütərəqqi tendensiyalarını əks etdirir.

Təhsil sferasına bu və ya digər dərəcədə aid olan bir sıra qanun maddələrində qanunvericilik qaydasında normativ göstəricilərin illik hesablanması, eləcə də bu əsasda müxtəlif səviyyəli büdcələrdən təhsil sistemində ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmünün müəyyənləşdirilməsi barədə müddəalar

təsbit edilmişdir.

Tədris müəssisələrinin maliyyələşdirmə normativləri zəruri xərclərin təhlilinə əsaslanır və aşağıdakı komponentləri ehtiva edir: bir təhsil alanın payına düşən baza təxsisatı (təhsil pilləsinə görə edilən əlavələrlə); tədris proqramının və tədris planlarının məzmununun yenilənməsinə yönəldilən təxsisatlar; əlverişsiz sosial-iqtisadi şəraitin və tədris müəssisələrinin əlverişsiz yerləşməsinin kompensasiyaları; təhsilin qiymətinin regional indeksləşdirilməsi (müxtəlif iqlim zonalarında və coğrafi şəraitdə yerləşən tədris müəssisələri üçün pulun alıcılıq qabiliyyətinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə).

Yuxarıda təqdim edilmiş komponentlər ali təhsil müəssisələrinin büdcə maliyyələşməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış həcmələrini doğru-düzgün və tam əhatəli şəkildə səciyyələndirməyə imkan yaratmaqla yanaşı, həmçinin sosial standartlara müvafiq olan normativlərin dəyər dolumunu əks etdirir.

Lakin Azərbaycanda nail olunduğu təhsilin büdcə maliyyələşməsinin xüsusi göstəriciləri inkişaf etmiş xarici ölkələrin formalaşmış təcrübəsinə müvafiq deyil. Məsələn, İƏİT-ə daxil olan üzv-ölkələrdə dövlət tərəfindən ayrılan təxsisatların həcmi olduqca əhəmiyyətlidir və müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrinin maliyyə təminatına olan tələbatlarının təmin edilməsi baxımdan kifayət edir. Beləliklə, təhsil fəaliyyətinin maliyyələşməsində normativ yanaşmanın tətbiqi tədris müəssisələrinə dövlət tərəfindən ayrılan büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi istiqamətində müstəqillik, maneəvərlik imkanları və daxili sərbəstlik verir.

Ölkənin büdcə sistemində təhsilə sərf olunan xərclər maliyyə xərclərinin qorunmamış maddələrin tərkibinə daxildir. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, smeta maliyyələşməsi üçün ayrılan büdcə təxsisatlarının ölçülərinin faktiki azalması ilə əldə olunmuş səviyyədən başlayaraq aparılması səciyyəvi xarakter daşıyır, çünki burada təkcə yüksək inflyasiya amilinin deyil, həmçinin iqtisadiyyatda baş verən böhranlı hadisələr dövründə təhsilə ayrılan büdcə xərclərinin mümkün sekvestrinin də nəzərə alınması vacibdir. Belə metodikanın istifadəsi əvvəllər bəzi hallarda iki maddə: əmək haqqı və stipendiyalar üzrə təhsil müəssisələrinin minimal maliyyələşməsinə gətirib çıxarırdı.

Smeta maliyyələşməsinin daha bir çatışmazlığı olaraq natural normaların nəzərə alınmamasıdır ki, həmin normalar xərclər smetası üçün ənənəvi olaraq baza kimi qəbul edilirdi. Bundan əlavə, o, xərclər maddələri üzrə tədris müəssisələrinə ayrılan vəsaitləri təkrar bölüşdürmək imkanını vermir.

Ali tədris müəssisələrinin büdcə maliyyələşməsinin normativ bazasının qurulması aşağıdakı əsas metodiki prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir: 1) professor-müəllim kadrlarının əməyinin məsrəfləri normalarının nəzərə alınması ilə tərtib edilmiş tədris planlarına əsaslanmaq lazım gəlir; 2) tədris müəssisəsinin maliyyə məsrəflərini əks etdirən bütün elementləri nəzərə almaq lazımdır ki, həmin məsrəflər qarşıya qoyulmuş hədəf istiqamətlərinə müvafiq şəkildə bu tədris müəssisəsinin fəaliyyəti üçün zəruridir.

Tədris planının normalaşdırılması dedikdə onun iki son dərəcə mühüm xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsi başa düşülür: birincisi, sinif-komplekt-

lər, akademik qrupların sayından asılı olaraq bir təhsil alanın payına düşən müəllimlərin dərs yükünün saat ifadəsində olan əməktutumu və, ikincisi, müxtəlif peşə-ixtisas xarakteristikalarına malik müəllimlərin payına düşən əməktutumu paylarının nisbəti ilə qiymətləndirilən professor-müəllim heyətinin tələb olunan ixtisas səviyyəsi.

Təcrübədə çətinliklərin meydana gəlməsi normativin elementlərinin dəyər dolumunun müəyyənləşdirilməsi zamanı baş verə bilər. Müvafiq xüsusi ədəbiyyatda biz bu məsələ ilə bağlı müxtəlif yanaşmaların təklif edildiyini görə bilərik. Məsələn, qeyri-dövlət sektoruna aid müəssisələr yaxud fiziki şəxslər tərəfindən təhsil xidmətlərinin həyata keçirilməsi zamanı qiymət qoyuluşunun bazar prinsiplərinin nəzərə alınması mümkündür.

Ehtimal edək ki, təhsil xidmətləri bazarı artıq kifayət qədər inkişaf etmişdir və burada tələb olunan keyfiyyət göstəricilərinə cavab verən xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan istehsalçıların müəyyən çoxluğu mövcuddur, eyni zamanda rəqabətin olması da müşahidə olunur. Belə olan halda təhsil xidmətinin qiyməti tarazlı xarakter alacaq və büdcə maliyyələşməsi normativlərinin hesablanması üçün oriyentir qismində xidmət edə bilər.

Mahiyət etibarilə, kontrakt əsaslarla ali məktəbdə hazırlığın dəyəri normativ səviyyəyə yaxınlaşır. Bununla birgə, ali məktəb tərəfindən istehsal edilən xərclərin ayrı-ayrı tərkib hissələrini tam dəqiqliklə nəzərə almaq kifayət qədər çətinidir. Məsələn, dövlət ali məktəblərində xərclərin tam ödənilməsi şərtlə tələbələrin tədris olunmaları əsas etibarilə dövlət büdcəsinin (təsisçisinin) vəsaiti hesabına yaradılan və dəstəklənən həmin maddi baza üzərində aparılır. Burada maddi-texniki təminatın müxtəlif elementləri, o cümlədən tədris müəssisələrinin və balansda olan tədris avadanlığının istifadəsi nəzərdə tutulur.

Təhsilin büdcədən maliyyələşməsi üçün nəzərdə tutulan normativ elementlərinin dəyər dolumunun müəyyənləşdirilməsi zamanı təməl prinsipi daşıyan bir sıra məqamlara əsaslanırlar.

Birincisi, maliyyə təminatı təhsil prosesinə sərf olunan cari xərclərin ödənilməsi üçün kifayət etməlidir. Gerçəkdən maliyyələşmənin real həcmi real lazım olan həcmdən bir neçə dəfə daha kiçikdir. Belə olan halda kəsir qismən də olsa büdcədən kənar vəsaitlərlə tamamlanır.

İkincisi, normativin maliyyə dolumu təhsilin innovativ inkişafının təmin edilməsi üçün kifayət edəcək qədər olmalıdır.

Üçüncüsü, normativ uzunmüddətli dövr ərzində stabil olmalıdır, çünki o, təhsil sisteminin dayanıqlığının qorunub saxlanması və dəstəklənməsi istiqamətində vacib alət kimi xidmət edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən ikisindən ən birinci gələnlər maliyyə təminatının məqsədli xarakterini formalaşdırır, normativ bazanı maliyyə dolumunun lazımi səviyyəsinin əldə edilməsi istiqamətində yönləndirir. Üçüncü şərtə pulun real dəyərinin dinamikasının nəzərə alınması vasitəsilə, yəni inflyasiya şəraitində büdcə xərclərinin indeksasiyası yolu ilə nail oluna bilər.

Bir tələbənin payına düşən cari büdcə xərcləri normativinin kəmiyyətinin

əsaslandırılması zamanı aşağıdakı elementlərə bölünmüş struktura söykənirlər ki, bura daxildir: əmək haqqına sərf olunan xərclər; stipendiya təminatına sərf olunan xərclər; kommunal xidmətlərin ödənilməsinə sərf olunan xərclər; alınan cihazlar və azdəyərli avadanlığa sərf olunan xərclər.

Normativin birinci elementi kimi əmək haqqına sərf olunan xərclər təhsil qanunvericiliyində yer alan standartlar əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Hal-hazırda büdcə sferasında, o cümlədən də təhsil sahəsində, təşkilatlar əməyin ödənişi səviyyəsini və sistemini müstəqil surətdə təyin edir. Özünəməxsus oriyentir qismində təhsilin qeyri-dövlət sektorunda müvafiq ixtisaslaşmaya malik işçilərin əməyinin ödənilməsi səviyyəsi xidmət edə bilər. Beynəlxalq müqayisələr zamanı ali ixtisaslı müəllimlərin əməyinin dəyəri inkişaf etmiş ölkələrdə çalışan pedaqoji işçilərin orta əmək haqqı səviyyəsi ilə müqayisə oluna bilər.

Inkişaf etmiş ölkələrin topladığı təcrübə göstərir ki, məktəb təhsil səviyyəsinin müəllimi, ali məktəbin müəllimi, professor yüksək mürəkkəbliyə malik intellektual məzmunlu əməklə məşğul olduğu səbəbdən başqa profilli işçilərin böyük əksəriyyətinin aldığı əmək haqqını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyən əmək haqqı əldə edir. Xarici universitetlərdə müəllimlərin əmək haqqının miqdarının müəyyənləşdirilməsi zamanı həmçinin təhsilin özəl sektoru tərəfindən get-gedə daha böyük güclə artan rəqabət şəraitinə əsaslanırlar ki, onun (özəl sektorun) inkişafı ixtisaslı kadrların daxil olma axını ilə müşayiət olunur.

Əmək haqqında sərf olunan xərclərin normalaşdırılması təhsilin büdcə və kommertiya sektorlarında əməyin ödənilməsi kəmiyyətləri arasında uyğunluğu təmin etməlidir, perspektivdə isə - xarici ölkələrdə təhsil sistemində əməyin ödənilməsi səviyyəsinə yaxınlaşmalıdır. Bu cür yanaşma əməyin ödənilməsi səviyyəsində rəqabətli münasibətlər üçün şəraiti, bir tərəfdən, təhsil sferası daxilində, yəni büdcə və qeyri-dövlət ali tədris müəssisələri arasında, digər tərəfdən isə - ölkə daxilində iqtisadiyyatın bazar sektoru, eləcə də xarici tədris müəssisələri ilə şərait yaratmağa imkan verəcəkdir.

Normativin ikinci elementi kimi stipendiya təminatına sərf olunan xərclərin müəyyənləşdirilməsi zamanı əhalinin həyat fəaliyyətinin dəstəklənməsinin mövcud sosial normalarına səmtləşmək lazımdır. Tələbə təqaüdlərinin ölçüləri haqqında məlumatların təhlili aşağıdakı nəticələri hasil etməyə imkan verir. Müasir görkəmdə tələbələrin aldıkları təqaüdlər təhsil alanın zəruri minimal tələbatlarını ödəmək iqtidarında deyil, çünki onların miqdarı yaşayış minimumundan aşağıdır. Bundan əlavə, onlar həmçinin, hər şeydən əvvəl, aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrə peşə təhsilinin əldə olunması ilə bağlı Konstitusiya tərəfindən verilən zəmanətlərin təmin edilməsində gücsüzdür.

Məhz bu səbəbə görə tələbələrin təqaüd təminatı miqdarının yaşayış minimumu səviyyəsinə qədər artırılması ilə əlaqədar tədbirlər sistemini düşünmək lazımdır. Məhz bu göstərici büdcə xərclərinin normativinin həmin hissəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas qismində götürülməlidir.

Üçüncü element kimi kommunal xidmətlərin dəyəri özündə sahələrin saxlanması ilə bağlı ödənişləri, istehlak olunan elektrik enerjisi, istilik, su

təchizatı haqlarını və bu kimi digər məsrəfləri ehtiva edir və hal hazırda bazar münasibətləri təsiri altında formalaşır.

Sözündən bu element üzrə xərclərin miqdarı qeyri-dayanıqlıdır. İnflyasiya proseslərinin inkişaf etməsi ilə paralel olaraq onlar artım tendensiyası nümayiş etdirir, odur ki, tədris müəssisələrinin ərazi yerləşməsi spesifikası mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. O cümlədən, təhsil xidmətlərinin göstərilməsi zamanı qiymət qoyuluşu prosesinə (yəni, normativin dəyər parametrlərinə) təsir göstərən amillərin siyahısı kifayət qədər genişdir, burada, həmçinin, tədris müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi coğrafi şərait də qeyd edilməlidir. Həmçinin kommunal xidmətlərin dəyəri tədris müəssisələrinin yerləşdiyi sahələrin ölçüləri ilə bağlıdır. O, eyni zamanda, müxtəlif profilli tədris müəssisələrinə xas olan maddi-texniki bazanın digər elementlərindən də asılıdır.

Bununla əlaqədar olaraq, dəyərləndirilən normativləri müəyyən hədudlar çərçivəsində qruplar üzrə yaxud bir-birinə oxşarlığı, xüsusilə də regional nöqtəyi-nəzərdən oxşarlığı daha aşağı səviyyədə olan tədris müəssisələr üzrə differensiasiya etmək lazımdır.

Ali tədris müəssisələrinin dördüncü element – aşağı qiymətli cihazların və avadanlıqların əldə edilməsi – üzrə sərf olunan xərclərin müəyyənləşdirilməsi zamanı da həmçinin qiymət qoyuluşunun adları çəkilmiş prinsipləri fəaliyyət göstərməlidir, bu zaman maddi-tezniki bazasının müxtəlif tərkib hissələrinin formalaşmış bazar dəyərinə əsaslanmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, büdcə maliyyələşməsi normativində aşağıdakılar nəzərə alınır: müxtəlif profilli və tipli tədris müəssisələrinin kadr potensialının strukturu; tədrisin səviyyəsi və sürəkliliyi, yəni tədris proqramının əməltutumluluğu; normativi təşkil edən hər bir tərkib hissə üzrə bazar qiymətləri, tədris müəssisəsinin profili; ərazi amillərin kompleksi.

Normativlərin işlənilib hazırlanması olduqca mürəkkəb bir məsələdir, və onun həlli məqsədilə kifayət qədər dinamikliyi ilə seçilən və bazar qiymət qoyuluşu amillərindən asılı olaraq bir dəyişən kəmiyyət qismində çıxış edən büdcə maliyyələşməsi normativlərini və təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üzrə dövlət öhdəlikləri vasitəsilə ifadə olunan daha yüksək dayanıqlı və konservativ makroiqtisadi göstəriciləri uzlaşdırmağa imkan verən modelin qurulmasını həyata keçirmək lazımdır.

Aparıcı ekspertlərin rəyinə görə, təhsilin inkişaf etdirilməsi məqsədilə ayrılan resurslar həm bütün səviyyəli büdcələrdə, həm də tədris müəssisələrinin özlərinin büdcələrində məqsədli təyinatla malik olmalı, eləcə də onların saxlanması üçün sərf olunan xərclərə münasibətdə bir əlavə qismində çıxış etməlidir, çünki sözügedən bu amilin tam şəkildə nəzərə alınmaması tədris müəssisələrinin maliyyələşməsi həcmimin azaldılmasına gətirib çıxara bilər.

Təhsilin modernləşdirilməsi şəraitində normativ maliyyələşmə belə bir məqsədli vəzifəyə çevrilir ki, onun ardıcıl surətdə həll edilməsi tədris müəssisələrinin inkişafına tətbiq edilən qalıq yanaşma prinsipini aradan qaldırmağa və

Azərbaycanda effektiv sosial siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verəcək. Əgər normativ dövlət maliyyələşməsi tələb olunan minimumdan aşağı olarsa, yerli təhsil sisteminin dağılması təhlükəsi meydana gələcək, çünki büdcədən kənar qaynaqlardan maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanları məhduddur.

Ali təhsilin büdcə maliyyələşməsinin normativi dövlət təhsil standartının tələbləri çərçivəsində tədrisin bütün müddətinə bir təhsil alanın payına düşən təhsil müəssisələrinin cari xərclərinə sərf olunan ictimai nöqteyi-nəzərdən zəruri xərcləri əks etdirir, eləcə də təhsil sahəsində dövlət sosial standartının qanunvericilik qaydasında təsdiq edilmiş əsas maliyyə ifadəsi qismində çıxış edir.

Dünyada təhsilin büdcə maliyyələşməsinin inkişafında müşahidə olunan müasir tendensiya büdcə təxsisatlarının fərdiləşdirilmiş bölgü sxemlərinin geniş şəkildə istifadəsi olunmasıdır. Onlar büdcə vəsaitlərinin müəssisələrə deyil, məhz vətəndaşlara – təhsil xidmətlərinin istehlakçılara ayrılmasını, habelə təhsil alanların sərəncamında olan büdcə vəsaitləri uğrunda tədris müəssisələri arasında kvazibazar rəqabətin yaradılmasını nəzərdə tutur. Burada “pul təhsil alanların ardınca hərəkət edir” prinsipi qüvvədədir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə peşəkar təhsil sferasında dövlət təhsil kreditinin istifadəsi ilə büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi sxemi geniş surətdə yayılmışdır. Bank borcu kimi təhsil kreditləşməsi metodu - əhalinin ənənəvi kreditləşməsinin bir növ müxtəlifliyidir, onun üçün sərt şərtlər və pul vəsaitlərinin qaytarılmasının təsbit edilmiş müddəti, kifayət qədər yüksək faizlər xarakterikdir.

Bank borclarının bəzi xarici ölkələrin təhsil kreditləşməsi sistemlərində tətbiqi bir çox cəhətdən təhsil alanlara yardımın məhz bu formasının spesifik xüsusiyyətləri ilə təmin edilir. Dövlət vəsaitlərin qaytarılmaması ilə bağlı sığorta risklərinin, eləcə də tələbələrin tədrisinin kreditləşməsi üzrə banklar tərəfindən müvafiq fəaliyyətin həyata keçirilməsinin maliyyə şərtləri funksiyalarını öz üzərinə götürür. Yerli təcrübədə bank borcları formasında təhsil kreditləşməsi hələlik ağır yük kimi qalmaqda davam edir.

Kreditin cəlbəedici olması məqsədilə ekspertlər tərəfindən borcalanlar üçün güzəştli faizin təyin edilməsi təklifi irəli sürülür, güzəştli faiz dərəcəsi və kreditin real dəyəri arasındakı fərqi isə dövlət vəsaitləri hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulur. Belə sxemin tətbiqi daha çox tələbələrin deyil, bank sektorunun maliyyə dəstəyinin bir forması təəssüratı yaradır.

Təhsil sferasında bank borclarının ayrılması təcrübəsinin yalnız dayanıqlı iqtisadiyyata, əhalinin gəlirlərinin yüksək və sabit səviyyəsinə malik ölkələrdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi mümkündür. Mühüm rol kredit resurslarının qaytarılmasının təmin edilməsi istiqamətində məhkəmə-hüquq sisteminin etibarlılığına əhəmiyyətli rol verilir.

Maliyyə alətlərinin inkişafı səviyyəsinin kifayət edə biləcək dərəcədə olmaması, eləcə də onların tətbiqi mexanizmlərinin qeyri-təkmil olması, bir sıra dünya ölkələrində təhsil fəaliyyətinin adi bank kreditləşməsi sxemlərinin yayılmasında müşahidə olunan uğursuzluqların başlıca səbəbinə çevrilmişdir. Lakin bu cür situasiyalar hökumət strukturlarını təhsil kreditləşməsinin belə

dövlət sistemlərini inkişaf etməyə vadar edir ki, onlar vəsaitlərin qaytarılması nöqteyi-nəzərindən çox da effektiv olmasa da, ancaq, bir qayda olaraq, tələbələrin sosial müdafiəsinin kifayət qədər yüksək səviyyəsini təmin etmək iqtidarındadır. Belə fəaliyyətin əsas məqsədi sosial bərabərlik və sosial ədalətin bərqərar olunması baxımından mövcud olan meyarlara daha yüksək dərəcədə uyğun olan kredit vəsaitlərinin qaytarılmasının, belə demək mümkündürsə, qoruyucu rejimlərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə tələbələrin kreditləşməsi sxemlərində dövlətin iştirakı sadəcə olaraq təhsil kreditləşməsinə maliyyə şirkətləri və banklar tərəfindən investisiya şəklində yatırılmış vəsaitlərin ödənilməsinin qarantı rolunda çıxış etməsindən ibarət deyil. Sözügedən bu mexanizmlərin işlənməsinin kifayət qədər uzunmüddətli, bir neçə onillik davam etmiş prosesində xarici dövlətlərdə tələbələrin dövlət sosial kreditləşməsinin spesifik sxemlərin tətbiq olunması təklifi irəli sürülmüşdür.

Belə dövlət sosial təhsil kreditlərinin başlıca xüsusiyyəti pul vəsaitlərinin qaytarılması şərtlərinin təhsil müddətini başa vuracaq tələbələrin gələcəkdə əldə edəcəkləri pul vəsaitlərinə bağlanmışdır. Bir qayda olaraq, kreditin qaytarılması müddəti təyin edilmir, məhz bu səbəbə görə adiçəkilən proses alan tərəfin əmək fəaliyyətinin bütün dövrünü əhatə etməklə uzana bilər. Borc şəklində alınmış vəsaitlərin mümkün qədər tezliklə qaytarılmasında gənc mütəxəssislərin maraqlı olması kreditdən istifadə müqabilində faizlərin müntəzəm, fasiləsiz surətdə hesablanması ilə stimullaşdırılır (bu kreditlərin qaytarılmasına bir sıra ölkələrdə qanunvericilik əsasında işə götürənləri də cəlb edirlər).

Dövlət təhsil kreditlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitlər dövlət tərəfindən ayrılır. Nəzərdə tutulan ilk kreditlərin təqdim edilməsindən 4-6 il keçdikdən sonra dövlət geri yönəlmiş maliyyə axınından pul vəsaitləri almağa başlayır ki, həmin axınların miqdarı ildən ilə artır və birinci onilliyin sonlarına yaxın ayrılmış ümumi kredit həcmindən 40-50 % qədər çata bilər. Ümumilikdə isə, tələbələrin kreditləşməsi məqsədilə tətbiq olunan bu kimi sistemlərdə pul vəsaitlərinin qaytarılma əmsalı 70% və daha yüksək göstəriciyə qədər arta bilər.

Xarici təcrübə göstərir: bütün ölkələr kredit vəsaitlərinin qaytarılması səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və qəbul edilməsini həyata keçirir. Bununla bağlı meydana gələn itkilər bir ictimai rifah olaraq təhsilin ictimai tərkib hissəsinin maliyyələşdirilməsi işinə dövlətin verdiyi əlavə töhvəsi dəyərləndirilir. Dövlətin sosial təhsil kreditləşməsi sxemlərinin kommersiya bankları tərəfindən təcrübədə tətbiq edilən kreditləşmə formalarından prinsipial fərqi də məhz bu amildən ibarətdir.

Kreditləşmənin müxtəlif sxemlərinin həyata keçirilməsi sahəsində xarici ölkələr tərəfindən toplanmış təcrübə Azərbaycanda tətbiq edilən təhsilin maliyyələşməsi sisteminin inkişafı üçün bir sıra kifayət qədər mühüm amilləri qısaca və dürüst şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır:

Tələbələrin kreditləşməsində istifadə olunan Azərbaycan modeli dövlət

modeli kimi qurulmalı və əsas etibarilə ali təhsilin maliyyələşməsinə yönəldilən dövlət vəsaitləri hesabına investisiya olunmalıdır.

Azərbaycanda təhsil kreditləşməsi sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət modeli mərkəzləşdirilmiş model kimi formalaşdırılmalı, habelə kredit vəsaitlərinin təkcə mərkəzləşdirilmiş formalaşma və bölüşdürmə prosesini deyil, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının maraqlarına cavab verən təhsil məzunlarının hazırlanması və bölüşdürülməsi strukturunun idarə olunmasını təmin etməlidir.

Təhsil kreditləşməsinin qaytarılması mexanizmləri məzunların gələcəkdə əldə edəcəkləri gəlirlərinə bağlı olmalıdır ki, bu da sosial ədalət meyarlarına cavab verir, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, həmin meyarlara uyğun olaraq əmək bazarında real, o cümlədən həm də maddi üstünlükləri təhsilə yiyələndirənləri nəticəsində əldə etmiş şəxslər bu təhsilə görə pul ödəyir.

Büdcə maliyyələşməsinin ənənəvi modelində islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, 2000-ci illərin əvvəlində təhsil krediti barədə məsələ ətrafında müzakirələr başlamışdır. Mütəxəssislər onu aşağıdakı məsələlərin həlli istiqamətində təbiiq olunan alət kimi dəyərləndirir:

- respublikanın iqtisadi və sosial inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qeyri-populyar ixtisaslar üzrə tələbələrin hazırlanmasının təmin edilməsi, onların bölüşdürülməsi, eləcə də dövlətin texnoloji, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı maraqları naminə iş yerlərində möhkəmləndirilməsi mexanizminin yaradılması;

- cəmiyyətin təhsilin idarə olunmasında iştirakın, eləcə də toplanmış problemlərin həllində maraqlı olan investorların vəsaitlərindən kreditlərin differensial bölüşdürülməsi yolu ilə selektiv təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə onun (təhsilin) qarşısında dayanan vəzifələrin həllinin genişləndirilməsi;

- təhsil sferasında yüksək nəticələrin əldə olunması istiqamətində tələbələrin stimullaşdırılması;

- ailələr tərəfindən yatırılan investisiyaların təhsil istiqamətində yönləndirilməsi: repetitorlar sektoruna investisiyaların yatırılmasından təhsil sahəsinə dövlət investisiyalarının birgə maliyyələşməsinə doğru istiqamətləndirilməsi hesabına əlavə vəsaitlərin təhsil sferasına cəlb edilməsi;

- təhsil aldıqları dövrdə tələbələrin sosial dəstəyinin maliyyə vəsaitlərinin ədalətli bölgüsü və qənaətli şəkildə sərf olunmasının təmin edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamana qədər Azərbaycanda təhsil sahəsinin ənənəvi büdcə maliyyələşməsi sisteminin təkmilləşdirilməsində təhsilin dövlət sosial kreditləşməsinin rolunun tam şəkildə və düzgün qiymətləndirilməməsi müşahidə olunurdu. 2000-ci illərin əvvəlində bəzi ekspertlər tərəfindən fərdiləşdirilmiş büdcə maliyyələşməsinin prinsipial baxımdan tamamilə fərqli konseptual sxem ön plana çıxarılmışdır.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ali təhsil sferasında gənc insanların və onların valideynlərinin tələbatlarına uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi gözlənilməz, öncədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan nəticələrə

gətirib çıxara bilər. Ali məktəblər arasında rəqabət mübarizəsinin təmin edilməsi əsasında dövlət maliyyə resurslarının arzuolunan effektiv şəkildə istifadə olunması əvəzinə gerçək reallıqda onların məqsədə uyğun olmayan, səmərəsiz və əsassız xərclənməsi baş verə bilər. Bu onunla şərtləndirilir ki, ümumiyyətlə təhsil sferasında, o cümlədən də ali təhsildə istehlakçılar təhsil xidmətlərinin istehlakçıları və işə götürənlərlə müqayisədə açıq-aşkar surətdə, öncədən qeyri-bərabər vəziyyətdə olur. Onlar məşğulluq strukturunda baş verən dərin dəyişikliklər və əmək bazarının perspektiv tələbatları haqqında tam və dolğun informasiyaya heç də hər zaman malik olmaya bilər, ali məktəbdə müxtəlif istiqamətlər və ixtisaslar üzrə həyata keçirilən hazırlığın mükəmməlliyi və keyfiyyəti barədə, ali məktəblərin tədris proqramlarının qüvvədə olan dövlət standartlarına uyğun olub olmadıqları barədə mühakimələr irəli sürmək, eləcə də dövlətin və cəmiyyətin ali təhsilə sərf olunduğu maliyyə xərcləri barədə etibarlı məlumatlara sahib olmaq iqtidarında olmaya da bilər.

Təhsil xidmətlərinin istehlakçıları çox vaxt ətraf mühitin (cəmiyyətin və kütləvi informasiya vasitələrinin) təsiri altında formalaşan cari qənaətləri rəhbər tutmaq məcburiyyətində qalır. Müxtəlif səbəblər nəticəsində, subyektiv amillərin təsiri altında nüfuzlu və nüfuzlu olmayan kimi dəyərləndirilən ixtisasların formalaşdırılması ilə birgə tələbatın strukturunda əyintilərin (kənarlaşmaların) baş verməsi müşahidə olunur. Bununla bərabər, mütəxəssislərin hazırlanmasının bu və ya digər istiqamətlərinin prestijli olmaları ilə bağlı mövcud təsəvvürlərə, bir qayda olaraq, ötən illərin əmək bazarında onlara dair yüksək tələbatın sərgilənməsi haqqında informasiyanın mövcud olub olmadığı əhəmiyyətli təsir göstərir.

Abituriyentlər tərəfinən seçilən ixtisasların perspektivliyinin qiymətləndirilməsində baş verən bu kimi gecikmələrin nəticəsi qismində, qərb ölkələrinin timsalında bürüzə verildiyi kimi, vaxtilə nüfuzlu hesab olunan ixtisasların sahibləri (misal üçün, iqtisadçılar yaxud hüquqşünaslar) arasında işsizlik səviyyəsinin artması, eləcə də hazırlığın bəzi profilləri üzrə tədrisin həyata keçirilməsinə ayrılan büdcə vəsaitlərinin istiqadəsində yer alan qeyri-effektivlik kimi amil göstərilə bilər.

İkincisi, tədris müəssisəsinin fəaliyyətinin rəqabətlik və effektivlik prinsipinin (eynən müflis olmaq mümkünlüyü kimi) gerçək praktikada tam şəkildə ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi də kifayət qədər çətin görünür. Belə ki, rəqabət daha çox iri şəhərlərdə özünü daha qabarıq şəkildə bürüzə verir ki, orada təhsil proqramlarının və hazırlıq istiqamətlərinin sayı və müxtəlifliyi kiçik şəhərlərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi onların harada yerləşməsindən asılı deyil.

Üçüncüsü, ali məktəblərin maliyyələşməsinin adambaşına düşən normativin kəmiyyətinin təyin edilməsi, eləcə də dövlət təhsil standartlarının və təhsil prosesinin zəruri şəraitinin təmin edilməsinin nəzərə alınması ilə onun komponentlərinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlərlə bağlı əhəmiyyətli metodoloji çətinliklər meydana gəlir. Həmçinin, vətəndaşların həyat səviyyəsində ərazi fərqlərin nəzərə alınması ilə adambaşına düşən differensiasiya

olunmuş normativlərin işlənilib hazırlanmasında problemlər yer alır.

Dördüncüsü, nəzəri əsaslandırma hissəsində mütəxəssislərin hazırlanmasında müsabiqə əsasları ilə yerləşdirilən dövlət tapşırığı əsasında maliyyələşmə mexanizmi ilə adambaşına büdcə maliyyələşməsi sxemi arasında qarşılıqlı bağlılığın tam şəkildə işlənməməsi amili də mövcuddur.

11.4. Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının təşəkkülü və inkişafı

Azərbaycan Respublikasında təhsilin qarışıq maliyyələşməsi modeli və təhsil xidmətləri bazarı təşəkkül tapma və inkişafın spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. 1990-cı illərdə bazar iqtisadiyyatına keçidi şəraitində yerli sistemdə kifayət qədər ziddiyyətli bir vəziyyət formalaşmışdır. Bir tərəfdən, müsbət tendensiyalar inkişaf etmişdir. Təhsilin yeni qanunvericilik bazası yaradılmışdır, o cümlədən, “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Burada təhsil sferasında yeni hadisələr öz əksini tapmışdır ki, onların meydana gəlməsi bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi ilə bağlıdır, eyni zamanda həmin yeni hadisələrə tədris müəssisələrinin uyğunlaşdırılması prosesləri özünü büruzə vermişdir.

Belə ki, tədris müəssisələrinin müxtəlif təşkiləddici-hüquqi formaları yaranmış və inkişaf etməyə başlamışdır, təhsil sferasında qeyri-dövlət sektoru meydana gəlmiş və inkişaf təmayüllərinə yiyələnəməsi baş vermişdir, peşə təhsili müəssisələrinin muxtariyyəti təsdiq edilməyə başlamış və çoxkanallı maliyyələşmə sistemi əmələ gəlmişdir. Təhsil sferasında hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında büdcədənkənar yeni münasibətlər formalaşmış və möhkəmlənmişdir. Təhsil müəssisələri və onların təsisçiləri arasında mülkiyyətçi və idarəetmə münasibətlərinin təkrar bölgüsü baş verirdi. Təhsil müəssisələrinin idarəçiliyində ictimai formalar inkişaf etməyə başladı. Təhsil xidmətləri bazarı və onun subyektləri arasında rəqabət meydana gəlmişdir. Təhsil sferasında bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi əsasları müəyyən edilmiş, eləcə də təhsilin keyfiyyətinin dövlət idarəetmə mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır.

Digər tərəfdən, mənfi tendensiyalar da aşkar edilmişdir. Onlar 1990-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının kəskin sürətdə tənəzzülə uğraması və ölkədə bütün makroiqtisadi göstəricilərin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi səbəbindən meydana gəlmişdir ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin kəskin daralmasına gətirib çıxarmışdır.

Bunun nəticəsində dövlət təhsil müəssisələri qarşısında bir təsisçi olaraq üzərinə düşüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək iqtidarında deyildi. Təhsilin natamam maliyyələşməsi kimi problem baş qaldırmışdır. Bu da təhsil müəssisələrini təhsil xidmətlərinin pulla göstərilməsinin artırılması, tədris müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması, büdcə vəsaitlərinin çatışmazlığının kompensasiya edilməsi üçün büdcədənkənar maliyyə resurslarının istifadəsini genişləndirmək strategiyasını həyata keçirməyə məcbur etmişdir.

Öz növbəsində, dövlət təhsil xidmətləri bazarının təşəkkül tapmasında tədris müəssisələrinin iştirakına qanunvericilik qaydasında məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Təhsilin büdcə maliyyələşməsində pul vəsaitlərinin çatışmazlığı nəticəsində təhsil sistemində çalışan işçilərin maddi və sosial təminatının kifayət qədər aşağı səviyyəsi, tədris müəssisələrinin sosial-məişət infrastrukturunun və maddi-texniki bazasının zəif inkişaf etməsi müşahidə olunurdu. Təhsilin kommersiyalaşdırılması keyfiyyətli təhsilin alınmasında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin imkanları arasında qeyri-bərabərliyin artması ilə müşayiət olunurdu.

Ali təhsil sisteminin fəaliyyəti effektivliyinin artırılması məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi əhəmiyyətli rola malik olmağa başlayır, həmin tərəfdaşlıq formasını dövlət və biznes arasında qarşılıqlı faydalı uzunmüddətli münasibətlər sistemi kimi müəyyənləşdirə bilərik, bunun başlıca hədəfi isə tələbələrin və müəllimlərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq yardımçı işlərin həyata keçirilməsi zamanı tərəfdaşlar arasında rolların effektiv surətdə bölüşdürülməsi, təhsil infrastruktur obyektlərinin tikintisi, yenidən qurulması və istismarı, təhsil proqram və standartların işlənilib hazırlanması, konfransların təşkili və seminarların keçirilməsi, ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsidir.

Ali təhsil sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığının əsas istiqamətləri qismində ali məktəblərin iqtisadi (birbaşa və dolay) dəstəyini, təhsil prosesinin məzmununun idarə edilməsində iştirakı, elmi tədqiqatların aparılması sahəsində əməkdaşlığı qeyd etmək olar.

Dolayı iqtisadi dəstək alətləri kimi əmlakın və birgə investisiya yatırımlarının idarəetməsi istiqamətində tətbiq edilən müxtəlif mexanizmləri, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi göstərilə bilər.

Birbaşa iqtisadi dəstək alətlərinin tərkibinə maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi, ali təhsil sferasında əməkdaşlara, təhsil alanlara və gənc tədqiqatçılara maddi dəstəyin göstərilməsi, potensial işə götürənlərlə birgə treninqlərin və işgüzar oyunların təşkili, məqsədli fondların yaradılması daxildir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin praktiki istifadəsi resurs potensialının formalaşdırılması və inkişafına yönəldilib ki, onun artımı maliyyə müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə, təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üzrə imkanların genişləndirilməsinə (onların əlçatanlığının və yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsi şəraitində) səbəb olur. Yekun nəticədə, dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi təhsil xidmətlərinin Azərbaycan və dünya bazarlarında ali məktəblərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Dövlətin və tədris müəssisələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmi maliyyə resurslarının istifadə effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllinə özünün müəyyən töhfəsini verməlidir, qeyd etdiyimiz həmin mexanizmin əsasını mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı dövlət sifarişinin formalaşdırılması və yerləşdirilməsi, eləcə də investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi alətləri təşkil edir.

Haqqında danışdığımız belə yanaşmanın praktiki reallaşdırılması dövlətin tənzimlənmə alətləri ilə yanaşı özündə həmçinin rəqabətli bazar əsaslarını da birləşdirir. Bu, “ömür boyu təhsil” konsepsiyasının tətbiqi şəraitində kifayət qədər zəruridir.

Nəzərdə tutulur ki, təhsil siyasətinin formalaşdırılması zamanı dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlar və müəssisələrin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edilməsi istiqamətində sifarişçi funksiyalarını dövlət öz üzərinə götürəcək. O cümlədən, haqqında danışdığımız kadr hazırlığının strateji cəhətdən əhəmiyyətli, yüksək-texnoloji istehsal sahələri, müdafiə kompleksi, sosial sfera üçün həyata keçirildiyini qeyd etməliyik.

Məqsədli proqramların icra edilməsi prosesinin kadr təminatı kifayət qədər aktual məsələ kimi qalmaqda davam edir. Dövlət sifarişi normativ metodun istifadəsi ilə əsaslandırılır və onun maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsindən ali təhsilə yönəldilməsi üçün ayrılan maliyyə vəsaitləri hüdudlarında həyata keçirilir. Onun yerləşdirilməsi fərqli-fərqli mülkiyyət formalarından olan ali təhsil müəssisələri arasında rəqabət əsasında gerçəkləşdirilir. Müsabiqənin keçirilməsinin başlıca məqsədi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlara malik, müasir elmi-texniki, informasiya və maddi bazasına sahib olan, eləcə də mütəxəssislərin hazırlanması zamanı təhsil prosesinin təşkilədiciliyinin və məzmununun yüksək keyfiyyətini təmin etmək iqtidarında olan təhsil müəssisələrinin seçilməsidir. Müsabiqənin nəticələrinə əsasən, dövlət sifarişinin vəsaitlərinin xərclənməsinə görə məsuliyyətin gücləndirilməsi üçün, habelə tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və qətediciliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət və ali təhsil müəssisələri arasında maliyyə münasibətlərinin müqavilə sisteminin tətbiq edilməsi də nəzərdə tutulur.

Rəqabətli əsaslar rəqabətlik prinsipi ilə birgə həm də təhsil müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilən investisiya layihələrinə də şamil oluna bilər, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, belə layihələrin maliyyələşdirilməsi tək-cə rəqabətli əsasda deyil, həmçinin büdcə vəsaitlərinə əlavə qismində qeyri-büdcə vəsaitlərinin ayrılması hesabına birgə maliyyələşmə şərtləri üzərindən həyata keçirmək lazımdır. Bu, büdcədən-kənar mənbələr hesabına investisiya yatırımlarının məqsədyönlü şəkildə bölüşdürülməsini və effektiv mənimsənilməsini də təmin etməyə imkan yaradır.

Lakin haqqında danışdığımız və təhsil sahəsində istifadə olunan bu maliyyə-iqtisadi mexanizminin tətbiq edilməsi nöqtəyi-nəzərindən müəyyən məhdudiyətləri də mövcuddur. Bu, yalnız kadr hazırlığı və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün dövlət sifarişinin bağlandığı ali təhsil müəssisələrinin bir hissəsinə aiddir.

Ali təhsil sferasında tədrisə sərf olunan tam xərclərin (həm cari, həm də əsaslı xərclərin) dövlət tərəfindən maliyyələşməsinin perspektivli alətə təhsilin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin fərdiləşdirilmiş mexanizmi çevrilə bilər. Bu, dövlətin nümayəndəsi (müvafiq səviyyədən olan təhsil orqanının nümayəndəsi),

ali məktəb, eləcə də cəmiyyət tərəfindən ödənilmiş kəmiyyətə ifadə olunan xərclər əvəzinə sosial nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasını təmin etməyi öz öhdəsinə götürən və ali məktəbə müsabiqə yolu ilə daxil olmuş tələbə arasında bağlanmış standart saziş ola bilər.

Bu kimi effekt vətəndaşın cəmiyyət qarşısında götürdüyü öhdəliklər şəklində əks oluna bilər. Maliyyələşmənin yeni qaydası zamanı hüquq və öhdəliklərin qarşılıqlı xarakteri həm ali məktəblərin, həm də vətəndaşların davranışlarında formalaşmış stereotipləri dəyişməyə imkan verəcəkdir. Bir tərəfdən, müstəqil inzibati-hüquqi vahidlər qismində çıxış edən təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi cəmiyyət tərəfindən artıq həyata keçirilmir, və cəmiyyət onların fəaliyyətini kadrların hazırlanması üzrə işin əldə olunan nəticələrini əks etdirən tamamlanmış innovasiya məhsullarının, işlərin, xidmətlərin (proqramlar, layihələr, qrantlar və s.) maliyyələşdirilməsinə keçid edir. Digər tərəfdən, seçdikləri peşə və ixtisasları üzrə işləməyən mütəxəssislərin hazırlanmasının ünvansız və israfçılıq praktikasını məsuliyyətsizlik və sosial ələbaxımlılıq törətməklə yanaşı, son illərdə iri miqyaslar almışdır ki, artıq buna da son qoyulur. Beləliklə, ali təhsilin büdcə maliyyələşməsinin sosial-iqtisadi effektivliyinin gücləndirilməsi təmin olunur, büdcə vəsaitlərinin iqtisadi səmərəliliyi, habelə ali məktəblərin və onların məzunlarının sosial məsuliyyəti arasında qarşılıqlı bağlılıq möhkəmlənir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, təhsil fəaliyyətinin idarəetməsi istiqamətində tövsiyə olunan konsepsiyanın yenilikçiliyi və tələb olunduğu göz qabağındadır. Həqiqətən, iqtisadi və sosial effektivliyinin uzlaşdırılmasını təmin etmək üçün ali məktəb tərəfindən bütün təhsil alanlara (bakalavrlara və magistrələrə), eləcə də iqtisadi fəaliyyətin bütün digər iştirakçılarına göstərilən təhsil xidmətlərinin spesifikasiyasının dəqiq və dürüst şəkildə ayırd edilməsi həyata keçirilməlidir.

Fərdiləşdirilmiş büdcə maliyyələşməsi mexanizminin müqavilə mexanizmi kimi adlandırılması adət olunub. Həmin mexanizm ali məktəbləri xərclərin deyil, nəticələrin idarəçiliyinə səmtləşdirir, məhz bu səbəbə görə onun həyata keçirilməsi məqsədlə nəticə etibarilə səmərəli parametrlər (indikatorlar) sistemini özündə ehtiva edən təhsil fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin xüsusi metodikasının işlənilməsi və hazırlanması və istifadəsi nəzərdə tutulur.

FƏSİL 12. SƏHIYYƏ SİSTEMİ

12.1. Səhiyyənin iqtisadi təbiəti və sosial mahiyyəti

Mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem, eləcə də xalq təsərrüfatının spesifik sahəsi olaraq, səhiyyə son dərəcə mühüm sosial prinsipin – vətəndaşların sağlamlığının qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasını, onlara yüksək ixtisaslı müalicə-profilaktik yardımın göstərilməsini reallaşdırmalıdır.

İnsan fəaliyyətinin bir növü kimi, səhiyyə öz sıralarında çalışan işçilərin sayına və istifadə olunan resursların miqyasına görə təsərrüfatın nəhəng bir sahəsinə çevrilmişdir. Səhiyyə sferasının xalq təsərrüfatının digər sahələri ilə funksional (müəyyən ümumi hədəflərin həyata keçirilməsi) və texnoloji (əmtə və xidmətlərin istehsalı üçün müxtəlif resursların axınları) əlaqələri daim genişlənir.

Səhiyyənin funksional əlaqələri səhiyyə sistemi qarşısında duran başlıca məqsədlə – insanların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi kimi bir məqsədlə müəyyən olunur, texnoloji əlaqələr isə - resursların müxtəlif növlərinin səmərəli şəkildə istifadə olunması kimi bir hədəflə.

Sosial sferanın əsas tərkib hissəsi olmaqla, səhiyyə, beləliklə, sosial və iqtisadi məsələlərin həllini reallaşdırır ki, bu məsələlər insan həyatının keyfiyyəti və onun rifah halı, eləcə də sosial təminatların həyata keçirilməsi və cəmiyyətin əmək potensialının formalaşdırılması ilə bağlıdır.

Tibbi fəaliyyət diaqnostik tədqiqatların, tibbi və profilaktik tədbirlərin keyfiyyəti və effektivliyi ilə xarakterizə olunur. Effektivliyin sosial aspekti, bir qayda olaraq, göstəricilər kompleksi ilə təmsil olunur ki, burada səhiyyənin əhalinin sağlamlığına (insanın sağlamlıq və tibbi xidmətlər tələbatlarının ödənilməsi), əmək şəraitinin sağlamlaşdırılmasına, sanitar-epidemioloji normaların təmin edilməsinə və s. təsiri öz əksini tapmış olur.

Effektivliyin iqtisadi aspektləri səhiyyənin ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur ki, bura həmçinin ÜDM, milli gəlir və bu kimi digər göstəricilər daxildir.

Praktiki həkimlərin işində də iqtisadi qanunlara bələd olmaq son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki bazar münasibətləri şəraitində həkimlər xəstələrin müayinə olunma və müalicə yönümlü səmərəli sxemləri seçərkən, mahiyyət etibarilə, tibbi xidmətlərin satıcıları qismində çıxış edir.

Praktiki fəaliyyətlə məşğul olan həkim dövlət, sığorta və özəl tibbin maliyyələşdirilməsi məsələlərinə bələd olmalıdır. Həkim göstərilən tibbi xidmətlərin dəyərini hesablamağı, tibbi müəssisənin (onun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) gəlirlər və xərclər kalkulyasiyasını tərtib etməyi bacarmalı, eləcə də əldə etdiyi mənfəət üzərində sərəncam vermək bacarıqlarına malik olmalıdır. Həkim tibbi yardımın keyfiyyət standartlarını bilməli və öz fəaliyyətində onlara riayət etməli, öz işinin iqtisadi effektivliyini, eləcə də tibb işçilərinin əməyinin ödənilməsi istiqamətində müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan ödəniş formalarını, onların üstün cəhətlərini və çatışmazlıqlarını qiymətlən-

dirməyi bacarmalıdır.

Məhz bu səbəbə görə, sağlamlıq baha başa gəlir deyəndə yenə də məhz xərc tərəfini, yəni itirilmiş sağlamlığın qorunub saxlanması və bərpa ilə bağlı böyük məsrəfləri nəzərdə tuturlar.

Sağlamlığın iqtisadiyyat və insanların həyatının sosial tərəfi ilə bağlılığı özünü onda büruzə verir ki, sağlamlıq səviyyəsi bir tibbi-demoqrafik və sosial kateqoriya olmaqla “əhalinin həyat səviyyəsi” sosial-iqtisadi məfhumunun mühüm tərkib hissəsini ifadə edir. İnsanların sağlamlıq durumu onların necə həyat təzi sürmələrindən, necə yaşamalarından, hansı rifahları istehlak etmələrindən, onların həyat təzinin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Eyni zamanda, insanların həyatlarının təzi və keyfiyyəti onların sağlamlıqlarının vəziyyətini də əks etdirir – sağlamlıq nə dərəcədə yaxşı olursa, həyatın keyfiyyəti göstəriciləri də bir o qədər yüksək olur, və əksinə.

Bununla da razılaşmaq olmaz ki, səhiyyə ənənəvi olaraq qeyri-istehsal sahələrinə, qeyri-maddi xarakterli xidmətlər sferasına aid edilir. Tibbdə əmtəə-maddi və mənəvi-informasiya fəaliyyəti buraya gətirilir. Bu mənada səhiyyəni “sağlamlığın qorunub saxlanması və istehsalı sahəsi” adlandırmaq mümkündür, və belə ifadə etdikdə həmin məfhumu geniş mənə vermək lazımdır, eləcə də onu tibbi, ümumsağlamlıq, epidemioloji metod və vasitələrin böyük məcmusunun istifadəsi vasitəsilə insanların sağlamlığının qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi qismində dəyərləndirə bilərik.

Yuxarıda dediklərimizi nəzərə alsaq, qanunauyğun şəkildə aşağıdakı problemlərin meydana gəlməsini göstərməliyik:

- sağlamlığın milli sərvətin və dövlətin iqtisadi artımı amilinin son dərəcə mühüm tərkib hissəsi kimi dəyər qiymətləndirilməsi;
- ayrıca tibbi xidmətin qiyməti və ümumilikdə tibbi yardımın bütün növlərinin dəyəri;
- səhiyyənin resurs potensialının qiymətləndirilməsi, habelə onun formalaşdırılmasının yeni mənbələrinin axtarışı;
- bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü şəraitində səhiyyə sferasının fəaliyyətinin və iqtisadi münasibətlərin inkişafının effektivliyi.

Səhiyyə sistemində mövcud olan iqtisadi problemlərin hətta olduqca qısa siyahısı belə təsdiq edir ki, formalaşmış olduğu elmlərdən heç biri onları tam həcmdə tədqiq etmək iqtidarında deyil. Biliklərin ən müxtəlif sahələrinin “birləşməsi” və bunun əsasında mahiyyət etibarilə tamamilə yeni elmi fənnin – səhiyyə iqtisadiyyatının yaradılması lazımdır. Bu elm səhiyyə sferasında yer alan iqtisadi problemləri tibbi-bioloji və sosial aspektləri ilə sıx əlaqədə öyrənilməsinə və tədqiq edilməsinə istiqamətlənib.

Müstəqil elm kimi, səhiyyə iqtisadiyyatı XX yüzilliyin ikinci yarısında formalaşmışdır, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, bu fənnə lazımi diqqət yalnız ötən əsrin 90-cı illərində ayrılmağa başlandı və bu, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə keçidin reallaşdırılması ilə bağlı idi.

Səhiyyə iqtisadiyyatının müstəqil elm istiqaməti qismində təşəkkül tapması təkcə insanların sağlamlıqlarının qorunub saxlanması üzrə yerinə yetirilən tədbirlərin zərurəti ilə deyil, həmçinin bu sahənin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə get-gedə daha geniş miqyaslı və çoxsaylı resursların dövriyyəyə cəlb olunması ilə şərtləndirilir.

Səhiyyə iqtisadiyyatının müstəqil elmə ayırd edilməsinin **əsas problemləri sırasında** aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- birincisi, məhz XX yüzillikdə səhiyyə ölkə təsərrüfatının ən böyük sahəsinə çevrilmişdir. Səhiyyə özündə böyük həcmdə maddi, əmək, maliyyə, informasiya və digər resursları akkumulyasiya edən resurstutumlu sahələrdən biri olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, adlarını çəkdiyimiz həmin resursların səmərəli şəkildə planlaşdırılması və effektiv istifadəsi probleminin meydana gəlməsi təbii görünür;

- ikincisi, müasir tibb elminin və texnikasının inkişafı ilə təklif olunan tibb xidmətlərinin həcmində artımlar baş vermişdir və, buna uyğun olaraq, onlara olan tələb yüksəlmişdir, məhz bu səbəbə görə bazar iqtisadiyyatı şəraitində səhiyyə sferasında tələb və təklifin tənzimlənməsi zərurəti əmələ gəlmişdir;

- üçüncüsü, məhz XX yüzillikdə ictimai istehsal sistemində səhiyyənin rolu və yerinin dəyişməsi müşahidə olunmuşdur. Səhiyyə sferasının digər sahələrlə inteqrasiyası genişlənir ki, bu da səhiyyə sisteminin özünün fəaliyyət effektivliyinə müsbət təsir göstərir;

- dördüncüsü, ictimai sağlamlığı formalaşdırmaqla və işçi qüvvəsinin potensialına təsir göstərməklə, səhiyyə sferası təkrar istehsal proseslərinə təcridən daha geniş miqyasda cəlb edilməyə başlamışdır. Məhz XX yüzillikdə səhiyyə sferası əhəlinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi yönündə həyata keçirilən proqramlara dövlət yaxud özəl kapitalın investisiyalar şəklində yatırılması üçün kifayət qədər perspektivli sahə qismində dəyərləndirilməyə başladı ki, bu da iqtisadi baxımdan sərfəli olmaqla yanaşı həm də cəmiyyətə real gəlirin gətirilməsi deməkdir;

- beşincisi, səhiyyədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması səhiyyə sisteminin özündə tələb və təklif qanunu, artan marjinal xərclər qanunu və bu kimi digər ümumi iqtisadi qanunların fəaliyyətini şərtləndirmiş oldu.

Yuxarıda sadaladığımız müddəalar yeni elmi fənnin – “səhiyyə iqtisadiyyatının” formalaşdırılmasını öncədən müəyyən etmişdir və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması zərurətini meydana gətirmişdir.

Səhiyyə iqtisadiyyatı – bu, sahə iqtisad elmidir, onun tədqiqat istiqamətləri obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyətinin, eləcə də əhəlinin sağlamlığının qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi sahəsində vətəndaşların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərən müxtəlif şəraitin və amillərin təsirinin öyrənilməsinə yönəlib.

Təbiidir ki, səhiyyə iqtisadiyyatı onunla yaxın, qohum olan digər iqtisadi elmlər ilə sıx qarşılıqlı bağlılıqda inkişaf edir. Səhiyyə iqtisadiyyatı iqtisadi

nəzəriyyədən terminologiya və əsas iqtisadi qanunları adaptasiya edir.

Səhiyyədə, biliklərin bütün digər sahəsində də olduğu kimi, fəaliyyətin peşə və iqtisadi aspektləri də ayırd edilə bilər. Peşə aspekti fəaliyyətin sırf tibbi tərəfini təşkil edir. İqtisadi aspekt isə tibb fəaliyyətinin gedişatında baş verən təsərrüfat proseslərinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Həqiqətən, peşə fəaliyyətinin heç bir növü iqtisadi fəaliyyətdən uzaq, kənarında həyata keçirilə bilməz. Səhiyyənin iqtisadi problemlərinin həllindən profilaktik və müalicə-diaqnostik fəaliyyətin uğuru, hal-hazırkı dövrdə də bu sahədə mövcud olan bir çox problemlərin həlli asılıdır.

Bu isə o deməkdir ki, səhiyyə iqtisadiyyatını biz əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində təsərrüfat fəaliyyətin formaları, metodları və nəticələri haqqında iqtisadi biliklərin kompleksi kimi müəyyən edə bilərik.

Səhiyyə iqtisadiyyatının predmeti tibbi xidmətlərin göstərilməsi prosesində insanlar arasında meydana gələn və formalaşan iqtisadi münasibətlərdən ibarətdir. Peşə fəaliyyətində insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri iki qrupa bölə bilərik: təşkilədi-iqtisadi və sosial-iqtisadi qarşılıqlı münasibətlər.

Təşkilədi-iqtisadi münasibətlərin xarakteri profilaktik və müalicə-diaqnostik prosesinin özünün texnologiyası ilə müəyyən olunur və tibb müəssisələrinin bütün tiplərinə (stasionarlara, poliklinikalara, diaqnostik mərkəzlərə və s.) xas olan ümumi cəhətləri özündə ək etdirir. Təşkilədi-iqtisadi münasibətlərin nümunəsi qismində müalicə-profilaktik müəssisələrin maliyyələşməsi sistemi xidmət edə bilər ki, bura büdcənin formalaşması, xərclərin uçotu, əməyin ödənilməsi, qiymət qoyuluşu və s. metodologiyası daxildir.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin təhlili səhiyyə təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin spesifik, xüsusi cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir, həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən səhiyyə təşkilatlarının fəaliyyəti müxtəlif şəraitdə və müxtəlif təşkilədi-hüquqi formalarda (dövlət, bələdiyyə, özəl və sair) reallaşdırılır. Məsələn, əmək haqqının ölçüsü və hesablanma qaydası göstərilən tibbi xidmətlərin həcminin və keyfiyyətinin eyni bərabərdə olması şəraitində bu müəssisələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İqtisadi münasibətlər dörd səviyyədə dəyərləndirilə bilər:

- metaiqtisadi;
- makroiqtisadi;
- mediumiqtisadi;
- mikroiqtisadi.

Metaiqtisadi (dünya) səviyyə. Bu səviyyədə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaqla müxtəlif dövlətlərin səhiyyə sistemlərinin millətlərarası iqtisadi münasibətləri formalaşmış olur. Haqqında danışdığımız bu proseslərin koordinatoru qismində Ümumdünya səhiyyə təşkilatı çıxış edir.

Burada aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- son dərəcə əhəmiyyətli infeksiya və qeyri-infeksiya xəstəliklərinin profilaktikası və onlarla mübarizə üzrə məqsədli proqramların işlənilməsi hazır-

lanması, iqtisadi əsaslandırılması və maliyyələşdirilməsi;

- müasir tibbi texnologiyaların işlənilib hazırlanmasında, dərman vasitələrinin və tibbi texnikanın istehsalında koordinasiya və inteqrasiya;
- tibbi-bioloji tədqiqatların aparılmasının və mütəxəssislərin hazırlanmasının maliyyələşdirilməsi.

Makroiqtisadi (milli) səviyyə – bu, səhiyyə sisteminin xalq təsərrüfatının digər sahələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti. Bu səviyyədə milli iqtisadiyyat çərçivəsində, hər şeydən əvvəl, səhiyyə sferası ilə bilavasitə bağlı olan sahələrdə münasibətlərin formalaşması baş verir.

Burada aşağıdakı əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi baş verir:

- səhiyyə sferasına sərf olunan dövlət xərclərinin payının müəyyənəndirilməsi (ÜDM-dən faizlə);
- əhəlinin sağlamlığının qorunması sahəsində məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması və iqtisadi əsaslandırılması;
- dövlətin maliyyə imkanları ilə əhəliyə pulsuz tibbi xidmətlərin və tibbi yardımın göstərilməsi istiqamətində dövlət təminatları həcmələrinin balanslaşdırılmasının təmin edilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;
- səhiyyənin strateji planlaşdırma və maliyyələşmə sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- səhiyyənin investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- tibb xidmətləri bazarında rəqabətli mühitin yaradılması məqsədilə qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanması;
- vətəndaşlara pulsuz tibbi xidməti göstərilməsi istiqamətində dövlət təminatları proqramının işlənilib hazırlanması və iqtisadi əsaslandırılması.

Mediumiqtisadi (regional) səviyyə – bu, səhiyyə sisteminin özünün daxilində iqtisadi münasibətlərdir.

Bu səviyyədə aşağıdakı vəzifələrin işlənilib hazırlanması və həlli baş verir:

- səhiyyə sferasına sərf olunan xərclərin yerli büdcələrdə payının müəyyənəndirilməsi
- vətəndaşlara ödənişsiz tibbi yardımın göstərilməsində dövlət təminatları üzrə ərazi proqramlarının işlənilib hazırlanması və iqtisadi əsaslandırılması;
- əhəlinin tibbi yardımın müxtəlif növlərinə tələbatının, eləcə də əhəlinin demoqrafik xüsusiyyətlərinin, xəstələnmə strukturu və səhiyyəsinin nəzərə alınması ilə səhiyyə müəssisələrinin şəbəkəsinin inkişafı perspektivlərinin iqtisadi əsaslandırılması;
- səhiyyə sisteminin adambaşına maliyyələşməsi normativinin formalaşdırılması;
- regional səviyyədə səhiyyə sisteminin özünün və onun ayrı-ayrı təşkilatlarının maliyyələşməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- büdcə və vergi qanunvericiliyi normalarına və qaydalarına riayət olunması üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi;

- səhiyyə sferasının resurslarının istifadəsində iqtisadi effektivliyin təhlili;
- səhiyyə sisteminin fəaliyyətinin maliyyə-təsərrüfat monitorinqinin yaradılması.

Mikroiqtisadi (müəssisə və idarə) səviyyəsi hər bir ayrıca müalicə-profilaktik müəssisəsinin, onun struktur bölmələrinin fəaliyyətini əhatə edir.

Həmin səviyyədə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

- səhiyyə sferasının ayrıca təşkilatında resursların istifadəsinin iqtisadi effektivliyinin təhlili;
- mühasibatlıq, vergi və statistik uçotun aparılması;
- dövlət, bələdiyyə sifarişləri sisteminin və əhaliyə ödənişsiz tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı müqavilələrin həyata keçirilməsi;
- səhiyyə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə əlavə (büdcədən kənar) vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- səhiyyə təşkilatlarının büdcəsinin formalaşdırılması.

Reallıqda həmin dörd səviyyəyə məxsus vəzifələr arasında qarşılıqlı surətdə sıx bağlılıq mövcuddur və onlar, bir qayda olaraq, kompleks şəkildə öz həllini tapır.

Səhiyyə xidmətləri bir sıra spesifik səciyyəvi xarakteristikalara malikdir ki, onlar sözügedən bu sferadakı iqtisadi münasibətlərə xüsusi cizgilər gətirmiş olur və burada, hər şeydən öncə, onların təşkilədiciyi, maliyyələşməsi və idarə edilməsində dövlətin və bazar mexanizminin qarşılıqlı fəaliyyəti qeyd olunmalıdır.

Tibbi xidmətlərin haqqında danışdığımız bu fərqləndirici xüsusiyyətləri tibbi yardımın yüksək fərdliliyi və qeyri-standart olması ilə şərtləndirilmiş onların (tibbi xidmətlərin) növ müxtəlifliklərinin çoxlu sayda olmasında özünü büruzə verir. Tibbi xidmətin istehsalçısı qismində çıxış edən həkim, və onun istehlakçısı kimi dəyərləndirilən pasiyent eyni dərəcədə informasiyaya sahib ola bilməzlər.

Pasiyent öz sağlamlığının gerçək vəziyyəti ilə bağlı, eləcə də xəstəliyin müalicəsində tətbiq edilən adekvat metodlar haqqında daha az məlumatlıdır. Pasiyent tibbi yardıma olan öz tələbatını qiymətləndirən tərəf deyil, bu funksiyanı məhz həkim yerinə yetirir və məhz həkim pasiyentə hansı yardımın göstərməli olduğunu müəyyənləşdirir. Pasiyent üçün həkimin peşəkarlığının qiymətləndirilməsi daha çətindir. Xəstənin bir istehlakçı olaraq tibbi xidmətlər bazarındakı suverenliyi məhduddur. O, təqdim olunan tibbi xidmətin faydalılığını kifayət qədər qiymətləndirə bilmir, çünki həkim tərəfindən göstərilən xidmət və sağlamlığın vəziyyətində baş verən dəyişikliklər arasında əlaqə olduqca qeyri-müəyyəndir. Müalicənin tam yaxud qismən sağalma ilə nəticələnməyi haqqında öncədən proqnozlar vermək heç də hər zaman mümkün olmur. Müalicə ümumiyyətlə heç bir nəticə verməyə də bilər.

Səhiyyədə tibbi yardımın göstərilməsi zamanı stasionar tibbi müəssisələrin inhisarının aradan qaldırılmasının mümkünsüzlüyü, eləcə də kənd yerlərində

tibbi xidmətlərin göstərilməsində rəqabət mübarizəsinin yaradılmasının real görünmədiyi kimi halların informasiya asimetriyası ilə sıx bağlı olduğunu qeyd etməliyik. Bundan əlavə, tibbi xidmətlər bazarının fəaliyyət göstərməsi onunla fərqlənir ki, burada bazar tarazlığına heç də hər zaman riayət etmək olmur, eyni zamanda tarazlı qiymətin hökm sürməsi müşahidə olunur. Tibbi xidmətlərin əlavə təklifi əlavə tələbin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

Bu isə o deməkdir ki, tibbi xidmətlərin təbiətinin spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədar, həmin xidmətlərin göstərilməsi sferasında bazar mexanizmi qeyri-təkmil kimi görünür, çünki tələb olunan şəraitə və azad rəqabətli klassik bazarın tələblərinə bazarın yuxarıda göstərildiyi boşluqların mövcudluğu şəraitində riayət etmək qeyri-mümkündür.

Müasir dünyada səhiyyə milli iqtisadiyyatın prioritet sektorlarından birinə çevrilmişdir, çünki sağlamlığa olan tələbat insan tələbatlarının ümumi iyerarxiyasında xüsusi yer tutur.

Sağlamlıq – bu, olduqca mühüm, əhəmiyyətli (vital-həyati) tələbatdır, çünki insanın həyatda malik olduğu ən dəyərli sərvətə məhz sağlamlıq bilavasitə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, tibbi xidmətlərin göstərilməsi özü-özlüyündə qarışıq tipli ictimai rifahlardan ibarətdir, yəni tibbi xidmətlər sosial əhəmiyyətli rifahlara aiddir, və onların təsiri nəticəsində əldə olunan xarici effekt o dərəcədə mühüm və əhəmiyyətlidir ki, bu da tibbi xidmətlərin fərdi nemət, istehlakda rəqabətlik və istisna edilmə kimi xarakteristikalarına tabelilik mənasını vermiş olur.

Sosial əhəmiyyətli rifah anlayışı nəzərdə tutur ki, tibbi xidmətlərin böyük əksəriyyəti qarışıq rifahlara (həm ictimai, həm də fərdi rifah xassələrinə malik rifahlara) aid edilsə də, o dərəcədə yüksək ictimai əhəmiyyətə malikdir ki, onlar bazarın təsir dairəsinə daxil edilə biləcək tibbi xidmətlərin müəyyən bir həcmi ilə tamamlanaraq baza ictimai maliyyələşmənin obyektləri qismində çıxış etməlidir.

Sosial cəhətdən əhəmiyyətli bir rifah kimi tibbi xidmətin təyin edilməsi o deməkdir ki, insanlar üçün onun əlçatanlığı nə insanların əldə etdikləri gəlirdən, nə də malik olduqları rifah halından deyil, məhz onların sağlamlıq vəziyyətinin xarakteristikalarından asılı olmalıdır. Beləliklə, bu konsepsiyaya uyğun olaraq, yaşamaq hüququ, habelə tibbi yardımın əlçatanlığı və keyfiyyəti sırf bazar tənzimlənməsi sferasına daxil ola bilməz.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı gəlirlərdən qeyri-bərabərliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur, həmçinin insanların əmlak vəziyyətindən asılı olaraq tibbi xidmətlərin sosial nöqtəyi-nəzərdən ədalətsiz bölüşdürülməsi kimi bir prosesin meydana gəlməsi üçün müvafiq ilkin şərtləri yaratmış olur ki, bu da cəmiyyətdə ictimai həmrəylik və sosial-siyasi dayanıqlıq kimi mühüm prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

XX yüzilliyin ikinci yarısında dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində formalaşmış olduğu ümumi rifah dövləti (sosial dövlət) şəraitində orta sinif kimi adlandırılan bir təbəqə dominantlıq təşkil etməyə başlamışdır, və bununla yanaşı eqalitarizm konsepsiyası sosial sferanın çoxsaylı sahələrində, o cümlədən də

səhiyyədə üstünlüyə yiyələnmişdir. Sözügedən həmin konsepsiya tibbi yardımın ictimai maliyyələşməsi prioriteti, əhalinin bütün təbəqələri üçün onun əlçatanlığının məhz dövlət tərəfindən təminat altına götürülməsi üzərində qurulurdu. Bunların hamısı səhiyyə sektoruna yönləndirilən ictimai xərclərin yüksək artım templərinə malik olmasını və əhəmiyyətli miqyaslar almasını müəyyənləşdirmişdir.

Səhiyyədə resursməsrəfli yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi tibbi xidmətlərin təbiətinin spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilir. Onları fərqləndirən cəhətlər sırasında geniş növ müxtəlifliyi və kifayət qədər böyük kliniki qeyri-müəyyənliyi göstərmək lazımdır. Bir çox tibb işçilərinin əməyinin faydalı effekti özünü parlaq, aşkar surətdə büruzə verən sosial xarakterə malikdir. Onun hissedilməz olduğunu, eləcə də kəmiyyət ölçülməsinə, normalaşdırılmasına və standartlaşmaya çətin məruz olduğunu qeyd etmək lazımdır. Tibbi xidmətin keyfiyyəti insan amilindən çox asılıdır: burada söhbət tibb personalının ixtisas səviyyəsi və peşəkarlığından, eləcə də onun sosial-psixoloji keyfiyyətlərindən gedir. Tibbi yardımın sənayeləşməsi istiqamətində müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur, yeni tibbi texnikanın, cihazların və avadanlıqların tətbiqindən əldə edilə biləcək əmək qənaətli effekt isə məhduddur. Bu tədbirlər çox vaxt tibbi yardımın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır, əmək məsrəflərinin qənaətinə gəlincə isə bu, daha aşağı dərəcəli effekt verir.

Bir sahə olaraq səhiyyə dünya dövlətlərinin əksəriyyətində əməkqabiliyyətli ölkə əhalisinin mühüm məşğulluq mənbələrindən birinə çevrilmişdir ki, bu da ümumilikdə əmək bazarına onun güclü təsirinə gətirib çıxarmışdır. Belə şəraitdə səhiyyənin milli iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə resurs təminatı və iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin mübadiləsi istiqamətində qarşılıqlı bağlılığı və qarşılıqlı fəaliyyəti kifayət qədər çətinləşmişdir.

Artmış resurs məsrəfləri şəraitində səhiyyə sferasının inkişafında məhz iqtisadi sistem kimi ona (səhiyyəyə) yanaşma tərzini get-gedə daha çox istifadə olunmağa başlamışdır ki, qeyd etdiyimiz həmin sistemin fəaliyyəti üçün tələbatlar həcmnin (o cümlədən, çoxlu sayda rəqabətli tələbatların) qiymətləndirilməsi, resursların miqdarının və onların istifadəsinin alternativ yollarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də həmin resursların bölüşdürülməsi mexanizminin aydınlaşdırılması tələb olunur.

Son onilliklər ərzində səhiyyə sferası resurs təminatı problemi ilə üzləşmişdir. Bu, səhiyyənin inkişaf etdirilməsi siyasətinin istiqamətini tibbi xidmətlərin hamı üçün əlçatanlığını ehtiva edən eəalitar prinsipindən səhiyyə sisteminə sərf olunan xərclərin nəzarət altında saxlanılması məqsədilə normativ yanaşmaya dəyişməyi tələb etmişdir.

1970-2018-ci illə ərzində İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv olan ölkələrdə səhiyyəyə yönləndirilən ictimai xərclərdə əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir. Demək olar ki, hər yerdə səhiyyə sisteminə sərf olunan xərclərin artım templəri milli iqtisadiyyatın artım templərini üstələyirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi daxili məhsulun strukturunda səhiyyəyə yönəldilən xərclərin

payı qeyri-bərabər olmuşdur.

Bu gün yüksək gəlirli ölkələr səhiyyə ehtiyaclarına orta hesabla ÜDM-in 10 faizinə qədərini xərcləyir. 2010–2018-ci illər ərzində bu göstərici Avstraliya və İrlandiyada — 8,9 %, Finlyandiyada — 9,0 %, İtaliyada — 9,2 %, Böyük Britaniyada — 9,4 %, İsveçdə — 9,5 %, Yaponiyada — 9,6 %, Belçikada — 10,5 %, Danimarkada — 10,9 %, Kanadada — 11,2 %, Almaniyada — 11,3 %, Fransada — 11,6 %, Niderlandda — 11,9 %, ABŞ-da isə — 17,7 % təşkil etmişdir [194].

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin yaşlanması şəraitində tibbi xidmətlərə yönəldilən xərclərin əldə olunmuş səviyyəsi onun gələcək artımının qarşısının alınması zərurətini olduqca aktuallaşdırmışdır.

Məlum olduğu kimi, insanların sağamlıq durumu bir çox amillərdən asılıdır, bu sırada insanların həyat səviyyəsi və həyat tərz, sosial davranış, qidalanma, ətraf mühitin əlverişsiz olması, irsiyyət və bu kimi digər faktorlar göstərilə bilər. Odur ki, tibb müəssisələrinin saxlanılmasına ayrılan xərclərin artımı heç də hər zaman insanların sağlamlığının qorunması sferasında adekvat effekt yarada bilməz.

Müasir şəraitdə səhiyyə sferasında resursqənaətliliyinin stimullaşdırılması məqsədilə, habelə tibbi yardımın genişləndirilməsinə əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi və göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, eləcə də rəqabət və yenilikçilik ruhunun gətirilməsi üçün düşünülmüş və məntiqəuyğun hüdudlarda səhiyyənin ictimai sektorunun bir əlavəsi qismində tibbi xidmətlər sferasında bazar mexanizmini tətbiq etmək məqsədəuyğun olardı.

Dövlət bütün vətəndaşların sağlamlığının qorunması nöqteyi-nəzərindən onların baza, zəruri tələbatlarını təmin etmək iqtidarında olan tibbi xidmətlər növlərinin ödənişsiz və əlçatan olmaları üçün qarant qismində çıxış etməlidir. Pullu sektorun inkişafını bu növdən olan tibbi xidmətlərə nəzərən reallaşdırmaq məqsədəuyğundur ki, onlar dövlət tərəfindən zəmanət verilən icbari səviyyədən artıq bir həcmdə təklif olunur, xüsusən də burada söhbət gəlirdən və qiymətdən yüksək tələb elastikliyi ilə seçilən, habelə daha yüksək dərəcədə seçim azadlığı ilə xarakterizə olunan elit tibbi xidmətlərdən gedir.

Səhiyyədə ödənişli xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində inkişaf tendensiyaları üçün əhəmiyyətli ilkin şərt kimi tibbi xidmətlərin göstərilməsində sənaye texnoloji səviyyəsi qeyd edilməlidir. Həmin səviyyə müvafiq tibbi xidmətin növü üçün nə dərəcədə yüksək olarsa, müalicə prosedurlarının və metodlarının seçimində kliniki qeyri-müəyyənliklər dərəcəsi də bir o qədər aşağı olar, eləcə də pullu tibbi xidmətlərin göstərilməsində keyfiyyət və əlçatanlıq göstəriciləri üzərində istehlakçılar və cəmiyyət tərəfindən nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə sərf olunan xərclərlə əldə edilən nəticələrin müqayisəsində kommersiya prinsipinin tətbiqi üçün imkanlar da bir o qədər geniş olacaqdır.

Hal-hazırda ictimai səhiyyə sisteminə malik inkişaf etmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində tibbi xidmətlərin ödənişli sektoru bütövlükdə sağlamlığın

qorunması sisteminin son dərəcə zəruri elementi kimi dəyərləndirilir.

Səhiyyə sferasına bazar münasibətlərinin müxtəlif elementlərinin daxil edilməsi tibbi xidmətlərin istehlakçısının məsuliyyətinin artırılması, tibb müəssisələrinin fəaliyyətinə onun təsir imkanları nöqtəyi-nəzərdən qəbul ediləndir.

Bir tərəfdən, hətta məhdud ölçülərdə tətbiq edilən ödənişli səhiyyə tibbi xidmətlərin istehlakı sferasında insanların iqtisadi maarifləndirilməsi və tərbiyələndirilməsi kimi mühüm, əhəmiyyətli bir funksiyanı yerinə yetirir, insanları öz sağlamlığının qədrini bilməyə, onu dəyərləndirməyə, tibbi xidmətlər sektorunda bahalı olmayan profilaktik xidmətlərdən yararlanmağa, məhz onlara daha çox diqqət yetirməyə stimullaşdırır və bunun sayəsində səhiyyənin ictimai sektorunun inkişaf etməsi istiqamətində mövcud imkanları daha da genişləndirir. Digər bir tərəfdən, ödənişli səhiyyə nümayiş etdirmə effektini yerinə yetirməklə, tibbi xidmətlərin həm istehlakçılara, həm də istehsalçılara səhiyyənin ictimai sektorunda yer alan çatışmazlıqlar və zəif tərəflər haqqında siqnallar ötürməklə heç də az əhəmiyyət daşıyan funksiyanı həyata keçirmir. Elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi, eləcə də əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi yönümdə qabaqcıl təcrübənin istifadəsində ona yenilikçi (novator) rolu ayrılır.

Rəqabət mübarizəsindən əldə olunan effekt səhiyyənin ictimai sektorunun ödənişli səhiyyə ilə tamamlanmasından, onun çatışmazlıqların kompensasiyasından ibarətdir və bütövlükdə sağlamlığın qorunması sisteminin potensialının gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Səhiyyə sferasında tənzimlənmənin dövlət və bazar metodlarının optimal nisbətinin tapılması problemini mücərrəd şəkildə həll etmək mümkünsüzdür. Qeyd etdiyimiz bu problemin həll edilməsi məqsədilə səhiyyə sistemlərinin konkret-tarixi şəraitini, eləcə də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə tibbi yardımın təşkilədiciyi və maliyyələşməsi istiqamətində formalaşmış olduğu modellərin tətbiqi təcrübəsini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

12.2. Səhiyyənin təşkilinin modelləri

Bəşəriyyətin tərəqqisinin, onun sivilliyi və humanistliyinin ən ümdə göstəricisi tibbi yardımın əldə olunmasında hamının əlçatanlığının təmin edilməsidir. Bu, zəmanət altında olan həcmdə və keyfiyyətdə ödənişsiz tibbi yardımın əldə olunmasına dair vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Haqqında danışdığımız bu hüquqların həyata keçirilməsinin mühüm şərti qismində ictimai səhiyyənin müasir sistemi çıxış edir ki, bu sistem ölkə vətəndaşlarının sağlamlıq durumundan, yaşayış yerindən və fərdi gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq onlara göstərilən ödənişsiz tibbi yardımın stabil maliyyələşməsinin qarantı olmalıdır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə XXI yüzilliyin əvvəlinə səhiyyənin üç əsas təşkilədici-maliyyə modelləri mövcud olmuşdur ki, onlar bu sferada tövlət və bazar tənzimlənmə metod və üsullarının müxtəlif nisbətləri ilə fərqlənir.

Tibbi xidmətlərin ödənişli özəl sektoru ilə tamamlanan bövlət-büdcə

səhiyyəsi modeli, burada səhiyyə sferasının dövlət tərəfindən həyata keçirilən büdcə maliyyələşməsi aparıcı rol oynayır. Sözügedən həmin modelin tipik nümayəndələri Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarkada yer alan səhiyyə sistemləridir.

Tibbi xidmətlərin ictimai sektoru ilə tamamlanan və özəl sığorta səhiyyəsi dominantlıq edən model. Burada tibbi xidmətlərin özəl bazarı və özəl tibbi sığorta üstünlük təşkil edir ki, onlar əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları (əhalinin aztəminatlı təbəqəsi, pensiyaçılar, əlillər) üçün səhiyyənin maliyyələşməsinin dövlət proqramları (büdcə və sosial-sığorta proqramları) ilə uzlaşdırılır. Bu modelin nümayəndəsi kimi ABŞ göstərmək olar.

Sağlamlığın sosial sığortası modeli (Kanada, Almaniya, Fransa və Niderland). Həmin modelin əsasını büdcə subsidiyaları ilə tamamlanan işə götürənlər və işçilərin sığorta haqları hesabına formalaşdırılan, xəstəlik baş verən təqdirdə icbari sığortanın məqsədli büdcədən kənar fondlarından səhiyyənin maliyyələşdirilməsi təşkil edir.

Səhiyyənin təşkilədici modelinin hər biri xalis şəkildə mövcud olmur və tibbi xidmətlərin göstərilməsinə sərf olunan vəsaitlər üzərində maliyyə resurslarının, inzibati və iqtisadi metodlarının sırf özünə xas olan kombinasiyası ilə xarakterizə olunur.

Səhiyyənin dövlət-büdcə sistemi göstərilən tibbi xidmətlər müqabilində xərclərin ödənilməsinə ümumi vergitutma sistemi əsasında formalaşan dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına aparılmasını nəzərdə tutur. Qeyd etdiyimiz bu sistemin başlıca üstünlüyü bundan ibarətdir ki, onun tərəfindən yaradılan maliyyə-iqtisadi baza təkcə vətəndaşların sağlamlığının qorunması və zəruri ödənişsiz tibbi yardımın göstərilməsi istiqamətində konstitusiya hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün deyil, həmçinin səhiyyə sferasında vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün də nəzərdə tutulur.

Daha bir üstünlük ondan ibarətdir ki, bu kimi model səhiyyənin sosial-sığorta və özəl-sığorta modelləri ilə müqayisədə cəmiyyətə daha ucuz başa gəlir. Bu model bəzi hallarda hətta səhiyyə sferasının idarəçiliyinin bütün şaquli istiqaməti üzrə qətiyyət özünü doğrultmayan mexaniki qənaət rejimi hesabına tibbi xidmətlərin göstərilməsinə ayrılan büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində sərt inzibati nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə də imkan verir. Haqqında danışdığımız bu modelin üstünlüklərinin aktuallığı barədə əhalinin sağlamlığının qorunması nöqtəyi-nəzərindən nisbətən sadə vəzifələrin həll olunduğu dövrdə danışmaq mümkün idi.

Göstərilən tibbi xidmətlərin fərdiləşdirilməsi, tibb müəssisələrinin texnika ilə təchizatı baxımından səhiyyənin yüksəldilməsi, eləcə də yeni və mütərəqqi texnologiyaların geniş surətdə tətbiqi ilə əlaqədar səhiyyədə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi buna gətirib çıxarmışdır ki, tətbiq edilən dövlət-büdcə modeli öz zamanəsinin çağırışlarına cavab vermək iqtidarında deyildi. Onun ciddi çatışmazlıqlarından biri ondan ibarət idi ki, dövlət büdcəsindən səhiyyə sisteminin inkişaf etdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər digər dövlət prioritetlərinin müəyyən-

ləşdirilməsi ilə eyni zamanda formalaşdı, onlar məqsədli, ünvanlı xarakterə malik deyildi. İnsanların sağlamlığının məqsədləri üçün büdcə təxsisatlarının həcmnin formalaşdırılması qeyri-sabit şəkildə və büdcə prioritetlərinin ildən-ilə dəyişməsindən asılı olaraq baş verirdi.

Bundan əlavə, Qərb ölkələrində (məsələn, Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka və bəzi başqa ölkələrdə) tətbiq edilən səhiyyənin dövlət-büdcə modelləri müəyyən hədudlar çərçivəsində özəl tibbi sığortanı və bir sıra tibbi xidmətlərin ödənişli olmasını mümkün edirdi. Bu, səhiyyə sferasında rəqabət elementlərini daxil etməyə, eləcə də müalicə-profilaktika müəssisələrinin iş fəaliyyətinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tibbi yardımın təşkilədiciyyətinin alternativ formalarının nümayiş etdirilməsi effektivindən istifadə etməyə imkan yaradır.

Fərqli situasiya sovet dövründə hökm sürürdü. Burada, tibbi xidmətlərin, demək olar ki, total dövlətləşdirilməsi, habelə idarəetmə qərarlarının sərt-bürokratik mərkəzləşdirilməsi mövcud olmuşdur. Tibbi xidmətlərin leqal bazarı, praktiki cəhətdən, yox idi.

XX əsrin ortalarında bəzi qərb ölkələrində səhiyyənin maliyyələşməsinin daha çox bazar özəl-sığorta modelindən dövlət-büdcə modelinə (Böyük Britaniya, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya və Yunanıstanda), eləcə də səhiyyənin maliyyələşməsinin qarışıq büdcə-sosial-sığorta modelinə (Kanadada) doğru keçid reallaşdırılmışdır.

Təcrübə göstərmişdir ki, belə addımın atılması kifayət qədər doğru qərar idi. Qərb ölkələrində dövlət-büdcə modelinin istifadəsi zamanı meydana gəlmiş müəyyən problemləri (sahənin natamam maliyyələşdirilməsini, tibbi yardımı əldə etmək üçün növbələrin yaranmasını) radikal yolla, yəni sosial-sığorta modelinə kəskin keçidin reallaşdırılması yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Onu tibbi xidmətlərin təchizatçıları arasında rəqabət mübarizəsinin inkişaf etdirilməsi, tibbi xidmətlərin göstərilməsinə xərclərin ödənilməsi prosesində əhalinin iştirakının genişləndirilməsi vasitəsilə səhiyyə sferasının maliyyələşməsində tətbiq olunan büdcə modelinin tədrici təkmilləşdirilməsi hesabına həll edirlər.

Xüsusi diqqəti ABŞ-ın keçmiş dövlət başçısı B.Obamanın təşəbbüsü ilə ABŞ-da səhiyyə sistemində islahatların həyata keçirilməsinə ayırmaq lazımdır. XXI yüzilliyin əvvəlində bu inkişaf etmiş ölkə səhiyyənin universal sistemində malik olmayan unikal dövlət olaraq qalırdı. Rəsmi məlumatlara görə, 2010-cu ildə 50 milyona yaxın amerikalı tibbi sığortaya malik deyildi. Bununla bərabər, onların xeyli hissəsi işləyən əhaliyə aid idi. Üstəlik 25 milyon insan tələb olunan bütün tibbi xidmətləri qarşılamayan natamam sığorta polislərinə sahib olmuşdu. Bundan əlavə, ABŞ-da səhiyyə xarakterli borclar – fərdi müflisləşmə hallarının başlıca səbəbidir. Səhiyyə sferasına ən yüksək xərclərin sərf olunduğu bir şəraitdə, 2014-cü ilin Sosial inkişafı indeksinə uyğun olaraq, baza tibbi xidmətlərinin səviyyəsinə görə ABŞ dünyada 24-cü yerdə qərarlaşırdı, əhalinin sağlamlıq səviyyəsinə görə isə 70-ci yeri tuturdu.

B.Obamanın komandası tərəfindən həyata keçirilən islahatlar proqramının şərtlərinə uyğun olaraq, ABŞ-ın hər bir vətəndaşı tibbi sığortaya malik olmalı idi.

Ən kiçik firmalar istisna olmaqla, bütün işə götürənlər öz əməkdaşlarını tibbi sığorta ilə təmin etməlidir. Sığorta edənlər vətəndaşlarda mövcud xəstəliklər əsasında onlara imtina cavabı vermək hüququna artıq malik deyillər.

İslahatların həyata keçirilməsi nəticəsində tibbi sığortası olmayan amerikalıların payı 16%-dən 4%-ə qədər azalmalı idi. İslahatların 10 il müddətində aparılması nəzərdə tutulurdu. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti üzərində dövlət tərəfindən nəzarətin gücləndirilməsi və tibbi sığortalar birjasının yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunurdu. Plana uyğun olaraq, vətəndaşlar tibbi sığortanın özəl və ictimai variantları arasında seçim etmək imkanına malik olmalıdır.

12.3. Ölkədə müasir səhiyyə modelinin təşəkkülü

“Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların tibbi sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda ölkədə səhiyyənin yeni büdcə-sosial-sığorta modelinin əsasları qoyulmuşdur. Bu zaman xarici təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə olunmuş, eləcə də ölkə əhalisinə ödənişsiz tibbi yardımın göstərilməsində çoxillik ənənələr nəzərə alınır.

Yeni yaradılmış yerli modeldə tibbi sığorta mərkəzi yer tutmaqla yanaşı əhalinin sağlamlığının qorunması sferasında vətəndaşların sosial müdafiəsinin bir forması kimi nəzərdən keçirilir. Tibbi sığorta elə bir ictimai səhiyyə sistemini ifadə ki, onun iqtisadi əsasını xüsusi sığorta fondlarından aparılan maliyyələşmə təşkil edir. Tibbi sığortanın əsasını formalaşdıran amillər sırasında sığorta edilənin tibbi müəssisəsinə müraciət etdiyi zaman tibbi yardımın göstərilməsi üzrə xidmətlərin ödənişi aparılan pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması qeyd edilməlidir.

Tibbi sığortanın iqtisadi kateqoriyası zaman və məkanda xəstəliklərdən dəyən zərərin qapalı (həmrəy) paylaşımı ilə, habelə tarif dövrü ərzində netto-ödənişlərin qaytarılma qabiliyyəti ilə fərqlənir.

Dövlət büdcədənənar fondlarının (pensiya, məşğulluq, sosial sığorta, icbari tibbi sığorta kimi fondların) yaradılması Azərbaycanda sosial sığorta sisteminin formalaşdırılması cəhdində ilk təşkilədiçi addım kimi dəyərləndirilməlidir.

Tibbi sığortanın obyekt qismində sığorta hadisəsi yarandığı təqdirdə müalicə-diaqnostika xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı meydana gələn xərclərlə əlaqəli sığorta riski, yəni tibbi xidmətin göstərilməsi faktı çıxış edir. Tibbi sığortanın iqtisadi bazası – arpiori (təcrübədən asılı olmayaraq, təcrübədən əvvəlki dönmədə) formalaşdırılan pul vəsaitləri fondudur ki, buradan göstərilən tibbi xidmətlərin ödənilməsi baş verir.

İcbari tibbi sığortanın qüvvədə olduğu təqdirdə sığorta fondlarında vəsaitlərin və resursların ərazi akkumulyasiyası statusu təşkilati cəhətdən təsbit edilir, müalicə-profilaktik yardımın maliyyələşməsi şərtləri və qaydası müəyyən olunur. Sığorta tibb sistemi müalicə-profilaktik müəssisələrin inzibati-təsərrüfat müstəqilliyini, onların maliyyələşməsində kəsirlərin olmamasını, eləcə də sığorta

olunmuş şəxslərə xidmətlərin göstərildiyi zamanı sosial zəmanətlərin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Əsas maliyyələşdirici təşkilat rolunu iqtisadi cəhətdən müstəqil qeyri-kommersiya strukturları qismində icbari tibbi sığortanın ərazi fondları yerinə yetirir. Onlar ya vətəndaşlarla (fiziki şəxslərlə), yaxud da müəssisələr, idarələr, təşkilatlarla (hüquqi şəxslərlə) – sığorta edənlərlə, sığorta tibb təşkilatları ilə, eləcə də səhiyyə təşkilatları ilə hüquqi və maliyyə münasibətlərinə daxil olur. Bu zaman ərazi fondları tərəfindən göstərilən tibbi yardımın həcmi və keyfiyyətinə nəzarət olunur. Eyni zamanda Dövlət icbari tibbi sığorta fondu yaradılmalıdır ki, onun başlıca funksiyası Azərbaycanın regionlarında icbari tibbi sığortanın baza proqramının icra edilməsi üçün icbari tibbi sığortanın ərazi fondlarına subsidiyaların ayrılması yolu ilə onların (ərazi fondlarının) fəaliyyəti üçün maliyyə şərtlərinin bərabərləşdirilməsi olmalıdır.

Qanuna əsasən, Azərbaycanda icbari tibbi sığorta ümumi xarakter daşıyır və ölkənin bütün vətəndaşlarını əhatə edir. Regionun ərazisində yerləşən bütün təsərrüfat təşkilatları işləyən vətəndaşların icbari tibbi sığortasının təmin edilməsi istiqamətində ərazi fondunun formalaşdırılması prosesində bilavasitə iştirak edir, regional hakimiyyət orqanları isə həmin ərazidə yaşayan əhəlinin işləməyən hissəsinin sığorta edənləri qismində çıxış edir.

İşləməyən əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsinin maliyyələşdirilməsi regional büdcədən Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondlarına yerinə yetirilən ödəmələr hesabına həyata keçirilirdi. İcbari tibbi sığorta sistemində həmçinin icbari tibbi sığortanın tibb müəssisələri və ərazi fondlarının filialları da iştirak edirdi ki, həmin qurumlar sığorta edən funksiyalarını yerinə yetirmiş və differensiasiya olunmuş adambaşına hesablanmış normativlər əsasında onlarda (həmin qurumlarda) qeydiyyatdan keçmiş vətəndaşların sayına uyğun olaraq icbari tibbi sığortanın ərazi fondlarından vəsaitlər əldə edirdi.

İcbari tibbi sığorta sığorta subyektləri arasında bağlanmış müqavilələr sistemi üzərində qurulur, həmin müqavilələrdə isə tərəflərin hüquqları, öhdəlikləri və, daha mühüm olanı – tərəflərin məsuliyyəti öz əksini tapır. Pasiyent (həkimin yanına müalicəyə gələn xəstə) ona tibbi yardımın göstərilməsi zamanı öz maraqlarının müstəqil müdafiəçisinin seçimini həyata keçirmək imkanı əldə edir ki, bu da təcrübədə heç də hər zaman reallaşdırılmırdı. İcbari tibbi sığorta qaydalarına uyğun şəkildə təyin edilmiş ardıcılıqla hər bir sığorta olunana sığorta edən tibbi təşkilat tərəfindən Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində qüvvədə olan icbari tibbi sığortanın sığorta tibbi polisi təqdim edilməlidir.

Səhiyyə sisteminin sığortaçı tibbi təşkilatların və müəssisələrin işinin keyfiyyətinin və məsuliyyətinin artırılmasında əhəmiyyətli rol onların fəaliyyətlərinin lisenziyalaşdırılması və akkreditasiyası kəsb edir ki, bunun məcburiliyi istənilən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlar üçün eyni dərəcədə təyin edilmişdir. Lisenziyalaşdırma və akkreditasiya – tibbi xidmətlər bazarının dövlət və ictimai tənzimlənməsinin və nəzarətinin mühüm formalarını təşkil edir.

Rəqabətli tibbi xidmətlər bazarının və sığorta olunan vətəndaşların sosial müdafiəsinin inkişaf etdirilməsi üçün sığorta tibbi təşkilatların Qanunla müəyyən edilmiş hüquq və öhdəlikləri kifayət qədər böyük əhəmiyyətə malikdir: tibbi xidmətin göstərilməsi məqsədilə müqavilələrin bağlanması üçün tibb müəssisələrinin sərbəst şəkildə seçilməsi, onların akkreditasiyasında iştirakı, göstərilən tibbi xidmətlərə tariflərin təyin edilməsi prosesində iştirak etmə, sığorta olunmuş vətəndaşlara dəymiş maddi ziyanın ödənilməsi ilə bağlı tibb müəssisələrinə və işçilərinə qarşı məhkəmə iddialarının qaldırılması, müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq tibbi yardımın həcmi, müddəti və keyfiyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və s.

Tibbi sosial sığorta bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Birincisi, tibbi sığortaya keçidlə, tibbi xidmətlərin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə məqsədli vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanları genişlənir. İkincisi, sağlamlığın qorunmasına istiqamətləndirilən maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti ünvanlı-məqsədli xarakterə malikdir, çünki onlar icbari tibbi sığortanın dövlət fondlarında cəmləşir, eləcə də bu və ya digər şəkildə sığorta olunmuş şəxslərə qayıdır. Bunun sayəsində səhiyyənin tələbatlarına yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin qeyri-məqsədli istifadəsi ilə bağlı lüzumsuz və əsassız xərclərdən yayınmaq imkanı yaranır, habelə göstərilən tibbi xidmətlərin maliyyələşməsi mənbələrinin qorunması yüksəlir.

Üçüncüsü, tibbi sığortanın təşkili müqavilə münasibətləri əsasında qurulur ki, burada müqavilə tərəflərinin üzərinə düşən öhdəliklər dəqiq və dürüst şəkildə konkretləşdirilib, eləcə də onların yerinə yetirilməsi üzərində ciddi nəzarət təyin edilir.

Dördüncüsü, səhiyyə fondlarının formalaşdırılmasında işə götürənlərin və işçilərin bilavasitə iştirakı, o cümlədən həyata keçirilən profilaktik tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, sağlam həyat tərzini sürənlərə əlavə imtiyazların tətbiq edilməsi və mükafatların ödənilməsi xəstələnmə dərəcəsinin aşağı salınması üçün, dövlət sosial və tibbi sığortanın birləşdirilməsi üçün motivasiya sistemini yaradır.

Beşincisi, tibbi sığortanın icbari səciyyə daşması iri miqyasda sosial riskləri birləşdirməyə və dəymiş zərərin həmrəy (başqa məsuliyyət əsasında qurulmuş) bölüşdürülməsini həyata keçirməyə imkan verir. Varlılarla yoxsulların, gənclərlə yaşlıların həmrəylik prinsipinin reallaşdırılması yolu ilə fərdi məsuliyyətə əsaslanan özəl sığorta ilə müqayisədə cəmiyyətin bütün üzvlərinin kollektiv məsuliyyəti bazasında sosial müdafiə səviyyəsi yüksəldilir.

Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin təşkili icbari tibbi sığorta sistemində ödənişsiz tibbi yardımın göstərilməsi üzrə dövlətin üzərinə düşən öhdəliklərin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. İcbari tibbi sığorta çərçivəsində bütün vətəndaşlara dövlətin real surətdə ödənişsiz əsaslarla təqdim edə biləcəyi tibbi yardımın həcmi və tərkibi həmin məqsədlər üçün ayrılan maliyyə vəsaitləri ilə balanslaşdırılmalıdır. Bununla eyni vaxtda icbari tibbi sığorta sistemində nəzərdə tutulan tibbi xidmətlər və dərman preparatları

paketinin ölkənin bütün vətəndaşları üçün əlçatanlığının təmin edilməsi istiqamətində təsisatdankənar nəzarət tədbirləri gücləndirilməlidir. Bütün bunlar səhiyyə sistemində qeyri-formal (“kölgə”) ödəmələrin geniş miqyasda istifadəsinə əks-təsir göstərəcəkdir.

Səhiyyənin qeyri-dövlət sektorunun maliyyələşməsində əhalinin iştirakının forma və üsullarının genişləndirilməsi könüllü tibbi sığortanın inkişafı ilə müşayiət olunacaqdır. Tibbi xidmətlərin göstərilməsi müqabilində əhali tərəfindən həyata keçirilən leqal ödənişlər sisteminin inkişafı vasitəsilə inhisarçı mövqelərdən təqdim edilən tibbi xidmətlərə olan qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə dolaylı olsa da, kölgə bazarına kifayət qədər effektiv şəkildə təsir göstərmək imkanının yarandığını qeyd etməliyik.

Səhiyyədə gerçəkləşdirilən yeniliklərin və dəyişikliklərin əsas mahiyyəti ictimai həmrəylik və tibbi xidmətlərin göstərilməsində vətəndaşların tələbatlarının ödənilməsi prinsipinə riayət olunması şəraitində tibbi xidmətlərin tənzimlənen bazarının formalaşdırılmasından ibarətdir.

İcbari tibbi sığortanın baza proqramının məhdudluğu, tibbi işçilərdə lazımi motivasiyanın olmaması, səhiyyə sferasına ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmində mənfi tendensiyaların müşahidə olunduğu bir şəraitdə müasir kliniki və laboratoriya bazasının əlçatanlığının olmaması və bu kimi digər amillər ixtisaslı tibbi yardımın əldə olunması ilə əlaqəli problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Könüllü tibbi sığorta mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində müalicə-diaqnostika müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri və kifayət edəcək maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, bu, öz növbəsində, keyfiyyətli tibbi yardımın əldə edilməsi istiqamətində sığorta olunmuş vətəndaşların müvafiq zamanətlərinin daha hərtərəfli və dolğun şəkildə təmin edilməsinə gətirib çıxaracaq.

Sağlamlığın qorunması ilə bağlı vətəndaşların hüquqlarının reallaşdırılması icbari tibbi sığorta sisteminin vəsaitlərindən ödənilən tibbi yardım və xidmətlər növlərinin (sığorta olunmuş şəxslər üçün ödənişsiz; ödənişli əsaslarla könüllü tibbi sığorta üzrə tibb müəssisələrində göstərilən əlavə tibbi xidmətlərin siyahısının; mərkəzi və yerli büdcələrin maliyyə vəsaitləri hesabına ödənilən tibbi yardımın bahalı növlərinin) siyahısının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Tibbi-müalicə müəssisəsinin hazırkı dövərdə mövcud olan müasir şəraitə uyğun olaraq könüllü tibbi sığorta yolu ilə daxil olan pul vəsaitlərinin axını mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki icbari tibbi sığorta vasitəsilə tibbi xidmətlərin məhdud sayda növlərinin göstərilməsi həyata keçirilir, büdcə vəsaitləri isə azalmağa doğru tendensiyaya malikdir.

Bundan əlavə, əgər icbari tibbi sığorta zamanı sığorta haqları tariflərinin ölçüləri qanunlarla tənzimlənsə, eləcə də sığorta haqlarının ödənilməsi sığortaçıların (müəssisələrin yaxud region administrasiyasının) istəyindən yaxud istəməməyindən asılı deyilsə, könüllü tibbi sığortanın şərtlərinə uyğun olaraq, sığorta polisinin ölçüsü sığorta məhsulunu alan tərəf (sığorta olunan) ilə satan

tərəflərlə (sığorta edənlə) aparılmalı olan danışıqlar predmeti qismində çıxış edir.

Əgər icbari tibbi sığorta zamanı sığorta rezervlərinin maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinin istiqaməti dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilsə, və bunun sayəsində sığorta tibb təşkilatı (sığorta edən) icbari tibbi sığorta proqramının təyin edilmədiyi tibbi xidmətlərin haqlarını ödəmək iqtidarında deyilsə, onda könüllü tibbi sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı göstərilən tibbi xidmətlərin həcmi bu müqavilənin tərəfləri ilə razılaşıdırılır. Könüllü tibbi sığorta şəraitində sığorta tibbi müəssisələr üzərinə təkcə göstərilmiş xidmətləri ödəmək öhdəliyi deyil, həmçinin bundan əlavə sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə ödənilməli olan xidmətlərin razılaşıdırılmış siyahısına uyğun olaraq tibbi yardımın göstərilməsi təşkilatını da təmin etməsi öhdəliyi də nəzərdə tutulur.

Könüllü tibbi sığorta pasiyentlər və tibbi təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyəti zəncirində mühüm və zəruri halqa qismində çıxış edir.

Könüllü tibbi sığorta sisteminin fəaliyyət göstərməsinin müsbət aspektləri sırasında aşağıdakılar qeyd edilməlidir.

Birincisi, sığorta edən həkim və pasiyent arasında yer alan münasibətlərin təbii tənzimləyicisi kimi xidmət edir. Bir tərəfdən, mənfəətin əldə olunmasında, digər tərəfdən isə həmçinin sığorta olunmuş şəxslərin müalicəsinin təmin edilməsində maraqlı olan sığorta edən (sığortaçı) göstərilən tibbi xidmətlərə olan qiymətlərə və həmin tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edir. Zərurət yarandığı təqdirdə sığorta edən tibbi vəkil funksiyalarını yerinə yetirir, məhkəmədə çıxış etməklə sığorta olunmuş şəxslərin maraqlarının hüquqi müdafiəsini təmin etməklə dəymiş mənəvi və fiziki zərərin maddi kompensasiyasının yerinə yetirilməsinə nail olmağa çalışır.

İkincisi, müxtəlif klinikaların ixtisaslaşmasını istifadə etməklə, sığorta edən tibbi xidmətin effektiv sxemlərini yarada bilər ki, bu da pasiyentlər tərəfindən mötədil maliyyə xərclərinin aparıldığı bir şəraitdə müalicənin daha yüksək keyfiyyətini təmin etmiş olur.

Üçüncüsü, sığorta edilmə vasitəsilə sığorta olunanların böyük çoxluğu arasında iri xərclərin riskinin bölüşdürülməsi prinsipi təmin edilir.

Dördüncüsü, sığorta şirkətləri pasiyentləri cəlb etmək və tibbi xidmətlərin ritmik ödənişini təmin etmək iqtidarındadır ki, bu da həmçinin tibb müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərin qiymət tənzimlənməsinə müsbət tərəfdən təsir göstərir.

Beşincisi, könüllü tibbi sığorta korporativ sosial paketinin mühüm elementi, müəssisənin, təşkilatın, firmanın idarəçiliyinin kifayət qədər vacib, əhəmiyyətli amili qismində çıxış edir.

Könüllü tibbi sığorta müqaviləsi həm fiziki şəxs tərəfindən (tibbi sığortanın fərdi qaydada ödənilməsi), həm də hüquqi şəxs tərəfindən (iş götürən tərəfindən öz işçilərinə tibbi sığortanın ödənilməsi) bağlanıla bilər.

İcbari tibbi sığortada əsasən kollektiv müqavilələr bağlanılır (yəni, müxtəlif müəssisə və təşkilatlarda çalışan əmək kollektivləri sığorta edilir), odur ki, həmin sığortadan fərqli olaraq, könüllü tibbi sığorta həm fərdi müqavilələrin

bağlanılması şəklində həyata keçirilə (müqavilə işləməyə qabil olan istənilən vətəndaş tərəfindən özünə münasibətdə başlanıla bilər), həm də kollektiv müqavilələrin imzalanması şəklində reallaşdırıla bilər.

Könüllü tibbi sığortanın kollektiv müqaviləsi firma, təşkilatın rəhbəri tərəfindən bağlanılır və sığorta müdafiəsinin təmin edilməsi, daha dəqiq desək, kollektivin üzvlərinə (hamıya yaxud daha layiq olan üzvlərə və daha məsuliyyətli işçilərə, müxtəlif risk qruplarına və sair) əlavə tibbi xidmətlərin göstərilməsi üçün müvafiq xərclərin təmin edilməsi məqsədini güdür. Belə olan halda sığorta məbləğinin miqdarı təşkilatın mənfəət vergisinin vergi tutulan bazasını azaldır, çünki işçilərin könüllü tibbi sığorta müqavilələri əsasında həyata keçirilən ödəmələr qanunla müəyyən edilmiş hədudlarda məhsulun maya dəyərinə aid olunur.

İşlərin belə gedişatı müəssisə və təşkilatların maraqlarına cavab verir, çünki onlar icbari tibbi sığortanın təyin edilmiş proqramından əlavə öz əməkdaşlarına tibbi yardımın göstərilməsini təmin etmiş olurlar. Bu zaman, onlar mənfəəti xərcləmədən kollektiv qarşısında dayanan vacib sosial vəzifələri həll etmək imkanı əldə edir. Bundan əlavə, könüllü tibbi sığorta müqavilələri əsasında ödənilən sığorta haqları, eləcə də sığorta ödəmələrinin məbləğləri fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin vergitutumu bazasına daxil edilmir.

Könüllü tibbi sığorta müxtəlif sığorta proqramları əsasında həyata keçirilir və icbari tibbi sığortanın təyin edilmiş proqramlarında nəzərdə tutulan tibbi xidmətlərdən əlavə tibbi və başqa növ, fərqli tibbi və digər xidmətlərin vətəndaşlara göstərilməsini təmin edir.

Könüllü tibbi sığorta sığorta edən (sığortaçı) və sığorta olunan arasında bağlanılan müqavilə əsasında həyata keçirilir. Sığorta edilmənin konkret şərtləri sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı müəyyən edilir.

Könüllü tibbi sığorta subyektləri qismində çıxış edənlər arasında aşağıdakı tərəflər göstərməlidir: vətəndaş, sığorta edən (sığortaçı), sığorta tibbi təşkilat, tibb müəssisəsi.

Könüllü tibbi sığorta zamanı sığorta olunanlar kimi vətəndaş olaraq iş bacarığına malik insanlar, yaxud (və) vətəndaşların maraqlarını təmsil edən müəssisələrdir.

Sığorta tibb təşkilatları qismində könüllü tibbi sığortanı həyata keçirən, eləcə də bu fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ verən müvafiq lisenziyaya malik hüquqi şəxslər çıxış edir.

Könüllü tibbi sığorta sistemində tibbi təşkilatlar kimi lisenziya almış müalicə-profilaktika müəssisələri, elmi-tədqiqat tibb institutları, habelə tibbi yardım xidmətlərini göstərən başqa təşkilatlar, eləcə də həm fərdi qaydada, həm də kollektiv surətdə tibbi xidmətlərin göstərilməsi və tibbi fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslər göstərilə bilər.

Könüllü tibbi sığortanın obyektini qismində sığorta hadisəsinin yarandığı zaman əlavə tibbi xidmətlərin göstərilməsinə sərf olunan xərclərlə bağlı sığorta riski çıxış edir.

Könüllü tibbi sığorta fondları sığorta haqlarından (mükafatlardan) əldə

olunan vəsaitlər hesabına sığorta tıbb təşkilatlarında formalaşır. Onlar sığorta təşkilatı tərəfindən tibbi və digər xidmətlərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur ki, həmin xidmətlər sığortanın bu növü üzrə həyata keçirilir.

Lakin Azərbaycan Respublikası ərazisində tətbiq edilən könüllü tibbi sığorta əhalisi yüksək dərəcəli ödəmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan inkişaf etmiş ölkələrdə qüvvədə olan analoji sığorta növündən fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının bir hissəsinin aşağı səviyyəli gəlirləri, ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə nöqtəyi-nəzərdən qeyri-dayanıqlı olmaları, eləcə də iqtisadi sahədə baş verən hadisələrin qeyri-mütəşəkkil və öncədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan məcrada baş verməsi respublikamızda könüllü tibbi sığortanın çərçivəsini məhdudlaşdırır. Nəticə isə bundan ibarətdir ki, könüllü tibbi sığorta əsas etibarilə kifayət qədər yüksək gəlirlər əldə edən fiziki və hüquqi şəxslərə şamil olunur.

Könüllü tibbi sığortanın aşağıdakı növləri Azərbaycanda mühüm əhəmiyyət kəsb edir: operativ kompleks diaqnostikasına və stasionar və ambulator müalicəyə, o cümlədən xaricdə alınan müalicəyə, habelə əməliyyatdan sonrakı qulluğa, sanatoriya xidmətlərinə və reabilitasiyaya, eləcə də tibbi xərclərin kompleks sığortasına sərf olunan yüksək xərclərin kompensasiyası şəklində ödənişləri təmin edən növlər.

Səhiyyə sistemi milli iqtisadiyyatın strateji sahəsi olmaqla əhalinin və insan kapitalının təkrar istehsalını, sosial təminatları, vətəndaşların sağlamlığını təmin edir. Büdcədən maliyyələşməni və icbari tibbi sığortanı əhalinin ödənişsiz tibbi yardımla təmin edilməsi mənbələri qismində saxlamaqla, səhiyyə müəssisələri, eyni zamanda, bazar subyektləri olmaqla bərabər, onların büdcədən kənar maliyyələşməsi həm də könüllü tibbi sığorta, ödənişli xidmətlərin göstərilməsi, gəlir gətirən hər hansı başqa fəaliyyətin həyata keçirilməsi hesabına aparılır.

Cəlb edilən resursların miqyasına görə könüllü tibbi sığorta ödənişli xidmətlərdən sonra əlavə maliyyələşmənin vacib qaynağı kimi dəyərləndirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səhiyyə sferasında həyata keçirilən dövlət siyasətinin açar problemi aşağıdakıların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir:

- icbari tibbi sığorta proqramları çərçivəsində yaxud səhiyyə sferasında dövlət tərəfindən qəbul edilmiş minimal standartlar çərçivəsində əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin siyahısının;

- vətəndaşda icbari tibbi sığorta polisinin yaxud dövlət vətəndaşlığının olmasından asılı olmayaraq dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına göstərilən ödənişsiz tibbi yardımın növlərinin və həcmnin (yəni, səhiyyənin maliyyələşməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan xərclərin) siyahısının;

- özünün ayrı-ayrı üzvlərinə (yaxud sosial qruplarına) cəmiyyətin təqdim etdiyi tibbi xidmətlərin əlçatanlığına imtiyazlar siyahısının.

Qeyd etdiyimiz bu problemlərin həllini müəyyənləşdirən başlıca amillər qismində, öz növbəsində, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsi, eləcə də səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin qəbul edilmiş modeli çıxış edir. Başqa sözlə, bütün hallarda ödənişsiz) tibbi yardımın miqyası dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərdən asılı olan dövlətin maliyyə imkanları ilə balanslaşdırılmalıdır.

FƏSİL 13. ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİ

13.1 Sosial müdafiə çağdaş cəmiyyətin mühüm institutlarından biri kimi

Yoxsulluq, ehtiyac, xəstəliklər, əmək qabiliyyətinin itirilməsi, insanların fiziki iztirabları – bütün bunlar sosial siyasətin predmet sahəsinin son dərəcədə mühüm sferalarıdır, çünki məhz sadaladığımız bu problemlərlə sosial sabitliyin pozulmasının bir çox səbəbləri və mənbələri bilavasitə bağlıdır. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, yoxsulluq probleminin həlli, insanların iztirablarının və ehtiyaclarının aradan qaldırılması – dövlətin və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin olduqca mühüm, əhəmiyyətli istiqamətidir. Bu istiqamətin adı məlumdur - əhalinin sosial müdafiəsi.

Sosial müdafiə - həm Azərbaycanda, həm də xaricdə sosial siyasətin ayrılmaz institutudur. Bu fəsildə biz müasir sosial müdafiənin əsas anlayışlarını, istiqamətlərini, proqram və mexanizmlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Sosial siyasət və əhalinin sosial müdafiəsi üzrə ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, postsosialist dövlətlərdə baş verən siyasi və sosial-iqtisadi proseslər təkcə kökləri öncəki illərə qədər uzanan mənfi sosial hadisələrin miqyasının artması ilə deyil, həmçinin bəzi yeni hadisələrin – yoxsulluğun, aşkar işsizliyin meydana gəlməsi ilə də müşayiət olunurdu.

Ayrı-ayrı ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında, əvvəllər ümumiyyətlə rast gəlinməyən kimsəsiz uşaqların sayı sürətlə artmış, məcburi miqrasiya yaranmış, buna müvafiq olaraq xüsusilə sosial dəstəyə ehtiyac duyan əhali nümayəndələrinin sayı kəskin surətdə yüksəlmişdir. Bütün bunlar dövlət tərəfindən fəal diqqətin yetirilməsini və aktiv müdaxilələrin aparılmasını, əhalinin sosial müdafiəsinə yönəlmiş müvafiq proqramların işlənilməsinə hazırlanmasını, qanunvericilik sferasında zəruri dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Sosial cəhətdən həssas kimi qəbul edilən əhali kateqoriyalarının sayının artırılmasını nəzərdə tutan qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edilmiş, onlara təqdim edilən sosial ödəmələrin, güzəştlərin, kompensasiyaların, göstərilən xidmətlərin (sosial yardımın) siyahısı xeyli genişləndirilmişdir. Sözügedən həmin funksiyaları yerinə yetirən orqan, müəssisə və idarələr sistemi yaradılmış və genişləndirilməyə başlamışdır. Büdcələrdən, eləcə də büdcədən kənar sosial fondlarda (pensiya, sosial sığorta və bu kimi digər fondlardan) yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlər üçün sərf olunan xərclərin məbləği artırılmışdır. Bütün bunlar, habelə atılan bu kimi digər addımlar həm sosial siyasətin, həm də ümumilikdə çağdaş cəmiyyətimizin son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli sosial institutlarından biri kimi dəyərləndirilən sosial müdafiə sisteminin tam şəkildə və köklü surətdə yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsini göstərirdi.

“Sosial siyasət, həyat səviyyəsi və keyfiyyəti” lüğəti aşağıdakı tərifin ifadə olunmasını təklif edir: “Sosial müdafiə - dövlətin sosial siyasətinin ayrılmaz hissəsidir, insanın sosial hüquqlarına riayət olunmasına, onun sosial tələbatların ödənilməsinə istiqamətləndirilən tədbirlər sistemidir. Sosial müdafiə - sosial

müdafiə olunmasının müəyyən səviyyəsini, ictimai inkişafın konkret şəraitinə uyğun olaraq, əhalinin sosial cəhətdən münasib həyat səviyyəsinin nail olunmasını təmin edən və qanunvericilik qaydasında təsbit edilmiş vətəndaşların sosial, hüquqi və iqtisadi zəmanətlərinin həyata keçirilməsi üzrə prioritetlər və mexanizmlər sistemində özünü büruzə verir.”

Sosial müdafiəyə işsizliyin aradan qaldırılmasına, əməyin ödənilməsinin, pensiyanın və təqaüdün minimal səviyyəsinin təyin edilməsinə, uşaqlar üçün müavinətlərin tətbiq edilməsinə, çoxuşaqlı ailələrin dəstəklənməsinə və bu kimi digər mühüm işlərin görülməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi aiddir.

Sosial müdafiə təşkiləddici-hüquqi formalarda həyata keçirilir. Əsas forma – işləyən şəxslərin icbari sosial sığortası [130].

Növbəti tərif Rusiya Elmlər Akademiyasının Əhalinin sosial-iqtisadi problemləri institutunun hazırladığı qlossari təklif edir: “Sosial müdafiə - vətəndaşların Konstitusiyə tərəfindən zəmanət olunan əsas tələbatların təmin edilməsi və hüquqların reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən proqramlar kompleksidir: yaşamaq üçün vəsaitlərin əldə edilməsi imkanı, işin, təhsilin, yaşayış sahəsinin, tibbi xidmətlərin mövcudluğu, yəni əhalinin sosial cəhətdən münasib həyat səviyyəsinin təmin edilməsi. Daha dar mənada bu termin çox vaxt sosial təminatın sinonimi kimi istifadə olunur”.

“Postsovet məkanda sosial siyasət” dərslində sosial müdafiə “insanın hamı tərəfindən qəbul edilmiş və ayrılmaz sosial hüquqlarından irəli gələn şərtlərə müvafiq sosial risklərin təsiri nəticəsində yaranmış insanın sosial vəziyyətinin təmin edilməsi üzrə cəmiyyətin funksiyası” kimi göstərilir [131]. Təbii fəlakətlər, sənayə qəzaları və digər hadisələrlə bağlı qeyri-sosial xarakterli risklər fərqli vəsaitlərlə qorunur (misal üçün, əmlak sığortası yolu ilə və s.).

13.2. Sosial müdafiənin əsas istiqamətləri və prinsipləri

Ehtiyacı olan ev təsərrüfatlarının sosial dəstəyinin effektiv sisteminin yaradılması və onun hüquqi təminatının təmin edilməsi probleminin aktuallığı bununla izah olunur ki, hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə yoxsulluğun, aztəminatlılığın nisbətən yüksək səviyyəsi qalmaqda davam edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, ev təsərrüfatlarının böyük əksəriyyəti öz üzvlərinin yaş, peşə-ixtisas və bu kimi digər xarakteristikaları səbəbindən əldə etdikləri gəlirlərin səviyyəsini müstəqil surətdə artırmaq iqtidarında deyil.

Daha bir mühüm məqam ev təsərrüfatına daxil olan üzvlərin fiziki imkanlarının və onların yoxsulluğunun səviyyələri arasında uyğunsuzluqdur. Məşğulluqdan əldə olunan gəlirlərin kifayət etməməsi cəmiyyətdə hökm sürən sosial gərginliyin başlıca amillərindən biridir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan əhalinin sosial müdafiəsi aşağıdakı başlıca prinsiplər üzərində qurulur:

- malik olduqları iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində tələb edilən imkanlara malik olmayan sosial cəhətdən həssas ailələrin effektiv müdafiəsinin

təmin edilməsi;

- əhalinin sosial dəstəklənməsi sferasında hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında səlahiyyətlərin ayırd edilməsi;

- insanın normal həyat fəaliyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən məhsulun (xidmətin) sosial yardım qismində təqdim edilməsi;

- sosial yardımın müxtəlif növlərinin maliyyələşməsinin alternativ dövlət mənbələrinin cəlb edilməsi ilə sosial sferada müsabiqə əsaslarla maliyyələşmənin inkişaf etdirilməsi;

- dəqiq və dürüst kəmiyyət meyarları (əldə olan mülkiyyətin, əmanətlərin, qiymətli kağızların nəzərə alınması ilə adambaşına orta hesabla düşən gəlirin kəmiyyəti; ailələrin və fərdlərin demoqrafik xarakteristikaları) əsasında sosial yardımın ünvanlı şəkildə göstərilməsi;

- ev təsərrüfatlarının aşağı gəlirlərinin formalaşdırılması səbəblərindən asılı olaraq sosial dəstəyin göstərilməsinin ölçülərinin, formalarının, dövrililiyinin və davam etmə müddətinin differensiasiyası.

Dövlət sosial yardımının göstərilməsi, bir qayda olaraq, ailənin verdiyi məlumatların etibarlılığının mütləq şəkildə yoxlanılması ilə ciddi şəkildə sırf ərizə prinsipi üzrə həyata keçirilir.

Dövlətin fəaliyyət sferası kimi sosial müdafiə özünün həyata keçirilməsinin istiqamətlər və sahələr sistemini nəzərdə tutur. Sosial müdafiənin hansı istiqamətləri mövcuddur, sosial müdafiə orqanlarının fəaliyyətində nələr prioritet təşkil edir, sosial yardım əhalinin hansı qruplarına göstərilir?

Əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin başlıca istiqamətləri aşağıdakıları ehtiva edir:

- uşaqların, uşaqlığın və yeniyetməlik dövrünün sosial müdafiəsini, həmin müdafiə istiqaməti uşaqların həyat və inkişaf şəraitinin yaradılmasına yönəlik olmalıdır ki, bu da hansı ailədə doğulmalarından və yaşadıklarından asılı olmayaraq bütün uşaqlara sağlamlığın, maddi rifahının, azad əlçatan təhsilin, məktəbəqədər və məktəb tərbiyəsinin, mənəvi inkişafının qorunub saxlanması, habelə öz istedadlarının və bacarıqlarının reallaşdırılması məqsədilə daha yaxşı imkanlara malik olmağa imkan verməlidir;

- əmək qabiliyyətli əhalinin sosial müdafiəsini, həmin müdafiə istiqaməti vətəndaşların hüquq, öhdəliklər və maraqları balansının təmin edilməsi üçün lazımi şəraitin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman insan iqtisadi müstəqilliyə dair malik olduğu qabiliyyətləri tam həcmdə həyata keçirmək iqtidarındadır və bu halda insanın həmvətəndaşlarının maraqlarına toxunulmur, eləcə də onun ehtiyac olanlara sosial köməyin göstərilməsi prosesində iştirakı təmin edilir;

- əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların həyatlarının bütün sferalarının humanistləşdirilməsini nəzərdə tutan həmin vətəndaşların sosial müdafiəsini. Onlardan heç biri özünü artıq, yaxınlarına, cəmiyyətə əlavə yük olan bir insan hiss etməməlidir. Belə insanların cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafında iştirak etmələri üçün şərait yaradılmalı və onlara hərtərəfli dəstək göstərilməlidir. Əmək

qabiliyyəti olmayan vətəndaşlar bütün ictimai rifahlardan istifadə etməli və imkan yarandıqca öz bacarıqları daxilində həmin rifahları artırmalıdır. Belə vətəndaşların problemlərinin həllində aparıcı rol sosial xidmətlərin göstərilməsinə və pensiya təminatına məxsusdur ki, bu istiqamətlər Azərbaycanda ciddi dəyişikliklərin aparılmasına ehtiyac duyur;

- ailənin sosial müdafiəsini, həmin istiqamət ailə institutunun qorunub saxlanılmasına maneçilik törədən sosial risklərin effektiv profilaktikasını təmin edən müvafiq tədbirləri nəzərdə tutmalıdır;

- ailə öhdəlikləri olan zəhmətkeşlərin müvafiq məşğulluq şəraiti ilə təmin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini, həmin şərait onlara öz peşə və ailə öhdəliklərini birləşdirməyə imkan verməli; uşaqlara qulluq edilməsi və ailəyə kömək göstərilməsi üzrə dövlət və digər mülkiyyət formalı müəssisə və təsisatlara inkişaf və yardım etməyə imkan verməlidir;

- ailənin planlaşdırılması sahəsində hər bir qadının xidmətlərin mümkün qədər geniş spektrinə dair hüquqlarının təmin edilməsini; ana və uşaq ölüm hallarının azaldılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini; qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət hüququnun verilməsini; uşağa qulluğa görə anaya yaxud ataya (qəyyuma), və ya ailənin qərarına əsasən uşağa faktiki qulluq edən digər qohuma məzuniyyətin verilməsini; uşağa qulluğa görə, eləcə də hamiləliyə və doğuşa görə müavinətlərin ödənilməsinə; ailə istirahətinin və asudə vaxtının inkişaf etdirilməsini [132].

Dövlət sosial yardımına ehtiyac olanların üzə çıxarılmasının iki əsas prinsipini qeyd etmək olar – ünvanlı və kateqoriyalı prinsiplərini.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən ən birinci kateqoriyalı yanaşma gəlir ki, burada ehtiyacı olanlar qismində şəxslərin bu və ya digər kateqoriyaları qəbul olunurdu.

Həmin yanaşmanın mövcudluğu, ilk növbədə, planlı iqtisadiyyatda və totalitar cəmiyyətlərdə məntiqə uyğun və mümkün idi, çünki məhz burada artıq qəbul edilmiş qaydada pensiyalar əmək haqqından aşağı idi. Vəsaitlərin qazanılması imkanlarının olmadığı bir şəraitdə (fond bazarının, əmanətlər bazarının və s. olmaması səbəbindən) bu, avtomatik surətdə o demək idi ki, orta statistik pensiyaçı həmişə orta statistik işləyən vətəndaşla müqayisədə daha kasıb (yoxsul) olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlir mənbələrinin çoxluğu dövlət tərəfindən sosial yardımın göstərilməsi haqqında məsələnin həlli zamanı məhz ünvanlı yanaşmanın meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Belə olan halda dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına sosial yardımın ayrılmasına iddia edən ev təsərrüfatının (vətəndaşın) real gəlirlərinin və aktivlərinin yoxlanılması həyata keçirilir, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd etdiyimiz bu yoxlama tədbirlərinin aparılması sözügedən ev təsərrüfatının yaxud vətəndaşın kateqoriyalı risk qrupuna aid olduğu təqdirdə belə yerinə yetirilir. Həmin yanaşmanı ideal hesab etmək olardı, lakin, təəssüflər olsun ki, bir çox hallarda ev təsərrüfatının (vətəndaşın) ehtiyacı olanlara aid edilib-edilməməsi məsələsinin yoxlanılmasına sərf olunan inzibati-idarəetmə resursları gəlirin nisbətən yüksək səviyyəsinə

malik ev təsərrüfatlarının dövlət sosial yardımın alıcıları tərkibinə daxil edilməməsindən əldə oluna biləcək dövlət vəsaitlərinə qənaət edilmiş məbləğini üstələyir.

Ayrıca diqqət yetirməli olduğunuz məsələ məşğulluq problemidir. Bu problem aztəminatlılığın qarşısının alınması və sosial inteqrasiyaya nail olunması istiqamətində mühüm, açar problemi rolunda çıxış edir.

Dünya ölkələrində həyata keçirilən struktur təyinatlı iqtisadi islahatlar, o cümlədən, iqtisadi artıma nail olunması nəticəsində məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutanlar da, ümumilikdə çox vaxt əks nəticəyə gətirib çıxarırdı: işsizlik səviyyəsinin artması, məşğulluğa və gəlirlərin əldə edilməsinə zəmanət dərəcəsinin aşağı salınmasına və, müvafiq olaraq, yoxsulluğun artmasına səbəb olurdu. Dövlət təxsisatları həcmnin azaldılması yoxsulluqla mübarizəyə ayrılan resursların həcmnin kiçilməsinə gətirib çıxarırdı.

1999-cu ildə Avropa İttifaqı tərəfindən Məşğulluq məsələləri üzrə Avropa paktı qəbul edilmişdir. Həmin sənəd çərçivəsində məşğulluğun təmin edilməsi üzrə Aİ ölkələri arasında əlaqələndirilmiş strategiya əmtəə, xidmətlər və kapital bazarlarında həyata keçirilən struktur islahatları ("Kardiff prosesi"), eləcə də pul-kredit və maliyyə-büdcə siyasətinin yürüdülməsi ilə bağlı qəbul edilən qərarlarla birləşdirilmişdir.

Nəzərdə tutulurdu ki, tam məşğulluğun əsasını iqtisadi artım təşkil edəcək. Lakin, gerçək reallığın göstərdiyi kimi, islahatların və struktur yenidənqurmanın həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilməli olan artım templərinin sürətləndirilməsi hesabına yoxsulluğun aradan qaldırılması məsələsi ümumilikdə öz həllini tapmamışdır. Hətta qısa zaman dövrləri ərzində dayanıqlı iqtisadi artımın müşahidə olunduğu yerlərdə belə məşğulluq səviyyəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə artımının baş verməsinə rast gəlinməmişdir.

Bununla birgə, inkişaf etmiş ölkələr üçün məşğulluğun təmin edilməsi baxımından müraciət edilə biləcək ən yaxşı vasitə inflyasiyanın aşağı templəri və faiz dərəcələrinin aşağı səviyyəsi şəraitində dayanıqlı uzunmüddətli iqtisadi artıma lazımi dəstəyin verilməsi ola bilər, ancaq yüksək faiz dərəcələrinin tətbiqi və mübadilə məzənnələrinin sabitliyinin qorunub saxlanılmasına yönələn tədbirlər istehsal həcmnin azalmasına və məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bütün bunlara baxmayaraq, işsizlik göstəriciləri 4% civarında tərəddüd edən Avstriya, Danimarka və Niderland tipli iqtisadiyyatı sırf ixrac yönümlü sahələrə səmtlənən kiçik Avropa ölkələri istisna olmaqla, Aİ üzrə işsizliyin orta göstəricisi hal-hazırda təqribən 8% təşkil edir. Adıçəkilən həmin ölkələrdə sosial təminatın mövcud sisteminin saxlanılması şərti ilə iqtisadi artım templərinin yüksəldilməsi imkanın nümayiş etdirilməsinə nail olunmuşdur.

Artan işsizlik nəticəsində yoxsulluğun miqyasının azaldılması istiqamətində tətbiq edilə biləcək daha geniş yayılmış vasitələr sırasında sosial təminat sistemləri göstərilə bilər. Ölkənin inkişafı onların sistemə surətdə möhkəmləndirilməsinə meyl edir. Qloballaşma prosesində işsizliyin artması ilə əlaqədar olaraq, bəzi inkişaf etmiş dünya ölkələri əhalinin daha aztəminatlı qrupları üçün

minimal gəlirə təminatların verilməsi kimi tədbirə əl atmış və onların sosial dəstəyinin zaman müddətini artırmışlar.

Əmək bazarında fəal siyasətin aparılması maliyyə və siyasi nöqtəyi-nəzərdən sosial yardımdan, eləcə də uzaqlaşdırılmış qruplara onların əmək bazarına cəlb edilməsi zamanı güzəştlərin təqdim edilməsindən asılılığın aradan qaldırılmasına can atır.

Bütün ölkələr bu və ya digər şəkildə işsizliyə görə ödənilən müavinətləri işsizliyə qarşı mübarizənin aparılması üzrə fəal tədbirlərlə uzlaşdırmağa çalışır, həmin tədbilə isə müavinətlər alan şəxsləri əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa kömək etməli yaxud onları buna məcbur etməlidir. “Sosial təminatdan haqqı ödənilən əməyə doğru” keçidin reallaşdırılmasını hədəfləyən proqramların işlənilib hazırlanması baş verir. Ancaq effekt çox da böyük deyil. Məsələ burasındadır ki, söhbət təkcə iş yerləri ilə təmin edilməsindən deyil, həmçinin bu iş yerlərinin əmək haqqının ödənilməsi və muzzdlu işçilərin peşə imkanlarının və səriştələrinin tam şəkildə həyata keçirilməsi imkanından getməlidir. Məhz bu məqsədlə insanların işlə təmin edilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olan idarə və müəssisələrə qarşı tamamilə yeni yanaşmadan kifayət qədər fəal surətdə istifadə olunur.

Qloballaşma şəraitində məşğulluq xidmətlərinin rolunun və funksiyalarının dəyişməsi baş verir. Həmin dəyişikliklərin əsas mənası bundan ibarətdir ki, onlar əmək bazarında müşahidə olunan tələb və təklifi sadəcə olaraq qeydə almalı deyil, həmçinin insanların işlə təmin edilməsi prosesinə yardımçı olmalıdır. Xüsusən, bəzi ölkələrdə dövlət məşğulluq xidmətləri işə götürənlərin təşkilatları ilə işsizlərin təkrar işə cəlb edilməsinə kömək məqsədilə əməkdaşlıq edir, peşə hazırlığını və subsidiyaların verilməsini təmin edir, özəl və dövlət müəssisələrində qısamüddətli təcrübə dövrlərinin haqqını ödəyir. Onlar əmək bazarı haqqında informasiya xidmətləri yaradır, yerlərdə iqtisadi inkişafın və işçi qüvvəsinə olan tələbatların planlaşdırılmasında iştirak edir, kommersiya məlumat banklarını və peşə klublarını yaradır, müstəqil sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından işsizlərə kömək edir və sair.

Inkişaf etmiş ölkələr dövlət investisiyaları təsirli və əhəmiyyətli mövsümi işsizliklə mübarizə vasitələri qismində istifadə edir. Onlardan bəziləri əmək haqqının ödənilməsi ilə əlaqəsi olmayan və işçilərin əlavə sayının işə cəlb edilməsinə sərf olunan xərcləri, eləcə də korporativ vergiləri investisiyaların stimullaşdırılması və, bunun sayəsində, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etmək üçün azaltmağa icazə verir. Bundan əlavə, aşağı əmək haqqı alan işçilərin vergidən azad edilməsi təcrübəsindən də istifadə olunur. Həmin siyasət iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvi xarakter daşıyır, çünki məhz belə ölkələr əmək bazarında fəal tədbilərə yönəldilən büdcə təxsisatlarını artırmağı özlərinə rəva görə bilər.

Nəzərə alınmayıq ki, bəşəriyyət get-gedə daha iri miqyaslarla belə bir cəmiyyətə inteqrasiya edir ki, orada əmək resurslarının daha yüksək səviyyəsi tələbatı ortaya qoyulur, təhsil, işçi qüvvəsinin peşə hazırlığı və ixtisaslarının artırılması proqramları get-gedə daha çox genişləndirilir.

Daha çox inkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətli olmağa can atır. Belə ölkələrdə istifadə olunan peşə hazırlığı proqramlarında baza təhsili, peşə hazırlığı və fasiləsiz tədris bir araya gətirilir.

Daha az inkişaf etmiş dövlətlərdə isə söhbət işsizlərin yalnız belə peşə bilik və səriştələrinin əldə olunmasından gedir ki, onlar bu işsizlərə əmək fəaliyyətinə qayıtmaq imkanı versin. Əsas vurğu işçi qüvvəsinin müstəqil məşğuluğa, sahibkarlıq fəaliyyətinə hazırlanmasına edilir.

Əmək bazarının çevikliyi artırmaq məqsədilə bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilmiş strategiyalarda əmək sərfinin azaldılması; əvəzçilik əsasında (bir neçə vəzifəni yaxud səlahiyyətləri birdən icra edilməklə) işlərin yerinə yetirilməsinin təşviq edilməsi; işin bölüşdürülməsi mexanizmlərinin yaradılması; iş yerinin tapılmasında xüsusilə çətinlik çəkən qrupların maraqlarına uyğun olaraq məqsədli tədbirlərin qəbul edilməsi; məşğulluğun təmin edilməsi yeni mənbələrinin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. İşin təşkilinin daha çevik formalarına iş vaxtının qısaldılması aid edilməlidir. Bəzi ölkələr sadəcə tam məşğulluğun təmin edilməsinə söylər göstərmir, həmçinin çox iş vaxtının qısaldılması daha çox təşviq edilir. Məsələn, Fransada iş həftəsi 2006-cı ildən başlayaraq 35 saata qədər, Yaponiyada isə - 40 saata qədər qısaldılmışdır, həmçinin işçilər tərəfindən illik məzuniyyətin tam müddətdə olaraq götürülməsi, eləcə də planlaşdırılmamış iş vaxtının qısaldılması kimi hərəkətlər təşviq edilir.

13.3. Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin tərkib hissələri

Əhalinin sosial müdafiəsinin müasir sistemi aşağıdakı əsas elementləri ehtiva edir: əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün nəzərdə tutulan sosial imtiyazlar da (kateqorial sosial ödənişlər) daxil olmaqla, dövlət sosial təminatların (universal sosial ödəmələrin) məcmusu; sosial yardımın (dövlət və qeyri-dövlət sosial yardımın) ənənəvi formaları; sosial sığorta (icbari və könüllü).

Dövlət sosial təminatlar sistemi, yaxud dövlət sosial təminat dedikdə vətəndaşların əmək töhfəsi nəzərə alınmadan və onların ehtiyac dərəcəsi yoxlanılmadan bütün vətəndaşlara minimal gəlirlərin, sosial əhəmiyyətli rifahların təqdim edilməsi başa düşülür. Burada cəmiyyətin resurs imkanlarının nəzərə alınması şərtilə tələbatlara uyğun olaraq bölüşdürmə prinsipi həyata keçirilir ki, bu da sözügedən həmin təminatların ölçüsünü müəyyənləşdirir. Təminatların minimal dəsti və səviyyəsi dəyişkəndir və hər bir ölkənin konkret-tarixi şəraitindən asılı olaraq fərqlənir. Vətəndaşların sosial müdafiəsinin sözügedən forması ümumi vergitutma, eləcə də müvafiq sosial xərclərin büdcə maliyyələşməsi prinsipləri üzərində qurulur.

Sosial təminatlar sisteminə **social imtiyazlar** aiddir ki, bunlar əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına ünvanlanan dövlət sosial zəmanətlərindən ibarətdir. Sosial müdafiənin bu forması həmçinin əhalinin müəyyən sosial-demografik qrupu (müharibə veteranları, əlillər və s.) çərçivəsində sosial rifahların və xidmətlərin təqdim edilməsinin universallığı, habelə dövlətin vergi-büdcə sistemi

hesabına təmin edilmə ilə də xarakterizə olunur.

Əhalinin sosial müdafiəsinin bir forması kimi **sosial yardım** (maddi yardım, maddi kömək) dedikdə ehtiyac dərəcəsinin yoxlanılması əsasında əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarına pul ödəmələrin, habelə sosial rifahların və xidmətlərin təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Ənənəvi nöqtəyi-nəzərdən dövlət sosial yardımı obyektə qismində əhalinin aztəminatlı təbəqələri çıxış edir ki, onların gəlirləri rəsmi surətdə təyin edilmiş yoxsulluq həddindən yaxud yaşayış minimumu miqdarından aşağıdır.

İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin müasir təcrübəsində dövlətin sosial yardımının obyektə kimi həm də ağır həyat situasiyalarına düşmüş şəxslər də nəzərdə tutulur. Onlara həm pul vəsaitləri formasında, həm də sosial xidmət formasında dövlət tərəfindən müvafiq dəstəyin ayrılmasına təminat verilir ki, burada əsas və başlıca şərt əldə olunan gəlirlərin minimal həyat standartlarına müvafiq olmasıdır.

Sosial yardım institutu vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələrində layiqli həyata dair konstitusiya hüququnun reallaşdırılması kimi minimal zəmanət edilmiş gəlir konsepsiyası həyata keçirilir.

Daha geniş anlamda sosial yardım həmçinin əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmamış müxtəlif qruplarına könüllü ictimai yardımın (kilsə, xeyriyyəçilik fondları və təşkilatları), eləcə də vətəndaş xeyriyyəçiliyin müxtəlif formaları da özündə ehtiva edir.

Sosial sığorta iş yerinin, sağlamlığın, əmək qabiliyyətinin, həyatın və gəlirlərin itirilməsi ilə bağlı dəyən ziyanın kollektiv həmrəyliyi şəkildə ödənilməsi əsasında müxtəlif sosial sığorta risklərindən əhalinin sosial müdafiəsinin bir forması kimi dəyərləndirilir. İcbari sosial sığortanın həyata keçirilməsinin əsas xüsusiyyəti işə götürənlər və işçilərin məqsədli üzvlük haqlarının ödənilməsindən yaranmış maliyyə vəsaitləri hesabına, eləcə də dövlət dəstəyinin də göstərilməsi əsasında formalaşan xüsusi büdcədən kənar fondlardan onun (sosial sığortanın) maliyyələşməsidir.

Sosial sığorta riski – işləyənlərin yaxud vətəndaşların başqa kateqoriyalarının kütləvi qruplarının maddi və (və ya) sosial vəziyyətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxaran və baş verməsi ehtimal olunan hadisədir ki, məhz onun başlanılması üçün sosial sığortanın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Sosial sığorta risklərinin xüsusiyyəti onların yaranmasının iri miqyaslı olmasından, cəmiyyətin həyatının sosial-iqtisadi şəraitlərindən asılılığından, eləcə də həm şəxsiyyət, həm də ümumilikdə cəmiyyət üçün fəsadların böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən (misal üçün, işsizliyin, xəstələnmə hallarının, cinayətkarlığın artmasına, habelə ailələrin dağılmasına və s. gətirib çıxarır) ibarətdir.

Müvafiq sığorta hadisələrinin baş verməsi ehtimal səciyyəsi daşıyır. Sosial sığorta risklərinin son dərəcə mühüm növləri sırasında aşağıdakılar qeyd edilə bilər: xəstəlik, istehsal mənsəli zədələnmələr, peşə xəstəlikləri, bədbəxt hadisə, analıq, işsizlik, əlillik, qocalıq və ailə başçısının vəfatı, eləcə də, digər sosial risklərlə şərtləndirilmiş müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi (xəstəlik,

istehsalda xəsarət alınması, məişətdə baş vermiş bədbəxt hadisə və s.).

Sosial sığorta risklərinin tərkibində peşə riskləri qeyd edilməlidir – istehsal mənzəli zədələnmələr və peşə xəstəlikləri, bunlar işçi tərəfindən istehsal sahəsində əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı baş vermiş onun (həmin işçinin) sağlamlığının pozulması yaxud ölüm ehtimalları ilə şərtləndirilmişdir.

13.4. Sosial sığortanın təşkilinin və maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri

Sosial sığorta iki formada mövcuddur: icbari və könüllü sığorta. Qeyd etdiyimiz bu iki formanın nisbəti müxtəlif ölkələr və sığortanın inkişaf mərhələləri üçün fərqlidir.

İcbari sosial sığorta məqsədli büdcədən kənar (dövlət yaxud ictimai) fondlar vasitəsilə təmin edilən dövlət sosial təminatların növ müxtəlifliyindən ibarətdir. Burada natamam özünü maliyyələşmə prinsipi həyata keçirilir. Həmin fondlarda kəsirlərin yarandığı təqdirdə dövlət büdcə vəsaitləri hesabına onlara yardım göstərir. Beləliklə, dövlət həmin fondların maliyyə dayanıqlığının, eləcə də icbari sosial sığorta proqramlarının həyata keçirilməsinin qarantı qismində çıxış edir. Bu hal müasir Azərbaycanda çox vaxt icbari sosial sığorta fondlarının dövlət büdcəsinə konsolidasiya edilməsi cəhdlərinin reallaşdırılması üçün gerçək səbəbə çevrilir. Qeyd etdiyimiz sonuncu hal onu göstərir ki, sosial sığorta malik olduğu spesifikasını itirmiş olur və dövlət sosial təminatının ümumi sistemində, belə demək mümkündürsə, həll olunur, itir.

İcbari tibbi sığortanın iki növünü qeyd etməliyik: icbari ümumi sığorta və icbari peşə sığortası.

Ümumi icbari sığorta əmək müqaviləsi yaxud kontraktı əsasında öz iş fəaliyyətini həyata keçirən istisnasız olaraq bütün şəxslərə şamil olunur.

İcbari peşə sığortası yüksək zədələnmə riski ilə bağlı, əmək şəraitinin xüsusilə təhlükəli və əlverişsiz olması ilə seçilən işlərdə məşğul olan şəxslərə şamil olunur.

İcbari peşə sığortası zamanı sığorta haqlarının səviyyəsi icbari ümumi sığorta ilə müqayisədə daha yüksəkdir və, buna müvafiq olaraq, sığorta təminatı səviyyəsi də daha yüksək olur.

Sosial-siyasi aspektdə icbari tibbi sığorta qocalıq dövründə, xəstələnmə zamanı, analıq, əmək qabiliyyətinin tam yaxud qismən itirilməsi zamanı, ailə başçısının itirilməsi, eləcə də işsizlik və bu kimi digər hallar zamanı maddi təminatla bağlı vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının həyata keçirilməsi üsulundan ibarətdir. Bu zaman, əldə olunan vəsaitlərin miqdarı əmək (sığorta) stajının müddətindən, əmək haqqının səviyyəsindən, əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsindən asılı olmaqla yanaşı, həmçinin qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzimlənir.

İcbari sosial sığortanın başlıca məqsədi vətəndaşların yaşından, sosial vəziyyətindən, yaşayış yerindən, gəlirlərin miqdarından və bu kimi digər amillərdən asılı olmayaraq onların hər birinə sığorta sosial təminatlarının (pensiya, müavinət və sosial xidmətlərin) müəyyən səviyyəsinin əldə edilməsində

bərabər imkanların yaradılmasından ibarətdir.

İcbari tibbi sığorta zəhmətkeşlərin və onların ailə üzvlərinin ahıl yaşlı dövrlərində, xəstəliklərə düşər olduqları təqdirdə, əmək qabiliyyətinin itirildiyi halda, analıq və uşaq dövrünün dəstəklənməsi, eləcə də cəmiyyətin bütün üzvlərinin sağlamlığının qorunması məqsədilə maddi təminat tədbirlərinin dövlət tərəfindən qərar edilən sistemi kimi dəyərləndirilir. İcbari tibbi sığorta vəsaitləri bütün mülkiyyət formasından olan müəssisə, idarə və təşkilatların, müddətli işçilərin məqsədli vergi ödənişləri, habelə fərdi sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən ödəmələr və dövlət subsidiyaları hesabına formalaşır.

Könüllü sosial sığorta dövlət (dövlət büdcəsi) tərəfindən sığorta dəstəyinin olmadığı təqdirdə kollektiv həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsipləri üzərində qurulur. Onun fərqləndirici cəhətləri sığorta fondlarının idarəçiliyində demokratizm, özünüidarəetmə prinsipinin daha tam şəkildə reallaşdırılması, işə götürənlərin və müddətli işçilərin sosial tərəfdaşlığı, sığorta ödəmələrinin və proqramların sığorta olunanların gəlirləri səviyyəsindən sıx asılılığıdır.

Məqsədli vergitutumu və büdcədən ayrılan ödəmələr hesabına maliyyələşən icbari sosial sığortadan fərqli olaraq, könüllü sosial sığorta qeyri-kommersiya fəaliyyətinin mühüm bir növünü təşkil edir ki, bu da sığorta haqqında, qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında qanunvericiliklə tənzimlənir və qeyri-dövlət sığorta institutları (qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri) tərəfindən həyata keçirilir.

Könüllü sosial sığorta icbari sosial sığorta ilə müqayisədə vətəndaşların sosial müdafiəsinin əlavə səviyyəsini təmin etmək məqsədini daşıyır. O, haqların ödənilməsi şəklində əldə olunan yaxud bilavasitə vətəndaşlardan öz şəxsi gəlirləri hesabına, və ya öz işçilərini şirkətin gəlirləri hesabına sığorta edən işə götürənlərdən daxil olan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir.

Könüllü sığorta üzrə ödənilən sığorta haqlarının miqdarı ictimai sığorta institutları tərəfindən müstəqil surətdə təyin edilir və sığorta olunan risklərin keyfiyyətindən, konkret sığorta edən tərəfindən qəbul edilmiş sığorta qaydalarından, sosial xidmətlərin dəyərindən, sığorta olunanların sayından və s. asılıdır. Ödənilməli olan haqların müəyyənləşdirilməsi prosedurunun tənzimlənməsi aktuar hesablamalar nəzəriyyəsi ilə baş verir.

Vətəndaşların könüllü sosial sığortası sığorta xidmətləri bazarının mühüm elementi kimi qeyri-kommersiya sığortası sisteminə aiddir. O, qarşılıqlı sığorta cəmiyyətinə üzvlük, yaxud sığorta edən və sığorta olunan arasında başlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. İcbari sosial sığorta sistemində dövlət zamanatlarının kifayət etməyəcək qədər səviyyəsi, habelə sığorta edənlərin əldə etdikləri gəlirlərin yüksək səviyyəsi buna gətirib çıxarır ki, könüllü sosial sığorta fondları icbari sığortaya alternativ kimi deyil, məhz əlavə, tamamlayıcı element kimi nəzərdən keçirilir. Həmin fondların bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlanması birinin çatışmazlıqlarını digərinin üstün tərəfləri ilə kompensasiya etmək imkanı verir.

Sosial sığorta anlayışı, beləliklə, iş yerinin, əmək qabiliyyətinin, həyatın və gəlirlərin itirilməsi ilə bağlı müxtəlif növ sosial sığorta risklərindən əhalinin

ictimai sığortasının (dövlət, icbari və könüllü-ictimai sığortanın) müxtəlif formalarını əhatə edir.

Qeyd edək ki, müasir iqtisadi ədəbiyyatda “sosial sığorta” məfhumunun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı vahid və yetkin bir fikir mövcud deyil. Bəzi müəlliflər həmin anlayışa yalnız icbari sosial sığortanın müxtəlif növlərini aid edirlər. Bu zaman sosial risklərin könüllü sığortasının bütün formaları özəl fərdi sığorta kateqoriyasına aid edirlər. Digər müəlliflər sosial sığorta anlayışına sosial risklərin icbari və könüllü sığortasının bütün növ və formalarını, o cümlədən də fərdi (özəl) sığortanı da daxil etməyə üstünlük verirlər.

Bundan əlavə, bazar iqtisadiyyatında sosial risklərin fərdi sığortalanmasının fərqli-fərqli formaları da mövcuddur ki, onlar vətəndaşların könüllü şəxsi sığortalanmasının bir növ müxtəlifliyini təşkil edir. Sözügedən sığorta növü özəl sığorta şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir və bu, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilən sığorta haqları hesabına baş verir. Burada bazar ekvivalentliyi, sosial riskin səviyyəsinin fərdi qiymətləndirilməsi, sığorta təminatının sığorta olunmuş şəxsin fərdi ödəmə qabiliyyətindən asılılığı, eləcə də sığorta proqramının sığora olunmuş şəxsin fərdi sığorta haqqı məbləği ilə sıx qarşılıqlı bağlılıq kimi prinsiplərin fəaliyyət göstərməsini qeyd etməliyik. Sosial risklərin sığorta bazarında əsas etibarilə daha çox kommersiya sığorta şirkətləri işləyir.

Beləliklə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında sosial risklərin sığortalanması sistemi qarışıq iqtisadiyyat prinsipləri üzərində qurulur, və bura, o cümlədən, dövlət, könüllü ictimai (kollektiv) və özəl institutlar, eləcə də kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir. Onun bu kimi quruluşu həm vətəndaşların əmək qabiliyyətinin və gəlirlərinin itirilməsindən onların zəmanət edilmiş sosial müdafiəsini təmin etməyə imkan verir, həm də əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının sosial risklərdən sığorta xidmətlərinə tələbatlarının daha dolğun və tam şəkildə təmin edilməsinə zəmanət yaradır. Qeyd etməliyik ki, belə olan halda sosial sığorta aparıcı rol oynayır.

Cəmiyyətin inkişafı ilə sosial sığortanın yeri və rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bunu şərtləndirən amillər sırasında əhalinin icbari sosial sığortasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, keçmiş sosialist ölkələrin əhalisinin dövlət sosial təminatından sosial müdafiənin qabaqcıl və müasir sistemlərinə keçidin reallaşdırılması göstərilə bilər. Bundan əlavə, sosial sığortanın yeri və rolunun artaraq daha əhəmiyyətli olmasının səbəbləri qismində müasir sivil ölkələrdə demokratiyanın inkişafı və insanın ən mühüm hüquqlarının sığortalı sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, könüllü sosial sığorta ilə bağlı həyata keçirilən proqramların genişləndirilməsi, ödənilən pensiya və müavinətlərin səviyyəsinin, eləcə də göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyət standartlarının yüksəlməsi, onların dəyərinin artması, habelə əhalinin real gəlirlərinin çoxalması kimi amillər çıxış edir.

İnkişaf etmiş və postsosialist ölkələrin, hər şeydən əvvəl Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinin əhalinin sosial müdafiəsi sistemində sosial sığorta hazırkı dövəmdə aparıcı rol oynayır.

Belə ki, Avrostatın açıqladığı məlumatlara uyğun olaraq, 2018-ci ilin sonunda Avropa İttifaqında daxil olan 27 üzv-ölkəsinin ümumi xərclər məbləğindən əhalinin sosial müdafiəsinə ÜDM-in 29,5% ayrılmışdır. İcbari sosial sığortanın payına isə ÜDM-in 16,2% düşürdü.

Müasir bazar iqtisadiyyatında əhalinin sosial müdafiəsinin təşkil edilməsi aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulur:

- sosial sığortanın icbari və könüllü olmasının uzlaşdırılması;
- dövlətin, işlə götürənlərin və muzzdlu işçilərin sosial partnyorluğu;
- vətəndaşların sığorta olunmasında ictimai həmrəylik və fərdi məsuliyyət;
- fərdi gəlirlərin və əmək qabiliyyətinin itirilməsinin kompensasiyası;
- məqsədli büdcədən kənar fondların formalaşdırılması və istifadəsi;
- sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin və bazar özünü tənzimlənmə prosesinin uzlaşdırılması;
- sığorta edənlərin qeyri-kommersiya statusu;
- iqtisadi effektivliyin və sosial ədalətin balansı
- sosial risklərin profilaktikası və s.

Sosial sığortanın son dərəcə mühüm iqtisadi funksiyası əmək resurslarının təkrar istehsalı üçün lazımi şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Bununla birgə, sosial sığorta – bu, dövlətin sosial siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən səmərəli şəkildə təşkil edilmiş sosial sığorta sistemi – cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin edilməsinin, siyasi sabitliyin qorunub saxlanılmasının, eləcə də sosial təhlükənin təmin olunmasının mühüm institutlarından biridir.

Sosial sığorta mexanizmi vasitəsilə cəmiyyət aşağıdakı məsələlərin həllinə nail ola bilər:

- büdcədən kənar fondların formalaşdırılmasını həyata keçirir, onların vasitəsilə əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin, eləcə də əmək prosesində iştirak etməyənlərin saxlanılması ilə bağlı xərclər ödənilir;
- əmək resurslarının təkrar istehsalının zəruri miqdarını və strukturunu təmin edir;
- cəmiyyətin işləyən və işləməyən üzvlərinin maddi təminatı səviyyəsində mövcud olan fərqləri azaldır;
- əhalinin əmək prosesinə cəlb olunmamış müxtəlif sosial qruplarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olur.

Sosial sığortanın inkişaf etmiş sistemləri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə işçilərin əmək qabiliyyətinin profilaktikasını, bərpaasını və qorunub saxlanılmasını təmin etməlidir. İkinci hissə isə, əmək qabiliyyətini itirmiş, yaxud ümumiyyətlə ona malik olmamış şəxslərin maddi təminatına zəmanət verir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində muzzdlu əməklə məşğul olan şəxslərin sayının artması, real əmək haqqının, əhalinin həyat standartlarının və minimal dövlət təminatların yüksəlməsi, eləcə də icbari və könüllü sosial sığorta proqramları ilə əhalinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi sosial sığorta fondları

tərəfindən əldə olunan gəlirlərin əhəmiyyətli artımına gətirib çıxarmışdır. Həmin gəlirlərin miqdarının artması aparılan sığorta sosial ödənişlərinin səviyyəsini xeyli yüksəltməyə imkan vermişdir.

Sosial sığorta fondları üç mənbə hesabına formalaşır: işçilərin sığorta haqlarından, işə götürənlərin haqlarından və dövlət subsidiyalarından.

Sığorta edilmiş işçilərin sığorta haqları onların gəlirindən birbaşa tutulmalardan ibarətdir. Özünün formasına görə bu, məqsədli gəlir vergisidir, mahiyyətinə görə isə - sosial sığorta hadisələrin baş verdiyi təqdirdə əmək haqqından bir hissəsinin ayrılmış məbləğidir. Sığorta haqqının dərəcəsi ümumi qazanca (əmək haqqına) münasibətdə faizlə təyin edilir və, bir qayda olaraq, proporsional olur. Bu zaman dərəcənin tətbiq edildiyi minimal və maksimal gəlir nəzərdə tutulur.

Avrostatın təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, 2020-ci ildə işçilərin sığorta haqları Avropa İttifaqının 27 ölkəsində orta hesabla ÜDM-in 6,1% təşkil edirdi, o cümlədən, İsveçdə — ÜDM-dən 3,3 %, Böyük Britaniyada — ÜDM-dən 3,7 %, Belçikada — ÜDM-dən 6,4 %, Fransada — ÜDM-dən 6,7 %, Avstriyada — ÜDM-dən 8,0 %, Almaniyada — ÜDM-dən 9,4 %, Niderlandda — ÜDM-dən 10,8 %.

İşə götürənlər tərəfindən ödənilən sığorta haqları məşğul olanların əmək haqqı fonduna faiz nisbətində təyin edilmiş dərəcə üzrə hesablanır və tutulur, yəni həmin yuxarı həddi aşan məbləğlər sığorta haqlarının tutulması zamanı hesaba alınması nəzərdə tutulmur.

Avrostatın rəsmi məlumatlarına görə, Avropa (İttifaqının 27 ölkəsində işə götürənlərin sığorta haqları 2020-ci ildə orta hesabla ÜDM-in 11,1% təşkil etmişdir, o cümlədən, Böyük Britaniyada — ÜDM-in 10,1 %, Almaniyada — ÜDM-in 11,1 %, Avstriyada — ÜDM-in 11,2 %, Niderlandda — ÜDM-in 11,3 %, İsveçdə — ÜDM-in 12,5 %, Belçikada — ÜDM-in 12,9 %, Fransada — ÜDM-in 14,0 %.

Dövlət subsidiyaları özündə işləməyən vətəndaşlara, hərbi qulluqçulara və dövlət qulluqçularına görə icbari sosial sığorta fondlarına ödənilən sığorta haqlarını, həmin fondlarda yaranan kəsirlərin ödənilməsinə yönləndirilən dotasiyaları, eləcə də sığorta edənlərə (sığortaçılara) qeyri-kommersiya təşkilatlarına kimi vergi güzəştlərinin tətbiq olunmasını ehtiva edir.

Son onilliklər ərzində icbari sosial sığorta fondlarına ödənilən sığorta haqlarının qismən kapitallaşmasından əldə olunan gəlirlərin əhəmiyyəti artmaqdadır. Qeyd edilmiş fondların əlavə maliyyələşməsinin sözügedən həmin mənbəyindən uzun illər ərzində Kanada, İsveçrə, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya, İsveçdə istifadə olunurdu.

Hal-hazırda get-gedə daha çox ölkə sığorta haqlarının kapitallaşmasını icbari sosial sığorta fondlarına daxil olan gəlirlərin əlavə mənbələrindən biri kimi tətbiq edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, icbari sosial sığorta vəsaitlərindən pul ödəmələri, sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsi, eləcə də güzəştli əsaslarla təqdim edilən iqtisadi rifahların subsidiyalaşması qismində istifadə olunur.

Həm sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə, həm də resursların həcminə görə başlıca yer pul ödəmələrinə məxsusdur. Həmin ödəmələr pensiya və sosial müavinətlərlə təmsil olunur ki, onlara həm istifadə xarakterinə görə, həm də əldə edən tərəflərin kontingentinə görə məqsədli yönəltmə xasdır.

Sosial sığorta xətti ilə təqdim olunan xidmətlərin maliyyələşməsi sığorta olunmuş vətəndaşların müxtəlif qruplarının bir sıra tələbatlarını ödəməlidir.

Sosial sığorta vəsaitlərinin istifadəsinin sözügedən bu forması özündə müalicə-profilaktik yardımın, əlillər və pensiyaçılar üçün internat-evlərin xidmətlərinin ödənilməsini, eləcə də zəhmətkeşlərin sanatoriya-kurort müalicəsinin təşkilinə sərf edilən xərclərin ödənilməsini, əlillərin reabilitasiyası və işlə təmin edilməsini, habelə işçilərin peşə hazırlığını və yenidən hazırlığını və bu kimi digər məsələləri ehtiva edir.

Sosial sığorta vəsaitlərindən istifadə forması kimi rifahların güzəştli əsaslarla təqdim edilməsinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onların mövcudluğu sığorta olunmuş şəxs tərəfindən güzəştli qiymətlərlə konkret əmtəə yaxud xidmətin (güzəştli reseptlərin, sanatoriya yollayışlarının, protezlərin və s.) əldə olunması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən rifahların güzəştli təqdim edilməsi təbii və pul ödənişləri arasında aralıq mövqe tutur.

13.5. Pensiya təminatı

Pensiya – bu, qocalıq vaxtında, əmək qabiliyyətinin tam yaxud qismən itirilməsi nəticəsində, ailə başçısının vəfatı ilə əlaqədar, eləcə də əmək fəaliyyətinin müəyyən sferalarında təyin edilmiş iş stajının əldə olunması ilə bağlı vətəndaşların təminatı üçün nəzərdə tutulmuş aylıq zəmanət edilən pul ödənişidir.

Zəhmətkeşlər və onların ailələri işə götürənlər və işçilər tərəfindən müvafiq haqlarının ödənilməsi hesabına yaradılan pensiya fondlarından yuxarıda qeyd etdiyimiz sığorta hadisələrinin baş verdiyi təqdirdə maddi təminat almaq hüququ əldə edirlər. Belə ki, Avrostatın məlumatlarına uyğun olaraq, 2020-ci ildə Avropa İttifaqına daxil olan 27 üzv-ölkəsində yaşla əlaqədar ödənilən pensiyaların payına ümumi sosial ödənişlər məbləğinin təqribən 40%-i düşürdü [195].

Pensiya təminatına yönəldilən sosial sığorta resurslarının miqdarı amillərin üç qrupu ilə müəyyən edilir: demoqrafik, iqtisadi və hüquqi amillər qrupu ilə.

Ən əhəmiyyətli demoqrafik amillərə insanların həyat müddətinin orta göstəricisinin artımı və onunla bilavasitə bağlı olan əhalinin qocalma prosesi aid edilir. İqtisadi amillərə gəldikdə isə, bura əmək haqqının və pensiya təminatının təyin edilmiş nisbəti, onun minimal səviyyəsi, normadan artıq əmək stajına görə əlavələr şəklində stimullaşdırma elementlərinin istifadəsi, əməyin xüsusi şəraiti və bu kimi digər amillər daxildir.

Hüquqi amillərə pensiya sığortası və təminatı sferasında milli qanunvericiliyin xüsusiyyətlərini aid edirlər.

İcbari pensiya sığortasında sığorta (əmək) pensiyalarını və sosial pensiyaları fərqləndirmək lazımdır.

Sığorta pensiyalarına yaşa, əlilliyə görə, ailə başçısının itirildiyi təqdirdə,

eləcə də uzun müddət xidmətə görə ödənilən pensiyalar aiddir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyd etdiyimiz həmin pensiyalar dövlət pensiya fondunun vəsaitləri hesabına, həmçinin müəssisələrin pensiya fondlarının (peşə pensiya fondlarının) hesabına təqdim oluna bilər. Müəssisədən pensiyanın əldə edilməsinin şərti qismində orada (həmin müəssisədə) iş fəaliyyətinin təyin edilmiş müddəti göstərməlidir. Belə olan halda müəssisə tərəfindən ayrılan pensiya dövlət pensiyasına əlavə şəkildə, yaxud müstəqil ödəmələr kimi təqdim edilə bilər. Belə pensiya müəssisənin həmkarlar ittifaqı ilə rəhbərlik arasında bağlanmış kollektiv müqavilədə təsbit olunur.

Dövlət sığorta pensiyasını almaq hüququna o şəxslər sahib ola bilər ki, onlarda müəyyən əmək (sığorta) stajı olsun, yaxud onlar tərəfindən dövlət pensiya fonduna sığorta haqlarının ödənilməsi həyata keçirilmiş olsun. Pensiyaların miqdarı, bir qayda olaraq, əvvəlki qazanla müqayisə olunur və ümumi yaxud güzəştli əsaslarla həmin miqdara faizlə hesablanma ilə təyin edilir.

Sosial pensiyalar əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlara onların sığorta pensiyasına hüquqları olmadığı təqdirdə ödənilir. Sosial pensiyaların miqdarı həmin pensiyaları alacaq şəxslərin kateqoriyaları üzrə müəyyən edilir. Sosial pensiyaların mövcudluğu dövlət sosial təminatla bütün vətəndaşları əhatə etməyə imkan verir, sığorta (əmək) stajının mövcudluğundan asılı olmayaraq onlara maddi rifahın minimum səviyyəsinin əldə edilməsinə dair təminatlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasında son 20 il ərzində pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlik tədbirlər həyata keçirilirdi ki, onların reallaşdırılması nəticəsində aşağıdakılara nail olunmuşdur:

- pensiyaçının yaşayış minimumu miqdarından az olmamaq şərti ilə həmin pensiyaçının maddi təminatı ilə bağlı zəmanət edilmiş minimum səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi;

- sovet dövründə toplanmış əmək stajının nəzərə alınması ilə pensiya təminatının səviyyəsinin yüksəldilməsi (valorizasiya);

- beynəlxalq normaların tələbləri nəzərə alınmaqla əmək pensiyasının gələcək alıcılarının pensiya hüquqlarının formalaşdırılmasının iqtisadi və hüquqi ilkin şərtlərinin yaradılması;

- əmək pensiyasının orta məbləğinin artırılması.

Həyata keçirilən pensiya siyasəti pensiyaların sosial nöqtəyi-nəzərdən münasib səviyyəsinin təmin edilməsinə, pensiya təminatının sosial baxımdan münasib olan səviyyəsi ilə bağlı müvafiq zəmanətlərin yaradılmasına, pensiya sisteminin balanslaşdırılmasının və uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Pensiya sisteminin inkişafı qarşısında dayanan əsas vəzifələr kimi aşağıdakılar göstərməlidir:

- normativ sığorta stajı və orta əmək haqqının mövcudluğu şərti ilə qocalığa görə əmək pensiyasının itirilmiş qazancın 40% qədəri ilə əvəzləşdirmə əmsalının təmin edilməsi;

- əhalinin orta təbəqələri üçün korporativ və özəl pensiya sistemlərində

iştirak etmələri hesabına pensiya təminatının münasib səviyyəsinin əldə olunması;

- qocalıq vaxtına görə əmək pensiyasının orta miqdarının pensiyaçıının yaşayış minimumununun 2,5 misindən az olmamaq şərti ilə təmin edilməsi;

- işə götürənlərin bütün kateqoriyaları üçün sığorta haqlarının vahid tarifi ilə iqtisadi fəaliyyət subyektləri üçün sığorta yükünün münasib səviyyəsinin qorunub saxlanması;

- formalaşdırılan pensiya hüquqlarının onların maliyyə təminatı mənbələri ilə balanslaşdırılmasının təmin edilməsi;

- müxtəlif gəlirlər əldə edən əhali qrupları üçün üçsəviyyəli pensiya sisteminin inkişaf etdirilməsi (orta və yüksək gəlirli kateqoriyaları üçün – könüllü pensiya sığortasına və qeyri-dövlət pensiya təminatına söykənməklə).

Pensiya sisteminin parametrləri baza makroiqtisadi və demografik göstəricilərlə bağlı olmalıdır.

Qeyd edilmiş hədəflərə nail olunması məqsədilə pensiya sisteminin əsas institutlarının modernləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Bu zaman sözügedən həmin sistemin varisliyini təmin etmək və onun formalaşmasının sosial-sığorta prinsipini qoruyub saxlamaq lazımdır ki, həmin prinsipə uyğun olaraq, əmək pensiyası işçinin pensiya yaşına daxil olduğu təqdirdə, onun əlilliyə düşər olduğu zamanı, eləcə də ailə başçısının vəfat etməsi ilə əlaqədar (vəfat etmiş işçinin əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvlərinə münasibətdə) onun (işçinin) itirilmiş əmək haqqının bir hissəsinin kompensasiyasından ibarətdir.

13.6. Sosial iş sosial müdafiənin mexanizmlərindən biri kimi

Sosial iş sosial xidmətlər, sosial xidmətin ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatları və sosial işçilər tərəfindən sosial iş fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif növ sosial problemlərin həlli, eləcə də əhalinin sosial müdafiəsi qarşısında dayanan vəzifələrin effektiv surətdə reallaşdırılmasının təmin edilməsi prosesində qarşıda dayanan hədəflərə nail olunması nöqteyi-nəzərdən tətbiq edilən üsullar, metodlar və təsirlərin məcmusundan ibarətdir.

Texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi sosial işin obyektinin differensiasiyasından asılı olacaqdır.

Sosial işin obyektləri kifayət qədər müxtəlifdir. Bura ahıl yaşlı insanlar və pensiyaçılar, əlillər və uşaqlar, deviant davranışlı (normal davranışdan kənarlaşan) yeniyetmələr, evsizlər, cəza müəssisələrindən azad olmuş şəxslər, eləcə də miqrantlar, natamam, çoxuşaqlı ailələr və s. daxildir. Onlardan hər biri sosial, demografik, psixoloji xüsusiyyətlərə, xarakteristikalara, habelə həyatın konkret mərhələsində sırf ona xas olan spesifik səciyyəli problemlərə malikdir.

Sosial işin funksiyaları

Azərbaycanda özünütəmin edən peşəkar institut kimi sosial işin rəsmiləşdirilməsi 1990-cı illərin əvvəlində başlanmışdır, bu zaman orta səviyyə mütəxəssisləri – **sosial işçilər** – ahıl insanlara və əlillərə onların evlərində xidmət göstərməyə başlamışlar.

Peşəkar fəaliyyətin bir növü olaraq, sosial işin mahiyyəti mürəkkəb həyat situasiyalarına düşmüş, eləcə də yardıma, köməyə və müdafiəyə ehtiyac duyan insanlara hərtərəfli köməkliyin göstərilməsindən ibarətdir.

Sosial işin başlıca istiqaməti **sosial nəzarət və profilaktikadır** - əhalinin və ayrı-ayrı fərdlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi sferasında özünün hüquq və funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə sosial proseslərin idarə olunması subyektlərinin praktiki hərəkətlərinin formasıdır.

Sosial nəzarət subyektləri – qanunvericilik qaydasında müvəkkil edilmiş strukturlardır. Konstitusiya, prokurorluq, inzibati, postkriminal, sosial (qeyri-formal) nəzarət mövcuddur.

Obyektlər — əhalinin sosial müdafiəsi üzrə müvafiq orqanların qəbul etdiyi ümumdövlət və yerli səviyyələrin normativ aktlarının yerinə yetirilməsi prosesidir; sosial yönümlü proqram və layihələrin icra gedişatıdır; sosial xidmət, qəyyumluq və yenidən tərbiyə edilmə (islah edilmə) müəssisələrində şəxslərin saxlanması və həyat fəaliyyətlərinin təmin edilməsi ilə bağlı müəyyən olunmuş qayda və şəraitə riayət olunmasıdır; sosial risk qruplarına aid və deviant davranışlı ailələrin və şəxslər qruplarının vəziyyəti üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsidir.

Sosial reabilitasiya — orqanizmin funksiyalarının dayanıqlı surətdə pozulması ilə sağlamlığın müəyyən dərəcədə itirilməsi və (və ya) sosial səbəblər üzündən qeyd edilmiş həmin pozuntulara malik olan şəxslərin inteqrasiyası yaxud reinteqrasiyası məqsədilə müvafiq şəraitin yaradılması və təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş tibbi, psixoloji, pedaqoji, sosial-iqtisadi, hüquqi tədbirlər sistemi deməkdir. Sosial reabilitasiyanın həyata keçirilməsinin başlıca məqsədi insanın sosial statusunun, eləcə də itirilmiş ictimai əlaqələrin (makro və mikro səviyyələrdə itirilmiş əlaqələrin) bərpasından (formalaşdırılmasından) ibarətdir.

Sosial inteqrasiya — konkret sosiomədəni məkan və zaman çərçivəsində fərdin şəxslərarası qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində bu və ya digər şəxsin malik olduğu potensial bacarıq və sərişələrin, habelə imkanlarının həyat fəaliyyəti və reallaşdırılmasının optimal səviyyəsinə nail olunmasına yönəlik proses və nail olunma dərəcəsinin xarakteristikasıdır.

Sosial reinteqrasiya — fərdə əvvəllər məxsus olmuş, lakin müəyyən səbəblər üzündən həmin fərdə adekvat olan sosiomədəni məkanda zəifləmiş yaxud tamamilə itirilmiş sosial və rol funksiyalarının bərpasına istiqamətləndirilmiş proses və bərpa dərəcəsinin xarakteristikası deməkdir.

Sosial xidmətlər — aşağıdakı istiqamətlər üzrə sosial işi yerinə yetirən dövlət, bələdiyyə və qeyri-dövlət idarəetmə orqanları və strukturları, eləcə də ixtisaslaşmış müəssisə və idarələrdir:

- pensiya təminatı, o cümlədən, sosial müdafiənin mərkəzi və regional xidmətlərində müvafiq struktur bölmələri, eləcə də dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondları;

- sosial-məişət xidməti;
- maddi yardım;

- evdə sosial xidmətlərin göstərilməsi;
- ixtisaslaşmış stasionar sosial xidmət;
- protezləşdirmə, ortezləşdirmə və protezlərin hazırlanması;
- reabilitasiyanın texniki vasitələrinin təqdim edilməsi;
- xüsusi nəqliyyat xidməti;
- əlillərin tibbi-sosial ekspertizası və reabilitasiyası;
- əhalinin müxtəlif qruplarına tibbi-sosial, sosial-psixoloji və sosial-pedaqoji xidmətlərin göstərilməsi;
- ailə, qadın və uşaqların dəstəklənməsi;
- deviant davranışa malik yetkinlik yaşına çatmayanların reabilitasiyası;
- hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin, eləcə də qaçqın və miqrantların, işsizlərin sosial məsələləri, böhran mərkəzləri (alkoqolizm və narkomaniyadan əziyyət çəkən, habelə seksual və fiziki zorakılığa məruz qalmış şəxslər üçün);
- əlillər, veteranlar, uşaqlı ailələrin qeyri-dövlət təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti.

Bir institut olaraq sosial xidmətlər, sosial iş, onun texnologiyası və təşkilədiçi formaları daim təkmilləşir və inkişaf edir.

Ölkədə “Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial xidmətinin əsasları haqqında” Dövlət qanunu qəbul edilmişdir ki, onun başlıca məqsədi vətəndaşların sosial xidmətlərə olan hüquqlarının təmin edilməsi, onun əlçatanlığının, keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin və effektivliyinin təmin edilməsidir.

Qanunda nəzərdə tutulmuş əsas yeniliklərdən biri – sosial xidmətlərin göstərilməsinə dair fərdi yanaşmanın sərgilənməsidir, yəni sosial xidmətlərin insanın sağlamlığının, ailə vəziyyətinin, psixoloji durumunun nəzərə alınması şərti ilə göstərilməsidir.

Yardıma ehtiyacı olan vətəndaş üçün ilk dəfə sosial xidmətlərin ona təqdim edilməsi üçün sosial xidmətlərin fərdi proqramı işlənilib hazırlanacaq. Həmçinin, sosial xidmətlərin standartı kimi bir məfhum daxil olunur ki, həmin standartlar vasitəsilə göstərilən sosial xidmətlərin həcminə və keyfiyyətinə, onların təqdim edilmə müddətinə və şərtlərinə dair əsas tələblər müəyyən olunur. Sosial xidmətlərin göstərilməsi prosesində təsisatarası qarşılıqlı fəaliyyət təşkil olunur, bu da vətəndaş tərəfindən həmin xidmətlərin əldə olunmasını asanlaşdırmalıdır.

Qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən ictimai nəzarət tətbiq edilir. İctimai nəzarətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan və əhalinin sosial xidmətlərin göstərilməsinə görə cavabdehlik daşıyan hakimiyyət orqanlarına təqdim edilən nəticələr mütləq şəkildə dəyərləndirilməlidir.

13.7. Əhaliyə sosial dəstək proqramları

Sosial müdafiənin həm istiqamətləri üzrə, həm regionlara görə, həm maliyyələşmə mənbələri üzrə, eləcə də digər amillərə görə fərqlənən çoxsaylı

sosial proqramları mövcuddur. Onların hamısı cəmiyyətdə mövcud olan sosial-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə və cəmiyyətdə müşahidə olunan daha kəskin sosial problemlərin həllinə yönəlib.

Sosial proqramlar vətəndaşları müxtəlif iqtisadi və sosial risklərdən, eləcə də həyat səviyyəsinin və şəraitinin mümkün pisləşməsindən müdafiəsini nəzərdə tutan dövlət proqramlarının xüsusi növündən ibarətdir. Onlar dövlət tərəfindən cəmiyyətin həyatına müdaxilənin aktivliyi dərəcəsini əks etdirir və müəyyən sosial nəticənin əldə olunması metodu qismində xidmət edir.

Müasir anlamda sosial proqramlar münasibətində ilk qanunvericilik aktları hələ 1880-ci illərdə Almaniyada qəbul edilmişdir. Hal-hazırda bu kimi proqramlar dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində həyata keçirilir. Onların arasında maliyyələşdirmə və idarəetmə metodlarına görə, eləcə də əhalinin müxtəlif təbəqələrinin əhatə dairəsi və tətbiq edilən güzəştlər nöqtəyi-nəzərdən fərqlər olduqca böyükdür.

Sosial proqramları şərti olaraq üç əsas istiqamətə bölmək olar:

- sosial rifah və təminat proqramları (əhalinin gəlirlərinin dəstəklənməsi proqramları);
- sosial-demoqrafik proqramlar;
- sosial səhiyyə sferasında proqramlar.

Bundan əlavə, bir çox ölkələrdə, hər şeydən əvvəl də, inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluqla mübarizəyə həsr olunmuş xüsusi proqramlar işlənilir və reallaşdırılır ki, burada yuxarıda qeyd etdiyimiz bu üç istiqamət fərqli-fərqli formada kombinə olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda reallaşdırılan tədbirlərin yönləndiyi kontingentdən asılı olaraq, sosial dəstək proqramları aşağıda göstərilən üç əsas növdə hazırlanır:

- sosial sığorta mexanizminə söykənən əlillərə, ahıl və qulluq tələb edən şəxslərə yardım proqramları. Benefisiarların (güzəşt alan tərəflərin) bütün tipləri həmin proqramlar əsasında baza əmək haqqının 30-60%-nə qədər məbləğ əldə edə bilər;
- tibbi qulluq (yardım) proqramları – sosial müdafiə və rifah proqramlarının daha kompleksli və diskussiyalı növlərindən biridir;
- işsizlər üçün proqramlar, həmin proqramlar üzrə alınan müavinətlərin məbləği baza əmək haqqının 50-70% səviyyəsinə qədər nəzərdə tutulur;
- yalnız təyin edilmiş minimum sayda uşaqları olan ailələri (bu say hər bir ölkə üçün spesifikdir) əhatə edən ailə müavinət və güzəştlər proqramları;
- istehsalatda zərər çəkmiş və xəsarət almış şəxslər üçün nəzərdə tutulan kompensasiya proqramları, həmin proqramlar əsasında zərər çəkmişlər qüvvədə olan əmək haqqının 50-75%-nə qədər çatan məbləğdə müavinətlər ala bilər, yəni ödənilən müavinətlərin miqdarı məşğul olanların əmək haqqının artımı ilə avtomatik surətdə indeksləşdirilir;
- qüvvədə olan pensiya sığortası sistemini tamamlayan yaxud ödəyən,

qocalığın sosial təminat proqramları.

Sosial proqramların bütün növləri aşağıda göstərilən funksiyaları yerinə yetirə bilər ki, onlar təcrübədə bir-birilə kəşisə də, onların məhz birinin digərləri ilə müqayisədə dominantlıq təşkil etməsinə rast gəlinir:

- müxtəlif sosial birliklərin, ailələrin və əlillərin inkişafı;
- əhalinin müəyyən sosial-iqtisadi qruplarının sosial müdafiəsinin təmin edilməsi;
- hər hansı soslumların və, beləliklə, ümumiyyətlə cəmiyyətin əlverişli fəaliyyət göstərməsi üçün mövcud şəraitin optimallaşdırılması.

Daha geniş və radikal sosial proqramlar, bir qayda olaraq, dövlətin inkişafının müəyyən mərhələsində, ya obyektiv ehtiyacının reallaşdırılması üçün həyata keçirdiyi, yaxud, məsələn, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə yaranmış böhranla əlaqədar həyata keçirdiyi sosial islahatlarla bağlıdır.

Belə ki, ABŞ-da 1950-ci illərdə səhiyyə sferasında islahatların həyata keçirilməsi, yaxud 1960-cı illərdə ayrı-ayrı qrupların və azlıqların aclıq və yoxsulluq problemlərinin həlli çoxsaylı dövlət proqramlarının qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, onların müəyyən bir qismi hazırki dövrdə də öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr sosial proqramların müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üçün innovativ və sabitləşdirici sosial texnologiyaları birləşdirməlidir. Odur ki, böyük uğurlar və sürətli irəliləmə nümunələri sözügedən həmin texnologiyaların balanslaşdırılmasına nail olunduğu yerlərdə özünü daha aşkar surətdə büruzə verir. Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatına keçidin yüksək sosial qiyməti əhalinin sosial müdafiəsi sistemində islahatların aparılmasını ləngidə bilər.

Tamamilə aydındır ki, mürəkkəb iqtisadi şəraitdə, misal üçün, iqtisadi tənəzzül şəraitində, həyat səviyyəsindən əhalinin hərtərəfli sosial müdafiəsinin gerçəkləşdirilməsi mümkünsüzdür. Burada sosial dəstəyə daha çox ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinə və qruplarına həmin dəstəyin reallaşdırılmasından danışmaq daha düzgün və məntiqli olardı.

Mövcud praktikada bir ailə üzvünə düşən pul gəliri az olan ailələr (əksər hallarda çoxuşaqlı ailələr); ev sahibini itirmiş ailələr; uşaq böyüdən tək analar; əlil insanlar; yaşlı; kifayət etməyəcək qədər müavinət alan pensiyaçılar; təqaüdlə yaşayan tələbələr; işsizlər; təbii fəlakətlərdən, siyasi və sosial münaqişələrdən zərər çəkmiş şəxslər; qanunsuz təqib edilənlər sosial cəhətdən həssas hesab olunur.

Bir sıra hallarda sosial cəhətdən həssas təbəqələrə uşaqlar da aid olunur. Bütün bu insanların cəmiyyət, hakimiyyət, hökumət tərəfindən sosial dəstəyə ehtiyacları var.

Sosial dəstək ən müxtəlif formalarda: maliyyə yardımı şəklində; maddi nemətlərin, ödənişsiz qidalanmanın, sığınacağı, yaşayış yerinin təqdim edilməsi şəklində; tibbi, hüquqi, psixoloji yardımın göstərilməsi formasında; himayəçilik yaxud qəyyumluq, övladlığa götürülmə şəklində özünü büruzə verə bilər.

Tələbat və istəklərdən azad insanlar olmur. Hər bir insanın nəyəsə, bu və ya digər nemətlərə və xidmətlərə ehtiyacı var. Və təbii ki, həm maddi, həm də sosial və psixoloji amilləri nəzərə alsaq, insan özünün heç də bütün tələbatlarını ödəmək iqtidarında deyil.

Sosial siyasətin bir istiqaməti olaraq sosial müdafiə kontekstində, hər şeydən əvvəl, maddi ehtiyaclarla bağlı, eləcə də insanın mövcudluğu perspektivləri ilə bilavasitə bağlı olan tələbatların (qida, geyim, yaşayış yeri (gecələmə yeri), müalicə kimi tələbatların) təmin edilməsində çatışmazlıqla əlaqəli müxtəlif variantların aradan qaldırılması məsələləri həll edilməlidir. Məhz bu məsələ sosial müdafiə qarşısında dayanan birincidərəcəli, onunla bilavasitə bağlı vəzifələrin tərkibinə daxildir.

Azərbaycanda ehtiyac dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi mexanizmləri

Ehtiyac olanlara yardımın hesablanması üçün “yaşayış minimumu” və “istehlak səbəti” kimi kateqoriyalardan istifadə olunur.

“Sosial ensiklopediya” yaşayış minimumunu insanın yaxud ailənin yoxsulluq həddini müəyyənəşdirən ümumi istehlakının (büdcəsinin) dəyər qiymətləndirilməsi kimi müəyyənəşdirir [133]. Öz növbəsində, “Sosial siyasət, həyat səviyyəsi və keyfiyyəti” lüğətində yaşayış minimumu istehlak səbətinin dəyər qiymətləndirilməsi, eləcə də icbari ödənişlər və tutulmalar kimi müəyyən edilir [131].

Beləliklə, yaşayış minimumunun tərfi istehlak səbəti anlayışını əhatə edir. Onu daha ətraflı nəzərdən keçirək. İstehlak səbəti – bu, müxtəlif səviyyələrdə (fizioloji, minimal, kifayət edə biləcək, səmərəli, “faktiki” və bu kimi digər səviyyələrdə) insanın zəruri məntiqli tələbatlarını təmin edən ərzaq məhsulların, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərin dəstidir. Çox vaxt istehlak səbəti anlayışının təyin edilməsi zamanı əsas vurğu istehlakın minimal qəbul edilən səviyyəsinə edilir. Buna uyğun olaraq, istehlak səbəti insan sağlamlığının qorunması və onun həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan ərzaq məhsullarının, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərin minimal dəsti kimi başa düşülür.

Ümumilikdə Azərbaycan Respublikası üzrə əsas sosial-demoqrafik əhali qrupları üçün nəzərdə tutulan istehlak səbəti AR Nazirlər Kabinetinin müəyyənəşdirdiyi qaydada həmkarlar ittifaqlarının iştirakı ilə işlənilib hazırlanan metodiki tövsiyyələr əsasında təyin edilir. Qeyd etdiyimiz metodiki tövsiyyələr AR Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası üzrə istehlak səbəti Qanunla müəyyən olunur. Onun işlənilib hazırlanması təbii-iqlim şəraitinin, milli adət və ənənələrin, eləcə də əhalinin əsas sosial-demoqrafik qruplarının istehlak etdiyi ərzaq məhsullarının, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərin istehlak xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə və Nazirlər Kabinetinin müəyyənəşdirdiyi qaydada aparılan ekspertizanın mütləq rəylərinin əlavə olunması şərtilə həyata keçirilir.

Yaşayış minimumu aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulur:

- sosial siyasətin və Dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması zamanı Azərbaycan əhalisinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- əməyin ödənilməsinin minimum məbləğinin və qocalığa görə pensiyanın minimal miqdarının əsaslandırılması;
- stipendiya, müavinət və digər sosial ödəmələrin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət büdcəsinin formalaşdırılması.

Yaşayış minimumunun miqdarı necə müəyyən edilir? Bu məbləğ istehlak səbəti əsasında və ərzaq məhsullarına, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərinə olan istehlak qiymətlərinin, eləcə də icbari ödəmələr və tutulmalar üzrə məsrəflərin səviyyəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət statistika komitəsinin rəsmi məlumatları nəzərə alınaraq hesablanır.

Əhalinin adambaşına düşən və əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumunun miqdarı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir.

FƏSİL 14. MƏDƏNİYYƏT, İNCƏSƏNƏT VƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ

14.1. Mədəniyyət və incəsənət xidmətlərinin iqtisadi mahiyyəti

İnsanların mənəvi həyatı sferası müasir elmi araşdırma və tədqiqat işlərinin böyük əksəriyyətində mədəniyyət kimi identifikasiya edilir.

Mədəniyyət, əvvəla, ayrıca bir insanın keyfiyyətlərinin fərdiləşdirilməsində, ikincisi, insanlar icmalarının xasiyyəti, adət və ənənələri, əxlaqı şəklində ifadə olunur və bu səbəbə görə həmin birlikdən əsla ayrılmaz, üçüncüsü, bu ifadə tərzini mənəvi mədəniyyətin bilavasitə daşıyıcıları qismində çıxış edənlərdən ayrıca mövcud olan maddiləşdirilmiş bir şəkildə özünü tapır.

Mədəniyyət sferasının fəaliyyət göstərməsi üçün onun özü tərəfindən iqtisadi resursların hansı dərəcədə tələb edildiyi müşahidə olunursa, təkrar istehsal olunan iqtisadi nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibətlər də mədəniyyət sferasını o dərəcədə də əhatə edəcək.

Baza münasibətləri mədəniyyət sferasını iki hissəyə bölmüşdür. Onlardan biri mənfəət gətirmək iqtidarında olan biznes sektoru kimi, digər hissəsi isə mənfəət gətirməyən hissədir və dövlət (büdcə) yaxud başqa (ictimai, məsənət və s.) xərclərə aid edilmişdir.

Mədəniyyət fəaliyyətinin qeyd etdiyimiz gəlir gətirməyən hissəsinin məzmunu onunla şərtləndirilir ki, bu hissə ictimai təkrar istehsalın normal gedişatının təmin edilməsi ilə və, hər şeydən əvvəl, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı, insan kapitalının inkişafı, işçi tərəfindən yüksək keyfiyyətli məhsuldar əməyinin sərgilənməsi üçün onun (həmin işçinin) intellektual təchizatı ilə bağlı müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Bununla birgə mədəniyyətin insanın və onun bacarıqlarının inkişafına, insan potensialının inkişaf etməsinə yönəlik ümumhumanist funksiyasını nəzərə almamaq olmaz. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, Azərbaycanda insanın azad inkişafı təmin edilir.

Bundan əlavə, mədəniyyətin əhali üçün istirahət, ələcə də əyləncə və asudə vaxtının təşkili vasitəsi kimi oynadığı sosial rolu da nəzərə almaq lazımdır. Mədəniyyət sosial gərginliyin azaldılmasına, o cümlədən, iqtisadi problemlərin olması nəticəsində yaranmış gərginliyin azaldılmasına kömək edə, bunun vasitəsilə də dövlətin sosial sabitliyini və ictimai nizamı möhkəmləndirə bilər.

Nəzər saldıığımız sahənin bazar mühitində fəaliyyətinin daha bir xüsusiyyəti xarici effektlər kimi adlandırılan effektlərin və kvaziictimai (xəyali ictimai) rifahların mövcudluğundan ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, mədəni xidmətlərin istehsalı və istehlakı “istehsalçı – istehlakçı” sistemində qapadılmır və bazar sövdələşməsinin iştirakçısı olmayan üçüncü tərəfin payına düşən fayda və xərclərdən ibarət olan xarici effektlərin əmələ gəlməsi ilə bağlıdır.

Mədəniyyət və incəsənət sferasında yaranan xarici effektlərin spesifik

xüsusiyyətinə gəldikdə isə, burada dəfələrlə tətbiq edildiyi bir şəraitdə fəaliyyətin nəticələrinin faydalı xassələrinin qorunub saxlanılmasını qeyd etmək yerinə düşərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, kitab, rəsm yaxud müsuqu əsəri dəfələrlə istifadə olunsa da öz faydalı xüsusiyyətlərini itirmir. Odur ki, mədəniyyət fəaliyyətinin nəticələri cəmiyyətin bütün üzvlərinə və gələcək nəsillərə məxsusdur.

Mədəniyyət sferasında ictimai rifah və xidmətlərin müəyyən növləri mövcuddur ki, bazar sistemi onların ümumiyyətlə istehsal etmək niyyətində deyil, çünki onların xüsusiyyətləri fərdi istehlak əmtələrinin xüsusiyyətləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Mədəniyyət xidmətlərinə olan tələbatların ödənilməsi üsullarının qarşılıqlı surətdə əvəzlənməsi kimi bir xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən ölkəmizdə mədəniyyət sferasında yer alan tələbatlar strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Mədəniyyətin teatr, kino, muzeylər kimi kütləvi və publik növlərinin populyarlığı aşağı düşmüş, qabaqcıl yerlərə isə asudə vaxtın keçirilməsinin fərdi formaları çıxmışdır (kompüter oyunları, televiziya, video).

Bir çox cəhətdən bu, onunla izah edilir ki, insanların alıcılıq qabiliyyəti kifayət qədər ciddi surətdə aşağı düşmüşdür, buna həmçinin əhalinin geniş təbəqələri üçün yüksək peşəkar incəsənət xidmətlərinin əlçatan olmadığını, eləcə də rabitə vasitələrinin, İnternet şəbəkəsinin, yeni kompüter texnologiyaların sürətli inkişafını, audio- və video məhsullarının geniş yayılmasını, habelə detektiv və sevgi romanlarının kütləvi tirajlarla nəşr edilməsini, televiziya seriallarının nümayişini və s. əlavə etmək lazımdır. Mədəniyyət fəaliyyətinin bu növləri mədəniyyətin sahəvi strukturunun təməlini təşkil edir.

Mədəniyyətin sosial-iqtisadi mahiyyəti maddi, mənəvi əməyin və mənəvi dəyərlərin məhsullarında təmsil olunan insanın həyat fəaliyyətinin təşkilədiciyi və inkişafında özünü büruzə verir.

İncəsənət — mədəniyyətin tərkib hissəsi, onun elementlərindən biridir. İncəsənətin spesifik xüsusiyyəti bədii obrazlarda gerçək reallığın əks etdirilməsindən, eləcə də insanların fikirləri, iradəsi və hisslərinə aktiv təsirdən ibarətdir.

Mədəniyyət və incəsənət xidmətləri qeyri-maddi rifah deməkdir ki, bu da həm xalis fərdi (bölünmə, rəqabətlik və istisna edilmə), həm də xalis ictimai (xarici effekt, onun istifadəsindən ayrıca bir insanın kənarlaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyü, qeyri-rəqabətlik) rifahdır. İqtisadi rifahlar şkalasının son hədd qütbləri olmaqla, fərdi və ictimai rifaha gerçək reallıqda xalis şəkildə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Məhz bu səbəbə görə, mədəniyyət və incəsənət xidmətləri qarışıq rifah qismində çıxış edir.

Biri digərinə qarşılıqlı surətdə nüfuz edən, bir-birini qarşılıqlı şəkildə tarazlaşdıran iqtisadiyyatın özəl və dövlət sektorlarının qovuşuğunda fəaliyyət göstərməklə, mədəniyyət və incəsənət iqtisadiyyatın qarışıq sektorunu təşkil edir ki, onun inkişaf etdirilməsinin başlıca məqsədi həm kommertiya, həm də qeyri-kommertiya başlanğıcların mümkün qədər daha harmonik uzlaşdırıl-

masının əldə edilməsidir. Burada fəaliyyətin səciyyəvi xarakter daşıyan örnəyi kimi çağdaş muzey təşkilatlarının iş fəaliyyəti göstərilə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyət və incəsənət sferası mənəvi istehsal üzərində ixtisaslaşır, odur ki, maddi istehsal sferasında effektiv surətdə işləmək qabiliyyətinə malik bazar iqtisadiyyatının iqtisadi modellərinin xalis şəkildə tətbiqi məqsədəuyğun deyil və mümkünsüzdür. Mədəniyyətin üzərinə bazar münasibətlərinin birbaşa köçürülməsi yolu ilə bu sferanın kommersiyalaşdırılması mədəniyyətin malik olduğu keyfiyyət səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər, və bunun nəticəsində biz cəmiyyətin mənəvi və əxlaqi potensialının tamamilə aradan qalxdığını müşahidə etmək məcburiyyətində qalacağıq. Lakin bazarın təsir dairəsindən mədəniyyət sferasının tamamilə çıxarılması aşağıdakı səbəblər üzündən mümkünsüzdür:

- birincisi, bazar yolu ilə inkişaf edən bütün iqtisadiyyatdan kənar mədəniyyət və incəsənət sahəsinin fəaliyyətini təsəvvür etmək kifayət qədər çətin bir məsələdir;

- ikincisi, maliyyə-iqtisadi böhran dövlətdə mədəniyyətin saxlanılması və inkişafı üçün kifayət edə biləcək maliyyə vəsaitlərin olmamasını şərtləndirir;

- üçüncüsü, mədəniyyət və incəsənətin “bazardan kənar” fəaliyyət göstərməsi heç də yüksək peşəkarlıq, mənəviyyət və əxlaq səviyyəsinin təminatı, rəhni demək deyil.

Bununla birgə, bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimlənmə funksiyasını şişirtmək, həddindən artıq qiymətləndirmək düzgün deyil. Həm ayrıca şəxsiyyət üçün, həm də ümumilikdə cəmiyyət üçün mədəniyyətin sosial əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Məhz buna görə mədəniyyət sferası üçün özündə həm bazar, həm də qeyri-bazar tənzimləmə mexanizmlərini özündə ehtiva edən spesifik xüsusiyyətli iqtisadi sistem daha münasibdir.

Mədəniyyət sferası tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

Teatr-tamaşa müəssisələri (teatr, konsert təşkilatları, sirklər).

Mədəni-maarif müəssisələri (muzeylər, kitabxanalar), elm müəssisələri (elmi-tədqiqat institutları, xalq yaradıcılığı elmi-metodiki mərkəzləri, abidələrin qorunması üzrə elmi-metodiki mərkəzlər); kadrların hazırlanması üzrə müəssisələr (ali təhsil müəssisələri, orta ixtisas təhsil müəssisələri, uşaq musiqi məktəbləri, məktəblər, kadrların hazırlanması üzrə digər müəssisələr).

Kinostudiyalar və filmlərin nümayişi (prokatı).

Layihə, bərpa, tikinti, avtonəqliyyat və digər müəssisə və təşkilatlar (nəşriyyatlar, arxivlər, parklar, zooparklar).

Mədəni nemətlər və dəyərlərin yaradılması, yayılması və mənimsənilməsi zəncirinin əsas halqası mədəniyyət və incəsənət təşkilatlarıdır (müəssisələridir) ki, onlar adətən incəsənətə aid edilən teatrlar, konsert təşkilatları və kollektivləri, sirklər, kinoteatrlar, eləcə də mədəniyyətə aid edilən kitabxanalar, mədəni-istirahət (klub) müəssisələri, mədəniyyət və istirahət parkları, zooparklar (zoobağlar) qismində çıxış edir.

Bundan əlavə, mədəniyyət sahəsinə müxtəlif növ müəssisələr (film

istehsal edən, kinosurət çıxaran müəssisələr, habelə bərpa, tikinti və bu kimi digər müəssisələr), eləcə də mədəniyyət infrastrukturunu təşkil edən təşkilatlar (marketing, konsaltinq, hüquq, elm təşkilatları) aiddir.

Sahə həmçinin özü üçün mütəxəssislərinin hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəssisələrini, orta peşə təhsil müəssisələrini, eləcə də uşaq təhsil müəssisələrini (incəsənət məktəbləri və s.) ehtiva edir.

Mədəniyyətin müasir inkişaf səviyyəsi iqtisadi resursların əhəmiyyətli bir həcmnin istifadə zərurətini diqtə edir, bura o cümlədən təkə maddi, maliyyə, əmək resursları deyil, həm də informasiya, intellektual, təbii, hüquqi, idarəetmə və bu kimi digər resurslar da daxildir.

Resursların daha mühüm hissəsi canlı əməyin və onun ödənişinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinə aiddir, və bu da onunla izah edilir ki, mədəniyyət fəaliyyətinin nəticəsi, hər şeydən əvvəl, bilavasitə canlı əmək vasitəsilə göstərilən xidmətlər deməkdir. Bundan əlavə, haqqında danışdığımız bu sahədə ixtisaslı və yaradıcı əməyin payı da yüksəkdir.

Mədəniyyət fəaliyyətinin nəticələri həm maddi-cismi formada, həm də bazar şəraitində əmtəə formasını qəbul edən bir xidmət kimi canlı fəaliyyətin özündə də ifadə oluna bilər. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, maddi-cismi forma maddi daşıyıcılarda (kitablarda, rəsm əsərlərində, audio- və video-məhsulda) təcəssüm tapmış mədəni dəyərlər üçün bilavasitə səciyyəvi xarakter daşıyır. Həmçinin daha bir növ vasitələri qeyd etmək lazımdır ki, onların köməyi ilə bu mədəniyyət əsərləri istehlakçılara qədər çatdırılır, bundan əlavə, belə vəsaitlərə bütün texniki ifadə, əks etdirmə vasitələri: audio və video texnika, kinolayihə avadanlığı və s. aiddir. Mədəniyyət fəaliyyətinin xidmət formasında çıxış edən nəticələrinin xarakteristikaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- yaradıcı mənbədən ayrılmamasından;
- istehsal və istehlakın üst-üstə düşməsindən;
- hiss edilməzlikdən;
- saxlanılmaması və toplanılmamasından;
- keyfiyyətin qeyri-sabit olmasından, onun icraçıdan asılı olmasından;
- unikalığından;
- onların göstərilməsi şəraitinin yüksək əhəmiyyətə malik olmasından

(komfortluq və s.).

Mədəniyyət fəaliyyətinin son nəticələri yeni biliklər, təəssüratlar, mənəvi və əxlaqi dəyərlər şəklində xidmətlərin istehlakçılarında fərdiləşdirilir. Bu zaman son onilliklər ərzində inkişaf edən təəssüratlar iqtisadiyyatı hesab edir ki, əlavə dəyər iqtisadi fəaliyyətin bir çox sahələrində xidmətlərdən təəssüratlara doğru miqrasiya edir, son nəticələrə oriyentasiya isə iqtisadi fəaliyyətdə, eləcə də mədəniyyət və incəsənət sferasının marketingində xüsusi əhəmiyyətə malikdir [107].

14.2. Mədəniyyət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

Mədəniyyətin inkişafı bugünkü gündə dövlət və cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın vahid mədəni və informasiya məkanının qorunub saxlanması və inkişafı zərurəti ölkəmizin coğrafi xüsusiyyətləri və iqtisadi xarakterli bir sıra amillərin mövcudluğu səbəbindən mədəniyyət təşkilatları xidmətləri ilə əhalinin təminatında yekcinsliyin olmaması ilə şərtləndirilir.

Bu, uşaqların və gənclərin yaradıcı inkişafında, məhdud fiziki imkanlara malik insanların sosial reabilitasiyasında sosial bərabərsizliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur, eləcə də cəmiyyətin inkişafına ümumilikdə mənfi təsir göstərir. Belə bir vəziyyətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək lazımdır: keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin standartları və meyarlarını işləyib hazırlamaq; mədəniyyət sahəsində göstərilən xidmətlərə vətəndaşların müxtəlif qruplarının, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan əhalinin aztəminatlı qruplarının və sosial dəstəyə ehtiyacı olan digər kateqoriyalı vətəndaşların əlçatanlığı üçün bərabər şəraitin yaradılmasını reallaşdırmaq; qastrol, festival və sərgi fəaliyyətinin planlaşdırılması və bununla bağlı layihələrin seçimi metodlarının təkmilləşdirilməsi; mədəniyyət və incəsənət sahəsində işləmək məqsədilə istedadlı və peşəkar baxımdan hazırlıqlı gənclərin cəlb edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirmək; mütəxəssislərin ixtisas artırma sistemini modernləşdirmək, o cümlədən, bunu müvafiq hüquqi aktlara dəyişikliklərin edilməsi və işçi heyətinə dair tələblər standartının işlənilib hazırlanması yolu ilə reallaşdırmaq.

Sadaladığımız bu işlər mədəniyyət sahəsində xidmətlər spektrini genişləndirməyə və onların göstərilməsi keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, habelə innovativ iş metodlarının tətbiqini sürətləndirməyə imkan verəcəkdir.

“Milli iqtisadiyyatın və onun ən mühüm sektorlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsində” qeyd olunur ki, mədəniyyətin gələcəkdə qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə İnternet informasiya-kommunikasiya şəbəkəsində muzey və teatrların kütləvi və açıq elektron kitabxanaların, muzey və teatrların saytlarının yaradılmasına dəstəyi təmin etmək, eləcə də virtual muzeylər yaratmaq lazımdır.

Bunun üçün mədəniyyət sahəsində dövlət xidmətləri nomenklaturasının və kənd yerlərində sahənin infrastrukturunun model standartlarının işlənilib hazırlanması zəruridir ki, bütün bunlar fəaliyyət göstərən mədəniyyət təşkilatları şəbəkəsinin optimallaşdırılmasını aşağıdakı yollarla həyata keçirməyi nəzərdə tutmalıdır:

- çoxfunksional təsisatların yaradılması (sosial-mədəni mərkəzlər, mədəniyyət-idman kompleksləri);
- xidmətlərin göstərilməsi səyyar sistemlərinin yaradılması (avtoklublar, bibliobuslar);
- mədəniyyət obyektlərinin yeni texniki təchizatının təmin edilməsi;
- mütəxəssislərin maddi stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Hazırki dövəmdə İnternet şəbəkəsində mədəni-informasiya məkanının

fəal surətdə inkişaf etdirilməsi gedir.

Dövlət siyasəti həmçinin Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi, eləcə də müvafiq qanunlar və s. vasitəsilə reallaşdırılır ki, onlar mədəniyyət sahəsində gerçəkləşdirilən fəaliyyətin ayrı-ayrı sahə və növlərinin (televiziya, radioyayım, kütləvi-informasiya vasitələrinin, kinematografiyanın, ifaçılıq sənətinin və s.) inkişafını tənzimləyir.

Mədəniyyət sahəsində vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsində mühüm istiqamət kimi əhalinin mədəniyyət nemətləri və xidmətləri ilə təmin edilməsi istiqamətində minimal normativlərin təyin edilməsi göstərilməlidir ki, onlar mədəniyyət təsisatlarının təmin edilmə göstəricilərində öz əksini tapır, burada həmçinin prinsip etibarilə təminatlılıq normativlərinə uyğun olan mədəniyyətin maliyyələşdirilməsi haqqında qanunvericilik səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi prosesi də qeyd edilməlidir.

Mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi alətlərindən biri mədəni inkişaf proqramlarıdır. Həmin proqramlar mədəniyyət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin dəstəklənməsi üzrə (bir qayda olaraq, onların fəaliyyətinin cari maliyyələşdirilməsi miqdarında), eləcə də iri milli mədəniyyət tədbirlərinin keçirilməsi üzrə resurs təminatının əsas parametrlərini, və mədəniyyət fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin və növlərinin inkişafı üzrə altproqramları ehtiva edir.

Mədəniyyət sferasının dəstəklənməsi mexanizminə aşağıdakılar daxildir: dövlətin mədəniyyət siyasətinin əsas prioritetlərinin və hədəflərinin, dövlət dəstəyinin başlıca forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsi, resursların bölüşdürülməsi göstəriciləri, prosedurları və metodları sisteminin, qarşıya qoyulan vəzifələrin, eləcə də qanunverici, normativ və metodiki materialların hazırlanması ilə bağlı tədbirlərin icrasının monitorinqi üsullarınının işlənib hazırlanması.

Müasir xarici təcrübə belə bir prinsipə əsaslanır ki, maliyyələşmə haqqında qərar obyektə ən yaxın səviyyədə qəbul edilməlidir. Mədəniyyət təsisatları mədəniyyət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resurslara birbaşa əlçatanlığa malik olmalıdır. Oudur ki, dəstək üzrə bütün resursların 70% qədərinin mənbəyi regional (yerli) büdcələrdir. Və yalnız ümummilli əhəmiyyətə malik mədəniyyət obyektlərinin maliyyələşməsi mərkəzi büdcədən baş tutur.

Dövlət tənzimlənməsinin zərurəti mədəniyyətin yüksək sosial əhəmiyyətə malik olması ilə şərtləndirilir. Onun iqtisadiyata, əhalinin həyat tərzinə, əhalinin əmək fəaliyyəti qabiliyyətinə, cəmiyyətin sosial sabitliyinə və bir sıra hallarda vətəndaşların sağlamlığına artan təsiri qeyd edilir.

Dövlət tənzimlənməsi, onun həcmi və tətbiq edilən metodlar əhəmiyyətli dərəcədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən mədəniyyət siyasətindən, həyat fəaliyyətinin siyasi, iqtisadi, sosial, etik və bu kimi digər aspektlərinin həllində cəmiyyətin birləşdirilməsi vasitəsi kimi mədəniyyətin rolundan və əhəmiyyətindən asılıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- mədəni dəyərlərin normal istehsal tsikliini təmin edən ümumi iqtisadi şəraitin yaradılması (pul sistemi, idarəetmə, resursların bölüşdürülməsi, lazımı

qanunverici aktların yaradılması və qəbulu və s.);

- mədəniyyət sferasının fəaliyyətini təmin edən zəruri idarəetmə strukturlarının formalaşdırılması;

- daha böyük aktualıq kəsb edən layihələrin formalaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üzrə dövlət orqanlarının səmərəli sisteminin yaradılması;

- mədəni nemətlər və xidmətlərin istehsalı və istehlakı şərtləri ilə dikte olunan mədəniyyət sferasının tərkib hissəsində lisenziya sisteminin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət haqqında qanunvericiliyində mədəniyyət fəaliyyəti sahəsində dövlətin tənzimləyici funksiyası aşağıdakı sahələrdə müəyyən edilir:

- tarixi və mədəniyyət abidələrinin aşkarlanması, öyrənilməsi, mühafizəsi, bərpası və istifadəsi;

- bədii ədəbiyyat, kinematografiya, səhnə və plastika sənəti, musiqi incəsənəti, memarlıq və dizayn, foto incəsənəti, habelə incəsənətin digər növləri və janrları;

- bədii xalq peşə və sənətləri, dillər, dialektlər, folklor, adət və ənənələr, tarixi toponimlər kimi təzahürlərdə xalq mədəniyyəti;

- özfəaliyyət (həvəskar) bədii yaradıcılığı;

- muzey işi və kolleksiyaların toplanılması;

- kitab nəşri və kitabxana işi, eləcə də çap əsərlərinin yaradılması, onların yayılması və istifadəsi ilə bağlı digər mədəniyyət fəaliyyəti, arxiv işi;

- televiziya, radio, eləcə də mədəni dəyərlərin yaradılması və yayılması sahəsində digər audio və vizual vasitələri;

- estetik tərbiyyə, bədii təhsil;

- mədəniyyətin elmi tədqiqatları;

- beynəlxalq mədəni mübadilələr;

- materialların, avadanlıqların, eləcə də mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması, yaradılması, yayılması və mənimsənilməsi üçün lazım olan materialların, avadanlığın və digər vasitələrin istehsalı;

- mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması, yaradılması, yayılması və mənimsənilməsi ilə nəticələnən digər fəaliyyət növləri.

Ərazi dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlər çərçivəsinə regionlarda mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi, mədəni inkişaf üzrə regional proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; mədəniyyət sferasında fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə məşğul olan ərazi idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması; mədəniyyətə sərf olunan maliyyə vəsaitləri hissəsində ərazi büdcələrinin formalaşdırılması; dövlət mədəniyyət təşkilatlarının yaradılması, maliyyələşdirilməsi, yenidən təşkili və ləğv olunması; beynəlxalq mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsi daxildir.

14.3. Dövlətin mədəniyyət siyasəti

Mədəniyyət sferasının uğurlu inkişafını təmin edən mütləq şərt qismində dövlət tərəfindən effektiv mədəniyyət siyasətinin aparılması çıxış edir. Dövlətin mədəniyyət siyasəti sözügedən həmin sferada cəmiyyət qarşısında duran daha mühüm və əhəmiyyətli problemlərin həllinə kömək etməlidir.

Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət siyasəti məfhumunun kifayət qədər böyük sayda təriflərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, V.P.Xalipovun redaktəsi ilə nəşr edilmiş siyasi lüğətdə mədəniyyət siyasəti anlayışı elmin, təhsilin, incəsənət və ədəbiyyatın, eləcə də bədii mədəniyyətin azad və yaradıcı inkişafı üçün zəruri maddi, sosial-psixoloji və mənəvi şəraitin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlətin, ictimai təşkilatların fəaliyyəti nəzərdə tutulur [110]. Doğrudur, belə bir anlamda mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən siyasət sırf yaradıcı, elmi və bədii ziyalı təbəqəsinə yönləndirilməli, eləcə də onların öz iradələrinin ifadə olunması, habelə özlərinin ifadə olunması üçün geniş imkanlar açmalıdır.

Haqqında danışdığımız tərifdən göründüyü kimi, mədəniyyət siyasəti kifayət qədər dar hədudlarda şərh olunur. Bu anlamda onun əsas funksiyası kimi elmi, pedaqoji və yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin nisbətən azsaylı kateqoriyasının dəstəklənməsi istiqamətində reallaşdırıla biləcək tədbirlərin yerinə yetirilməsi dəyərləndirilməlidir. Bu zaman mədəniyyət siyasəti sferasından, misal üçün, “özfəaliyyət yaradıcılığı” ilə məşğul olan şəxslərin kifayət qədər geniş bir çevrəsi kənar qalır.

Müəlliflərdən bəziləri mədəniyyət siyasətini cəmiyyətin sosiomədəni həyatının tənzimlənməsi üzrə fəaliyyət sistemi kimi nəzərdən keçirir və, bununla yanaşı, həmin fenomeni ictimai inkişafın mənəvi-dəyər aspektlərinin inkişafında müşahidə olunan tendensiyaların süni şəkildə tənzimlənməsi üzrə tədbirlər kompleksi kimi dəyərləndirir [95].

Oxşar tərfi bir sıra digər alimlər də ifadə edir, onlar mədəniyyət siyasəti dedikdə həm ümumilikdə əhalinin, həm də yaradıcı, mədəni və istirahət tələbatlarının inkişafına yönələn əhalinin ayrı-ayrı qruplarının mədəniyyət fəaliyyətinin sosial mexanizmlərinin və şəraitinin formalaşdırılması və uzlaşdırılması ilə bağlı olan bir fəaliyyəti nəzərdə tutur [82]. Qeyd etdiyimiz həmin bu yanaşmanın maraqlı tərəfləri ondan ibarətdir ki, burada mədəniyyət siyasətinin kompleksliliyi, sistemliliyi öz əksini tapır, lakin bu cür şərh verildikdə əsas vurğu idarəetmə mexanizminə - menecmentə edilir, bəzi tərkib hissələrin isə (tarixi, sosial və bu kimi digər amillərin) kənar qalması müşahidə olunur.

Həmçinin, belə bir mülahizə irəli sürmək olar ki, bu tərif daha çox digər və olduqca bənzər bir fenomeni – “mədəniyyət sferasının idarəçiliyi”ni əks etdirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyət siyasəti prinsip etibarilə elmi baxımdan idarə olunan bir prosesdir, buna əsaslanaraq bəzi müəlliflər onu ictimai həyatda çoxcəhətli nəzəri və praktiki bir fəaliyyət kimi dəyərləndirir, eyni zamanda bu prosesdə başlıca rol məhz elmə aid edilir [135].

Yuxarıda dediklərimizə əsaslanaraq iddia edə bilərik ki, zənnimizcə,

dövlət tərəfindən yürüdülməyən mədəniyyət siyasəti – bu, dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarını təmin edən, eləcə də onlar arasında konstruktiv dialoqu dəstəkləyən mədəni dəyərlərin və normalarının təmin edilməsi, istehsalı və yayılması ilə bağlı dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü sistemə fəaliyyətdir.

Geniş anlamda isə mədəniyyət siyasəti müxtəlif sosial institutlar tərəfindən həyata keçirilir. Mədəniyyət siyasətinin subyektləri həm dövlət, həm də qeyri-dövlət strukturlarıdır, o cümlədən, kommuniya, mədəni-əyləncəli birliklər, yaradıcı ittifaqlar, ictimai və dini birliklər, siyasi partiyalar və s. Həmçinin, əhəmiyyətli təsir göstərən mədəniyyət siyasətinin subyektləri qismində insanların müxtəlif sosiomədəni (mədəniyyətyaradıcı) icmaları çıxış edir ki, onların ictimai inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində əhəmiyyəti olduqca nəzərə çarpan və mühümdür. Lakin, mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin rolu obyektiv nöqtəyi-nəzərdən daha əhəmiyyətlidir, çünki cəmiyyətin maraqlarının ifadəçisi olmaqla, dövlət ümumilikdə mədəniyyət sferasının inkişafına həlledici surətdə kömək etməlidir. Buna əsaslanaraq deməliyik ki, özünün mədəniyyət siyasətini ardıcıl surətdə reallaşdırmaqla, dövlət cəmiyyətdə mövcud olan bütün sosiomədəni maraqların uzlaşdırılmasını həyata keçirməlidir.

Mədəniyyət siyasəti – bu, öz resurslarına söykənərək mədəniyyətin və mədəni prosesin müxtəlif tərəflərinə, ictimai şüura, insanların davranış və fəaliyyətinə, onların həyat tərzinə, mədəni dəyərlər, ənənələr və dünyagörüşü sistemə, cəmiyyətin inkişafda olan özünü-tənظیم etmə prosesi və zamanın tələblərinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin yüksəlməsi maraqları naminə dövlətin təsir göstərmək hüququ və öhdəliyi, qabiliyyəti və imkanlarıdır.

Biz belə düşünürük ki, mədəniyyət siyasətinin yuxarıda qeyd etdiyimiz tərifini onun tədqiq edilməsi nöqtəyi-nəzərdən yeni konseptual imkanlar açır, onun strateji məqsədlərinin əsaslandırır, habelə mədəniyyət siyasətinin taktiki vəzifələrinin həllinə və müxtəlif tərkib hissələrinin aşkara çıxarılmasına səmtləşdirir. Dövlətin mədəniyyət siyasətinin yürüdülməsi zərurətinin özü bir neçə səbəblə şərtləndirilir. Birincisi, tamamilə aydındır ki, vətəndaş cəmiyyətinin gözləntilərinə əsaslanaraq yalnız dövlət müəyyən mənəvi-mədəni nemətlərin ümummilli standartlarını yaratmaq, həmin standartların reallaşdırılması dərəcəsi, mədəni məhsulların və mədəniyyət sferasında göstərilən xidmətlər üzərində nəzarəti həyata keçirmək iqtidarındadır. İkincisi, bir qayda olaraq, yalnız dövlət bütün vətəndaşlara mədəniyyətin dəyərlərinə əlçatanlığın nisbətən bərabər imkanlarını təmin etmək qabiliyyətinə malikdir. Üçüncüsü, mədəni yaradıcılıq malik olduğu xüsusiyyətlərinə görə o dərəcədə unikalıdır ki, onu qanunverici, maddi, maliyyə, təşkilatçılıq və s. vasitələri ilə həm yerli hakimiyyət orqanlarının düşünülməmiş qərarlarından və məmurların məqsəduyğun olmayan hərəkətlərindən, eləcə də bazarın təsirindən qorumaq lazımdır.

Hal-hazırda xarici elmdə mədəniyyət siyasəti modellərinin çoxlu sayda texnologiyaları təqdim olunur ki, bu da həmin siyasətin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilmə mexanizmləri və nəticələrinin təyin edilməsi ilə bağlı sərgilənən yanaşmaların müxtəlif əsaslara malik olması ilə izah edilir.

Mədəniyyət və incəsənətin dövlət tənzimlənməsi sferasında toplanmış yerli və xarici təcrübə göstərir ki, mədəniyyət və incəsənətə münasibətdə dövlətin dörd əsas rolunun olması mümkündür:

1. “Köməkçi” – bu zaman dövlət bütün diqqətini həm qeyri-kommersiya peşəkar, həm də həvəskar yaradıcılığında müxtəlifliyin qorunub saxlanılması, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi üzərində cəmləşdirir, bunun vasitəsilə də hər hansı ayrı-ayrı üslub və istiqamətlərin deyil, məhz ümumilikdə mədəniyyət fəaliyyətinin dəstəyi ilə sözügedən həmin məqsədlərə nail ola bilir. Belə olan halda maliyyə qaynaqları müxtəlif ola bilir, hökumətin oynadığı rol isə bütün gücü ilə bu müxtəlifliyin sırf təşviq edilməsindən (hər şeydən əvvəl – qanunverici və vergi siyasəti ilə) ibarətdir. “Köməkçi”nin klassik nümunəsi – ABŞ-da mədəniyyət sferasının dövlət dəstəyidir.

2. “Patron” – bu zaman dövlət öz diqqətini daha çox peşəkar yaradıcılığın və fəaliyyətin standartlarını təmin etmək istiqamətinə yönəldir. Məsələn, dövlət stipendiyalar vasitəsilə bədii yaradıcılıq ustalığını təşviq edir və “köməkçi” ilə müqayisədə mədəni həyatda daha fəal surətdə iştirak edir. Belə situasiyanın klassik nümunəsi – Böyük Britaniya.

3. “Memar” – bu zaman mədəniyyət və incəsənət sferasına dövlət tərəfindən yardım edilməsi cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramının tərkib hissəsinə çevrilir. Onun siyasətinin əsasını mədəniyyət sferasının peşə mühitinin peşə standartları deyil, daha çox cəmiyyətin standartları təşkil edir. Dəstəyin özü isə sırf uzunmüddətli birbaşa dövlət maliyyələşməsində ifadə olunur. “Memarın” bariz nümunəsi – Fransa.

4. “Mühəndis” – bu zaman dövlət mədəniyyət fəaliyyətinin və bədii yaradıcılığın həyata keçirilmə vasitələrinə sahibdir və onların üzərində sərəncam vermək səlahiyyətindədir. Məsələn, dövlət o halda incəsənəti dəstəkləyir, daha dəqiq desək, belə bir incəsənətə dəstək olur ki, bu, onun siyasi hədəflərinə və standartlarına cavab verən bir incəsənət olsun. Bu kimi dövlət siyasətinin nümunəsi qismində keçmiş SSRİ-ni göstərə bilərik.

Əlbəttə, dövlətlərdən hər biri, bu və ya digər dərəcədə, yuxarıda sadaladığımız rollardan hər birini oynayır. Burada söhbət mexanizm və prosedurlarının hansısa konkret dəsti üzərində vurğunun edilməsindən gedə bilər ki, həmin dəsti kifayət qədər böyük şərtlilik dərəcəsilə “rol” adlandırmaq mümkün olacaq. Bundan əlavə, həmin vurğularda iqtisadi situasiyadan, siyasi (xarici və daxili) vəziyyətdən asılı olaraq müəyyən yerdəyişmələr baş verə bilər. Lakin hər bir ölkədə, mədəni ənənələrdən və siyasi həyatdan asılı olaraq mədəniyyət sferasında dövlət tənzimlənməsinin müəyyən xarakteri və üslubu formalaşır ki, bu da məhz həmin cəmiyyət üçün səciyyəvidir [82,141,178].

Mədəniyyət siyasətinin digər təsnifatlarına da rast gələ bilərik. Belə ki, A.Mol, təsnif edilmənin əsası qismində mədəniyyət siyasəti modellərinin sosiostatik və sosio-dinamik xarakteristikalarını təklif etməklə, onun aşağıdakı qruplarını fərqləndirirdi: I. Sosiostatik (populist, paternalist və eklektik), eləcə də II. Sosiodinamik [82].

Sosiostatik model mədəniyyət siyasətinin dayanıqlı hədəflərini və onun institutlarını təsvir edir. Onun altnövləri sırasında populist (“demaqoqluq”) siyasət yer alır ki, onun da başlıca məqsədi insanların daha böyük sayının mədəni tələbatlarının maksimum dərəcədə qarşılınmasıdır.

Paternalist (“doqmatik”) modelə uyğun olaraq, mədəni dəyərlərin yayılması hüququ və əsas kanalları müəyyən partiyaya, dini cərəyana yaxud ümumilikdə dövlətlərə məxsusdur.

Eklektik siyasətin başlıca vəzifəsi hər bir insanın fərdi mədəniyyətlə təmin edilməsindən ibarətdir ki, bu da daha ümumiləşdirilmiş humanitar və humanistik mədəniyyətdən təhrif edilməmiş əksdən, “yaxşı” seçimdən ibarətdir.

Sosiodinamik siyasət, sosiostatik siyasətin ziddinə olaraq, mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin fasiləsiz prosesinə uyğun olmağa çalışır. Sosiodinamik mədəniyyət siyasəti iki istiqamətə malik ola bilər: mütərəqqi (progressiv) və konservativ. Birinci halda belə siyasətin subyektivi mədəniyyətin təkamül prosesini sürətləndirməyə çalışır, ikinci halda isə - əksinə - ləngitməyə can atır.

A.Mol tərəfindən mədəniyyət siyasəti modellərinin təklif edilmiş təsnifatı, birincisi, ətraflı, mükəmməl deyil və, ikincisi, həyata keçirildiyi dövlətin siyasi spesifikasiyasını nəzərə almır, yəni, mədəniyyət siyasətinin reallaşdırılma subyektlərinin özünü hesaba almır. Qeyd etdiyimiz məhdudiyyətlər M.Dragiçeviç-Şeşiç konsepsiyasında aradan qaldırılır, burada modellərin ayırd edilməsi meyarı qismində, bir tərəfdən, dövlətin siyasi quruluşunun xarakterini, digər tərəfdən isə - mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətlərin və digər aktorların yeri nəzərdən keçirilir (dəyərləndirilir).

Bu iki baza meyarını tətbiq etməklə, M.Dragiçeviç-Şeşiç bir-birindən prinsipial cəhətdən fərqlənən dörd model alır.

1. Liberal mədəniyyət siyasəti, onun əsasını təşkil edən xarakteristika – istehsal vasitələrinin özəl mülkiyyətdə olması və mədəniyyət əmtəələrinin yayılması. Mədəniyyət əmtəələri bazarı burada həlledici rol oynayır. Həmin bazarda mərkəzi yer mədəniyyət sənayelərinə və onların standartlaşdırılmış mədəniyyət məhsullarına aiddir ki, həmin məhsullar cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyəti – kütləvi mədəniyyət auditoriyası üçün yaradılmışdır. Özəl fondların rolu həmçinin incəsənətin inkişafı üçün də həlledicidir [147].

Mədəniyyət siyasətinin M.Dragiçeviç-Şeşiç tərəfindən təklif edilmiş modeli dövlətin rolunun təhlilini ehtiva etmir. Dövlət özəl sektor üçün hansı güzəştlərə getməyə hazırdır, dövlət sosial cəhətdən əhəmiyyətli məqsədlərə nail olunması hədəfini azad bazar mühiti ilə necə uzlaşdırır? Bütün bu suallar cavabsız qalmaqda davam edir.

2. Dövlət bürokratik yaxud maarifləndirici mədəniyyət siyasəti. Onun ayrılmaz hissəsi – mədəniyyət sferasını aparat (qanunverici, siyasi, ideoloji) və maliyyə vasitəsilə nəzarət altında saxlayan dövlətin dominantlığı.

Belə model sosialist ölkələr üçün səciyyəvi xarakter daşıyırdı, həmin ölkələrdə təkcə maddi deyil, həmçinin maliyyə yatırımları da planlaşdırılırdı. “Sosial sifariş” institutu mədəni yaradıcı fəallığa müvafiq məzmun və üslub

gətirirdi. Bu cür siyasət yazıçıları “insan qəlbinin mühəndisləri”nə çevirirdi və rəssamları cəmiyyətin tərəqqisini və nailiyyətlərini tərənnüm edən rəsmlərlə böyük şəhər binalarını “bəzəməyə” göndərirdi. İnstitusional mədəniyyətin və ənənəvi mədəniyyət təsisatlarının dominantlığı kreativ-innovasiya istiqamətini təhlükə altına salırdı. Bununla yanaşı, dövlət mədəniyyət sferasının maliyyə cəhətdən qorunmasına özü təminat verirdi.

3. Milli-azadlıq mədəniyyət siyasəti. Bu siyasət keçmiş müstəmləkələr, eləcə də Şərqi Avropa ölkələri üçün daha səciyyəvidir. Onun başlıca cəhəti – müstəmləkə (yaxud sosializm) dövründə boğulan orijinal mədəniyyət ənənələrinin inkişafı və təsdiq edilməsidir. Bu, əvvəlki dövrlərə aid incəsənət əsərlərinin qəbul edilməməsi ilə, milli azlıqların mədəniyyətinin, alternativ və eksperimental incəsənətin inkar edilməsi ilə müşayiət oluna bilər. Üçüncü dünya ölkələrinin mədəniyyət siyasəti üçün universal mədəni dəyərlərə yönəlik avropalaşmış azlığın elit mədəniyyət modeli, eləcə də bir çox hallarda məhz dini baxışlarla əlaqəli ənənəvi milli dəyərlərə əsaslanan populist modeli arasında baş verən münaqişə fonunda ümummədəni səviyyənin qaldırılması vəzifəsinin qoyuluşu səciyyəvidir.

4. Keçid dövrünün mədəniyyət siyasəti. Bu modelin M.Dragiçević - Şeşiçdə təhlili xüsusi maraq doğurur. Belə siyasətin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onun çərçivəsində hətta demokratik oriyentirlər komanda-bürokratik metodlardan bir anda imtina etmək iqtidarında olmayan dövlət strukturları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu da ziddiyyətli fəsadlara gətirib çıxarır. Mədəniyyət siyasəti millətçilik tərəfə daha çox istiqamət götürməyə başlayır, sivil dünyadan mədəniyyəti “qaparır”.

Tədqiqatçılar qeyd etdiyi kimi, vacib məqam bundan ibarətdir ki, eyni ölkə eyni zamanda bir birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan modellərdən istifadə edə bilər.

Mühüm ölkə fərqlərinin olması ona dəlalət edir ki, nə dərəcədə effektiv olmasından asılı olmayaraq, mədəniyyət sferasına münasibətdə dövlət tərəfindən tətbiq edilən konkret davranış modeli başqa ölkələrdən iqtibas edilə yaxud kopyalana bilməz. Optimal model yaradılıdığı dövlətin yalnız və yalnız siyasi, iqtisadi və mədəniyyət ənənələrinə uyğun şəkildə işlənib hazırlana bilər. Bütün zamanlarda, daim və dəyişməz surətdə öz effektivliyini nümayiş etdirmək qabiliyyətində olan model mövcud deyil. Məhz bu səbəbə görə, mədəniyyət sferasında dövlətin atdığı addımlar onların əsasını təşkil edən konseptual ideyalar da olduğu kimi eyni dərəcədə yenidən qiymətləndirilməli, mütəmadi şəkildə onlara yenidən baxılmalıdır.

Yuxarıda nəzər saldığımız mədəniyyət siyasəti modellərindən heç biri sosial gözləntilərin bütün kompleksini əks etdirmir, problemlərin tamamlanmış və qənaətedici həll variantını təklif etmir. Odur ki, həm ABŞ-ın, həm Avropa ölkələrinin, həmçinin eynən Azərbaycanın da konseptual mədəniyyət siyasətinin konsepsiyalarının seçimində çətinliklərlə üzləşməsi təəccüb doğurmamalıdır.

Dövlət mədəniyyət siyasətinin əsaslarının tədqiqi onun bir neçə

səviyyəsinin ayırd edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, L.V.Vostryakov aşağıdakı səviyələrin olduğunu göstərir: a) mədəniyyət siyasətinin nəzəri-konseptual səviyyəsi, bu səviyyədə mədəni inkişaf sferasındakı dəyərləri və idealları üzə çıxaran əsas müddəalar qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunur; b) proqram-siyasi səviyyə, bu səviyyədə sosial-ideoloji prinsiplər konkret fəaliyyət proqramlarına çevrilir və bunun sayəsində mədəniyyət məkanında idarəetmə həllərin qəbulu, eləcə də fəallığın stimullaşdırılması üçün təməl formalaşdırılır; v) mental-praktiki səviyyə, bu səviyyə həmin ideologiyanın məqsədləri və prinsiplərinin insanlar tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsini, özlərinin praktiki işlərində və davranışlarında onların təcəssüm dərəcəsini xarakterizə edir.

Lakin istənilən səviyyədə mədəniyyət siyasəti, zənnimizcə, özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkən mədəniyyət mühitini yaratmalıdır ki, bu çərçivədə mədəni prosesin bütün iştirakçılarının tam, dolğun və azad fəaliyyəti təmin edilir. Mədəniyyət məkanı aşağıdakı prinsiplər üzərində formalaşmalıdır: yaradıcılıq üçün bərabər şəraitin təşkil edilməsi, məcbur etməmə (hər şeydə əvvəl, dövlət tərəfindən), müsabiqəlilik.

Bununla əlaqədar olaraq, mədəniyyət mühitinin sərbəst və azad şəkildə formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsi üzrə bir fəaliyyət kimi, dövlət mədəniyyət siyasəti, düşünürük ki, başqa sferalarla müqayisədə, təsirin daha yumşaq tənzimlənmə tədbirlərinin aparılmasını nəzərdə tutur. Bu, əlbəttə, dövlət xərclərinin minimallaşdırılmasını nəzərdə tutmur, daha çox yaradıcı mədəniyyət proseslərinin özündə dövlətin bilavasitə iştirakı dərəcəsini müəyyən etmiş olur. Siyasi hakimiyyət institutu olmaqla, dövlət mədəniyyət prosesində xüsusi yer tutur. O cümlədən, yeni mədəni dəyərlərin, oriyentirlərin formalaşdığı dövrdə insanlar, sosial qruplar arasında mədəniyyət nemətlərinin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı üzrə baş verən münasibətləri həmin cəmiyyətin və onun mənəvi inkişafının inteqrasiyasının sürətləndirilməsi məqsədilə tənzimləyir. Sözügedən bu prosesdə ən başlıcası – təsir hüdudunun, riyazi dillə ifadə etsək, tapılmasıdır, çünki insan yaradıcılığının tarixi nöqtəyi-nəzərdən inkişaf edən istənilən hər hansı prosesdə olduğu kimi, sistemin inkişafının özünü təşkilədiciyi də sırf özünə aid daxili qanunları mövcuddur.

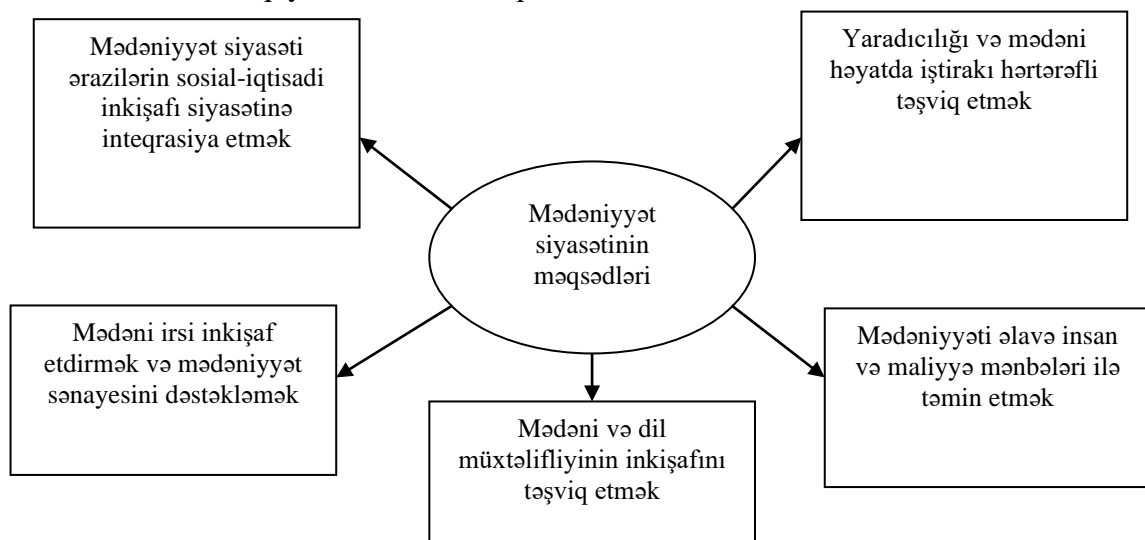
Mədəniyyət siyasəti daim inkişaf edir və statik baxımdan müəyyən olmuş deyil. Bu, obyektiv surətdə şərtləndirilir, çünki daim dəyişən cəmiyyətdə mədəniyyət siyasətinin müvafiq şəkildə xarakteri də dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyət siyasətinin bu və ya digər tipinin işlənilib hazırlanması cəmiyyətin iqtisadi siyasəti, siyasi ideologiyası və sosial strukturu ilə determinasiya olunur.

Eyni zamanda, dövlət siyasəti kifayət qədər müəyyən olmuş funksiyalara da malikdir. Bu gün mədəniyyətin əsas funksiyaları, bizim qənaətlərə görə, bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı fərdlərin və ümumilikdə cəmiyyətin yaradıcı, mədəni potensialının üzə çıxarılmasına səbəb olsun; bəşəriyyətin topladığı mənəvi dəyərlərin şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilməsi, maarifçilik və tərbiyə yolu ilə formalaşdırılması prosesini stimullaşdırsın. Problemlərin bu kimi geniş spektrinin həll edilməsi yalnız dövlət tənzimlənməsinin köməyi ilə mümkün

görünür, bundan əlavə, sözügedən bu tənzimlənmə həm ümumdövlət, həm də regional və yerli səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Dövlət mədəniyyət siyasətinin konkret funksiyalarının dərk edilməsi üçün YUNESCO-ya daxil olan üzv-ölkələrin mövqeyi də kifayət qədər məhsuldardır [91], onlar mədəni prosesin dünya təcrübəsinə söykənərək, üzv-dövlətlərə mədəniyyət siyasətinin aşağıdakı beş hədəfinin qəbul olunmasını tövsiyyə edir (bax: Şəkil 14.1).

Birinci hədəf – mədəniyyət siyasətini inkişaf strategiyasının başlıca komponentinə çevirməkdir. Burada söhbət yeni siyasətin yaradılması və qəbul edilməsindən, yaxud mövcud siyasətin belə bir qaydada yenidən dəyərləndirilməsindən gedir ki, həmin siyasət qüvvədə olan sistem çərçivəsində dayanıqlı inkişafın başlıca komponentinə çevrilsin. Bunun üçün mədəniyyət siyasətini inkişaf siyasətinə inteqrasiya etmək lazımdır, eyni zamanda, mədəniyyət siyasətinin sosial və iqtisadi siyasətlə ümumilik təşkil edən aspektlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bundan başqa, hər bir ölkənin gerçək şəraitin nəzərə alınması şərtilə milli mədəniyyət siyasətinə daha geniş baxış qəbul edilməli və təcrübədə həyata keçirilməlidir, həmçinin bu siyasət çərçivəsində vətəndaş cəmiyyətinin strukturlarının, o cümlədən də kütləvi informasiya vasitələrinin də iştirakına hərtərəfli çalışmaq, kömək etmək lazımdır. Həm beynəlxalq, həm də regional səviyyələrdə əməkdaşlıq etmək olduqca vacibdir ki, mədəniyyət vasitələrinin köməyi ilə urbanizasiya, qloballaşma, eləcə də texnologiyalar sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklərlə bağlı problemlərin həllinə mədəniyyət vasitələrinin tətbiqi yolu ilə nail olmaq mümkün olsun.

Şəkil 14.1. Mədəniyyət siyasətinin məqsədləri

İkinci hədəf – yaradıcılığı və mədəni həyatda iştirakı təşviq etmək. Bu məqsədlə xalqın bütün təbəqələrinə hörmətlə yanaşılmasını təmin etmək, eləcə də onlara inkişaf üçün bərabər imkanları təqdim etməklə, mədəni müxtəlifliyi əks

etdirən yerli təşəbbüsləri təşviq etməklə onlara inkişaf üçün bərabər imkanları təqdim etmək lazımdır. Ümumi icbari təhsil və hazırlığın mədəni tərkib hissəsinin möhkəmləndirilməsi yolu ilə mədəni və dil müxtəlifliyin dərkinə kömək etmək, səbəb olmaq çox vacibdir.

Üçüncü hədəf – maddi və mənəvi, daşınan və daşınmaz mədəni irsi qorumaq və inkişaf etdirmək, habelə mədəniyyət sənayesini dəstəkləmək.

Dördüncü hədəf – informasiya cəmiyyətinin gələcək təkmilləşdirilməsi üçün onun çərçivəsində mədəni və dil inkişafına səbəb olmaq.

Beşinci hədəf – mədəniyyətin inkişafı üçün əlavə insan və maliyyə resurslarını təqdim etmək.

Mədəniyyət siyasətini, bir tərəfdən, öz inkişafının bu və ya digər mərhələsində olan hər hansı ölkənin konkret ictimai quruluşu kontekstində, eyni zamanda digər tərəfdən də, belə inkişafın tələbatları nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirmək lazımdır. Belə ki, A.Vizand XX yüzilliyin sonlarına aid dövrdə Avropada iki əsas, biri digərini tamamlayan mədəniyyət siyasətinin inkişafı modelini göstərir: ümumi rifah dövlətinin mədəniyyət siyasəti modelindən mədəniyyət siyasətinin bazar tipli modelinin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə qədər [110]. O, qeyd edirdi ki, sözügedən bu modeldə əsas maraqlar muzeylər, teatrlar, kitabxanalar və mədəniyyət mərkəzləri kimi mədəniyyətin ənənəvi əsas institutları üzərində fokuslanır ki, maliyyələşmə də məhz bu strukturlara yönəldilir.

“Mədəni dövətdə” estetik təhsil, yüksək qiymətləndirilir, eksperimental mədəniyyət isə az əhəmiyyətli hesab olunur. Başlıca məqsəd mədəniyyət və incəsənətdə institusional balansın qorunub saxlanmasıdır. Həmin balans “mədəni cəmiyyət” ideyası ilə bağlıdır və hamı tərəfindən qəbul edilmiş mədəni cərəyanlarla dəstəklənir.

Mədəniyyət və incəsənətin maliyyələşməsi və dəstəklənməsinin başlıca mənbələri qismində mərkəzi hökumət və ictimai sektor çıxış edir. Buradan planlaşdırma və proqramların tərtib edilməsi yolu ilə mədəniyyət sferasının tənzimlənməsi cəhdləri mövcuddur.

Siyasətin həyata keçirilməsi əsasən ümummilli səviyyədə baş verir. Regional aspektlər yalnız bəzən, nadir hallarda müəyyən qədər özünü büruzə vermiş olur. Auditoriyaya isə mədəniyyəti dəstəkləyən vicdanlı vətəndaşlar və qədərbilən tamaşaçılar rolu ayrılır. Mədəniyyətin müxtəlif sferalarında nəzarət tədbirlərinin reallaşdırılması məqsədilə hakimiyyət tərəfindən bədii şuralar yaradılır yaxud seçilmiş nüfuzlu şəxslər irəli çəkilir.

Bununla yanaşı, modelin sözügedən tipinin reallaşdırılması zamanı müəyyən problemlərin meydana gəlməsini də qeyd etməliyik. Onlardan daha əhəmiyyətli problem innovasiyalar üçün minimal şəraitin yaradılmasıdır. Üstünlük “sosial cəhətdən seçilmiş” mədəniyyət və incəsənət formalarına verilir, yaradıcı işçilərin rolu minimaldır və, əksinə, məmurların – olduqca əhəmiyyətlidir.

Mədəniyyət siyasətinin bazar-yönümlü modeli (həmin modeldən daha çox ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində istifadə olunur), öz növbəsində, əsas və başlıca prinsiplə xarakterizə olunur ki, həmin prinsipə uyğun olaraq ictimai həyatın və

şəxsi həyatın bir çox sferaları bazarın təsirinə məruz qalır.

Sözəgədən bu model çərçivəsində yürüdülmən siyasət, əsas etibarilə, iqtisadi inkişafa və uzunmüddətli struktur dəyişikliklərə səmləşir. İctimai institutların, o cümlədən də mədəniyyət institutlarının səmti də eynidir. Mədəniyyətin regional səviyyədə inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılır, bu zaman transmilli mədəniyyət siyasətinin formalaşdırılmasına doğru maraqların yüksəlməsi müşahidə olunur.

Siyasətin formalaşdırılmasında mühüm rol mədəniyyət elitasına, hər şeydən əvvəl – incəsənət aləmindən olan elitaya məxsusdur. Belə modeldə dövlət arbitr rolunu oynayır. A.Vizandin rəyinə uyğun olaraq, mədəniyyət siyasəti modelinin məhz bu tipinin reallaşdırılması zamanı ciddi problemlərin meydana gəlməsini görə bilərik. Onların arasında: mədəniyyətin “qiymətləndirilməsi” hər şeydən əvvəl rentabellik meyarları vasitəsilə baş verir. Bununla əlaqədar yaradıcıların azadlığı məhduddur. Bütçə maliyyələşməsinə obyektiv səbəblər üzündən tələb edən yüksək yaradıcılıq formaları belə şəraitdə perspektivsiz kimi görünür.

14.4. Mədəniyyət sferasının maliyyələşdirilməsi

Mədəni nemətlərin yaradılmasını həyata keçirən təşkilatların, idarə və müəssisələrin, eləcə də həmin təşkilatların idarəçiliyini yerinə yetirən mərkəzi, regional (yerli) idarəetmə orqanlarının məcmusu mədəniyyət və incəsənət sahəsini təşkil edir. Maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasında xroniki çatışmazlıqlar müşahidə olunduğu təqdirdə, mədəniyyət təcrici yox olma təhlükəsi ilə üz-üzə qalır.

Fərdi şəxslər və korporasiyalar müxtəlif səbəblərə görə heç bir mənfəət əldə etmədən öz vəsaitlərini fondlara və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarına yatırır. Çox vaxt onların bu yatırımları həyata keçirmək istəyinə milli mədəniyyətin, incəsənətin yaxud elmin inkişaf etdirilməsinə öz töhfəsini vermək kimi bir niyyət təsir göstərir. Bəzən onlar bunu öz firmalarının imicini yüksəltmək istəyi səbəbilə reallaşdırırlar, və istehlakçılara nümayiş etdirməyə çalışırlar ki, firmanı yalnız mənfəətin əldə edilməsi deyil, həm də ictimai maraqlar da qayğılandırır.

Xeyriyyəçilik fəaliyyətinin həcmi və müxtəlifliyi nöqtəyi-nəzərdən yerli banklar arasında “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı”nı, “Paşabank”ı, “Bank Respublika”nı, “Xalqbankı” və başqalarını göstərə bilərik. Qeyri-kommersiya özəlləşdirməsi mədəniyyət təsisatlarının maliyyələşməsinə fərdi şəxslərin və korporasiyaların vəsaitlərini cəlb etməyə imkan verir, eyni zamanda qeyri-kommersiya təşkilatına verilmiş dövlət (bələdiyyə) əmlakının birbaşa təyinatı üzrə istifadə olunması ilə bağlı idarəetmə orqanlarının nəzarət funksiyalarını saxlamaq da mümkündür. Binaların – tarixi və mədəniyyət abidələrinin qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyətinə verilməsi yaxud satılması baş verərsə, nəzarət vasitəsilə dövlət həmin abidələrin qorunub saxlanılmasını və cəmiyyət üçün əlçatanlığını təmin edə bilər və etməlidir.

Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə informasiyanın rolu artır. İnformasiya sənayesi üstünlük təşkil edən məhsulları qismində informasiya xidmətləri çıxış edən müəssisə və təşkilatlar kompleksindən ibarətdir. Həmin kompleksin mühüm

elementi – kitabxanalardır, onlar nəhəng informasiya həcminə malikdir. Lakin kitabxanaların informasiya bazarına daxil edilməsi tam həcmdə istifadə olunmur. İnformasiya potensialına malik olmaqla, kitabxanalar təklif edilən informasiya xidmətləri bazarında öz maraq dairəsini qoruyub saxlamalıdır. Məsələn, kitabxanalar məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi ilə məşğul olan müxtəlif strukturlarla kommersiya əsaslarla əməkdaşlıq etməlidir.

Dünya praktikasında mədəniyyətin maliyyələşməsinin üç tipi mövcuddur:

- haqların toplanılması (yığımlar) hesabına;
- haqların, özəl qoyuluşların və ictimai ianələrin hesabına;
- büdcə təxsisatları, haqlar və ianələr hesabına.

Maliyyələşmənin ilk iki tipi ABŞ və İngiltərədə geniş yayılmışdır (ingilis-sakson modeli), maliyyələşmənin üçüncü tipi qarışıq yaxud çoxkanallı maliyyələşmə tipi kimi adlandırılır (alman modeli) və respublikamız da daxil olmaqla Avropa ölkələrində geniş şəkildə tətbiq edilir.

Həcmi və əhəmiyyətinə görə çoxkanallı maliyyələşmə sisteminin əsasını müxtəlif səviyyəli büdcələr hesabına həyata keçirilən dövlət maliyyələşməsi təşkil edir ki, onu da, öz növbəsində, birbaşa büdcə və dolaylı maliyyələşməyə ayırmaq lazımdır. Çoxkanallı sistemin digər təşkilədiçi elementləri qismində keçirilən mədəniyyət tədbirlərindən əldə olunan daxilolmalar, fəaliyyətin digər növlərindən, o cümlədən də sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər, ictimai ianələr, sponsor dəstəyi və məsenat yardımını çıxış edir.

Mədəniyyət və incəsənət sferasının birbaşa büdcə maliyyələşməsi bir sıra istiqamətlər üzrə həyata keçirilir ki, onların arasında aşağıdakılar qeyd edilmişdir: milli yaxud regional əhəmiyyətli mədəniyyət proqramlarının maliyyələşdirilməsi; mədəniyyət sferasında fəaliyyət göstərən təşkilat və müəssisələrin cari xərclərinin maliyyələşməsi; əsaslı (kapital) qoyuluşların, o cümlədən də mədəniyyət təsisatları şəbəkəsinin inkişafı ilə bağlı kapital qoyuluşların maliyyələşdirilməsi; mədəniyyət sferasında təhsilin maliyyələşdirilməsi, eləcə də təşkilatlara, mədəniyyət xadimlərinə, fəaliyyətinə yenicə başlayan yaradıcı işçilərə məqsədli transfertlərin, qrantların ayrılması.

Dövlət resursları, bir qayda olaraq, bazar münasibətlərinə daha aşağı dərəcədə uyğunlaşmış kütləvi mədəniyyət təsisatlarının maliyyələşməsinə yönəldilir.

Kütləvi mədəniyyət təsisatlarının dolaylı maliyyələşməsi ən müxtəlif üsul və istiqamətləri ehtiva edir. Onların arasında dünya təcrübəsində daha geniş yayılmış üsul və istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- mədəniyyət təşkilatlarına ayrı-ayrı vergilər üzrə tutulmaların tam yaxud qismən ləğv edilməsi şəklində çıxış edə bilən vergi güzəştləri. Bəzi ölkələrdə yaradıcı işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə şəxsi gəlir vergilərinin qismən yaxud tam ləğv edilməsi təcrübəsindən istifadə olunur;

- gömrük rüsumları;

- həm təşkilatlara, həm də ayrı-ayrı mədəniyyət xadimlərinə kommunal xidmətlərin və icarənin ödənilməsi üzrə təqbiq edilən güzəştlər;

- güzəştli kreditlərin verilməsi yaxud dövlət zəmanəti ilə kreditlərin təqdim edilməsi;

- fərdi ianələr, sponsorlar və mesenatlar üçün nəzərdə tutulmuş vergi stimulları, onlar adətən mədəniyyət və incəsənət sferasının inkişafına yönəldilən ianələrin kəmiyyəti qədər mənfəət üzrə vergitutumu bazasının aşağı salınmasında ifadə olunur.

Mədəniyyət sferasında fəaliyyət göstərən idarə və müəssisələr tərəfindən əldə olunan gəlirlərin başqa mənbələri qismində aşağıdakılar çıxış edir: əmtəə və xidmətlərdən gələn daxilolmalar, qiymətli kağızlar üzrə dividendlər, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər, qanunvericiliklə qadağan olunmayan başqa daxilolmalar, könüllü əmlak haqlarının ödənilməsi və ianələr.

Əlavə gəlir əldə etməyə imkan verən mədəniyyət təsisatlarının əsas fəaliyyət istiqamətləri arasında daha geniş yayılmış istiqamətlər aşağıdakılardır:

- ticarət-vasitəçilik fəaliyyəti;
- asudə vaxt-istirahət xidmətlərinin göstərilməsi;
- videokirayə, audio və video yazı;
- videobarlar, restoranlar, kazinolar, diskotekalar, əyləncəli proqramlar, gecə klubları, attraksionlar və oyun avtomatları;

- ödənişli tədris;
- psixoloji xidmətlər;
- rekreasiya, idman-sağlamlıq, turizm və məişət xidmətləri;
- mədəni-məişət təyinatlı əşyaların icarəyə verilməsi;
- fotostudiyalar, ailə şənliklərində və bayramlarında xidmətlərin göstərilməsi;

- bədii-tərtibat işləri və əmtəələrin istehsalı (suvenirilər, mebel, içkilər, kostyumlar, rekvizit, xalq sənətkarlığı məmulatları, çap-poliqrafiya məhsulu), eləcə də sahələrin və avadanlıqların icarəyə verilməsi.

Azərbaycanda qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin qeyd edilmiş növlərindən gəlirlərin əldə olunması büdcə maliyyələşməsi həcmələrinə təsir göstərmir.

Dünya təcrübəsində daha geniş yayılmış mədəniyyət sferasının maliyyələşməsinin qeyri-dövlət mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- dövlət təsisatları ilə birgə mədəniyyət tədbirlərinin və layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə kommərsiya təşkilatlarından gələn daxilolmalar;

- xeyriyyəçi ianələrin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan ictimai təşkilatların, fondların, assosiasiyaların və bu kimi digər təşkilatların vəsaitləri;

- fərdi şəxslərin ianələri;
- milli lotereyalardan, lotolardan, idman totalizatorlarından gələn daxilolmalar;

- mədəniyyət fəaliyyətinin bəzi növlərinin (məsələn, teleradio yayımının) lisenziyalaşdırılmasından gələn daxilolmalar ;

- televiziya şirkətlərinin gəlirlərinə, audiovizual məhsula, kitab satışına, surətçixarma texnikasına, məişət audio- və videoyazı aparaturasına, boş

(yazılmamış) audio- və videokassetlərə tətbiq edilən vergilər;
- radio və televiziya proqramlarına görə abunə haqqı.

14.5. Kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusiyyətləri

Əgər telekommunikasiya sırf auditoriyanın məlumatlandırılması məqsədilə informasiyanın ötürülməsi ilə məşğuldursa, və onun başlıca, yəni mahiyyət funksiyasını informasiyanın özü təşkil edirsə, onda kütləvi kommunikasiya fəaliyyət göstərən subyektin nöqtəyi-nəzərindən aktualıq kəsb edən hadisələrin və halların qiymətləndirilməsinin kütləvi şüura yeridilməsi ilə bağlı fəaliyyətdən ibarətdir, habelə onun funksiyası həmin qiymətləndirmələrin kütləvi şüura translyasiya olunmasıdır.

Başqa sözlə ifadə etsək, telekommunikasiya hadisələr, hallar və faktlar barədə yalnız informasiyanı ötürür. Kütləvi kommunikasiya isə informasiya vasitəsilə hadisələrin, halların və faktların qiymətləndirilməsini ötürür.

Beləliklə, telekommunikasiya, əvvəla, sırf özünə xas olan təyinatına – informasiyanın ötürülməsinə malikdir, və, ikincisi, kütləvi kommunikasiya üçün bir forma qismində çıxış edir. Yəni, kütləvi kommunikasiya özünün formasına görə informasiyanın ötürülməsi prosesi kimi görünür, ancaq mahiyyət etibarilə kütləvi şüura məqsədyönlü informasiya təsiri vasitəsilə insanların davranışının idarə edilməsini həyata keçirən fəaliyyət növüdür.

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) — böyük (kütləvi) auditoriyanı əhatə edən və daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən geniş yayım kanalı prinsipi ilə informasiyanın (söz, səs, vizual informasiyanın) ötürülməsi vasitəsidir.

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, KİV-lərə dövrü mətbuat nəşrləri, şəbəkə nəşrləri, telekanallar, radiokanallar, teleproqramlar, radio proqramları, videoproqramlar, kinoxronika proqramları, eləcə də daimi ad altında fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya dövrü yayılmasının başqa formaları aid edilir.

Zaman keçdikcə, KİV-lərin məhz informasiyaverici vasitələr qismində dəyərləndirilməsi keçmişdə qalmışdır. Nəzər bucağından asılı olaraq, əyləndirən və hətta ictimai rəyi formalaşdırın epitetlərdən istifadə olunur. Əks rəbitə mexanizminin inkişafı, yəni, dinləyicilər, tamaşaçılar və oxucular tərəfindən öz fikir və mülahizələrin təsiri yaxid ifadə olunmasının formal imkanının mövcudluğu, KİV-lərə tək istiqamətli olmayan kommunikasiya xarakterini vermiş olur. Əgər haqqında danışdığımız bu məfhumu sosioloji nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirsək, o zaman KİV-lər KİK-in (kütləvi informasiya kommunikasiyasının) daha geniş sferasının tərkib hissəsidir.

KİV-lər aşağıdakı əlamətlərə malikdir:

- kütləvilik;
- dövrilik, ildə bir dəfədən az olmamalıdır;
- məcburilik – bir siqnal mənbəyi (yayımlayıcı, redaksiya) və çoxlu sayda dinləyicilər.

Azərbaycan Respublikasında KİV-lər mütləq şəkildə xüsusi orqanlarda qeydiyyatdan keçməlidir. Eyni zamanda, onlara müəyyən hüquq və zəmanətlər təqdim edilir, senzura isə qadağandır.

14.6. Prodüser fəaliyyəti

Prodüserliyin inkişaf etdirilməsi mədəniyyətin bazar xidmətlərinin ümumi istehsal miqyasları ilə müəyyən olunur.

Prodüser təşkilatların yaranmasının başlıca şərti mənfəətin əldə edilməsi imkanının mövcudluğudur.

Bu baxımdan ən yaxşı sahələr sırasında mədəniyyətin audiovizual sferası (televiziya, video, İnternet, kino istehsalı və kinoprokat), onun üçün maddi-texniki vasitələrin istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin (marketinq, prodüser, konsaltinq və bu kimi digər xidmətlərin) göstərilməsi qeyd edilməlidir. Həmçinin, cəlbədicə istiqamətlər kimi dizayner, nəşr (çap) fəaliyyəti, çap kütləvi informasiya vasitələri, xalq sənətkarlığı və peşələri, reklam, sirk və teatrlar, estrada fəaliyyəti (xüsusilə şou-biznes), eləcə də muzeylər, sərgi zalları, qalereyalar və s. göstərilməlidir.

Misal qismində kinematografiya sahəsində prodüserin normativ tərifinə nəzər salaq. “Kinematografiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, filmin prodüseri filmin maliyyələşdirilməsi, istehsalı və prokatı ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş şəxs hesab olunur.

Məlum istehsal amillərini (təbii və insan resurslarını, kapitalı) bir araya gətirən başqa sahibkarlardan fərqli olaraq, prodüser yeni intellektual mülkiyyətin yaradılması prosesilə təmasda olur, bu zaman dramaturqun, bəstəkarın, rejissorun, operatorun, rəssamların, ifaçıların məharətini, eləcə də texniki işçi heyətinin əməyini və çoxlu sayda digər komponentləri bir vəhdətə gətirir.

Kino və televiziya bazarının fəal agentı olmaqla, prodüser audiovizual məhsulun istehsalını formalaşdırır və inkişaf etdirir, bazar əlaqələrini müəyyənləşdirir, bununla yanaşı, prodüser müstəqil surətdə bütün riskləri və məsuliyyəti (o cümlədən, əmlak məsuliyyətini də) öz üzərinə götürməklə mədəniyyət nemətləri və xidmətləri yaradır.

Azərbaycan Respublikasında prodüserlik fəaliyyəti AR Mülki Məcəlləsinə uyğun olan təşkilədicə-hüquqi formalarda inkişaf edir.

Prodüserin funksiyaları yaradılan mədəniyyət nemətlərinin və həyata keçirilən layihələrin təşkilədiciliyi və texnologiyasının spesifikasiyasından asılı olaraq dəyişir. Əsas funksiyalar aşağıdakılar hesab olunur: layihənin maliyyələşməsinin təşkilədiciliyi ilə bağlı prodüserin öhdəliyi, ideyanın formalaşdırılmasında, bədii materialın seçimində (sifarişdə), ədəbi və rejissor ssenarilərinin hazırlanmasında, ssenari müəllifinin, rejissorun, operatorun, bəstəkarın, ifaçılar kollektivinin, xüsusilə də aktyorların, musiqiçilərin seçilməsində onun bilavasitə iştirakı.

Şou-biznesdə öz fəaliyyətinə yenicə başlayan ifaçılarla iş, onların “açılışı” prodüserin əsas qayğılarından biridir. Həmçinin, prodüser inzibati-istehsal və

texniki işçi heyətinin seçilməsi, çəkiliş, işıq və digər avadanlığın alınması (lizinqi), pavilyonların, naturanın, interyerin seçilməsi, mərhələlər üzrə istehsalın təşkil edilməsi ilə bilavasitə məşğul olur. Prodüserin biznes planı qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmalı, habelə layihənin reallaşdırılması strategiyası müəyyən edilməlidir.

Prodüserin vəzifə səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- öz şəxsi vəsaitlərinin yaxud sponsorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə həyata keçirilən layihələrin təşkili və onların irəli çəkilməsi;

- irəli çəkilmiş layihələrin həyata keçirilməsinin məqsəduyğunluğunun, onların ideya-bədii mənası və əhəmiyyətinin, eləcə də bu layihələrin öz xərcini çıxarma dərəcəsinin və mənfəətliliyin əsaslandırılması;

- layihələrin işlənilib hazırlanması planlarının təşkili, onların yerinə yetirilməsi yollarının və metodlarının müəyyənləşdirilməsi;

- layihələrin həyata keçirilməsi üçün kadrların seçimində iştirak və onların səmərəli yerləşdirilməsinin təmin edilməsi;

- layihədə maraqlı olan bütün tərəflərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

- layihələrin tətbiqi prosesində işlər kompleksinin yerinə yetirilməsinin təşkili, onların zəruri vasitələrlə təmin edilməsi;

- maddi və maliyyə resurslarının daha effektiv istifadəsi, onlara qənaət etmə rejiminə riayət olunması, layihələrin hazırlanması və tətbiqi prosesində həmin resursların istifadəsi üzərində nəzarət tədbirlərinin yerinə yetirilməsi;

- həyata keçirilən layihələrin tematikası üzrə yerli və xarici ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili;

- işlənilib hazırlanmış layihələrə aid reklam kampaniyalarının aparılması üzrə işlərin təşkili, kütləvi informasiya vasitələrində reklamın forma və metodlarının, eləcə də onun mətn, rəng və musiqi tərtibatının seçilməsi.

Musiqi prodüseri repertuarın seçilməsi (məşhur müəlliflərin hazır mahnılarının axtarışı, hazır musiqi üçün mətnlərin, eləcə də hazır mətnə musiqinin sifarişi, ifaçının fərdi musiqi üslubunun işlənilib hazırlanması) ilə, peşəkar səviyyədə hazırlanan aranjumanların təşkili, artistin fərdi imicinin yaradılması, tələb olunan videomaterialın hazırlanması, strategiyanın işlənilib hazırlanması və reklamlarla (poliqrafiya məhsulunun hazırlanması, İnternet və televiziya da reklamın getməsi, habelə prezentasiyaların və publik çıxışların təşkil edilməsi), eləcə də tamamlanmış layihənin təhlili ilə məşğul olur.

Bütün yaradıcı, istehsal və satış problemlərini sintez edən zəruri sənəd qismində prodüser layihəsinin biznes planı xidmət edir.

Mədəniyyət sferasında həyata keçirilən müxtəlif layihələr üçün biznes-planlaşdırmanın müddəti fərqlidir, eləcə də əmtəə (xidmətlərin) hazırlıq və istehsal dövrlərinin və onların həyat tsiklinin müddətlərindən asılıdır. Belə ki, audiovizual sferada əsərin həcmindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq, istehsal və hazırlıq tsiklləri bir neçə aydan (yaxud həftədən) başlayaraq bir ilə və daha uzun müddətə qədər davam edə bilər. Tammetrajlı bədii filmlərin istehsalı adətən daha uzunmüddətli olur.

Əmtəə və xidmətlərin, misal üçün, audio-vizual, informasiya və başqa mədəniyyət məhsulunun İnternet şəbəkəsi vasitəsilə yeni növlərinin istehsalı və satışı daha uzunmüddətli dövr tələb edir (bir ildən dörd ilə qədər), çünki bu işin yerinə yetirilməsi bütün sistemin işlənməsini tələb edir: şirkətin yaradılmasını, ideyanın formalaşdırılması və xidmətlərin işlənilib hazırlanmasını, avadanlıqların alınmasını, istehlakçı ilə əlaqələrin qurulmasını və bu kimi digər məsələlərin yoluna qoyulmasını.

FƏSİL 15. BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMAN

15.1. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri

Nəzəri baxımdan bədən tərbiyəsi və idman sosial fəaliyyətin xüsusi bir növü kimi dəyərləndirilir ki, onun nəticəsi – insanların fiziki və emosional-mənəvi tələbatlarının təmin edilməsindən ibarətdir. Bu həm fiziki məşğələlərlə bilavasitə məqsədyönlü şəkildə məşğul olmasında, müvafiq idman bilik və bacarıqlarının mənimsənilməsi və tətbiqində, həm də səviyyəsinə və miqyasına görə müxtəlif idman-tamaşa tədbirlərində seyrçi qismində (azarkeşlər, fanatlar) iştirak etməsində özünü büruzə verə bilər.

İdman müvafiq sosial dəyərlərə, normalara, davranış nümunələrinə uyğun olan sosial cəhətdən əhəmiyyətli məqsədlərin nail olunmasına yönəlmiş müəyyən sosial əhəmiyyətli funksiyaları ilə insanların təşkilədiçi birləşməsindən ibarət olan bir sosial institut kimi qəbul olunur [79].

Məhz sosial institut olaraq, bədən tərbiyəsi və idman təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sferaları ilə bilavasitə əlaqəlidir və həmin sferalarla birgə müasir həyat tərzinin (standartının) komponentlərini əmələ gətirir.

Özünün təbiətinə görə bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri ikili xarakterə malikdir. Bir tərəfdən, burada istehlak başlanğıcını ayırd edə bilərik, digər tərəfdən isə söhbət istehsal-investisiya başlanğıcından gedə bilər. Əhalinin idman-tamaşa tədbirlərinə olan tələbatı, hər şeydən əvvəl, azarkeşlik etdikləri sevimli futbol, voleybol, basketbol və digər komandaların oyunlarına baxmaq istəyində özünü büruzə verir. Bu passiv iştirak əhalinin asudə vaxtlarının keçirilməsinin təşkilədiciliyində olduqca mühüm rol oynayır.

İdman-tamaşa tədbirləri ən kütləvi tədbirlərdən biri qismində çıxış edir, idman mübarizəsinin maraqlı və gözlənilməz axarla keçməsi, prosesin vacibliyi, idmançıların şəxsi qələbəsində tamaşaçının birgə iştirakı, situasiyanın dinamik surətdə dəyişməsi, emosional və fiziki yüklənmələrin ekstremal xarakteri ilə nəhəng sayda seyrçi və azarkeş auditoriyasını özünə cəlb edir.

İstehsal-investisiya tərəfi bunda özünü büruzə verir ki, bədən tərbiyəsi və idman insan potensialının inkişafının mühüm amili qismində çıxış edir, habelə buna cəmiyyət və ailə tərəfindən sərf olunan xərclər insan potensialına reallaşdırılan yatırımlar kimi dəyərləndirilir. Cəmiyyətin inkişaf etməsi ilə insan kapitalına, fiziki inkişafa yatırılan investisiyalar get-gedə daha da böyük miqyas almağa başlayır. Haqqında danışdığımız bu prosesə təsir göstərən əsas və başlıca amillər arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- birincisi, elmi-texniki tərəqqi. Əmək məhsuldarlığın artımı insanların rifah halının yüksəldilməsini, eləcə də onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır. Əhalinin gəlirlər səviyyəsində artımlar baş verdikcə, istehlak xərclərinin tədricən daha böyük payı insanın inkişafı ilə bağlı olan xidmətlərə, o cümlədən də idman-sağlamlıq xidmətlərinə təsadüf edir;
- ikincisi, əməyin bölüşdürülməsi və onun məhsuldarlığının artırılması,

bütün bunlar iş və asudə vaxtının nisbətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İstirahət fəaliyyəti çərçivəsində həm idmanla fəal surətdə məşğul olmaq, həm də tamaşa-idman tədbirlərində passiv iştirak etmək get-gedə daha böyük yer tutmaqdadır. Bu zaman asudə vaxtının bölüşdürülməsi və idman tədbirlərinə vaxtın ayrılması sağlamlaşdırılma, fiziki təkmilləşdirilmə, ailə istirahətinin təşkilinə, uşaqların tərbiyələndirilməsinə və bu kimi digər məsələlərə olan tələbatlarla uzlaşdırılır;

- üçüncüsü, daha müxtəlif və əhali üçün daha əlçatan olmağa başlayan, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrində fəal şəkildə reklam edilən idman məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sənayenin inkişafı. Bununla da əlaqədar olaraq, idmanla aktiv surətdə məşğul olmaq imkanları artır.

Bədən tərbiyyəsi funksiyaları, o cümlədən də sağlamlaşdırıcı, istehsal, tərbiyəvi funksiyalar da bir-birilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Onlardan hər biri müvafiq olaraq səhiyyə, istehsal sahələri və təhsil çərçivəsində qapanmır və əhəmiyyətli dərəcədə əhalinin asudə vaxtının təşkil edilməsi sferasında reallaşdırılır. Asudə vaxtında bədən tərbiyyəsi ilə məşğul olduğu zaman adları çəkdiyimiz bu üç funksiya sanki akkumulyasiya edilir və rekreasiya funksiyası ilə birləşir.

Bədən tərbiyyəsinin inkişaf etdirilməsindəki bu istiqamət istirahət fəaliyyətinin bir növ müxtəlifliyi kimi onun xüsusiyyətlərini əks etdirir və elmi ədəbiyyatda fiziki rekreasiya adlanır. Bədən tərbiyyəsinin inkişafında tələbatların ödənilməsi sosial sferanın müstəqil sahəsi kimi onun formalaşdırılması prosesində təməl rolunu oynamışdır. Sağlamlaşdırıcı məşqlərdən əlavə bədən tərbiyyəsi həmçinin tamaşa tədbirlərini də ehtiva edir ki, onlar əhalinin asudə vaxtının təşkilində təcridən daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır.

Bədən tərbiyyəsi fəaliyyəti – bu, şəxsiyyətin sosiallaşdırılması istiqamətində təsirli bir vasitədir. Sosiallaşma effekti fərqli-fərqli formalarda özünü büruzə verə bilər. Bir tərəfdən, onun nəticəsi ailənin möhkəmləndirilməsi, əmək kollektivinin birləşməsi, idman maraqlarının ümumiliyi əsasında əhalinin müxtəlif sosial qruplarının və insanların bir araya gəlməsi ola bilər. Digər tərəfdən, bu kimi birliklərin fəaliyyəti dövlət tərəfindən nəzarət olunmalıdır, həmçinin xuliqanlıq aktlarının, azarkeşlərin, idman fanatlarının ictimaiyyətə zidd davranışlarının profilaktikasına da böyük ehtiyac yaranır.

Bədən tərbiyyəsi və idman – son onilliklər ərzində bütün dünyada ən sürətlə inkişaf edən sosial sferanın sahələrindən biridir.

Bədən tərbiyyəsi və idman sferasında ictimai rifah və xarici effektlər nəzəriyyəsi baxımından biz dörd sektoru qeyd edə bilərik

Dövlət sektorunda xalis ictimai rifahlar (ali nəliyyətlərin həvəskar idmanı, o cümlədən, ölkənin yığma komandaları üçün hazırlıq da daxil olmaqla; dövlət və regional səviyyələrdə bədən tərbiyyəsi, hərbi qulluqçuların və hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan kadrların fiziki hazırlığı) və sosial əhəmiyyətli rifahlar (dövlət təhsili və məktəbəqədər təhsil sistemində, dövlət məktəbdənkənar bədən tərbiyyəsi və sağlamlıq təşkilatlarında bədən tərbiyyəsi xidmətləri; dövlət səhiyyə və icbari tibbi sığorta sistemində, sanatoriya-kurort xidmətlərində, əlillərin dövlət reabilitasiyası sistemində müalicəvi bədən tərbiyyəsi xidmətləri) istehsal olunur.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında sosial əhəmiyyətli xidmətlər əhalinin bədən tərbiyəsi və fiziki inkişafa olan tələbatlarının ödənilməsində qeyri-dövlət minimal standartlar sistemini təmin edir.

Könüllü-ictimai sektorda məhdud əlçatanlıqlı qarışıq ictimai rifahlar istehsal olunur, onlara həmçinin klub rifahları da deyilir, həmin rifahlar bədən tərbiyəsi və sağlamlıq, eləcə də idman yönümlü bələdiyyə təşkilatların, ictimai birliklərin (idman klublarının, bədən tərbiyəsi və idman klublarının, idman növləri üzrə federasiyaların, assosiasiyaların, ittifaqların və s.) xidmətlərindən ibarətdir. Onlar qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır və könüllü əsasda ölkədə bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişaf etdirilməsi kimi mühüm bir məqsədi qarşılıqlarına qoyur. Könüllü-ictimai sektorun təşkilatlarının fəaliyyəti qeyri-kommersiya təşkilatları və ictimai birliklər haqqında qanunvericiliklə tənzimlənir.

Qarışıq sektorda qarışıq ictimai rifahlar istehsal olunur. Bədən tərbiyəsi və idmanın sosial əhəmiyyətli xidmətləri qarışıq formalı təşkilatlar tərəfindən (bədən tərbiyəsi və idman, eləcə də idman-tamaşa yönümlü dövlət-ictimai, dövlət-özəl müəssisə və təşkilatlar tərəfindən: qarışıq kapitalla malik səhmdar cəmiyyətləri, dövlət və ictimai korporasiyalar, dövlətin iştirakı olan birgə müəssisələr, dövlət-ictimai birliklər və bu kimi digər təşkilatlar), eləcə də özəl qeyri-kommersiya bədən tərbiyəsi və idman təşkilatları (özəl idman qurğuları, idman məktəbləri, bədən tərbiyəsi müəssisələri, müxtəlif idman növlərinin öyrədilməsi üzrə seksiya və kurslar, idmanın inkişaf etdirilməsinin özəl fondları, bədən tərbiyəsi və idman yönümlü qeyri-kommersiya təşkilatları, xeyriyyə təşkilatları və bu kimi digər qurumlar) tərəfindən göstərilir. Qarışıq sektora daxil olan təşkilatlar səhmdar cəmiyyətləri haqqında, qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında, eləcə də xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında qüvvədə olan qanunvericilik əsasında fəaliyyət göstərir.

Özəl sektor, burada kommersiya əsasında özəl rifahlar (əmtəə və xidmətlər) istehsal olunur. Bunlar peşəkar idman təşkilatları, idman-tamaşa müəssisələri, idmançıların, məşqçilərin fərdi sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sözügedən bu sektorda mənfəətin əldə edilməsi naminə işləyən, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalara (ortaqlıqlar, cəmiyyətlər) malik müəssisələr fəaliyyət göstərir. Həmin təşkilatlara peşəkar idman klubları, kommersiya idman qurğuları, idman şou-biznes firmaları, idman sponsorluğu və s. aiddir.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bədən tərbiyəsi və idman sferası ilkin pillələri müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarına malik dörd sektoru özündə ehtiva edən mürəkkəb differensiasiya olunmuş təsisata çevrilir. Bura, bədən tərbiyəsi və idman sferasının bu və ya digər xidmətlərinin ictimai və özəl rifahlar şkalasında yeri və rolundan, onların xarici effektinin miqyaslarından asılı olaraq, özəl və ictimai sektorlar, bazar və qeyri-bazar xidmətləri, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir.

15.2. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri bazarının dövlət tənzimlənməsi

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sferasında, inkişaf etmiş bazar strukturu ilə yanaşı, həmçinin öz ölçülərinə görə kifayət qədər əhəmiyyətli dövlət və ictimai sektorlar mövcuddur. Odur ki, haqqında danışdığımız bu sferada müşahidə olunan iqtisadi münasibətlər də həmçinin qarışıq iqtisadiyyat prinsiplərinin bilavasitə təsiri altında formalaşır və öz spesifikasiyasına malikdir.

Sahə strukturunun iqtisadi mexanizminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən, habelə bazar münasibətlərinin qeyri-effektivliyini izah edən əhəmiyyətli amil qismində bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin göstərilməsi prosesində xarici effektlərin olmasını göstərməliyik. Nəzər saldıığımız sfera üçün müsbət xarici effektlərin mövcudluğu səciyyəvi xarakter daşıyır ki, bunlara aşağıdakıları aid edə bilərik: millətin fiziki və əmək potensialının yaxşılaşdırılmasını, xəstələnmə səviyyəsinin aşağı salınmasını, həyat müddətinin və aktiv fəaliyyət dövrünün artırılmasını, əhalinin asudə vaxtının keçirilməsinin sosial cəhətdən münasib formalarının genişləndirilməsini, vətəndaşların yaradıcı potensialın, eləcə də mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsini.

Xarici effektlərin çoxcəhətli olması, onların təsirinin uzunmüddətli xarakterə malik olması, eləcə də təsirin dəqiq və aydın konturlarının olmaması ilə əlaqədar olaraq, sosial nəticələrin uçotunun bazar mexanizmləri mövcud deyil ki, bu da “xərclər → kommersiya effekti” kimi əsas və başlıca bazar prinsipinin tətbiq edilməsini, demək olar ki, tamamilə mümkünsüz edir. Əhali tərəfindən bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin istehsalı və istehlakı proseslərinin tənzimlənməsi məqsədilə dövlət iştirakının real zərurəti yaranır.

Müsbət xarici effektlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi istiqamətində **üç variantın** olduğunu qeyd edə bilərik:

- xidmətlərə olan bazar tələbini ictimai tələbə qədər yüksəltmək üçün məqsədli əsasda istehlakçıların subsidiyalaşdırılması;
- xidmət istehsalçıları tərəfindən göstərilən xidmətlərin bazarda təklifini artırmaq üçün həmin xidmətlərin istehsalçılarına subsidiyaların ayrılması;
- sosial-mədəni xidmətlərin istehsal amillərinə dövlət mülkiyyətinin, habelə müvafiq idarə və müəssisələrin büdcə maliyyələşdirilməsinin və dövlət idarəçiliyinin təyin edilməsi.

Sosial əhəmiyyətli bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin nəzərdən keçirilməsi zamanı tamamilə aydın olur ki, bazar sisteminə dövlət müdaxiləsi həm vəsaitlərin yatırılma effektivliyinin təmin edilməsi, həm də onların bölüşdürülməsi, istifadəsi və nəzarəti ilə bağlı ədalət prinsiplərinin qorunub saxlanması və dəstəklənməsi məqsədini güdür. Nəzərə alsaq ki, bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin istehlakı səviyyəsini qanunvericilik qaydasında təsbit etmək çətindir, dövlət istehlakçının daha həssas və az müdafiə olunmuş təbəqələrinə sözügedən xidmətlərə olan qiymətləri subsidiyalaşdırmalıdır.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin göstərilməsi zamanı yaranan

müsbət xarici effektlər həmin xidmətlərin göstərilməsi prosesində əməyin xarakterinin spesifikasında öz izahını alır.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasına xidmət göstərən mütəxəssislərin əsas kateqoriyası pedaqoji əmək növlərindən biri ilə məşğul olur. Bunlar idman növləri üzrə məşqçilər, məktəb və liseylərdə çalışan bədən tərbiyəsi müəllimləri, ali məktəblərdə bədən tərbiyəsi müəllimləri, sahə ali məktəblərinin professor-pedaqoji heyəti, təlimatçı-metodistlər və başqalarıdır.

Sadaladığımız şəxslərin peşə fəaliyyəti yüksək ixtisas səviyyəsinin olmasını tələb edir və bilavasitə insana yönəlir, ümumilikdə cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət daşıyan müəyyən müsbət effektlərə malikdir ki, bu da onların bazar imkanlarını məhdudlaşdırır.

Tamaşa xidməti şəxsin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Lakin, təcrübə göstərdiyi kimi, o, heç də hər zaman müsbət effektdə malik deyil. Tamaşa idman xidmətləri istehlakçısı tərəfindən adətən asudə vaxtlarının keçirilməsi zamanı istifadə olunur. Odur ki, onların qiyməti bazar tələb və təklifi əsasında tənzimlənə bilər, yəni sözügedən xidmətlər xüsusi rifahın (əmtənin) daha çox ifadə olunmuş bazar xarakterinə malikdir.

Sahə bazar mexanizminin qeyri-səmərəliliyinin mümkün səbəblərindən birini qeyd edə bilərik: bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin istehsalçıları və istehlakçıları arasında informasiya asimmetriyası.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri üçün bir sıra xüsusiyyətlər səciyyəvidir:

- bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin istehlak seçimi prosesini mürəkkəbləşdirən hiss edilməz təbiəti;
- xidmətlərin həyata keçirilməsi və bazarda yayılması imkanını məhdudlaşdıran saxlanılma və nəql edilmə mümkünsüzlüyü;
- xidmətlərin bu və ya digər növlərinə mövsümi tələbin olması;
- bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin onların istehsalçılarından ayrılmasının mümkünsüzlüyü, bu hal təqdim edilən xidmətin keyfiyyətini və səviyyəsini istehsalçının şəxsi və peşəkar keyfiyyətindən asılı vəziyyətə qoymuş olur;
- bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin onların istehlakçılarının sağlamlığına təsiri.

Bunun nəticəsində bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri bazarının vəziyyəti haqqında xidmətin istehsalçısı tərəfindən geniş məlumatlılıq, habelə istehlakçının qiymətləndirilməsində subyektivlik dərəcəsinin kifayət qədər həddə olması bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri bazarının vəziyyəti ilə bağlı informasiyalarda asimmetriyanın yaranmasının başlıca səbəbinə çevrilir ki, bu da sırf bazar yönümlü qarşılıqlı münasibətlərin çərçivəsini daraltmış olur.

Dövlətin tənzimləyici rolu bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri bazarının vəziyyəti haqqında informasiya-məlumatlar bankının yaradılmasından ibarətdir ki, adıçəkilən bank istehlak seçimi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bundan başqa, dövlətin tənzimləyici rolu həmçinin bədən tərbiyəsi və idman təşkilatlarının fəaliyyəti üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsindən, maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsindən, antiinhisar tənzimlənməsinin aparılmasından, reklamdan, sponsorluqdan da ibarətdir.

Peşəkar idman sferasına liberal bazar qanunlarının yayılmasını məhdudlaşdıran əhəmiyyətli səbəb kimi idmançıların əmək bazarında inhisarların əmələ gəlməsi mümkünlüyü göstərilə bilər.

Peşəkar idman sənayesi tamaşa şouların keçirilməsinə səmtləşir və fəaliyyətin sözügedən sferasında yaranan proseslərin antiinhisar tənzimlənməsinin olmaması idmançıların əməyi bazarında rəqabətin aşağı düşməsinə, eləcə də peşəkar idman klublarının inhisarçı mövqelərə yiyələnməsinə gətirib çıxarır ki, bu da müəyyən dərəcədə idman xidmətinin bir tamaşa şousu kimi baş tutmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərir.

Dövlət səviyyəsində antiinhisar tənzimlənmə bədən tərbiyəsi və idman sferasında qüvvədə olan, eləcə də idman assosiasiyaların, ittifaqların, idman növləri üzrə federasiyaların, peşəkar idman liqaların və idman klublarının fəaliyyətini müəyyən qaydaya, nizama tabe etdirən antiinhisar qanunvericiliyin qəbul edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, lisenziya və kontrakt (müqavilə) əsasında peşəkar liqada çıxış edən oyunçuların əməyinin, xidmətlərinin alışı və satışı şərtləri müəyyən edilir.

Beləliklə, müsbət xarici effektlərin mövcudluğu, bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin təchizatçıları və istehlakçılarında yaranan informasiya asimmetriyası, peşəkar idman sferasında inhisarların yaranma mümkünlüyü və bu kimi digər amillər sözügedən sferada bazar münasibətlərinin məhdudluğunu və dövlət müdaxilələrini şərtləndirir.

Bədən tərbiyəsi və idmanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri – ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən təşkilatların çoxlu sayda olmasıdır. Tarixən belə yaranıb ki, fiziki aktivliklə bağlı məşğələlər əsas peşə fəaliyyəti kimi deyil, müəyyən bir hobbii, məşğuliyyət, istirahət və rekreasiya fəaliyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Belə qeyri-peşəkar, həvəskar ittifaqların yaradılması insanın cəmiyyətdə öz maraqlarının qorunması ilə bağlı hüquqlarının ifadəsidir.

Yerli təcrübə və dünya praktikası göstərdiyi kimi, ictimai təşkilatlar bədən tərbiyəsi və idman hərəkatının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməklə bir ölkənin sərhədlərini artıq xeyli vaxtdır ki, aşırıb, eyni zamanda dünya miqyasında baş verən iqtisadi və siyasi hadisələrin gedişatına təsir göstərməklə vahid dünya birliyi çərçivəsində inkişaf edir.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında bazar münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin səciyyələndirilməsi məqsədilə özəl və ictimai rifah nəzəriyyəsindən istifadə oluna bilər. Həmin nəzəriyyəyə uyğun olaraq, bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri xalis ictimai rifah ola bilər. Bununla bərabər, haqqında danışdığımız bu effekt belə bir şərtlər çərçivəsində meydana gəlir ki, bir istehlakçı deyil, öz aralarında rəqabət mübarizəsini aparmayan bir neçə istehlakçı həmin rifahdan bu və ya digər dərəcədə fayda əldə edə bilər, öz növbəsində, bu faydanı da fərqləndirən cəhətlər

sırasında onun istehsal amillərinə dövlət mülkiyyət formasının olması və istehlakda istisna edilməməsi qeyd olunmalıdır.

Xalis ictimai rifaha, misal üçün, dövlət bayrağı altında beynəlxalq səviyyəli çempionatlarda ölkənin yığma komandalarının iştirakı aid edilə bilər ki, bu zaman təyin edilmiş rekord bütün millətin nailiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin xalis ictimai rifahlara bədən tərbiyəsi və idmanın qeyri-maddi xidmətlərinin yalnız kiçik bir hissəsi aid edilə bilər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xidmətlərin böyük əksəriyyəti qarışıq ictimai rifah qismində çıxış edir. Bu dəyərlərə sosial əhəmiyyətliyin konkret istehlakçının nöqteyi-nəzərindən həmin rifahın yüksək dəyərliliyi ilə uzlaşması səciyyəvi xarakter daşıyır. Odur ki, belə olan halda sosial əhəmiyyətli xidmətlərin hamı üşüm əlçatanlığının bir tərəfdən, digər tərəfdən isə seçimin azadlığının, əhalinin təmin edilmiş təbəqələri üçün ödənişliliyinin, habelə əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrinə (uşaqlara, tələbələrə, pensiyaçılara və başqalarına) ödənişsiz (pulsuz) əsaslarla yaxud güzəştli şərtlər çərçivəsində həmin xidmətlərin göstərilməsinin bir araya gətirilməsi müşahidə olunur. Beləliklə, bədən tərbiyəsi və idmanın büdcə maliyyələşməsinin və subsidiyalaşmasının təsərrüfatçılığın bazar formaları ilə tamamlanması müşahidə olunur.

Kollektiv rifah maraqlarının ümumiliyi prinsipi üzərində birləşən və maddi faydaların əldə olunmasında maraqlı olmayan şəxslər kollektivi tərəfindən onun istehlak edilməsində öz ifadəsini tapır. Belə rifah istənilən cəmiyyətin həyatının inkişafında mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirilir ki, bu da belə birliklərin hansı səviyyədə sosial əhəmiyyət daşdığını nəzərə alaraq onlara dövlət dəstəyinin sərgilənməsi zərurətini müəyyənləşdirir.

Özəl rifah sırf bazar münasibətlərə yönəlir, və həmin münasibətlər mənfəətin yaxud maddi faydaların əldə edilməsini nəzərdə tutur. Rifahların bu tipinə yüksək gəlirliyi ilə seçilən və tamaşaçıların rəğbətini qazanmış idman sənayesini aid edə bilərik.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında yeni iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması, hər şeydən əvvəl, həmin sahəyə bazar qanunlarının şamil edilməsi ilə bağlıdır, çünki məhz bu təqdirdə bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri tədarükçülərinin və istehlakçıların iqtisadi suverenliyi təmin edilmiş olacaq. Buna müvafiq olaraq, bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin göstərilməsi sferasında bazarın funksiyaları bazar tələb və təklifi əsasında əhalinin müvafiq xidmətlərə olan tələbatlarının tənzimlənməsinə və ödənilməsinə istiqamətlənir. Onlar həmçinin rəqabət mübarizəsi, təklif olunan xidmətlər çeşidinin genişləndirilməsi vasitəsilə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlir, çünki tələb xidmətlərin yeni növlərini, onların təqdim edilmə formalarını və uyğun yeni strukturları əmələ gətirmiş olur.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sferasında bazarın və dövlətin differensiasiya olunmuş rollarının üzə çıxarılması, eləcə də nəzəri prinsipin istifadəsi əsasında, - həmin prinsipə uyğun olaraq, bədən tərbiyəsi və idman sferasında göstərilən xidmətlər xalis ictimai, qarışıq ictimai, kollektiv və özəl

rifahlara aid edilə bilər, - sözügedən sferada aşağıdakıların mövcudluğu barədə nəticə hasil edirik:

- dövlət və qeyri-dövlət sektorlarının olması, bu da qarışıq iqtisadiyyat prinsipləri üzərində təsərrüfat mexanizminin qurulmasını müəyyənləşdirir;
- bədən tərbiyəsi və idman sferasının sahə tənzimlənməsi və idarəçiliyin dövlət və ictimai sisteminin olması, bu da demokratik cəmiyyət prinsiplərinə tam cavab verir.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında iqtisadi mexanizmin yenilənməsi və dəyişməsi prosesi əhalinin müvafiq xidmətlərlə təmin edilməsinin, habelə bu xidmətlərin istehsalının tənzimlənməsində bazarın və dövlətin rollarının nisbətində dair sərgilənən differensial yanaşmaya əsaslanmalıdır.

Vəsaitlərin yatırılması effektivliyi üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə bazar sistemində dövlətin bilavasitə müdaxiləsi onların (həmin vəsaitlərin) bölüşdürülməsində ədalət prinsipinə riayət edilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, dövlət əhalinin bütün kateqoriyalarının, o cümlədən də aşağı səviyyəli gəlirlərə malik və sosial cəhətdən həssas, müdafiə olunmamış əhali təbəqələrinin sosial əhəmiyyətli xidmətlərlə təmin edilməsi istiqamətində bütün lazımi zəmanətləri təqdim etməlidir.

Əhalinin əsas əməkqabiliyyətli kateqoriyaları üçün ödənişli bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin tətbiqi tənzimlənmə qiyətlər sistemində söykənməlidir. İstehlakçının gəlir səviyyəsi və sosial statusu prinsipi həmçinin qiyət siyasətinin formalaşdırılması zamanı da nəzərə alınmalıdır. Yüksək gəlirli kommersiya klublarında qiyətlərin yüksək səviyyəsi xidmətlərin göstərilməsinin də yüksək səviyyədə olması ilə bir araya gətirilir, və belə klubların mövcudluğu klubun və onun üzvlərinin nüfuzunun qorunub saxlanılmasının zəruri şərti qismində çıxış edir. Həm də dövlət sağlamlıq proqramları üzrə öz fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-kommersiya və dövlət bədən tərbiyəsi təşkilatları şəbəkələrinin fəaliyyət göstərməsi dövlət və bələdiyyə idman qurğularının, məqsədli dövlət subsidiyaların, hökumət tərəfindən ayrılan dotasiyaların, xeyriyyə fondlarından, fərdi ianələrdən vəsaitlərin ayrılmasının və bu kimi digər şərtlərin saxlanılmasını nəzərdə tutur.

15.3. Bədən tərbiyəsi və idmanın idarə olunması

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında dövlət sektorunun rolu dövlət siyasətinin, habelə inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq, fəaliyyətin aşağıda göstərilən istiqamətlərinin bilavasitə büdcə maliyyələşməsinin aparılması nəzərdə tutulur:

- bədən tərbiyəsi və idman sferasında qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması;
- bədən tərbiyəsi və mütəxəssislərin hazırlanması dövlət sisteminin təşkili;
- tutulmuş elmi-tədrisi və metodik ədəbiyyatın nəşr edilməsi, dövlət proqramları ilə nəzərdə elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi;
- dövlət bayrağı altında ölkənin milli yığma komandalarının hazırlığı və çıxışı;

- dövlət yaxud unikal əhəmiyyətə malik idman qurğularının tikintisi və yenidən qurulması;
- informasiya təminatı vahid dövlət sisteminin yaradılması;
- bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması.

Dövlət idarəetmə orqanlarının bilavasitə səlahiyyəti bədən tərbiyəsi və idmanın maliyyələşdirilməsinin dövlət normativlərinin işlənilib hazırlanmasını; əhalinin müxtəlif qruplarının fiziki hazırlığı normativlərinin işlənməsini; vahid idman təsnifatının təyin edilməsini; hüquqi aktların icrası üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini və bu kimi digər məsələləri də həmçinin nəzərdə tutur.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında dövlət siyasətinin və hüquqi tənzimlənməsinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, habelə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi (o cümlədən, idman sahəsində doping qəbulunun qarşısının alınması və onunla mübarizə), eləcə də dövlət əmlakının idarə edilməsi üzrə funksiyaları reallaşdıran Azərbaycan Respublikasında dövlət icra hakimiyyəti orqanı - Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyidir.

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin əsas fəaliyyət istiqamətləri:

- ali nailiyyətlər idmanı,
- paralimpiya və surdolimpiya idmanı,
- olimpiya hərəkəti,
- bədən tərbiyəsi və idman,
- idman rezervinin hazırlanması,
- antidoping təminatı.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasının inkişafı istiqamətində tətbiq edilə biləcək innovativ model “Milli iqtisadiyyatın inkişafının Strateji yol xəritəsində” yer almışdır ki, həmin sənəddə bədən tərbiyəsi və idman sağlam həyat tərzinin əsası kimi, cəmiyyətin həmin məqsədlərə sərf olunan məsrəfləri isə insan kapitalına yatırılan kapital kimi dəyərləndirilir.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasının inkişaf etdirilməsinin məqsədi – ölkə vətəndaşlarına sağlam həyat tərzini sürmək, sistemativ surətdə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, inkişaf etmiş infrastruktura əlçatanlığı əldə etmək, eləcə də Azərbaycan idmanının rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün müvafiq imkanları təmin edən şəraiti yaratmaqdan ibarətdir.

Həmin məqsədin həyata keçirilməsi üçün idman və bədən tərbiyəsinin yeni milli sistemi təklif edilmişdir ki, burada bu hədəfin əsas elementi qismində idman klubları şəbəkəsinin yaradılması, idman tədbirləri təşkilinin, habelə Vahid İdman Təsnifatının təkmilləşdirilməsi kimi vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Nəzər saldıığımız sferada dövlət siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində tətbiq edilə biləcək mühüm alətlərdən biri kimi Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət proqramları qeyd edilməlidir.

Sözgedən həmin proqramlar idman infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, kütləvi və peşəkar idmanın (o cümlədən, ali nailiyyətlər idmanının) geniş yayılması və tanınması, habelə vətəndaşları müntəzəm bədən tərbiyəsi və idman məşqlərinə cəlb edilməsi yolu ilə əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasına yönəlib.

Bunun üçün idman təyinatlı obyektləri təhsil müəssisələrinə və yaşayış komplekslərinə yaxınlaşdırmaq nəzərdə tutulur və, bununla paralel olaraq, uşaqlarda və yeniyetmələrdə idman məşqlərinə marağın artırılması kimi mühüm məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Proqramlarda yer alan vəzifələr sırasına həmçinin ali nailiyyətlər idmanının maddi-texniki bazasının dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi, o cümlədən olimpiya ehtiyatlarının hazırlanması məqsədi də daxildir.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasının infrastrukturunun formalaşdırılması probleminin həlli, idman təyinatlı obyektlərə tələbatın müəyyənləşdirilməsi üçün əhalinin hər 10 000 nəfər hesabı ilə ortalanma norma və normativlərdən istifadə olunur:

- eyni vaxtda buraxılış qabiliyyəti normativi – 1,9 min nəfər;
- aşağıdakı növlər üzrə idman qurğuları ilə təmin edilmə normativi:
- idman zalları — 3,5 min kv.m.;
- üzgüçülük hovuzları — su səthi (güzgüsü) 750 kv.m.;
- müstəvi qurğuları — 19,5 min kv.m.

Proqramların yerinə yetirilmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı indikatorlar vasitəsilə aparılır:

- sistemativ surətdə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının payı;
- könüllü sertifikatlaşmadan keçmiş idman məşqləri üçün nəzərdə tutulmuş bədən tərbiyəsi və idman təşkilatlarının və mərkəzlərinin sayı;
- öz ixtisasları üzrə fəaliyyət göstərən və əhalinin müxtəlif kateqoriyaları və qrupları ilə sağlamlaşdırıcı bədən tərbiyəsi və idman-sağlamlıq işini həyata keçirən bədən tərbiyəsi və idman təşkilatlarının ixtisaslı məşqçi və məşqçi-müəllimlərin sayı;
- ixtisaslaşdırılmış idman müəssisələrində məşqlərə cəlb edilən vətəndaşların payı;
- həm yarışların keçirildiyi, həm də yarışdan kənar dövrdə doping nəzarəti proseduru keçmiş və testlərə cəlb edilməli olan idmançıların siyahısına daxil olunmuş idmançıların payı;
- doping nəzarəti prosedurundan keçmiş idmançıların ümumi sayından həm yarışların keçirildiyi, həm də yarışdan kənar dövrdə doping nəzarəti proseduru keçmiş və testlərə cəlb edilməli olan idmançıların siyahısına daxil olunmuş, habelə antidoping qaydalarının pozulması hallarına yol verərək üzə çıxarılmış idmançıların payı;
- qış idman növləri üzrə hazırlıq mərhələlərində idman məktəbləri sistemində məşqlərə cəlb edilən vətəndaşların payı;

Nəzərdən keçirilən proqramlara bir neçə altproqram daxildir ki, onların əsas təyinatı idman məşqlərinə uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin cəlb edilməsi yolu ilə onların idmana olan maraqlarının artırılmasından, idman ehtiyatlarının və Azərbaycan milli yığma komandalarının hazırlanmasından ibarətdir.

Əlillərin və mobillik qabiliyyəti aşağı olan başqa əhali qruplarının həyat fəaliyyətlərinin prioritet sferalarında idman obyektlərinə və xidmətlərinə əlçatanlığının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq dövlət proqramı həyata keçirilir.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində müvafiq xidmətlərin əlçatanlığı problemi əlillərin və mobillik qabiliyyəti aşağı olan başqa əhali qruplarının idman obyektlərinə və qurğularına maneəsiz əlçatanlığının yaradılmasına, eləcə də müasir texniki vasitələrindən və texnologiyalarından istifadə olunmaq yolu ilə fiziki əlçatanlığının təmin edilməsinə yönəlmiş müvafiq şəraitin hansı dərəcədə yaradılması ilə müqayisədə dəyərləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi əlil idmançılara, əlil azarkeş və tamaşaçılara, eləcə də mobillik qabiliyyəti aşağı olan başqa əhali qruplarına xidmətlərin göstərilməsi zamanı əlçatanlıq tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi ilə bağlı metodiki tövsiyələrin tərtib edilməsində, Azərbaycanda adaptiv bədən tərbiyəsi və idman üzrə idman yönümlü idarə və müəssisələrin dəstəklənməsi ilə bağlı tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsində, eləcə də əlillər və mobillik qabiliyyəti aşağı olan başqa əhali qrupları arasında tədris-məşq prosesini təmin edən mütəxəssislərin hazırlanması prosesində iştirak edir.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasına dair müvafiq proqramların reallaşdırılması nəticələri idman xidmətlərinin istehlakı, idman infrastrukturunun mövcudluğu, subsidiyaların alıcıları indikatorları vasitəsilə qiymətləndirilir.

Proqramın yerinə yetirilməsinin resurs təminatı çoxkanallı əsaslara malikdir, o cümlədən burada dövlət büdcəsindən ayrılmış subsidiyalardan da istifadə olunur.

Sosial yönümlü idman təşkilatları tərəfindən vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına sağlamlaşdırıcı bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı tam şəkildə əldə olunmamış gəlirlərin ödənilməsi istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyətin dəstəklənməsi məqsədilə şəhər və yerli büdcələrdən subsidiyaların verilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa tənzimlənmə metodları ilə yanaşı, dövlət orqanları tərəfindən dolayı təsir metodları da tətbiq edilir, burada ön sırada güzəştli vergitutumu mexanizmi göstərməlidir. Fərdi şəxslərin gəlirlərinə, mənfəətinə, daşınmaz əmlakla tətbiq edilən vergi dərəcələrinin aşağı salınması hər bir bədən tərbiyəsi institutunun fəaliyyət stimullarına və maliyyə-iqtisadi mexanizminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu, bir çox bədən tərbiyəsi və idman təşkilatlarının fəaliyyətinin mühüm, labüd şərtinə çevrilir.

İctimai sektorda dövlət təsirinin əsas formaları qismində aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- ali naliyyətlər idmanının inkişafının maliyyələşdirilməsi, çünki əldə olunan idman nailiyyətləri ictimai rifahdır;
- kütləvi və müalicə-rekreasiya bədən tərbiyəsinin inkişafı proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- idman qurğularının inşası və istismarı yönündə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi;
- kommertiya sektorunda inkişaf etməyən qeyri-ənənəvi idman növlərinin fəaliyyətinin subsidiyalaşdırılması;
- bədən tərbiyəsi və idman sahəsində müvafiq mütəxəssis kadrlarının hazırlanması.

İctimai sektorun inkişafı dövlət tərəfindən bilavasitə hərtərəfli dəstəyin verilməsi ilə baş tutur, lakin bu, maliyyələşmənin digər mənbələrindən istifadə olunmasını istisna etmir. Könüllü idman birliyinin vasitələri və əmlakına aşağıdakıları aid edə bilərik: kreditlər; idman tədbirlərinin, idman lotereyalarının, satış sərgilərinin keçirilməsindən daxil olan gəlirlər; istehsal-təsərrüfat, nəşriyyat (çap), vasitəçilik, xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər; qəbul və illik üzvlük haqları; üzvləri (iştirakçıları) arasında yenidən bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmayan, yalnız nizamnamə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan və bununla da kollektiv rifah meyarına tam uyğun gələn müxtəlif mülkiyyət formasında olan təşkilatlar və fərdi şəxslər tərəfindən könüllü əsaslarla aparılan ödənişlər və edilən ianələr.

Qarışıq sektor çərçivəsində mövcud olan bədən tərbiyəsi və idman təşkilatlarına gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş xarici ölkələrin topladığı təcrübə əsasən həmin təşkilatlar qeyri-kommertiya statusu alır, bu da onların fəaliyyətini maksimal mənfəətin əldə edilməsi istiqamətinə yönəltmək imkanı vermir. Belə təşkilatlar üçün dövlət tərəfindən onların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, eləcə də pullu xidmətlərin göstərilməsi imkanı səciyyəvidir.

Dünya təcrübəsi təsdiq edir ki, qeyri-kommertiya statuslu həm ictimai sektorda fəaliyyət göstərən idarə və müəssisələr, həm də dövlət mülkiyyətinə aid edilməyən təşkilatlar da ola bilər. Qeyd etdiyimiz həmin status birbaşa xüsusi ictimai dəstəyin göstərilməsini nəzərdə tutur ki, bu da onların fəaliyyətinin birbaşa büdcə maliyyələşdirilməsi və xeyriyyə vəsaitlərinin yönəldilməsi, eləcə də güzəştli vergitutumu və kreditləşməsi şəklində dəstəyinin verilməsini nəzərdə tutur.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sferasında iqtisadiyyatın qeyri-kommertiya inkişafının dolayı dövlət dəstəyi qismində həmin sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlara belə vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi göstərilə bilər ki, bu, həmin təşkilatlar tərəfindən əldə olunan gəlirə tətbiq olunan vergilərdən azad edilməsi, onlara təqdim olunan ianələrə yaxud sponsorluq haqlarına vergilərin tətbiqinin dayandırılması, habelə sərəncamlarında, mülkiyyətində olan əmlaka güzəştli vergitutumu mexanizmlərinin tətbiqi şəklində ola bilər. Vergi qoyuluşuna aid bütün məqamlar konkret şəraitdən və, hər şeydən əvvəl, dövlət büdcəsinin ölçüləri habelə vəziyyətindən, ictimai şüurdan, ölkənin

rifah səviyyəsindən və bu kimi digər amillərdən asılıdır.

Kommersiya sektoruna daxil təşkilatların fəaliyyətinin əsas cəhəti maksimum mənfəətin əldə olunması, eləcə də yatırılan vəsaitlərin yüksək faydalılıq dərəcəsidir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin əsas növlərinin aşağıdakı qruplarını göstərə bilərik:

- idman xidmətlərinin göstərilməsi və idman məhsullarının istehsalı;
- öz əmtəə və xidmətlərinin satışının təmin edilməsi və genişləndirilməsinin mühüm şərti kimi bədən tərbiyəsi və idman sferasına sponsurluq edilməsi;
- gələcək dövrlərdə firmanın mənfəət əldə etməsi perspektivi diqqətə alınmaqla həmin firmalar tərəfindən öz əməkdaşlarına bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin əlavə güzəştlər qismində təqdim edilməsi.

Xarici təcrübə göstərir ki, bədən tərbiyəsi və idman sferasında dövlət sahibkarlığı sistemində dövlətin özünün iştirakı tamamilə mümkündür. Belə olan halda dövlət “biznesi” ictimai korporasiyalar formasında çıxış edir. Bu kimi korporasiyalar səhmdar cəmiyyətləri formasında hökumət aktları üzrə yaradılır ki, həmin cəmiyyətlərin bütün səhmləri ancaq dövlətə məxsusdur. Qarışıq səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması da mümkündür. Belə korporasiyalar dövlət idarəçiliyi orqanları sisteminə daxil deyil. Bu zaman onların özlərinə də dövlət tərəfindən nəzarət olunur.

Korporasiyanın rəhbər heyəti dövlət qulluqçuları sırasına aid deyil. Zərurət yarandığı təqdirdə publik korporasiya adı səhmdar cəmiyyətinə çevrilə bilər. Dövlət sahibkarlığının məhz belə bir formada həyata keçirilməsi bədən tərbiyəsi və idman kompleksinin ictimai yaxud sosial simasının qorunub saxlanılmasına kömək edir.

15.4. Bədən tərbiyəsi və idmanın sahəvi strukturu

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq, aşağıdakı idman istiqamətləri formalaşmış və inkişaf etdirilir:

- kütləvi idman, insanların bədən tərbiyəsinə cəlb olunmasına və onların fiziki inkişafına yönəlir, buna təşkil edilmiş və (yaxud) müstəqil məşğələlər vasitəsilə, eləcə də, bədən tərbiyəsi və idman tədbirlərində, habelə kütləvi idman yarışlarında iştirakı yolu ilə nail olunur;
- sosial yönümlülüyə malik, eləcə də Azərbaycan Respublikasının bu və ya digər regionu hüduqlarında inkişaf edən əhalinin etnik qruplarında tarixən yaranmış milli idman növləri.
- peşəkar idman, bu istiqamət idman yarışlarının təşkilədiciyyətinə və keçirilməsinə yönəlir, idmançılar fəaliyyətlərinin əsas istiqaməti qismində bu yarışlara hazırlığa və orada iştiraka görə həmin yarışların təşkilatçıları tərəfindən mükafat və (yaxud) əmək haqqı alır;
- ali nailiyyətlər idmanı, bu istiqamət rəsmi respublika və beynəlxalq idman yarışlarında idmançıların yüksək idman nəticələrinin əldə olunmasına yönəlir.

Kütləvi idmanın inkişafını həyata keçirməli olan təşkilatlar onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin əhali üçün əlçatanlığı prinsiplərinə əsaslanırlar. Klubda, seksiyada, sağlamlıq qrupunda məşq etməsi imkanına tətbiq edilən bütün məhdudiyyətlər təbii səbəblərlə izah olunur, yəni fiziki aktivliyinin seçilmiş formasının sağlamlıq durumunun, sərbəst vaxt mövcudluğunun və bu kimi digər amillərin olması səbəbindən müəyyən fərdə (individuuma) münasib və əlverişli olub-olmaması ilə bağlıdır.

Belə təşkilatlar ödənişsiz və güzəştli əsaslarla əhalinin aztəminatlı və sosial cəhətdən müdafiə olunmamış təbəqələrinə xidmətlərin göstərilməsini, habelə sözügedən xidmətlərin, eləcə də öz sağlamlıq durumunun yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş xidmətlərin ödənişini həyata keçirmək iqtidarında olan bütün insanlara belə xidmətlərin təqdim edilməsini birləşdirir. Burada təşkilədici formalarının geniş seçim imkanı mümkün olur ki, həmin formalar sayəsində təklif edilən xidmətlərin yüksək əlçatanlığını öz fəaliyyətinin təsərrüfat müstəqilliyini uzlaşdırmaq imkanı meydana gəlir. Bu kimi təşkilatların fəaliyyətinin yüksək sosial əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq, dövlət tərəfindən onlara böyük dəstəyin verilməsi çox vacibdir.

Ali nailiyyətlər idmanı adətən insanın potensial imkanlarının üzə çıxarılmasını, yüksək idman nəticələrinin əldə edilməsini, rekordların müəyyənəşdirilməsini, idman-tamaşa tədbirlərinin təşkilədiciliyini təmin edən bir idman sferası kimi dəyərləndirilir.

Olimpiya idmanında əldə olunan uğurlar, bir tərəfdən, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına ayrılan maliyyə resurslarından, digər tərəfdən isə onların istifadə effektivliyindən asılıdır.

Ölkənin idman nailiyyətlərinin sabahkı səviyyəsi uşaq-yeniyyətə və gənclər idmanının bugünkü inkişafı səviyyəsi ilə müəyyən ediləcəkdir ki, bu da, öz növbəsində, gənc və perspektivli idmançıların seçilməsində tətbiq edilən nizamlanmış sistemin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Əldə olunmuş olimpiya medallarının sayı bədən tərbiyəsi və idman sisteminin təşkilədiciyi və inkişafı keyfiyyətinin göstəricisidir. Ölkədə olimpiya hərəkəti Milli olimpiya komitəsinin fəaliyyəti və idman növləri üzrə federasiyaların, assosiasiyaların və idman ittifaqlarının bilavasitə iştirakı ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəyin verilməsi nöqtəyi-nəzərindən də obyektiv zərurət vardır.

Dünyada get-gedə belə bir fikir daha kök salmışdır ki, yüksək nailiyyətlər idmanının həvəskar və peşəkar idmana ayırd edilməsi kifayət qədər şərti xarakter daşımaqla yanaşı həm də, ilk növbədə, idmanda kommuniyalaşma proseslərinin güclənməsi, artması ilə bağlıdır.

XX yüzilliyin sonlarında Beynəlxalq olimpiya komitəsi belə bir müddəanı qanuniləşdirmişdir ki, olimpiya oyunlarında iştirak üçün bütün idman növləri üzrə peşəkar idmançılar buraxılır (istisna hal kimi yalnız boks göstərilmişdir).

Peşəkar idmanın özü idman-tamaşa tədbirinin iqtisadi effektivliyini və yüksək informasiya-əyləncəli əhəmiyyətini və dəyərini nəzərdə tutan

kommersiya-idman fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Peşəkar fəaliyyət sferası kimi isə peşəkar idman növləri, hər şeydən əvvəl, mükəmməl işlənib hazırlanmış qanunverici-hüquqi bazanın, o cümlədən də kontrakt sistemi və peşəkar fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, müəyyən kateqoriyalı mütəxəssislərin (məşqçilərin, tibbi personalın, menecerlərin, hüquqşünasların və s.) təminatı mexanizminə dair qanunvericilik bazasının mövcudluğunu tələb edir.

Peşəkar idman səviyyəsində iqtisadi fəaliyyət subyektləri qismində aşağıdakılar çıxış edir: peşəkar liqalar, ittifaqlar, assosiasiyalar, onların rəhbərləri (prezidentləri, idarə etmə şurası sədrələri və s.) timsalında; idman növləri üzrə komandalar, onların sahibləri və rəhbərləri (klubların prezidentləri, baş menecerləri və məşqçiləri) timsalında, fərdi idman növlərində isə idmançıların özləri, menecerlər və onların agentləri; peşəkar idmançıların məşq etdikləri və oyun görüşlərini keçirdikləri stadionların, idman saraylarının və digər idman qurğularının sahibləri.

Bədən tərbiyəsi və idman sisteminin təqdim edilmiş istiqamətləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə və sıx şəkildə fəaliyyət göstərir. Məsələn, bədən tərbiyəsi və idman hərəkətinin kütləvililiyi perspektivli və istedadlı idmançıların seçimi üçün münasib şərait yaradır. Öz növbəsində, yüksək idman ustalığına malik atletlər əhaliyə idman-tamaşa xidmətlərini göstərməklə əhalinin asudə vaxtının keçirilməsinə olan tələbatlarını ödəyir, habelə kütləvi bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafını stimullaşdırır.

Bədən tərbiyəsi və idman sferasında yeni iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması məsələsinin həlli onun sahədaxili differensiasiyası ilə, peşəkar idmanı, yüksək nailiyyətlərin həvəskar idmanını, eləcə də kütləvi bədən tərbiyəsinə və rekreasiyanı ehtiva edən müstəqil altsahələrin seçilməsi ilə əsalandırılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həyata keçirilən sosial-iqtisadi funksiyalar əsasında bədən tərbiyəsi və idmanın sahə strukturunun ayırd edilməsi həmçinin formalaşan bazar münasibətlərinin qeyri-təkmil olmasının, resursların bütün növlərinin qıtlığının, eləcə də bu və ya digər sahə halqalarının inkişafında ənənələrin nəzərə alınması ilə makrosəviyyədə inkişafın konseptual əsası kimi xidmət edir.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sferasının inkişafına dövlət dəstəyinin verilməsi böyük siyasi və sosial əhəmiyyətə malikdir. İdman hərəkətinin intensiv surətdə inkişafı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlıqlarının möhkəmləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Milli komandalarımızın idman qələbələri ölkəmizin nüfuzunu artırır, vətənpərvərlik hissələrinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Artan idman sənayesi milli iqtisadiyyatımızın son dərəcə mühüm hissəsinə çevrilir.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin inkişafında dövlətin birbaşa iştirakı müxtəlif formalarda özünü büruzə verir: müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsində, idman proqramlarının həyata keçirilməsini əlaqələndirən dövlət orqanlarının yaradılmasında, dövlət tərəfindən idmana maddi dəstəyin göstərilməsində, idman sferasında sahibkarlıq fəaliyyətinin vergitutumunda

güzəştlərin tətbiq edilməsində, idman komandalarının və ayrı-ayrı idmançıların beynəlxalq səviyyədə iştirakının lobbiləşdirilməsi və patronajında, uşaq və əlillər idmanının dəstəklənməsində və s.

Güzəştlə vergitutumu mexanizmi həm bütövlükdə sahənin, həmçinin hər bir bədən tərbiyəsi institutunun ayrı-ayrılıqda maliyyə-iqtisadi mexanizminin fəaliyyət göstərməsinə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən dolayı təsir metodu kimi dəyərləndirilir.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin dəstəyi bədən tərbiyəsi və idman sferasının fərqli mənbələrdən maliyyələşdirilməsi imkanını qətiyyənlə istisna etmir. Güzəştlə vergitutumu siyasəti şəkildə dövlət-ictimai dəstəyin təmin edilməsi qarışıq ictimai rifahları istehsal edən bədən tərbiyəsi və idman profilli təşkilatlara münasibətdə, həmin təşkilatlara qeyri-kommersiya statusunun verilməsi vasitəsilə həyata keçirilir ki, sözügedən bu status onların (bu təşkilatların) mənfəətinin maksimallaşdırılmasına yönəlik fəaliyyəti istisna edir. Qeyri-kommersiya təşkilatının statusu onun təsisçilərini, mülkiyyətçilərini, menecerlərini və digər işçilərini əldə olunmuş mənfəət üzərində bu və ya digər şəkildə sərəncam vermək hüququndan məhrum edir.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sferasının formalaşdırılması prosesini və inkişafını ümumdövlət qanunvericiliyinə müvafiq şəkildə qaydalara tabe etdirən sənədlərdə təsbit olunmuş dövlətlə hüquqi münasibətlərin müvafiq sisteminin olmadığı şəraitdə təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Qeyd etdiyimiz həmin sənədlərdə bədən tərbiyəsi və idman hərəkətinin inkişafı istiqamətləri, dövlətin rolu, eləcə də sözügedən prosesdə dövlət və ictimai təşkilatların nisbəti, habelə bu sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin forma və metodları müəyyən edilir.

İdman hərəkətinin inkişafının maliyyə təminatının qanunverici bazası dövlət və yerli büdcələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin, eləcə də idmanın büdcədən kənar təminatının nəzərə alınması şərtiylə formalaşır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, idmanın büdcədən kənar təminatına bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi, habelə yüksək beynəlxalq səviyyəli idmançıların hazırlanmasında sırf özünə məxsus idman obyektlərindən istifadə edən müəssisələr, idman obyektləri və tədris təsisatları üçün güzəştli vergitutumu sistemi daxildir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bədən tərbiyəsi və idmanın əlçatanlığı baxımından hüquqi və sosial-iqtisadi zəmanətlərə təminat verilmişdir.

Bədən tərbiyəsi və idmanın dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə yönəlmiş tədbirlər idman sferasında sosiallaşmanın müsbət effektinin gücləndirilməsinə, sivil həyat tərzi kimi müasir anlayışın tərkib hissələrindən birinə bədən tərbiyəsi və idman fəaliyyətinin inteqrasiya olunmasına gətirib çıxarır. Bu zaman, bədən tərbiyəsi və idman sferasında əhalinin asudə vaxtlarının təşkilədiciyi üzrə xidmətlərin göstərilməsini bazarın sosialyönümlü seqmentinə aid edilməsi əhaliyə sözügedən bu xidmətlərin təqdim edilməsi zamanı sosial əhəmiyyətliliyini və hamı üçün əlçatanlığını qoruyub saxlamağa imkan verəcəkdir.

FƏSİL 16. TURİZM VƏ MEHMANXANA TƏSƏRRÜFATI

16.1. Turizm xidmətlərinin mahiyyəti

Turizm – çağdaş dövrümüzün unikal sosial-iqtisadi hadisəsidir. Onu tam əminliklə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf edən dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının əsası adlandırmaq bilərik. Turizm —dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli sahələrindən biridir. İldən ilə turizm həm bizim dövlətimizin, həm də biznesin get-gedə daha çox diqqətlərini cəlb edir. Turizm müasir insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir, eləcə də onun mənəvi və intellektual tələbatlarının ödənilməsi, fiziki qüvvələrin bərpası və inkişafı, həyat fəaliyyətinin yüksək səviyyəsinin qorunub saxlanılması və dəstəklənməsi ilə bağlıdır.

Əlavə iş yerlərinin yaradılmasını, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsini və ölkə əhalisinin rifah halının artırılmasını təmin etməklə, turizm sosial problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Hal-hazırda turizm iqtisadiyyatın artımına təsir göstərən ən vacib, əhəmiyyətli istiqamətlərdən biridir, həmçinin onun təsiri iqtisadi fəaliyyətin bir neçə qabaqcıl sferalarının inkişafı prosesinə də aiddir ki, onların sırasında turizm şirkətlərinin xidmətlərini, kollektiv yerləşmə vasitələrini, nəqliyyatı, rabitəni, ticarəti, suvenir və digər məhsulun istehsalını, qidalanmanı, kənd təsərrüfatını, tikintini və bu kimi digər istiqamətləri göstərə bilərik, nəticədə turizm Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoru qismində xidmət edir. [75].

Sırr deyil ki, Azərbaycan yüksək turizm-rekreasiya potensialına malikdir. Onun ərazisində unikal təbii və rekreasiya resursları, milli və dünya mədəni və tarixi irs obyektləri cəmləşir, bundan əlavə, dünya əhəmiyyətli mühüm iqtisadi, mədəni, ictimai və idman tədbirləri keçirilir.

Ümumdünya turizm təşkilatının (ÜTT) məlumatına uyğun olaraq, XXI əsrdə turizm sənayesinin dayanıqlı artımı davam edəcəkdir. 2020-ci ildə beynəlxalq turizm ziyarətlərinin sayı təqribən 1,6 trilyon vahid təşkil etmişdir.

İstənilən hər hansı başqa xidmətin olduğu kimi, turizm xidmətinin də vacib xüsusiyyətləri sırasında onun hiss edilməzliyi, onun saxlanılmasının, sonradan satılması üçün toplanılmasının qeyri-mümkün olması, eləcə də turizm xidmətinin eyni zamanda həm istehsalının, həm də istehlakının baş verməsi göstəriləlidir. Turizm xidməti — əşya deyil, prosesdir, və həmin bu proses müəyyən zaman kəsiyində davam edir, onun bir anda istehlak edilməsi mümkün deyil. Turizm xidmətinin göstərilməsi tədricən, müəyyən müddət ərzində baş verir, və sözügedən bu xidmət tam şəkildə və sona qədər istehlak edilməyincə, onun keyfiyyətini tam şəkildə qiymətləndirmək mümkün olmayacaqdır. Deyə bilərik ki, turizm – bu, realizə edilmiş turizm xidmətləridir.

Yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlər həm istehlakçının, həm də istehsalçının risk dərəcəsini artırır. Turizm xidmətlərinin planlaşdırılması və istehsalı zamanı tələbatda baş verən həm mövsümi enişləri, həm də məzuniyyət dövründə tələbin pik nöqtəsinə qədər yüksəlməsini nəzərə almaq lazımdır.

Mövsümlərarası dövrdə isə tələb və təklifin razılaşdırılması ilə bağlı xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Turizm xidmətinin keyfiyyəti onun təbiəti, eləcə də istehsalı və istehlakına təsir göstərən faktlarla müəyyən olunur. Bir çox digər xidmətlərdən məhz turizm xidmətinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun yüksək kompleksli olması, yəni bir sıra xidmətlər dəstindən ibarət olması özünü büruzə verir. Bununla əlaqədar olaraq, ümumilikdə xidmətin keyfiyyətinə hər hansı elementin (hətta əsas olmayan elementin) aşağı keyfiyyəti mənfi təsiri göstərə bilər. Tur haqqında yaranan təəssürlərə, misal üçün, mehmanxanada pis qidalanma yaxud kobud rəftar mənfi təsir göstərə bilər.

Bu isə o deməkdir ki, turizm xidmətinin yüksək keyfiyyəti ilə seçilməsi, eləcə də müsbət effektə malik olması üçün onun bütün tərkib hissələrini lazımi səviyyədə qoruyub saxlamaq lazımdır. Haqqında danışdığımız bu xidmət istehlak edildikdən sonra turistdə müsbət təəssürlər yaranacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, xidmət personalı və turist arasında şəxsi təmaslar dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, ümumilikdə turizm xidmətinin lazımi keyfiyyətinin təmin edilməsində sabitlik bir o qədər də aşağı olacaqdır. Digər tərəfdən, turizm fəaliyyətinin keyfiyyəti onun maddi-texniki tərkib hissəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Turizm xidməti daxilində yer alan elementlərdə maddi-texniki amillərin həcmi nə qədər çox olursa, onların standartlaşdırılması üçün imkanların genişliyi də bir o qədər böyük olacaqdır. Məsələn, beşulduzlu mehmanxana, təyyarədə biznes və ekonom sinfə aid salonlar.

Sosial-iqtisadi hadisə kimi turizmi öyrənərkən onun iki tərəfinin qeyd etməyimiz lazımdır. Birinci tərəf – turizm sənayesinin inkişafıdır, çünki məhz onun sayəsində turizm xidmətinin və turizm məhsulunun yaradılması baş verir. İkinci tərəf – həmin turizm xidmətinin istehlak edən, və, onu əldə edərək, həmin xidmət barədə təəssürlərini formalaşdıraraq onun qiymətləndirilməsini aparmaq imkanı əldə edən, öz tələbatlarına və imkanlarına malik insan. İnsanların motivasiyasını təhlil edərək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, kütləvi turizmin inkişaf etməsi üçün əsasən üç şərt nəzərə alınmalıdır.

Birincisi, ictimai əmək məhsuldarlığının və rifah halının artdığı bir şəraitdə istehlak səviyyəsinin yüksəlməsi müşahidə olunur ki, bu da turizm xidmətinə tələbatın meydana gəlməsi şəraitini yaratmış olur. Bu amil əhalinin müəyyən təbəqələrində tələbin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bunun müqabilində isə turizm firmaları irəli sürdükləri təkliflə cavab verir.

Özünün təbiətinə görə, turizm xidmətinə olan tələbat, hər şeydən əvvəl, insanın, onun fiziki və mənəvi qüvvələrinin təkrar istehsalı prosesində tələbat kateqoriyası qismində çıxış edir. Turizm xidməti millətin təkrar istehsalı elementlərindən biri kimi özünü büruzə verir. Tələbatın artmasının səbəblərindən biri kimi əhali sayının artması və insanların rifah halının yüksəlməsi göstərilə bilər ki, bu da həm fərdi, həm də ictimai ehtiyacların dəyişməsi anlamına gəlir. Turizm xidmətlərinə ənənəvi, artıq formalaşmış ictimai tələbatların ödənilməsindən sonra

onların həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından artması, yeni tələbat dəyərləri ilə müşayiət olunan yeni turizm xidmətlərinin meydana gəlməsi istiqamətində ilkin şərtlərin əmələ gəlməsi baş verir, bunlar haqqında məlumatın istehlakçıya qədər çatdırılmasını təmin etmək lazımdır.

Turizm xidmətinin özünəməxsus həyat tsikli vardır. Turizm xidmətinə yeni tələbatın yaranması → yeni turizm xidmətinin əmələ gəlməsi → yeni turizm xidməti → formalaşmış məlum turizm xidməti → yeni turizm xidmətinə olan tələbatın meydana gəlməsi → yeni turizm xidməti → həmin turizm xidmətinin yeni istehlak xassələri barədə cəmiyyət üzvlərinə müvafiq informasiyanı çatdırmalı olan reklam → və s.

Hər bir konkret dövrə ərzində istehsal inkişaf etməkdə olan tələbatlara müvafiq olmalıdır. Formalaşmış yeni turizm tələbatları anımdaca hamı üçün əlçatan, hamıya məlum olan, hamı tərəfindən qəbul olunan və adi turizm xidmətlərinə çevrilir. Onların əmələ gəlməsi və təsdiq olunması tədricən baş verir. Yeni turizm xidmətlərinin inkişafı ənənəvi şəkildə formalaşmış turizm xidmətlərinin istehsalı ilə parallel şəkildə baş verir. Onların adi, cəmiyyətin normal, orta və adət olunmuş həyat tərzinə, quruluşuna daxil ola biləcək turizm xidmətlərinə çevrilməsi üçün müəyyən vaxt tələb olunur.

Hər bir turizm xidmətinin sırf onun özünə məxsus “həyat müddəti” vardır. Bu müddət yeni turizm xidmətinin yaradılmasından, bu xidmətin ictimai tələbatlara cavab verən növbəti yeni turizm xidməti ilə əvəz edilənədək artıq formalaşmış turizm xidmətinə sonrakı keçidindən asılıdır və təsvir etdiyimiz bu proseslərə sərf olunan zaman müddəti kimi müəyyən olunur.

İkincisi, insan tərəfindən turizm xidmətinin istehlakının motivasiyası üçün həmin insanın sərbəst, asudə vaxtının olması lazımdır. İnsanın asudə vaxtı çağdaş cəmiyyətimizin həyatının son dərəcə mühüm tərkib hissəsi, yaşadığımız dövrün böyük, müqayisəyə gəlməz “hədiyyəsidir”. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında iş və qeyri-ış vaxtı arasında nisbət sonuncunun xeyrinə dəyişir.

Asudə vaxtı dedikdə istehsalatdakı əməkdən sonra qalan və işçiyə məxsus tam vaxt deyil, onun fiziki və zehni bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, eləcə də xüsusi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə sərf olunan zaman müddəti nəzərdə tutulur.

İnsanlar öz asudə vaxtlarından bildikləri tərzdə və öz imkanları və bacarıqları, istək və arzularına uyğun şəkildə istifadə edə bilər. Bu, ictimai istehsalatda əmək fəaliyyətindən və digər zəruri məşğuliyyətlərdən (ev təsərrüfatında əməkdən, qidalanmadan, yatmaqdan və s.) azad olan vaxtdır. Bu zaman işçilər tərəfindən ictimai, zehni, fiziki, sosial, estetik fəaliyyət həyata keçirilir, istirahətin müxtəlif növlərinə (səyahətlərə, turizmə) və əyləncələrə vaxt ayrılır.

Asudə vaxtı iki hissəyə bölünür: istirahət üçün nəzərdə tutulmuş vaxt və kreativ fəaliyyətin həyata keçirilməsinə sərf olunan zaman. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əmək məhsuldarlığının artması baş verir. Bərpa edilməli olan insan potensialı get-gedə daha intensiv şəkildə sərf olunur. Asudə vaxtında

insan sərf etdiyi fiziki və psixi güclərini, emosiyaları və s. bərpa edir. Bura təhsilə, öz biliyini artırmasına istifadə olunmuş vaxt daxil deyil.

Kreativ fəaliyyət dövründə insanın fiziki və intellektual bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi prosesi baş verir, yəni insan potensialının geniş təkrar istehsalı həyata keçirilir. Asudə vaxtı olmadığı təqdirdə insan böyük çətinliklər bahasına sərf etdiyi potensialını bərpa edə bilir, onun geniş təkrar istehsalı isə ümumiyyətlə mürəkkəb bir problemə çevrilir.

Asudə vaxtında istehlak edilən xidmətlərdən biri turizm xidmətidir. Turizm zamanı insan həm sərf olunmuş fiziki, psixoemosional və digər güclərini bərpa etmək imkanı verən asudə vaxtını istifadə edir, həm də, misal üçün, muzeylərə, konsertlərə gedə biləcəyi, qədim yerləri ziyarət edə biləcəyi vaxtından da yararlanır, yəni, bir sözlə, əlavə biliklərə, emosiyalara zənginləşməyə, mənən böyüməyə imkan tapır. İstənilən halda, əgər insan yüksək keyfiyyətli turizm xidmətini əldə edə bilirsə, onda həmin xidmətlə bağlı bu insanın müsbət təəssüratları yaranır.

Asudə vaxt cəmiyyətin zənginliyinin müəyyən bir növü kimi dəyərləndirilir, təsadüfi deyil ki, insanın asudə vaxtı onun tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Onun optimal dolumu – dövlət və sosial qarşısında dayanan olduqca məsuliyyətli və son dərəcə mühüm vəzifədir. Sözügedən bu resursu iki səviyyədə nəzərdən keçirə bilərik: şəxsiyyət səviyyəsində və cəmiyyət səviyyəsində. Cəmiyyətin asudə vaxtı bütün cəmiyyət, onun üzvləri tərəfindən yaradılan ictimai sərvətdir. Asudə vaxtı şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsi və işləyən insanın hərtərəfli inkişafı ilə bağlı formalaşan iqtisadi münasibət kimi təqdim edə bilərik.

Təcrübə göstərdiyi kimi, insanların gəlirlərində artım təmayülləri özünü bürüzə verdikcə, orta sinif formalaşdıqca asudə vaxtda turizm xidmətlərinin istehlakında artımlar müşahidə olunur. Yəni, asudə vaxt insan potensialının təkrar istehsalı vaxtına çevrilir.

Turizm xidmətinin istehlakı üçün insanın motivasiyasının üçüncü amili qismində əhalinin maddi, maliyyə imkanları çıxış edir.

Azərbaycanda müasir şəraitdə əhali tərəfindən öz asudə vaxtının turizm xidmətlərinin bəzi növlərinə necə sərf edildiyinə nəzər salmaq.

Sovet İttifaqı dağılandan sonra sərhədlər daha şəffaf olmuşdur. Orta təminatlı və yüksək təminatlı əhali təbəqələri üçün xarici ölkələrə yollanmaq daha əlçatan idi. Bu, çıxış turizminə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

Həmin imkandan, əsas etibarilə, daha yüksək gəlirlər əldə edən əhali təbəqələri, habelə əhalinin orta təminatlı nümayəndələrinin bir hissəsi istifadə edir ki, onların sayının daha da artacağı şübhə doğurmur.

Əhalinin həyat səviyyəsinin sonrakı artımı onun əksər hissəsinə insan potensialının təkrar istehsalı üçün sərəncamlarında olan asudə vaxtını istifadə etməyə imkan yaradır.

Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş turizm sferasında anlayış aparatının əsas müddəalarına nəzər salmaq.

Turistləri digər səyahətçilərdən, hər şeydən əvvəl də adi sərnişin və miqrantlardan fərqləndirən dörd açar əlaməti qeyd edək.

Birinci meyar iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən turizmin bir yaxud bir neçə hədəf seçimi prosesini ifadə edir. Turizm səfərinin başlıca məqsədi ziyarət olunan yerə məxsus mənbədən ödənilən fəaliyyət olmamalıdır. Bu, miqrasiya niyyətləri yaxud daimi iş yerinin əldə olunması məqsədilə səfərləri və səyahətləri istisna etməyə imkan verir.

İkinci meyar qismində turizm məqsədli səfərin zaman baxımından məhdud olmasıdır. Ziyarət edilən yerdə insanın qalma müddəti 24 saatdan ardıcıl olaraq 12 aya qədər davam etməlidir ki, bundan sonra səyahət edən şəxs olduğu ərazinin sakininə çevrilir.

Turizmlə məşğul olan ziyarətçilərin zaman əlaməti nöqtəyi-nəzərindən iki kateqoriyaya bölünməsi qəbul olunub: turistlər (gəcələyən ziyarətçilər) və birgünlük ziyarətçiləri (ekskursantlar).

Turizmin üçüncü meyarı qismində adi mühitin xarakteristikası çıxış edir. Turizm səfəri dedikdə adi mühitin hüdudlarından kənara çıxış nəzərdə tutulur ki, onun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə obyektin ziyarət olunması tezliyi və onun uzaqlığı dəyərləndirilir. Adi mühitə yaşayış məntəqələri və ya inzibati ərazilər aid olunur ki, burada həmin şəxsin yaşayış yeri vardır yaxud onun tərəfindən həmin ərazilərə müntəzəm və təkrarlanan səfərlər həyata keçirilir.

Turizmi səyahətlərin başqa növlərindən fərqləndirməyə imkan verən dördüncü meyar turizm infrastrukturuna daxil olan obyektlərə xüsusi tələbatın sərgilənməsidir ki, həmin obyektlər zamanın məhdud dövrü üçün kollektiv və fərdi yerləşdirmə vasitələri şəklində təqdim olunur.

Anlayış aparatına yerli rəsmi sənədləşmədə və statistikasında qəbul edilmiş aşağıdakı məfhumlar və təriflər daxildir.

Turizm xidməti – bu, kompleksli xidmətdir, onun çərçivəsində gələcək turistə onun tələbatlarına uyğun olaraq və həmin tələbatların tam şəkildə ödənilməsi məqsədilə, habelə son nəticədə insan potensialının təkrar istehsalının yaxud geniş təkrar istehsalının reallaşdırılması üçün seçim edilməsi məqsədilə təklif olunur.

Turizm məhsulu – bu, turoperator yaxud turizm agentliyi tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq rəsmiləşdirilmiş turizm xidmətidir: yollayışların rəsmi qaydada tərtib edilməsi, vauçer, sığorta; aparılan ödənişlərin maliyyə-iqtisadi təsdiqinin alınması; zərurət yarandığı təqdirdə digər müvafiq sənədlərin də mövcudluğu.

Turizm ziyarətinin məqsədlərinə uyğun olaraq turizm xidmətləri aşağıdakı kateqoriyalar üzrə təsnif edilir:

1) asudə vaxt, rekreasiya və istirahət; 2) müalicə; 3) tanışların və qohumların ziyarət edilməsi; 4) işgüzar və peşə fəaliyyəti ilə bağlı turizm səfərləri; 5) dini və başqa məqsədlərlə həyata keçirilən səfərlər.

Ölkəmizdə ən müxtəlif turizm-rekreasiya resurslarının mövcudluğu turizmin, praktiki cəhətdən, bütün növlərini, o cümlədən rekreasiya, çimərlik,

mədəni-ıdrak, işgüzar, fəal, dini, sağlamlıq və ekoloji turizmi, eləcə də dəniz kruizləri, kənd turizmi və bu kimi digər turizm növlərini inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Turun formalaşdırılması turizm müəssisələrinin və turizm sferasında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış vasitəçi strukturlarının (turizm agentliklərinin və turizm operatorlarının) turizm xidmətlərinin çeşid dəstəsinin komplektləşdirilməsi istiqamətində ortaya qoyulan birgə səylərinin nəticəsindən ibarətdir. Hüquqi qaydalara tam riayət edilməklə rəsmiləşdirilmiş turizm paketinin fəal şəkildə yaradılması məsələsi turizm məhsulunun istehsalı prosesi qismində çıxış edir.

Turizm məhsulu sabit müqavilə əsasında formalaşdırılır və turizmin xüsusi texnologiyasından ibarətdir. Eyni zamanda o, turizm fəaliyyəti nəticəsinin ilkin əmtəə forması qismində çıxış edir və qiyməti vardır.

Natura ifadəsində turizm məhsulu qeyri-maddi xidmətlər kompleksindən ibarətdir, yəni burada söhbət daşınma, yerləşdirmə, qidalanma üzrə xidmətlərdən, eləcə də hid-tərcüməçilərin xidmətlərindən və turizm tələbatlarını ödəmək iqtidarında olan bütün digər xidmətlərdən gedir.

Turizm sferasında turizm müəssisələrinin sayı və orada mövcud olan yerlərin miqdarı, turistlərin demoqrafik xarakteristikaları daxil olmaqla turistlərin sayı, turizm səfərlərinin miqdarı, turizm müəssisələrində çalışanların (məşğul olanların) sayı, turizm sektorunda istifadə edilən əsas fondların və istehsal güclərinin həcmi, onların yükü və bu kimi digər parametrlər kimi natural göstəricilərdən geniş surətdə istifadə olunur.

16.2. Müasir kütləvi turizmin inkişafı modelləri

Turizmin kütləvi inkişafı istiqamətində toplanmış yerli və dünya təcrübəsinin təhlilini apararkən, turizmin üç modelini qeyd edə bilərik:

- bazar vasitəsilə tənzimlənən model;
- planlı-bölüşdürücü model;
- keçid dövrü modeli (məsələn, müasir Azərbaycanı).

Modelin hər biri həm idarəetmə sahəsində, həm də maliyyələşmədə sırf özünə məxsus spesifikasiyasına malikdir. Ölkələrin bir qismində dövlətin turizm sferasının idarəçiliyində və onun həm ümumilikdə iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi, həm də ayrı-ayrı təşkilatlar, tədbirlər kimi maliyyələşdirilməsində iştirakını müşahidə edə bilərik, ölkələrin digər qismində isə dövlətin iştirakı ya qismən baş verir, yaxud da ümumiyyətlə müşahidə olunmur. Ölkələrin böyük əksəriyyətində isə sırf dövlət idarəetməsi obyekt qismində sosial turizm çıxış edir. [81].

Turizmin bazar qanunları əsasında tənzimlənən modeli bazarın inkişaf etdiyi iqtisadiyyata malik, habelə orta sinfin formalaşdığı (cəmiyyətin dominantlıq təşkil edən təbəqələri kimi) ölkələr üçün səciyyəvidir. Həmin ölkələrdə turizm məhsulu, əsasən, pullu xidmətdir.

Belə modeldə turizmin inkişafı tələb və təklif əsasında həyata keçirilir.

Bunun hesabına turizm məhsulunun qiymətinin formalaşdırılması baş verir. Əsas fiqur turizm məhsulunun seçilməsində sərbəstliyi olan turizm xidmətinin istehlakçısıdır. Bu zaman istehlakçının tələbatları qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər bu və ya digər dərəcədə dövlətin təyin etdiyi qaydalar çərçivəsində turizm xidmətlərinin satışı ilə məşğul ola biləcək təşkilatların yaradılması nöqtəyi-nəzərindən tam müstəqilliyə və sərbəstliyə malikdir. Turizmin birinci modelində mənfi cəhət proqnozlaşdırılması çətin olan bazar çöküşləri ilə bağlıdır.

SSRİ-də və bir sıra sosialist ölkələrində planlı-bölüşdürücü turizm modeli mövcud olmuşdur. Həmin modeldə sosial funksiyalar daha yüksək dərəcədə təmsil olunmuşdu. Burada həmkarlar ittifaqları, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən turist yollayışlarının alınması üçün daha böyük dotasiyalar ayrılırdı, bu da həmin yollayışları həyat səviyyəsi çox da yüksək olmayan xeyli sayda vətəndaşlar üçün əlçatan edirdi.

Haqqında danışdığımız bu modeldə turizmin təməl prinsipləri baza turizm xidmətlərinin hamı üçün bərabər şəkildə əlçatanlığı üzərində qurulurdu. Həmin model idarəetmədə sərt mərkəzləşdirmə ilə xarakterizə olunurdu. Turizmin inkişafı mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi, lakin formal olaraq turizmin rəhbərliyi ictimai-siyasi strukturların öhdəsinə düşürdü. Turizmin inkişafı planlı xarakter daşıyırdı və əhalinin müxtəlif sosial, yaş, peşə qruplarını, eləcə də əmək və təhsil kollektivlərini, habelə ayrı-ayrı vətəndaşları əhatə edirdi.

Planlı-bölüşdürücü modelin əsas üstünlüklərindən biri cəmiyyətin bütün üzvləri üçün turizm məhsulunun eyni bərabərdə əlçatanlığının gerçək reallıqda təmin edilməsindən ibarətdir. Lakin dövlət paternalizmin mövcudluğu və bir çox hallarda süni bərabərləşdirici tendensiyaların üstünlük təşkil etməsi həmin modelin əhəmiyyətli çatışmazlıqlarından biridir. Əhalinin ala biləcəyi dotasiyaların mənbəyi daha çox istehlakın ictimai fondlarından qaynaqlanırdı və insanın əldə etdiyi gəlirlərin miqyasından asılı deyildi.

Keçid dövrü modeli Azərbaycan Respublikasının keçid dövrü iqtisadiyyatının turizmi üçün səciyyəvidir, çünki burada sosial-iqtisadi sisteminin özünün tam şəkildə formalaşdığı və dayanıqlı olması müşahidə olunmurdu. O, keçid vəziyyətində idi və yeni həllərin, ideyaların axtarışı baş verirdi.

Burada, kiçik istisnaları nəzərə almasaq, turizm ödənişli xidmətdir. Ancaq əsas etibarilə büdcədən kənar fondlardan, daha çox ictimai təşkilatlardan, sponsorluq xeyriyyəçi yatırımlardan və qismən də olsa bəzi müəssisələr tərəfindən maliyyələşən sosial turizmin bərpası tendensiyalarını da görmək mümkün idi.

Keçid dövrünün xüsusiyyətləri əvvəllər mövcud olmuş turizm sisteminin dağılmasından, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən kiçik müstəqil firmalarının əmələ gəlməsindən, əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin differensialaşmasından, eləcə də sosial turizmin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsində lazımı vəsaitlərin çatışmazlığından ibarətdir. Bütün bunlar turizmin müasir Azərbaycan modelinin formalaşdırılması yolunda çətinliklər yaratmaqda davam edir.

16.3. Sosial turizmin inkişafı

Sirr deyil ki, turizm xidmətlər sferasının bir sahəsidir, onun bu nöqtəyi-nəzərdən özünəməxsusluğu bundan ibarətdir ki, turizm müxtəlif xarakterə malik – mədəni-ıdrak, rekreasiya-sağlamlaşdırıcı, ekoloji, istehlak (misal üçün, qidalanma) və bu kimi digər xidmətlər dəstindən ibarətdir. Digər tərəfdən isə, burada xidmətin özündə maddi başlanğıcın payı kifayət qədər yüksəkdir (nəqliyyat vasitələri, mehmanxana təsərrüfatı və s.).

Turizm xidməti – kompleksli xidmətdir. Eyni zamanda o, maddi və servis fəaliyyətlərinin sanki kəsişməsində yerləşir. Onun keyfiyyəti həm servis xarakteristikaları ilə (göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti, mehriban və dostsevər atmosferi, qonaqpərvərliyi, nəzakətliyi və s.), həm də maddi tərkib hissəsi – təbiət mühitindən başlayaraq istirahət üçün elementar rahatlıqlarına qədər infrastrukturun keyfiyyəti ilə müəyyən olunur.

Turizmin Azərbaycan modelinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı birinci və ikinci modellərin hər ikisinin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini nəzərə almaq lazımdır. Onların təhlilini aparsaq belə bir qənaətə gəlmiş olarıq ki, turizm biznesi özünün təbiətinə görə ikili xarakterə malikdir. Bir tərəfdən, o, maksimum gəlirin əldə olunmasına, güclü rəqabət mübarizəsi şəraitində müəssisə və təşkilatların zərərsiz fəaliyyət göstərməsinə, digər tərəfdən isə - kütləvi istehlakçıya, turizm xidmətlərinin azad bazarına səmtləşir. Bazarda vahid oyun qaydalarına riayət edildikdə, - buna da dövlət təminat verməlidir, - turizm xidmətinin istehlakçısının rolu, onun ödəmə qabiliyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Bazar aşağı gəlirli əhali təbəqələrinə turizm xidmətlərinin əlçatanlığını təmin edə bilməz, bu isə cəmiyyətdə potensial surətdə əlavə gərginlik mənbəyinin yaranması anlamına gəlir. Bu baxımdan turizmin birinci modeli sosial nöqtəyi-nəzərdən məhduddur. Burada turizm daha çox əhalinin orta və yüksək gəlirli təbəqələrinə səmtləşir.

Azərbaycanda müasir turizm modelinin təkmilləşdirilməsində sosial turizmin inkişafı böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Konstitusiyası buna şərait yaradır, çünki burada insan ali dəyər kimi bəyan olunur. Bunu 15 oktyabr 2019-cu ildə iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş iclasda dövlət başçısı cənab İlham Əliyev də öz nitqində təsdiqləyərək bildirmişdir ki, Azərbaycan sosial məsələlərin prioritet təşkil etdiyi dövlətdir.

Cənab Prezident qeyd etmişdir ki, kəskin sosial məsələlərin öz həllini tapması üçün böyük işlər görülür. Bu istiqamətdə turizmin, o cümlədən də sosial turizmin hərtərəfli köməyi dəyə bilər.

Sosial turizm dedikdə tam şəkildə yaxud qismən büdcə vəsaitləri, dövlət büdcədən kənar fondların vəsaitləri (o cümlədən, dövlət sosial yardım çərçivəsində ayrılan vəsaitlər), eləcə də işə götürənlərin vəsaitləri hesabına həyata keçirilən turizm nəzərdə tutulur. İfadə etdiyimiz bu tərif göstərir ki, sosial turizmin inkişafında dövlət tək cə sərəncamında olan maliyyə resurslarından deyil, həmçinin işə götürənlərin resurslarından da istifadə edilməsini nəzərdə tutur, yəni

burada söhbət dövlət-özəl tərəfdaşlığın reallaşdırılmasından gedir.

Sosial turizm — bu, mürəkkəb iqtisadi vəziyyətdə olan cəmiyyətin müəyyən təbəqələri (uşaqlar, gənclər, təqaüdcülər, əlillər, çoxuşaqlı ailələr və s.) üçün nəzərdə tutulan turizm xidmətlərinin dəstidir. Sosial turizmin başlıca məqsədi hamı üçün, ilk növbədə də əhalinin aztəminatlı təbəqələri üçün turizm istirahətinin əlçatanlığını təmin etməkdir.

12 sentyabr 1996-cı ildə Sosial Turizmin Beynəlxalq Bürosunun Baş assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Monreal deklarasiyasının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq qeyd edilir ki, İnsan haqlarının ümumi deklarasiyasına əsasən bütün insanların asudə vaxtlarına, istirahətə, iş saatlarının məhdudlaşdırılmasına və ödənişli məzuniyyətə hüququ vardır. Sosial turizm belə bir cəmiyyətdə çiçəklənir ki, orada sabit iqtisadi vəziyyət mövcuddur, düşünülmüş sosial siyasət həyata keçirilir, cəmiyyətin başlıca subyekti kimi insana diqqətlə yanaşılır.

Sosial turizmin inkişafı cəmiyyətin bir çox sosial problemləri, iqtisadiyyatla bağlı bir sıra problemləri, eləcə də turizmin əsas problemini – mövsümlilik problemini həl etməyə imkan verir.

Sosial turizm cəmiyyətin müəyyən qruplarını əhatə etməyə şərait yaradır. Bunu nəzərə alaraq, onu şərti olaraq üç sektora bölə bilərik

- ailə turizmi, zəhmətkeşlərin turizmi;
- gənclik turizmi;
- “üçüncü yaş dövrü” turizmi, pensiyaçılar (təqaüdcülər) üçün turizm.

Ailə turizminin, yaxud zəhmətkeşlərin turizminin inkişafı ödənişli məzuniyyəti götürmək imkanının olduğu təqdirdə baş verir. Buna rəğmən, ailələrin kütləvi şəkildə əhatə olunması üçün bunlar kifayət etmir. Həmin məqsədlər üçün dövlət büdcənin xüsusi maddəsinə ayırılmalıdır. Bununla yanaşı, ailə turizminin təşkilədiciyində digər təşkilatlar və institutlar da iştirak etməlidir: həmkarlar ittifaqları, siyasi partiyalar, ayrı-ayrı özəl şirkətlər. Ailə turizmində ayrıca kənd turizmi, yaxud yaşıl adlandırılan turizm qeyd edilməlidir ki, onun əsas xüsusiyyəti turizm kəndi tipli yaşayış evinə yapışıq təsərrüfat yerlərində yaşamaq imkanındır.

Gənclik turizmi adətən məktəb, universitet və gənclərin başqa kateqoriyaları üçün nəzərdə tutulmuş turizmə bölünür.

Turizm fəaliyyətinin güclənməsi adətən dövlətin, inzibati vilayətlərin, bələdiyyələrin, ayrı-ayrı təşkilatların, məktəblərin, kolleclərin, universitetlərin, dini mərkəzlərin, mədəniyyət və idman institutlarının təşəbbüsü ilə baş verir. Yaşları və sosial vəziyyətlərindən asılı olaraq iqtisadi məhdudiyətləri olan gənc insanlar aşağıdakı imkanlara malikdir:

- onlara xüsusi yerləşdirmə vasitələri təqdim edilir — bunlar dövlətə, muxtar ərazilərə, bələdiyyələrə, dini mərkəzlərə və təşkilatlara, ekskursiya və idman assosiasiyalarına məxsus universal rezidensiyalar, gənclik turizm bazaları, məskunlaşma yerləri, müvəqqəti dayanacaqlar, dağlarda yerləşən bazalardır;
- xüsusi ictimai və özəl turizm agentlikləri tərəfindən gənc insanlar üçün səyahətlər və bu kimi digər turizm tədbirləri təşkil edilir;

- onlara mədəni, əyləncəli, oyun və idman tədbirləri təklif olunur: yay mövsümü üçün nəzərdə tutulmuş məskunlaşma yerləri, düşərgələr, idman yarışları, marşrut turizmi, idman yürüşləri, bilikləri və dünyagörüşü artıran səfərlər, kənd turizmi və s.;

- gənc insanlara nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək üçün endirimlər təqdim olunur, təyyarələr və qatarlarda xüsusi kartlar və tariflər tətbiq edilir;

- turizm xidmətləri əldə edildikdə və tədbirlərdə iştirak etdikdə gənclər endirimlərdən və digər üstünlüklərdən yararlanmaq imkanı əldə edirlər ki, bu da dünyanın əksər ölkələrində qəbul olunmuş bir təcrübədir (bura beynəlxalq tələbə kartı, avtoturist kartı, kempinqlərdə yaşamaq üçün beynəlxalq kart və bu kimi imkanlar daxildir).

Sosial turizmin üçüncü sektoru qismində üçüncü yaş dövrü turizmi adı ilə tanınan turizmin daha bir seqmenti çıxış edir. Əvvəlki iki seqmentlərin hər birində olduğu kimi, yaşlı kateqoriyadan olan insanlara turizm xidmətlərinin göstərilməsinin təşkilçiliyi dövlət, ictimai və özəl təşəbbüs əsasında həyata keçirilir ki, burada aşağıdakılar nəzərə alınır: a) insanın yaşı, sağlamlıq durumu; b) alıcılıq qabiliyyəti; c) asudə vaxtının mövcudluğu və s.

Sosial turizmin bu sektorunda xidmətlərin aşağıdakı üç növü qeyd edilməlidir:

- qənaətli qiymətlərlə turizm şəbəkəsində qalmanın təşkil edilməsi;
- dövlət və ictimai dəstəkdən istifadə edən və subsidiyalaşdırılan xüsusi turizm agentlikləri tərəfindən səyahətlərin təşkil edilməsi;
- asudə vaxtlarında bilikləri və dünyagörüşü artırmağa imkan verən səfərlərin və fəaliyyətin: müsabiqələrin, sərgilərin, rəqslərin və s. təşkil edilməsi.

“Üçüncü yaş dövrü” turizmi mövsümlilik problemlərinin həllində yardımçı olur ki, bunlar, hər şeydən əvvəl, nəqliyyat və yerləşdirmə bazasına aiddir, çünki daha yaşlı insanların sərəncamlarında xeyli dərəcədə boş vaxtının olması sayəsində onlar ilin istənilən aylarında səyahətlərə yollana bilər.

Bəs Azərbaycanda sosial turizmin inkişafı perspektivləri necədir? Hal-hazırda Turizm üzrə agentlik daxili sosial turizmin stimullaşdırılması proqramı üzrə işini davam etdirir.

Bu fəaliyyət Azərbaycanda işləyən vətəndaşların və onların ailələrinin, habelə əmək veteranlarının öz asudə vaxtlarında tələbatlara uyğun olaraq turizm səfərlərinə yollanmağa, Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində sanatoriya-kurort müalicəsini həyata keçirməyə yönəlir. Sadaladığımız bu məsələlərin həlli üçün vətəndaşların şəxsi vəsaitlərindən, eləcə də müəssisə və təşkilatların sərbəst vəsaitlərindən yuxarıda sadaladığımız əhali kateqoriyalarının, ilk növbədə, aşağı əmək haqqı alan işçilərin və onların ailə üzvlərinin istirahəti və müalicə almaları üçün səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bu məqsədlər üçün aparıcı banklar tərəfindən emissiya edilən plastik bank kartları şəklində ödəniş sənədləri dövrüyyəyə buraxılır. Həmin ödəniş sənədlərindən istifadə etməklə qalma yerlərinin,

qidalanmanın, ekskursiya və bu kimi digər xidmətlərin haqlarını ödəmək mümkündür. Bu sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün ayrıca bir orqan – çeklərin emitenti yaradılır ki, onların alıcıları (həmkarlar ittifaqları, müəssisələr və s.) tərəfindən verilən sifarişlərə əsasən tələb olunan məbləğə onların emissiyası həyata keçirilir.

Bu proses çərçivəsində əsas rollardan biri müvəkkil banka məxsusdur. Çeklərin alıcıları (həmkarlar ittifaqları və müəssisələr) ilkin olaraq onların dəyərini ödəyir, bundan sonra isə güzəştlərin təqdim edilməsi və onların gəlirlərinin nəzərə alınması ilə bu çekləri öz işçiləri arasında bölüşdürür. Çekləri almış işçi onlara görə müəssisə ilə həmən yaxud bu çeklərin dəyərini hissə-hissə ödəməklə hesablaşır, həmçinin çeklər üzrə xidmət göstərmək hüququna malik xidmət müəssisələrindən birində (sanatoriya, istirahət evi və sair) aldığı xidmətlərə görə ödəniş edə bilər.

Çeklərin emissiyasına xidmət göstərən orqanın maliyyələşməsi mənbəyi – çeklərin satışı zamanı alıcılardan tutulan və həcmi nominal qiymətdən 1%-dən 3%-ə qədər olan komissiyadır. Həmçinin, mühüm resurs kimi çeklərin alıcılarından daxil olmuş vəsaitlərin müvəkkil bankda yerləşdirilməsindən əldə olunan gəlir göstərilə bilər. Bu zaman ən başlıcası – bankın etibarlı olmasıdır.

Belə mexanizm bizdə də tətbiq edilə bilər. Onun reallaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Yəni, proqram çərçivəsində turların ödənilməsinə işə götürənlər tərəfindən yönəldilən vəsaitləri xərclərə aid etmək, eləcə də turistlərin əldə etdikləri məbləğdən tutulmalı olan vergilərdən onları (turistləri) azad etmək.

Turizm modeli bazar iqtisadiyyatı qanunları əsasında tənzimlənən ölkələrdəki turizm sferasına nəzər salaq.

7 iyun 1963-cü ildə Brüssel şəhərində Sosial turizmin beynəlxalq bürosu təsis edilmişdir, onun fəaliyyətinin başlıca məqsədlərindən biri ailə turizminə beynəlxalq xarakterin verilməsi idi. Bunun üçün ailə turizminin inkişafında dövlətin əhəmiyyətli rol oynaması lazımdır. Odur ki, dövlət tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə addımların atılması vacibdir:

- zəhmətkeşlər üçün məzuniyyət bazalarının yaradılması. Məsələn, İspaniyada bu, asudə vaxtın dövlət institutu, habelə muxtar ərazilərin administrasiyaları vasitəsilə həyata keçirilirdi;
- dövlət nəzarət etməlidir ki, məzuniyyət səfərlərini birbaşa yaxud dolaylı yolla formalaşdıran yaxud satışını yerinə yetirən təşkilatlar həmin səfərləri bazar qiymətləri ilə təşkil etsin;
- dövlət ailə turizminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə subsidiyalar ayırmalı və bu kimi digər yardımlar etməlidir.

Bəzi ölkələrdə sosial turizmin anqlosakson sistemi mövcuddur, onun maliyyələşdirilməsi, əsas etibarilə, ümumi vergitutumu hesabına baş verir. Qeyd etdiyimiz bu model turizm xidmətləri kompleksinə bərabər və ümumi əlçatanlıq prinsipinə söykənir. Bu sistemin tətbiq edildiyi zaman dövlət makrosəviyyədə

idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi üçün daha aşağı məsrəflərlə üzləşir. Bundan əlavə, baza turizm xidmətlərinə bərabər əlçatanlıq, istehlakçı tərəfindən onların seçimi istiqamətində ispan sistemi ilə müqayisədə daha böyük sərbəstlik təmin edilir.

Amerikada tətbiq edildiyi sistemə müraciət edildikdə, sosial yardımın göstərilməsi əsasən özəl istehsalçılar tərəfindən yerinə yetirilir. ABŞ-da sosial turizm xidmətlərinin göstərilməsi istehlakçılar tərəfindən aparılan ödənişlərin məbləğindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Əgər ölkə Bismark sığorta sistemindən istifadə edirsə (bu sistem Avstriya, Almaniya, İsveçrə, Lüksemburq, Fransa, Belçika və bu kimi digər ölkələrdə mövcuddur), o zaman dövlət əmək fəaliyyəti zamanı əldə olunmuş həyat səviyyəsinin qorunub saxlanması kimi başlıca hədəfin təmin edilməsinə hədəflənir. Belə olan halda sosial turizmin maliyyələşməsi, əsas etibarilə, əmək haqqından müvafiq tutulmalar, eləcə də başqa ictimai fondlar hesabına baş tutur.

Bu sistem seçilərsə, ödənilən haqlar və təqdim edilən turizm məhsulu arasında müəyyən asılılıq müşahidə olunacaq.

Sosial turizmin sosial-demokratik sistemi skandinaviya ölkələrində mövcuddur, onun maliyyələşməsi, əsasən, həm milli, həm də yerli səviyyələrdə tutulan gəlir vergisi hesabına həyata keçirilir. Burada bərabərləşdirici sistemin qüvvədə olduğunu qeyd etməliyik. Sosial yardım istehlakçının başqa gəlirlərin olmasından və əmək statusundan asılı olmayaraq ödənilir. Bütün bunlar sosial turizmin geniş əlçatanlığını əhalinin bütün təbəqələri üçün təmin etmiş olur.

Avropa ölkələrində sosial turizmin müşahidə olunan ayrı-ayrı nümunələri kifayət qədər maraqlıdır.

Birinci modelin nümayəndəsi səciyyəvi və Avropada sosial turizmin lider ölkələrindən biri olan Fransadır. Bu ölkədə sosial turizmlə məşğul olan qurum Məzuniyyət çəkləri üzrə milli agentlikdir (MÇMA). Adıçəkilən bu təşkilat dövlət idarəsidir və 1982-ci ildə kommersiya fəaliyyətinin aparılması hüququ ilə yaradılmışdır. Milli agentlik, bir tərəfdən, Turizm nazirliyinə, digər tərəfdən isə - iqtisadiyyat və maliyyə nazirinə tabedir. Agentlik məzuniyyət çəklərinin buraxılışını həyata keçirir ki, onlar turistlərə ünvanlı yardımın göstərilməsi, habelə əhalinin bütün təbəqələrindən olan insanlara istirahətin əlçatanlığının təmin edilməsi üçün ödəniş-hesablaşma vasitəsidir.

“Çek-istirahət” sisteminə daxil olmaq istəyən müəssisə və təşkilatlar MÇMA-ya müvafiq sifariş-ərizə ilə müraciət edir. Sahibkarın sifarişinə əsasən Milli agentlik tərəfindən sifariş olunan məbləğə çəklərin emissiyası yerinə yetirilir. Adıçəkilən bu qurum öz işçiləri arasında çəkləri böyük endirimlə, bəzi hallarda 80%-ə qədər tətbiq edilməklə yayır. Sahibkarın sərf etdiyi maliyyə vəsaiti vergitutumu bazasından alınır – bu, haqqında danışdığımız sistemin birinci üstünlüyü və sahibkarın faydasıdır. İkinci fayda isə müəssisə üçün əlverişli mihitin yaradılmasından ibarətdir.

Məzuniyyət çəkləri müqabilində ödənilmiş pullar Milli agentlik tərəfindən əldə edildikdən sonra, xidmət müəssisələri (mehmanxanalar, restoranlar və s.) ilə

müqavilələr bağlanılır. Çeklərin alıcılarından və xidmət müəssisələrindən komissiya haqlarının ödənişi formasında MÇMA kifayət qədər böyük pullar qazanır və həmin maliyyə vəsaitləri sosial turizm infrastrukturunun inkişafına, eləcə də xeyriyyə məqsədlərinə sərf olunur. Məzuniyyət çeklərinin fəaliyyəti sabit iqtisadiyyat şəraitində mümkündür ki, bunu da bazar iqtisadiyyatında təmin etmək heç də hər zaman olmur.

İspaniya da həmçinin turizmin haqqında danışdığımız birinci modelin nümayəndəsidir, lakin sosial turizmin inkişafına dair başqa yanaşma tərzini sərgiləyir. 2000-ci ildən etibarən İspaniyada işləməyən təqaüdüçülər və yaşlı insanlar üçün Məzuniyyətlər proqramı fəaliyyət göstərir, onun hədəfi aşağı mövsümdə turizm səfərlərinin təşkil edilməsi ilə bağlıdır. Sözügedən bu proqram çərçivəsində İspaniyanın Səhiyyə və sosial siyasət nazirliyi yanında yaradılmış Yaşlı insanlar və sosial xidmətlər institutunun vəsaitlərindən turizm operatorlarına kompensasiya ödənişləri həyata keçirilir. 2018-ci ildə həmin Proqram üzrə sifariş-ərizələrin ümumi həcmi 2 milyon avrodan çox olmuşdur. Dövlət subsidiyaları isə 100 milyon avro təşkil etmişdir [137]. Turizm sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlardan dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin (sosial tutulmaların, vergi yığımlarının, işsizlik üzrə ödənişlər həcmində azalması, ƏDV və bu kimi digər daxil olmaların) məbləği 153,7 milyon avro olmuşdur.

İsveçrədə 1939-cu ildə Bern şəhərində Səyahətlərin İsveçrə Sistemi (SİS) yaradılmışdır. Bu sistem aztəminatlı ailələrə İsveçrədə yerləşən öz mehmanxanalarında pulsuz yaşamaq imkanı verir, qalacaqları yerə qədər yol xərcininin dəyərini olara ödəyir. Həmçinin SİS illik gəliri minimum səviyyədə olan ailələrin yerləşdirilməsi məqsədilə güzəştlər (həmin ailələrdə uşaqların sayından asılı olaraq 10%-dən 50%-ə qədər) tətbiq edir. Bundan əlavə, sosial turizm kassası uşaqları olan müzdlü fəhlələrə çeklər – anonim ödəniş vasitəsi təqdim edir ki, çekləri təqdim edən şəxslər tərəfindən onların məzuniyyətləri dövründə həyata keçirilmiş xərclərin (ictimai nəqliyyat, yerləşdirmə, qidalanma, istirahətin təşkil edilməsi) ödənilməsi məqsədilə tanınmış özəl yaxud dövlət təsisatlarına verilə bilər. Belə çeklərin istifadəsi məzuniyyətlərin və asudə vaxtlarının növünün və keçirilmə məkanının seçimində tam sərbəstliyi təmin edir.

Çeklərin əsas alıcıları – müəssisələr, həmkarlar ittifaqları, yerli hakimiyyət orqanları, pensiya fondları və sosial yönümlü başqa təşkilatlardır, onlar həmin çeklərin dəyərini öncədən ödəyir və çekləri öz işçiləri arasında bölüşdürür. Çekə görə ödənilmiş məbləğin 1%-i SİS kassasının komissiya məbləğini təşkil edir.

Məzuniyyət çeklərinin istehlakçıları – yalnız SİS-nin ictimai strukturu ilə müqaviləni imzaladıqdan sonra “çek – istirahət” sistemində iştirak etmək imkanı və hüququ almış ayrı-ayrı fiziki şəxslərdir.

Xidmət müəssisələri – mehmanxanalar, restoranlar, nəqliyyat şirkətləri, turizm və idman ləvazimatlarının icarəyə verilməsi məntəqələri və s. – bağlanmış müqavilə əsasında sosial turizm kassasından çeklər üzrə xidmət göstərmək hüququ əldə edir. Agentlik-kassa, çeklərin alıcılara satışı zamanı da

olduğu kimi, onlardan 1% məbləğində komissiya haqqı tutur.

Agentlik-kassaya çəkin hər iki mərhələdən keçməsi nəticəsində daxil olmuş komissiya haqlarının məbləği məzuniyyət çəkləri sistemi üzrə əldə olunan ümumi gəlirlərin, bir qayda olaraq, 25%-dən 40%-ə qədər olan məbləğ təşkil edir.

Daha bir mənbə qismində müvəkkil bankda çeklərin alıcıları tərəfindən yerləşdirilən əmanətlərdən daxil olmuş bank gəliri çıxış edir. Hesablanmış faizlər bütün daxilolmaların təqribən yarısını təşkil edir. Haqqında danışdığımız bu sistemin rentabelliği əsasən sərbəst vəsaitlərin həcmindən və onların istifadəsindən əldə olunan mənfəətlilik səviyyəsindən asılıdır. SİS-nin fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər sosial turizm infrastrukturunun inkişafına, əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrinə yardımların göstərilməsinə istiqamətləndirilir. SİS sistemi qeyri-dövlət ictimai təşkilatdır.

Avropa ittifaqında sosial turizmin kifayət qədər maraqlı layihəsi - eCalipso layihəsi işlənib hazırlanır ki, bu, bütün Avropada yaşayan aztəminatlı insanların həyatının yaxşılaşdırılması məqsədilə yaradılan bir layihədir, və onun məqsədi mövsümlərarası dövrdə həmin insanlara kurortlarda istirahət etmək imkanı yaratmaqla regionun iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Layihəni həyata keçirən bütün ölkələr turizmin birinci modelini təqdim edir. Layihənin iştirakçılara aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: 1) təqaüdcülər (yaş həddi — 65-dən yuxarı); 2) gənc insanlar (yaş həddi — 18–30 arasında); 3) məhdud imkanlı insanlar; 4) çətin sosial səbəblərlə üzləşmiş ailələr.

Layihənin başlıca məqsədi – Avropa ittifaqında turizmin rəqabət qabiliyyətini artırmaq. eCalipso layihəsi bir neçə proqramdan ibarətdir: “Ahlı yaşlı insanlar üçün avropa turizmi”; “Sağlamlıq və istirahət sənayesi sferasında sosial turizmin reallaşdırılması imkanları”; “Sosial turizm şəbəkəsi”; “Təkliflər 2013” “.

eCalipso layihəsinə start vermək üçün 1,2 milyon avro məbləğində maliyyə vəsaitləri sərf edilmişdir. Onun həyata keçirilməsi özəl və dövlət sektorlarının qarşılıqlı fəaliyyətini gücləndirəcək. Layihə real fəaliyyət göstərməyə başlayandan həmin sonra bu, sosial turizmin inkişafında yeni təkəna gətirib çıxaracaqdır.

Qeyd edək ki, turizmin bazar modelinin nümayəndələri sosial turizmin inkişafında kifayət qədər böyük irəliləyişlər əldə etmişlər, lakin buna baxmayaraq, çoxları bu məqsədlə dövlət tənzimlənməsindən istifadə edir.

16.4. Turizmin dövlət tənzimlənməsi və dəstəklənməsi formaları

Dövlət turizm sferasında baş verən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi istiqamətində həm birbaşa, həm də dolaylı tənzimlənmə metodları tətbiq edir. Birbaşa metodlara turizm xidmətləri istehsalçılarının və istehlakçılarının davranışına inzibati-amirlik təsir metodları aiddir.

Söhbət turizm bazarının subyektləri üçün vahid oyun qaydalarının yaradılmasından gedir. Bu nöqtəyi-nəzərdən turizmin hüquqi tənzimlənməsi rolu olduqca əhəmiyyətlidir.

Birbaşa dövlət təsiri sistemində mühüm yer dövlət sifarişi, ümumdövlət və regional proqramlar (dövlət proqramlaşdırılması) sistemi, habelə turizm sferasına birbaşa dövlət təxsisatları istiqamətləndirilməsi (maliyyə planlaşdırılması) vasitəsilə planlaşdırılmanın həyata keçirilməsi tutur.

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolayı metodlarına turizm təsirin iqtisadi üsulları aiddir. Xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir turizmin inkişafı üçün vergi, kredit və gömrük siyasəti kimi dolayı metodların rolu böyükdür.

Planlaşdırılma – bu, dövlətin birbaşa idarəetməsi, onun tərəfindən müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin və bu kimi digər təsisatların iqtisadi fəaliyyətlərinə dövlət tərəfindən bilavasitə müdaxilələrin həyata keçirilməsidir. Həmin müdaxilə ən müxtəlif dövlət proqramları, dövlət sifarişləri, normativlərin nəzarət rəqəmləri şəklində, yəni müəyyən bir plan vasitəsilə birbaşa göstərişlər, müxtəlif sərəncamlar, təlimatlar, qadağalar və s. vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Birbaşa idarəetmə büdcə maliyyələşməsi, dövlət subsidiyaları və subvensiyaları vasitəsilə baş verir.

Turizmin planlaşdırılması bütün səviyyələrdə: beynəlxalq, milli, regional və şirkətlər səviyyəsində həyata keçirilir. Milli və regional planlaşdırma ölkənin və onun regionlarının turizminin inkişafı üçün təməl yaradır. Kompleks artımın təmin edilməsi məqsədilə inkişafın əsas istiqamətləri, institusional strukturlar və standartlar müəyyən olunur.

Turizm fəaliyyətinin planlaşdırılması prosesi aşağıdakı əsas mərhələləri ehtiva edir:

Həm ümumilikdə ölkə üzrə, həm də regionlar üzrə turizmin bütün kompleksi üzrə ünvanlı (fərdi) planın işlənilib hazırlanması.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının altıdarə təsərrüfatına daxil olan turizm obyektlərinin müəyyən çevrəsi üzrə ünvanlı planın işlənilib hazırlanması.

Müstəqil turizm obyektlərinə dolayı təsir alətlər dəstəsinin işlənilib hazırlanması (iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə).

Regionun turizm fəaliyyətinin prioritet təşkil edən problemlərinin həlli üzrə kompleks proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşdırma həm ayrı-ayrı regionlara, həm də ümumilikdə ölkə üçün əhəmiyyətli faydalar gətirir. Turizmin planlaşdırılmasının əsas konsepsiyası bundan ibarətdir ki, turizm fəaliyyətini, bir tərəfdən, turizm xidmətlərinin tələb və təklif amillərinin qarşılıqlı əlaqəli sistemi kimi, digər tərəfdən isə - sahənin inkişafında cəmiyyətin tələbatları nöqtəyindən nəzərdən dəyərləndirmək lazımdır.

“Turizm haqqında” qanun çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas metodları, prinsipləri və üsullarının nəzərə alınması ilə 2025-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən Azərbaycan Respublikasında Turizmin inkişafının Strateji Yol Xəritəsi (daha sonra SYX), o cümlədən, onun həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planı da işlənilib hazırlanmışdır. Bu sənəd Azərbaycanda turizmin inkişafı ilə bağlı artıq reallaşdırılmış

strategiyanın məntiqi davamı kimi dəyərləndirilməlidir.

Strateji Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, infrastrukturun kompleksli inkişafının aparılması lazımdır ki, burada təkcə mövcud yerləşdirmə vasitələrinin təmiri, yenidən qurulması və yenilərin inşası deyil, həmçinin özündə yolları, nəqliyyatı, qidalanma müəssisələri, əyləncələr sənayesini, turizm nümayişi obyektləri və s. ehtiva edən yanaşı infrastrukturun inkişafı da nəzərdə tutulur. Bununla paralel olaraq, həm indiki zamanda, həm də gələcəkdə turizm tələbini, kadr təminatının imkanlarını, iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə almaq, eləcə də ekoloji tarazlığı pozمامaq lazımdır. Bunların hamısı investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində olduqca mühüm, əhəmiyyətli faktorlar kimi qəbul edilməlidir. Haqqında danışdığımız bu prosesdə əsas maneələrdən biri – hazır investisiya turizm “meydançalarının”, zəruri biznes-strukturların olmaması, yerli inzibati maneələrin mövcudluğu, eləcə də torpağın icarəyə götürülməsi üçün əlverişsiz şərtlərdir.

Azərbaycanda daxili və giriş turizminin inkişafında meydana gələn problemlərə nəzər salmaq.

Azərbaycanda turizm sferasında hal-hazırda yaranmış vəziyyət göstərir ki, turizm infrastrukturunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən dövlət tədbirləri kompleksi bu sferada işlərin gedişatında müsbət dəyişikliklərin əldə edilməsi üçün həlledici təsirə malik deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin regionlarında turizm infrastrukturunun inkişafı üzrə kompleksli tədbirlərin reallaşdırılmasından başqa daxili və giriş turizminin geniş informasiya dəstəyinə, eləcə də özünü-tənzimləyən təşkilatların yaradılması hesabına göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin turizm sahəsinə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

Dövlət büdcələşməsinin mümkün proqram mexanizmlərinin nəzərdən keçirilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasında daxili və giriş turizminin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət investisiya yatırımlarının həyata keçirilməsi zamanı problemin həlli ilə bağlı aşağıda qeyd edilən üç ssenari (variant) müəyyənləşdirilə bilər:

- Azərbaycan Respublikasının bütün regionlarında onların iqtisadi inkişafı səviyyəsindən, regional infrastrukturun inkişafından, eləcə də müvafiq ərazilərin turizm potensialı səviyyəsindən asılı olmayaraq turizm sənayesinin infrastruktur inkişafı;

- regionlararası turizm imkanlarının (marşrutlarının) sürətləndirilmiş inkişafa və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş milli miqyaslı layihələrlə uzlaşmada klaster yanaşmasının istifadəsi ilə daxili və giriş turizmin inkişafı nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın daha perspektivli, məhdud sayda olan regionlarının infrastruktur inkişafı.

Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycanın bütün təsərrüfat sisteminin iqtisadi inkişafın innovativ sosial yönümlü tipinə keçməsinə, vətəndaşların həyat səviyyəsinin, o cümlədən, istirahət və turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq bazarda turizm xidmətlərinin yüksək keyfiyyətinin, əlçatanlığının və

rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi hesabına yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Strateji Yol Xəritəsinin məqsədi Azərbaycan və əcnəbi vətəndaşlarının yüksək keyfiyyətli turizm xidmətlərinə olan tələbatlarını ödəməli olan bizim yerli turizm bazarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş hədəfə aşağıdakılar hesabına nail olunur:

- Azərbaycanın turizm-rekreasiya kompleksinin inkişaf etdirilməsi;
- turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- dünya və daxili turizm bazarlarında Azərbaycan Respublikasının turizm məhsulunun irəli çəkilməsi.

Strateji Yol Xəritəsinin reallaşdırılması dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında ölkənin daxili və giriş turizminin inkişafı üçün investisiyaları cəlb etmək imkanı verən əlverişli və komfortlu sahibkarlıq mühitinin Azərbaycan Respublikasının regionlarında yaradılması şərtilə 2030-cu ilə qədərki dövrü nəzərdə tutur.

Giriş və daxili turizmin inkişaf etdirilməsi nəqliyyat, rabitə, ticarət, suvenir məhsulunun istehsalı, xidmətlər sferası, ictimai iaşə, kənd təsərrüfatı, tikinti və iqtisadi fəaliyyətinin bu kimi digər yanaşı sferalarının inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərir, yəni regionların sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoru qismində xidmət edir. Aparılmış hesablamalara görə, üç-dörd nəfər xarici turistin ölkəyə gəlməsi ölkə iqtisadiyyatında bir iş yerinin açılmasını təmin edir.

16.5. Qonaqpərvərlik sənayesi və mehmanxana təsərrüfatı

Qonaqpərvərlik sənayesində mühüm yer tutan istiqamətlərdən əsası mehmanxana biznesidir. Sahibkarlığın bir sferası olmaqla, qonaqpərvərlik sənayesi xidmətlərin belə xüsusi növlərindən ibarətdir ki, onlar qonaqpərvərlik prinsiplərinə söykənir, habelə qonaqlara münasibətdə dostsevərlik və mehribanlıqla xarakterizə olunur. Mehmanxana biznesi dözügedən sənayenin digər sektorları ilə müqayisədə daha geniş və müxtəlif təşkilədici struktur nümayiş etdirməklə yanaşı, məsələn, qidalanma, istirahət, əyləncələr və s. kimi elementləri özündə ehtiva edir.

Qonaqpərvərlik sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələr ümumi xarakteristikalara malikdir ki, onlar qonaqpərvərlik sənayesinin təbiətini müəyyənləşdirmiş olur. Həmin sənaye də, öz növbəsində, müəssisənin təşkilədici strukturunu formalaşdırır, idarəetmə siyasətini müəyyənləşdirir.

Hazırkı mərhələdə qonaqpərvərlik sənayesi, o cümlədən də Azərbaycanda, çox böyük və sürətli templərlə inkişaf edir. Sahibkarlar əhalinin get-gedə artan tələbatlarını ödəməyə və, əlbəttə ki, mənfəət əldə etməyə çalışır. Bu məqsədlə mehmanxana təsərrüfatı təşkilatlarında yeni növ xidmətlərin yaradılması və mövcud olanların təkmilləşdirilməsi prosesi baş verir. Həmçinin idarəetmə metodları da yenilənməli və təkmilləşdirilməlidir: optimal nəticəni əldə etmək üçün onların öz aralarında düzgün uzlaşdırılmasına nail olmaq çox vacibdir.

Mehmanxana müəssisəsi xidmətlər sferasına aiddir. Özünün təbiətinə görə

bu sferanın idarəçiliyi yekcins deyil. Burada qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqəli və qarşılıqlı asılı funksiyalar, fərdi və kollektiv əmək, müxtəlif mülkiyyət formalarının münasibətləri və bu kimi digər məsələlər vəhdət şəklində bir araya gətirilir. Lakin istənilən şəraitdə bu, xidmətlər sferasında dövlət qarşısında dayanan sosial-iqtisadi vəzifələrin reallaşdırılması zəncirinin son dərəcə vacib halqası qismində dəyərləndirilməlidir.

Mehmanxana təsərrüfatı müəssisəsinin idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi meyarı kimi insanlara gərəkli olan xidmətlərə onların (insanların) müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi göstərilməlidir. Həmin meyarla uzlaşdırılan və daha yüksək effektivliyi ilə seçilən fəaliyyətə o halda nail olunur ki, nə zaman sözügedən sferada idarəetmə prosesinin bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinin idarəçiliyi mütləq şəkildə mərkəzləşmə və demərkəzləşmə mexanizmlərinin düzgün və məntiqli birləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

İnsan fəaliyyətinin bir çox digər sferalarından fərqli olaraq, mehmanxana biznesində vahid istehsal prosesində birləşən xidmətlərin yaradılması və həyata keçirilməsi kimi proseslər sıx formada bir-birinə nüfuz edir. Xidmətlərin istehlakçılara qədər çatdırılması daha çox fərdi qaydada baş verir.

Mehmanxana müəssisəsinin uğurlu idarəçiliyinin həyata keçirilməsi bir çox amillərdən asılıdır ki, onlar sifarişçilərin psixologiyası, regionun təbii-iqlim şəraiti, insanların həyat səviyyəsi, əhalinin milli xüsusiyyətləri və ənənələri, tələbatlar strukturunda baş verən dəyişiklikləri, xidmətlər sferasında işləyən müəssisələrin şəbəkəsi, nəqliyyat kommunikasiyaları və sairə bağlıdır. Xidmətlərin göstərilməsi – xidmətlər sferasının fəaliyyətinin ən görünən tərəfidir və onun necə olmasından asılı olaraq, ümumilikdə servisin vəziyyəti haqqında bu və ya digər mülahizələr irəli sürülür.

Son dərəcə aktual məsələlərdən biri xidmətəmə proseslərinin idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, insanların tələbatlarının üzə çıxarılmasında, sifarişlər axınının səmərəli təşkil edilməsində, xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində səmərəli təşkil edici mövqeyin sərgilənməsində, burada tətbiq edilə biləcək ən qabaqcıl və mütərəqqi formaların inkişaf etdirilməsində, habelə servis təşkilatçılarının hazırlanmasında özünü büruzə verir. Mehmanxana müəssisəsinin idarə edilməsinin yekun məqsədi sifarişçinin tələbatlarını ödəmək iqtidarında olan xidmətin göstərilməsi şəklində kontakt zona və istehsalat sahələrində çalışan işçilərin fəaliyyətinin cəmləşdirilmiş nəticəsinin artırılmasından ibarətdir. Mehmanxana biznesində idarəetmənin keyfiyyəti bir çox cəhətdən ümumilikdə bütün sistemin dəqiq və dürüst fəaliyyətini təmin edən xidmətlərin göstərilməsinin özünün və xidmətlərin maddi istehsalı proseslərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin effektivliyindən asılıdır.

Mehmanxana sahibkarlığı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- müxtəlif ölçülü və növlü müəssisələrin böyük miqdarı ölkə və dünya üzrə səpələnmişdir;
- müəssisələrin əksəriyyəti sutka ərzində və həftənin bütün günlərində

fəaliyyət göstərir;

- qiymətlər təsbit edilib və yüksəkdir. Təklif də həmçinin təsbit edilib, lakin onların öncədən müəyyənləşdirilməsi, proqnozlaşdırılması mümkün olmayan mövsümi tərəddüdləri də mövcuddur;

- mehmanxana sahibkarlığı – bu, həm istehsal, həm də xidmət sənayesidir;

- fərqli-fərqli tələbatları və gözləntiləri olan müxtəlif müştərilərə rast gəlmək mümkündür;

- xidmət bilavasitə müştəriyə istiqamətlənib, təklif olunan məhsul isə hissələnən və hissədilməz təbiətə malikdir;

- əməliyyatların bir çoxu kombinə edilmiş əməliyyatlardan ibarətdir, onların əksəriyyəti eyni zamanda icra olunur;

- əlaqələndirmənin yüksək səviyyədə olması tələb edilir və çox vaxt bu, ən qısa müddətdə olmalıdır;

- menecerlər yüksək peşəkarlığa, təcrübə və səriştəyə malik olmalıdır, xüsusilə də idarəetmə məsələlərində;

- yüksək ixtisaslı əməkdən savayı böyük miqyasda ixtisası olmayan əmək də mövcuddur;

- görülən işlərin böyük əksəriyyətinin haqqı aşağı səviyyədə ödənilir;

- işçi heyəti tez-tez iş vaxtından artıq çalışmalı olur;

- gənclərin, qadınlara, eləcə də natamam iş günü ilə çalışanların payı kifayət qədər yüksəkdir;

- başqa ölkələrdən gələn işçilərin sayı çoxdur;

- sənayenin daxilində (sahələr arasında) və sənayenin özündən kənara kadr axını böyükdür.

Təcrübəli menecer bütün bunlara bələd olmalı və özünün iş fəaliyyətində nəzərə almalıdır.

Əhaliyə xidmətlərin göstərilməsi prosesinin xarakteri mehmanxana müəssisəsinin idarə olunmasının xüsusi təşkilədiçi strukturlarını və metodlarını öncədən müəyyənləşdirmiş olur. Mehmanxana müəssisəsinin idarəetmə metodları aşağıdakı qaydada təsnif edilə bilər:

- birbaşa direktiv göstərişlərə əsaslanan təşkilədiçi-inzibati metodlar;

- iqtisadi stimullarla şərtləndirilmiş iqtisadi metodlar;

- əməkdaşların sosial fəallığının artırılması məqsədilə tətbiq edilən sosial-psixoloji metodlar.

Tətbiq edilən üsulların inzibati və iqtisadi metodlara bölünməsi müəyyən dərəcədə şərti xarakterə malikdir, çünki onlardan hər birini dəqiq və dürüst şəkildə ayırmaq mümkün görünmür. Onlar qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edir, və onların kifayət qədər böyük sayda ümumi cəhətləri vardır. Eyni zamanda, idarəetmə obyektinin özünə təsir üsullarında haqqında danışdığımız idarəetmə metodlarına müəyyən fərqlər xasdır və bu fərqlər onlardan (bu metodlardan) hər birini ayrı-ayrılıqda dəyərləndirməyə imkan verir.

Mehmanxana təsərrüfatı sferasında təşkilədici-inzibati metodların həyata keçirilməsi rəhbər işçilərə, mülkiyyətçilərə və onların tabeçiliyində olan işçilərə birbaşa təsir yolu ilə baş verir. Bu təsirin bağlanmış müqavilələr, inzibati əmr və sərəncamlar, müxtəlif müddəalar, qaydalar, normativlər və bu kimi digər sənədlər əsasında reallaşdırılması mümkündür ki, bütün bunlar tabeçilikdə olan işçilərin fəaliyyətini, onların dəqiq və intizamlı işini reqlamentləşdirir (müəyyən qaydaya salır), habelə lazımi intizamı və məsuliyyəti təmin edir.

Təşkilədici-inzibati metodlar, əsas etibarilə, rəhbər işçinin hakimiyyəti və səlahiyyətlərinə, onun hüquqlarına söykənir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu hakimiyyət və səlahiyyətləri rəhbərliyin öz iradəsinə tabe edən və subyektiv idarəetmə üsulları, yəni inzibatçılığı ilə eyniləşdirmək lazım deyil.

Ümumi şəkildə təşkilədici-inzibati metodlar sistemi bərabər əhəmiyyətə malik iki elementin - idarəetmə strukturuna təsirin (idarəetmə sistemində fəaliyyətin reqlamentasiyası və normalaşdırması) və idarəetmə prosesinə təsirin (idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbulu, yerinə yetirilməsinin təşkili və üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi) məcmusu kimi təqdim edilə bilər.

Mehmanxana müəssisəsinin idarəetmə strukturuna təşkilədici təsir əksər hallarda reqlamentləşdirmə, normalaşdırma, təşkilədici-metodik təlimatlandırma və layihələndirmə yolu ilə həyata keçirilir.

Mehmanxana təsərrüfatı sferasında fəaliyyət göstərən müəssisənin idarəçiliyi zamanı inzibati metodların tətbiqinin forma və miqyasları idarəetmə orqanı qarşısında dayanan vəzifələri, xidmətlər istehsalının təşkilədici səviyyəsi, qərarlar qəbul edən və servis xidmətində çalışan işçilərin ixtisaslaşması və mədəniyyəti ilə müəyyən olunur. Qeyd etdiyimiz bu parametrlər nə dərəcədə daha dolğun təqdim edilirsə, inzibati müdaxilə üçün zərurət də bir o qədər aşağı olacaq.

Kollektivdə qüvvədə olan rəhbərlik metodlarından asılı olaraq, həmin metodlara uyğun tabeçilik sistemi formalaşdırılır.

Mehmanxana biznesi sferasında idarəetmənin iqtisadi metodlarına mərkəzi yer ayrılır. Onların mahiyyəti bundan ibarətdir ki, qiymətlər, əməyin ödənilməsi, kreditlər, mənfəət, vergilər və bu kimi digər iqtisadi rıçaqların köməyi ilə xidmətlərin istehlakçılarına və xidmətlər sferasında çalışan işçilərə dolaylı təsir yolu ilə işin effektiv mexanizmini yaratmaq mümkün olsun.

İqtisadi metodlar qəbul edilən qərarların fəsadlarına görə idarəetmə işçilərinin maraqlı olmalarını təmin edən və onların məsuliyyətini nəzərdə tutan, eləcə də xidmətlər sferasının işçilərini məcbur edən hər hansı xüsusi göstərişlər verilmədən qarşıya qoyulmuş vəzifələrin təşəbbüskarlıq əsasında həyata keçirilməsinə nail olmağa şərait yaradan stimulların istifadəsinə əsaslanır.

İdarəetmənin iqtisadi metodlarının mehmanxana təsərrüfatı müəssisəsində təsirli olması üçün ən azı iqtisadi rıçaqlara təşkilatın müsbət reaksiyasını təmin etmək lazımdır. Bunsuz struktur vahidlərinin hüquqlarının genişləndirilməsi və təşkilatın özünü maliyyələşdirilməsi mənasını itirir.

Müstəqilliyin artırılması təsərrüfat fəaliyyətində kollektivlərin daha geniş

azadlığına və rəhbərlikdə iqtisadi metodların tətbiqinə gətirib çıxarır. Yalnız əsaslandırılmış müstəqillik şəraitində rəhbərlikdə iqtisadi metodlara keçidin reallaşdırılması mümkün olacaqdır. Belə olan halda kollektiv maddi fondlar, əldə olunmuş gəlir (mənfəət), əmək haqqı üzərində sərəncam vermək imkanı əldə edir və öz iqtisadi maraqlarını həyata keçirə bilir. Bu, mehmanxana müəssisəsinin yeni imkanlarının, rezervlərinin üzə çıxarılmasına səbəb olur. Söhbət istehsal prosesinin bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının nəzərə alınması ilə maddi stimullaşdırma sisteminin dəyişdirilməsindən gedir.

Burada problem ondan ibarətdir ki, tətbiq edilən iqtisadi metodların təsirli və məqsədyönlü olmasını təmin edə biləcək şəraitin yaradılmasına nail olaq mümkün olsun. Əsas çətinlik əmək kollektivinin təşkilatlar, müəssisə, idarələr, habelə xalq-təsərrüfat kompleksinin digər strukturları və öz kollektivinin üzvləri ilə münasibətdə təsərrüfat əlaqələrinin və iqtisadi asılılıqların kompleks şəklinə həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Haqqında danışdığımız bu sistemdə hər hansı halqanın sıradan çıxması yaxud zəifləməsi iqtisadi rəhbərliyin effektivliyini aşağı salır.

Təşkiledici-inzibati metodlardan fərqli olaraq, iqtisadi metodların tətbiqi ümumi plan-iqtisadi göstəricilərin və onlara nail olunması vasitələrinin işlənilməsinə hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu, təsərrüfat münasibətlərində xüsusiyyət və orijinallığı ilə seçilən bir iqtisadi mexanizmdir.

Nəticədə belə bir şəraitin formalaşması baş verir ki, burada mehmanxanaların əmək kollektivləri effektiv iş fəaliyyətinə bir o qədər inzibati təsir vasitələri (əmrələr, göstərişlər, direktivlər və s.) ilə deyil, daha çox iqtisadi stimullaşdırılma yolu ilə məcbur edilir.

İdarəetmənin iqtisadi metodları əsasında təşkiledici-inzibati və sosial-psixoloji metodların inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi baş verməli, onların tətbiq edilməsinin peşəkarlığı və mədəniyyəti yüksəldilməlidir.

İqtisadi təsir rıçaqlarının konkret dəsti və məzmunu idarəetmə sisteminin spesifikasiyası ilə müəyyən olunur. Çox vaxt bunlar planlaşdırma, təhlil, qiymətləndirilməsi, maliyyələşmədir.

Mehmanxana təşkilatının idarə olunmasında iqtisadi-riyazi metodların tətbiqi kifayət qədər geniş surətdə baş verir, çünki iqtisadi vəzifələrin əsas xassəsi çoxlu sayda məhdudlaşdırıcı şərtlərin mövcudluğu və həllərin geniş çoxluqla təmsil olmasıdır.

İqtisadi metodlardan bacarıqla istifadə edildikdə, idarəetmə orqanları bazar şəraitində qarşılıqlı qoyduqları hədəflərin həyata keçirilməsində müşahidə oluna biləcək və xidmətlərə olan dəyişkən xarakterə malik tələbatların operativ şəkildə təmin edilməsində müvafiq iqtisadi maraqların olmaması ilə şərtləndirilən fəaliyyətsizliyin yaxud təsirsizliyin aradan qaldırılması zərurətindən azad olur. Öz üzərində nəzarət güclənir, eyni zamanda, əhaliyə xidmətlərin göstərilməsinin yekun nəticələrində zərurət yarandığı təqdirdə cəmləşdirilən inzibati nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac minimuma endirilir.

Xidmət sferası müəssisələrində iqtisadi metodlar sistemindən istifadə

yalnız o halda lazımı effekt verəcəkdir ki, təsərrüfatın aparılmasında gəlirlilik prinsipi idarəetmənin təşkilati strukturunun bütün bəndlərini əhatə etsin, maddi məsuliyyətin bölüşdürülməsi ilə qapalı sistem yaratsın.

Sosial-psixoloji metodlar. Əməyin nəticələri əksər hallarda bir sıra psixoloji amillərdən asılıdır. İş təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfat rəhbərinin fəaliyyətinin uğuru təkcə onun peşə biliklərindən və sərişlələrindən deyil, həmçinin daha əhəmiyyətli dərəcədə onun insanlarla işləmək bacarığından asılıdır. İnsanın əhval-ruhiyyəsi, işləmək istəyinin və kollektivdə mövcud olan mənəvi-psixoloji mühitin təsiri altında əməyin məhsuldarlığı əhəmiyyətli tərəddüdlərə məruz qala bilər.

Mehmanxana müəssisəsinin idarə olunmasının sosial və psixoloji aspektlərinə lazımı diqqət sərgilənmədiyi təqdirdə kollektivdə qeyri-sağlam qarşılıqlı münasibətlər formalaşmağa başlayır, bu da əmək məhsuldarlığının aşağı salınmasına gətirib çıxarır. Təcrübə göstərir ki, sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin formalaşdırılması, yoldaşcasına qarşılıqlı yardım, kömək hissini, eləcə də ümumilik duyğularının tərbiyə olunması bazar tipli əmək kollektivlərində daha fəal surətlə baş verir, çünki məhz belə kollektivlərdə qarşılıqlı tələbkarlıq və məsuliyyət atmosferi əmələ gəlir, işçilər isə öz həmkarlarının müvəfəqiyyət qazanmaları üçün “azarkeşlik” edir.

Beləliklə, kollektivə edilən təsirlərin nəticə etibarilə daha səmərəli və qətedici olması üçün ayrı-ayrı icraçıların mənəvi və psixoloji xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı qrupların və kollektivlərin sosial-psixoloji xarakteristikalarına bələd olmaq kifayət deyil, bununla yanaşı həmçinin idarəedici təsir göstərmək də olduqca vacibdir.

Müasir mehmanxana tipləri. Mehmanxana kompleksləri kombine edilmiş idarəetmə üsullarının tətbiq olunması vasitəsilə müasir mehmanxana biznesinin inkişafında böyük rol oynayır, onlar turistlərə xidmətlərin göstərilməsi təşkilədiciyin səviyyəsinin geniş surətdə yayılmasına və əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, mehmanxana xidmətinin müəyyən obrazının yaradılmasına səbəb olur. 1950-ci illərdən başlayaraq, dünya mehmanxana sənayesində mehmanxanaların idarəetməsinin təşkilədici strukturunda mehmanxana işinin təşkilədiciyinin müxtəlif modelləri öz təsdiqini tapmışdır.

Birinci model – Rits modelidir, isveçrəli sahibkar Sezar Ritsin adı ilə bağlıdır. Həmin model əsasında idarə olunan otel və mehmanxanalarda əsas diqqət Avropanın dəbdəbə və kübarlıq ənənələrinə edilirdi. Hal-hazırda sözügedən bu model böhran yaşayır.

İkinci model amerikalı sahibkar Kemons Uilsonun adı ilə bağlıdır (məsələn, HolidayInn mehmanxana şəbəkəsi). Bu model müştərinin tələbatlarının ödənilməsində daha yüksək çevikliyi ilə seçilməklə yanaşı, bütün bunlar həm də xidmətlərin yüksək standartlarına riayət edilməklə bir araya gətirilir.

Haqqında danışdığımız bu modelin fərqləndirici əlamətləri:

- üslubun vəhdəti (memarlıq, interyer);
- işarələnmənin və xarici informasiyanın vəhdəti;

- geniş və funksional holl;
- müştərilərin qeydiyyatına alınmasına yüksək sürət;
- daimi müştərilər üçün öncədən nəzərdə tutulmuş nömrələrin olması;
- səhər yeməyi – isveçrə masası;
- konfrans-zalın mövcudluğu;
- tariflərin çevik sistemi;
- vahid idarəetmə, marketing və kommunikasiya xidməti.

Dünyada mövcud olan mehmanxanaların yarısından çoxu öz fəaliyyətində məhz bu modelə riayət edir.

Üçüncü model — müstəqil mehmanxana zəncirləri (məsələn, BestWestern). Bu halda vahid ticarət markası altında müəyyən standartlara ciddi surətdə riayət edən və yerləşmə məkanından asılı olmayaraq xidmətlərin müəyyən dəstini təqdim edən otellər birləşdirilir. Mehmanxanalar – mehmanxana zəncirinin üzvləri (halqaları) vahid fonda üzvlük haqları ödəyir, bu fonda cəmlənən vəsaitlər isə ümumi reklam və marketing fəaliyyətinə, eləcə də göstərilən xidmətlərin irəli çəikləməsinə sərf olunur. Bununla bərabər mehmanxanaların həm maliyyə, həm də idarəetmə müstəqilliyi olduğu kimi saxlanılır.

Müasir otellər təyinatına, tutumuna, mərtəbə sayına, konstruksiyaların tipinə, komfortluq səviyyəsinə, istismar rejimlərinə (il boyu fəaliyyət göstərən, mövsümi otellər), yerləşmə məkanına (məsələn, şəhər, kurort ərazisi), qidalanma ilə təchiz edilməyə, orada yaşama müddətinə, qiymətlərin səviyyəsinə görə fərqlənir. Sadaladığımız bütün bu amillər otellərin layihələndirilməsi zamanı nəzərə alınır və mehmanxananın sahələrinin tərkibinə, binasının memarlıq-planlaşdırılma strukturuna və bu kimi digər məsələlərə təsir göstərir.

Komfortun səviyyəsinə görə mehmanxana müəssisələrinin təsnif edilməsi mehmanxana xidmətlərinin keyfiyyətinin idarəçiliyi məsələlərinin həllində olduqca böyük, vacib rol oynayır.

Komfortun səviyyəsi – bu, müəyyən meyarlar kompleksidir ki, bura aşağıdakı amillər daxildir:

- nömrə fondunun vəziyyəti: nömrələrin sahəsi, birnəfərlik (birotaqlı) nömrələrin payı, çoxotaqlı nömrələrin, nömrə-appartamentlərin payı, kommunal rahatlıqların mövcudluğu və sair;
- mebelin, inventarın, sanitariya-gigiyenik təyinatlı əşyaların və s. vəziyyəti;
- restoran təsərrüfatı müəssisələrinin: restoranların, kafələrin, barların mövcudluğu və vəziyyəti;
- mehmanxananın, yaxınlaşma yollarının vəziyyəti, mehmanxana yerləşdiyi yanaşı ərazisinin adablılığı;
- informasiya təminatı və texniki təchizat, o cümlədən, telefon, peyk rabitəsinin, televizorlar, soyuducular, mini-barların, mini-seyflərin və bu kimi digər vasitələrin mövcudluğu;
- əlavə ödənişli və ödənişsiz xidmətlərin göstərilmə imkanının təmin

edilməsi.

Sadaladığımız meyarlar dünyada mövcud olan, praktiki cəhətdən, bütün mehmanxana təsnifatı sistemlərində yer alır. Bundan əlavə, işçi heyətinə və onun hazırlığına, zahirı görkəminə, yaşına, sağlamlıq vəziyyətinə, təhsilinə, ixtisasına, xarici dillərdə danışımaq qabiliyyətinə dair bir sıra tələblər irəli sürülür.

Mehmanxanaların təsnifatı sistemləri arasında daha geniş yayılmış sistemlər qismində aşağıdakıları göstərmək lazımdır:

- avropa sistemi, yaxud, çox vaxt deyildiyi kimi, ulduzlar sistemi, fransız milli təsnifat sisteminə söykənir və onun əsasını bir ulduzdan beş ulduza qədər kateqoriyalara mehmanxanaların bölünməsi təşkil edir. Belə sistemin tətbiqinə Fransa, Avstraliya, Macarıstan, Misir, Ukrayna, Rusiya və bir sıra digər ölkələrdə rast gəlmək mümkündür;

- Yunanıstanda istifadə olunan hərflər sistemi (A, B, C, D);
- Böyük Britaniyada tətbiq edilən taclar sistemi;
- daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmış hind sistemi. Bura bir ulduzdan beş ulduza qədər əhatə edən beş kateqoriya daxildir, həmin ulduzlar da bal qiymətləndirilməsi əsasında xüsusi komissiya tərəfindən verilir. Belə kateqoriyadan olan mehmanxanalara həmin sistem tərəfindən irəli sürülən tələblər ballar vasitəsilə qiymətləndirilir. Bu zaman hər bənd üzrə mümkün olan ən maksimal qiymət təyin edilir.

Müəyyən ərazi məkanında yerləşməsinə görə mehmanxanalar şəhərdə (mərkəzdə, şəhərətrafi yerlərdə) və kənd ərazilərində (o cümlədən, yüksək dağlıq ərazisində) yerləşən mehmanxanalara bölünür. Yerləşdikləri məkana görə mehmanxanaların aşağıdakı növlərini qeyd edə bilərik:

- şəhərin mərkəzində yerləşən mehmanxanalar;
- yolətrafi mehmanxanalar, bir qayda olaraq azmərtəbəli olur və açıq avtodayanacaqlara malikdir;
- şəhərətrafi ərazilərdə və aeroportlarda yerləşən mehmanxanalar;
- üzən otellər – yenidənqurma işləri aparılaraq mehmanxanalara çevrilmiş, dənizkənarı, çay- yaxud gölətrafi və sahilyanı ərazilərdə turistlərin yerləşdirilməsi və istirahəti üçün nəzərdə tutulmuş üzən vasitələr.

Daimi yataq yerlərinin sayına əsasən müəyyən edilən tutumuna görə mehmanxanaların təsnif edilməsi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Misal üçün, İsveçrə və Avstriyada 100-dən az yerləri olan otellər kiçik, 100-200 yeri olan otellər orta, 200 və daha çox yerləri olanlar isə iri otellər hesab olunur. Çexiyada yerlərin sayı 120-ə qədər olan otellər kiçik, yerləri 500-ə qədər olan otellər orta, qalma yerlərin sayı 500 və daha çox olanlar isə iri otellər kimi təsnif edilir. ABŞ-da 100-ə qədər nömrələri olan otellər kiçik, 500-ə qədər nömrələri olan otellər orta, 500 və daha çox nömrələri olanlar isə iri otellər kimi dəyərləndirilir.

Müştərilərin qalma müddətinə görə mehmanxanalar uzunmüddətli və qısamüddətli qalması üçün təsnif edilir.

Mövsümlilik meyarına görə mehmanxanalar ilboyu fəaliyyət göstərən və

konkret mövsümdə (yayda, qışda) işləyən otellərə bölünür.

Otellerdə qalan müştərilərə qidalanma xidmətlərinin göstərilməsinə görə mehmanxanalar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- tam pansionu təmin edən otellər;
- yalnız səhər yeməyini təklif edən otellər;
- qidalanma xidmətlərini göstərməyən otellər (bir qayda olaraq, bura öz gastronomiya istehsalı, yəni restoranı yaxud başqa gastronomiya müəssisəsi olmayan mehmanxanalar aiddir).

Müştərilərin tələbatlarından irəli gələrək, mehmanxanalar nəzərdə tutulan təyinatlarına görə belə təsnif edilir: işgüzar adamlar üçün otellər (ümumi tipli, idarə tipli, iclasların keçirilməsi və sair üçün nəzərdə tutulan); istirahət üçün otellər (turistlər, korurt istirahəti, avtoturistlər üçün nəzərdə tutulmuş otellər, eləcə də motel və kempinqlər); mehmanxanaların xüsusi tipləri (tranzit sərnəşinlər üçün, idmançılar üçün və sair).

Qərb ölkələrində iclasların keçirilməsi üçün xüsusi mehmanxanaların inşası kifayət qədər geniş yayılmışdır, belə mehmanxanalar çox vaxt konqress-otellər yaxud konfrans-otellər, adlandırılır, həmçinin, işgüzar adamlar üçün nəzərdə tutulmuş mehmanxanaların – biznes-otellərin tikintisinə də tez-tez rast gəlinir. Belə otellər yüksək səviyyəli komfort şəraitinə malikdir, burada ictimai təyinatlı xeyli sayda otaqlar və sahələr mövcuddur: konqresslərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş zallar, iclasların, konfransların, simpoziumların və s. keçirilməsi üçün zallar, eləcə də müxtəlif tipli restoranlar, rabitə və bank şöbələri, hovuzlar, saunalar, kegelbanlar və s.

Turizm mehmanxanaları öz istirahət müddətini fəal şəkildə keçirən turistlər üçün nəzərdə tutulur. Respublikamızda belə mehmanxanalar, əsas etibarilə, təşkiləddici qrup turizmi üçün nəzərdə tutulur ki, bura ekskursiya və idman turizmi aiddir.

Kurort mehmanxanaları bir yerdə nisbətən daha uzunmüddətli istirahətin keçirilməsi üçün istifadə olunur, bəzi hallarda belə istirahətə profilaktik müalicə yaxud müalicənin tamamlanması imkanı da əlavə edilir. Odur ki, kurortun əsas profilinə uyğun olaraq, belə mehmanxanalarda müalicə-sağlamlıq təyinatlı otaqlar və sahələr də nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, pəhriz qidalanmanın təşkili də mümkün xidmətlər sırasındadır.

İri mehmanxana komplekslərinin yaradılması – kurortlarda mehmanxana işinin inkişafının müasir istiqamətlərindən biridir. İstirahətin şəraitinə dair irəli sürülən tələblərə uyğun olaraq, onların tərkibinə müxtəlif təyinatlı, komfort səviyyəli, tutumlu, mərtəbə sayına malik otellər daxil edilir.

Taymşer – mehmanxana xidmətlərinin nisbətən yeni növüdür, bura 50-dən 250-yə qədər nömrələr daxil edilir, ayrı-ayrı binaların olması mümkündür. Nömrə fondu mənzil quruluşuna malikdir, lakin şərait və təşkiləddicilik məsələləri kurort mehmanxanaların səviyyəsi ilə eynidir.

Pansionlar kimi yerləşdirmə obyektlərinin bir forması da dünya təcrübəsində kifayət qədər geniş surətdə yayılmışdır. Burada yaşayış adı

mehmanxanalarla müqayisədə xeyli dərəcədə ucuz başa gəlir. Əsas fərq bundan ibarətdir ki, onlar sinfi bölgü kateqoriyasına düşür.

Tranzit motellərin iş fəaliyyəti xüsusi rejimdə baş verir, burada avtoturistlər ən qısa müddət üçün dayanır – yolda istirahət etmək və gecələmək üçün. Onların yerləşməsi və avadanlıqlarla təchiz edilməsi həm də magistral yolunun xarakteri və avtomaşınların qət etdiyi gündəlik məsafənin orta qiymətinə səmtləşir.

Sosial-mədəni servisin beynəlxalq sənayesinin mühüm komponenti qismində beynəlxalq mehmanxana təsərrüfatı çıxış edir ki, bu da bir çox dünya ölkələrində öz mövcudluğunu mehmanxana zəncirləri ilə təyin edilməsi nəticəsində formalaşmış bir təsərrüfatdır.

Qonaqpərvərlik sənayesində baş verən qloballaşma proseslərinin aşağıdakı əsas əlamətlərini qeyd edə bilərik:

- dünya iqtisadiyyatında işgüzar və əyləncə turizminin artmaqda olan rolu;
- istehsalın beynəlmilləşdirilməsi, bu da transmilli korporasiyaların bilavasitə iştirakı ilə mehmanxana zəncirlərinin və konsorsiumlarının qurulmasında özünü büruzə verir;
- iri operatorların əlində mehmanxana biznesinin təmərküzləşməsi.

İnteqrasiya olunmuş və françayzinq zəncirləri tərəfindən sərgilənən rəqabət mübarizəsinə müqavimət göstərmək üçün müstəqil mehmanxanaların konsorsiumlara birləşməsi baş verir. Bu sistem mehmanxana komplekslərinin unifikasiyasından və standartlaşmasından yayınmağa, ayrıca götürülmüş hər bir müəssisənin milli xüsusiyyətlərini və məğzini (özəlliyini) qoruyub saxlamağa, eləcə də kiçik müəssisələr üçün əlçatan olmayan xidmətlərin müxtəlif növlərindən istifadə etməyə imkan yaradır.

Xidmətlər sferasında keyfiyyətin təmin edilməsi istiqamətində idarəetmənin daha qabaqcıl və mütərəqqi texnologiyası kimi keyfiyyətin idarə olunması sistemlərinin tətbiqi göstərilə bilər. Bu zaman direktiv göstərişlər kimi Standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilatın ISO 9000 seriyalı standartları tətbiq edilir ki, onlar, o cümlədən də, qonaqpərvərlik sahəsində dünya miqyasında analogi məhsul və xidmətlərə dair eyni (identik) normaların təyin edilməsinə istiqamətlənir. Onlar keyfiyyətin idarə olunmasının müasir səviyyəsini təmsil edir və özündə keyfiyyətin təmin edilməsi üçün zəruri və aprobeşiyadan keçmiş elementlərin siyahısını ehtiva edir.

ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrinin firmaları tərəfindən keyfiyyət üzərində həyata keçirilən ümumi nəzarət tədbirləri üç mütləq şərtin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Keyfiyyət fəaliyyətin başlıca strateji məqsədi kimi firmanın rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunur. Keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə bağlı atılan addımlar istisnasız olaraq bütün struktur bölmələrini əhatə etməlidir.

Fasiləsiz tədris prosesi müəyyən iş yerinə və işçi heyətinin

motivasiyasının yüksəldilməsinə yönəlir.

İqtisadiyyatda və sosial sferada son illərdə baş vermiş köklü dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının mehmanxana təsərrüfatının çağdaş vəziyyətinə və gələcək perspektivlərinə ən yaxın formada və bilavasitə təsir göstərmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq 2020-ci ilə qədər mehmanxanaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla yanaşı, mehmanxanaların birdəfəlik tutumu da xeyli böyümüşdür.

Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz dövr ərzində mehmanxanalarda, pansionatlarda və xüsusilə də motellərdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayında kifayət qədər ciddi artımlar baş vermişdir.

Qonaqpərvərlik sənayesi son illərdə təkcə iri korporasiyaların yaxud bələdiyyə birliklərinin deyil, həmçinin kiçik şirkətlərin və hətta fərdi sahibkarların da diqqətini cəlb edir.

Kiçik mehmanxana biznesinin inkişafı iqtisadi problemlərin həllinə yönəlib, çünki bu, iri istehsal prosesində tələb olunmayan, işlədilməyən maddi, əmək və maliyyə resurslarının effektiv surətdə istifadəsinə səbəb olur. Bu, həmçinin, rəqabət mühitində texnoloji innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün innovativ potensialın yaradılmasına da, habelə tələbə çevik tərzdə reaksiya vermək imkanlarına və bazar boşluqlarının doldurulmasına da səbəb olur. Bundan əlavə, belə şəraitdə işsizlik səviyyəsinin enməsi, sosial gərginliyin zəifləməsi; kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların hüquqi sahəyə keçidi də müşahidə olunur.

Azərbaycanda yerləşən kiçik və çox da böyük olmayan otellər üçün effektiv idarəetmə sisteminin qurulması məsələsi bir vəzifə olaraq qarşılarında dayanır və onların bazar mövqelirinin möhkəmləndirilməsinə, bunun sayəsində də qonaqpərvərlik sənayesinin bütün sektorunun gələcək inkişafına müsbət təərdən təsir göstərəcəkdir.

Son illər ərzində ənənəvi xidmətlər spektrini təklif edən yerləşdirilmə vasitələri ilə yanaşı, ixtisar olunmuş xidmətlər dəsti ilə fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış mehmanxanaların sayı da get-gedə daha sürətlə artmağa başlayır. İxtisaslaşma olduqca müxtəlifdir. “Bir sutka üçün nömrə” kimi xidmət turizm bazarının müəyyən segmentinə səmtləşir. Misal üçün, öz məzuniyyətini qolf oyununa, xizək sürməyə, balıq ovuna yaxud ənənəvi ova həsr etmək niyyətində olan müştərilər; konfranslarda, sərgilərdə, yarmarkalarda, idman yarışlarında iştirak edən turistlər.

Həmin ixtisaslaşmalar Azərbaycan Respublikasında “üç ulduz” kateqoriyasına aid beynəlxalq mehmanxana şəbəkələrinin inkişafının növbəti mərhələsini nəzərdə tutur. Ekonom sinfin yerləşdirilməsinin təşkilədiciyi zamanı 1960-1980-ci illərdə inşa edilmiş və mehmanxana təsərrüfatının artması üçün mühüm rezerv qismində çıxış edən obyektlərin yenidənqurulması üzrə böyük işlərin həyata keçirilməsi gündəmə gəlir.

Hal-hazırda Bakı şəhərində daha çox mehmanxana biznesinin inkişaf etdiyini deməliyik. Sürətli artım həmçinin Gəncədə, Qəbələdə, Naxçıvanda,

Qubada, Qusarda, Şamaxıda yerləşən ayrı-ayrı müəssisələr nümayiş etdirir. Jones Land La Salle Hotel & Hospitality Group şirkəti tərəfindən aparılmış tədqiqat işlərinin nəticələrinə uyğun olaraq, Bakı şəhəri mehmanxana daşınmaz əmlakına investisiyaların yatırılması baxımından prioritet təşkil edən avropa bazarlarından biri qalmaqda davam edir. Son illər ərzində turistlərin axını ikimilyonluq həddi aşmışdır. Hazırki dövəndə paytaxtda üçulduzlu mehmanxanaların çatışmazlığı kiçiktutumlu otellərin inkişafını stimullaşdırmış olur.

Multidilli işçi heyətinə malik kol-mərkəzləri və vokzallarda yerləşən informasiya mərkəzləri inkişaf etdirmək lazımdır. Həmçinin, “mələklər” – könüllülər və tərcüməçilər xidmətinə də böyük zərurət yaranır, çünki onlar insanlara zəruri informasiyanı əldə etmək imkanı verir. Bu kateqoriyadan olan insanlar polislə kooperasiyada olur ki, bu da oğurluq hallarında və bu kimi digər situasiyaların baş verməsi zamanı böyük köməkdir.

Azərbaycanın mehmanxana bazarının inkişafının prioritet istiqamətləri qismində aşağıdakıları qeyd etməyi lazım bilirik:

- dünya standartlarına gətirilmiş mehmanxana xidmətlərinin keyfiyyətinə dair vahid tələblərin yaradılması;
- milli mehmanxana zəncirlərinin yaradılması;
- üçulduzlu mehmanxanaların tikintisi və rekonstruksiyası (yenidən qurulması);
- dünya mehmanxana zəncirləri bazarında mövcudluğun artırılması;
- dünya bazarında mehmanxanaların irəli çəkilməsinin kompleks marketing strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- mehmanxana sferasında peşə təhsili institutlarının inkişaf etdirilməsi.

Adları qeyd edilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanın mehmanxana sənayesinin cari vəziyyətinin fasiləsiz çoxsəviyyəli təhlilinin aparılmasına, eləcə də gələcək situasiyalarının proqnozlaşdırılmasına və inkişaf modellərinin işlənilib hazırlanmasına ciddi zərurət vardır.

III BÖLMƏ. SOSIAL SFERANIN BAZAR SEKTORU

FƏSİL 17. MƏNZİL-KOMMUNAL KOMPLEKSİ

17.1. Mənzil-kommunal kompleksi xidmətlərinin xüsusiyyətləri

Mənzil-kommunal kompleksi (MKK) malik olduğu sosial-iqtisadi təbiətinə görə ərazi infrastrukturunu formalaşdıran, habelə vətəndaşların həyat fəaliyyətinin şəraitini müəyyənləşdirən sosial sferanın tərkib hissəsidir.

MKK – iqtisadiyyatın mənzil-kommunal xidmətlərinin fasiləsiz istehsalını təmin edən son dərəcə mühüm bir sahəsidir. Burada yaşayış sahəsinin komfortluğu, onun mühəndis nöqtəyi-nəzərdən abadlaşdırılması, yaşayış məntəqəsində həyatın keyfiyyətinə və sosial iqlimə təsir göstərən müxtəlif xidmətlərin keyfiyyəti və etibarlılığı və bu kimi digər insanın həyat təminatı göstəriciləri formalaşdırılır.

MKK-nın sosial-iqtisadi mahiyyəti ölkənin bütün təsərrüfat kompleksinin inkişafı üçün onun əhəmiyyəti, işçilərin əmək məhsuldarlığının artırılmasında oynadığı rol, insanın mənzil şəraitinin səmərəli təşkil edilməsi, həyat quruluşuna, asudə vaxtının istifadəsinə onun təsiri və s. ilə müəyyən olunur.

MKK-nın strukturunu bütöv sistemi təmsil edən qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərən bir sıra altsahələr kimi təsvir etmək olar:

- mənzil təsərrüfatı və təmir-istismar istehsalatı;
- su təchizatı və suyu kənara axıtma;
- kommunal energetikası (elektrik enerjisi, istilik və qaz təchizatı);
- şəhər nəqliyyatı (avtobus, metro, tramvay, trolleybus);
- informasiya təsərrüfatı (kabel şəbəkələri, peyk televiziyası, optiklifli sistemlər və rəbətənin elektron kanalları, kompüter rəbətəsi sistemləri);
- xarici şəhər abadlığı, bura yol təsərrüfatı və yol-nəqliyyat tikintisi daxildir;
- ərazilərin sanitariya təmizlənməsi (küçələrin yığışdırılması, məişət və qida tullantılarının utilizasiyası ilə binaların təmizlənməsi);
- şəhərlərin yaşıllaşdırılması, çiçəkçilik;
- mehmanxana təsərrüfatı;
- məişət xidmətləri (hamamlar, camaşırxanalar, dini mərasimlərlə əlaqədar olan xidmətlər və s.);
- küçə işıqlandırılması.

MKK-nın altsahələri əhalinin müvafiq tələbatlarını ödəməklə, insanın normal həyat fəaliyyəti, eləcə də həm sosial, həm də istehsal infrastrukturunun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin edir.

MKK-nın strukturunda iki böyük blok ayırd edilə bilər: mənzil təsərrüfatı

və kommunal xidmətlər. Onların hər ikisi mənzil anlayışı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Mənzil MKK infrastrukturunun son dərəcə mühüm hissəsidir və onun başlıca məqsədi əhalinin sosial-məişət tələbatlarının ödənilməsinə təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsində göstərilir ki, mənzil hüquqları obyektləri yaşayış sahələridir. Bu zaman yaşayış sahəsi kimi ayrıca sahə hesab olunur ki, o, daşınmaz əmlak qismində çıxış edir, habelə vətəndaşların daimi yaşamaları üçün yararlıdır (müəyyən edilmiş sanitariya və texniki qayda və normalara, eləcə də qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verir).

Yaşayış sahəsinin ümumi ölçüsü bunun tərkibinə dail olan hissələrin ümumi sahəsindən ibarətdir, o cümlədən, eyvanlar, şüşəbəndlər və terraslar istisna olmaqla insanların yaşayışı ilə bilavasitə bağlı olan, sakinlərin məişət və bu kimi digər tələbatlarının ödənilməsi, habelə yardımçı istifadə üçün nəzərdə tutulmuş sahələr.

Mənzil sahəsinin sosial mahiyyətini müəyyənləşdirək və onun spesifikasını göstərək.

İnsanların mənzilə olan tələbatı onların birincinövbəli, həyati əhəmiyyətli və zəruri tələbatlarından biridir. Mənzil ailə institutunun və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir.

Özünün iqtisadi təbiətinə görə, mənzil uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş istehlak rifahıdır. Onun spesifikası, hər şeydən əvvəl, bunda ibarətdir ki, istehlak predmeti olmaqla, mənzil bazarda əmtəə qismində çıxış edir.

Mənzil - ən fundamental və əsaslı əmtəələrdən biridir, onu oğurlamaq yaxud itirmək qeyri-mümkündür. Mənzilin uzun müddətli "həyatı" həmin göstərici üzrə, demək olar ki, bütün əmtələri üstələyir. Mənzil azsaylı əmtəə növlərindən biridir ki, olduqca uzunmüddətli istifadə zamanı ərzində öz dəyərini və əhəmiyyətini saxlamaq iqtidarındadır.

Mənzil fondu ölkənin milli sərvətinin tərkibinə daxildir. Ölkələrin böyük əksəriyyətində mənzil - ən bahalı istehlak məhsuludur, mənzilə sahib olmaq istənilən ailə üçün son dərəcə mühüm nailiyyət və varidatdır. Mənzilin dəyəri zaman keçdikcə arta bilər. Mənzil sahələrinə sərf olunan xərclər onun dəyərinin yüksək olması ilə bağlıdır və ev təsərrüfatlarının büdcəsində kifayət qədər əhəmiyyətli paya malikdir.

Mənzil – uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əsaslı (kapital) əmtəədir və əhəmiyyətli dəyərə malikdir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatında onun alışы əhali tərəfindən pul vəsaitlərinin əmanət şəklində yatırılmasının stimullaşdırılması və, müvafiq olaraq, investisiya resurslarının formalaşdırılması istiqamətində olduqca mühüm amillərdən biridir.

Daşınmaz əmlakdan tutulan vergi, demək olar ki, bütün ölkələrdə yerli büdcələrə bütün vergi daxilolmaların əhəmiyyətli tərkib hissəsidir. Digər tərəfdən, mənzil sahəsi böyük girov dəyərinə malikdir və çox vaxt öz sahibləri tərəfindən investisiya imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur.

Mənzil fondunun vəziyyəti, göstərilən mənzil-kommunal xidmətlərinin keyfiyyəti və mənzil bazarının güclü inkişaf etməsi həmin fondun yerləşdiyi ərazinin investisiya iqliminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Mənzil özündə nəhəng multiplikativ effekt daşıyır. Mənzil tikintisinin artırılması tikinti sənayesinin müxtəlif sahələrində istehsal həcminin genişləndirilməsinə gətirib çıxarır. Həmçinin o, aşağıda qeyd etdiyimiz çoxsaylı fəaliyyət sferaları kimi digər istiqamətlərin də inkişafına səbəb olur: infrastruktur obyektlərinin, ticarət müəssisələrinin, səhiyyə və təhsil idarələrinin layihələndirilməsi və inşası . Beləliklə, mənzil tikintisi məşğulluğun artmasına səbəb olur.

Mənzil, yaşayış sahəsi – istənilən insan üçün başlıca həyat rifahlarından biridir. Sosial nemət kimi, insanın layiqli həyat və fəaliyyətini təmin edir, onun bir şəxsiyyət olaraq inkişafına səbəb olur, mədəni və təhsil sferalarında sivilizasiya tərəfindən əldə olunmuş nailiyyətlər sayəsində meydana gələn nəticələrdən yararlanmaq nöqtəyi-nəzərdən ona geniş imkanlar verir. Mənzil, yaşayış sahəsi həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin iqtisadi fəallığının əsas motivasiyalarından biridir. İnsanın həyatında mənzillə təmin olunması kimi bir göstəricinin formalaşdırılması iqtisadi rifahların bölüşdürülməsi sahəsini təşkil edir ki, burada sosial meyarların iqtisadi meyarlar üzərində dominantlığı müşahidə olunur. Normal fəaliyyət göstərən dövlət hər bir vətəndaşına mənzilə, yaşayış sahəsinə sahib olmaq imkanını təmin etməlidir. Axı mənzil başlıca sosial rifahlardan biridir ki, onsuz insanın normal həyat fəaliyyətini təsəvvür etmək çətinidir.

Mənzil həmçinin investisiya əmtəəsi, fiziki və hüquqi şəxslərin kapital qoyuluşlarının obyektidir. İcarəyə verildiyi təqdirdə, yaşayış sahəsi, mənzillər, evlər öz sahiblərinə icarə haqqı şəklində gəlir gətirir. Bu, inkişaf etmiş ölkələrdə mənzil sferasında geniş surətdə tətbiq edilən sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biridir, burada özəl icarə sektorunun payının yüksək həddə olması dediklərimizin əyani sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən həmin fəaliyyət olduqca cəlbedicidir, çünki özəl mənzillərə və yaşayış sahəsinə sahib olan insanlar üçün kifayət qədər yüksək gəlirlər vəd edir.

Mənzil və yaşayış sahəsinin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri onu digər əmtəələr arasında diqqətə layiq edir. Birincisi, mənzil fondu yekcins deyil: mənzillər, yaşayış sahələri ölçülərinə, yerləşməsinə, tikinti vaxtına, daxili planlaşmaya, tamamlanma işlərinin necə aparılmasına və kommunal rahatlıqlarına görə fərqlənir. İkincisi, mənzil və yaşayış sahələri daşınmaz əmlakdır: mənzilin bir yerdən digərinə daşınması qeyri-mümkündür yaxud məqsədəuyğun deyil. Üçüncüsü, mənzil, yaşayış sahəsi uzunömürlüdür. Dördüncüsü, ev yaxud mənzil bahalı əmtəədir, onun mülkiyyət şəklində əldə olunması üçün ailənin sırf özünə məxsus maliyyə resurslarının həcmi adətən kifayət etmir. Beşincisi, bir mənzildən digər yaşayış sahəsinə, yaxud yeni mənzilə köçmə məsrəfləri yüksəkdir.

Mənzil fondunun yekcins olmaması o deməkdir ki, hər bir yaşayış

sahəsinin sırf özünə məxsus xarakteristikaları yaxud xidmətlər dəsti vardır. Yaşayış sahəsinin xarakteristikasının iki tipini fərqləndirirlər: mənzilin sırf özünə xas olan xarakteristikaları və onun yerləşdiyi məkanın xarakteristikaları.

Mənzillərin ölçülərinə (yaşayış sahəsi kvadrat metrə ölçülür) və planlaşdırılmaya (mənzilin daxilində otaqların yerləşməsinə) görə, eləcə də mətbəx avadanlığının və kommunal xidmət sistemlərinin (istilik sisteminin, su və kanalizasiya sisteminin, elektrik enerjisi ilə təchizat sisteminin) keyfiyyəti və məhsuldarlığına görə fərqləndiyini qeyd etməliyik.

Yaşayış sahəsinin xarici işlənmələri (döşəmə, pəncərələr, daxilə quraşdırılmış dolablar) və konstruktiv xüsusiyyətləri (bünövrənin, damın, örtülmələrin istismar müddəti) də fərqli ola bilər.

Bir obyekt olaraq, mənzilin və yaşayış sahəsinin daşınmazlığı səbəbindən onun yerləşmə ərazisi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Mənzilin parametrləri yerləşdiyi ərazinin xarakteristikaları və xüsusiyyətləri ilə tamamlanır. Belə xarakteristikalara aşağıdakılar aiddir:

- mənzilin əlçatanlığı (iş yerinə, mağazalara, eləcə də əyləncə və istirahət yerlərinə onun yaxınlığı);
- ictimai xidmətlərlə (məktəblər, xəstəxanalar, yanğından mühafizə xidməti, polis və sair) təmin edilmə;
- ətraf mühitin keyfiyyəti;
- yerli vergitutmanın səviyyəsi və başqa xarakteristikalar.

Bir əmtəə kimi, mənzil və yaşayış sahəsi ətraf ərazilərə təsirin əhəmiyyətli xarici effektinə malikdir, həmin ərazinin inkişafına yaxud abadlaşdırılmasına səbəb olur ya da həmin prosesləri ləngidir.

Mənzil bazarı oliqopolistik səciyyəsinə malikdir. Torpağın, mənzil və yaşayış sahələrinin inşa edilməsinin və istismarının yüksək dəyəri yalnız məhdud sayda şəxslərə öz şəxsi maliyyə resursları hesabına mənzillərin tikintisini həyata keçirmək və əldə etmək, habelə icarəyə verilməsi üçün nəzərdə tutulan yaşayış sahəsini inşa etmək və almaq imkanı tanıyır. Mənzil bazarında iştirak edən tərəflərin məhdud olması həmin sferada dövlət tərəfindən müvafiq tənzilənmə fəaliyyətini həyata keçirməyi tələb edir, çünki məhz bunun sayəsində sözügedən bazarın genişləndirilməsi mümkün olacaqdır.

İnhisarçı tendensiyalarından, onun sosial və iqtisadi rifah kimi sosial əhəmiyyətindən başqa, mənzil bazarı həmçinin mənzil təminatının səviyyəsinə görə ev təsərrüfatlarının məhdudluğu və hədsiz dərəcədə differensiasiyası kimi əlamətlərə də malikdir. Mənzil bazarının məhdudluğu bundan ibarətdir ki, onun fəaliyyət sferasından özəl bazar təsərrüfatında yaşayış sahəsinin alınması yaxud icarəyə götürülməsi üçün maliyyə vəsaitlərinə malik olmayan əhalinin bir hissəsi, faktiki olaraq, kənar qalmış olur.

Mənzil sferasında bazar tənzimləyiciləri qeyri-effektiv surətdə fəaliyyət göstərir ki, bu da onun dövlət tənzimlənməsi zəruriliyini şərtləndirir.

Mənzil-kommunal xidmətlərinə həm ümumilikdə sosial sferanın bütün

xidmətlərinə xas olan ümumi xassələr, həm də onların spesifikasını əks etdirən, yalnız mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətləri üçün səciyyəvi xarakter daşıyan fərdi xüsusiyyətlər xasdır.

Mənzil xidmətlərinin bir hissəsi duyulmayan effektdə malikdir ki, o, müvafiq tələbatın xidmət vasitəsilə təmin edilmə dərəcəsinin subyektiv qiymətləndirilməsi vasitəsilə ifadə olunur. Digər mənzil-kommunal xidmətləri maddi-cismi obyektlərin köməyi ilə həyata keçirilir yaxud ifadənin maddi formasına malik ola bilər. Bu zaman nəticəni obyektiv surətdə ölçmək və standartlaşdırmaq olar (məsələn, su təchizatı və suyu kənara axıtma xidmətləri).

Mənzil-kommunal sferada göstərilən xidmətlər sonradan həyata keçirilməsi məqsədilə toplanma bilməz, eyni şəkildə, onların istehsalı və istehlakı da zaman və məkanda eyni vaxtda baş verir (misal üçün, elektrik enerjisi təchizatı sahəsində) yaxud bir-birinin ardınca reallaşdırılır (misal üçün, su təchizatında).

Mənzil-kommunal xidmətlərinin mobilliyi də xüsusi xarakterə malikdir. Onlar nəql edildikdə yaxud yerdəyişmədə daha böyük üstünlüklərə malik əmtəələrlə müqayisədə daha lokallaşdırılmış və səpələnmiş haldadır.

İstehlakçının istehsalçıdan məkan uzaqlığı mövcuddursa, o zaman xidmətin göstərilməsi yalnız o şərtlə mümkündür ki, istehsalçı istehlakçıya doğru hərəkət edir (misal üçün, su və qaz təchizatı kommunikasiyalarının insanların məskunlaşma yerlərinə doğru aparılması), yaxud istehlakçının özü istehsalçıya tərəf yaxınlaşır (misal üçün, mehmanxanaların mənzil xidmətləri).

Xidmətin istehsalı prosesində istehlakçının şəxsi iştirakı ilə bağlı xidmətlərin bəzi növlərinin (xüsusilə də, mənzil xidmətlərinin) fərdiləşdirilməsi səciyyəvidir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin əsas hissəsinin göstərilməsi mülkiyyət hüquqlarının dəyişməsi, habelə istehsalçı və istehlakçı arasında mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi ilə müşayiət olunmur. Əgər istehlakçı su kəməri xidmətlərindən istifadə edərsə, onda həmin istehlakçı kommunal xidmətin haqqını ödəməklə su resurslarının müəyyən həcmənin alınması hüququnu əldə etmiş olur. Kommunal xidmətin haqqının ödənilməsi o anlama gəlmir ki, istehlakçı su kəmərinin bir hissəsinin mülkiyyətçisinə çevrilir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətləri başqa xidmətlərdən istehlakda uzunmüddətli və daimi olması ilə fərqlənir, odur ki, onların göstərilməsi təqdim edilmə fasiləsizliyi və etibarlılığı prinsipi üzrə yerinə yetirilməlidir. Onlar insanların həyat təminatının əsas tələbatlarının ödənilməsinə təminat verən zəruri təməl qismində çıxış edir. Məsələn, elektrik enerjisi təchizatı təkcə insanın yaşayış sahəsini və ətraf ərazini işıqlandırmağa imkan vermir, həmçinin müxtəlif cihazların və məişət texnikasının fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərt kimi xidmət edir. Uzun müddət ərzində elektrik enerjisi təchizatında fasilənin yaranması həmin ərazidə iqtisadi, sosial və siyasi qeyri-sabitliyin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Mənzil və kommunal xidmətlərinin əvəzsiz xarakterə malik olmaları səbəbindən, istehlakçılar həmin xidmətlərdən imtina etmək yaxud onların

istehlakını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq iqtidarında deyil. İstehlak olunmuş mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin həcmələrində baş verən tərəddüdlərin səbəbləri qeyri-qiymət təbiətinə malikdir. Mənzil-kommunal xidmətlərinə tariflərin dəyişməsi yaxud sözügedən bu xidmətlərin əlçatanlığının məhdudlaşdırılması tələb və təklifin bazar mexanizminin fəaliyyətinə imkan vermir, xidmətin qiymətini isə əhalinin diskriminasiya alətinə çevirir.

17.2. Mənzil-kommunal kompleksinin dövlət tənzimlənməsi

Azərbaycanın mənzil-kommunal sferasında bazar mexanizmlərinin təsiri bir sıra amillərlə məhdudlaşdırılır ki, onlar mənzil-kommunal xidmətlərinin göstərilməsinin sırf bazar əsaslarına daha dolğun və tam şəkildə keçməsinə mane olur:

- mənzil-kommunal xidmətləri həyat təminatı xidmətlərinə aiddir ki, onlar vətəndaş cəmiyyətində insanların son dərəcə mühüm hüquqlarını reallaşdırır;
- mənzil-kommunal təsərrüfatı regional və yerli səviyyədə insanların sosial birliyinin formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir;
- mənzil-kommunal xidmətlərinin inkişafı aşağı kommersiya effektivliyi ilə xarakterizə olunan infrastruktur obyektlərinə böyük kapital qoyuluşların həyata keçirilməsini tələb edir;
- mənzil-kommunal xidmətləri sferasında tariflərin artımı əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbinin ölçüləri ilə onların istehlakını məhdudlaşdırır, bu da rifahın həmin tipinin əldə olunması zamanı əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin qiymət diskriminasiyasına məruz qalmasına gətirib çıxarır. Mənzil və kommunal xidmətlərin əhalinin bütün qruplarına, o cümlədən aztəminatlı vətəndaşlara təqdim edilməsinə zəmanət verməklə, dövlət onlar tərəfindən ən zəruri rifahın istehlakını təmin edir, yəni burada söhbət insanların gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq onlar tərəfindən istehlak edilməli olan rifahdan gedir.

Beləliklə, mənzil-kommunal xidmətlərinin inkişaf edən bazar şəraitində göstərilməsi modeli ictimai və qarışıq xidmətlər seqmentlərinin saxlanması ilə fərqlənir, mənzil-kommunal xidmətlərinin dövlət tənzimlənməsi isə birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodlarını ehtiva edir (Cədvəl 17.1).

Azərbaycanın mənzil-kommunal xidmətləri sferasında ən azı üç seqmenti ayırd edə bilərik ki, onlar təqdim edilən xidmətlərin xarakteri, xidmətlərin istehsalı və göstərilməsi xüsusiyyətləri, eləcə də əhalinin bütün təbəqələri üçün xidmətlərin əlçatanlığının qorunub saxlanılmasına yönəlik mənzil-kommunal təsərrüfatı sferasının iqtisadi tənzimləmə metodları ilə fərqlənir.

Haqqında danışdığımız xidmətlərin kompleksli modelinin fəaliyyət göstərməsi bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin dayanıqlı balansının tapılmasını çətinləşdirir. Mərkəzi planlaşdırma və dövlət dotasiyaları sisteminin tənzimlənmənin təsiri altından çıxarılması nəticəsində, habelə xidmətlərin dəyərinin tam şəkildə istehlakçılar tərəfindən ödənilməsinə keçid alındıqdan sonra, mənzil-kommunal xidmətlərinin əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatanlığı problemi çətinləşir.

İnkişaf etməkdə olan bazar şəraitində mənzil-kommunal xidmətlərinin göstərilməsi modeli

Xarakteristika	Mənzil-kommunal xidmətlərinin növləri		
	xalis ictimai rifahlar	qarışıq ictimai rifahlar	xalis özəl rifahlar
Xidmət növləri	Yaşıllaşdırma, ərazinin abadlaşdırılması, sanitariya təmizlənməsi və s. xidmət növləri	Resurs təchizatı (istilik, qaz, elektrik, su təchizatı və kanalizasiya), yol-körpü təsərrüfatı xidmətləri	Mənzil fondunun istismarı və cari təmiri üzrə xidmətlər
Xüsusiyyətləri, xidmətlərin əlçatanlığı	Bölmənlilik, seçimsizlik, istisnasızlıq, ümumi əlçatanlıq	İstisnasız, lakin həddən artıq yüklənə bilən istehlak, texnologiyanın ötürülməsi (şəbəkə istehsal növü). Xüsusi sosial əhəmiyyətli xidmətlərin ümumi əlçatanlığının seçim azadlığı və daha az sosial əhəmiyyətli xidmətlərin ödənişliliyi ilə uzlaşması	Bölmənlilik, seçimlilik, istisnalıq, rəqabət qabiliyyəti. Xidmətlərin məhdud mövcudluğu (iqtisadi amillər)
İstehlakçılar	Cəmiyyət bütölkədə (şəhər əhalisi səviyyəsində)	<ul style="list-style-type: none"> • Ümumən ev sahibliyi; • fərdi istehlakçı (ayrı bir yaşayış və ya sənaye binasının sahibi və ya kirayənişini) - fərdi ölçü cihazlarının (sayğacların) quraşdırılması şəraitində 	<ul style="list-style-type: none"> • ümumən ev (və ya ictimai və ya istehsalat binası) sahibliyi (kondominium); • fərdi istehlakçı
İstehsalçılar, maliyyələşdirmə	Dövlət sektoruna aiddir (bələdiyyə müəssisələri). Maliyyə-vergi sistemi vasitəsilə maliyyələşdirilir	Təbii lokal monopoliya müəssisələri tərəfindən təmin edilir. Əhalinin zəif təbəqələrinə ictimai əhəmiyyətli xidmətlərin göstərilməsinin pulsuz olması bu növ xidmətlərin əhalinin iş qabiliyyətli hissəsi üçün ödənişlə uzlaşdırılır	Potensial rəqabətə davamlı və bazara cəlb oluna bilər. Tarazlı qiymətlərə əsaslanan əhali və müəssisələr tərəfindən maliyyələşdirilir

Mənzil-kommunal xidmətlərinin istehsalı və istehlakı əhəmiyyətli müsbət xarici effektlərlə bağlıdır ki, onlar işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, həyat və biznes üçün ərazilərin komfortluğunu təmin edir, inkişaf etmiş mənzil və kommunal infrastruktura, regionların investisiya cəlbediciliyinə və son nəticə etibarilə - iqtisadi, sosial və siyasi sabitliyə malikdir. Mənzil-kommunal sferasında göstərilən xidmətlərin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti isə ölkənin bütün regionlarında yaşayan əhali qrupları üçün onların əlçatanlığının təmin edilməsi zərurətini müəyyənləşdirmiş olur.

17.3. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin əlçatanlığı

Mənzillərin, yaşayış sahələrinin əlçatanlığı – bu, ailənin məcmu gəlirində mənzilin, yaşayış sahəsinin əldə olunması müqabilində faizlə ifadə olunan münasib ödəmə payıdır. Mənzilin, yaşayış sahəsinin dəyəri ilə ailənin gəlirlərinin nisbəti əlçatanlığa təsir göstərir.

Yaşayış sahəsinin vətəndaşlar tərəfindən əldə olunması imkanı nöqteyi-nəzərindən mənzil bazarının vəziyyətini səciyyələndirən əsas əlçatanlıq göstəricisi mənzil sahəsinin əlçatanlıq əmsalıdır ki, bu da üç nəfərdən ibarət olan ailənin ortaillik gəlirinə standart mənzilin orta bazar dəyərinin nisbəti kimi ölçülür.

Kommersiya əlçatanlığı – dəyərinin istehlakçı tərəfindən ödənilməsi mümkün olan mənzilin alınması imkanı. Bazarda mənzillərin sahələrinə və komfortuna görə yuxarı həddləri, bir qayda olaraq, mövcud deyil. Qiyməti bazar müəyyənləşdirir.

Sosial əlçatanlıq – bu zaman anında sahəsinə, fiziki vəziyyəti və mühəndislik avadanlığına görə bu tərkibdə olan ailənin istehlak keyfiyyəti standartına cavab verən mənzilin dəyərini ödəyərək əldə etmək imkanındır. Belə olduqda, bu mənzilin alınması ilə bağlı sərf olunan vəsaitlər münasib və mümkün kimi dəyərləndirilən paya bərabər olacaq. Bu yaşayış sahəsi istehlak keyfiyyətlərinin səviyyəsi, eləcə də qaytarmanın minimal faiz dərəcəsi üzrə uzunmüddətli kreditin verilməsi ilə kredit-maliyyə sisteminin yaradılmasında dövlətin maliyyə yardımının forması və dərəcəsi üzrə differensiasiya olunmuş bir mənzil sahəsidir.

Kommunal kompleksdə fəaliyyət göstərən təşkilatların göstərdiyi xidmətlərin istehlakçıları üçün əlçatanlıq anlayışı qanunvericilik qaydasında müəyyən edilmiş, müvafiq mənzil və kommunal xidmətlərinin istehlakçıları tərəfindən onların əldə olunması və haqlarının ödənilməsinin əlçatanlığını nəzərdə tutur. Kommunal xidmətlərin əlçatanlığı məfhumu kifayət qədər geniş bir anlayışdır və fiziki, iqtisadi, sosial, normativ-hüquqi, siyasi və bu kimi digər aspektləri əhatə edir. Onlardan məhz iqtisadi göstəricilərin daha dəqiq qiymətləndirilməsinin aparılması mümkün görünür.

Mənzil və kommunal xidmətlərin haqlarının ödənilməsi onların hər növü üzrə yaşayış sahələrinin abadlığı və səliqəliliyi dərəcəsinin (məsələn, uçot cihazları ilə təchiz edilmiş və təchiz edilməmiş sahələr üzrə ayrı-ayrılıqda) nəzərə alınması ilə təyin edilir. Göstərilən mənzil-kommunal xidmətləri müqabilində vətəndaşlar tərəfindən aparılmalı olan məcmu ödənişlər həmin xidmətlərin hər növü üçün təyin edilmiş tariflərdən və tariflərə tətbiq edilən əlavələrdən; normativlər üzrə yaxud binanın ümumi cihazlarının göstəriciləri əsasən xidmətlərin istehlak həcmələrindən; xidmət göstərilən əhalinin sayından (binaların abadlaşdırılması tipinə və müxtəlif abadlaşdırma dərəcəsinə malik binaların sayına görə bölüşdürülməklə) asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xidmətin əlçatanlığı təkcə iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunmur. Həmçinin bu və ya digər növ xidmətin əldə olunmasına

maneçilik törədən və istehlakçılar üçün sosial və bu kimi digər obyektiv məhdudiyyətlər də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Xidmətlərin müxtəlif tipləri və istehlakçıların fərqli-fərqli kateqoriyaları üçün sözügedən sferada hər hansı xidmətin sosial-iqtisadi əlçatanlığı həm ümumi (ərazi yaxud informasiya əlçatanlığı), həm də spesifik və alıcıların konkret qrupu üçün relevant olan xarakteristikaları ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, spesifik xarakteristika qismində məhdud fiziki imkanlara malik insanlar üçün sosial infrastrukturun əlçatanlığı və s. çıxış edir.

Mənzil və kommunal xidmətlərin sosial-iqtisadi əlçatanlığının bir neçə səviyyəsi göstərilə bilər:

- əlçatanlığın minimal səviyyəsi norma və normativlərə uyğun olaraq insanın fizioloji tələbatlarının təmin edilməsi üçün kifayət edə biləcək mənzil və kommunal xidmətlərin minimal həcmnin təqdim edilməsinə zəmanət verir (məsələn, elektrik enerjisi istehlakının sosial norması, sosial mənzil sahəsinin ayrılması). Qeyd etdiyimiz xidmətlər dəsti istehlakçılara sosial tariflərə uyğun olaraq təqdim olunur, norma və normativlər isə regionun əhalisi üçün tariflərin artırılmasının, habelə vətəndaşa ayrılan subsidiyaların son hədd indekslərinin hesablanması məqsədilə istifadə olunur. Mənzil-kommunal xidmətlərin minimal əlçatanlığı səviyyəsinin təmin edilməsi və maliyyələşdirilməsi mənbələri qismində dövlət və yerli büdcələr xidmət edir;

- əlçatanlığın komfortlu səviyyəsi mənzil və kommunal xidmətlərin qarışıq dəstinin (o cümlədən, minimal istehlak standartlarından yuxarı) göstərilməsi hesabına təmin edilir. Bir qayda olaraq, sosial-iqtisadi əlçatanlığın bu səviyyəsi orta gəlirlər əldə edən əhali təbəqələri üçün səciyyəvidir və istehlakçıların müəyyən qrupu üçün ən yüksək dəyərə və faydalılığa malik tələbatları ödəyir ki, bu istehlakçılar həmin tələbatların ödənilməsi məqsədilə səmərəli və məntiqə uyğun qaydada təyin edilmiş qiyməti ödəməyə hazırdır;

- xidmətlərin əlçatanlığının elit səviyyəsi mənzil və kommunal xidmətlərin geniş spektrinin (məsələn, elit yaşayış sahəsi) təqdim edilməsini nəzərdə tutur ki, həmin xidmətlər şəxslərin dar çevrəsinin spesifik tələbatlarını ödəməli olmaları ilə yanaşı həmçinin şəxsi fərdiləşdirilmiş xarakterə də malikdir. Haqqında danışdığımız xidmətlər istehlakçılar tərəfindən tam həcmdə ödənilir. Dövlətin stabil sosial-iqtisadi inkişafı üçün mənzil sahəsinin əlçatanlığının təmin edilməsi və bu sahəyə sonradan müvafiq xidmətlərin göstərilməsi (mənzil-kommunal xidmətlərin əlçatanlığı) istiqamətində tətbiq edilə biləcək effektiv strategiyanın işlənilməsi lazımdır.

17.4. Yaşayış kompleksinin idarə edilməsinin əsas metodları

Müvafiq hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri hüdudlarında, eləcə də qanunların və hüquqi aktların əsasında mənzil münasibətlərini tənzimləyən normalar təyin edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi çoxmənzilli binaların idarə

olunmasının təşkilədıcılık prinsiplərini müəyyənləşdirir ki, onlar mənzilin mülkiyyətçisinə mənzil-kommunal xidmətləri bazarına və orada baş verən qiymətqoyuluşu prosesinə bilavasitə təsir göstərmək imkanı verir. Çoxmənzilli binalarda yerləşən sahələrin mülkiyyətçiləri çoxmənzilli binanın idarə olunması üsullarından birini seçməlidir:

- çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçiləri tərəfindən bilavasitə idarəetmənin həyata keçirilməsi;
- mənzillərin mülkiyyətçiləri ortaqlığının (cəmiyyətinin) yaxud mənzil kooperativinin və ya digər ixtisaslaşdırılmış istehlak kooperativinin idarəçiliyi;
- idarəetmə təşkilatının idarəçiliyi.

Çoxmənzilli binanın idarəetmə üsulu sahələrin (mənzillərin və qeyri-yaşayış sahələrinin) mülkiyyətçilərinin ümumi yığıncağında həmin yığıncaqda iştirak edən mülkiyyətçilərin səsələrinin ümumi sayından böyük əksəriyyətin sayı ilə seçilir.

İdarəetmə üsulu istənilən vaxt mülkiyyətçilərin ümumi yığıncağının qərarı əsasında seçilə və dəyişdirilə bilər, həmin yığıncaq (iclas) isə çoxmənzilli binadakı sahələrin bütün mülkiyyətçiləri üçün mütləq xarakter daşıyır.

Sahənin mülkiyyətçisinə məxsus səsələrin miqdarı (ümumi əmlaka dair hüquqda onun payı) aşağıdakı düstur əsasında təyin edilir.

$$\text{Mülkiyyətçinin səsələrinin miqdarı} = S_{\text{mənz. yaxud q/y sahə}} / S_{\text{ümumi}},$$

burada $S_{\text{mənz. yaxud q/y sahə}}$ — hər hansı şəxsin mülkiyyətində olan mənzilin yaxud qeyri-yaşayış sahəsinin ölçü sahəsi;

$S_{\text{ümumi}}$ — binanın bütün mənzillərinin və qeyri-yaşayış sahələrinin ölçü sahələrinin cəmi.

Binanın idarəetmə üsulunun seçilməsinə aşağıda qeyd edilmiş kimi amillər təsir göstərir:

- binada mülkiyyətçilərin özünütəşkilətmə dərəcəsi;
- onların sosial-iqtisadi vəziyyəti;
- binanın texniki vəziyyəti;
- binanın yerləşməsi, eləcə də ətraf mühit və s.

Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi nəzərdə tutur ki, çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçilərinin ümumi yığıncağı çoxmənzilli binanın idarəetmə orqanıdır. Həmin orqanın səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- çoxmənzilli binanın rekonstruksiyası (yenidənqurulması) və s. haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- əsaslı təmir və s. fondunun formalaşdırılması üsulunun seçimi haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- çoxmənzilli binada ümumi əmlakın əsaslı təmirinə və s. kreditin yaxud borc vəsaitinin alınması haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- çoxmənzilli binanın yerləşdiyi torpaq sahəsinin istifadə hüdudları, o

cümlədən onun istifadəsi ilə bağlı məhdudiyətlərin tətbiq edilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi;

- çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçilərinin ümumi əmlakının başqa şəxslər tərəfindən istifadəsi haqqında, o cümlədən, reklam konstruksiyalarının quraşdırılması və istismarı ilə bağlı müqavilələrin bağlanması haqqında, əgər çoxmənzilli binada həmin konstruksiyaların istifadəsi və istismarı üçün sahələrin mülkiyyətçilərinin ümumi əmlakından istifadə etmək nəzərdə tutulursa, qərarların qəbul edilməsi;

- çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçilərinin adından çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçilərinin ümumi əmlakının istifadəsi haqqında ümumi yığıncağın qərarı ilə müəyyənləşdirilmiş şərtlər əsasında müqavilələrin (o cümlədən də, reklam konstruksiyalarının quraşdırılması və istismarı ilə bağlı müqavilələrin) bağlanmasına müvəkkil edilmiş şəxslərin müəyyənləşdirilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi;

- çoxmənzilli binanın idarəetmə üsulunun seçilməsi;

- çoxmənzilli binada ümumi əmlakın cari təmiri haqqında qərarların qəbul edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçilərinin ümumi yığıncağının səlahiyyətlərinə aid edilmiş başqa məsələlər.

Çoxmənzilli binanın sahələrinin mülkiyyətçiləri tərəfindən həmin binanın bilavasitə idarəetməsinin həyata keçirilməsi zamanı çoxmənzilli binada ümumi əmlakın saxlanması və təmiri üzrə işləri yerinə yetirən, soyuq və isti su təchizatını təmin edən, eləcə də çirkab suların kənarlaşdırılması, elektrik enerjisi və qazla təminat (o cümlədən, balonlarda məişət qazının tədarükü) işlərini, eləcə də istiliyin təmin edilməsini (istilik təchizatı, o cümlədən soba isidilməsi olduğu təqdirdə bərk yanacağı tədarükünü) həyata keçirən şəxslər öz üzərinə düşən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə bağlanmış müqavilələrə uyğun şəkildə, habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş çoxmənzilli binada ümumi əmlakın saxlanması, eləcə də çoxmənzilli binalarda və yaşayış evlərində mülkiyyətçilərə və istifadəçilərə kommunal xidmətlərinin verilməsi, dayandırılması və məhdudlaşdırılması qaydalarına müvafiq olaraq həmin çoxmənzilli binada sahələrin mülkiyyətçiləri qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Mənzil mülkiyyətçiləri ortaqlığı (MMO) qeyri-kommersiya təşkilatı olub, özündə sahələrin (mənzillərin və qeyri-yaşayış sahələrinin) mülkiyyətçilərini çoxmənzilli binanın birgə idarə olunması və ümumi əmlaka sahib olma, eləcə də onun istifadəsi və üzərində sərəncam verilməsi məsələlərinin həlli üçün birləşdirir.

MMO-lar, bir qayda olaraq, təşəbbüskar və təşkilatlanmış mülkiyyətçilər tərəfindən yaradılır, onlar mənzil-kommunal xidmətlərinin göstərilməsi sferasında müvafiq biliklərə malik olur ki, bu da ortaqlığın nizamnamə ilə müəyyən edilmiş çərçivədə podratçı və resurs təminatçısı təşkilatlarının

fəaliyyətinə daha effektiv surətdə nəzarət etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, hüquqi şəxs qisminə çıxış edərək, MMO idarəedici təşkilatla çoxmənzilli binanın idarə edilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı müqaviləni, habelə ümumi əmlakın saxlanması və təmiri, kommunal xidmətlərin göstərilməsi müqavilələrini, eləcə də ortaqlıq üzvlərinin maraqlarına uyğun digər müqavilələri bağlamaq ixtiyarındadır.

Beləliklə, MMO iştirakçıları yeni, hazırki zamanda formalaşmaqda olan mənzil-kommunal xidmətləri sferasının innovativ bazarının təşəkkül tapma prosesinə bilavasitə təsir edir. MMO üzvləri olmuş sahələrin mülkiyyətçiləri çoxluq təşkil etməlidir, əks təqdirdə MMO mülkiyyətçilərin ümumi yığıncağının qərarı ilə ləğv edilməlidir.

MMO-ya üzvü olmaq istəməyən sahə mülkiyyətçisi çoxmənzilli binada ümumi əmlakın saxlanması və təmiri haqqında ortaqlıqla müqavilə bağlayır. MMO üzvləri ortaqlıqla müqavilələr bağlamır, çünki onlar MMO-nun nizamnaməsinə, eləcə də MMO üzvlərinin ümumi yığıncağının qərarlarına tabedir.

Binanın idarəetmə forması MMO tərəfindən müstəqil surətdə qəbul edilir. MMO ya binanın idarəçiliyini müstəqil şəkildə həyata keçirir, yaxud peşəkar idarəetmə təşkilatı ilə idarəetmə müqaviləsini bağlayaraq onu idarəetmə prosesinin yerinə yetirilməsi məqsədilə cəlb edir və onun işinə ancaq nəzarət edir. Binanın idarəetmə formasının dəyişdirilməsi ilə bağlı qərarı MMO üzvlərinin seçdiyi ortaqlığın idarə heyəti qəbul edir. Sahələrin mülkiyyətçiləri mənzil-kommunal haqları üzrə ödənişləri ortaqlıqda üzvlüyündən asılı olmayaraq MMO-nun hesabına köçürür.

Mənzil fondunun qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti onun idarəetməsini ortaqlıqlara verilməsi prosesini ləngidir.

İdarəedici təşkilat hər bir sahə mülkiyyətçisi ilə idarəetmə müqaviləsi bağlamaqla həmin sənədə əsasən idarəetmə prosesini öz üzərinə götürmüş olur. Bu müqavilədə çoxmənzilli binanın sahə mülkiyyətçilərinin yığıncağında qəbul edilmiş bütün şərtlər müzakirə olunaraq öz əksini tapır. Müqavilənin icrasına hər bir mülkiyyətçi müstəqil surətdə nəzarət edir. Ümumi iclasda həmçinin müvəkkil nümayəndələr seçilə bilər ki, onlar gələcəkdə idarəetmə təşkilatının fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirəcək, mülkiyyətçilərin maraqlarını məhkəmədə, icra hakimiyyəti orqanlarında təmsil edəcək, bina ilə bağlı sənədləşmənin qəbulunda iştirak edəcək və s.

İdarəetmə təşkilatlarının öhdəliklərinə binanın ümumi əmlakının idarəçiliyi daxildir ki, bu da özündə aşağıdakı istiqamətlər üzrə işlər kompleksini ehtiva edir: ümumi əmlakın saxlanması üzrə xidmətlərin göstərilməsi (məişət tullantılarının daşınması, ümumi istifadə yerlərinin təmizlənməsi və s.), ümumi əmlakın təmiri, sutka boyunca qəza-dizpetcher xidmətinin təşkil edilməsi, kommunal resurslarla (isti və soyuq su, elektrik enerjisi və s.) təchiz edilməsi ilə bağlı ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarla müqavilələrin bağlanması, habelə sahə mülkiyyətçilərinin təkliflərinin, ərizələrinin və şikayətlərinin baxılması.

Əgər idarəedici təşkilatın işi mülkiyyətçiləri qane etməsə, müqaviləyə

xitam verilə və digər təşkilatın xidmətlərindən istifadə oluna bilər. Müqavilə sahələrin mülkiyyətçilərinə kommersiya strukturlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ verir. Əgər xidmətlər tələb olunan səviyyədə göstərilərsə, onların göstərilməsi müqabilində ödənilən haqların aşağı salınmasını, eləcə də öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyinə görə idarəetmə təşkilatından yetirdiyi zərərin ödənilməsinə tələb etmək olar.

17.5. Mənzil fondunun idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi

Bazaryönümlü iqtisadi model mənzil fondunun şaquli surətdə inteqrasiya olunmuş idarəetmə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman idarəetmə şirkəti sifarişçinin, əsas fondların balans sahibinin funksiyalarını və texniki nəzarəti həyata keçirir. Mənzil fondunun saxlanması, istismarı, təmiri ilə bağlı sifarişin bilavasitə icraçıları işin lazımı təcrübəsinə, eləcə də müvafiq icazələrə və lisenziyalara malik, istənilən mülkiyyət formasından olan təşkilatlar və özəl sahibkarlar, yaxud xüsusilə yaradılmış ayrıca bölmələr – filiallar yaxud törəmə müəssisələri şəklində idarəetmə şirkətinin özü ola bilər.

İstismar, əsaslı və cari təmir üzrə podratçıların seçilməsi rəqabət əsasında, tender hərracları və peşəkar seçim yolu ilə yerinə yetirilməlidir.

Mənzil mülkiyyətçilərinin, özündə torpaq sahəsini və həmin torpaq üzərində yerləşən yaşayış binasını ehtiva edən daşınmaz əmlak kompleksi (**kondominium**) hüdudlarında mənzil mülkiyyətçiləri ortaqlığında birləşdirilməsi onların hüquqlarının qorunması, təklif edilən xidmətlərin dəyərinə və keyfiyyətinə təsirin daha effektiv üsullarından biridir, eləcə də xidmətlərin göstərilməsi və mənzil sahələrinin təmiri üzrə aparılmalı olan işlərin əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar müvafiq addımların atılmasına imkan verir.

Mövcud olan mənzil fondunda MMO-ların yerli səviyyədə təşəkkül tapmasına kömək aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- ortaqlıqların qeydiyyatla alınması prosedurunun sadələşdirilməsi və ucuzlaşdırılması;
- ortaqlıqlar tərəfindən mənzil fondunun köhnəlmə dərəcəsi asılı olaraq, dotasiyaların differensiasiya edilməsi ilə bələdiyyə mənzil fonduna ayrılan dotasiyalar hüdudlarında kondominiumun cari saxlanılmasına və əsaslı təmir işlərinin aparılmasına yerli büdcələrdən təyin edilmiş dotasiyaların alınması imkanı;
- səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri çərçivəsində vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi.

Mənzil-kommunal islahatlarının həyata keçirilməsinin başlıca məqsədlərindən biri mənzil sferasında mənzil fonduna xidmətlərin göstərilməsinin inhisarçılıqdan azad edilməsi və xidmətlər bazarının formalaşdırılmasıdır.

Dünya təcrübəsi kifayət qədər inandırıcı şəkildə göstərir ki, mənzil fondunun və onun infrastruktur təminatının effektiv idarəetmə mexanizmlərinin

yaradılmasına mənzil fondunun mülkiyyətçisinin (bələdiyyənin) funksiyalarının dəqiq və dürüst şəkildə ayırd edilməsi və bələdiyyə tərəfindən onun mülkiyyətinin idarə edilməsi və xidmət funksiyalarının müsabiqə əsasında ixtisaslaşdırılmış təşkilatlara ötürülməsi yolu ilə nail olunur.

Fəaliyyətin təbii-inhisar növləri (elektrik enerjisi təchizatı, istilik təchizatı, su təchizatı və suyun kənara axıdılması) sərt tarif tənzimlənmə prosesinin aparılmasını, təbii inhisarların istehsalat proqramlarının tərtib edilməsi prosesində iştirakın təmin edilməsini, habelə onların həyata keçirilməsi üzərində nəzarət tədbirlərinin daim aparılmasını və həmin müəssisələrin səhmləşdirilməsi zamanı onların mülkiyyətində mütləq iştirakı (səhmlərin nəzarət paketinə malik olmasını) tələb edir.

Fəaliyyətin rəqabət növləri (mənzil fondunun idarə edilməsi, saxlanması, texniki xidmətin göstərilməsi və təmiri, məişət tullantılarının toplanılması, zərərsizləşdirilməsi və emalı, abadlaşdırma və yol təsərrüfatı obyektlərinin saxlanması, texniki xidməti və təmiri, eləcə də əhaliyə kommunal-məişət yönümlü xidmətlərin göstərilməsi) mənzil-kommunal xidmətləri bazarında bütün mülkiyyət formasından olan müəssisələrin mövcudluğuna zəmanət verir. Rəhbər heyətin (idarəetmə heyətinin) səlahiyyətlərinə sözügedən işlərin yerinə yetirilməsinə yaxud xidmətlərin göstərilməsinə olan qiymətlərin son hədd səviyyəsinin təyin edilməsi, müsabiqə hərraclarının keçirilməsi, eləcə də işlərin görülməsi yaxud xidmətlərin göstərilməsinin keyfiyyəti üzərində nəzarətin təşkili daxildir.

Mənzil-istismar fəaliyyəti çərçivəsində bələdiyyə törəməsi səviyyəsində rəqabət mühitinin aşağıdakı səviyyələri formalaşa bilər:

- işlərin görülməsi (mənzil fondunun müvəkkil idarəçiyili) ilə bağlı bələdiyyədən yaxud mənzil fondunun mülkiyyətçisindən sifarişin alınması üçün idarəetmə şirkətləri arasında rəqabət;
- mənzil fondunun müəyyən hissəsinin idarəçiliyi və onun istismarı ilə bağlı idarəetmə şirkətindən sifarişin alınması üçün istismar müəssisələri arasında rəqabət;
- binanın yaxud binadaxili avadanlıqların konstruktiv elementlərinin, abadlaşdırma obyektlərinin texniki saxlanması və təmiri, bərk məişət tullantılarının daşınması və sair üzrə konkret işlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı idarəetmə strukturlarından (idarəetmə şirkəti, istismar müəssisəsi) sifarişin alınması hüququ üçün podratçılar (hüquqi və fiziki şəxslər) arasında rəqabət.

Mənzil-kommunal təsərrüfatında kiçik sahibkarlıq sisteminin inkişafı, habelə mənzil-kommunal xidmətlərinin istehsalına sərf olunan xərclərin azaldılması üçün lazımi şərait yaratmaq lazımdır, çünki idarəetmənin həmin sistemi daimi işçilərə malik, vergitutumunun sadələşdirilmiş forması ilə fəaliyyət göstərən və onlar tərəfindən yerinə yetirilən işlərin maya dəyəri strukturunda idarəetmə xərclərinin aşağı səviyyəsi olan istehsalat kollektivlərinin fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur.

Ümumilikdə mənzil fondunun idarəetməsinin rəqabətli bazar sisteminin tətbiqi mənzil fondunun saxlanılması və texniki istismarı üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə sərf olunan xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar etməyə imkan verir (qənaət 20-25% təşkil edə bilər).

Dünya praktikası və yerli təcrübə göstərir ki, yalnız peşəkar yanaşmanın tətbiqi mülkiyyətçilərin, daşınmaz əmlak istifadəçilərinin, dövlətin və ümumilikdə cəmiyyətin maraqları naminə daşınmaz əmlakın idarəetməsini xeyli yüksəltməyə imkan verir.

Mülkiyyətçilərin maraqları uğrunda daşınmaz əmlakın idarə edilməsinin təsirli mexanizmlərindən biri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirən xüsusi servis şirkətlərinin yaradılmasıdır:

- daşınmaz əmlak obyektləri haqqında informasiyanın toplanılması və təhlili üzrə;
- daşınmaz əmlakın idarə edilməsi üzrə;
- daşınmaz əmlak obyektlərinin inkişafı ilə bağlı layihələrin hazırlanması və tətbiqi üzrə;
- binaların təmiri, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi üzrə;
- tikinti ekspertizası üzrə;
- daşınmaz əmlakın satışı və icarəsi üzrə.

Belə şirkətlərin fəaliyyəti daşınmaz əmlakın həyat tsiklinin bütün mərhələlərini əhatə edir, habelə bütün praktiki məsələlərin qarşılıqlı əlaqəli həllinə təminat verir. Onların əsas vəzifələri bunlardır:

- daşınmaz əmlak obyektinin idarəçilik strategiyasının və proqramının işlənilib hazırlanması, həmin proqramın həyata keçirilməsi və onun üzərində nəzarət;
- podrat təşkilatlarının seçilməsi və onlarla mənzil-kommunal xidmətlərinin texniki saxlanılması, xidmət edilməsi və göstərilməsi üzrə müqavilələrin bağlanması, müqavilə öhdəliklərinin icrasına və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edilməsi;
- ev sahibi üçün mənfəətin əldə olunması məqsədilə daşınmaz əmlak obyektinin səmərəli istifadəsi, əldə olunmuş vəsaitlərin evin saxlanılmasına məqsədli şəkildə yönləndirilməsi;
- daşınmaz əmlakın inkişafı proseslərinin təşkil edilməsi.

Daşınmaz əmlakın peşəkar idarəçiliyi sistemi çərçivəsində mülkiyyətçi və idarəedənin funksiyalarının ayırd edilməsi baş verir. Mülkiyyətçi üzərində strateji qərarların qəbul edilməsi funksiyaları və idarəetmə keyfiyyətinə nəzarət funksiyaları qalır, daşınmaz əmlak obyektlərinin operativ idarəetmə funksiyaları isə ixtisaslaşmış servis idarəetmə şirkətlərinə ötürülür.

Onlar tərəfindən göstərilən xidmətlər spektri kifayət qədər müxtəlifdir və bunları ehtiva edir:

- mənzil fondunun idarə edilməsi;
- binaların tikinti konstruksiyalarına və mühəndis sistemlərinə texniki

xidmətin göstərilməsi və təmiri;

- binaların və binaətrafı torpaqların sanitar saxlanılması və binalara bitişik ərazilərin abadlaşdırılması;
- bina tikən sifarişçi funksiyalarının yerinə yetirilməsi;
- yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinin yenidənqurulması (quruluşunun dəyişdirilməsi, yenidən planlaşdırılması) ilə bağlı işlərin yerinə yetirilməsi;
- təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- avtodayanacqlara, qarajlara xidmət göstərilməsi; hüquqi xidmətlər;
- konsaltinq xidmətləri;
- sifarişlər üzrə xidmətlər və s.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin inhisarçılıqdan azad edilməsində kiçik sahibkarlıq böyük rol oynayır. Mənzil-kommunal xidmətlərinin göstərilməsi sferasında onun (kiçik sahibkarlığın) uğurlu inkişafı üçün belə şərait yaradılmalıdır ki, biznesin xüsusilə bu kateqoriyası üçün nəzərdə tutulmuş bələdiyyə sifarişinin bir hissəsinin müsabiqə əsasında ayrılması vasitəsilə bu prosesdə iştirak üçün maraqların yaranmasına xidmət etsin.

Bundan əlavə, istehsal prosesinin maliyyələşməsi funksiyalarını və istehsal prosesinin özünü, sifarişçi və podratçı funksiyalarını, texniki nəzarət və istismar funksiyalarını ayırd etmək lazımdır.

Mənzil fondunun idarə edilməsinin bazar modeli həmin yaşayış sahəsini idarə edən strukturlarla sakinlərin, birinci növbədə, idarəetmə şirkətinin müvəkkil idarəçiliyinə verilən kollektiv mülkiyyətin şərikləri kimi, ikinci tərəfdən isə, mənzil-kommunal xidmətlərin bilavasitə istehlakçıları kimi sıx əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Haqqında danışdığımız bu modelin həyata keçirilməsi məsrəfləri minimallaşdırmağa və bütün mənzil-kommunal təsərrüfatı sisteminin fəaliyyət effektivliyini artırmağa imkan yaradacaq.

FƏSİL 18. NƏQLİYYAT VƏ KOMMUNİKASIYALAR

18.1. Nəqliyyat və kommunikasiyalar bazarının xüsusiyyətləri

Nəqliyyat və kommunikasiyalar – iqtisadiyyatın strateji cəhətdən daha vacib sahələrindən biridir. Nəqliyyat və kommunikasiyalar xidmətləri bazarının xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, inhisarçı bazarın bütün əsas cəhətlərinə malikdir və burada bazar münasibətlərinin təsiri bir sıra amillərlə obyektiv surətdə məhdudlaşdırılır.

Əvvəla, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəqliyyat və kommunikasiyalar ənənəvi olaraq iqtisadiyyatın strateji nöqtəyi-nəzərdən mühüm sahələri kimi dəyərləndirilir ki, onların vasitəsilə insanların milli dövlət ümumiliyinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi təmin olunur.

İkincisi, nəqliyyat və kommunikasiyalar xidmətləri ölkənin bütün ərazisində həyati əhəmiyyətli vacib şəraitlərin vahid kompleksinin təmin olunmasına böyük və miqyaslı töhfəsini vermiş olur. Hal-hazırkı dövərdə ictimai nəqliyyatın iqtisadi əhəmiyyəti artır, onun inkişafı isə şəhərlərin get-gedə daha da artmaqda olan nəqliyyat yüklənməsinin aradan qaldırılmasına səbəb olur, habelə istixana effektinin qarşısının alınmasına kömək edir ki, sonuncunun əmələ gəlməsinin başlıca səbəbi kimi özəl avtonəqliyyat vasitələrinin çoxmilyonlu parkının atmosferə buraxdığı işlənmiş qazlar göstərilə bilər.

Beləliklə, bu qəbildən olan xidmətləri insanların həyat təminatına yönəlik, eləcə də vətəndaş cəmiyyətində son dərəcə mühüm sosial hüquqların həyata keçirilməsində tətbiq edilən xidmətlər qismində nəzərdən keçirmək lazımdır. Əhalinin nəqliyyat və kommunikasiya xidmətlərinə dair universal coğrafi əlçatanlığını, qiymətlərin və tariflərin məntiqli olması nöqtəyi-nəzərdən istehlakçıların diskriminasiyaya uğramasının qarşısının alınmasını, habelə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin müəyyən səviyyəsini təmin etmək lazımdır.

Sosial amilin mövcudluğu ictimai nəqliyyatın qeyri-rentabelli marşrutlarının, eləcə də qeyri-rentabelli yerli lokal telefon rabitə xidmətlərinin və s. olmasının zəruriliyi deməkdir. Dövlət inhisarı yaxud özəl inhisarların dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində bu kimi istehsalların mövcudluğu rentabelli istehsal sahələri tərəfindən əldə edilmiş gəlirlərin (mənfəətin) yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə çarpaz maliyyələşdirmə hesabına mümkün ola bilər. Belə ki, şəhər abonent telefon xidmətinin beynəlxalq və şəhərlərarası telefon danışıqları hesabına yerli telefon rabitəsinin qeyri-rentabelli fəaliyyəti (rayon mərkəzlərində, kənd ərazilərində) uzun müddət ərzində təmin edilirdi.

Üçüncüsü, nəqliyyat və kommunikasiyalar sferası burada müvafiq tikinti işlərinin və istismarı fəaliyyətinin reallaşdırılması məqsədilə böyük həcmdə əsaslı (kapital) qoyuluşların həyata keçirilməsini, eləcə də yer quruluşu ilə bağlı zəruri xərclər tələb edir.

Dördüncüsü, təbii inhisarın hökəmranlıq etdiyi xidmətlər sahələrində işləyən müəssisələr qeyri-dövlət sektoruna məxsus ola bilər, bu isə o deməkdir ki,

onlara azad bazar rəqabətinin məhdudlaşdırılması haqqında qanunvericiliyin bütün müvafiq tələbləri şamil olunur.

Doğrudur, nəqliyyat və kommunikasiyalar xidmətləri tənzimlənən xidmətlər kimi tanınan xidmətlərə aiddir, lakin onların tənzimlənmə sərtliyinin dərəcəsi müxtəlif olur. Təbii inhisarın hökmranlıq etdiyi xidmətlər sferasında azad rəqabətin və özəl sahibkarlığın məhdudlaşdırılması haqqında qanunvericilikdən istisnaların olması az deyil.

Həmin sahələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təcrübəsində dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı metodları mövcuddur:

- lisenziyalaşdırma, firmanın ümumilikdə, yaxud onun ayrı-ayrı əməliyyatlarının fəaliyyətinə xitam verilməsinə qədər xidmətlər bazarına həmin yeni firmanın daxil olması üzərində nəzarət tədbirlərinin aparılması;
- firmaların birləşdirilməsi ilə bağlı antiinhisar qanunvericiliyə riayət olunmasına dair nəzarət;
- investisiyalar və maliyyə praktikası münasibətdə nəzarət;
- xidmətlərin istehsalına dair irəli sürülən sanitariya-gigiyenik və ekoloji tələblərə, təhlükəsizlik texnikası və əməyin mühafizəsinə riayət olunması üzərində nəzarət;
- qiymətlərin, tariflərin və mənfəətin tənzimlənməsi;
- dövlət müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi qaydasının və şərtlərinin tənzimlənməsi.

Nəqliyyat və kommunikasiya xidmətləri sferasında rəqabətin və sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsində bir sıra nöqsanların olmasını qeyd etmək lazımdır ki, bunlar aşağıda göstərilən konkret formalarda özünü büruzə verir:

- qeyri-rentabelli, zərərlə işləyən müəssisələrin və nəqliyyat marşrutlarının bağlanılmasına sərf olunan xərclərlə əlaqədar əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı məsrəflər artır. Bunun nəticəsində bir sıra sahələrdə istehsal edilən əmtəə və xidmətlərinə olan tələb digər sahələrə keçmiş olur;
- marjinal xərclərdən aşağı səviyyədə təyin edilən qiymətlər (yəni, sosial qiymətlər) məhsul və xidmətlərin istehsalında kəsis yaradır. Bu isə növbələrin yaranmasına və qıtlığı hiss olunan əmtəələrin istehlakının rasionlaşdırılmasına (istehlakçılar üzrə müəyyən “paylara” bölünməsinə) gətirib çıxarır;
- əmtəə və xidmətlərə təyin edilən qiymətlərin inzibati differensiasiyası iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənən sektorunda rəqabətin deformasiyasına gətirib çıxara bilər;
- təyin edilən qiymətlər və yatırılan investisiyalar üzərində geniş nəzarət tədbirlərinin həyata keçirildiyi bir şəraitdə innovasiyalara olan stimullar sarsıdılır.

1970-ci illərin sonlarında ABŞ-da aviadaşımalar xidmətləri bazarının tənzimlənməsindən azad olunması və liberallaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Belə ki, 1978-ci ildə amerika hökuməti

tərəfindən aviasiya əlaqələrinin tənzimlənmədən azad olunması haqqında qanun, 1980-ci ildə isə avtonəqliyyat daşımaların tənzimlənmədən azad olunması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Aviasiya nəqliyyatı xidmətləri bazarına çıxmaqla əlaqədar tətbiq edilən məhdudiyətlər ləğv edilmiş, burada qiymətqoyuluşu prosesi liberallaşdırılmışdır.

1979-cu ildən başlayaraq Amerikanın aviasiya nəqliyyatı bazarında yeni özəl aviaşirkətlərin sayında artımlar müşahidə olunmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, yaranan rəqabət mübarizəsi aviabiletlərin orta qiymətinin aşağı salınmasına gətirib çıxarmış, aviaşirkətlərin istehlakçılarında seçim azadlığının genişləndirilməsi baş vermişdir. On il ərzində aviasiya yollarında əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi 20% təşkil etmişdir. Bununla bərabər, uçuşların yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini qoruyub saxlamaq da mümkün olmuşdur.

Eyni zamanda, ABŞ-ın aparıcı hava limanlarında tənzimlənmədən azad olunma prosesi hava limanlarının hədsiz dərəcədə yüklənməsi problemləri ilə üz-üzə qoymuşdur ki, bu da hava dəhlizlərinin limitə salınmış miqdarı, habelə hava limanlarında təyyarələr üçün minik yerlərinə məhdudiyətlərin tətbiq edilməsi ilə bağlı idi. Onların həlli təyyarələrin yola salınması və sərnişinlərə xidmətlərin göstərilməsinə sərf olunan xərclərin artırılmasını tələb etmişdir.

Azərbaycanda nəqliyyat sferası ənənəvi olaraq dövlətin yüksək təsir əhatəsində olan bir sahədir. Qeyd etmək kifayətdir ki, dövlət mülkiyyətində, praktiki cəhətdən, bütövlükdə həm dəmiryolu nəqliyyatı, həm də magistral qaz kəmərləridir.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan əhalinin əksər hissəsinin nəqliyyat hərəkətliyi hələ də aşağı səviyyədə qalmaqda davam edir. Azərbaycan əhalisinin hərəkətliyi Avropa İttifaqındakı analoji göstəricilərlə müqayisədə 2,5 dəfəyə qədər daha aşağıdır, ABŞ-dakı göstəricilərlə müqayisədə isə bu fərq 4 dəfəyə qədərdir. Azərbaycan əhalisinin aviasiya hərəkətliyi Avropa ölkələri ilə müqayisədə 3,8 dəfə, ABŞ-la müqayisədə isə 6,7 dəfə aşağıdır.

Müasir şəraitdə sözügedən sahədə dövlət siyasətini müəyyənləşdirən əsas sənəd Strateji Yol Xəritəsidir, burada nəqliyyat sisteminin inkişaf istiqamətləri, nəqliyyat sferasında dövlətin həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas vəzifələri, forma və məzmunu öz əksini tapmışdır. Həmçinin, burada mühüm məqsədli istiqamətlər yer alır: rəqabətqabiliyyətliliyin, habelə sərnişin daşımaların əlçatanlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi; sosial standartlara uyğun şəkildə əhali üçün nəqliyyat xidmətlərinin əlçatanlığının və keyfiyyətinin təmin edilməsi.

18.2. Nəqliyyat sferasında təsərrüfatçılıq mexanizmi

Nəqliyyatın aşağıdakı əsas növləri fəaliyyət göstərir: dəmiryolu, avtomobil, şəhər elektrik nəqliyyatı, magistral boru kəməri, dəniz və hava nəqliyyatı, eləcə də daşımaların iki əsas növü: sərnişin və yük. Nəqliyyatın ayrı-ayrı növləri üzrə əsas xarakteristikalara nəzər salmaq.

Dəmiryolu nəqliyyatı.

Bütün dünyada dəmiryolu nəqliyyatı müasir şirkətlərdə logistik

proseslərin idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm rol oynayır.

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin (“ADY” QSC-nin) yaradılması ilə Azərbaycanda dəmiryolları vasitəsilə sərnişin daşımalar bazarına yeni təkan verilmişdir. Bununla yanaşı, dövlət idarəetmə funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyinə verilmişdir (Hal-hazırda bu dövlət qurumunun adı Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi). Onun yanında yaradılmış Dəmiryolu nəqliyyatı Agentliyi dəmir yollarında göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, eləcə də haqqında danışdığımız sahədə sağlam rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlar və investorlar üçün öncədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olan və uzunmüddətli oyun qaydalarının bərqərar edilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın infrastruktur məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması ilə yanaşı onların eyni bərabərdə əlçatanlığının təmin edilməsi üzrə funksiyaları öz üzərinə götürmüşdür.

XXI yüzillikdə “ADY” QSC qarşısında dayanan başlıca problem ondan ibarət olmuşdur ki, faktiki olaraq ötən əsrin 80-ci illərindən bu günə qədər təzələnməmiş infrastruktur və dəmir yol nəqliyyatı vasitələrinin hamısı (vaqonlar, lokomotivlər və sair) onun idarəçiliyinə keçmişdir.

Daşımaların effektiv artımı üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə “ADY” QSC uzaqməsafəli sərnişin daşımalarını ayrıca ixtisaslaşdırılmış sərnişin direksiyasına ayırmış və uzaqməsafəli sərnişin daşıma kompleksinin əmlakını (vaqonları, təmir və istismar depolarını), eləcə də bu sferada fəaliyyət göstərən işçi heyətini həmin struktura ötürmüşdür.

Dəmiryolu nəqliyyatı artıq ən yaxın gələcəkdə iqtisadi effektivlik, kütləvi yüklərin nəql edilməsi və sərnişin daşımalarında göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və ekoloji təhlükəsiz nöqteyi-nəzərdən liderliyi ələ almış bir nəqliyyat növünə çevrilməlidir. “ADY” QSC-nin təşkeildicilik strukturuna inteqrasiya olunmuş aşağıdakı direksiyalar daxildir: firma nəqliyyat xidməti üzrə direksiya, infrastrukturun idarə olunması üzrə direksiya, hərəkətin idarə olunması direksiyası, eləcə də lokomotiv maşınların idarəçiliyi, dəmir yol nəqliyyatı vasitələrinin hamısı (vaqonların, lokomotivlərin və s.) təmiri üzrə direksiyası və dəmiryolu vağzalları direksiyası.

Eyni zamanda həmçinin istənilən ölkənin sosial-iqtisadi stimullaşdırılması sahəsində tətbiq edilə biləcək effektiv alət qismində də çıxış edən sərnişin dəmiryolu daşımalarının inkişafının innovativ tendensiyası kimi bu məqsədlər üçün ayrılmış və bunun üçün nəzərdə tutulmuş (yenicə tikilmiş) yollar üzrə yüksəksürətli (sürətləri 350 km/saat-a qədər olan) dəmiryolu əlaqəsini qeyd edə bilərik.

Sürət iqtisadiyyatı bundan ibarətdir ki, əhalinin işgüzar hissəsinin mobilliyinin artırılması regionlar arasında mövcud qeyri-mütənasibliyin aşağı salınması üçün şəraitin yaradılmasına gətirib çıxaracaq. Bundan əlavə, ölkə əhalisinin fəal qisminin istehsal fəaliyyətindən yayınması vaxtının azaldılması da təmin ediləcəkdir. Bununla bərabər, dəmiryolu nəqliyyatı ən ekoloji nəqliyyat

növü hesab olunur. Bir çox alimlər onu yaşıl adlandırırlar. “CO₂ tullantıların xüsusi həcmi avtomobil nəqliyyatı ilə müqayisədə 3,5 dəfədən, aviasiya ilə müqayisədə isə 4 dəfədən də çox aşağıdır. Enerji effektivliyi baxımından yüksəksürətli dəmiryolu magistralları aviasiyaya 8 dəfədən çox, avtomobil nəqliyyatına 3-4 dəfə çox, mövcud olan dəmiryolu daşımaları isə 1,5-2 dəfədən çox üstələyir” [96].

Yaponiya hələ 1964-cü ildə yüksəksürətli dəmiryolu magistralını inşa etmiş ilk ölkə olmuşdur. Hal-hazırda Yaponiya hərəkət sürəti 500 km/saatdan artıq olan və maqnit yastığı üzərində hərəkət edən yeni nəsil yüksəksürətli qatarın sınaqlarına başlayır.

Yüksəksürətli yolların istismarında dünya lideri ÇXR-dır (dünyada mövcud olan yüksəksürətli magistralların uzunluğunun 40%). Hər şey ondan başlamışdır ki, 2008-ci ildə Pekin-Tyantszin ilk yüksəksürətli magistral açılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında “Bakı-Gəncə” ilk yüksək sürətli magistralının layihəsi həyata keçirilmişdir, onun istismara buraxılması yolda sərf olunan vaxtı 11,5 saatdan 3,5 saata qədər qısaltmağa imkan verir.

Sərnişin daşımaları xidmətlərinin kompleks şəkildə olması o dərəcədə böyükdür ki, onları keyfiyyətin yüksəldilməsi məsələsinin həlli baxımından ən mürəkkəb olanlar sırasına aid etmək olar.

Sırasında punktuallıq, etibarlılıq və dayanıqlılıq yer alan nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyət determinantlarının bəzilərinin vəziyyətinə nəzər salaq. Hərəkət qrafikinə yerinə yetirilməsinin kifayət qədər yüksək səviyyədə (digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə liderlik edən mövqelərdə) olması qeyd edilir.

Nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi – Azərbaycanda sərnişin dəmiryolu daşımalarının modernləşdirilməsi və bu sektorda islahatların həyata keçirilməsinin bütün prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Təkcə 2015-2019-cu illərdə ən mütərəqqi texnologiyalar tətbiq edilmişdir, misal üçün, biletlərin onlayn alışı imkanı verən terminallar.

Son onilliklərdə keyfiyyətin yüksəldilməsi vektorları sürətlərin yüksəldilməsinə, yolda sərf olunan vaxtın azaldılmasına, yüksəksürətli, regional və şəhərətrafi qatarlar arasında rahat interfeyslərin yaradılmasına, nəqliyyatın digər növləri ilə dəmiryolu daşımalarının inteqrasiyasının logistik prinsiplərinin genişləndirilməsinə istiqamətləndirilib.

Ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan dəmiryolu nəqliyyatı işçilərinin kadr potensialının inkişaf etdirilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması təmin ediləcəkdir ki, bu da, öz növbəsində, əməyin ödənilməsinin adekvat səviyyəsinin təmin olunması ilə bağlıdır. Dəmiryolu nəqliyyatın təhlükəsizliyinin, ekoloji təsirinə və qənaətliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, habelə qəzalarsız hərəkətin təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, Strateji Yol Xəritəsinin reallaşdırılması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsi, ÜDM-in və sənaye istehsalının artırılması, eləcə də iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması üçün müvafiq nəqliyyat şəraiti təmin ediləcəkdir.

Nəzərə almaq vacibdir ki, sonrakı inkişafın prioritet istiqamətləri sırasında texnikanın və əmək resurslarının artımı, xidmətlərin istehlakçılarının yüksək keyfiyyətinə və məmnunluğununa səmtləşmə, yeni növ xidmətlərin və marşrutların inkişaf etdirilməsi, xarici dəmiryolu şirkətlərlə kooperasiyanın dərinləşdirilməsi və s. əsasında sərnişin kompleksinin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi məsələlər dayanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin mobilliyinin yüksəldilməsi, eləcə də əhali üçün nəqliyyat xidmətləri həcminin artırılması məsələsini sahədə innovativ inkişafa nail olmadan və dünya trendləri nəzərə alınmadan həll etmək qeyri-mümkündür, bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasında Dəmiryolu nəqliyyatının inkişafı Strateji Yol Xəritəsi respublikamızın resurs-xammal inkişafına yönəlmiş adi ssenari üzrə deyil, məhz innovativ inkişaf ssenarisi üzrə həyata keçirilməlidir.

Avtomobil nəqliyyatı. İyirminci yüzilliyin əvvəlində iqtisadi nöqteyi-nəzərdən ölkənin əsas yolları kimi Bakı-Şamaxı-Kürdəmir, Quba-Dəvəçi-Qızılburun, Lənkəran-Prişib, Lənkəran-Lerik, Şəki-Zaqatala-Laqodexi, Yevlax-Şuşa, Şuşa-Qoris, Ağdam-Cəbrayıl və Qaramanlı-Ordubad-Culfa yolları hesab olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının magistral avtomobil yolları, əsasən, üç istiqamətdədir:

- Bakı Qazax (Gürcüstan sərhədi), uzunluğu 510 km.
- Bakı - Quba (Dağıstan sərhədi), uzunluğu 208 km.
- Bakı Astara (İran sərhədi), uzunluğu 312 km.

Yük və sərnişin daşımaları üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə bərabər, avtomobil nəqliyyatı xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi sahəsində də olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yükdaşımaları üzrə yerinə yetirilən əməliyyatların ən böyük qismi Bakı şəhərində, eləcə də Aran, Naxçıvan və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında qeydə alınmışdır.

Bütün nəqliyyat növlərində olduğu kimi, avtomobil nəqliyyatında da özünəməxsus problemlərin olması müşahidə olunur. Qeyd etdiyimiz bu problemlərə yolların örtüyü səviyyəsi, Bakı şəhərində avtomobil tıxacları, əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətləri, sərnişin və yük daşımalarının təhlükəsizliyi, avtomobillərin ətraf mühiti çirkləndirməsi nəticəsində baş verən ekoloji fəsadlar, yol şəbəkəsinə təbii fəlakətlərin təsiri və bu kim digər problemlər aiddir.

Şəhərlərdəki yollarda daim tıxaclar müşahidə olunur, avtobusların və marşrut nəqliyyat vasitələrin (mikroavtobusların) necə hərəkət etməsi isə sərnişinləri qane etmir. Bakı meriyası mikroavtobusların sayını azaltdı ki, yollarda və magistrallarda yüklənmə dərəcəsi aşağı düşsün, və onları daha komfortabelli və tutumlu avtobuslarla əvəz etdi.

Bundan əlavə, yeni körpülərin, yeraltı və yerüstü piyada keçidlərinin, Bakı dairəvi yolunun istismara buraxılması ilə paytaxt şəhərdə tıxac problemi müəyyən dərəcədə öz həllini tapmış, bu da şəhərdaxili sərnişin daşımalarına müsbət təsir göstərir.

Hamı tərəfindən qəbul olunur ki, avtonəqliyyat bazarının dövlət tənzimlənməsi rejimini məntiqli və ağlabatan hədudlarda bərpa etmək lazımdır.

Avtomobil nəqliyyatı sferasında islahatların həyata keçirilməsi aşağıdakıları təmin etməlidir:

- avtomobiləşdirmə prosesinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsini (o cümlədən, müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması, ərazi və şəhər planlaşdırmanın yaxşılaşdırılması və s.);

- avtomobil daşımaları daxili bazarının inkişaf etdirilməsi (səviyyənin artırılması və daşıyıcılara dair irəli sürülən tələblərin unifikasiyası, daşıyıcıların müdafiəsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi və sair);

- beynəlxalq və tranzit daşımaların inkişafı (qanunvericiliyin unifikasiyası, nəqliyyat daşımaları infrastrukturunun inkişafı və s.);

- daşıyıcı texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin artırılması və s.

Şəhər elektrik nəqliyyatı. Şəhər elektrik nəqliyyatının üç növünü ayırd edirlər: tramvay, trolleybus və metropoliten (Bakı şəhərində).

Magistral boru kəmərləri. Nəqliyyatın bu növü xam neftin (90%), təbii və səmt qazının nəql edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bu, sərnişin axınına xidmətlərin göstərilməsi üçün nəzərdə tutulmayan yeganə nəqliyyat növüdür.

Dəniz nəqliyyatı. Dəniz nəqliyyatının ümumi sərnişin dövriyyəsində payı zaman keçdikcə artsa da, əvvəlki kimi böyük kəmiyyətlərlə ifadə olunmur. Müvafiq göstəricilərinə görə o, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatından əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

Su nəqliyyatı. Daxili su gəmiçilik yollarının su hövzələri (çaylar, göllər, su kanalları, su anbarları) üzrə uzunluğu, süni yaradılmış su istiqamətləri də əlavə edilməklə, çox da böyük deyil.

Hava nəqliyyatı. 1990-cı illərdə Azərbaycanda müstəqilliyin bərpası bəyan edildikdən sonra "Aeroflot"un dövlət inhisarı ləğv edilmiş və "AZAL" aviaşirkəti, eləcə də bir neçə özəl şirkətlər yaradılmışdır. Nəqliyyat yollarının təhlükəsizliyinə dair irəli sürülən tələblərə riayət olunması istiqamətində zəruri sosial-hüquqi tənzimlənmənin olmaması buna gətirib çıxarmışdır ki, mənfəətin maksimallaşdırılmasına doğru təmayüllər uçuşların təhlükəsizliyi məsələlərini ikinci plana atmışdır. Bir çox aviaşirkətlərin sərəncamlarında olduğu təyyarələr parkını tələb olunan texniki səviyyədə saxlamaq iqtidarında olmaması üzə çıxmışdır. Kifayət edə biləcək maliyyə vəsaitlərinə malik olmayan bir çox aviaşirkətlər yeni təyyarələrin sifarişçisi olmaq gücündə deyildi və texniki işçi heyətinin saxlanılmasına, təmir işlərinin aparılmasına, eləcə də ehtiyat hissələrinin və yanacağı əldə olunmasına sərf edilməli olan maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmək məcburiyyətində idi. Uçuş personalı və aviadaşımaların yerüstü xidmətlərdə çalışan işçilər arasında ziddiyyətlər əmələ gəlməyə başladı. Normativlər əsasında təyin edilmiş xidmət müddətindən əlavə aviasiya texnikasının istismar edilməsi kütləvi hal almışdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda hava nəqliyyatının lideri Sky Team global

aviasiya alyansının üzvü olan “AZAL” ASC-dir. 2018-ci ildə alyansın məcmu marşrut şəbəkəsi 178 ölkədə 1064 məntəqə miqdarında idi.

“AZAL” ASC Avropada fəaliyyət göstərən aviaşirkətlər arasında ən gənc təyyarə parkına malikdir.

Hava nəqliyyatı ilə yerinə yetirilən sərnişin daşımalarının həcmi daim artır.

Hava nəqliyyatı sferasında islahatların həyata keçirilməsinin əsas məqsədləri sırasında əsas hava limanlarının əsas fondlarının yenilənməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, eləcə də sərnişinlərin uçuş istiqamətlərinin dəyişməsi qovşağının işində beynəlxalq səviyyənin təmin edilməsi məqsədilə müasir texnologiyaların tətbiqi; dövlətimizin geosiyasi maraqlarının və iqtisadi məqsədəuyğunluğun nəzərə alınması ilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən hava limanları şəbəkəsinin optimallaşdırılması; göstərilən xidmətlər spektrinin genişləndirilməsi hesabına hava limanlarının effektiv fəaliyyətinin yüksəldilməsi; bir aeroqovşaq çərçivəsində təbii inhisarçılıq subyektləri kimi hava limanlarının rəqabət mübarizəsinin tənzimlənməsi və məhdudlaşdırılması.

18.3. Kommunikasiya xidmətləri sferası

Dünyada informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu vasitəsilə ötürülən informasiyanın həcmi hər iki-üç ildən bir ikiqat artır. İnformasiya sənayesinin yeni sahələri əmələ gəlir və uğurla inkişaf edir, bazar subyektlərinin iqtisadi fəallığının informasiya tərkib hissəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir, informasiya texnologiyaların millətin elmi-texniki, intellektual potensialına və sağlamlığına təsiri güclənir.

XXI əsrin əvvəli informasiya cəmiyyəti erası kimi dəyərləndirilir, onun effektiv surətdə inkişaf etməsi üçün qlobal informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması tələb olunur ki, sonuncunun artım templəri ümumilikdə iqtisadi artım templəri ilə müqayisədə daha öndə gedən və qabaqlayıcı olmalıdır.

Müasir Azərbaycan informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun təşkilədiciyini milli iqtisadiyyatın yüksəldilməsi, cəmiyyətin işgüzar və intellektual fəallığının artırılması, beynəlxalq birlikdə ölkəmizin nüfuzunun möhkəmləndirilməsi nöqtəyi-nəzərdən son dərəcə mühüm amil kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Kommunikasiyalar biznes infrastrukturunun yaradılması, əlverişli investisiya iqliminin formalaşdırılması, əhalinin məşğulluq məsələlərinin həlli, müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətli, zəruri şərt qismində çıxış edir. Kommunikasiya sahəsinin əhəmiyyəti ölkənin ümumi daxili məhsulunda onun payının daim artmasında özünü büruzə verir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin ümumi daxili məhsulunda rabitənin payı 5%-ə qədər çatırsa, Azərbaycanda həmin göstərici yalnız 1% təşkil edir.

Rabitə xidmətləri — elektron rabitə ismarıclarının yaxud poçt göndərişlərinin qəbulu, emalı, saxlanması, ötürülməsi, çatdırılması üzrə

fəaliyyətdir. Rabitə xidmətlərinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- poçt rabitəsi (poçt və kuryer xidmətləri);
- sənədli rabitə (məlumatların və sənəd ismarıcların ötürülməsi: teleqraf, İnternet və s.);
- telefon rabitəsi (yerli və şəhərlərarası);
- daşınan elektrik rabitəsi (mobil telefonlar);
- radio və televiziya yayımı, peyk rabitəsi;
- radiotezlikli resursun istismar hazırlığının təmin edilməsi;
- xüsusi rabitə və feldyeger rabitəsi.

Son 25 il ərzində rabitə xidmətlərinin strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Əgər 1990-cı illərdə gəlirlərin əsas hissəsi telefon rabitəsi və poçt xidmətlərinə düşürdüsə, artıq hazırkı dövərdə xidmətlərin bu növləri öz mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə itirmişdir. 2000-ci illərin əvvəlindən daşınan elektrorabitə xidmətləri birinci yerə çıxmışdır (mobil rabitə şirkətləri, mobil telefon şəbəkələri).

Rabitə xidmətlərinin göstərilməsinə dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının iştirakı poçt rabitəsi, radiorabitə (o cümlədən, radio və televiziya yayımı və peyk rabitəsi) və xüsusi rabitə sektorlarında təmərküzləşmişdir.

Rabitə növlərinin əsas fondlarının strukturu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, bu da texnoloji xüsusiyyətlərlə şərtləndirilir. Belə ki, poçt rabitəsində əsas fondların üstünlük təşkil edən növləri – binalar, qurğular və nəqliyyat vasitələridir.

Elektrorabitə müəssisələrində fondların əsas hissəsi – avadanlıq (ötürücü, kommutasiya və s.).

Rabitənin əsas fondlarının fiziki həcmi daim artır, bu da yeni rabitə operatorları və xidmətlərin meydana çıxması ilə bağlıdır.

Azərbaycanda poçt rabitəsi öz göstəriciləri ilə inkişaf etmiş ölkələrin standartlarından xeyli geridə qalır.

Telefon rabitəsinin inkişafı 1990-cı illərdə aşağıdakı ssenari üzrə baş verirdi: bütün rabitə operatorları bazarın yuxarı seqmentində rəqabət aparırdı və dünya səviyyəsində yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərirdi. Onlar yüksək mənfəətlər əldə edərək, dövlət tənzimləyici strukturlarla həmin mənfəətləri qazanmaq uğrunda, belə demək mümkündürsə, amansız mübarizə aparırdı. Aşağı seqmentlə (məsələn, kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən yerli telefon şəbəkələri ilə) dövlət müəssisələri məşğul olurdu. Dövlət müəssisələri təbii inhisarçılar qismində çıxış edir və bu səbəbdən maya dəyərindən aşağı səviyyədə təyin edilmiş tənzimlənən tariflərlə xidmətlər göstərirdi. Bu, keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində lokal operatorların imkanlarını məhdudlaşdırır, eləcə də beynəlxalq və şəhərlərarası tariflər hesabına yerli tariflərin çarpaz subsidiyalaşdırılmasını tələb edirdi.

Mobil rabitə, sənədli rabitənin müasir xidmətlərinin, məlumatların ötürülməsi üzrə xidmətlərin (İnternet) göstərilməsi və inkişafı sıfırdan

başlanmışdır. Əvvəllər bu xidmətlər ya ümumiyyətlə mövcud deyildi, yaxud tələb olunmurdu.

1990-cı illərdə nisbətən bahalı və keyfiyyətli rabitə xidmətlərini təklif edən bazarın yuxarı seqmenti sürətlə inkişaf edirdi, lakin xidmətlərin ümumi göstərilməsi və təmin edilməsi ilə bağlı vəziyyət aşağı səviyyədə qalırdı. Yeni texnologiyaların inkişafı ilə əvvəllər tanış olmayan problemlərin meydana gəlməsi tədricən müşahidə olunmağa başlamışdı: informasiyanın qorunması və onun əlçatanlığı, yeni lokal inhisarçıların və sistemyaradıcı şirkətlərin qarşılıqlı münasibətləri.

Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (NRYTN) aşağıdakı sferalarda dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə məşğuldur:

- informasiya texnologiyaları sferasında (o cümlədən, dövlət informasiya resurslarının formalaşdırılması və onlara əlçatanlığın təmin edilməsi zamanı informasiya texnologiyaların istifadəsi);
 - elektrorabitə və poçt rabitəsi sferasında;
 - kütləvi kommunikasiyalar və KİV-lər sferasında, o cümlədən elektron KİV-lər sferası da daxil olmaqla (o cümlədən, İnternet şəbəkəsinin, televiziya və radio yayımı sistemlərinin və bu sahədə yeni texnologiyaların inkişafı);
 - çap, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti sferasında;
 - fərdi məlumatların emalı sferasında;
 - dövlət əmlakının idarə olunması və informasiya texnologiyaları sferasında dövlət xidmətlərin göstərilməsi sferasında;
 - uşaqların sağlamlığına və (yaxud) onların inkişaflarına zərər vuran informasiyadan uşaqların müdafiə olunması sferasında.

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi perspektiv üçün respublikada əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş rabitə sahəsində aşağıdakı əsas hədəfləri müəyyən edir:

- keyfiyyətli İnternet bağlantısı (rabitəsi). İnternet sayəsində kiçik biznesin, elektron kommersionun inkişafı baş verir, əmək məhsuldarlığı və müəssisələrin biznes-proseslərinin effektivliyi artır, enerji effektivliyi və təhlükəsizliyi, eləcə də səhiyyə və təhsil məsələləri öz həllini tapır. Sürətli və keyfiyyətli İnternet nüfuz etmənin hər 10%-dən biri iqtisadiyyata ÜDM-in 1,4% artımını təmin edə bilər;
- bütün nəqliyyat növlərində mobil rabitənin və İnternetin əlçatanlığı. 2025-ci ilə İnternet və mobil rabitə qatarlara, təyyarələrə və başqa nəqliyyat növlərinə tam şəkildə nüfuz edəcək;
- konfidensial (məxfi) informasiyanın qorunması ilə bağlı İnternetin şəbəkə təhlükəsizliyi, şəbəkədə yer alan təhlükəli materiallardan uşaqların qorunması;
- respublikanın regionları arasında “rəqəmsal bərabərsizliyin” sürətlə aradan qaldırılması məqsədilə dördüncü nəsil 4G mobil şəbəkələrinin qurulması;

- sürəti 100 mBit/s çatan kabel İnternet şəbəkəsinə hər il milyonlarla ev təsərrüfatının qoşulma imkanının əldə edilməsi, bu da İnternet şəbəkəsinə genişzolaqlı girişin nüfuz etməsi səviyyəsinə görə Azərbaycana ölkələrin ilk onluğuna daxil olmağa imkan verəcəkdir. İnternet elektrik enerjisi qədər əlçatan olmalıdır.

- rabitə operatorunun dəyişdirilməsi zamanı telefon nömrəsinin saxlanması, bu da ölkənin hər bir sakininə dəyişdirilməsinə ehtiyacı olmayan bir nömrəyə sahib çıxmaq imkanı yaradacaq.

Həmin məqsədlərə uyğun olaraq, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi qarşısında dayanan vəzifələrə aşağıdakılar aiddir:

- İnternet bağlantısı və əlçatanlığı xidmətlərinin keyfiyyət standartlarının tətbiqi və operatorlar tərəfindən onlara riayət olunmasının təmin edilməsi;

- rabitə operatorlarının nəqliyyat infrastrukturuna əlçatanlığının təmin edilməsi; fərdi məlumatların qorunmasının, maliyyə tranzaksiyaların təhlükəsizliyi zamanlarının lazımı səviyyədə təmin edilməsi ilə təhlükəsiz İnternetin inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

- kiber cinayətə qarşı mübarizə üçün əsasın yaradılması;

- 4G İnternet şəbəkəsinə hər il yüzlərlə insanın giriş imkanının təmin edilməsi məqsədilə lazımı şəraitin yaradılması;

- rabitə operatorlarının rabitə infrastrukturuna əlçatanlığının təmin edilməsi və kiçik yaşayış məntəqələrində infrastrukturun inkişafının dövlət tədarükləri proqramı vasitəsilə stimullaşdırılması;

- köçürülmüş nömrələrin verilənlər bazası operatorunun fəaliyyətə başlaması.

Telekommunikasiya xidmətləri informasiyanın ötürülməsinə cavabdeh olan, xidmətlər tədarükçüsünün (provayderin) servis imkanları kompleksinin əsasında açıq xidmətlərin seçimində istehlakçıya sərbəstlik verən, eləcə də cəmiyyətdə vətəndaşın öhdəliklərini, sosial və digər imkanlarını yerinə yetirməyə şərait yaradan cəmiyyətin infrastrukturunun bir hissəsi kimi müəyyən edilir.

Telekommunikasiya xidmətləri – rabitə xidmətlərinin belə bir növüdür ki, burada informasiyanın ötürülməsi müəyyən texniki cihazların istifadəsi vasitəsilə naqillər, radiodalğalar, elektrik impulsalar üzrə baş verir (yəni, bu xidmətlər özündə poçt xidmətlərini ehtiva edir).

Hal-hazırda bazar təsbit edilmiş və mobil telefon rabitəsi hissəsində özünün dolğunluğu vəziyyətinə çatmışdır ki, bunlar əvvəllər telekommunikasiya bazarının əsas artım həcmələrini müəyyən edirdi. Bugünkü günə bazarın yeganə artan seqmentləri qismində İnternet şəbəkəsinə təsbit edilmiş və mobil çıxışın xidmətləri göstərilə bilər.

Azərbaycanın telekommunikasiya xidmətləri bazarında 2020-ci ildə ən böyük şirkətlər kimi mobil rabitənin üç operatoru: Azercell, Bakcell, NAR olmuşdur.

Telekommunikasiya bazarının inkişafı prosesində aşağıdakı əsas seqmentlər formalaşmışdır.

Yerli, şəhərlərarası və beynəlxalq (təsbit edilmiş) telefon rabitəsi, İnternet.

Hal-hazırda təsbit edilmiş telefon rabitəsinin təqdim edilməsindən əldə olunan ümumi gəlirlər 2008-ci ildən etibarən tədricən aşağı düşməyə başladı. Azərbaycanın nisbətən təcrid olunmuş kənd rayonlarında təsbit edilmiş rabitənin kifayət edəcək dərəcədə yayılması müşahidə olunur. Lakin, mobil rabitənin hərtərəfli yayılması buna gətirib çıxarmışdır ki, belə rayonlara təsbit edilmiş telefon xətlərinin çəkilməsinə zərurət qalmamışdır.

Respublikanın sakinləri təsbit edilmiş rabitə ilə müqayisədə get-gedə daha çox mobil rabitəyə üstünlük verir. Korporativ sektorda IP-telefoniya sistemlərinin və ofis telefon stansiyalarının quraşdırılması da həmçinin ayrılmış abonent xətlərinin sayının azalmasına gətirib çıxarır.

Təsbit edilmiş telefon rabitəsinin yayılması səviyyəsi müxtəlif regionlarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məsələn, kənd yerlərinin dağlıq relyefi telefon xətlərinin qoşulmasından mənfəətin əldə edilməsinə rabitə operatorlarına güvənməyə imkan vermir.

Təsbit edilmiş telefon rabitəsi bazarında inhisarlaşmanın yüksək səviyyəsi, habelə yerli, şəhərlərarası və beynəlxalq rabitənin xidmətlərinin sosial əhəmiyyəti onu gətirib çıxarmışdır ki, Azərbaycan hökuməti regional bazarın 35%-dən çox hissəsini tutan rabitə operatorlarının təyin etdiyi tariflərin tənzimlənməsini həyata keçirir.

Mobil telefon rabitəsi

2020-ci il üçün bu, Azərbaycanın telekommunikasiya bazarının ən böyük hissəsidir. Lakin mobil telefon rabitəsinin yayılması özünün təbii həddinə gəlib çatmışdır, və aparılmış sosial sorğulara uyğun olaraq, Azərbaycanın böyüklər kateqoriyasına aid vətəndaşlarının böyük əksəriyyəti mobil telefonlardan istifadə edir, ancaq bununla yanaşı, qeydiyyatda alınmış *SİM*-kartların ümumi sayı əhalinin ümumi sayının 159%-ni üstələmişdir (Bakıda hərəkətli rabitənin nüfuz etmə səviyyəsi – 229%-dir). Mobil rabitə bazarının dolması rabitə operatorları üçün o deməkdir ki, qiymətlərin aşağı salınması tələbin aşağı elastikliyi səbəbindən böyük həcmli satışlara və mənfəətə gətirib çıxarmayacaq.

Mobil rabitə xidmətlərinin göstərilməsi ilə məşğul olan şirkətlər biznesin əsas inkişaf istiqamətlərini əlavə servislərin təqdim edilməsində görür (o cümlədən, mobil İnternet və kontent). Bu kimi xidmətlərin irəli çəkilməsi çox vaxt ayrıca müstəqil məhsul qismində baş verir. Məsələn, 3G-modemləri noutbukların sahibləri üçün deyil, mobil telefonların istifadəçiləri üçün yaradılmışdır. Əlavə servislərin inkişafına həmçinin smartfonların və planşet kompüterlərin geniş yayılması da səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda mobil rabitənin göstərilməsi üzrə xidmətlər bazarı yüksək rəqabətlidir. Korporativ segmentdə mobil rabitənin üç operatoru bazarın 99%-ə bərabər olan bir payına sahibdir.

Mobil rabitə operatorları bazar tariflərini, habelə rouminq və məlumatların ötürülməsi haqlarını müəyyənləşdirir, eləcə də tariflə bağlı müxtəlif modifikasiyalardan istifadə edir ki, bütün bunlardan abonentlər təsbit edilmiş

müddət ərzində öz istəklərinə uyğun olaraq yararlanma bilər. Mobil rabitə xidmətləri bazarında müşahidə olunan ümumi tendensiya tariflərin hər il aşağı salınması ilə bağlıdır. Mobil rabitə abunəçilərinin böyük hissəsi hesablaşmaların öncədən aparılması sisteminə daxil olan tarifdən istifadə edir, qalanlar isə xidmətləri alandan sonra onların haqqını ödəyir.

İnternetə çıxışın təqdim edilməsi üzrə xidmətlər.

Həmin xidmətlər bazarı son illər ərzində sabit artım nümayiş etdirmişdir, amma telekommunikasiya bazarının digər segmentləri ilə müqayisədə onun payı yüksək olmayaraq qalır (16%). Haqqında danışdığımız həmin bazarın əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri son dərəcə qeyri-bərabər olması ilə bağlıdır: əgər şəhərlərdə onun tam dolmasını tam əminliklə iddia etmək mümkündürsə, kənd rayonlarında potensial artım üçün böyük imkanlar olduğu halda, bu bazarın inkişaf səviyyəsinin aşağı hədudlarda olduğunu görmək mümkündür. Rabitə operatorları kiçik şəhərlərdə və yaşayış məntəqələrində lokal şəbəkələrin inkişafına öz vəsaitlərinin kifayət qədər fəal surətdə investisiyasını həyata keçirir.

Son bir neçə il ərzində İnternetə girişin təqdim edilməsi ilə bağlı xidmətlər bazarı xeyli dərəcədə yüksək inkişaf templəri ilə diqqət çəkir. Əsas texnologiyalar kabel vasitəsilə (simli) (2020-ci ildə bazarın 55%) və kabelsiz (simsiz) (45%) İnternet qoşulmasıdır, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, kabel vasitəsilə (simli) qoşulma zamanı bağlantı sürəti daha yüksək olur.

Respublika vətəndaşları İnternetdən evdə istifadə edir, və bu global şəbəkə gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilir – onun vasitəsilə onlayn alış-veriş aparılır, dövlət xidmətlərinə, xəbərlərə, media resurslarına çıxışın təmin edilməsi həyata keçirilir, sosial şəbəkələrdə ünsiyyət baş verir.

İnternet şəbəkəsinə çıxışın təqdim edilməsi üzrə xidmətlər bazarı rəqabətlidir. 2020-ci ilin sonlarına yaxın 40-a yaxın olduqca böyük milli internet-provayder fəaliyyət göstərirdi.

İnternetə mobil və simsiz çıxışı xidmətləri bazarı hal-hazırki dövrdə olduqca yüksək templərlə artır.

Televiziya.

Son bir neçə ildə ölkəmizin **teleyayım** sferası köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Azərbaycan analoqlu televiziya yayımından yüksək sürətlə uzaqlaşmışdır. 2016-cı ildən başlayaraq dövlət və özəl kanallar yalnız rəqəmsal formatda və ölkə ərazisinin 90%-dən çoxunu əhatə etməklə televiziya verilişlərin yayımlanmasını həyata keçirir. 2020-ci ildə 44 günlük müharibə nəticəsində azad edilmiş torpaqlarda hal-hazırda həm teleradioyayım, həm də mobil rabitə operatorların şəbəkəsi yaradılır, konkret olaraq Azercell şirkəti tərəfindən ötürücü qurğuların quraşdırılması prosesi sona çatmaq üzrədir.

Kabel TV-nin sürətli inkişafı daha bir əlamətdar prosesdir və onun ucqar regionlara tədricən genişlənməsi müşahidə olunur.

Kabel televiziya (İngilis dilində “Cable television” — bu, İngiliscə Community Antenna Television ifadəsinin qısaltılmasıdır, CATV — sözün hərfi mənasında ümumi antennalı televiziya) — televiziya yayımının analoqlu

modelidir (eləcə də, bəzi hallarda həmçinin FM-radioyayımın), bu halda televiziya siqnalı istehlakçıya çəkilmiş kabel vasitəsilə ötürülən yüksək tezlikli siqnallar vasitəsilə yayılır. Kabel televiziyası efir və peyk televiziyasının “rəqibidir”, ona qarşı qoyulan televiziya növüdür. 1949-cu ildə ABŞ-da ixtira edilmişdir.

Kabel televiziyası şəbəkələri 1980-ci illərdə Avropa və ABŞ-da fəal surətdə inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycanda ilk kabel şəbəkələri 1990-cı illərin sonları – 2000-ci illərin əvvəlində meydana gəlmişdir.

Müasir kabel televiziyası şəbəkəsi mərkəzi baş Stansiyadan, magistral rabitə kanallarından, submagistral xətlərdən və bina paylayıcı şəbəkələrdən ibarətdir.

Azərbaycanda efir televiziyası ilə müqayisədə kabel televiziyasının üstünlükləri:

- siqnalın daha yüksək keyfiyyəti;
- yüksək xəta mühafizəsi;
- sıx yükzəkmərtəbəli binaların inşa edildiyi şəhərlərdə siqnalın ötürülməsi ilə bağlı problemlərin olmaması;
- abonentə təqdim edilən xidmətlərin və kanalların sayının genişləndirilməsi imkanı.
- telekanalların böyük sayda olması.

2018-ci ildə ölkənin kabel televiziya inkişafının reallaşdırılması və təcrübə mübadiləsinin əlaqələndirilməsi məqsədilə assosiasiyaya birləşmişdir.

Azərbaycanın kabel operatorları assosiasiyasının (AKOA) yaradılmasının təşəbbüskarları kabel televiziya operatorları qismində fəaliyyət göstərən şirkətlər olmuşdur — AG Telekom (təsisçi KATV1) və SN Telekom (təsisçi SNTV), qurumun başçısı isə KATV1 şirkətinin prezidenti seçilmişdir. AKOA-nın təsisçilərinin bəyanatına uyğun olaraq, assosiasiyanın yaradılmasının başlıca məqsədi bütün ölkə ərazisində kabel televiziya operatorlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsidir. Bu, ümumi problemlərin həllində əməkdaşlığa, təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsinə, eləcə də Azərbaycanın telekommunikasiya bazarının həmin segmentini tənzimləyən normativ aktların hazırlanmasında iştiraka aiddir. AKOA-nın iştirakçıları Azərbaycanın Milli Teleradioyayım Şurası ilə sıx əməkdaşlığa hazırdır. Məhz bu qurum bir il əvvəl ölkədə kabel yayımı sferasını tənzimləyən sənədlərdən ən başlıcasını – “Kabel televiziya sahəsində fəaliyyətin qaydaları”nı qəbul etmişdir. AKOA-nın vəzifələri sırasında həmçinin digər ölkələrin kabel operatorları ilə təmasların və əlaqələrin yaradılması kimi məsələ də daxildir.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında kommersiya ödənişli (pullu) televiziya bazarı sürətlə inkişaf edir. 2020-ci ilin sonlarına ev təsərrüfatlarından, demək olar ki, hər ikisindən biri sözügedən xidmətə qoşulmaq imkanına malik olmuşdur.

Peyk televiziyasının özünün xüsusi yeri vardır. İstehlakçılar sırasında

daha çox şəhər ətrafı ərazilərdə yerləşən fərdi evlərin sahibləridir. Şəhərin mərkəzində və mərkəzdən kənar şəhər tipli rayonlarda isə kabel televiziyası daha geniş yayılmışdır.

Ödənişli (pullu) televiziya bazarında açar tendensiyalar qismində onun rəqəmsal formatına keçid, eləcə də televiziyanın digər telekommunikasiya xidmətləri ilə - internet şəbəkəsinə və telefoniyaya çıxış kimi xidmətlərlə yanaşı təqdim edilməsi göstərilməlidir. Həmçinin, təklif edilən televiziya kanallarının sayı və onları keyfiyyəti (yüksək keyfiyyətli HD formatına keçid) də yüksələn xətlə davam edir.

Ödənişli (pullu) televiziya bazarında abunəçilərin sayına görə kabel televiziyası daha yüksək paya malikdir.

Azərbaycanda kabel televiziyasının hədəfləri:

- müasir texnologiyalarla təchiz edilmiş telekommunikasiya şəbəkəsini daim təkmilləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya xidmətlərinin rahat istifadəsini təmin etmək və ölkə əhalisinin bütün tələblərini ödəmək;

- müştərinin tələbatlarını ödəmək və hər zaman öz işində yüksək peşəkar, texniki və etik standartlara riayət etmək.

Azərbaycan kabel cəmiyyətinin inkişafı tendensiyalarını əlverişli, inkişaf etmiş ölkələrdə yer alan əsas inkişaf tendensiyalara tam şəkildə uyğun gələn hesab etmək olar.

Bizdə kabel televiziyasının inkişafının ekstensiv dövrü həm kabel şirkətləri arasında, həm də müxtəlif genişzolaqlı çıxış texnologiyaları arasında sürətlə kəskinləşən rəqabət mübarizəsi ilə xarakterizə olunan intensiv dövrlə əvəzlənmişdir. Məhz bu səbəbə görə, daha önəmli tendensiya kimi kabel cəmiyyəti daxilində konsolidasiya proseslərini hesab etmək lazımdır: kiçik şirkətlər məsrəflərin aşağı salınması yollarını, cəlbədicə kontentə güzəçtili çıxış imkanı, hüquqi yardım və müdafiə axtarışındadır.

Azərbaycanda milli miqyaslı bir neçə kabel operatoru fəaliyyət göstərir, çünki işləyən yerli kabel şəbəkələri regional və milli sistemlərə inteqrasiya etmək qabiliyyətində olan telekommunikasiya sistemləri əmələ gəlmişdir.

Azərbaycanda kabel şəbəkələrinin tikintisi zamanı hibrid lifli-koaksil və optik-lifli şəbəkələrin texnologiyasından istifadə edilir. Sözügedən şəbəkələrin əsas rəqabət üstünlüyü bir kabeldən istifadə etməklə xidmətlərin bütün spektrinin təklif edilməsi imkanından ibarətdir ki, həmin xidmətlərin sırasında kabel televiziyası xidmətlərindən başqa perspektivdə həmçinin İnternet şəbəkəsindən istifadə, IP-telefoniyaya, interaktiv rəqəmsal televiziya və bir çox digər növlər də yer alacaq.

Artıq neçə ildir ki, kabel yayımı liderləri sırasında KATV1, B&BTV, AileTV və SNTV kimi şirkətlərin adı vardır. Həmin güclü kabel strukturlarının yaranması ilə paytaxt şəhərdən peyk antenalarından istifadə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır, və bu gün onlara tələbat əsasən periferiyada, xüsusilə də ölkənin yüksək dağlıq və ucqar regionlarında müşahidə olunur.

Efir-kabel şirkəti B&BTV ölkədə ilk dəfə HDTV (High-Definition Television) standartı kimi tanınan yüksək keyfiyyətli televiziya xidmətlərini göstərməyə başladı, həmçinin öz müştərilərinə maksimal sürəti saniyədə 15 meqabitə qədər çatan kabel internet çıxışını təklif etməyə hazırlaşır.

Yayım coğrafiyasının genişləndirilməsi, habelə genişzolaqlı İnternet xidmətlərinin göstərilməsi layihəsini planlaşdıran şirkətlərdən daha biri kabel televiziya bazarının başqa iştirakçısı Ailə TV şirkətidir.

Beləliklə, son bir neçə il ərzində kabel televiziya vasitəsilə telekanalların geniş siyahısına çıxış imkanından ölkənin bir sıra regionları əldə edəcək. Azərbaycanın qalan məkanlarında isə yayım rəqəmsal efir televiziya yayımı hesabına təmin ediləcəkdir.

2018-ci ildə 22 kanalın teleyayımı (MPEG-4 standartında) ölkənin ümumi ərazisinin 35 faizini əhatə edirdi. 2020-ci ildə isə rəqəmsal kanalların sayı ikiqat artırılaraq ölkə ərazisinin artıq 90 faizindən çoxunu əhatə etməyə başlamışdır. Bununla da, Azərbaycan qrafiki qabaqlamaqla 2019-cu ildə analoqlu yayımdan hərtərəfli və tam şəkildə rəqəmsal televiziya və radio yayımına keçidi haqqında ITU Beynəlxalq elektrorabitə ittifaqının tövsiyyələrini yerinə yetirmişdir.

Bakıda kabel televiziya bazarı, praiktiki cəhətdən, tam dolmuşdur, və əsas rəqabət interaktiv televiziya sferasında baş verir. Televiziya xidmətləri operatorları arasında güclənən rəqabət mübarizəsi şəraitində bizim üçün ən qiymətli üstünlük abunəçilərin alıcılıq loyallığı ola bilərdi, həmin loyallığa kabel operatorları, ilk növbədə, xidmətlərin yüksək keyfiyyətini təmin etməyə can atmaqla nail olmağa çalışırlar.

Bundan əlavə, bizim kabel operatorları ənənəvi olaraq abonentlər üçün innovativ texnologiyalar tətbiq edir. Onların arasında istifadəçilər üçün sadələşdirilmiş avtorizasiya sistemi – IPTV göstərilə bilər. İlk dəfədir ki, IPTV-yə planetimizin istənilən nöqtəsindən telefonun istənilən mobil nömrəsi vasitəsilə qoşulmaq mümkündür.

FƏSİL 19. TİCARƏT, MƏİŞƏT VƏ İCTİMAİ (EVDƏNKƏNAR) İAŞƏ XİDMƏTLƏRİ

19.1. Məişət xidmətləri bazarının strukturu

Müasir bazar iqtisadiyyatında ticarət, məişət və evdənkənar (ictimai) iaşə xidmətləri ödənişli xidmətlər sferasına aiddir. Lakin bununla yanaşı, onları birləşdirən amil kimi yüksək sosial əhəmiyyət qeyd edilməlidir ki, bu da həmin xidmətlərin istehlakçılar üçün geniş əlçatanlığının və onların keyfiyyətinə zəmanət verilməsinin təmin edilməsi zərurətindən ibarətdir.

Məişət xidmətləri — bu, əhalinin müxtəlif məişət tələbatlarını ödəyən sosial sferada xidmətlərinin spesifik, fərdi yönümlü kompleksidir.

Məişət xidməti işçinin canlı xidmətyaradıcı əməyinin yaxud əmtəədə maddiləşdirilmiş onun əvvəlki əməyinin konkret nəticəsi şəklində həyata keçirilir. Məişət xidmətlərin göstərilməsində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər xasdır:

- konkret istehlakçının fərdi tələbatlarının ödənilməsi çərçivəsində sifarişlərin yerinə yetirilməsinin geniş fərdiləşdirilməsi;

- məişət xidmətləri müəssisəsinin xidmətlərin yerinə yetirildiyi məkana sərt bağlılığı;

- məişət xidmətlərinin əvəzolunmazlıq xarakteri;

- məişət xidmətlərinin istehsalçısı – istehlakçısı zəncirində satış və ticarət təşkilatları simasında vasitəçilərin olmaması;

- məişət xidmətlərinə olan tələbin mövsümi tərəddüdlərinin proqnozlaşdırılan əlamətləri;

- məişət sferası müəssisələrində istehsal, tədavül və xidmət funksiyaların birləşdirilməsi;

- məişət xidməti müəssisələrində çalışan işçilərin əməyinin çoxsahəvi xarakterə malik olması və s.

Məişət xidməti müəssisələrinin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri bu fəaliyyət sferasını təşkeledici və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən ən mürəkkəb sferalardan birinə çevirir. Bu sahədə müxtəlif mülkiyyət formaları yaranır və inkişaf edir: dövlət, korporativ və özəl müəssisələr, fərdi sahibkarlar və s. Onların fəaliyyəti məişət sferasında vətəndaşların fərdi tələbatlarının öz qüvvələri hesabına ödənilməsinə, eləcə də məişət xidmətləri sistemində ev təsərrüfatı çərçivəsində fərdi tələbatların əhali tərəfindən ödənilməsi istiqamətində lazımı şəraitin və imkanların yaradılmasına istiqamətlənib.

Müasir postsənaye cəmiyyətində ev şəraitində məişət tələbatlarının ödənilməsinə əhali tərəfindən sərf edilən zaman məsrəflərinin aşağı salınması boş vaxtında öz biliyini artırma prosesi, idman-mədəniyyət tələbatlarının ödənilməsi, istirahət, səyahətlər, uşaqların tərbiyə edilməsi və s. üçün istifadə etməyə imkan yaradır.

Məişət xidmətləri növlərinin diapazonu kifayət qədər genişdir. Məişət xidmətləri həcmnin əsas hissəsini mənzilin (yaşayış sahəsinin) təmiri və tikintisi

üzrə xidmətlər, nəqliyyat vasitələrinə, maşın və avadanlıqlara texniki xidmətlərin göstərilməsi və onların təmiri, bərbərxana və kosmetik xidmətlər, dini xidmətlər, məişət radioelektron aparaturanın, məişət maşınların və cihazların, metal məmulatların təmiri və onlara texniki xidmətin göstərilməsi təşkil edir.

Dövlət statistika komitəsinin məlumatlarına görə, tikiş, xəz və dəri məmulatlarının, baş geyimlərinin və tekstil qalantereya məmulatlarının təmiri və tikilməsi xidmətlərinin, trikotaj məmulatların təmiri, tikişi və toxunması xidmətlərinin payı əhaliyə göstərilən bütün məişət xidmətləri strukturunda aşağı düşmüşdür. Ayaqqabı məmulatlarının təmiri və tikişi üzrə xidmətlərin payı da həmçinin azalmışdır. Məişət radioelektron aparaturanın, məişət maşınlarının və cihazların təmiri və onlara texniki xidmətlərin göstərilməsi, habelə camaşırxana və fotoatlyelərin xidmətlərinə də həmçinin tələbat aşağı düşmüşdür. Bu, ayaqqabı, geyim məhsullarının, eləcə də geniş istehlak üçün nəzərdə tutulmuş məişət texnikasının aşağı keyfiyyətlə hazırlanması və kifayət qədər aşağı dəyəri ilə bağlıdır ki, əhali onları təmir etməyə deyil, yeniləri ilə əvəz etməyə daha meyllidir.

Qeyd etdiyimiz dövr ərzində mebelin hazırlanması və təmiri, bərbərxana, kosmetik, dini xidmətlər, eləcə də icarə üzrə xidmətlər kimi xidmət növləri artım nümayiş etdirir.

Bir tərəfdən, texniki-texnoloji parametrlərə və fondtutumluğu üzrə nəqliyyat-kommunikasiya və kommunal xidmətlərə yaxın olan məişət xidmətlərinin istehsal növlərini (məsələn, ayaqqabı məmulatlarının tikişi və təmiri), digər tərəfdən isə, texniki-texnoloji və iqtisadi baxımdan pərakəndə satış və evdənkənar işə xidmətlərinə daha çox yaxın olan qeyri-maddi (qeyri-istehsal) məişət xidmətlərinin növlərini qeyd edə bilərik (məsələn, foto xidmətləri).

Xidmətlərin qeyri-maddi növləri istehsal növlərindən fərqli olaraq kütləvi istehlak nemətlərinə aiddir. Onlar aşağı və orta gəlir səviyyəsini əldə edən insanların istehlak büdcəsinə daxildir, yəni bu xidmətlər geniş istehlakçı dairəsi üçün nəzərdə tutulur, həmin xidmətlərin göstərilməsini həyata keçirən müəssisələrə isə hər yerdə rast gəlmək mümkündür. Əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin qeyri-maddi növlərinə isə aşağıdakılar aiddir:

- fotoatlye, eləcə də foto və kino laboratoriyaların, hamam xidmətləri;
- bərbərxana və kosmetik xidmətlər;
- mənzillərin yığışdırılması;
- arayışların verilməsi;
- tapşırıqların, tərcümələrin yerinə yetirilməsi;
- lombardların xidmətləri;
- dini xidmətlər və s.

Əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin ümumi həcmində qeyri-istehsal növlərinə aid xidmətlərin payı 35% təşkil edir, lakin əgər nəqliyyat vasitələrinin texniki xidməti və təmiri, mənzillərin və yaşayış sahələrinin təmiri, eləcə də bu kimi sferalarda kölgə iqtisadiyyatının yüksək rolunu nəzərə alsaq, o zaman bu

payın əhəmiyyətli dərəcədə daha aşağı ola biləcəyini əminliklə iddia edə bilərik.

19.2. Məişət xidmətləri sferasında təsərrüfatçılıq mexanizmi

1990-cı ilə qədər məişət xidmətləri ictimai, dövlət sektorunun bir hissəsi idi. Doğrudur, rəqabətlik və istisna edilmə xassəsinə malik olmaqla, məişət xidmətləri fərdi istifadə rifahı qismində çıxış edir və adi əmtəə kimi alış-veriş predmeti olmaqla ticarət oluna bilər, buna baxmayaraq, haqqında danışdığımız bu nemətlərin xüsusi üstün cəhətlərinin olduğu da bildirilir və onlardan alınan xüsusi xarici effektdə diqqət yönəldilirdi. Belə ki, məişət xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinin sosial əhəmiyyəti ev şəraitində məişət tələbatlarının ödənilməsinə sərf olunan zaman müddətinin azaldılması və, beləliklə, insanların sosial-mədəni inkişafı üçün bir məkan kimi asudə vaxtın artırılması qismində görünürdü. Qadınların gündəlik ev işindən azad olunmasında, eləcə də kişilərin və qadınların sosial hüquqlarının bərabərliyi üçün real ilkin şərtlərin yaradılmasında məişət xidmətlərinin xüsusi rolu qeyd edilirdi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə bağlı deməliyik ki, məişət xidmətləri sosial nemətlər kimi dəyərləndirilirdi. Bu da onunla nəticələnmişdir ki, dövlət sosializmi ölkələrində məişət xidmətinin inkişafına dövlət tərəfindən dəstəklənməsi tendensiyası daha güclü idi, məişət xidmətlərinin göstərilməsi sektorunda bazar münasibətlərin yayılması tendensiyası isə məhdudlaşdırılır və qarşısı alınır. Burada çox vaxt dövlət və yerli büdcələr hesabına sosial cəhətdən aşağı qiymətlər tətbiq edilirdi ki, bu da məişət xidmətləri sferasında göstərilən xidmətlərin əhali üçün geniş əlçatanlığını təmin edirdi.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında mərkəzi fiqur qismində sadəcə istehlakçı deyil, orta sinfin nümayəndəsi kimi istehlakçı çıxış edir. Orta sinfin nümayəndələrinə (cəmiyyətin 2/3 hissəsi) aid olan istehlak səbətinə xidmətlərin, o cümlədən də, məişət xidmətlərinin istehlakının müəyyən standartı daxildir, həmçinin orta sinfin nümayəndələrinə məxsus, onlar tərəfindən qazanılmış gəlirlər hesabına onun təkrar istehsalı baş verir. Bunun nəticəsində bazarın köməyi ilə burada bir çox kütləvi xidmətlərə orta sinif tərəfindən sərəgilənən tələblə xidmətlər sferasının özəl sahibkarlıq strukturlarının böyük çoxluğu tərəfindən irəli sürülən təklif arasında tarazlıq təmin edilir.

Belə olan halda məişət xidmətlərinə əhalinin geniş əlçatanlığı dövlətin iştirakı olmadan, orta sinfin nümayəndələri kimi çoxsaylı istehlakçıların yüksək ödəmə qabiliyyəti sayəsində nail olunur.

Əhalinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı olduğu bir şəraitdə nə bazar mexanizmi, nə də özəl sahibkarlıq məişət xidmətlərinin kütləvi növlərinin geniş əlçatanlığı problemini həll etmək iqtidarında deyil. İnsanların aşağı həyat səviyyəsi xidmətlərin sosial əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, onlardan birinci dərəcəli əmtəələrin istehlakı lehinə imtina etməyə, eləcə də özünəxidmətə keçməyə vadar edir.

Azərbaycanda belə bir vəziyyət müstəqilliyin bərpasının ilk illərində

yararmışdır ki, bu zaman iqtisadi islahatların şok variantının reallaşdırılması nəticəsində əhalinin rifah halı kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Hərçənd, məişət xidməti müəssisələri irimiqyaslı, texnoloji nöqteyi-nəzərdən qapalı olduğundan, habelə hər yerdə yayıldığı və geniş bir arealda səpələndiyindən, dövlətsizləşmə və özəlləşdirmə proseslərinə obyektiv baxımdan daha yaxşı hazır idi. Məhz burada, ilk növbədə, kütləvi kiçik özəlləşdirmə prosesinə start verilmişdir. Lakin bu proses təsbit edilmiş surətdə, yuxarıdan verilmiş əmr əsasında aparılırdı. O, əhalinin geniş kütlələrinin ödəmə qabiliyyəti probleminin həlli ilə üzlaşdırılmamışdır.

Bazar dəyişikliklərinin ilkin mərhələsində əhaliyə məişət xidmətləri göstərən müəssisələrin 76%-i özəlləşdirilmişdir və onlar özünü maliyyələşdirmə prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərməyə başladı. Onlar artıq bazar tələbi məhdudiyətləri şəraitində işləyirdi. Lakin əhalinin geniş təbəqələrinin aşağı alıcılıq qabiliyyətə malik olması ilə əlaqədar bu, məişət xidmətləri sferasında özəl sektorun genişləndirilməsindən gözlənilən effekti verməmişdir.

Sahədə istehsal həcmnin kəskin surətdə aşağı düşməsi baş vermişdir. Məişət xidməti müəssisələrinin sayı 1/3 qədər, məşğul olanları sayı isə 1/4 qədər azalmışdır. Xeyli sayda müəssisə öz fəaliyyət profilini dəyişmək məcburiyyətində qalmışdır. Respublikamızın bir çox regionunda bir sıra məişət xidməti müəssisələrinin fəaliyyətinə xitam verilmişdir.

Kənd yerlərində məişət xidmətinin az qala bütün sistemi öz mövcudluğunu bitirmişdir. Əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə xidmətlərin sahəvi qrupların istehlak strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Əhalinin 2/3 hissəsi üçün bahalı və texniki cəhətdən mürəkkəb, uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əmtələrin qeyri-əlcətan olması həmin məhsulların təmiri və onlara texniki xidmətlərin göstərilməsi həcmi aşağı salmışdır. Fərdi sifarişlər əsasında istehlak məhsullarının hazırlanması ilə əlaqədar bahalı xidmətlərin həcmi aşağı düşmüş, fərdi tikişlərin həcmi xüsusilə kəskin azalmışdır. Eyni zamanda, ayaqqabı və geyimin istehlak xassələrinin bərpaı üzrə xidmətlərin həcmində müəyyən artım tendensiyaları müşahidə olunurdu.

Əhalinin gəlirləri səviyyəsi üzrə məişət xidmətlərinin kəskin seqmentləşdirilməsi baş vermişdir. Məişət xidmətləri istiqamətində fəaliyyət göstərən təşkilatların iki tipi formalaşmışdır:

- bahalı yüksəkkeyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsinə və cəmiyyətin zəngin təbəqələrinin tələbinə yönəlmiş prestijli müəssisələr;
- gəlirlərin aşağı və orta səviyyəsinə malik geniş əhali kütlələrinin tələbinə yönəlmiş adi tipli müəssisələr.

Hal-hazırda əhalinin gəlirlər və əmlak üzrə təbəqələşməsi ilə bağlı Azərbaycanın məişət xidmətləri sferasında iki bir-birinə zidd olan tendensiya görünməkdədir. Birinci – yüksək dərəcəli məişət xidməti müəssisələrinin yaradılması tendensiyası, o cümlədən, bura texnikanın, uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş mürəkkəb əmtələrin təmiri və texniki xidmətin

göstərilməsi, eləcə də fərdi sifarişlər əsasında yüksək keyfiyyətli istehlak əşyalarının hazırlanması kimi xidmətlərin bahalı növlərinin, çox vaxt xarici kapitalın iştirakı ilə, inkişaf etdirilməsi tendensiyası. Bazarın bu prestijli seqmentinin inkişafı xidmətlər istehsalının yüksək rentabelliğini təmin edir, rəqabət mübarizəsi və sahibkarlıq fəaliyyəti, marketing tədqiqatları üçün geniş üfüqlər açır.

İkinci tendensiya – məişət xidmətləri kütləvi bazarının qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi. Lakin Azərbaycan əhalisinin müəyyən bir hissəsi aztəminatlı qalmaqda davam edənədək, adi tipə aid müəssisələrə güclü dövlət dəstəyi verilmədən Azərbaycanda məişət xidməti sferasının dirçəlməsi, yüksəlişi mümkün görünür.

Məişət xidmətləri sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövlət dəstəyi aşağıdakı formalarda mövcud ola bilər: vergi güzəştləri və güzəştli kredit formasında, eləcə də əhalinin subsidiyalaşdırılması və əhaliyə dotasiyaların ayrılması formasında.

Vergi güzəştləri dövlət dəstəyinin daha çevik və olduqca mərkəzləşdirmədən uzaqlaşdırılmış formasıdır. Lakin onun çoxkanallı olması vergi xidmətlərinin işinin yüksək təşkilədiciyini, habelə vergi qanunvericiliyinin yüksək səviyyədə olmasını tələb edir ki, burada tətbiq edilən güzəştlərdən kütləvi şəkildə sui-istifadə, eləcə də vergilərdən yayınma hallarına qətiyyənlə yol verilməməsi lazımdır.

Dövlət tərəfindən yürüdülməyən vergi siyasəti məişət xidməti sferasında kiçik sahibkarlığın iqtisadi cəhətdən dəstəklənməsi istiqamətində mühüm alətə çevrilir. Müəssisə və əhaliyə dotasiyaların ayrılması yolu ilə tələbin stimullaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

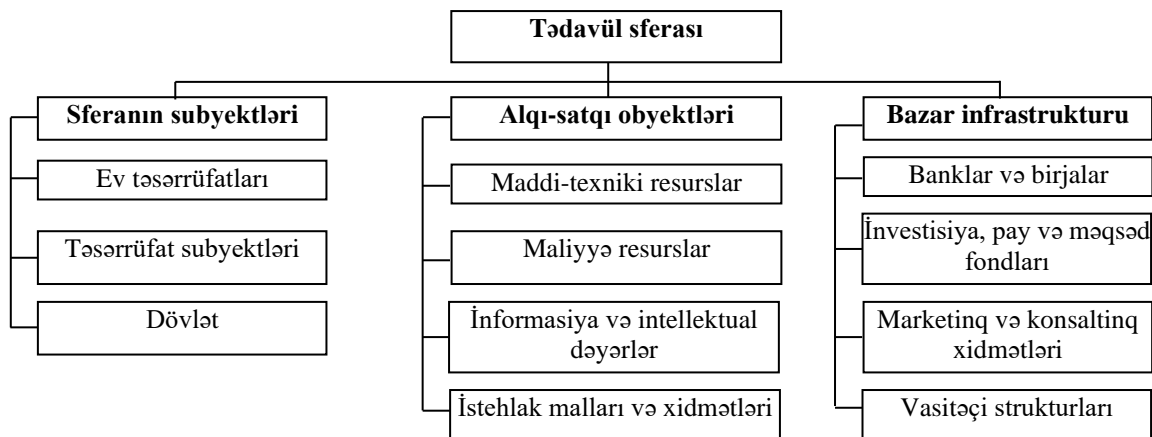
Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə, misal üçün, məqsədli, ünvanlı ödənişlər, bir qayda olaraq, natura formasında təqdim edilir ki, bu da onların başqa ehtiyaclar üçün xərclənməsi mümkünlüyünü istisna edir.

19.3. Ticarətin mahiyyəti və əsas funksiyaları

Bazar iqtisadiyyatında **ticarət sferası** əmtəələrin təkrar topdansatışı və son istehlakçıya pərakəndə satışı ilə bağlı vasitəçilik xidmətləri bazarındakı fəaliyyəti əhatə edir. Ticarət təşkilatlarının başlıca vəzifəsi – ticarət xidmətinin müvafiq keyfiyyəti şəraitində hər hansı əmtəənin alınması imkanını təmin etməkdən ibarətdir. Ticarət təkrar istehsal prosesində əmtəə tədavülünün forması qismində çıxış edir. Burada tədavül sferasına daxil edilmiş əmtəələrin dəyərinin pul və ödəmə vasitələrində qaytarılması prosesi həyata keçirilir (Şəkil 19.1).

Beləliklə, müəssisələrin məsrəfləri ödənilir və istehsalın bərpası imkanı təmin olunur. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, əmtəələrin mübadiləsi aktının hər birində eyni zamanda ödəmə qabiliyyətli tələbatın təmin edilməsi, eləcə də istehlak olunmuş vasitələrin dəyərinin ödənilməsi həyata keçirilir. Vahid bütöv bir fenomen qismində çıxış etməklə, ticarət müvafiq olaraq tələb və təklifin

daşıyıcıları şəklində xidmət edən əmtəə istehlakçıları və istehsalçıların müxtəlif istiqamətli maraqlarını əks etdirir.

Şəkil 19.1. Tədavül sferasının xarakteristikaları

Ticarətin əsas obyektı qismində əmtəə çıxış edir, fəaliyyətin məhsulu isə xidmətdir. Əmtəələrin satışı ticarətin əsas funksiyasıdır. Müasir şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə ticarət təşkilatları tərəfindən satış fəaliyyətinə əlavə, yanaşı xidmətlər göstərilir ki, onlar son istehlakçıya qədər əmtəələrin çatdırılması prosesi ilə bağlıdır. Həmin xidmətlərə aşağıdakılar aiddir:

- əmtəələrin seçilməsi zamanı alıcılara məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- alınmış əmtəələrin təyinatı üzrə çatdırılması ilə bağlı servis xidmətlərinin göstərilməsi;
- satışda olmayan əmtəələrə sifarişlərin qəbul edilməsi və s..

Ticarət təşkilatı tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaların həcmi və xarakteri onun nə qədər təcrid olmasından, tipi, ölçüləri, texniki təchizatı, yerləşmə məkanı və bu kimi digər amillərdən asılıdır.

Beləliklə, ticarət özünə xas olan xüsusiyyətlərə malikdir ki, onlar yalnız ona məxsus ticari-texnoloji proseslərdə (o cümlədən, əmtəənin alışı, nəql edilməsi, saxlanması və satış üçün hazırlanması, ticarət xidməti, digər xidmətlərin göstərilməsi), maddi-texniki bazada (anbar və ticarət şəbəkəsinin formalaşdırılması zamanı lazım olan xüsusi avadanlıq, nəqliyyat vasitələri), eləcə də ticarət xidmətlərinin təşkil edilməsində öz ifadəsini tapır.

Müasir iqtisadiyyatda ticarətin rolu və əhəmiyyəti son dərəcə mühüm sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində özünü büruzə verir. Ticarət istehlak bazarının formalaşdırılmasında iştirak edir və ictimai məhsulun əlavə dəyərinin artımı, məşğulluğun təmin edilməsi, əmtəə və xidmətlərə olan ictimai tələbatların ödənilməsi, məhsul istehsalının stimullaşdırılması, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi amili qismində çıxış edir.

Bundan əlavə, ticarət müxtəlif sosial qrupları və regionları təmsil edən əhali nümayəndələrinin səviyyələrinin yaxınlaşdırılmasına səbəb olur, ölkənin dünya təsərrüfatına inteqrasiyasına fəal şəkildə kömək edir.

19.3.1. Pərakəndə ticarət sferası

Ticarət ictimai məhsulun təkrar istehsalını təmin etməklə əmtəə və xidmətlərin istehsalçısı və istehlakçısı arasında əlaqələndirici halqa qismində çıxış edir. İstehsalçı öz məhsulunu son istehlakçıya çatdırmaqda fiziki və iqtisadi imkana heç də hər zaman malik deyil. Beləliklə, ticarət ictimai nöqtəyi-nəzərdən mühüm bir funksiyanı - əmtəələrin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması funksiyasını yerinə yetirir.

Bazar infrastrukturunun digər subyektləri ilə ticarətin qarşılıqlı təsərrüfat münasibətlərinin xarakteri ticarət təşkilatının və istehsalçıların, tədarükçülərin, ərazi orqanlarının maraqlarının uzlaşdırılması ilə müəyyənləşdirilir.

Ticarət təşkilatlarının fasiləsiz təminatının həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərdən tədarükçülərlə uzunmüddətli sabit təsərrüfat əlaqələrinin mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ticarətin əsas təşkilədiçi strukturu mağazadır. Mağazalar ticarət vasitəçiləri qismində çıxış edir. Onlar əmtəəni mülkiyyət şəklində əldə edir, və bu səbəbdən mövcud məhdudiyyətlərin nəzərə alınması şərtilə məhsulların qiymətlərini özləri təyin edir, həmin məhdudiyyətlər isə aşağıdakılarla bağlıdır:

- əmtəənin alışı qiyməti ilə;
- bazar tələbinin miqdarı ilə;
- bazarda mövcud rəqabətin səviyyəsi ilə.

Ticarət xidmətinin qiyməti ticarət əlavəsi şəklində çıxış edir. Odur ki, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən satışa çıxarılan əmtəənin qiyməti deyil, qiymətə edilən əlavənin özü ticarət üçün əsas məna kəsb etməyə başlayır ki, həmin qiymət əlavəsi ticarət müəssisəsi tərəfindən alıcılara öz xidmətlərinin yaradılması və göstərilməsi prosesində rastlaşdığı xərclər və gəlirin səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Əmtəənin istehsalçısı – tədarükçüsü üçün ticarətin təşkil edilməsi özü-özlüyündə bölüşdürücü kanal qismində çıxış edir, satıcının özü üçün isə bu, logistikadır, yaxud özündə əmtəənin saxlanması, assortimentin formalaşdırılması və əmtəənin daxili yerdəyişməsi üzrə yerinə yetirilən bütün əməliyyatları ehtiva edən fiziki bölüşdürmədir.

İstehlakçı satınalma münasibətlərinin bərabər hüquqlu subyektidir. Amma istehlakçı satıcıdan fərqli maraqlara və sövdələşmənin qiymətləndirilməsi meyarlarına malikdir. Əgər ticarət təşkilatı üçün belə münasibətlərin son dərəcə mühüm nəticəsi mənfəət (iqtisadi fayda) şəklində əldə olunan gəlir hesab olunursa, istehlakçılar üçün bu – qiymət, əmtəə və xidmətin keyfiyyətidir.

Öz maraqlarını realizə edərək, istehlakçı bazar segmentinin seçiminə, satışın təşkilinə və əmtəələrin satışının özünə, çeşid və qiymət siyasətinin formalaşdırılmasına və bu kimi digər məsələlərə müəyyənləşdirici təsir göstərir.

Tələbata, onun formalaşmasına istiqamətlənmə ticarət təşkilatında mövcud olan resurslardan istifadənin həcmi, xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirir.

Alıcıların diqqətinin cəlb edilməsi və alışıların intensivləşdirilməsi məqsədilə əmtəələrin irəli çəkilməsi ilə bağlı vasitələrdən istifadə olunur. Onların xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, irəli çəkilmə vasitələri, hər şeydən əvvəl, hər hansı konkret bir məhsula deyil, məhz ticarət xidmətinə aiddir.

Ticarət fəaliyyətinin xüsusiyyəti müəyyən məsələlər kompleksi ilə bağlıdır ki, onlar təkcə kommersiya deyil, həmçinin ictimai (sosial) hədəfin nail olunmasına istiqamətlənir. Birinci hədəf mənfəətin əldə olunması, ikincisi isə əhalinin tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, insanların maddi tələbatlarının 80%-i əmtəələrin alışı vasitəsilə ödənilir. Hədəflərin hər ikisi bir-birini şərtləndirir və onlara nail olunması yalnız biri digərini tamamlayan hədəflər kimi mümkündür.

Beləliklə, iddia etmək olar ki, ticarətin kommersiya və sosial funksiyaları sıx qarşılıqlı bağlılıqdadır. Onları texnoloji funksiya tamamlayır ki, həmin funksiya aşağıdakılar aiddir: mağazaya daxil olmuş əmtəələrin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə görə qəbulu; əmtəələrin saxlanılmasının təmin edilməsi; əmtəələrin istehsal cəhətdən tamamlanması ilə bağlı əməliyyatların yerinə yetirilməsi (çəkilib qablaşdırılması, yığılıb qablaşdırılması və s.); əmtəələrin mağazadaxili yerdəyişməsi, yerləşdirilməsi və ticarət zalında piştaxtalara düzülməsi; hesablama əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi və s.

Ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı meyarlar üzrə aparılır:

- ümumiləşdirilmiş iqtisadi göstəricilər üzrə (əmtəə dövriyyəsi, məsrəflər, mənfəət, bazar payı);
- resursların istifadəsini əks etdirən göstəricilər üzrə (işlənmə, əmtəə dövriyyəsi);
- əmtəələrin keyfiyyət və ticarət xidməti göstəriciləri üzrə.

Ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının son dərəcə əhəmiyyətli göstəricisidir. Onun əsas tərkib hissəsi pərakəndə satışda qeydə alınan əmtəə dövriyyəsidir.

Ticarət dövriyyəsi iri və orta ticarət təşkilatları üzrə tam (müfəssəl) statistik müşahidənin məlumatlarına əsasən formalaşdırılır, həmin müşahidə aylıq dövriliyi ilə həyata keçirilir, habelə ticarət dövriyyəsinin formalaşması kiçik müəssisələrin seçmə yolu ilə aparılmış rüblük araşdırmalar sayəsində və məlumatların baş məcmusuna yayılmaqla baş verir.

Bundan əlavə, milli hesablar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq, pərakəndə ticarəti fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların dövriyyəsi və pərakəndə ticarətin dövriyyəsi gizli fəaliyyətin həcmələrinə qədər hesablanaraq tamamlanır.

Ticarətdə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar və fərdi sahibkarlar vergi, mülki və əmək qanunvericiliyin müddəalarını rəhbər tutmaqla

işləyir. Onlar vergi ödəyiciləridir, və buna görə ticarət dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasında iştirak edir.

Ticarət təşkilatları iş yerləri yaradır, mizumlu işçilər üçün işə götürənlər qismində çıxış edir. İşçilərin mizdla tutulması, əmək şəraitinin, istirahətin təmin edilməsi, işdən azad edilmə və bu kimi digər məsələlər əmək qanunvericiliyi normaları ilə tənzimlənir.

Sahə həm müəssisələrin, həm də burada məşğul olan işçilərin sayına görə kiçik biznes sferasında özünün liderlik mövqelərini qoruyub saxlamaqda davam edir.

19.3.2. Ticarətin təşkilinin şəbəkə formaları

Azərbaycanda şəbəkə pərakəndə satışının inkişafı təkəcə onun xarici ölkələrdə geniş tətbiqi ilə deyil, həmçinin iqtisadi üstünlükləri ilə də müəyyən olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ən yaxın gələcəkdə şəbəkə ticarəti pərakəndə bazarının 90%-ə qədər bir hissəsini əhatə edə bilər. Şəbəkə pərakəndə ticarət biznesinin inkişafı ayrıca götürülmüş mağaza ilə müqayisədə şəbəkədə bir mağazaya hesablandıqda daha yüksək nəticələrin əldə olunmasını təmin etməyə imkan verir.

Şəbəkə pərakəndə biznesi bunlara imkan verir:

- iri ticarət şirkətləri alışlarını birləşdirir, bu səbəbdən təchizatçıdan ən yaxşı qiymət şərtləri təmin edilir;

- mərkəzi anbar yaxud paylayıcı mərkəz təşkil etmək imkanı, bunun sayəsində xarici tədarükçülər tərəfindən əmtələrin tədarükü prosesində yol verilə biləcək qeyri-müntəzəmliyin və çatdırılma müddətlərinin pozulmasının kompensasiya edilməsi mümkün olur;

- mağazalarda yardımçı sahələrin və, buna uyğun olaraq, əmtəə ehtiyatlarını azaltmağa, eləcə də əmtələrin satışdan öncəki hazırlığına sərf edilən xərcləri aşağı salmağa;

- bir mağaza hesabı ilə idarəetmə aparatını ixtisar etməyə, yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri dəvət etməyə;

- əmtələr çeşidini genişləndirməyə və xidmətlərin göstərilməsində yeni texnologiyalardan istifadə etməyə.

Təcrübə göstərir ki, şəbəkə pərakəndə ticarət şəbəkəsinin yaradılması, bir qayda olaraq, o halda başlayır ki, nə zaman:

- 1) ikinci mağaza tikilir;

- 2) satışların pərakəndə kanallarının açılması hesabına topdansatış şirkəti öz biznesini genişləndirir;

- 3) investisiya, istehsalat və digər şirkətlər pərakəndə şəbəkəsinin yaradılmasının köməyi ilə öz bizneslərini diversifikasiya edir.

Bu zaman ticarət şəbəkəsi təşkil ediciliyinin müxtəlif formalarının fəaliyyət spesifikasiyası ilə bağlı bir sıra məsələlərin həll edilməsi vacibdir.

Əgər mərkəzləşdirilmiş idarəetmə metodu ilə ümummilli şirkət yaradılırsa, belə olan halda mərkəzdə əmtəə konsolidasiyasını təmin edən informasiya sisteminin yaradılması son dərəcə mühüm, əhəmiyyətli və mürəkkəb vəzifə kimi qarşıda durur. Multiformatlı pərakəndə şəbəkəsinin yaradılması zamanı logistikanın idarə edilməsi xeyli dərəcədə çətinləşir, çünki mağazaların müxtəlif formatları üçün fərqli nomenklatura xasdır. Lakin pərakəndə ticarətin təşkilədiciyyətinin bu forması alıcıların əhəmiyyətli dərəcədə daha geniş təbəqələrini əhatə etməyə şərait yaradır. Şəbəkənin idarəetmə metodundan – mərkəzləşdirilmiş yaxud mərkəzləşdirilməmiş metodundan – asılı olaraq, yuxarıdan tam şəkildə nəzarət edildiyi bir şəraitdə təşəbbüskarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə mərkəz və yerlər arasında səlahiyyətlərin və məsuliyyətin optimal şəkildə bölüşdürülməsi problemini həll etmək lazımdır.

Şəbəkə ticarət şirkətləri, hər şeydən əvvəl, dövriyyə hesabına qazanc əldə edir.

Hiss edilə biləcək rəqabət üstünlüklərinə reklam fəaliyyətinin həcmi və xarakteri aiddir. Şəbəkə pərakəndə şirkətlərinin reklamı ən geniş təqdim etmə spektrinə malikdir: ərzaq məhsulları üçün paketlərin üzərində yerləşdirilən firma loqotiplərindən başlayaraq televiziya da çoxmilyonlu kampaniyaların keçirilməsinə və idman tədbirlərinə sponsorluq edilməsinə qədər.

Rəqabət mübarizəsində pərakəndə ticarət şəbəkəsinin uğuru əmtəə tədarükü prosesinin səmərələşdirilməsi dərəcəsindən və xərclərin aşağı salınmasına təsir göstərən paylayıcı mərkəzlərin mövcudluğundan asılıdır.

Müasir əmtəə tədarükü sistemi pərakəndə mağazaların işinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulur ki, həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarət olur:

- əmtəələrin geniş nomenklaturası (5 mindən 40 minə qədər adlı);
- çeşidin universal xarakteri (ixtisaslaşma ikinci plana keçir);
- bütün iş günü ərzində əmtəələrin sabit həcmi və çeşidinin qorunub saxlanması zərurəti.

Pərakəndə şəbəkəsi mağazaları əmtəələrin cari saxlanması üçün anbar sahələrinə malik deyil – satışa çıxarılan bütün məhsullar ticarət zalında sərgilənir. Belə bir şəraitdə əmtəələri sadəcə olaraq yarımçəşidlənmiş şəkildə deyil, satışa tam hazır bir vəziyyətdə mağazalara göndərmək lazımdır, bu zaman məhsullar çeşidin tam geniş tərkibində olmalı, bəzi hallarda isə məhsullar kiçik miqdarda, lakin yüksək dərəcədə ritmik (ahəngdar) olmaqla göndərilməlidir.

Mağazalar şəbəkəsinin universallığı və çeşidin genişliyi nəzərə alınmaqla məhsul ehtiyatının anbarlara yığılması üçün, eləcə də əmtəə resurslarının mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə edilməsi məqsədilə pərakəndə ticarət şəbəkəsində belə bir anbar sahəsinin yaradılması zərurəti meydana gəlmişdir ki, burada ən müxtəlif əmtəələri bir yerdə yığmaq mümkün olsun, çünki belə anbardan mağazalara daxil olan əmtəələrin 50-60%-ə qədərini tədarükünü təmin etmək lazım gəlirdi. İdarəetmə orqanından, anbardan və mağazadan ibarət mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminə malik riteylinq şirkətinin klassik Avropa

modeli formalaşdırılmışdır.

Sonradan aparılmış dəyişikliklər ümuməmtəə anbarını bölüşdürücü mərkəzə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bölüşdürücü mərkəzlərin fəaliyyətində obyektiv zərurətin yaranması supermarketlərin, hipermarketlərin meydana gəlməsi və iri pərakəndə ticarət şəbəkələrinin formalaşdırılması ilə eyni zamana təsadüf etmişdir. Pərakəndə satış şəbəkəsinin fəaliyyətində mövcud olmuş əmtəə təchizatı modeli zamanı əmtəələrin 60%-ə qədəri bilavasitə təchizatçılardan, qalan hissəsi isə müxtəlif toptdansatış vasitəçilərdən daxil olurdu, və həmin model sözügedən bu spesifikaya cavab vermirdi. Model pərakəndə satış sistemində əmtəə təklifinin təşkilediciliyi və mağazalar qruplarının idarəçiliyinin mərkəzləşdirilməsi ilə ziddiyyət təşkil etməyə başladı.

Bölüşdürücü mərkəzlərin yaradılması, hər şeydən əvvəl, iqtisadi effektivlik proqramının həlli ilə bağlıdır ki, bu da əmtəələrin anbarlara yığılması və nəql edilməsi ilə bağlı texnoloji proseslərə avtomatlaşdırılmış logistik sxemlərin tətbiqini tələb edirdi.

Əmtəələri tədarükünü mərkəzləşdirərək, şəbəkə şirkətinin idarəedici orqanı, əmtəə çeşidinin daha sürətlə yenilənməsi məqsədilə, əhali tərəfindən sərğilənən tələblərdə baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq, təchizatçılardan mümkün qədər böyük endirimlərə və əmtəə ehtiyatların tədavülünün sürətləndirilməsinə nail olurdu. Beləliklə, həmin dəyişikliklər və yeniliklərdən əldə olunan real iqtisadi effekt olduqca əhəmiyyətli və təsirli idi, və baş verən rəqabət mübarizəsində həlledici amil oldu.

Nəticədə, şəbəkə şirkəti strukturunda anbarlar yüklərin fiziki saxlanması və yerdəyişməsi qismində istifadə edilən məkandan əmtəə axınlarının səmərələşdirilməsi üzrə mərkəzlərə çevrilmişdir – burada təchizatçılardan daxil olan əmtəə kütlələri satışa hazır vəziyyətə gətirilən bölüşdürülmüş çeşid vahidlərinə çevrilir və öz nəqliyyat vasitələri ilə ticarət nöqtələrinə sürətlə paylanırdı.

Beləliklə, özlərinə məxsus logistik zəncirlərin və bölüşdürücü mərkəzlərin yaradılması hesabına iri şəbəkələr ticari qiymət əlavəsinin aşağı salınmasını təmin etməyə, müxtəlif regionlarda yaşayan istehlakçılara əmtəələrin təqribən eyni çeşidini təqdim etməyə və bu zaman artıq məhsul ehtiyatlarının toplanması riskindən yayınmağa qadirdir.

Ticarət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində çağdaş dövrümüzdə yaşanan tələbat – bu, kütləvi istehsal və istehlakın inkişafı zamanı istehlakçının və cəmiyyətin tələbatlarına olan reaksiyadır.

Bazarın əmtəə və xidmətlərlə dolması nəticəsində pərakəndə satışda müşahidə olunan sərt rəqabət mübarizəsi onların istehlakçı üçün əlçatanlıq səviyyəsinin prioritetlərini əmtəənin əlavə xidmətlərlə əhatələnməsi səviyyəsinə ötürür. Bu, ilk növbədə, istehlakçıların tələbatlarının yüksəldilməsində yeni sığrayışın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə, istehsalçılar və satıcılar malik olduqları rəqabət üstünlüklərini satış yerlərində əmtəəni tamamlayan ticarət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi hesabına əldə etməyə can atır. Təbii ki, bu,

yüksək fərdi imicin yaradılmasına xidmət edir. Ticarət xidmətləri satıcı üçün öz əhəmiyyətinə görə əmtədən qətiyyən geri qalmayan bir dəyərə çevrilir.

Özünün mahiyyətinə görə, merçandayzinqi təkcə pərakəndə ticarətdə marketinqin bir elementi kimi deyil, həmçinin ticarət xidməti kimi də dəyərləndirmək olar. Bu, ondan irəli gəlir ki, merçandayzinq texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən bütün qərarlar qiymətin deyil, əmtənin özünün dəyərinin və əhəmiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənib. Merçandayzinq xidməti mağazanın sırf özünün əsas məhsuludur və əmtəə ilə bir araya gətirilərək, məcmu halında vahid istehlak kompleksini - əmtəə displeyini təşkil edir. Bütün dünyada xidmətlər sferasının artımı və mərkəzi yer istehlakçıya məxsus olduğu biznesin yeni paradigmasının yayılması ilə merçandayzinqin inkişafı get-gedə daha çox ticarət xidməti yönündə baş verir ki, həmin xidmət həm istehlakçıya, həm də təchizatçıya - əmtənin istehsalçısına lazımdır.

Heç kimə sirr deyil ki, hər bir əmtəə qrupunun çeşidi arasında istehlakçılar arasında daha çox populyarlıq əldə etmiş, ticarət edildiyi zaman mağazanın sahibinə əsas mənfəət gətirən ticarət markalarını kifayət qədər yüksək dəqiqliklə ayırd etmək mümkündür. Onların irəli çəkilməsi prosesində maraqlı tərəf qismində pərakəndə satış ilə məşğul olan satıcılar göstərilə bilər.

Zəruri əmtənin axtarışını və seçimini asalaşdıraraq, məhsulun seçimi və alışı prosesini olduqca maraqlı və əyləncəli bir prosesə çevirərək, habelə, bunun sayəsində, alıcının ticarət zalında qalma müddətini genişləndirərək, əlavə effekt əldə etmək mümkündür.

Merçandayzinq xidməti pərakəndə satıcı tərəfindən müstəqil surətdə yaxud auctorsorların (istehsalçı tərəfindən cəlb edilmiş agentliklərin) köməyi ilə göstərilir. Bir tərəfdən, onu istehlakçıya göstərilən xidmət, digər tərəfdən isə, əmtəə istehsalçısına göstərilən bir xidmət kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Tamamilə aydındır ki, istehsalçılar tərəfindən merçandayzinqin istifadəsi öz şəxsi ticarət markasının satışının stimullaşdırılmasının həyata keçirilməsi məqsədilə baş tutur. Həqiqətən, supermarketlər şəbəkəsində aparılmış tədqiqatlar təsdiqləmişdir ki, əgər ticarət zalında müxtəlif təchizatçılardan daxil olmuş əmtəələrin xarakteristikaları, keyfiyyəti və qiyməti üzrə oxşar növləri varsa, o zaman müəyyən rıçaqlar lazımdır ki, onların köməyi ilə alıcının seçiminə təsir göstərmək mümkün olsun. Pərakəndə satıcıdan öz məhsulunun dəstəklənməsi məqsədilə merçandayzinq üzrə xidməti əldə edərkən, istehsalçı rəqiblərdə mövcud olan analoji məhsulun satış həcmünün aşağı salınması hesabına öz məhsulunun satış həcmi xeyli dərəcədə genişləndirmək imkanına malikdir.

Bunun nəticəsində, merçandayzinq üzrə xidmət əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərini təmin edən, satış yerlərində brendin dəyərini yüksəldən alətə çevrilmişdir. Odur ki, istehsalçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən merçandayzinq özlərinin marketinq strategiyasının mühüm bir hissəsi kimi dəyərləndirilir.

Merçandayzinq üzrə xidmət iki tərəfin – əmtənin pərakəndə satıcısının və istehsalçısının əməkdaşlığı zamanı yaranır. Bu zaman əgər istehsalçılar yalnız özlərinin dar maraqlarını və məqsədlərini güdürsə, pərakəndə satış nümayəndələri

mövcud olan bütün ticarət markalarına eyni dərəcədə diqqətlə yanaşmalıdır. Onlar üçün irəli çəkilmə prosesinin reallaşdığı zaman əsas meyarlar qismində əmtəə dövriyyəsi, əmtəə vahidindən əldə olunan mənfəət norması, strateji prioritet və mövsümlilik kimi amillər çıxış edir.

İstehsalçı və pərakəndə satıcı arasında əsas ziddiyyətlərin üzə çıxarılması, onların təhlili və həlli yollarının axtarışı merçandayzinq kimi mürəkkəb xidmətin formalaşdırılması zamanı olduqca aktualdır. Bu, əmtəənin həm istehsalçısı, həm də satıcısı üçün çox vacibdir. Məhsul istehsalında və pərakəndə satışında güclənən rəqabət adıçəkilən hər iki sferanı daha geniş kooperasiyaya və əməkdaşlığa getməyə vadar edir.

Məhsulun merçandayzinqi brendin işlənilib hazırlanması yaxud reklam aksiyalarının keçirilməsi qədər önəmlidir, çünki o, ticarət zalında bu və ya digər əmtəə markasının irəli çəkilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksindən ibarətdir – yəni, söhbət elə məkandan gedir ki, burada satıcı öz məhsulunu alıcıya nümayiş etdirmək, onun seçiminə təsir göstərmək və alıcını əmtəənin daha çox vahidlərinin əldə edilməsinə yönəltmək nöqtəyi-nəzərdən son şansı vardır. Bu şansdan istifadə etməmək – alıcıların gözündə əmtəənin imicinin yüksəldilməsindən imtina etmək, öz rəqiblərinə üstünlük vermək baxımdan alıcıya şərait yaratmaq deməkdir.

Belə hesab olunur ki, effektiv merçandayzinqin əsas qaydası odur ki, merçandayzinq istehsalçının, distribütorun və satıcının birgə səylərinin nəticəsi olmalıdır. Merçandayzinqin həyata keçirilməsi üzrə plan yalnız o halda reallaşdırıla bilər ki, burada hər üç iştirakçının maraqları nəzərə alınsın və, bununla yanaşı, məhz alıcının tələbatları prioritet kimi qəbul edilsin.

Özünün mahiyyətinə görə, istehsalçıya merçandayzinq xidmətinin göstərilməsi onun alətlərinin tətbiqi hesabına istehlak dəyərinin, əmtəənin özünün dəyərinin və istehlakçı qiymətləndirilməsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Sadəcə olaraq piştaxtaya qoyulmuş əmtəə artıq istehlakçını qane etmir. Uğurla satılması üçün həmin əmtəənin tək-cə yüksək keyfiyyətə malik olması, məşhur olması, yaraşlıq qablaşdırılması və cəlbedici qiyməti olması kifayət deyil. Əmtəə, həmçinin, merçandayzinq xidməti tərəfindən dəstəklənməlidir və sözügedən həmin xidmətə aşağıdakılar daxil olmalıdır: əmtəənin tam dəsti (çeşidi), uğurlu düzülüş, optimal yer, informasiya dəstəyi, POS-materiallarla tərtib edilmə, şou- və promouşen-tədbirlər. Başqa sözlə, əmtəə rahatlıqla və tez bir surətdə tapılmalı, alıcı həmin əmtəə barədə onu maraqlandıran tam informasiyanı asanlıqla əldə etməli, özünü əsas persona hiss etməli və, əlbəttə, ona hər hansı hədiyyə yaxud suvenir verilməlidir. Yəqin ki, bunlara riayət edilsə, məhsul böyük ehtimalla satılacaq. Pərakəndə satış – özünə məxsus keyfiyyətləri və təkrarolunmazlığı ilə seçilən sanki bir teatrdır, burada əmtəə - aktyor, musiqi, dekorasiya və atmosfer isə - merçandayzinqdir.

19.4. İctimai iaşə xidmətləri

Evdənkənar (ictimai) iaşə müəssisələri əhalinin tələbatlarının ödənilməsində spesifik rol oynayır. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən onların fəaliyyəti eyni zamanda ictimai təkrar istehsalın bütün sferaları ilə bağlıdır. O, maddi istehsal, tədavül, istehlak və bölüşdürmə ilə əlaqəlidir. Qidanın istehsalı, satışı və istehlakçının təşkili funksiyalarını yerinə yetirərək, evdənkənar iaşə müəssisələri insanın əsas tələbatlarından birini – qidaya olan tələbatlarını ödəmiş olur.

İstehlak bazarında satış obyektinin qismində təkcə hazır iaşə məhsulları çıxış etmir, bura həmçinin yanaşı xidmətlər də əlavə edilməlidir ki, onlardan ən vacibi və əsası isə sahənin, qab-qacağın və masa ləvazimatlarının təqdim edilməsidir.

Əksər hallarda evdənkənar iaşə müəssisələri musiqinin dinlənilməsi, televiziya verilişlərinə baxılması, masaüstü oyunlardan istifadə etmək imkanının verilməsi, eləcə də müxtəlif qəbildən olan bir sıra tədbirlərin (toy mərasimlərinin, banketlərin və s.) keçirilməsi kimi ən müxtəlif əlavə xidmətləri təkmilləşdirir və inkişaf etdirirlər. Həmin funksiyaları yerinə yetirərək, son nəticədə belə bir məhsul hazırlamış olur ki, onun istehlak dəyəri bilavasitə qidanın hazırlanması prosesində istifadə edilmiş məhsulların istehlak dəyərindən xeyli fərqlənir.

İctimai iaşə sferasında bazar münasibətləri mülkiyyət formasının dəyişməsində və məhsulun mülkiyyətçisinin dəyişməsində özünü büruzə verir. İstehsal edilmiş məhsul bilavasitə istehlakçıların puluna mübadilə olunur, onların mülkiyyətinə daxil olur və, beləliklə, məhsul hərəkətinin son mərhələsinə - istehlaka keçid almış olur.

İctimai iaşə sferasında müasir bazar mexanizminin maddi istehsal sahələrində mövcud olan bazar münasibətləri ilə çoxlu oxşarlıqları və ümumi cəhətləri vardır. Lakin ödənişli xidmətlər bazarı ilə əmtəə bazarı arasında xeyli sayda fərqlər mövcuddur ki, onların sırasında əsas yerlərdən birini fəaliyyətin yüksək sosial yönümlülüyü tutur.

Həmin xidmətlərə olan tələb fərdiləşmənin yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, istehsalın səpələnməsi çox vacibdir.

İctimai iaşə xidmətlərinin istehsalının təşkil edilməsində ən effektiv forma haqlı olaraq özəl yaxud qarışıq mülkiyyətə əsaslanan kiçik müəssisələr hesab olunur. Vəsaitlərin sürətli dövriyyəsi və ilkin maliyyə yatırılması həcmnin böyük olmaması kiçik müəssisələrin ticarət şəbəkəsinin hərtərəfli genişləndirilməsini stimullaşdırır. Digər tərəfdən, ictimai iaşə xidmətlərinin toplanılmasının və nəql edilməsinin qeyri-mümkün olması sahibkarlar üçün riskin yüksək dərəcəsini şərtləndirmiş olur.

İctimai iaşə müasir cəmiyyətin həyatında get-gedə daha artan rola malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, məhsulların emalı texnologiyalarında baş verən dəyişikliklərlə, kommunikasiyaların, məhsulun və xammalın çatdırılması vasitələrinin inkişafı ilə, eləcə də bir çox istehsal proseslərinin intensivləşdirilməsi ilə təmin edilir. İctimai iaşə müəssisələri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Haqqında danışdığımız sahədə fəaliyyət göstərən belə müəssisələrin əksəriyyəti

yalnız bir, maksimum iki funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə kifayətlənir. Məsələn, qida sənayesi müəssisələri məhsulun istehsalı, ticarət müəssisələri isə məhsulun satışı funksiyasını həyata keçirir. Eyni zamanda, ictimai iaşə müəssisələri qarşılıqlı əlaqəli üç funksiyanı yerinə yetirir: kulinariya məhsulunun istehsalı, kulinariya məhsulunun satışı, onun istehlakının təşkil edilməsi.

İctimai iaşə müəssisələri tərəfindən hazırlanan məhsul məhdud satış müddətinə malikdir. Belə ki, kütləvi halda hazırlandığı təqdirdə isti yeməklər 2-3 saat ərzində, soyuq yeməklər isə 1 saat ərzində satılması üçün hazırlanır. Bu da məhsulun istehlak edilməsi ilə paralel onun hazırlanmasını tələb edir.

Bütün dünyada ictimai iaşə müəssisələri ya dövlət sektoruna, yaxud da özəl sektora məxsusdur. İctimai iaşənin dövlət sektoruna uşaqlar, məktəbəqədər yaş kateqoriyasına aid uşaqlar, məktəblilər, hərbi qulluqçular, cəzaçəkmə müəssisələrinə yerləşdirilən şəxslər, ahıl yaşlı insanlar, xəstəxanalarda müalicə alan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş iaşə müəssisələri, eləcə də dövlət sektorunda xidmətdə olan şəxslər üçün yeməxanalar daxildir. Özəl sektor da həmçinin yuxarıda sadaladığımız müəssisələrdən bir çoxunu, eləcə də restoranları və gəlir gətirən ticarət nöqtələrinin başqa növlərini özündə ehtiva edə bilər. Bu sektora həmçinin yuxarıda qeyd edilmiş kanallardan istənilən hər hansı birinin vasitəsilə satışa çıxarılan və istifadə üçün hazır olan qidamı istehsal edən müəssisələr də daxildir.

Hal-hazırda dövlət uşaq təhsil müəssisələrində qidalanmanın təşkili həmin müəssisələrdə təhsil və tərbiyə alanların qidalanmasının təşkili üzrə xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı keçirilən müsabiqənin qalibləri olmuş müəssisələrlə bağlanmış dövlət kontraktları sistemi üzrə həyata keçirilir.

İctimai iaşə cəmiyyətin sosial-iqtisadi səviyyəsinə inteqral qiymətləndirməni verən son dərəcə mühüm amillərdən biridir, və onun vəziyyətinin dərk edilməsi həm sahənin nümayəndələri üçün, həm də haqqında danışdığımız sahədə fəaliyyət göstərən obyektlər üzərində nəzarət tədbirlərini həyata keçirən təşkilatlar üçün öz perspektivli planlarının formalaşdırılması nöqtəyi-nəzərdən çox vacib və zəruridir.

İctimai iaşə sahəsində həyata keçirilən sosial siyasətin başlıca hədəfi kütləvi iaşənin xüsusi çəkisinin və əlçatanlığının artırılması olmalıdır. Buna aşağıdakı yollarla nail olmaq mümkündür:

- işçi, məktəb və tələbə iaşə sektorunun tam şəkildə bərpası, mövcud kontingentlərin isti qida məhsulları ilə tam şəkildə əhatə olunması hesabına;
- əlçatan iaşə müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi vasitəsilə;
- əhalinin geniş təbəqələri üçün iaşə müəssisələrində qiymətlərin əlçatanlığının təmin edilməsi hesabına.

İctimai iaşə sahəsində əsas vəzifələr qismində, əvvəla, mövcud müəssisələrin tam və intensiv şəkildə istifadəsi, ikincisi, müəssisələrin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, şəbəkə sıxlığının, ərazi üzrə müəssisələrin bölüşdürülmə müntəzəmliliyinin yüksəldilməsi çıxış edir.

Əhalinin geniş təbəqələri üçün ictimai iaşə müəssisələrinin əlçatanlığı aşağıdakılar vasitəsilə təmin edilməlidir: hamı üçün əlçatan olan müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsi; qidalanmaya sərf olunan xərclərin əhali və nəzdində yeməxanalar fəaliyyət göstərən təşkilatlar (istehsal müəssisələri, tədris müəssisələri və s.) arasında məntiqli və düşünülmüş şəkildə bölüşdürülməsi yolu ilə; daha effektiv memarlıq-tikinti tərtibatı, reklamın gücləndirilməsi və xidmətlərin cəlbədiciliyinin artırılması və s. hesabına iaşə müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması. İaşə müəssisələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini və onların üzərində ictimai nəzarəti gücləndirmək lazımdır. Balanslaşdırılmış qida rasionlarını tətbiq etmək, habelə səmərəli və sağlam qidalanmanı təmin etmək; profilaktik, diyetik və müalicəvi qidalanma təcrübəsini bərpa etmək vacibdir.

Şəhər sifarişi – bu, şəhər, istehlakçılar və sahibkarların maraqlar balansının təmin edilməsinin sosial-iqtisadi forması, eləcə də ictimai tələbatların ödənilməsi formasıdır. Onun başlıca əlamətləri qismində fəaliyyət növünün sosial əhəmiyyətliliyi, habelə büdcə yaxud digər şəhər mənbələri hesabına tam yaxud qismən maliyyələşmə çıxış edir.

Şəhər sifarişinin konsepsiyasının reallaşdırılmasının iki istiqamətdə aparılması mümkündür.

Birinci istiqamət – iri layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə şəhər sifarişinin prioritet şəklində təqdim edilməsi yolu ilə unitar müəssisələrə dövlət dəstəyinin göstərilməsi.

İkinci istiqamət – daha əlverişli şərtlər çərçivəsində seçim imkanı təqdim edən konkret layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə müsabiqə əsasında özəl sahibkarların cəlb edilməsi.

Müsabiqə əsasında dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin iştirakı ilə şəhərin iri dövlət müəssisələrində (qapalı şəbəkə) kütləvi iaşənin təşkili sferasında dövlət sifarişinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur.

IV BÖLMƏ. SOSIAL SIYASƏT SOSIAL SFERANIN INKIŞAFININ ALƏTİ KİMİ

FƏSİL 20. SOSIAL SIYASƏTİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

20.1. Sosial siyasətin prioritetləri

Makroiqtisadiyyat üzrə dərslıklərdə müəssisələrin (işə götürənlərin) və ev təsərrüfatlarının iqtisadi funksiyaları müfəssəl surətdə xarakterizə olunur. Bununla belə, iqtisadi funksiyalarla yanaşı təsərrüfat fəaliyyətinin bu subyektləri tərəfindən həmçinin müəyyən sosial funksiyalar da yerinə yetirilir. Bundan əlavə, sözügedən həmin funksiyaların yerinə yetirilməsində cəmiyyət tərəfindən yaradılmış hakimiyyət strukturları (dövlət idarəetmə orqanları), eləcə də vətəndaş cəmiyyətinin qeyri-hökumət orqanları iştirak edir. Həmçinin, onlar arasında sosial funksiyaların bölüşdürülməsi baş verir.

Dövlətin əsas sosial funksiyası – sosial inkişafın uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənəşdirilməsi və onların həyata keçirilməsi; ev təsərrüfatlarına, eləcə də vətəndaşlara sosial zəmanətlərin təqdim edilməsidir. Həmin funksiya dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icra orqanlarının fəaliyyətində həyata keçirilir.

Qanunverici orqanlar dövlətin real iqtisadi imkanlarının nəzərə alınması ilə cəmiyyətin sosial inkişafının ümumi strategiyasının, eləcə də sosial təminatların minimal səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi və əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində konkret qərarların işlənilməsi üçün hazırlanmasını həyata keçirir.

Qanunvericilər tərəfindən qəbul edilən qərarlar iki iri qrupa bölünür. Birincisi, bunlar sosial inkişafın ümumi konsepsiyasını müəyyənəşdirən və uzun müddət ərzində qüvvədə olan qərarlardır. İkincisi, bunlar sosial xarakterli ödəmələrin konkret ölçülərini, əhaliyə ödənişsiz göstərilən xidmətlərin və s. miqyaslarını təyin edən normativ materiallardır.

Sabit, inflyasiyanın ortaillik göstəricisi 3-5%-dən artıq olmayan iqtisadiyyatlarda əhaliyə ödənilən sosial ödəmələrdə dəyişikliklər, bir qayda olaraq, 5-7 ildən bir həyata keçirilir.

Qanunvericilik hakimiyyəti həmçinin dövlət büdcəsinin və dövlət mülkiyyətində olan digər maliyyə resursları mənbələrinin sosial xərclərini təsdiq etməklə, qəbul edilmiş sosial öhdəliklərin maliyyə təminatına görə məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasında həmin mənbələrə qeyri-büdcə dövlət fondları (sosial müdafiə, sosial sığorta və icbari tibbi sığorta fondları) aid edilir.

Dövlət hakimiyyətinin icra budağı əsasən sosial inkişaf sahəsində qanunvericilik qaydasında təsdiq edilmiş tədbirlərin təyin edilməsi üçün real imkanların (ilk növbədə, maliyyə imkanlarının) axtarışı ilə məşğuldur. Onun

vasitəsilə sosial ödəmələr qaydası konkretləşdirilir; vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitləri cəmləşdirən və istifadəsini yerinə yetirən institusional strukturların fəaliyyətini müəyyənləşdirən normativ materiallar hazırlanır.

İnzibati-ərazi idarəçiliyin daha aşağı səviyyələrində qanunvericilik və icra hakimiyyətləri orqanları tərəfindən konkret ərazilərin sosial inkişafı üzrə qərarlar qəbul edilir.

Belə ki, region büdcəsinin vəziyyətindən asılı olan imkanların mövcudluğu şəraitində dövlətin maliyyə vəsaitləri hesabına təmin edilən sosial zəmanətlərin minimal səviyyəsini qoruyub saxlamaqla, yerli hakimiyyət strukturları müvafiq sosial ödəmələrin miqdarını artırır, onların siyahısını genişləndirə bilər.

Əksər hallarda işə götürənlərin **sosial məsuliyyəti** çox zaman məcburi (passiv) xarakter daşıyır, çünki sözügedən məsuliyyət onlar tərəfindən deyil, dövlət hakimiyyəti strukturları tərəfindən müəyyən edilir. İşə götürənlər muzzdlu işçilərin sosial cəhətdən dəstəklənmənin mütləq şəraitini təmin etməlidir (əmək haqqının minimum səviyyəsi; təyin edilmiş normativlər üzrə icbari sığorta – pensiya, sosial, tibbi, istehsalatda bədbəxt hadisələrdən sığorta; əməyin ödənilməsi fonduna aid edilən sosial ödəmələr və kompensasiyalar və s.)

Bununla birgə, əhəmiyyətli maliyyə resurslarına malik olmaqla, işə götürənlərin böyük bir qismi özlərinin sosial məsuliyyətinin hüdudlarını könüllü şəkildə genişləndirmək, öz müəssisələrində və təşkilatlarında ödənilən yüksək əmək haqqı, sosial paketi (pulsuz qidalanma, korporativ istirahət, həvəsləndirmə sistemi və s.) ilə muzzdlu işçilər üçün cəlbedici yeni iş yerləri yaratmaq iqtidarındadır.

Bir sıra hallarda işə götürənlərin sosial məsuliyyəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan formalarda da özünü büruzə verə bilər. Misal qismində vergitutumundan çıxarılmış “boz” əmək haqlarının ödənilməsini; iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğul olan işçilərin bir qismi tərəfindən yüksək əmək haqqının, bir çox, o cümlədən də baza dövlət sosial zəmanətlərin (məsələn, uşağa qulluğa görə məzuniyyət hüququnun) faktiki itirilməsinin ödənilməsini göstərmək mümkündür. Bu zaman, yüksək əmək haqqını alan işçi ona lazım olan sosial xidmətləri əldə etmək imkanına malikdir (uşağa qulluğa görə məzuniyyətlə bağlı həmin misalla əlaqədar – dayə yaxud mürəbbiyə xidmətləri).

Cəmiyyət qarşısında ev təsərrüfatlarının sosial məsuliyyətini formal və qeyri-formal məsuliyyətə ayırırlar. Formal məsuliyyət, hər şeydən əvvəl, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasından ibarətdir. Ev təsərrüfatı üzvlərinin vergilərin ödənilməsindən yayınması, vergitutmaya cəlb edilməli olan gəlirlərin gizlədilməsi büdcə gəlirlərinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır və onun sosial xərclərinin maliyyələşdirmə imkanını daraldır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-formal məsuliyyəti ev təsərrüfatlarının bütün üzvləri tərəfindən yaşayışın komfortlu şəraitinin yaradılmasında və öz bacarıqlarının həyata keçirilməsində, eləcə də ev təsərrüfatlarının dövlətdən asılılığını aşağı salmağa imkan yaradan onların aktiv iqtisadi fəaliyyətində özünü büruzə verir.

Qeyri-hökumət (qeyri-dövlət) strukturların (həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının, siyasi partiya və ictimai hərəkətlərin) **sosial məsuliyyəti** əhalinin ayrı-ayrı qruplarının maraqlarının müdafiəsi istiqamətində qanunvericilik qaydasında icazə verilmiş siyasi və ictimai fəaliyyətdən; qüvvədə olan sosial qanunvericiliyə riayət olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, adıçəkilən həmin strukturların fəaliyyətinə populizm xas olduğu üçün (onlar bəyan edilmiş sosial qərarların icra edilməsi ilə, maliyyə məhdudiyətləri ilə əlaqəli deyil), onların məsuliyyəti həmçinin belə bir populizmin aradan qaldırılmasında da öz ifadəsini tapmalıdır.

Sosial siyasətin müəyyən edilməsi

Artıq qeyd edilmişdir ki, istənilən cəmiyyət iqtisadi cəhətdən güclü və iqtisadi cəhətdən zəif fərdlərdən (ev təsərrüfatlarından) ibarətdir. Zəifləri dəstəkləməyə, ölkənin istisnasız olaraq bütün vətəndaşlarının özünü reallaşdırmağa imkan verən şəraiti yaratmağa, ölkənin tarixi və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamağa imkan verən mühüm alət sosial siyasətdir.

Sosial siyasətin qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmasına keçməzdən əvvəl diqqət yetirmək yerinə düşərdi ki, haqqında danışdığımız bu termin iki komponentdən ibarətdir ki, onlar özü-özlüyündə mürəkkəb, çoxmənəli bir məfhum nəzərdə tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, “siyasət” anlayışına aid edilir ki, bu məfhum mürəkkəb mənə iyerarxiyasına meyillidir və ən azı xarici və daxili siyasətə bölünür.

Sosial siyasətin öyrənilməsi zamanı ən böyük maraq dövlətin daxili siyasəti kəsb edir ki, bu da ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların maraqlarına toxunur, iqtisadi, sosial, mədəni, texniki siyasəti və onun digər növlərini əhatə edir. Əgər siyasət növlərinin təsnifatını iyerarxiya formasında təsvir etsək, o zaman sosial siyasətin “siyasət – daxili siyasət – sosial siyasət” sistemində üçüncü səviyyədə yer alacağını görə bilərik.

Lakin gerçək reallıqda siyasətin hər hansı tərkib hissələrindən birini xalis şəkildə ayırd etmək qeyri-mümkündür. Cəmiyyətdə sosial və iqtisadi məsələlərə və fəaliyyətə ciddi surətdə ayırd edilmə mexanizmi mövcud deyil. İstənilən iqtisadi qərar, misal üçün, büdcə xərclərinin aşağı salınması, özünün fəsadları nöqtəyi-nəzərdən eyni zamanda həm də sosial xarakter daşıyır, çünki onun həyata keçirilməsi əhalinin gəlirlərinə və onun sosial müdafiəsinə qaçılmaz surətdə öz təsirini göstərəcəkdir. Texniki siyasət sosial siyasətdir, çünki əsas fondların yenilənməsi və dəyişdirilməsi, yeni texnoloji proseslərin tətbiqi son nəticədə əmək bazarına və istehlak bazarına, deməli, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərir.

Öz növbəsində, sosial siyasət sahəsində istənilən qərarın qəbul edilməsi iqtisadi qərarlara aiddir. Belə ki, yüksək inflyasiya şəraitində əhaliyə tənzimləyici kompensasiya ödəmələrin aparılması ya maliyyələşmənin qeyri-inflyasiya mənbələri ilə təmin olunmuş ödəmələrin təsbit edilmiş miqdarının indeksləşdirilməsi bilavasitə dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə təsir göstərir, bu isə o deməkdir ki, eyni dərəcədə təsir həm makroiqtisadi vəziyyətə, həm də bu və ya

digər istiqamət yönümlü iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi imkanına da edilir.

Konkret qərarların qəbulunda əsas məqsədlərdən asılı olaraq daxili siyasət növlərinin ayırd edilməsinə yanaşmaya da universal yanaşma kimi baxıla bilməz.

Məsələn, bazar iqtisadiyyatı bütövlükdə sosial nemət kimi şərh edilir, lakin ona keçid özü əhəmiyyətli sosial xərclərlə bağlıdır, ilk növbədə ona görə ki, onun ilkin mərhələlərində əhalinin əksəriyyətinin yaşayış səviyyəsi aşağı düşür.

Bu, xüsusilə, 1990-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda müşahidə olunurdu.

Qeyd edək ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin bütün vacibliyinə baxmayaraq, o, təbiətinə görə müstəqi deyil, və əgər bu siyasət realdırsa, deklarativ deyilsə, onda bu siyasət onun tədbirlərini təmin etmək üçün ayrıla biləcək resurslara əsaslanır.

Hətta böyük xərclər tələb etməyən qərarlar (misal üçün, qanunverici qərarlar) yalnız belə hallarda qəbul edilməlidir ki, sosial siyasətin həyata keçirilməsinin həmin qaydalarla təyin edilmiş nizamu ölkənin əldə etdiyi iqtisadi səviyyəsinə uyğun gəlsin.

Son bir neçə il ərzində sosial siyasət və sosial-iqtisadi proseslər kimi məfhumlar barədə milli elmdə mövcud olmuş təsəvvürlər əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya uğramışdır. Əvvəllər dövlətin sosial siyasəti sosial sferada konkret dəyişikliklərin, yeniliklərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş təşkilati tədbirlər sistemi kimi izah olunurdu (məsələn, həkimlərin yaxud müəllimlərin sayının artırılması, mənzil tikintisi miqyasının artımı və s.).

Yeni, problemlə baxışa uyğun olaraq, sosial siyasət – bu, sosisuma yönəlmiş bir siyasət; əhaliyə baş verən proseslərə adaptasiya olunmaq imkanı verən tədbirlər dəstidir.

Hələ qədim zamanlardan dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət resursların bölüşdürülməsi, sosial sabitliyin qorunub saxlanılması kimi maraqları güdürdü. Təbiidir ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə, müxtəlif siyasi quruluşa malik cəmiyyətlərdə ümumilikdə həyata keçirilən siyasətə dair və, o cümlədən, sosial siyasətlə bağlı müxtəlif yanaşmalar və tələblər formalaşır.

Hal-hazırda istifadə edilən sosial siyasətin mövcud təriflərinin əksəriyyəti hədsiz dərəcədə geniş xarakterə malikdir və onun mahiyyətini tam şəkildə açmır.

Lakin nəzərə alsaq ki, müasir Azərbaycan üçün dövlət sosial siyasətin xarakteri və məzmunu haqqında sual olduqca mühüm və əhəmiyyətlidir, sosial siyasətin tərkibi, yönümlülüyü və onun həyata keçirilməsi metodlarına dair təklif olunan şərhələrin, anlayışa yanaşmaların, məzmununa, yönümünə və sosial siyasətin həyata keçirilməsi üsullarına dair təkliflərin bütün spektrinə diqqət yetirmək lazımdır.

Məsələn, “Məşğulluq xidmətlərinin fəaliyyətinə dair tətbiq edilən terminlər lüğəti” sosial siyasəti cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında resursların təkrar bölüşdürülməsinin inkişaf etmiş və qeyri-kommeriya sosial-mədəni sferasının dəstəklənməsi sistemi kimi, əhalinin rifah halının və inkişafının dəstəklənməsi, eləcə də onun həyat səviyyəsinin və həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən dövlət tədbirləri sistemi kimi müəyyənləşdirir.

Qeyd edək ki, həyat səviyyəsi – bu, ayrıca götürülmüş ölkədə yaxud ərazidə yaşayan insanların, sosial qrupların, ümumilikdə əhalinin rifah halını və həyat keyfiyyətini xarakterizə edən kompleks göstəricidir.

Həyat səviyyəsi cari gəlirlər, toplanmış maddi əmlakın (o cümlədən, mənzil, uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş və gündəlik məişətdə istifadə olunan əşyalar), eləcə də ödənişsiz təqdim edilən sosial xidmətlərin (təhsil, tibbi xidmət) kəmiyyəti ilə təyin edilir; insanın və ailənin həyat səviyyəsinin son dərəcə mühüm xarakteristikası xərclərin həcmi və strukturudur.

Azərbaycan Respublikasında həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklər minimal istehlak büdcələr sistemi – fizioloji, yaşayış və sosial minimumları vasitəsilə müəyyən edilir.

Həyat keyfiyyəti - bir şəxsin, insanlar qrupunun və ya icmasının fiziki, əqli, sosial-mədəni inkişafını təyin edən səviyyənin, eləcə də əhalinin obyektiv və subyektiv həyat şəraitinin kompleks xarakteristikasıdır.

Müəyyən ərazidə yaxud dövlətdə yaşayan əhalinin həyat keyfiyyəti bir sıra iqtisadi, sosial, texnologiya, demoqrafik, ekoloji, coğrafi, siyasi və əxlaqi amillərlə təyin edilir.

Obyektiv amillər sırasında - ərzaq məhsullarının istehlakı, mənzil şəraiti, eləcə də məşğulluq, xidmətlər sferasının inkişafı, təhsil, sosial təminat səviyyəsi; subyektiv amillər sırasında – insanın iş və həyat səviyyəsi, sosial statusu, ailənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə münasibətləri ilə məmnunluğu durur.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin və səviyyəsinin kəmiyyət göstəricilərinin təsnifatları mövcuddur ki, bura, məsələn, aşağıdakı kimi göstəricilər qrupları daxildir: sağlamlıq vəziyyəti, istehlak, təhsil səviyyəsi, əmək və onun şəraiti, ərzaq məhsullarının istehlakı, körpə ölümü əmsali, əhalinin qida rasionunun strukturu, asudə vaxtı və istirahət və s.

Məşhur Rusiya sosioloqu T.İ.Zaslavskaya qeyd edirdi ki, həyata keçirilən dövlət siyasəti (yaxud dövlət səviyyəsində sosial fəaliyyət, sosial tədbirlər) “cəmiyyətin insan potensialının hərtərəfli inkişafını, iqtisadi davranışın effektiv üsul və nümunələrinin yayılmasını, təsərrüfatın sosial sahələrinin inkişafını, əhalinin həyat keyfiyyətinin və əhalinin sosial nöqtəyi-nəzərdən həssas təbəqələrinin qorunmasının artımını stimullaşdırmalıdır”.

Sosial siyasətin növbəti tərifini “Sosial ensiklopediya”da yer alır, burada sosial siyasət dedikdə cəmiyyətin hər bir üzvünə cəmiyyət tərəfindən bəyənildən dəyərlər sisteminin nəzərə alınması şərtilə öz tələbatlarını həyata keçirmək imkanını təmin edən şəraitin yaradılması üzrə dövlətin son dərəcə mühüm bir funksiyasının praktiki həyata keçirilməsi sferası başa düşülür. Sosial siyasətin mərkəzində eyni zamanda həm bu siyasətin məqsədi, həm predmeti, həm də subyektiv qismində çıxış edən insan dayanmalıdır. Sosial siyasətin obyektləri kimi insanın həyat və əmək fəaliyyəti şəraiti, ictimai münasibətlər (qruplararası və fərdlərarası), eləcə də sosial struktur göstərilməlidir [134].

Gələcəkdə biz sosial siyasətin aşağıdakı tərifini rəhbər tutacağıq ki, onu baza qismində dəyərləndiririk.

Sosial siyasət ictimai rəyi nəzərə alan və cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətin sosial strategiyasının formalaşdırılmasına yönələn və dövlət idarəetmə orqanları, işə götürənlər, həmkarlar ittifaqları və başqa ictimai-siyasi strukturlar (sosial siyasətin subyektləri) tərəfindən qəbul edilən qərarların, habelə cəmiyyət üzvlərinin (sosial siyasət obyektlərinin) imkanlarının və tələbatlarının həyata keçirilməsi məqsədilə ictimai baxımdan münasib sosial şəraitin yaradılması, onların həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də həmin qərarların reallaşdırılması üzrə tədbirlərin məcmusundan ibarətdir.

Sosial siyasətin geniş və dar mənası

Məzmun baxımından sosial siyasəti geniş və dar mənalarda dəyərləndirmək məqsəduyğundur.

Bu gün sosial siyasət – bu, bir tərəfdən, həm dünyanın müxtəlif ölkələrində sosial elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən aparıcı mütəxəssislər tərəfindən işlənib hazırlanan nəzəri doktrina, digər tərəfdən isə, həm də dünyanın əksər universitetlərində tədris edilən tədris fənnidir. Eyni zamanda sosial siyasət – bu, dövlətlərin və hökumətlərin daxili siyasət fəaliyyətinin istiqaməti və konsepsiyasıdır. Bir çox alim və siyasətçilər üçün “sosial siyasət” sosial sfera, sosial təminat, sosial müdafiə ilə assosiasiya olunur.

Yuxarıda dediklərimizin hamısı sosial siyasətin ümumi tərifinin işlənib hazırlanması nöqtəyi-nəzərindən mürəkkəblik dərəcəsini şərtləndirir.

Sosial siyasətin həm tərifini, həm də anlaşılmasının özünü (hər şeydən əvvəl, onun məzmunu və məqsədlərini) çətinləşdirən daha bir amilə diqqət yetirək. Sosial siyasətin, bir qayda olaraq, xarici və daxili tərəfi vardır. Bu, əvvəla, həmin siyasətə sosial nöqtəyi-nəzərdən tələbatın olması və bir çox cəhətdən onun ən kəskin və ağırlı sosial problematikaya bağlılığı ilə izah olunur (sosial sabitlik, sosial qeyri-bərabərlik, firavanlığın əldə olunması və s. məsələləri). İkincisi, bu, həmçinin, onunla əlaqədardır ki, bugünkü günə qədər özünün bütün təzahürlərində sosial siyasət dövlətin sərəncamında və məsuliyyəti altındadır (həll edilən məsələlərin böyük əksəriyyətində).

Bu mənada sosial siyasət müəyyən diplomatik funksiyanı icra edir. Belə ki, sosial siyasətin xarici tərəfi əksər hallarda deklarativ xarakter daşıyır. Daxili – olduqca mühüm sosial məsələlərin real həllinə görə cavab verir. Başqa sözlə, istənilən dövlətin siyasətini qiymətləndirərək, biz bəyan edilən və real siyasət haqqında danışıq bilirik.

Bəyan edilən siyasət baxımından daha geniş yayılmış yanaşmalardan biri sosial siyasəti əhalinin az müdafiə olunan qrupları və təbəqələrini dəstəkləməyə imkan verən bir alət kimi şərh edir. Heç şübhəsiz, sözün geniş mənasında sosial siyasət – həm doktrin kimi, həm tədris fənni kimi, həm də dövlət konsepsiyası kimi – konkret cəmiyyətin sosial strukturundan təcrid olunmuş vəziyyətdə mövcud deyil. Bundan əlavə, sosial siyasət bu strukturun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Və sosial siyasət haqqında, onun istiqamətləri, vəzifələri, mexanizmləri barədə danışdıqca bunu rəhbər tutmalıyıq. Ancaq hər bir konkret

situasiyanı, hər bir konkret ölkəni nəzərdən keçirmədən sosial siyasət (bəyan edilən deyil, real sosial siyasət) tərəfindən hansı təbəqənin yaxud qrupun maraqlarının təmin edilməsini müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür.

Eyni zamanda, sosial siyasəti həm də ölkənin bütün vətəndaşlarının özünü reallaşdırmaq, eləcə də onun mədəni və tarixi dəyərlərini qorumaq baxımından zəruri şəraiti yaratmağa imkan verən bir alət kimi də müəyyənləşdirirlər. Bu, eləcə də bir çox başqa məqamlar sosial siyasətin deklarasiya edilən geniş dərkinin elementlərini ifadə edir və real sosial-iqtisadi situasiya ilə dövlətin konkret hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, **geniş mənada** sosial siyasət:

- dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biridir;
- dövlət tərəfindən güdülməli hədəfləri, dövlət quruluşunun xarakteri ilə müəyyən olunur;
- cəmiyyətin sosial strukturu kontekstində formalaşır;
- ölkənin dövlət sosial doktrinasından yaxud ölkənin sosial inkişafı konsepsiyasından ibarətdir;
- həyata keçirilən iqtisadi siyasətlə qırıılmaz tellərlə bağlıdır və həmin siyasətdən asılıdır (iqtisadiyyatda sosial siyasətin reallaşdırılması üçün lazım olan resurslar yaradılır);
- ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq cəmiyyətin malik olduğu resursların bölüşdürülməsi tədbirləri sistemindən ibarətdir;
- bəyan edilən və real siyasətə bölünür. Bu zaman bəyan edilən siyasət özünün başlıca hədəfi qismində zəif müdafiə olunan qrupların maraqlarının qorunmasını bəyan edir, real sosial siyasət isə cəmiyyətə başçılıq edən qrupların maraqlarını ifadə edir.

Hər bir dövlətdə sosial siyasətin ümumi bəyan edilən məqsədləri aşağıdakılardır: sosial sabitliyin təmin edilməsi; cəmiyyətin bütün və ya mütləq əksəriyyətinə müəyyən gəlir və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması; onların sosial imkanlarının və tələbatlarının reallaşması; ölkə əhalisinin resurs təminatında tarazlığın təmin edilməsi.

Tətbiqi qərarlar sahəsində sosial siyasət geniş mənada cəmiyyət üzvlərinin həyatının bütün tərəflərinə toxunan qərarlar və tədbirləri, o cümlədən əmtəə, mənzil və sosial infrastruktur xidmətləri, iş yerləri, münasib pul gəlirləri, əlverişli ekoloji şərait və s. ilə təminatı əhatə edir. Sosial siyasətin bu istiqamətləri dəqiq və dürüst şəkildə ifadə olunmuş ünvanlıq xarakterə malik deyil. Onlar təkcə əhalinin pul gəlirlərinə (ödəmə qabiliyyətli tələbinə) yaxud bəzi ictimai tələbatların ödənilməsinə səmtləşir.

Dar mənada sosial siyasət, yaxud da ki, sırf sosial siyasət dövlət vergi və büdcə sistemlərinin mexanizmlərindən istifadə etməklə əhalinin müxtəlif sosial qrupları, xalq təsərrüfatı sahələri arasında mövcud qanunvericilik əsasında maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin bu yenidən bölüşdürmə prosesinin özü sosial-iqtisadi sistemə öz təsirinə və onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə görə bircins deyil. Sosial siyasətin öz məzmunu

aztəminatlı ailələrin (ev təsərrüfatlarının) dəstəyi, həmçinin dövlət büdcəsindən maliyyələşən qeyri-kommersiya təşkilatlarının, sosial sferanın bir hissəsinin inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı sırf sosial qərar və tədbirlərlə kifayətlənir.

20.2. Sosial siyasətin obyekt və subyektləri

Sosial siyasət subyektlərinə müxtəlif səviyyəli qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları, iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sektorlarındakı işəgötürənlər, habelə həmkarlar ittifaqları və digər ictimai təşkilatlar, dövlət sosial siyasətinin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə təsir edən digər qurumlar aiddir.

Sosial siyasətin subyektləri rezidentlərə, yəni ölkə ərazisində onun daimi əsaslarla fəaliyyəti Konstitusiya və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilənlərə, və qeyri-rezidentlərə bölünür. Sonuncunun nümunələri ölkə hökumətinə müəyyən şərtlər, o cümlədən sosial şərtlər altında kredit verən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarıdır, həmçinin fəaliyyət göstərdiyi ölkənin sosial qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etməyə borclu olan xarici işəgötürənlərdir.

Sosial siyasətin obyektı ölkənin əhalisidir. Bu zaman, sırf sosial siyasətin və ya dar mənada sosial siyasətin obyektı - müəyyən səbəblərə görə özlərini normal istehlak üçün kifayət qədər gəlir səviyyəsi ilə təmin edə bilməyən vətəndaşlardır (ev təsərrüfatlarıdır).

20.3. Sosial siyasətin əsas istiqamətləri

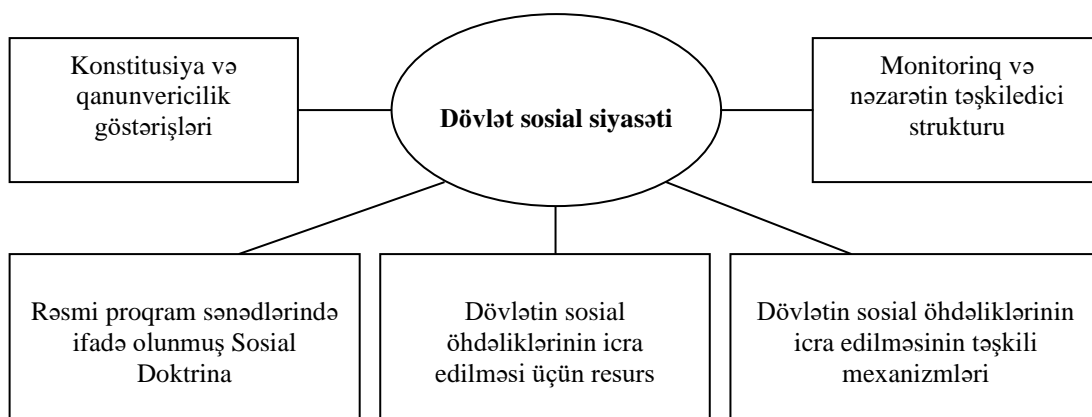
Dövlətin sosial siyasəti aşağıdakı məqamların mövcudluğunu nəzərdə tutur (bax: Şəkil 20.3.1):

- a) ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənən Sosial Doktrina (idealda – rəsmi proqram sənədlərində ifadə olunmuş);
- b) dövlətin qruplar və ayrı-ayrı sosial öhdəlikləri üzrə Konstitusiya və qanunvericilik göstərişləri və onların konkretləşdirən normativ sub-qanun aktları;
- c) dövlətin sosial öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təşkili üçün institusional çərçivə və mexanizmlər;
- d) monitorinq və nəzarətin təşkiledici strukturu;
- e) yuxarıdakı məqamların və dövlətin sosial öhdəliklərinin bilavasitə yerinə yetirilməsi üçün resurs.

Dövlət sosial siyasəti – dövlətin sosial sferadakı müəyyən məqsədləri güdən, konkret tarixi şərtlərlə əlaqəli, zəruri təşkilati və təbliğat səyləri, maliyyə mənbələri ilə dəstəklənən və müəyyən mərhələli sosial nəticələrə yönələn tənzimləyici bir fəaliyyətidir.

Totalitar cəmiyyətdə sosial siyasət sosial sferada totalitar rejimin təsirinə qədər daralır. Demokratik cəmiyyətdə sosial siyasət demokratik dövlətin, habelə vətəndaş cəmiyyətdə mövcud olan digər subyektlərin birgə funksiyasından ibarətdir. Totalitar cəmiyyətdən demokratik cəmiyyətə doğru irəliləyiş keçid dövrünün özünəməxsusluğu ilə seçilən sosial siyasəti formalaşdırır. Belə siyasətin

müvəffəqiyyəti keçid dövründə dövlətin xüsusiyyətlərindən, ölkənin, xalqın maraqlarına onun sədaqətli olmasından, totalitarizmdən imtina etmiş ölkənin mədəniyyət ənənələrinə, nailiyyətlərinə hörmətdən həlledici dərəcədə asılıdır. İstənilən sosial siyasət aparmaq üçün real imkan dövlət hakimiyyətinin və hakim elitanın ölkə əhalisinin sosial vəziyyətində, ümumilikdə onun bütün qrup və birliklərində baş verən dəyişikliklərə görə tarixi məsuliyyəti məsələsini aktuallaşdırır.

Şəkil 20.3.1. Dövlət sosial siyasətinin reallaşdırılmasının ilkin təşkilati şərtləri

Əksər tədqiqatçılar xüsusi normativ-hüquqi baza, hazırlanan kadrlar, infrastrukturun dəstəklənməsi, sosial proqramların həyata keçirilməsinin spesifik mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını tələb edən sosial siyasətin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid edir (Cədvəl 20.4.1):

20.4. Sosial siyasətə yanaşmalar

Bütün fərqlilikləri ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan sosial siyasət modelləri bütövlükdə iki əsas yanaşmanı həyata keçirir.

• **Dövlət paternalizmi.** Cəmiyyətdəki münasibətlərin bütün formalarının keyfiyyət (ideologiya) və kəmiyyət (sosial sfera) parametrlərinin dövlət tərəfindən istisnasız olaraq müəyyənləşdirilməsinə və bu münasibətlərin alternativ növlərinin aradan qaldırılmasına (ortaya çıxmasının qarşısını almağa) yönəlmişdir.

Cədvəl 20.4.1.

Sosial siyasətin əsas istiqamətləri

İSTİQAMƏTLƏR
I. Əhalinin gəlirləri siyasətinin ümumi məsələləri.
II. Əmək sferasında siyasət.
• Əməyin ödənilməsi siyasəti.
• Sosial tərəfdaşlıq.

• Əməyin mühafizəsi və sosial sığorta.
• Vətəndaşların əmək hüquqlarının qorunması.
• Məşğulluq siyasəti.
III. Demografik siyasət.
IV. Əhalinin əmək qabiliyyəti olmayan və aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi.
• Pensiya təminatı.
• Sosial yardım.
• Əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi.
V. Sosial sfera sahələrinin inkişafının əsas istiqamətləri.
• Səhiyyə.
• Bədən tərbiyəsi və idman.
• Təhsil.
• Mədəniyyət və incəsənət.
• Mənzil sferası.
• Rekreasiya.
VI. Əhalinin ayrı-ayrı qruplarının sosial müdafiəsi (qaçqınlar, ekoloji fəlakət rayonlarının sakinləri və s.).
VII. Miqrasiya siyasəti.
• Məcburi miqrasiya
• Xaricdə yaşayan həmvətənlərin hüquq və maraqlarının qorunması, xarici əmək miqrasiyası.
VIII. Cəmiyyətin strukturlaşdırılmasının əsası olan və islahatların sosial bazası kimi orta sinfin formalaşdırılması siyasəti

Sosial siyasətə bu yanaşma, vətəndaşın deviant (hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş ideologiyadan fərqli) davranışlar olmadığı təqdirdə, vətəndaşların (ev təsərrüfatlarının) gəlir səviyyəsi və sosial təminatına görə bütün məsuliyyəti dövlətin öz üzərinə götürdüyü düşünülür.

Haqqında danışdığımız yanaşmanın tətbiqi zamanı sosial siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı bütün xərclər dövlət mənbələrindən – dövlət büdcəsindən, sosial təyinatlı xüsusi fondlardan maliyyələşdirilir. Dövlət cəmiyyətin əməkqabiliyyətli üzvlərinin istehlak həddini sərt şəkildə nəzarət altında saxlayır. Çalışdıqları müəssisədə iqtisadi göstəricilərin necə olmasından asılı olmayaraq, işçilərin əmək haqqının ölçüləri dövlət tərəfindən təyin edilir.

Eyni zamanda, dövlət istehlak olunan əmtəə və xidmətlərin istehsal həcmələrini planlaşdırır və həmin məqsədlər üçün lazım olan resursları istehsalçılar arasında bölüşdürür. İstehsal edilmiş məhsula qiymətlərin müəyyənəşdirilməsi müvafiq bazarların əmtəə ilə dolması səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlətin qiymətqoyma orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, dövlət sosial əhəmiyyətli əmtəələr siyahısını təyin edir. Həmin

məhsulların qiymətləri maya dəyərindən aşağı ola bilər (misal üçün, uşaq çeşidində daxil olan əmtələr, mənzil-kommunal xidmətləri). “Dəbdəbə” əşyaların qiymətləri isə, bir qayda olaraq, maya dəyərindən xeyli dərəcədə yüksək olur (məsələn, zinət əşyaları, xəz-dəri məmulatı).

Dövlət həmçinin zərurət yarandığı halda ev təsərrüfatlarının mənzil sahəsi ilə təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi məqsədilə torpaq sahələrinin bölüşdürülməsi ilə bağlı qaygıları da öz üzərinə götürür.

Dövlət paternalizmi sosial siyasətinin üstünlüyü, əhalinin əsas hissəsi üçün "sabaha inam" deyilən şeydir. İşsizlik sosial bir fenomen olaraq istisna olunur. Əmək haqqı və sosial müavinətlərin ölçüsü, səhiyyə, təhsil və sosial həyatın digər sahələrində pulsuz təminatların siyahısı əvvəlcədən məlumdur. Birinci tələbat əmtəə və xidmətlərin qiymətləri sabitdir. Millətin intellektual potensialı inkişaf edir, lakin bir çox halda tələb olunmamış qalır. Dövlət ideoloji cəhətdən itaətkar vətəndaşların əmək və məşğulluq sahəsindəki iqtisadi və sosial hüquqlarını qoruyur, lakin əksər hallarda bu iqtisadi səmərəliliyin hesabına baş verir.

Bu yanaşmanın çatışmazlığına, ilk növbədə, malların və xidmətlərin, o cümlədən ilk zərurət mallarının və xidmətlərin kəsiri aiddir. Dövlət, istehlak bazarının ayrı-ayrı sektorlarında pul dövriyyəsini bu və ya digər üsulla mal və xidmət əldə etmək üçün sənədləşdirilmiş hüquqların dövriyyəsi ilə əvəz etməklə onların bölüşdürülməsi sahəsinə müdaxilə etməyə məcburdur. Dövlət, əmək tədbirləri ilə istehlak tədbirləri arasındakı nisbətə ciddi nəzarət etməklə, iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda nəzarət edilməyən gəlir artımına gətirib çıxara biləcək iqtisadi fəaliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməsinin qabağını alır.

Vətəndaşların rifah halı bir o qədər onların fəaliyyətlərinin nəticələrindən deyil, daha çox bu və ya digər təşkilata mənsubiyyətlərindən asılıdır. Siyasi prioritetlərdən çıxış edərək, əmtəə qıtlığı şəraitində dövlət əmtələrin fondlaşdırılmış bölüşdürülməsi mexanizmindən istifadə edir və onların birincinövbəli qaydada istiqamətləndiyi təşkilatları müəyyən edir. Müstəqil intellektual mərkəzlərin, eləcə də vətəndaşların özünütəşkiləmə strukturlarının – cəmiyyətin mövcud təşkilədici modelinin və burada həyata keçirilən sosial siyasətin potensial opponentlərinin inkişafı bəyənilmir. Həmçinin dövlətdən asılı olmayan, müstəqil ev təsərrüfatlarının hər hansı əhəmiyyətli sayda yaranması da bəyənilmir.

Dövlət paternalizmi modelinə uyğun şəkildə sosial siyasət keçmiş SSRİ-də və onun tərkibinə daxil olmuş ittifaq respublikalardan biri kimi Azərbaycanda da 1920-ci illərin sonlarından etibarən (dövlətin sərəncamında resursların təmərküzləşməsinə tələb edən “sosialist” sənayeləşmə adlandırılan bir prosesə start verildiyi vaxtdan) 1980-ci illərin sonlarına qədər həyata keçirilirdi ki, bu zaman “Kooperasiya haqqında”, “Dövlət müəssisəsi (birliyi) haqqında” qanunlar, eləcə də “İqtisadiyyatın idarə olunmasının köklü yenidən qurulması haqqında” normativ sənədlər dəsti qəbul edilmişdir. Həmin dövrdə inzibati və ideoloji məhdudiyətlərin bir hissəsinin ləğv edilməsi hesabına ictimai həyatın iqtisadi komponentinin genişləndirilməsi yürüdülmən sosial siyasətin tez bir

zamanda iflasa uğramasına gətirib çıxarmışdır. Yeni iqtisadi imkanlar əhalinin bir hissəsi üçün həmin dövrdə mövcud olmuş sosial zəmanətlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha geniş və cəlbedici oldu.

• **Sosial siyasətə dair liberal yanaşma.** Cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi cəhətdən güclü və iqtisadi cəhətdən zəif olanlara ayırd edilməsi haqqında postulata (fərziyyəyə) əsaslanır. Cəmiyyətin öhdəliyi zəiflərə qarşı diqqət və qayğı ilə yanaşmaqdan, habelə güclü olan üzvlərin malik olduqları iqtisadi potensialın açılması üçün münasib şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən zəif üzvləri büdcə resurslarından maliyyələşdirilən sosial dəstəyə ümid etmək hüququna malikdir. Dövlət həmin sistemlərə, sosial dəstəyin növləri və onların ölçülərinə vətəndaşların (ev təsərrüfatlarının) əlçatanlıq qaydalarını təyin edir. Bu zaman ünvanlılıq prinsipindən geniş surətdə istifadə olunur ki, ona uyğun olaraq, adambaşına gəlirləri təyin edilmiş müəyyən minimumu üstələyən ev təsərrüfatları sosial dəstəyin mümkün istehlakçıları sırasından kənarlaşdırılır. Cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən zəif üzvlərinə dövlət büdcəsindən müxtəlif sosial müavinətlərin alınmasına zəmanət verilir. Bura, o cümlədən, ehtiyac üzrə müavinətlər, əlilliyə görə pensiyalar, əmək stajının olmadığı təqdirdə sosial pensiyalar, eləcə də digər ödəmələr daxildir. İqtisadi cəhətdən zəif olanlara həmçinin bələdiyyələrdə mənzil sahəsinin icarəyə ödənişsiz əsaslarla verilməsi imkanı da tanınır. Ancaq həmin mənzil sahəsinin keyfiyyəti azad bazarda əldə edilən mənzillərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Bundan əlavə, dövlət tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərin xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafı üçün ilkin şərait yaradılır ki, bu da iqtisadi cəhətdən zəif ev təsərrüfatlarının sosial dəstək imkanlarını genişləndirir.

Bir halda ki, dövlət hər hansı iri sosial-iqtisadi problemlərin həllində maraqlıdırsa, o, həm iqtisadi cəhətdən zəif, həm də iqtisadi baxımdan güclü ev təsərrüfatlarına sosial dəstəyini həyata keçirir. Belə bir vəziyyət, o cümlədən, ev təsərrüfatlarına xüsusi mənzil subsidiyalarının təqdim edilməsi sayəsində əmək resursları artıq olan regionlardan əmək resurslarının qıtlığı yaşanan regionlara miqrasiyanın stimullaşdırılması şəraitində əmələ gələ bilər. Lakin həmin subsidiyaların ölçüsü, bir qayda olaraq, müxtəlif amillərdən, hər şeydən əvvəl, ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən gəlirlərin miqdarından asılı olaraq differensiasiya olunur.

İqtisadi cəhətdən güclü ev təsərrüfatlarına gəlincə isə, onlar əksər hallarda dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial dəstək sistemindən kənarlaşdırılır. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar həmin dəstəyə ümid etmək hüququndan məhrumdur. Əsas budur ki, həmin dəstək maliyyələşmənin digər mənbələri hesabına reallaşdırılır.

Sosial siyasətə liberal yanaşma zamanı həmin mənbələr icbari sosial sığorta haqlarının ödənilməsi hesabına formalaşır. İşçilər və işəgötürənlər işlədikləri müddət ərzində, məsələn, aşağıdakı kimi əsas sığorta hadisələri baş verdikdə, pul kompensasiyasının ödənilməsini təmin edən dövlət sığorta sistemlərinin məcburi iştirakçılarıdır:

a) əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün kifayət edən pensiya yaşının və əmək stajının olması;

b) peşə fəaliyyəti ilə bağlı olan yaxud olmayan xəstəlik, eləcə də əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi. Belə olan halda icbari tibbi sığorta proqramları üzrə müalicə ilə əlaqədar tibbi xidmətlərin dəyərinin, işçiyə isə - əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlərin ödənilməsi həyata keçirilir;

c) əmək qabiliyyəti yaşında olan vətəndaşın əmək qabiliyyətindən məhrum olmuş kimi qəbul edilməsi (əlilliyin müəyyən olunması, bunun nəticəsində həmin vətəndaşa əlilliyə görə pensiya təyin edilir);

d) əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşın öz iş yerini itirməsi və onun işsiz qismində qeydiyyat alınması, bundan sonra ona işsizliyə görə müavinət təyin edilir.

Dövlət sosial sığorta sistemində məcburi sosial müavinətlərin ödənişlərinin müəyyənləşdirilməsinin prinsip və alqoritmlərini müəyyənləşdirir, qeyri-dövlət sosial sığortasının inkişafına kömək edir.

Büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda işləyənlər istisna olmaqla işçilərin əmək haqqı, təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olaraq işəgötürənlər tərəfindən müəyyən edilir.

Əhali üçün məhsul və xidmətlərin istehsalı təsdiq edilmiş dövlət planlarına uyğun deyil, əhalinin mövcud ödəmə qabiliyyətli tələbi əsasında həyata keçirilir.

Sosial siyasətə liberal yanaşmanın əsas üstünlüyü – cəmiyyətin üzvlərinin dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmayan istehlak səviyyələrinin artması mənafeləri uğrunda, ilk növbədə məhsuldar və yaradıcı işə qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına və ehtiyacı olan ev təsərrüfatları üçün sosial dəstək maraqları baxımından mənbələrin qismən bölüşdürülməsinə yönəlməsidir. Məcburi sosial sığorta sistemlərinə (ilk növbədə pensiya sistemində) verdiyi töhfələri ilə daim iştirak edən ailələrdə, sığorta hadisələri baş verdikdə (məsələn, pensiya yaşına çatma) gəlir səviyyəsi bir qədər də azalmır. Vətəndaşların iqtisadi və sosial özünü reallaşdırmasının nəticəsi əksər ev təsərrüfatlarının dövlətdən müstəqil olmasıdır, bu da vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında bir amildir.

Bu yanaşmanın çatışmazlıqları iqtisadi cəhətdən güclü və iqtisadi cəhətdən zəif ev təsərrüfatlarının istehlak səviyyələri arasında əhəmiyyətli fərqlərdə özünü göstərir. Həmçinin, bu fərq, bir tərəfdən dövlət büdcəsindən həyata keçirilən sosial ödənişlərin və digər tərəfdən sosial sığorta sistemlərinin ödənişlərinin kəmiyyətlərində özünü büruzə verir. Ev təsərrüfatlarının müxtəlif kateqoriyaları üçün bu fərqlər eyni maliyyə mənbələrindən sosial müavinətlərin alınması halında da baş verir.

Sosial siyasətə baxılan yanaşmalar arasında ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, təbii (zəlzələ, daşqın və s.) və ya texnogen (qəzalar, terror aktları və s.) səbəblərdən ekstremal (forsmajor) hallar yarandıqda gəlirlərin səviyyəsindən asılı olmayaraq, istisnasız olaraq bütün ev təsərrüfatlarına dövlət büdcəsindən yardım göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilmiş sosial siyasət eklektik xarakter daşıyırdı. Burada dövlət paternalizmi sosial siyasətin və liberal yanaşmanın elementləri uzlaşdırılırdı. Ünvanlı sosial dəstək elementləri tətbiq edilirdi. Məsələn, aylıq uşaq müavinətlərinin alınmasına yalnız adambaşına düşən gəlir təyin edilmiş yaşayış minimumunun 100%-lik miqdarından yüksək olmayan uşaq ev təsərrüfatları iddia edə bilərdi. Ehtiyacla bağlı müavinətlərin ödənilməsində bir neçə müxtəlif modellərin tətbiqi aprobeasiya olunurdu. Səhiyyədə, ali təhsildə öz xidmətlərini bazar qiymətləri ilə təklif edən sosial sferanın qeyri-dövlət sektoru inkişaf edirdi. Həmin sahələrdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə nəzərdə tutulmuş ödənişsiz sosial xidmətlər öz qüvvəsində qalırdı. Bununla belə, əhalinin əksəriyyəti mənzil-kommunal xidmətlərin haqlarını əvvəlki kimi onların maya dəyərindən aşağı qiymətlərlə ödəyirdi.

Sosial siyasətin mövcud olan bütün modelləri, prinsip etibarilə, yuxarıda nəzər saldığımız iki əsas yanaşmanın variantları və birləşmələridir. Onlar özünün baza göstəricilərinin qiymətinə görə fərqlənə bilər ki, həmin göstəricilər onlardan birini dövlət paternalizmi modelinə, digərini isə liberal modelə aid etməyə imkan verir.

Xüsusən, sosial siyasətə dair liberal yanaşma tətbiq edildikdə işçinin və işə götürənin sosial sığorta sisteminə ayrılan icbari ödənişlərdə iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Belə ki, məsələn, əgər 2000-ci illərin əvvəllərində Danimarkada işçilərin ödənişləri işə götürənlərin ödənişlərini, demək olar ki, 4,2 dəfə üstələyir, Niderlandda isə bu üstünlük 3,4 dəfə təşkil edirdisə, İsveçdə sosial sığorta ilə bağlı haqların ödənilməsinin, praktiki cəhətdən, bütün miqdarı işə götürənlər tərəfindən aparılırdı, işçilərin payı isə cəmi 0,7%-ə bərabər olmuşdur. Bu payın miqdarı həm İslandiya (3,9%), həm də Finlandiyada (5,5%) təxminən eyni aşağı səviyyədə idi.

Öz növbəsində, dövlət paternalizminin sosial siyasət modelləri sərtlik dərəcəsi, alternativ dövlət mənbələrindən pul yaxud maddi formasında əhali tərəfindən gəlirlərin əldə olunması imkanlarının mövcudluğu yaxud olmaması ilə fərqlənə bilər. Məsələn, qismində keçmiş SSRİ-də həyata keçirilən aqrar siyasət çıxış edə bilər. O dövrdə vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatları kollektiv təsərrüfatda tammiqyaslı iş fəaliyyəti üçün maneə (1950-ci illərin sonları – 1960-cı illərin əvvəli), yaxud, əksinə, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının artım amili (1970-1980-ci illər) kimi dəyərləndirilirdi.

Sabit sosial-iqtisadi sistemlərdə sosial siyasətə yanaşmalar da sabitdir. Onların əsas elementləri zamanla inkişaf edə bilər, lakin əsasən onlara davamlılıq (Homeostasis) xasdır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlarında vaxtaşırı bir-birini əvəz edən liberal və sosialist partiyalarının təklif etdikləri sosial siyasət liberal modelin dövlət paternalizmi modeli ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasət təkə dövlətin apardığı siyasətin elementi deyil, həmçinin öz predmetinə malik tədris fənnidir. Ali təhsil məktəblərində sosial siyasət kursunun öyrənilməsi zərurəti çoxsaylı səbəblərlə

şərtləndirilir ki, onların sırasında aşağıdakıları qeyd etməliyik: cəmiyyətdə sosial proseslərin spesifikliyi, müasir cəmiyyətin sosial inkişafının mahiyyəti, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyət, cəmiyyətin institusional strukturu və müasir ictimai vəziyyəti müəyyənləşdirən bir çox digər amillər.

Sosial siyasət kursunda əhalinin həyat səviyyəsinə (ev təsərrüfatların rifah halına) təsir göstərən qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi ilə bağlı cəmiyyətdə formalaşan münasibətlər öyrənilir. Həmin münasibətlər sosial siyasətin bir tədris kursu kimi predmet sahəsini təşkil edir.

Sosial siyasətin tədrisi kursunda obyektlər qismində cəmiyyətin müxtəlif sahə blokları nəzərdən keçirilir ki, onların fəaliyyət şəraitində bu və ya digər dəyişikliklərin baş verməsi əhalinin həyat səviyyəsində (ev təsərrüfatlarının rifah halında) və cəmiyyətin sosial strukturunda öz əksini tapa bilər. Belə bloklara, o cümlədən, əmək bazarı və əmək münasibətləri, sosial sığorta, sosial sfera (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, mənsil-kommunal sferası və s.) aid edilir.

Sosial siyasət kursunda əsas metod cəmiyyətin bu və ya digər bloklarının fəaliyyət şəraitində təklif edilən dəyişikliklərin kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsini aparmağa, eləcə də həmin dəyişikliklərin mümkün variantlarını əsaslandırmağa imkan verən sosial ekspertizadır.

Sosial siyasət kursunun öyrənilməsi nəticəsində ali məktəbi bitirdikdən sonra harada, hansı sahədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqlarından asılı olmayaraq dinləyicilərdə “sosial təfəkkür tərzini”, eləcə də müxtəlif səviyyələrdə (dövlət səviyyəsindən başlayaraq konkret fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə qədər) qəbul edilən iqtisadi və siyasi qərarlar nəticəsində meydana gələ biləcək fəsadları öncədən görmək bacarığı formalaşmalıdır.

Sosial siyasət kursu təkcə sosial nəzəriyyə, iqtisadi sosiologiya, iqtisadi nəzəriyyə, institusional iqtisadiyyat kimi sahələrdə deyil, həmçinin əhalinin sosial müdafiəsinin, sosial sfera sahələrinin, məşğulluq siyasətinin və s. təşkili ilə bağlı konkret məsələlərlə məşğul olan tətbiqi adlandırma biləcəyimiz istiqamətlər üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün lazımdır [119,127,131,132].

20.5. Sosial siyasətin anlayış aparatı

Əvvəllər biz artıq sosial siyasətin tərifini vermişdik və ən ümumi cizgilərdə bu siyasətin həm ayrı-ayrı ev təsərrüfatları, həm də ümumilikdə cəmiyyətin lehinə resursların effektiv təkrar bölüşdürülməsi nöqtəyi-nəzərdən cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyaları dəyərləndirmiş, habelə onları ifadə edən bəzi terminləri və müvafiq anlayışları tətbiq etmişik.

Ümumiyyətlə isə, sosial siyasətin anlayış aparatı formalaşma mərhələsindədir, və bu səbəbdən hətta təməl ifadələrdə də həmişə kifayət qədər aydın deyil. Məsələn, sosial siyasətin özünün təriflərinin çoxluğunu yada salaq. Bununla belə, həm elmi tədqiqat işlərində, həm də bu sahədə konkret idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı istifadə olunan terminologiyanın unifikasiyası son dərəcə mühüm və əhəmiyyətlidir.

Sosial siyasətin anlayış aparatını məzmun baxımından qarşılıqlı bağlılıqda

olan terminlərin çoxsəviyyəli sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu zaman sosial siyasət anlayışının özü onun predmetini təsvir edən terminlər üçün anlayışlar dəsti qiyafəsində çıxış edir.

Sosial siyasətdə istifadə edilən terminlər dörd böyük qrupa bölünür – ümumi, xüsusi (predmet), ev təsərrüfatlarını səciyyələndirən və, nəhayət, köməkçi (Cədvəl 20.5.1).

Cədvəl 20.5.1

Sosial siyasətdə terminlərin istifadəsi nümunəsi
(fənn sahəsi - əhalinin sosial müdafiəsi)

Ümumi	Xüsusi (Predmet)		Ev təsərrüfatlarını səciyyələndirən	Köməkçi
	Funksional	Sahəvi		
Sosial strategiya (sosial dəstək sahəsində)				
Sosial siyasət obyektı (ehtiyac duyan ev təsərrüfatları)	Sosial siyasətin büdcəsi (əhalinin sosial dəstəyi tədbirlərinə çəkilən xərclər)	Ehtiyaclar Sosial transfert (ehtiyaca görə müavinət)	Yoxsulluq səviyyəsi	Yaşayış minimumu
Sosial siyasət subyekti (sosial dəstəklə bağlı qərar qəbul edən strukturlar)				

Ümumi terminlərə sosial strategiya, sosial siyasətin obyektləri və subyektləri kimi məfhumlar və bəzi digər anlayışlar daxildir.

Xüsusi (predmet) terminləri, öz növbəsində, iki altqrupa bölünür – funksional və sahəvi terminlər. Funksional terminlər sırasına, məsələn, sosial siyasət, sosial sığorta, əhalinin sosial müdafiəsi (dəstəyi) büdcəsi anlayışları, sahəvi terminlər sırasına isə sosial sferanın konkret sahələrində (səhiyyə, mədəniyyət və imcəsənətdə, eləcə də təhsildə və s.) istifadə olunan terminlər daxildir.

Ev təsərrüfatlarını xarakterizə edən terminlər əhalinin gəlirləri, yoxsulluq həddi, əhalinin demoqrafik strukturu, eləcə də iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin məşğulluq (işsizlik) səviyyəsi və bu kimi digər anlayışları əhatə edir.

Köməkçi terminlərin tərkibinə ilk üç qrupa aid olan anlayışların mənasının açılması üçün lazım olan terminlər daxildir. Məsələn, yaşayış minimumu kimi bir terminin istifadəsi olmadan əhalinin yoxsulluq səviyyəsi məfhumunun tərifini vermək qeyri-mümkündür.

Müvafiq məzmunlu məsələlərin işıqlandırılması zamanı biz, zərurət yarandıqca, sosial siyasətlə bağlı terminlərin təriflərini tətbiq edəcəyik.

20.6. Sosial strategiya

Sosial strategiya dedikdə əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti sahəsində cəmiyyətin inkişafının uzunmüddətli və ortamüddətli hədəflərinin məcmusu başa düşülür.

Sosial strategiyanın formalaşması istənilən dövlətdə və onun ictimai-siyasi quruluşundan asılı olmayaraq baş verir. Praktiki cəhətdən hər yerdə əsas hədəf qismində onun tərəfindən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur. Formal nöqtəyi-nəzərdən sosial strategiyayı cəmiyyətin sosial inkişafı üzrə onun müxtəlif strukturlarının niyyətləri haqqında strukturlaşdırılmış protokol qismində müəyyən dərəcədə nəzərdən keçirmək mümkündür.

Sosial strategiya ictimai konsensus nəticəsində meydana gələn bir məhsuldur. Cəmiyyət sosial strategiyanın formalaşdırılmasında iştirak edir, lakin onun bu sahədə aktivliyi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlifdir. Cəmiyyətin gərginlik vəziyyətlərində olduğu dövrlərdə o, əhəmiyyətli dərəcədə daha yüksək, və sabit sosial-iqtisadi situasiyada isə daha aşağı səviyyədədir.

Sosial strategiyanın formalaşdırılmasında ictimaiyyətin iştirakı formaları müxtəlifdir – ekstremal formalardan başlayaraq əhalinin seçilmiş nümayəndələrinin hakimiyyətin qanunverici orqanlarında sistematik iş fəaliyyətinə qədər.

Sosial strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı məsuliyyət qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları üzərinə qoyulur. Belə səviyyədə sosial strategiyanın hədəflərinin konkretləşdirilməsi təmin edilir, habelə zəruri qanunverici və digər hüquqi sənədlərin qəbulu, eləcə də maliyyə mənbələri və digər resurslarla bu hədəflərin nail olunması üzrə tədbirlərin təmin edilməsi hesabına onların (hədəflərin) praktiki reallaşdırılması imkanları müəyyən olunur.

Sosial strategiyanın əsas məqsədinə xüsusi hədəflərin məcmusunun reallaşdırılması yolu ilə nail olunur, onlardan hər birinin verdiyi töhfə isə əksər hallarda kəmiyyətcə qiymətləndirilə bilər.

Sosial strategiyanın hədəfləri müəyyən zaman intervalları üzrə resurslarla onların real təmin edilməsinin nəzərə alınması ilə bölüşdürülür.

Sosial strategiyanın işlənilib hazırlanması nəticələri, bir qayda olaraq, hökumət sənədləri formasında ifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında 1990-cı illərdə sosial strategiya müxtəlif hökumət proqramlarına müvafiq bölümlər şəklində daxil edilirdi. Məhz bu səviyyədə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə sosial strategiyanın dezaqreqasiya prosesi baş verir ki, bu da tədbirlərin seçimi və onların praktiki reallaşdırılması məqsədilə resurs bazasının formalaşdırılması üzrə məsələlərin gələcəkdə həllini asanlaşdırır.

Sosial strategiyanın və onu istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması sosial siyasətin həyata keçirilməsinin ilkin anı qismində çıxış edir. Sonrakı mərhələlərdə onun predmet sahəsinin, reallaşdırılması üçün mövcud məhdudiyyətlərin və mexanizmlərinin seçimi baş tutur.

20.7. Sosial siyasətin sahəvi strukturu

Sosial strategiyaya daxil edilmiş istiqamətlər üzrə sosial siyasətin həyata keçirilməsi onun sahəvi strukturunu (predmet sahəsini) müəyyənləşdirmiş olur. Bir elmi fənn olaraq, sosial strategiya özünün sahəvi strukturuna, yaxud predmet sahəsinə malikdir. Həmin strukturda, bir qayda olaraq, sosial siyasətin istiqamətlənmiş olduğu cəmiyyətin həyatının dörd əsas sektoru qeyd olunur:

- əhalinin gəlirləri və onların ayrı-ayrı tərkib hissələri (əmək haqqı, pensiyalar, sosial müavinətlər), eləcə də bu gəlirlərin vergitutumuna cəlb edilməsi;
- demoqrafiya (əhalinin təbii bərpası, daxili və xarici miqrasiya);
- əmək (əmək bazarı və məşğulluq, kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, əmək şəraiti və əməyin mühafizəsi, sosial tərəfdaşlıq);
- sosial infrastruktur (mənzil sahəsi, məktəblər, məktəbəqədər təhsil müəssisələri, səhiyyə və mədəniyyət müəssisələri və s.).

Sosial siyasətdə, idarəetmə qərarlarının qəbul edildiyi bir sahə kimi, onun predmet sahəsinin strukturu (təkcə məhz strukturu, onun tərkibi deyil) zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu sahənin ayrı-ayrı struktur tərkib hissələrinin əhəmiyyətliliyində baş verən dəyişikliklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üsulları kimi, məsələn, büdcə vəsaitlərinin xərclərinin kəmiyyəti yaxud cəlb edilmiş ev təsərrüfatlarının və ya sosial siyasət obyektlərinin miqdarı xidmət edir.

Misal üçün, sosial-iqtisadi böhranlar dövründə əhalinin sosial dəstəyi problemləri prioritet təşkil edir, lakin sabit iqtisadiyyat sistemli sosial islahatların faktorlarından biri kimi çıxış edir (misal üçün, əmək sferasının, təhsilin, səhiyyənin, pensiya təminatının, sosial dəstəyin).

Beləliklə, dayanıqlı sosial-iqtisadi vəziyyətdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi sahəsi kimi sosial siyasətin predmet sahəsi ölkənin bütün əhalisini əhatə edir.

Sosial siyasətin təyin edilmiş predmet sahəsində fəaliyyət idarəetmə orqanlarından yaxud sosial siyasət subyektlərindən iki əsas məsələnin həllini tələb edir:

1) sosial siyasətin predmet sahəsinin ayrı-ayrı sektorlarında qanunvericilik və normativ bazasında islahatların aparılmasını;

2) ümumilikdə və sosial siyasətin predmet sahəsinin ayrı-ayrı sektorlarında bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan büdcə ölçülərinin müəyyənləşdirilməsini. Burada və daha sonra sosial siyasətin büdcəsi dedikdə biz maliyyə vəsaitlərinin bir məcmusunu başa düşəcəyik ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin vəsaitlərin müəyyən təqvim dövrü (bir qayda olaraq, maliyyə ili) ərzində sosial siyasətin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilməsi mümkündür.

Bir qədər əvvəl biz sosial qərarların özünə aid edilməsi düzgün olan idarəetmə qərarlarını artıq qeyd etmişdik. Belə qərarların həyata keçirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmalıdır, həmçinin bu,

qısamüddətli dövrdə reallaşdırılmalıdır. Sonradan belə dövrün sürəkliliyi dedikdə təqvim yaxud maliyyə ili nəzərdə tutulacaq. Əgər bu artım baş vermirsə, yaxud onun baş verməsi qısamüddətli dövrün hüdudlarından kənarda reallaşırsa, o zaman müvafiq idarəetmə qərarları bilavasitə sosial qərarlar sırasına aid edilə bilməz.

İdarəetmə qərarlarının yalnız məhdud bir qismi sosial qərarlar kimi dəyərləndirilə bilər və bunun miqdarını şişirtmək nə iqtisadi, nə də sosial nöqtəyi-nəzərdən düzgün olmaz. Vətəndaşların pensiya təminatı timsalında bunu izah etmək asandır. Birdəfəlik dövlət pensiyaların indeksasiya edilməsi yaxud mütləq həcmdə məbləğlərinin artırılması haqqında qərarlar, heç şübhəsiz, sosial qərarlara aid edilməlidir. Belə qərarların qəbul edilmə tezliyi iki amillə müəyyən olunur. Birincisi, istehlak qiymətlərinin artımı və, ikincisi, pensiya sistemi büdcəsinin vəziyyəti ilə. Lakin sözügedən qərarların özü həmin amillərə təsir göstərmir. Başqa sözlə, sırf sosial qərarların qəbul edilməsi sosial sferada sistemli dəyişikliklərin baş verməsi və, son nəticədə - sosial effektin artması üçün ilkin şərtlər yaratmır.

Beləliklə, əgər cəmiyyət bu kimi dəyişikliklərə nail olmaq istəyirsə, onda sosial siyasətin predmet sahəsinə sosial qərarların özü deyil, orta- və ya uzunmüddətli perspektivdə sosial effektin əldə olunması üçün ilkin şərtlər yaradan struktur, maliyyə və institusional yeniliklər əsas olmalıdır.

20.8. Sosial siyasət subyektlərinin imkanları və məhdudiyətləri

Bundan əvvəl sosial siyasət subyektlərinin tərfi verilmişdir. İndi isə sosial siyasətin mövcud məhdudiyətlərinin nəzərə alınması ilə onların imkanlarına nəzər salaq.

Hər şeydən əvvəl belə bir məsələyə diqqət yetirək ki, sosial siyasətin bütün subyektləri sosial siyasətin cəmiyyət tərəfindən artıq bəyənilmiş modeli ilə təmasdadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan demokratiyalarda belə bir bəyənmə sosial siyasətin öz modellərini seçicilərinə təklif edən ölkənin ali idarəetmə orqanlarının (prezidentin, parlamentin və s.) növbəti seçkilərinin nəticələrinin idafəsidir.

Sosial siyasətin qəbul olunmuş modeli sosial siyasət sahəsində dövlətin qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti üçün əsas məhdudiyətdir. Onların rolu, hər şeydən əvvəl, sosial siyasətin proqram və hüquqi (dövlət qanunları səviyyəsində) sənədlərlə təmin edilməsindən ibarətdir ki, həmin sənədlər onun reallaşdırılmasına kömək edir. Qeyd etdiyimiz orqanlar tərəfindən qəbul edilən bütün sənədlər özünün nəzərdə tutulan reallaşdırılmasına görə iki iri qrupa – uzun- və qısamüddətli sənədlərə bölüşdürülə bilər.

Birinci qrupa aid edilən sənədlər sırasında sosial strategiyanı və onun ayrı-ayrı istiqamətlərini müəyyənləşdirən sənədlər yer alır. Nümunə qismində, məsələn, ölkədə sosial strategiya haqqında parlament tərəfindən qəbul edilmiş bəyanatlar; pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması, əmək sferasında münasibətlərin, sosial siyasətin maliyyələşmə sxemlərində dəyişikliklər ilə bağlı

dövlət qanunları və s. göstərilə bilər.

Qısamüddətli perspektivə yönəlik ikinci qrupun sənədlərində ən yaxın təqvim ili üçün sosial strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə konkret tədbirlər müəyyən olunur. Tipik nümunələr qismində dövlət büdcəsi haqqında qanunlar göstərilə bilər ki, onların xüsusi bölümlərində növbəti maliyyə ili üçün sosial siyasətin büdcəsi, sosial müavinətlərin konkret miqdarı, əhaliyə göstərilən ödənişsiz sosial xidmətlərin miqyasları və s. təyin edilir.

Əgər dövlətin konstitusiya quruluşu ümumdövlət qanunverici orqanların mövcudluğu ilə yanaşı daha aşağı səviyyələrdə (ölkənin ayrı-ayrı regionlarında, inzibati-ərazi elementlərində) fəaliyyət göstərən orqanların olmasını nəzərdə tutursa, həmin orqanlar eyni zamanda sosial siyasətin predmet sahəsində də qərarlar qəbul etmək iqtidarındadır, burada başlıca şərt onların dövlət qanunlarına zidd olmamasıdır. Beləliklə, regionlara sosial qanunvericiliyin işlənib hazırlanmasının başlıca məqsədi sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün regionlarda mövcud şəraitin yaxşılaşdırılması imkanlarının üzə çıxarılmasından və istifadəsindən ibarətdir.

Sosial siyasəti aparmaqla, dövlət hakimiyyətinin icra orqanları artıq qüvvədə olan sosial qanunvericilikdə öz əksini tapmış məhdudiyətlərin nəzərə alınması ilə fəaliyyət göstərir. Onların rolu sosial siyasət sahəsində qanunverici orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarların reallaşdırılması üçün gerçəkdən mövcud olan imkanların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bundan irəli gələrək, icra hakimiyyəti orqanları öz normativ sənədlərində birbaşa təsir normalarına aid olmayan dövlət qanunvericilik normalarının reallaşdırılmasının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini konkretləşdirir. Məsələn, onlar bəzi sosial müavinətlərin və onların miqdarının təyin edilmə qaydasını müəyyənləşdirə bilər, sosial siyasət sahəsində institusional strukturların fəaliyyət şərtlərini təyin edə bilər. Həmçinin qeyd edək ki, icra hakimiyyəti orqanlarının özü sosialyönümlü dövlət qanunlarının layihələrini işləyib hazırlamaqla və bunun sayəsində öz fəaliyyətlərini reallaşdıracaqları hüquqi mühitin formalaşdırılması prosesinə təsir edən qanunvericilik təşəbbüsləri ilə çıxış edə bilər.

Sosial siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində işə götürənlərin rolu birmənalı deyil. İşə götürənlər dövlət yaxud regional sosial qanunvericiliklərin müddəalarına riayət etmək məcburiyyətində qaldıqları təqdirdə o, passiv ola bilər. Sonuncunun normaları dövlət qanunvericilik normaları ilə müqayisədə işə götürənin vəziyyətini pisləşdirməməlidir. İşə götürənlərin rolu o halda aktiv ola bilər ki, işə götürənlər onlarla əmək münasibətlərinə daxil olan maddəli işçilər üçün qüvvədə olan dövlət qanunvericiliklə müqayisədə daha yaxşı və əlverişli “sosial paketlər” adı ilə tanınan şərtlər təqdim edə bilsin (əmək şəraiti, sosial təminatların növləri və ölçüləri). Əgər işə götürənlərin fəaliyyəti qüvvədə olan qanunvericilik hüdudlarından kənara çıxırsa, o zaman belə fəaliyyətin kvaziaktiv kimi müəyyən olunması mümkündür.

Buna baxmayaraq, bütün hallarda sosial siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində işə götürənlərin iştirakının başlıca məhdudiyəti kimi, bu sahədə qüvvədə olan dövlət qanunvericiliyi qalır.

Qeyri-hökumət təşkilatları (hər şeydən əvvəl, həmkarlar ittifaqları və muzzdlu işçilərin başqa birlikləri) sosial siyasətin işlənilib hazırlanmasında bir növ özünəməxsus “ideoloji” mərkəzlər qismində çıxış edir. Onların başlıca vəzifəsi – muzzdlu işçilərin hüquqlarının qorunmasıdır.

Sosial siyasətdə onların iştirakının yeganə məhdudiyəti ictimai-siyasi hərəkətlərin fəaliyyətini reqlamentləşdirən dövlət qanunvericiliyidir. Həmin qanunvericilik, bir qayda olaraq, iqtisadi qanunvericiliklə əlaqələndirilməyib. Məhz bu səbəbə görə, qeyri-hökumət təşkilatlarının irəli sürdüyü sosial populizmin yaxud sosial tələblərin qəsdən şişirdilməsinin səbəbləri obyektivdir. Bundan əlavə, sosial populizm həmçinin təklif olunan sosial qərarların yerinə yetirilməsinə görə iqtisadi məsuliyyətin olmaması üzərində qurulur.

Qeyri-hökumət təşkilatlarına sosial siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə dair kompleksli deyil, məhz situasiyalı yanaşma xasdır. Əmək haqqının artırılması ilə bağlı tələblər onlar tərəfindən makroiqtisadi konyunkturun nəzərə alınmaması ilə irəli sürülə bilər, sosial ödəmələrin artırılması haqqında tələblər isə - maliyyələşmənin müvafiq mənbələrinin gerçək vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılmadan. Lakin situasiyalı yanaşmaya riayət olunması həmçinin cəmiyyətdə yaranan sosial problemlərə diqqəti cəlb edən və yeni sosial təşəbbüslər irəli sürən qeyri-hökumət təşkilatlarının üstünlüyü kimi dəyərləndirilməlidir.

Sosial siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində maliyyə-kredit təşkilatları passiv rol oynayır. Onlar maliyyə, maddi-texniki, mənəvi və bu kimi digər dəyərlərin sosial siyasətin obyektı olan ev təsərrüfatlarına qədər çatdırılmasını təmin edir. Bu zaman, onların sosial siyasətdə fəaliyyəti sosial siyasətin büdcəsi haqqında dövlət qanunvericiliyi ilə məhdudlaşdırılır. Buna baxmayaraq, resursların toplanılması baş verdikcə, həmin idarə və müəssisələrin sosial siyasətin həyata keçirilməsində iştirakı fəallaşma bilər.

Xüsusi hal kimi, bazarda əmanətlər siyasətini aparmaqla, banklar, eyni zamanda, əhəlinin əmanətlərini inflyasiyadan qorumaqla həm də sosial siyasəti həyata keçirmiş olur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhəli üçün ipoteka proqramları ev təsərrüfatları üçün mənzil sahələrinin əldə edilməsini asanlaşdırır.

Sosial siyasətin artıq sadaladığımız subyektləri rezident adlandırıla bilər. Onlardan əlavə dövlətlərdə həmçinin xarici strukturların fəaliyyəti də mümkündür ki, onlar sosial siyasətin istiqamətləri ilə bağlı öz mövqeyinə malik olur və onu rezidentlərin şüuruna yeritməyə çalışır. Tipik nümunə qismində müxtəlif ölkələrin hökumətlərinə kreditlər təqdim edən Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYİB) göstərilə bilər. Kreditləri təqdim etməklə, qeyri-rezident maliyyə strukturları burada sosial siyasətin həyata keçirilməsinin sırf özünün, kredit alan ölkələr üçün xarici hesab edilən şərtləri irəli sürür. Həmin şərtlərin qəbul edilməsi kreditlərin alınmasının zəruri şərti kimi dəyərləndirilməlidir.

Beləliklə, müəyyən şərtlər çərçivəsində qeyri-rezident maliyyə-kredit strukturları ölkədə aparılan sosial siyasətə fəal təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olur.

FƏSİL 21. SOSIAL SİYASƏTİN MEXANİZMLƏRİ

Sosial siyasətin formalaşdırılması ictimai-siyasi və makroiqtisadi amillərlə müəyyənləşir. Birincilər sosial siyasət modelinin seçiminə təsir göstərir. Bu məqam sosial siyasətin özünə gəldikdə xüsusilə nəzərə çarpır – söhbət əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrinin müdafiəsinə, sosial sfera xidmətlərinin “ödənşliyi” və “ödənşsizliyi” arasındakı nisbətə onun (sosial siyasətin) yönəlikliyindən gedir. İkinci növ amillərdən isə seçilmiş modelin reallaşdırılması imkanı asılıdır (inflasiya templəri, pul yığımları, dövlət fondlarının vəziyyəti və s.). Həmçinin, dayanıqlı əks bağlılığın olmasını da qeyd etmək lazımdır, çünki sosial siyasət sferasında qəbul olunan qərarlar makroiqtisadi indikatorların dəyişməsinə şərtləndirir.

Sosial siyasətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi prosesi onun formalaşdırılması zamanı müəyyən edilən müxtəlif, lakin qarşılıqlı əlaqəli mexanizmlərin istifadəsi ilə baş verir.

Sosial siyasətin mexanizmləri iki əsas tələbə cavab verməlidir:

- birincisi, həmin mexanizmlər eyni qrup çərçivəsində bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir və mümkün olduğu qədər sinxron şəkildə dəyişməlidir. Sosial siyasətin nəticələrinə mənfi təsir göstərən amillər sırasında, məsələn, əmək qanunvericiliyinin və sosial sığorta haqqında qanunvericiliyin əsas müddələrinin üst-üstə düşməməsi qeyd edilə bilər;

- ikincisi, sosial siyasət mexanizmləri, bir tərəfdən, artıq cəmiyyətin özü tərəfindən inkişaf etdirilmiş sosial münasibətlərin yeni effektiv formalarını ləngitməməlidir (məsələn, əmək müqavilələrin müxtəlif formalarını, əmək bazarında iş götürən və işçi arasında kontraktları). Digər tərəfdən, onların istifadəsi sosial münasibətlərin yeni formalarının stimullaşdırılmasına yönəlməlidir ki, onların müstəqil surətdə cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdirilməsi qeyri-mümkündür (bunun səciyyəvi nümunəsi qismində pensiya islahatı göstərilə bilər). Başqa sözlə, subyektlər tərəfindən sosial siyasət mexanizmlərinin tətbiqi zamanı onlara aktiv xarakter verilməlidir.

Sosial siyasətin əsas mexanizmlərinə qanunverici və normativ bazası, maliyyə mexanizmi, vergi rıçaqları və stimulları, eləcə də inzibati qərarlar (inzibati resurs) aiddir.

21.1. Sosial siyasətin hüquqi təminatı

Sosial siyasətin hüquqi bazası dövlət hakimiyyətinin qanunverici qanadı ilə formalaşdırılır və sosial siyasətin ümumi, hər şeydən əvvəl də əhalinin sosial təminatı, sosial sığorta sistemlərinin fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərdən istiqamətləri müəyyənləşdirir. Müvafiq qanunverici sənədlər çərçivəsində cari xarakterə malik normativ materialların işlənilib hazırlanması həm qanunverici, həm də icra strukturları tərəfindən həyata keçirilir. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində normativ-qanunyaradıcı fəaliyyətin subyektləri qismində həmçinin yerli idarəetmə orqanları da çıxış edir.

Sosial siyasətin işlənilib hazırlanmasını və yürüdülməsini reqlamentləşdirən bütün qüvvədə olan sənədlər bir neçə iri qrupa ayrılır.

Birinci qrupa sistemyaradıcı dövlət sosial qanunvericiliyi əmələ gətirən sənədlər aid olunur. Bunlar – sosial sferanın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən əmək münasibətlərinin, pensiya təminatının və s. daxil olmaqla fəaliyyət göstərməsinin ümumi, prinsipial şərtlərini təyin edən dövlət qanunlarıdır. Belə sənədlər dövlət qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları səviyyəsində işlənilib hazırlanır və qəbul edilir.

Həmin qrupa daxil olan sənədlərdə dəyişikliklərin aparılması yalnız dövlət səviyyəsində reallaşdırıla bilər.

İkinci qrupun tərkibinə sistemyaradıcı sosial qanunvericiliyin icrası şərtlərini müəyyənləşdirən sənədlər, yaxud cari xarakterli normativ materiallar daxildir.

Məsələn, birinci qrupa aid sistemyaradıcı sənədlərlə ölkədə dövlət pensiya təminatının üçsəviyyəli sistemi tətbiq edilə bilər ki, bura pensiyaların əmək, sığorta və toplanma hissələri daxildir. Belə bir vəziyyətdə ölkədə mövcud olan demoqrafik və sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq ikinci qrup sənədləri vasitəsilə dövlət pensiya təminatına ödənilən icbari sığorta haqlarının tarifləri, pensiya yaşının aşağı hədləri düzəliş edilə bilər, növbəti maliyyə ili üçün pensiya sisteminin büdcəsi təyin edilə bilər.

Buna bənzər şəkildə, əgər əmək və məşğulluq haqqında dövlət qanunvericiliyində işçilər və işə götürənlər arasında müxtəlif tipli (o cümlədən də, müddətli) əmək müqavilələrinin və razılaşmaların bağlanması imkanı nəzərdə tutulursa, onda nəzərdə keçirilən qrupa aid sənədlərlə müqavilələrin formaları, onların iştirakçılarının iqtisadi məsuliyyəti həddləri və s. konkretləşdirilə bilər.

Üçüncü qrupa regional və yerli səviyyələrdə qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi aktlar aid edilir. Onların vasitəsilə regional (yerli) büdcələrin vəsaitlərindən maliyyələşən dövlət siyasəti büdcəsinin xərclər hissəsi müəyyən edilir; dövlət sosial transfertlərə (misal üçün, sosial kimi adlandırılan pensiyalara) dair regional əlavə ödənişlər təyin olunur; əhalinin sosial dəstəyi istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinə qərar verilir.

Dövlət sosial transfertlər dedikdə qısamüddətli perspektivdə ev təsərrüfatları tərəfindən hər hansı ekvivalentlərin əldə edilməsinin olmaması şərti ilə birləşdirilmiş dövlət büdcəsindən pul yaxud natura formasında ev təsərrüfatlarına təqdim edilən vəsaitlər nəzərdə tutulur. Dövlət sosial transfertlər sığorta və qeyri-sığorta transfertlərə bölünür, birincilərin təqdim edilməsi üçün vəsaitlər ev təsərrüfatlarının müntəzəm şəkildə həyata keçirilən sığorta haqları, yaxud onların lehinə hüquqi şəxs tərəfindən yerinə yetirilən ödənişlər hesabına formalaşır, qeyri-sığorta transfertlər isə bilavasitə dövlət büdcəsinin konsolidə edilmiş gəlirlərindən maliyyələşdirilir.

Dayanıqlı iqtisadiyyatda sosial siyasətin normativ-hüquqi bazasına dair irəli sürülən başlıca tələb onların sabitliyinin çevikliyi ilə uzlaşdırılmasından

ibarətdir ki, bu çeviklik iqtisadi və sosial konyunkturu əks etdirən lazımi düzəlişləri operativ surətdə yerinə yetirmək imkanı versin. İslahatlar həyata keçirilən iqtisadi sistemlərdə sosial siyasətin hüquqi bazası cəmiyyətdə həyata keçirilən islahatları ləngitməmək üçün tez bir surətdə dəyişikliklərə uğramalıdır. Sosial siyasətin qəbul edilmiş hüquqi bazası onun bütün digər mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

21.2 Sosial siyasətin maliyyə mexanizmi

Sosial siyasətin maliyyə mexanizmi, bir qayda olaraq, dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icra şaxələri ilə müəyyən olunur, eləcə də sosial siyasət tədbirlərinin və sözügedən funksiyaları yerinə yetirən strukturların fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi və istifadəsi qaydasını müəyyənləşdirir.

Sosial siyasətin maliyyə mexanizmi iki iri blokdan ibarətdir.

Birinci blok sırf sosial siyasətin özünün maliyyə təminatı hissəsinin tənzimlənməsini təmin edir. Bura, həmçinin, aşağıdakı kimi elementlər daxildir:

a) dövlət büdcəsinə yaxud sırf sosial siyasətin özünün digər mənbələrinə sosial xarakterli icbari sığorta ödənişlərinin normativləri. Həmin normativlər vergitutumu bazasının makroiqtisadi proqnozu ilə birlikdə sosial transfertlərin konkret növlərinin büdcəsinə, deməli, həm də onları alacaq tərəf üçün ölçülərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Müvafiq hesablamaların nəticələrində ölkədə yaranan real sosial iqtisadi vəziyyəti, eləcə də həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın nəzərə alınması şərtilə müvafiq korrektələr aparılmalıdır.

b) büdcə prosesində müxtəlif səviyyəli qanunvericilər tərəfindən təsdiq edilən xərc maddələri. Bura, əvvəla, sosial transfertlərin (pensiya, təhsil alanlara təqaüdlər, işsizlik üzrə müavinətlər və s.) ödənilməsinə sərf olunan xərclər və, ikincisi, fəaliyyəti əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına sosial dəstəyin həyata keçirilməsinə yönəlmiş obyektlərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər (məsələn, hospital, qocalar və əlillər üçün evlər) daxildir.

Sosial sferada büdcə prosesi dedikdə konsolidə edilmiş dövlət büdcəsinin sosial maddələrinin xərclərinin və onların gəlirlərlə təmin olunması layihələrinin tərtib edilməsi və nəzərdən keçirilməsi, konsolidə edilmiş dövlət büdcəsi tərkibində həmin maddələrin üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə və büdcə prosesi iştirakçılarının hüquq normaları ilə reqlamentləşdirilən fəaliyyətləri başa düşülür.

Sosial siyasətin maliyyə mexanizminin ikinci blokuna maliyyə resurslarının formalaşdırılması qaydası daxildir ki, həmin resurslar, birincisi, əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbini qarşılayan əmtə və xidmətlər istehsalçılarna dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi üçün lazımdır (belə dəstəyə zərurət yarandığı təqdirdə). İkincisi, sosial sferanın qeyri-kommersiya hissəsinin maddi-texniki bazasının inkişafı ilə bağlı layihələrə və məqsədli proqramlara dövlət investisiyalarının yatırılması nöqtəyi-nəzərdən zəruridir (hər şeydən əvvəl,

cəmiyyət üçün tarixi-mədəni əhəmiyyət kəsb edənlərə). Üçüncüsü, təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş layihələrin, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən digər layihələrin həyata keçirilməsi üçün lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman sosial əhəmiyyətə malik layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün seçim prosedurlarını nəzərdə tutan büdcə prosesinin standart mexanizmləri tətbiq olunur.

Həmin blok kredit rıçaqlarından istifadəni, xüsusi bir hal kimi, işə götürənlərin kreditləşdirilməsi yaxud onlara vergitutumun güzəştli rejiminin təyin edilməsini (o cümlədən, iş yerlərinin yaradılması və qorunub saxlanması məqsədilə); faizsiz yaxud güzəştli ssudaların verilməsini nəzərdə tutur. Həmçinin, fiziki şəxslərin (ev təsərrüfatlarının) fəaliyyəti prioritetli sosial məsələlərin həllinə səbəb olduğu təqdirdə, onların vergitutumu səviyyəsinin aşağı salınması tətbiq edilir.

21.3. Sosial siyasətin vergi rıçaqları

Sosial siyasətdə vergi rıçaqları və stimulları sosial siyasətin aparılmasına (bu siyasətin passiv subyektləri qismində) işə götürənləri dəstək verməyə səmtləşdirilmək məqsədilə, ev təsərrüfatlarını isə - öz gücü hesabına təmin ediləcək iqtisadi müstəqilliyin və sosial müdafiəsi səviyyəsinin artırılmasına yönəltmək məqsədilə tətbiq edilir.

Bir çox ölkələrdə təqaüdüçülərin və əlillərin əməyindən istifadə edən hüquqi şəxslərin, eləcə də öz məhsulunun (xidmətlərinin) buraxılışı sayəsində əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbinin qarşılınmasına səbəb olan yaxud həmin məqsədlə lazım olan investisiya layihələri həyata keçirən hüquqi şəxslərin güzəştli vergitutumuna cəlb edilməsi təcrübəsindən istifadə olunur.

Vergi güzəştləri həm də əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş, misal üçün, təbiətin qorunmasına xidmət edən layihələrin icrası ilə bağlı tədbirləri həyata keçirən hüquqi şəxslərə də təqdim edilə bilər.

Sosial siyasətin subyektləri və obyektlərinin motivasiyasının dəyişdirilməsinə səmtləşən vergi rıçaqları və stimulları yalnız o halda effekt verə bilər ki, əgər sosial siyasətin qanunverici və normativ bazasında müvafiq normalara riayət edilməməsinə görə sərt sanksiyaların tətbiqi nəzərdə tutulacaq.

21.4. Sosial siyasətin inzibati mexanizmi

Sosial siyasətdə inzibati qərarlar (inzibati resurs) müxtəlif səviyyəli dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən istifadə olunur. Onlar, hər şeydən əvvəl, dövlət qanunvericiliyi tərəfindən (belə qərarlar həmçinin işə götürənlər tərəfindən də qəbul oluna bilər) müəyyənləşdirilmiş səviyyədən artıq əhalinin sosial cəhətdən dəstəklənməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə istifadə olunur ki, burada başlıca şərt qismində həmin mexanizmlərdən istifadənin dövlət büdcəsinin xərclərinin artırılmasına gətirib çıxarmaması qeyd edilməlidir. Mexanizmlərin həmin qrupuna əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının sosial dəstəyinə sərf edilməli olan maliyyə resurslarının ümumi miqdarının artırılmaması şərti ilə bu dəstəyin

qaydasını dəyişən qərarlar, ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərən və bununla da yerli əhalinin həyat şəraitini pisləşdirən energetika, nəqliyyat və bu kimi digər fəaliyyət göstərən obyektlərin tikintisini qadağan edən yaxud onların başqa ərazilərə köçürülməsini nəzərdə tutan qərarlar da aiddir.

Sosial siyasət çərçivəsində qəbul edilən inzibati qərarlar, hər şeydən əvvəl, planlı iqtisadiyyata malik dövlətlərdə geniş yayılmışdır. Onlar məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi sisteminə daxil edilir və gələcəkdə zəruri maliyyə resursları ilə təmin olunur. Planlı iqtisadiyyatda sosial səciyyəvi inzibati qərarlar, bir qayda olaraq, siyasi çalarlara malik sərt sənədlər formasında reallaşdırılır. Bir çox hallarda onlar iqtisadiyyatda gerçək reallıqda əmələ gələn situasiya ilə əlaqələndirilmir.

Bazar iqtisadiyyatında da həmçinin inzibati resursun istifadəsi mümkündür. Lakin burada sözügedən resursun tətbiqi mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətin nəticəsi olacaq, əksinə deyil. Bundan əlavə, planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, burada inzibati qərarlar yalnız dövlət qanunvericiliyin müvafiq normalarına riayət olunması nöqtəyi-nəzərdən məcburi xarakter daşıya bilər. Məsələn, işsiz vətəndaşa işsizliyə görə müavinətlərin ödənilməsinə zəmanət verilir, təqaüdcüyə isə - pensiyanın və s. Normaların ölçüləri qanunvericilik qaydasında təyin edilmiş alqoritmlər əsasında müəyyən edilir.

Dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən işlənib hazırlanan sosial-iqtisadi proqramlar, hər şeydən əvvəl, tövsiyyə xarakteri daşıyır. Onların reallaşdırılması bu məqsədlər üçün zəruri olan maliyyə resursların meydana çıxması ilə uyğun şəkildə baş verir. Belə resurslarla təmin edilməyən tədbirlərin həyata keçirilməsi daha sonrakı dövrlərə təxirə salınır yaxud onların reallaşdırılmasından ümumiyyətlə imtina edilir. Sosial qərarların yerinə yetirilməməsi ilə bağlı fərdi məsuliyyət həmçinin fiziki şəxslərin üzərinə də qoyula bilər, lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində onların yerinə yetirilməməsi prinsip etibarilə insanı cəmiyyətdən kənar etmir. Onun iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda iş yerini tapmaq üçün hər zaman imkanları olur.

FƏSİL 22. SOSIAL SİYASƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİ

22.1. İqtisadi və sosial səmərəlilik, sosial siyasətin iqtisadi və sosial səmərəliliyi

Məsələ burasındadır ki, sosial siyasətin həyata keçirilməsinə, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyə resursları sərf olunur, çünki onun iqtisadi effektivliyinin və effektinin müəyyənəşdirilməsi və hesablanması problemi yaranır.

Sosial siyasətin iqtisadi effektivliyi

(E_{esp})-onun nəticəsinin - sosial effektin (R) bu nəticənin (sosial effektin) alınmasını şərtləndirən məsrəflərə (S) nisbəti:

$$E_{esp} = R:S. \quad (22.1)$$

Sosial siyasətin nəticəsi (sosial effekti) dəyər vahidlərində hesablanarsa (R_f), onun iqtisadi səmərəlilik düsturu aşağıdakı kimi olur:

$$E_{esp} = R_f:S. \quad (22.1a)$$

Sosial siyasətin iqtisadi effekti (E_{sp}) - sosial siyasətin dəyər vahidləri ilə ifadə edilən nəticəsi (sosial təsiri) (R_f) və bu nəticəni təmin edən xərclər (S) arasındakı fərkdir:

$$E_{sp} = R_f - S. \quad (22.2)$$

Sosial siyasətin sosial effekti (R_{sp}) - sosial sferanın vəziyyətini son və ilkin (baza) zaman dövrlərinə xarakterizə edən göstəricilər (müvafiq olaraq R_1 və R_0) arasında fərkdir:

$$R_{sp} = R_1 - R_0. \quad (22.3)$$

Sosial siyasətin sosial səmərəliliyi (E_{ssp}) - sosial siyasətin sosial effektinin, ilkin (baza) dövründə sosial sferanın vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciyə (R_0) nisbətidir.

$$E_{ssp} = (R_1 - R_0): R_0 \quad (22.4)$$

Sosial siyasətin tərifindən irəli gədiyi kimi, onun iqtisadi səmərəliliyi bütün hallarda kəmiyyətcə hesablanarsa bilər. Bu, sosial siyasətin nəticəsinin dəyər vahidlərində ifadə oluna bilmədiyi situasiyalara da aiddir (düstur 22.1).

Məsələn, müəyyən dövr ərzində işsizlərin sayının ixtisar edilməsinin mütləq ölçüsünün həmin işsizlər tərəfindən tutulmuş iş yerlərinin yaradılmasına sərf olunan xərclərə nisbəti ilə iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı dövlət məşğulluq siyasətinin istiqamətinin effektivliyi hesablanır. Tamamilə aydındır ki, iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyini ifadə edən ən azı iki göstəricisinin zaman şkalası üzərində müqayisəsi zamanı aşağıdakı iddiaların doğruluğunu qeyd etməliyik:

a) məxrəcdə dəyişikliklərin olmadığı təqdirdə sözügedən həmin nisbətə surəti nə qədər çox olarsa, iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyi də bir o qədər aşağı olacaq;

b) həmin nisbətə surəti dəyişmədiyi təqdirdə məxrəci nə qədər çox olarsa, iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyi də bir o qədər də

yüksək olacaq.

Arasıkəsilməz zaman şkalası üçün iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivlik göstəricisinin dinamikasının qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı iddialar doğrudur:

a) həmin nisbətənin surətinin onun məxrəci ilə müqayisədə qabaqlayıcı artımı iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyinin aşağı düşməsinə göstərir;

b) həmin nisbətənin məxrəcinin onun surəti ilə müqayisədə qabaqlayıcı artımı iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyinin yüksəldilməsini göstərir.

Bundan belə bir qənaət əldə olunur: misal qismində nəzərdən keçirilən sosial siyasətin istiqamətinin effektivliyinin zaman keçdikcə artması (azalmaması) üçün müəyyən dövr ərzində iş yerlərinin yaradılmasına sərf olunan xərclərin artımının işsizlərin sayının azalmasına olan nisbəti ilkin zaman dövründə iş yerlərinin yaradılması dövlət siyasətinin effektivliyi göstəricisindən qəti surətdə az olmalıdır (çox olmamalıdır).

Sosial siyasətin iqtisadi effektivliyinin göstəricisi belə bir cəhəti əks etdirir ki, sosial siyasətin bu və ya digər nəticəsinə, yaxud sosial effektinə necə, nəyin bahasına nail olunması ilə əlaqədar cəmiyyət laqeydlik nümayiş etdirmir.

Sosial siyasətin iqtisadi effektinə gəlincə isə, onun hesablanması məqsədlə sosial effekt dəyər vahidləri ilə ifadə olunmalıdır. Bunun üçün hər bir konkret halda müxtəlif metodiki üsulların tətbiqi nəzərdə tutulur. Məsələn, əgər işsizlərin sayının aşağı düşməsindən əldə olunan dəyər effektini qiymətləndirmək lazım gəlsə, o zaman onu işsizlik üzrə müavinətlərin ödənilməsinə konsolidə edilmiş dövlət büdcəsindən sərf olunan xərclərin azaldılması ilə də ifadə etmək olar. Düstur formasında alırıq:

$$R_{wp} = (UB_0 \times L_0 - UB_1 \times L_1) - S, \quad (22.5)$$

burada R_{wp} - milli pul vahidləri dəyərində (MPV) ifadə edilən iş yerlərinin yaradılması üzrə dövlət siyasətinin sosial effekti;

UB_0 və UB_1 - bir işsiz üçün işsizlik müavinətinin orta ölçüləri, müvafiq olaraq əsas və hesablaşma dövründə, MPV;

L_0 və L_1 - müvafiq olaraq, baza və hesablama dövrlərində işsizliyə görə müavinət alan işsizlərin sayı, nəfər;

S - iş yerlərinin yaradılması üçün birləşdirilmiş büdcə xərcləri, MPV.

Bəzi hallarda həyata keçirilən dövlət siyasətindən əldə olunan sosial effekti kəmiyyətə müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Misal üçün, əhalinin təhsil səzinin artımı cəmiyyət üçün müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilər, ancaq onun iqtisadi effektinin hesablanması hədsiz dərəcədə çoxlu sayda şərti fərz etmələrə müraciət olunmasını tələb edir. Odur ki, bunun həyata keçirilməsi bir o qədər tətbiqi deyil, daha çox tədqiqat məsələsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Sosial effektin və dövlət sosial siyasətinin sosial effektivliyinin hesablanması özü-özlüyündə, təriflərdən aydın göründüyü kimi, bütün hallarda mümkün ola bilər.

22.2. Sosial siyasətin səmərəliliyinə görə istiqamətləri

Cəmiyyət üçün vacibdir ki, həyata keçirilən sosial siyasətin hansı istiqamətlərinin effektiv, hansıların isə qeyri-effektiv olması təyin edilsin. Belə olan halda keyfiyyət qiymətləndirmələri qəbul edilməzdir, çünki sözügedən bu qiymətləndirmələr ümumilikdə cəmiyyət tərəfindən deyil, əhalinin ayrı-ayrı qrupları tərəfindən sosial siyasətin nəticələrinin subyektiv mənimsənilməsi prosesini əks etdirir.

Əgər kəmiyyət qiymətləndirmələrdən istifadə olunarsa, o zaman dövlət sosial siyasətin yuxarıda təklif olunmuş iqtisadi və sosial effektivliyin (effektinin) bütün göstəriciləri üzrə istiqamətlərinin hamısı effektiv, şərti effektiv və qeyri-effektiv göstəricilərə bölünməsi mümkündür.

Formal nöqtəyi-nəzərdən sosial siyasətin belə bir istiqaməti iqtisadi cəhətdən effektiv adlandırıla bilər ki, onun üçün (22.1a) və (22.2) düsturları əsasında hesablanmış göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər, müvafiq olaraq, 1-dən və 0-dan böyük olsun, sosial cəhətdən effektiv istiqaməti müəyyənləşdirmək üçün isə nəzərə almaq lazımdır ki, (22.3) və (22.4) düsturlarına uyğun olaraq hesablanmış göstəricilərin qiymətləri, müvafiq olaraq, ya 0-dan böyük ya da kiçik, yaxud da 1-dən böyük və ya 1-dən kiçik olmalıdır (burada əsas meyar ondan ibarətdir ki, cəmiyyət tərəfindən müvafiq sosial göstəricilərin artırılmasına yaxud azaldılmasına dair meyllər sərgilənir).

Tamamilə aydındır ki, cəmiyyət üçün əhalinin real pul gəlirlərinin artması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi olduqca vacibdir. Ancaq cəmiyyət gəlirləri müəyyən edilmiş yaşayış minimumundan (yoxsulluq həddindən) aşağı olanların və işsizlərin sayının azaldılmasında da maraqlıdır.

Analoji olaraq, sosial siyasətin iqtisadi və sosial nöqtəyi-nəzərdən qeyri-effektiv olan istiqamətlər üçün dəyərləndirilən göstəricilərin qiymətləri həmin siyasətin iqtisadi və sosial cəhətdən effektiv istiqamətləri üçün qeydə alınan göstəricilərlə tərs mütənəsiblik təşkil edir, sosial siyasətin iqtisadi və sosial baxımdan şərti effektiv olan istiqamətlərinə gəldikdə isə, burada sərhəd qiymətlərin təqribi uyğunluğunu müşahidə etmək mümkündür.

İdeal halda sosial siyasətin iqtisadi cəhətdən effektiv istiqamətləri həmçinin sosial nöqtəyi-nəzərdən də effektiv olmalıdır. Belə olan halda, müvafiq qərarlar qəbul edən şəxslərdə məhdud maliyyə resurslarını onların netto-istehlakçıları lehinə yenidən bölüşdürmək zərurəti yaranmır.

Təcrübədə sırf sosial siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərinin iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən qeyri-effektivlik nümayiş etdirməsi halları qaçılmazdır. Onların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı vəziyyət o halda mürəkkəbləşir ki, nə zaman dövlət büdcəsinin icrası kəsirlə həyata keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadi və sosial siyasət arasında ziddiyyətlərin olması reallıqdır.

Çağdaş ictimai tənqirdə onların arasında kompromislərin axtarışı “açıq cəmiyyət” paradigmasının formalaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır, onun ideoloqlarından biri isə məşhur maliyyəçi C.Sorosdur. Onun əsasını, bir tərəfdən,

hər bir vətəndaşa azadlığın maksimum dərəcədə, digər tərəfdən isə, sosial ədalətlə bağlı hüquqların maksimum həddə təqdim edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş demokratik cəmiyyətlərin müsbət elementlərinin təsbit olunması təşkil edir. Həmin hüquqların reallaşdırılması sosial siyasətin iqtisadi cəhətdən qeyri-effektiv istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məsuliyyəti cəmiyyətin üzərinə qoyulmasını nəzərdə tutur.

Sırf sosial siyasətin özünün bir sıra istiqamətləri iqtisadi meyarlarla əlaqədar obyektiv baxımdan qeyri-effektivdir. Bunlara, hər şeydən əvvəl, ölkənin milli sərvətinin formalaşdırılması prosesinə özlərinin yaş (qocalar) yaxud tibbi (əlillər) parametrləri səbəbindən gələcəkdə artıq töhfə vermək iqtidarında olmayan cəmiyyətin üzvlərinin sosial müdafiəsi və dəstəklənməsi aiddir. Digər tərəfdən, cəmiyyətin bu kimi üzvlərinin məhz müdafiə olunma dərəcəsi ilə cəmiyyətin sosial yetkinlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bundan əlavə, onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, əhalinin nəzərdən keçirdiyimiz kateqoriyasının nümayəndələri (misal üçün, dövlət əmək pensiyalarını alan şəxslər) ölkənin iqtisadi inkişafına artıq öz töhfələrini vermişlər.

Əhalinin digər təbəqələrinin (təhsil alanların; uşaqların və uşaqları olan ailələrin; öz əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş şəxslərin) sosial cəhətdən dəstəklənməsi, əksinə, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən effektivdir. Müəyyən müddət keçəndən sonra sosial siyasətin bu obyektləri bazar münasibətlərinin fəal subyektlərinə çevrilir və artıq ölkələrinin milli sərvətinin və dövlət büdcəsinin artırılmasına öz töhfələrini verməyə başlayır və s. Bu zaman dövlət tərəfindən sərf olunan xərclərlə onun gələcəkdə əldə edə biləcəyi gəlirlər arasındakı nisbət dəyərləndirdiyimiz halda kəmiyyətcə qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, qəbul edilmiş şərtlərdə uzaqlar üçün nəzərdə tutulmuş müavinətlərin ödənilməsinə sərf olunan xərclər 6 ildən az sürəcək müddətdən sonra dövlətə kompensasiya ediləcək. Qeyd etdiyimiz həmin müddət bitəndə isə, dövlət büdcəsinin sosial siyasətin keçmiş obyektinə maliyyə münasibətlərinin saldosu müsbət olmağa başlayacaq.

İqtisadiyyatın dövlət sektorunda, o cümlədən də onun büdcə hissəsində məşğul olanların sosial dəstəyi xüsusən yer tutur. Dövlət əhalinin həmin kateqoriyasına aid nümayəndələrinin sosial dəstək funksiyalarını öz üzərinə götürməklə dövlət infrastruktur funksiyalarının həyata keçirilməsi zərurətinə əsaslanır – burada söhbət idarəetmədən, sosial cəhətdən əhəmiyyətli növünə aid edilən əmtəə və xidmətlərin məhdud nomenklaturasının qeyri-kommersiya istehsalından; elmi-texniki potensialın inkişaf etdirilməsindən və s. gedir.

Bu halda sosial təyinatlı xərclərin sərf edilməsi iki prinsiplial meyarın nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

Onlardan birincisi belə bir ehtimal üzərində qurulur ki, nəzərdən keçirilən məsrəflərin mütləq kəmiyyəti ölkənin ÜDM-də dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatların fəaliyyətinə xitam verildiyi təqdirdə baş verə biləcək azalmadan aşağı olacaqdır.

İkinci fərziyyə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti ilə

bağlıdır, çünki bu amilin nəzərə alınması dövlət büdcəsində, misal üçün, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsinə sərf olunan xərclərin saxlanılmasını nəzərdə tutur. Həmin məsrəflərin miqdarı bir çox amillərdən, o cümlədən ekzogen amillərdən, ilk növbədə isə, beynəlxalq münasibətlərdə müşahidə olunan gərginliklərdən asılıdır.

Əhalinin müxtəlif təbəqələrinə münasibətdə differensiasiya olunmuş sosial siyasətin həyata keçirilməsi vətəndaşların bu və ya digər sosial qrupa mənsubiyyətlərindən asılı olmadan onların sosial müdafiəsinin bəzi minimal həcmdə ümumi göstəricilərinə dövlət zəmanətini istisna etmir. Sosial sferada minimal dövlət zəmanətləri ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında əldə olunmuş səviyyəyə əsasən müəyyən edilir.

Beləliklə, dar mənada başa düşülən sosial siyasət hal-hazırkı zamanın hər bir anına görə, bir qayda olaraq, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən qeyri-effektivdir. Lakin əhalinin bir çox kateqoriyalarına münasibətdə bu ya qısamüddətli (müvəqqəti iş qabiliyyətlərini itirənlər) yaxud orta- və uzunmüddətli perspektivdə (uşaqlar) iqtisadi effekt verə bilər. Belə olan halda onun effektivliyi adi iqtisadi göstəricilər dəstəsinin tətbiqi vasitəsilə müəyyən edilə bilər ki, onlar əvvəlki dövrlərin məsrəflərini sözügedən xərclərin sərf edildiyi təqdirdə əldə oluna biləcək nəticələrlə müqayisə edir. Buna misal olaraq, ÜDM-in artımını, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları və s. göstərə bilərik.

Əgər sırf sosial siyasəti nəzərdən keçirsək, o zaman qeyd edə bilərik ki, zamanın müəyyən ilkin anında həmin siyasətin obyektə qismində çıxış edən əhalinin bütün kontingenti onların ictimai istehsalatda iştirakı səviyyəsinə uyğun gəlməyən resursların istehlakçısı kimi dəyərləndirilməlidir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra (misal üçün, bir il), şəxslərin nəzərdən keçirilən qrupuna münasibətdə sırf sosial siyasətin həyata keçirilməsinə sərf olunan netto-xərclərdə azalmalar müşahidə oluna bilər, çünki haqqında danışdığımız əhali qruplarının bir hissəsi əhalinin iqtisadi cəhətdən fəal kateqoriyasına keçid alır. Həmçinin, təbii səbəblər üzündən (misal üçün, ölüm halları baş verdiyi təqdirdə), qeyd etdiyimiz bu qrupun nümayəndələrinin sayında azalmaların baş verməsi də mümkündür.

Həmin andan etibarən sırf sosial siyasətdən əldə olunan müəyyən bir iqtisadi effekt formalaşmağa başlayır (bu effekt, misal üçün, şəxslərin nəzərdən keçirilən kontingentindən tutulan gəlir vergisinin dövlət büdcəsinə istiqamətlənən daxilolmaları ilə ifadə edilə bilər). Bu zaman sözügedən effektin kəmiyyəti eyni səbəblər üzündən zaman keçdikcə tədricən arta da bilər. Orta- yaxud uzunmüddətli perspektivdə xərclər yenidən yüksələ bilər, bunun səbəbləri kimi, məsələn, işçilərin istehsalatda aldıkları xəsarətlər, onların xroniki xəstəlikləri, pensiya yaşına çatmaları ilə əlaqədar təqaüdə çıxmaları və bu kimi digər hallar göstərilə bilər. Eyni səbəblər üzündən əldə olunan effekt də müəyyən dərəcədə aşağı düşə bilər. Buna görə də, onun obyektlərinin məcmusu ilə bağlı sırf sosial siyasətin həyata keçirilməsi xərcləri ilə, bu xərclərdən effektin əldə edilməsi arasında kifayət qədər uzun müddət davam edən zaman aralığı (laq) mövcuddur.

İqtisadi terminlərdə geniş mənada nəzərdən keçirilən sosial siyasət

istehlak əmtəə və xidmətlərin istehsalına, mənzillərin tikintisi və satışına, əhali tərəfindən yatırılmış kapitaldan gəlirlərin əldə edilməsi imkanı ilə fond bazarının yaradılmasına kömək və bu kimi digər istiqamətləri ehtiva edir. Onların hamısı, son nəticədə, əhalinin həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən, deməli həm də mövcud iqtisadi sistemdən məmnunluq dərəcəsini, sonuncunun sabitliyini müəyyənləşdirən amillər qismində çıxış edir. Sosial siyasətin qeyd etdiyimiz həmin istiqamətləri dəqiq və dürüst şəkildə ifadə olunmuş ünvanlı xarakterə malik deyil, çünki onlar əhalinin yalnız pul gəlirlərinə (ödəmə qabiliyyətli tələbə) səmtləşir.

Dar mənada sosial siyasətdən fərqli olaraq, geniş mənada sosial siyasətin daxilində yer alan tədbirlər o zaman effektiv olur ki, bu tədbirlərin reallaşdırılması səmərəli surətdə aparılır, və stabil iqtisadiyyatlarda kifayət qədər tez bir surətdə iqtisadi effekt əldə etməyə imkan yaradır. Sırf sosial siyasətdən fərqli olaraq, onun həyata keçirilməsinə sərf olunan xərclər üzərində əldə edilən effektiv üstünlük bütün dövrlərdə müşahidə olunur, istisna hal kimi yalnız iqtisadi tənəzzül dövrləri göstərilə bilər ki, bu zaman məhsulun və xidmətlərin satışında çətinliklər yaranır, müvafiq xərcləri həyata keçirən subyektlər isə nəzərdə tutduqları faydaları əldə edə bilmir.

22.3. Sosial siyasətin institusional strukturu

Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş sosial strategiyayı həyata keçirən sosial siyasətin aparılmasını xüsusi institusional strukturlar yerinə yetirir.

Sosial siyasət institutları dedikdə, daha geniş anlam olan sosial institutlar məfhumundan fərqləndirmək lazımdır ki, çünki sonuncular, adətən, müəyyən ictimai tələbatları ödəyən sosial təcrübənin dayanıqlı formalarını nəzərdə tutur və bu formalar, cəmiyyətdə sabitliyin təmin edilməsinə, yeni nəsillər tərəfindən sosial nəzarətin təsirli olmasına və yeni nəsillər tərəfindən sosial münasibətlərin təkrar istehsalına yönəlir.

Sosial siyasət institutları sosial institutların bir elementini nəzərdə tutur ki, onun vasitəsilə dövlətdə sosial siyasətin yürüdülməsi təmin edilir.

Sosial siyasətin bütün institutları şərti olaraq profilli və qeyri-profilli institutlara ayırılabilir. Profilli institutlar üçün sosial siyasətin həyata keçirilməsi onların fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi qismində çıxış edir, qeyri-profilli institutlar isə sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün xarici şəraitin yaradılması funksiyasını yerinə yetirir.

Ölkələrin mütləq əksəriyyətində sosial siyasətin əsas profilli institutları qismində dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil olan və sosial bloka aid təsisatlar adlandırılan yaxud, sadəcə, sosial idarələr daxildir. Demokratik ölkələrdə onlar sosial siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə ayrılan büdcə resurslarının istifadəsinə görə cavabdehlik daşıyır. Həmin istiqamətlər sırasında əhaliyə sosial dəstəyin verilməsi, məşulluq siyasəti, təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, idmanın inkişaf etdirilməsi və s. göstərilə

bilər. Sosial bloka daxil olan idarə və müəssisələr həmçinin konkret sosial sferada elmi-texniki tərəqqiyə, böyük, dövlət əhəmiyyətinə malik sosial proqramların həyata keçirilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, totalitar dövlətlərdə həmin müəssisələr üzərinə həmçinin totalitar rejimlərin dəyərlər sistemində ev təsərrüfatlarının inteqrasiyası üzrə ideoloji funksiyaların yerinə yetirilməsi də qoyulur.

Belə bir cəhətə diqqət yetirək ki, cəmiyyət tərəfindən sosial təsisatların təşkilədiciyi baxımından ümumi prinsiplərin işlənilib hazırlanması reallaşdırılmamışdır. Bir çox hallarda sosial siyasətin institusional strukturlarının tarixi onların dövrü surətdə baş verən iriləşməsi yaxud iriləşmə prosesinin əksi olan parçalanması prosesi ilə bağlıdır. Belə qərarların effektivliyinin (yaxud qeyri-effektivliyinin) dəqiq-dürüst kəmiyyət sübutları mövcud deyil.

Sosial siyasətin profilli institutları çox vaxt ölkənin inzibati-ərazi vahidlərində öz bölmələrinin şəbəkəsinə malikdir. Həmin strukturlar regionlarda fəaliyyət göstərən profilli sosial müəssisələrin tərkib hissələrindən biridir və burada sosial siyasətin ayrı-ayrı istiqamtlərinin həyata keçirilməsi üzrə cavabdehlik daşıyır.

Cədvəl 22.1.1

Sosial siyasətin əsas institutlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin prinsiplial sxemi

Sosial siyasət institutları	Fəaliyyətin nəticələri	Nəticələrin əsas istehlakçıları
Qeyri-profil Qanunvericilik orqanları	Sosial siyasət sahəsində dövlət qanunvericiliyi	Profilli (sosial təsisatlar, dövlət və qeyri-dövlət sosial sığorta fondları) və qeyri-profilli (maliyyə bloku təsisatları; müəssisə və təşkilatlar - işəgötürənlər) sosial siyasət institutları
Maliyyə bloku idarələri	Dövlət büdcəsinin, sosial sığorta dövlət fondlarının büdcələrinin layihələri (dövlət qanunları şəklində qanunvericilik orqanı tərəfindən təsdiqlənir)	Profilli (sosial qurumlar, dövlət və qeyri-dövlət sosial sığorta fondları) sosial siyasət institutları
Müəssisə və təşkilatlar (işəgötürənlər)	Sosial qanunvericiliyin müddəalarına və normalarına uyğun olaraq məşğul olanlara sosial zəmnət	Məşğul
Profil Sosial təsisatlar	Təsdiq olunmuş və maliyyələşdirilən istiqamətlər və normativlər üzrə sosial siyasət	Əhali, profil (sosial sahə müəssisələri) sosial sahə institutları
Dövlət sosial sığorta fondları	İcbari dövlət sosial sığorta sistemində sığortalanan sosial müavinətlərin ödənilməsi	Əhali
Qeyri-dövlət sosial sığorta fondları	Qeyri-dövlət sosial sığorta sistemində sığorta ödənişləri	Sosial sığortanı həyata keçirən qeyri-dövlət fondlarında sığortalanmış əhali

Regionlarda profilli sosial müəssisələrin digər bir tərkib hissəsi qisimində yerli administrasiyalar tərkibində yer alan ixtisaslaşdırılmış strukturlar çıxış edir. Onların başlıca vəzifələri sırasına sosial dəstəyə ehtiyacı olan ev təsərrüfatlarına sözügedən dəstəyin təşkili, eləcə də region ərazisində sosial siyasət subyektlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi daxildir.

Sosial sığorta təcrübəsinə malik ölkələrdə sosial siyasətin profilli institutlarının tərkibinə həmçinin sosial sığortanın dövlət institutları da daxildir. Həmin strukturlar, bir qayda olaraq, bölüşdürücü strukturlar növünə aiddir və dövlət sosial siyasətin formalaşdırılması prosesində iştirak etmir. Bir sıra hallarda onlar sığortaçılar tərəfindən onlara köçürülmüş müvəqqəti sərbəst vəsaitləri investisiya şəklində yatıraraq, dövlət qanunvericiliyi tərəfindən müvəkkil edilə bilər. Sosial sığortanın dövlət institutlarından başqa qeyri-dövlət institutların fəaliyyət göstərməsi də mümkündür ki, onlar öz işini kommersiya təməlləri üzərində həyata keçirir. Dövlət bu kimi fondların fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi əsas yaradır, lakin onların öhdəlikləri ilə bağlı hər hansı cavabdehlik daşımır.

Sosial siyasətin qeyri-profilli institutlarına sözügedən siyasətin reallaşdırılması üçün ümumi şərait yaradan dövlət strukturları daxildir. Məsələn, maliyyə blokuna daxil olan təsisatlar dövlət büdcəsinin işlənilib hazırlanması zamanı sosial siyasətin büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsinin tərkibinə xüsusi sosial bölmələr (maddələr) üzrə xərclər daxil edilir. Cəmiyyətin tərəfindən yaradılmış hüquq institutları sosial sferada dövlət qanunlarının işlənilib hazırlanması və qəbulunu, eləcə də ölkədə artıq qüvvədə olan sosial qanunvericiliyə riayət olunması ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin təşkilatçılığını həyata keçirir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq sosial təminatların müəyyən səviyyəsini öz işçilərinə təqdim edən işə götürən müəssisə və təşkilatlar da həmçinin qeyri-profilli hesab olunur.

Dövlət sosial siyasətin həyata keçirilməsi onun institutları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilini nəzərdə tutur (Cədvəl 22.1.1).

FƏSİL 23. SOSIAL SİYASƏTİN REGIONAL ASPEKTLƏRİ

Sosial siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin yuxarıda nəzər saldıığımız ümumi müddələrinin regional adaptasiyaya ehtiyacı vardır. Bu, obyektiv səbəblər üzündən mövcud olan sosial-iqtisadi fərqlərlə izah olunur. Həmin fərqlər ölkənin inzibati-ərazi bölgüsünün müxtəlif səviyyələrində özünü büruzə verir.

Yalnız regional fərqlərin uçotu insan potensialını tam şəkildə qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir, həmçinin bu zaman sosial siyasət obyektinin hansı regionda olması əhəmiyyət kəsb etməyəcək.

Bununla əlaqədar olaraq, regional sosial siyasətin formalaşdırılmasına təsir göstərən amillər üzrə regionların sosial-iqtisadi tipologiyası vacibdir.

Regionların sosial-iqtisadi tipologiyasının işlənilib hazırlanması regional iqtisadiyyatın klassik problemləri sırasına aiddir. Müvafiq tipologiyalar müxtəlif tipli iqtisadiyyatlarda (bazar, planlı) işlənilib hazırlanır, eləcə də müvafiq olaraq ya bazar, yaxud da planlı metodlarla regionların sosial-iqtisadi inkişafının bərabərləşdirilməsi haqqında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün əsas qismində çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatında tipologiya əsasında sosial sferada üzə çıxarılmış regionlararası fərqlər dövlət tərəfindən büdcə inhisarçılığı itirildiyi təqdirdə yalnız dövlət büdcəsi ilə nəzərdə tutulmuş xərclər hissəsində sosial sferaya investisiyaların yatırılması barədə qərarların qəbil olunması zamanı istifadə edilə bilər. Beləliklə, sosial siyasətin maliyyələşdirilməsi istiqamətində yararlanması mümkün olan mənbələrin xeyli sayda olduğu bir şəraitdə bazar iqtisadiyyatında regionların sosial-iqtisadi tipologiyasının nəticələri, əsas etibarilə, sosial siyasət subyektlərinin (qanunverici və icra hakimiyyətinin mərkəzi və yerli orqanlarının, işə götürənlərin, ictimai-siyasi hərəkatların) məlumatlandırılması məqsədilə istifadə edilə bilər. Əldə olunmuş informasiya həmçinin mərkəzi və yerli büdcələrin xərclər maddələrinin (mərkəzi və regional sosial-iqtisadi proqramların təmin edilməsi hissəsində), xüsusi təyinatlı qeyri-büdcə dövlət fondlarının formalaşdırılması zamanı da nəzərə alınır ki, onların icrası həmin ərazilərin böhranlı vəziyyətdən çıxarılmasına səbəb olmalıdır.

Dövlət sosial siyasətinin regional adaptasiyası, bu siyasətin hansı modelində yaranmasından asılı olmayaraq, regionlararası disproporsiyaların hamarlaşdırılması üçün vacibdir. XX əsrdə toplanmış təcrübə, ilk növbədə Avropa təcrübəsi, göstərir ki, aşağıdakılar arasındakı disproporsiyalar əsas hesab oluna bilər:

- a) güclü mərkəz və zəif periferiya arasında (müəyyən qədər çağdaş Azərbaycan);
- b) güclü Şimal və zəif Cənub arasında (İtaliya, keçmiş Yuqoslaviya);
- c) güclü Qərb və zəif Şərq arasında (keçmiş Çexoslovakiya).

Regionlararası sosial disproporsiyaların aradan qaldırılması, son nəticədə, ciddi siyasi sarsıntılardan baş verməsi ilə nəticələnə bilər.

Aydındır ki, güclü regionların dövlət tərəfindən bölüşdürülən resurslara əlçatanlığının təmin edilməsinə zərurət yoxdur. Bu nöqteyi-nəzərdən onları güclü ev təsərrüfatları ilə müqayisə etmək mümkündür. Öz növbəsində zəif, sosial problemlərin maliyyələşdirilməsi üçün regional büdcənin kifayət edə biləcək gəlirlər səviyyəsinə malik olmayan regionları dövlət tərəfindən daim dəstəyə ehtiyac duyan zəif ev təsərrüfatları ilə müqayisə etmək mümkündür.

23.1. Sosial siyasətin maraqlarına uyğun regionların tipologiyası

Belə tipologiyanın qurulması zamanı riayət edilməli olan əsas tələb məlumatların müqayisəliliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Əgər həmin problem həll edilməzsə, o zaman mərkəzi hökumət tərəfindən zəif regionlara dövlət maliyyə dəstəyinin verilməsi ilə bağlı ölkənin inzibati-ərazi vahidləri arasında ciddi ziddiyyətlərin yaranmasının real təhlükəsi gündəmə gələcək. Ən yaxşı variant – regionlar üzrə inzibati statistika məlumatlarının istifadəsidir, yəni söhbət belə bir sosial-iqtisadi informasiyadan gedir ki, onun müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən dövlət statistika orqanları tərəfindən dərc edilməsi həyata keçirilir.

Regionlarda sosial vəziyyətin səciyyələndirilməsi məqsədilə istifadə olunan göstəricilər qruplaşması sosial siyasətin sahəvi bölüşdürülməsinə uyğun olaraq dörd sektor üzrə həyata keçirilə bilər: demografiya, əmək, fərdi gəlirlər və sosial infrastruktur. İnzibati statistikada mövcud olan konkret göstəricilərin seçilməsi ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir.

Məsələn, regionların demografik vəziyyəti kəmiyyətcə, hər şeydən əvvəl, doğum sayı və əhalinin ölənlərin sayı kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Məhz həmin göstəricilər arasında fərq əhalinin təbii artımını təşkil edir. Bundan əlavə, regionda yaşayan sakinlərin say dinamikasına xarici miqrasiyanın saldosu təsir göstərir ki, bu da bir çox hallarda əhalinin təbii azalmasını tam yaxud qismən kompensasiya edə bilər.

Regionların əmək sferasında vəziyyətin tədqiq edilməsi məqsədilə əmək bazarında mövcud vəziyyəti səciyyələndirən göstəricilərdən istifadə olunur. Onların tərkibinə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- işsizlərin sayının iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin ümumi sayına nisbəti kimi hesablanan işsizlik səviyyəsi;
- əmək bazarında tələb (işə götürənlər tərəfindən məlumat verildiyi vakansiyaların sayı) və təklif (işsizlərin sayı) arasında nisbət;
- işsizliyin orta müddəti yaxud (bu da ünvanlı sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün çox önəmlidir) işsiz-marginalların, yəni uzun zaman dövrü ərzində (bir qayda olaraq, bir ildən artıq müddət nəzərdə tutulur) işlə təmin edilməmiş insanların xüsusi çəkisi.

Əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin miqdarı əsasında regionların tipologiyası üçün həmin gəlirlərin bir o qədər də mütləq ölçülərini deyil, daha çox onların nisbi kəmiyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab

olunur. Əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinin regionda müəyyən edilmiş yaşayış minimumuna olan nisbəti həmin tələbə daha çox cavab verir.

Sosial infrastrukturun inkişafı səviyyəsinə uyğun olaraq regionların tipologiyası məqsədlə istifadə edilə biləcək göstəricilər dəstini müəyyənləşdirmək daha çətinidir. Əgər planlı iqtisadiyyatda ümumi adlandırılan göstəricilər - əhalinin həkimlər və xəstəxana çarpayıları ilə təmin olunma, kinoteatr, sanatoriya və istirahət evlərinin istismara buraxılması və s. kifayət qədər uğurla tətbiq edilirsə, bazar iqtisadiyyatında onların istifadəsindən az fayda olacaq, çünki bu göstəricilər sosial infrastruktur obyektlərinin istifadə effektivliyini əks etdirmir.

Belə şəraitdə daha münasib və yararlı göstəricilərdən biri – mənzillərin istismara buraxılmasıdır. Birincisi, yaşayış binaları daşınmaz əmlak sırasına daxildir və, beləliklə, mənzil tikintisinin miqyası, son nəticədə, əsasən etibarilə, regionda yaşayan əhalidə mövcud ödəmə qabiliyyətli tələbə yönəlidir. İkincisi, həmin göstəricinin tərkibində regionda “sosial” adlandırılan, əhalinin aztəminatlı kateqoriyaları üçün nəzərdə tutulmuş evlərin (mənzillərin) tikintisi də nəzərə alınır. Nəhayət, üçüncüsü, istənilən regionda mənzillərin tikintisi bu və ya digər dərəcədə sosial infrastrukturun inkişafı ilə müşayiət olunur. Regionlararası müqayisələrin aparılması üçün isə mənzillərin istismara buraxılmasının mütləq ölçülərini regionda yaşayan əhalinin sayı ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Daha sonra, müəyyən metodların tətbiqi vasitəsilə regionların (inzibati-ərazi vahidlərin) qruplaşmasını onlar üçün sosial siyasətin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədlə həyata keçirmək lazımdır. Yaxşı nəticələri əldə etmək üçün, məsələn, sosial göstəricilərdən hər birinin qiyməti üzrə regionların sıralanmasını (ən “yaxşılardan” ən “pis” olanlara qədər) nəzərdə tutan metoddan istifadə etmək məqsədəuyğundur ki, burada sonradan bütün həmin yerlərin toplanılması və orta yerin (balın) hesablanması aparılır. Orta balı müəyyənləşdirmək üçün biz region tərəfindən hər bir göstərici üzrə tutduğu yerlərin cəmini istifadə olunmuş göstəricilərin ümumi sayına bölməliyik.

Bundan sonra regionda mövcud olan sosial vəziyyətin ümumilikdə yaxud ayrı-ayrı sosial göstəricilərin yaxşılaşdırılması məqsədlə həmin regionda həyata keçiriləcək sosial siyasətin konkret istiqamətləri üzrə təkliflər işlənib hazırlanmalıdır.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi üzrə dövlətin ortaya qoyduğu səylər sosial-iqtisadi vəziyyəti nisbətən əlverişli olan regionlardan başlayaraq, sosial vəziyyətin böhranlı xarakter aldığı regionlara doğru irəlilədikcə, intensivləşdirilməlidir. Sosial siyasətin regionların qrupları üzrə differensiasiya olunmuş müvafiq istiqamətləri şərti olaraq fonlu adlandırıla bilər.

Miqyası və intensivliyi regionda mövcud olan sosial siyasətin kəskinlik dərəcəsindən asılı olacaq dövlət sosial siyasətinin fonlu tədbirlərindən başqa regionlardan hər birində bu və ya digər regionun sosial göstəricilərindən və ya onların birləşmələrindən asılı olan fərdi tədbirlər də həyata keçirilməlidir.

23.2. Regional sosial siyasətin əsas istiqamətləri

Sırr deyil ki, sosial siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı konkret regionların sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır, amma bundan əlavə sosial siyasətin istiqamətləri də həmçinin özü-özlüyündə regional aspektlərə malikdir. Sosial siyasətin regionlaşdırılması ilə bağlı tipiki nümunələrə nəzər salar.

Pensiya sistemi. Dövlət pensiya siyasətinin regionlaşdırılması zərurəti aşağıdakı kimi amillərlə izah olunur:

- müxtəlif regionlarda əhalinin yaş strukturunun qeyri-identik olması (eyni olmaması).

Nəzərə alsaq ki, pensiyaların sosial sığortası sisteminin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə əmək qabiliyyətli əhalinin əməyinin ödənilməsi fondu, bir qayda olaraq, icbari pensiya haqlarının hesablandığı əsas mənbə qismində çıxış edir, o zaman bütün digər şərtlərin bərabərliyi zamanı dövlət pensiya sisteminin büdcəsi əhalinin strukturunda yaşlı şəxslərin payı yüksək olduğu regionlarda əhəmiyyətli maliyyə çətinlikləri ilə üzləşəcək.

Müxtəlif regionlarda əmək qabiliyyətli əhaliyə pensiya yükünün differensiasiyası ilə bağlı məsələlər toplanma sisteminə keçidin reallaşdırılması sayəsində həll olunur ki, həmin sistem pensiya sisteminin resurslarının formalaşdırılmasına işçinin təqaüdə çıxdıqdan sonra onun daimi yaşadığı yerin təsirini eliminasiya etməyə (aradan qaldırmağa) imkan yaradır. Lakin bölüşdürücü hissəsində bu problem bütün şərtlər çərçivəsində qalmaqda davam edir. Onun həlli konkret regionlarda pensiyaların ödənilməsinə ayrılan vəsaitlərin kəsinin ödənilməsi məqsədilə pensiya sisteminin daxilində regionlararası transfertlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir;

- məşğulluğun sahəvi strukturunda regionlararası fərqlər.

Problem bundan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın sahələri əmək haqqının səviyyəsinə görə fərqlənir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət pensiya sığortası sisteminə bütün ölkə üzrə ödənilən haqların vahid tariflərinin tətbiq edildiyi təqdirdə bir işçiyə hesablandıqda pensiya sisteminə ödənilən haqların kəmiyyətində regionlararası fərqlər mövcud olacaq.

Məşğulluğun sahəvi strukturunda mövcud olan fərqlərin təsiri qısamüddətli perspektivdə aradan qaldırıla bilməz. Problemlərin həlli pensiya sisteminin daxilində baş verən regionlararası transfertlərlə də həmçinin bağlıdır;

- regionların sosial-iqtisadi inkişafı dinamikasının qeyri-bərabərliyi.

Dövlət pensiya siyasəti nöqtəyi-nəzərdən qeyd etdiyimiz həmin qeyri-bərabərlik pensiya sisteminin büdcəsi üçün fondyaradıcı göstəricinin (əmək haqqının) dinamikası baxımından əhəmiyyətlidir.

Belə qeyri-bərabərlik dövlət pensiya sistemi büdcəsinin gəlir hissəsinin proqnozlaşdırılmasını xeyli çətinləşdirir, və eləcə də regionlararası transfertlər mexanizmlərinin istifadəsini tələb edir.

Səhiyyə. Burda da həmçinin vəziyyət dövlət pensiya siyasətində olduğu

vəziyyətlə bir çox cəhətdən oxşardır. Sosial sferanın sözügedən bu sahəsinin vəziyyətində yer alan regional dizproporsiyaların aradan qaldırılması, öz növbəsində, onun maliyyələşdirmə mənbələrinin vəziyyətində regionlararası fərqlərin yumşaldılması şərtilə, eləcə də aşağıdakı səbəblər üzündən əhalinin xəstələnmə sayı yüksək olan regionların lehinə regionlararası transferlərin həyata keçirilməsi hesabına mümkündür:

- demografik səbəb (yüksək yaş qrupuna aid şəxslərin payının böyük olması);
- iqtisadi səbəblər (regionda yüksək zədələnmə səviyyəsi və zərərli əmək şəraiti ilə xarakterizə olunan sahələrin inkişaf etməsi).

İqtisadi amilin təsiri həm müəssisənin yerləşdiyi regionlar üçün, həm də işçilərin sonradan köçməsi mümkün olan regionlar üçün də əhəmiyyət kəsb edə bilər. Köçmə prosesi peşə xəstəlikləri və (yaxud) zədələnmə riski yüksək olan işlərlə fəaliyyəti bağlı olan, eləcə də yaşayış üçün əlverişsiz şəraitə malik rayonlarda yerləşən müəssisələrdə əvvəllər çalışmış şəxslər üçün xüsusilə səciyyəvi xarakter daşıyır. Beləliklə, belə şəxslərin resipiyentləri olan regionlarda yerləşən səhiyyə müəssisələrinə yüklənmə əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

Bu isə o deməkdir ki, səhiyyə sferasında dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı peşə xəstəliklərinin müalicəsi ilə bağlı spesifik xidmətlərə müəyyən ərazilərdə olan tələbin mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır;

- ekoloji.

Ətraf mühitin güclü çirkləndiyi və onun mənfi dinamikaya (keyfiyyət nöqtəyi-nəzərdən) malik olduğu regionlarda səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əhalinin sağlamlıq durumunun monitorinqi və zəruri tibbi profilaktik tədbirlər digər regionlarla müqayisədə daha yüksək dərəcədə və intensivliyi ilə aparılmalıdır.

Sosial dəstək. Ehtiyacı olan ev təsərrüfatlarının ünvanlı sosial dəstəyinin alınmasına yönəlmiş tədbirlər sosial sığorta vəsaitlərindən maliyyələşdirilmir, çünki müvafiq xərclər dövlət və ərazi büdcələrdə nəzərdə tutulur. Sosial dəstək tədbirlərinin miqyasında və tərkibində yer alan regional fərqlər, əsas etibarilə, ev təsərrüfatlarına sosial dəstəyin verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş büdcələrin bu və ya digər dərəcədə sərtliyə malik olmasında özünü büruzə verir. Əgər nominal baxımdan maliyyə cəhətdən uğurlu regionlarda regional sosial dəstək proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün kifayət edə biləcək qədər maliyyə resursları mövcuddursa, yerli büdcəsi dayanıqlı kəsirlərə malik olan regionlarda əhalinin sosial dəstəyinə ayrılan vəsaitlərin miqdarı təsadüfi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, həmin qrupa aid olan regionlarda ödənişlərin müntəzəm şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklər meydana gəlir.

Bu vəziyyət həm də belə bir məsələ ilə mürəkkəbləşdirilir ki, maliyyə cəhətdən uğursuz və firavan olmayan regionlarda, bir qayda olaraq, əhalinin yoxsulluq səviyyəsi daha yüksəkdir və, deməli, sosial dəstəyə ehtiyacı olan sakinlərin payı da nisbətən daha böyükdür.

FƏSİL 24. SOSIAL SİYASƏTİN ƏSAS KONSEPSİYALARI

24.1 Sosial nəzəriyyə və sosial siyasət

Sosial təfəkkür tarixində yaranaraq, sosial siyasət tədricən müstəqil elmi fənnin cizgilərini əldə etməyə başlamışdır.

Sosial siyasət nəzəriyyəsinin inkişafında sosial institutların və sosial nizamın yaranması və mahiyyəti barədə M.Veber, E.Dürkheym, H.Zimmel, P.Sorokin tərəfindən qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmuş klassik ideyalar vacibdir. Lakin ancaq XX yüzilliyin ortasında sosial siyasətin nəzəri tədqiqatına alimlər birbaşa yaxınlaşa bilməmişlər, bu, sosial dövlət, sosial ədalət, sosial risk və bu kimi digər anlayışların təhlili ilə eyni vaxta təsadüf etmişdir [158].

Sosial dövlətin ilk sosioloji izahları arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- T.Marşallın elmi işlərində təqdim edilmiş vətəndaş nöqtəyi-nəzəri (fərdin liberal demokratik cəmiyyətdə layiqli iştirakına zəmanət vermək üçün dövlət sosial dəstəyi minimum səviyyədə təmin etməlidir);

- T.Parsonsdan gələn funksionalistik perspektiv (sosial siyasət vasitələri ilə dövlətin müdaxiləsi inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətlərdə münaqişələrin həlli üçün lazımdır);

- marksist baxış (ümumi rifah dövləti kapitalist sosial münasibətlərin legitimləşdirilməsində ideoloji rol oynayır. Fərqlər dövləti və kapitalist iqtisadi sistemi dəstəkləyir, çünki onlar kapitalist dövləti tərəfindən təqdim edilən rifaha və firavanlığa artıq inanıblar).

Yuxarıda dediklərimizin hamısı hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, sosial dövlət, ümumi rifah dövləti və bu kimi digər konsepsiya və anlayışları nəzərdən keçirmək zərurətini şərtləndirir, çünki XX-XXI yüzilliklərin sosial siyasət nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı məhz bu məfhumlarla bağlıdır.

24.2 Hüquqi dövlət

Dövlət insanları özünə tabe etdirmək, onları elementar hüquqlardan məhrum etmək iqtidarında olan hakimiyyətin güdrətli təşkilatçılığından ibarətdir.

Əgər biz tarixə nəzər salsaq, bunun əsas etibarilə məhz belə də olduğunu aydın şəkildə görə bilərik. Bu, qədim despotiyalarda, feodal-təhkimçilik dövlətlərində, XX yüzilliyin totalitar dövlətlərində belə idi. Ancaq bəşəriyyət, sivilizasiya inkişaf etdikcə, dövlət məcburiyyət-repressiya məşinından tədricən hakimiyyətin demokratik və insanpərvər, hüququn aliliyinə əsaslanan təşkilatçılığına çevrilirdi.

Hüquqi dövlətdən danışarkən, nəzərə almaq vacidir ki, onun mövcudluğu üçün inkişaf etmiş hüquq sisteminin olması və qanunlara ciddi surətdə riayət edilməsi kifayət etməz. Hüququn aliliyi yalnız o halda hüquqi demokratik dövlətin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır ki, nə zaman qanunlar ədalət, azadlıq, şəxsin ləyaqəti dəyərlərini ifadə edir və onları real gerçəklikdə həyata keçirir.

Ölkədə hakimiyyətin belə bir təşkilatçılığı hüquqi dövlət adlandırılırsa bilərə ki, insansevər və ədalətli qanunun aliliyinə əsaslanaraq, qanunla ciddi şəkildə müəyyən edilmiş hüdudlarda fəaliyyət göstərsin, öz vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını təmin etsin. Hüquqi dövlətdə hakimiyyətin bütün strukturları, o cümlədən də ən ali strukturların özü yalnız qanuna tabedir. Belə dövlətdə fərdlərlə və onların müxtəlif birlikləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə hakimiyyət hüquq normaları üzərində qurulur [158].

Hüquqi dövlət ideyaları bir çox mütəfəkkirlər və siyasi xadimlər tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Hüquqi dövlət konsepsiyasının formalaşdırılmasında daha mühüm və əhəmiyyətli rol Lokkun, Volterin, Monteskyenin, Kantın ideyaları oynamışdır.

Hüquqi dövlət barədə onların təsəvvürləri aşağıdakılara söykənirdi:

- fərdin ayrılmaz (təbii) hüquqları barədə nəzəriyyəyə;
- dövlət haqqında “ictimai müqavilənin” nəticəsi kimi nəzəriyyəyə;
- hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə;
- hüquqi dövlətin vətəndaşların müxtəlif özünü-təşkil formalarını (vətəndaş cəmiyyətini) dağıtmadığı, məhz qoruyub saxladığı haqqında təsəvvürlərə.

Şəxsiyyətin təbii hüquqları – bu, insanın yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət hüquqlarıdır. Bu hüquqlar insana dövlət tərəfindən bəxş edilmir. Bu hüquqlar ona özünün təbiətinə görə məxsusdur və bu səbəbə görə insana anadan olduğu gündən bəxş edilir. İnsanların bu təbii, ayrılmaz hüquqlarının təminatı dövlət tərəfinən həyata keçirilməlidir.

Dövlət öz vətəndaşlarının ictimai müqaviləsi əsasında yaranır. Məhz bu səbəbə görə dövlət mütləqiyyət dövlətlərdə olduğu kimi vətəndaşlarını özünə tabe etdirməli deyil, məhz müdafiə etməlidir. Hakimiyyətin mütləq hakimiyyətə çevrilməməsi üçün onun bir əldə cəmlənməsi yolverilməzdir. Odur ki, hüquqi dövlətdə, hakimiyyətlərin bölüşdürülməsi prinsipi bu qədər vacibdir [143].

Kantdan və Hegeldən başlayaraq belə bir fikir davam edir ki, hüquqi dövlətin təməli qismində inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti – fərdlərin iqtisadi, mədəni, dini və bu kimi digər birlikləri xidmət edir. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinə söykənməli və onun strukturlarını qorunmalıdır.

Hüquqi dövlət istənilən hər hansı başqa dövlətə xas olan əsas cəhətlərə malikdir. Lakin burada aşağıdakı əlamətlər daha aydın şəkildə ifadə olunmalı və reallaşdırılmalıdır: dövlət və ictimai həyatın bütün sferalarında qanunun aliliyi; insan hüquq və azadlıqlarının təminat altına alınması; dövlət və şəxsin qarşılıqlı məsuliyyəti; hakimiyyətlər bölgüsü; nəhayət — mülkiyyətin hüquqi müdafiəsi.

24.3. Vətəndaş cəmiyyəti

Beləliklə, dövlət – bu, müəyyən cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin təşkilatçılığıdır. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyətdə insanların çoxlu sayda qeyri-dövlət və qeyri-siyasi təşkilatları, birlikləri və münasibətləri mövcuddur. Burada bir araya gələn insanlar öz hüquq və maraqlarını dərk və müdafiə edir.

Dövlət fəaliyyəti sferasında idarəetmə şaquli əlaqələr üzərində qurulub. Vətəndaş cəmiyyətində insanların və onların birliklərinin qarşılıqlı fəaliyyəti üfqi əlaqələr, müstəqil subyektlərin razılaşması üzərində qurulur. İnsanların müxtəlif qeyri-dövlət birliklərinin məhz həmin məcmusu vətəndaş cəmiyyətini təşkil edir.

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının başlanğıcı burjuva inqilabları epoxasının müxtəlif sənədlərindən qaynaqlanır – Hüquqlar haqqında Bill (Qanun) (İngiltərə, ABŞ), İnsan və vətəndaş hüquqları deklarasiyası (Fransa) və s. Həmin sənədlərdə belə bir təsəvvürlər təcəssüm etdirilmişdir ki, vətəndaş cəmiyyəti – bu, bərabər hüquqlu və müstəqil vətəndaşlar cəmiyyəti, ifrat qadağalardan və ürəkbulandıran inzibati rəqlamentasiyadan azad bir cəmiyyətidir. Birbaşa qanunla qadağan edilməyən nə varsa, vətəndaşlara icazə verilir. [143].

Bununla yanaşı Kant və Hegel kimi mütəfəkkirlər aşağıdakı ideyanı müdafiə edirdi: nümayəndə və hüquqi dövlət quruluşunun təməli qismində inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti xidmət edir. Vətəndaş cəmiyyəti özünüidarəetmə prinsipi, insanların müstəqil olmaları hüquqlarının qəbul ediləsi üzərində qurulur. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinə söykənməli və onun strukturlarını qorunmalıdır. Mütləqiyyət, polis gücü əsasında öz mövcudluğunu sürən dövlətdə sözügedən həmin strukturlar şübhə yaradır, dövlət tərəfindən dağıdılır. Və insanlar birbaşa hər şeyə qadir, qüdrətli dövlət hakimiyyətinə birbaşa qarşı-qarşıya qalmış olur. Belə dövlətdə vətəndaş mövcud ola bilməz, yalnız bir-birilə əlaqəsi kəsilmiş, parçalanmış təbəələr olur.

Məsələ burasındadır ki, vətəndaş cəmiyyəti qeyri-dövlət və qeyri-siyasi birliklərin və insanlar arasında münasibətlərin müxtəlifliyindən ibarətdir, məhz buna görə vətəndaş cəmiyyəti çox vaxt dövlətə və siyasi həyata münasibətdə xüsusi bir əks təsir, ziddiyyət kimi dəyərləndirilir. Lakin bu, kifayət qədər sadələşdirilmiş bir yanaşmadır.

Vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyəti onun siyasi proseslərdən kənar qalmasında deyil, dövlət siyasətinin və qeyri-dövlət təşkilatlarının həyata keçirdikləri siyasətin ayırd edilməsində, müxtəlif sosial qrupların siyasi baxışlarının mövcudluğu imkanındadır. Dövlət siyasətinə qarşı vətəndaşın tənqidi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq hüququ var, lakin bu, qanunlar çərçivəsində və qanuna tabe olmaq şərtilə reallaşdırılmalıdır.

İnsanların siyasi mövqelərinin müxtəlifliyi, onların vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri kimi fəal olmaları sayəsində dövlət daim ictimai rəyin nəzarəti və təsiri altında olur. Odur ki, vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olması üçün söz azadlığının təmin edilməsi son dərəcə vacibdir.

Məhkəmə sisteminin müstəqilliyi və siyasiləşdirilməməsi vətəndaş cəmiyyəti üçün əhəmiyyətlik baxımından heç də az zərurət kəsb etmir. Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyəti üçün prinsiplial rol Konstitusiyaya məxsusdur.

Vətəndaş cəmiyyətinin subyektləri bir-birilə azad, müstəqil tərəfdaşlar kimi qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti anlayışında vətəndaş və dövlət arasında hüquqi münasibətlər, hakimiyyətin özbaşınalığının təzahürlərindən vətəndaşı qoruyan

insanların qeyri-dövlət birliklərinin mövcudluğu, insanın ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının qəbul edilməsi ideyaları bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdət təşkil edir.

24.4. Sosial dövlət

Sosial dövlət ideyası humanizm, sosial-müdafiə funksiyaları kompleksinin yerinə yetirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması prinsipləri üzərində cəmiyyətin həyatının siyasi və hüquqi cəhətdən nizamlanmasından ibarətdir.

“Sosial dövlət” məfhumunun təməlini əmələ gətirən əsas prinsiplər dünya ictimaiyyəti və Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra sənədlərdə, o cümlədən, BMT-nin İnsan hüquqları ümumi deklarasiyasında (1948), Beynəlxalq əmək təşkilatının konvensiyası və tövsiyyələrində, habelə 1995-ci ildə Kopenhagen sosial sammitində qəbul edilmiş deklarasiya və fəaliyyət proqramında müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət – sosial siyasətin mərkəzi, lakin yeganə subyekt deyil. Vətəndaş cəmiyyətinin subyektlər çoxluğuna funksiyaların geniş spektri ötürülür. Dövlətin rolunun unikalığı bundan ibarətdir ki, dövlət cəmiyyətdə sosial sabitliyin bərqərar olunmasına, vətəndaşların, ailələrin, sosial qrupların sosial vəziyyətlərinin dayanıqlığına görə məsuliyyət daşıyır. Dövlət cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı istiqamətində siyasətin aparılmasına görə cavabdehdir, bu da dövlətin hakimiyyət səlahiyyətlərinin bütün spektrinə malik yeganə siyasi və hüquqi subyekt qismində çıxış etməsi ilə şərtləndirilir.

Sosial dövlət çərçivəsində humanizm ideologiyası vətəndaşların insan ləyaqətinə və şəxsiyyətin azad inkişafı hüququna, öz müqəddəratını təyin etmə hüququna, öz maddi rifahlarına görə şəxsi və ictimai (birgə məsuliyyət üzərində qurulmuş) vətəndaş məsuliyyətinə əsaslanır. [120,143].

Sosial dövlətin baza funksiyaları sırasına vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, yəni cəmiyyətdə və təsərrüfatda çoxlu sayda həm dövlət, həm də qeyri-dövlət (ictimai) subyektlərin yaradılması aiddir. Bu, sosial dövlətin təbiəti ilə bağlıdır ki, onun baza prinsipləri kimi aşağıdakılar qeyd edilməlidir:

- insan hüquqlarının və onun əsas azadlıqlarının prioriteti;
- həmrəylik. Hesab olunur ki, istənilən cəmiyyət və onun üzvləri qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlıdır və bir-birinə görə cavabdehdir. Odur ki, əhalinin həyat fəaliyyətinin səciyyəvi xarakterli problemlərin (sosial risklərin) həllini dövlətin hüquqi, təşkilədi və iqtisadi dəstəyi şəraitində təşkil edilmiş cəmiyyətlər (assosiasiyalar, ittifaqlar, ortaqlaqlar) vasitəsilə həyata keçirmək daha səmərəli və məqsədəuyğundur;
- optimal dəstək (subsidiarlıq) – dövlət öz üzvlərinə müəyyən çərçivə həddləri daxilində kömək edir, insanların azad assosiasiyalarının inkişafını prioritetlər sırasında görür, həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, məhz insanların bu kimi birlikləri, dövlət orqanları ilə müqayisədə, onların qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən daha layiqincə gələ bilər.

Dövlətin ali məqsədi və məzmunu – cəmiyyətdə sülh və həmrəylik üçün

lazımı şəraiti yaratmaqdan, sosial tərəfdaşlıq institutlarını inkişaf etdirməkdən, sosial və peşə risklərindən müdafiənin bütün məkanının nizama salınmasına zəmanət verməkdən ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial dövlət və vətəndaş cəmiyyəti

Demokratik sosial dövlət tarixi baxımından müəyyənləşdirilmiş dövlət tipindən ibarətdir, bu, sinfi barışın, dövlətin, biznesin, həmkarlar ittifaqların, habelə vətəndaş cəmiyyətinin sosial həmrəyliyinin və qarşılıqlı məsuliyyətinin vətəndaşların rifahı, ləyaqəti və çiçəklənməsi, eləcə də sosial sferanın inkişaf etdirilməsi uğrunda dəstəklənməsi məqsədilə sənaye dövründə qərb sosial-demokratiyaları tərəfindən reallaşdırılmış dövlət tipidir [143].

Qərb demokratiyasının ümumi konsepsiyası dövlətin fəaliyyətində cəmiyyətdən gələn məhdudiyətlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Biz qeyd etmişdik ki, fəaliyyətin müstəqil subyekt qismində çıxış etmək və bunun sayəsində dövlət üzərində vətəndaşların xüsusi nəzarətini bərqərar etmək iqtidarında olan cəmiyyət vətəndaş cəmiyyəti adlanır. O, özünü təşkil edən, strukturlaşdırılmış, qeyri-dövlət sferası, siyasi partiyalar, sahibkarlar qrupları, həmkarlar ittifaqları və bu kimi digər qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai hərəkətlər, hüquq-müdafiə qurpları və s. tərəfindən dövlətdə təmsil olunmaq, müvəkkillik və dövlət üzərində nəzarət mexanizmlərinə malik olan bir cəmiyyətdir.

Bu gün vətəndaş cəmiyyətinin funksiyaları və hətta onun mahiyyətinin dərk edilməsi dövləti nəzarətinə götürə biləcək cəmiyyət haqqında təsəvvürdən daha genişdir. Qərbin sosial-demokratiyalarının dövlətin iqtisadiyyada rolunun keynsian traktovkalarından kənara çıxdıqca, vətəndaş cəmiyyəti, eyni zamanda, yalnız dövlətin deyil, həm də bazarın qarşısını almaq üçün özünü təşkil və institusional cəmiyyət olaraq nəzərdən keçirilməyə başladı. Bu cəmiyyət, bazar mənfəətinin məntiqinə məruz qalmağa bütün cəmiyyətə imkan verməməlidir. Belə olduqda, bazar iqtisadiyyatı və demokratik dövlət vətəndaş assosiasiyalarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının sivil təsiri altında fəaliyyət göstərir.

ABŞ-da bu mövqə 1980-ci illərdə bərqərar olmağa başladı. Daha əvvəl vətəndaş cəmiyyəti dedikdə dövləti nəzarət altına almaq bacarığı başa düşülürdüsə, biznes münasibətində amerikalılar bu düsturu qəbul edirdi: “Ceneral Motors üçün yaxşı nə varsa, bu da Amerika üçün yaxşıdır”. ABŞ prezidentliyinə namizəd R.Nayder vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. O, biznes üzərində ictimai nəzarətin həyata keçirilməsini tələb etmiş, biznesə qarşı vətəndaşlar tərəfindən irəli sürülən iddiaları araşdıran hüquq xidməti yaratmışdır, və həmin bu xidmət bu gün də uğurla öz fəaliyyətini davam etdirir.

Hal-hazırda ABŞ vətəndaşları əmindilər ki, “Ceneral Motors üçün yaxşı nə varsa, hamısı Amerika üçün yaxşı ola bilməz”. Vətəndaş cəmiyyəti həm dövləti, həm də biznesi nəzarət altına almaq iqtidarında olan bir cəmiyyət kimi qəbul edilməyə başladı. Bu gün qeyd etdiyimiz bu açar düstur qloballaşma şəraitində islahatların aparıldığı məkan kimi demokratik sosial dövlətin düsturuna çevrildi, onu iqtisadiyyatda dövlətin oynadığı rol barədə ənənəvi-sağçı və

ənənəvi-solçu təsəvvürləri aradan qaldıran, habelə arbitraj və sivilləşdirici funksiyaları dövlətin üzərinə, vətəndaş cəmiyyətinin üzərinə isə - biznes və dövlət üzərində nəzarətin icrasını qoyan bir düstur kimi qəbul edirlər.

Məşhur rusiyalı sosioloq V.Q.Fedotova iddia edir: “Başa düşüləndir ki, belə bəyanatların səsləndirilməsi üçün vətəndaş cəmiyyətinin, onun dəyərlərinin və institutlarının yetkinliyində əmin olmaq lazımdır.

Qərbdə demokratik sosial dövlətin qarşısında duran bütün vəzifələr dövlət və vətəndaş cəmiyyəti, daha konkret olaraq – dövlət, işə götürənlər, həmkarlar ittifaqları, eləcə də ictimai assosiasiyalar və qeyri-hökumət təşkilatları arasında sosial kontraktın institusionallaşdırılması vasitəsilə öz həllini tapırdı. Qeyd etdiyimiz həmin münasibətlər zərurət yarandığı təqdirdə subsidiar yanaşma ilə tamamlanan həmrəylik prinsipi üzərində qurulurdu” [143].

Dövlətin və sosial icmaların həmrəyliyinə nail olunması istiqamətində xidmət edə biləcək təməl qismində kompromis, yəni, sosial kontraktın bütün iştirakçılarının maraqlarının baza hissəsinə səmərəli surətdə nail olunması, eləcə də ictimai rifahın əldə edilməsi naminə onların (bu maraqların) müəyyən bir hissəsini qurban vermək bacarığı çıxış edir. Bu məfhuma aşağıdakılar daxildir: iqtisadi artım, bütün vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılması, sosial ədalət, sosial iştirak, əlverişli mənəvi ab-hava, mədəni və mənəvi inkişaf, demokratik və insansevər dəyərlərin dəstəklənməsi, hüquq və azadlıqların inkişaf etdirilməsi.

Dövlət özünün mütləq hakimiyyətini, hökmranlığını qurban verir, çünki cəmiyyətin qurulması ilə bağlı bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür və həmin məsuliyyətin yükünü işə götürənlər, həmkarlar ittifaqları və ictimai təşkilatlarla bölüşmək niyyətindədir.

İşə götürənlər əmək haqqının fasiləsiz artımı ilə bağlı həmkarlar ittifaqları tərəfindən irəli sürülən tələblərin azaldılması müqabilində tam yaxud tam səviyyəyə yaxınlaşan məşğulluğun təmin edilməsi prinsipini dəstəkləməyə razılıq verir.

Həmkarlar ittifaqları tam məşğulluğun təmin edilməsi naminə bu tələbi yumşaldır. İctimai təşkilatlar hökumətə ünvanlanan tənqidləri yumşaldır və ümumi rifahın əldə edilməsi naminə onun siyasətinin dəstəklədiyini ifadə edir. Dövlət özünün məsuliyyət yükünü azaltmaq üçün bu qurumlarla əməkdaşlıq etməyə razılaşıır [103].

Belə siyasətin yürüdülməsi sayəsində sənayeləşmiş Qərbin demokratik sosial dövlətləri bazar iqtisadiyyatını sosial bazar iqtisadiyyatına çevirməyə nail olmuşlar. Bundan əlavə, sözügedən bu dövlətlər demokratiyanın konsolidasiyası işində və cəmiyyətin birləşdirilməsində olduqca böyük rol oynamışlar. Həmin dövlətlər progressiv verginin tətbiqi və onun təkrar bölüşdürülməsi vasitəsilə sosial ədalətə doğru effektiv kursun aparılmasını təmin etmişlər. Yüksək həyat səviyyəsinə nail olmuş Skandinaviya ölkələrində qeyd etdiyimiz bu siyasət xüsusilə effektiv olmuşdur.

V.Q.Fedotova yazır: “Sosial dövlət ideyası və təcrübəsinə malik olan qərb sosial-demokratiyası üçün əsas sual bundan ibarətdir ki, cəmiyyətin sənaye

inkişafi fazasından informasiya postsənaye inkişaf fazasına keçidi, eləcə də qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar sosial dövləti qoruyub saxlamaq mümkün olacaqmı. Bu gün Qərbin demokratik sosial dövləti həmin çağırışlarla, eləcə də Avropa inteqrasiyası çağırışları ilə üzleşmişdir. Problemin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, birincisi, texnoloji innovasiyalar, “yeni” (bilik və informasiyaya əsaslanan) iqtisadiyyata keçidin reallaşdırılması ixtisaslaşması yeni tələblərə cavab verməyən insanların (və belə insanların sayı get-gedə daha da artacaq) tam məşğulluğu ilə bağlı dövlətə işə götürənlər və həmkarlar ittifaqları ilə konsensusa nail olmağa imkan vermir. Əvvəllər Qərbin demokratik sosial dövləti bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilirdi[143].

İkincisi, dövlət hal-hazırda milli sərhədlər çərçivəsində kapitalı qoruyub saxlamaq iqtidarında deyil, eləcə də öz iqtisadiyyatını himayə altında saxlaya bilmir. Qlobal iqtisadiyyatın mahiyyəti də bundadır. Çox da uzaq olmayan keçmişdə (alman sosial-demokratlarının Hannover Bəyannaməsində) bu kimi səylər məcburi (mütləq və zəruri) səylər kimi təsdiq edilirdi. Amma bu gün biznes ona sərf etdiyi yerlərə, vergi dərəcələri daha aşağı olan istiqamətlərə can atır. Artıq bu gün Finlyandiya bazarında qeydiyyatdan keçmiş şirkətlər 50%-lik pay əsasında xaricilərə məxsusdur, bunu, o cümlədən, əvvəllər dövlət sektoruna məxsus olmuş sahələrdə də görmək mümkündür. Məhsullar sərhədlərdən keçdikdə, onlardan aşağı dərəcəli vergilər tutulur, kapitalar isə, demək olar ki, ümumiyyətlə vergitutumuna cəlb edilmir. Gəlirlərin sosial sferaya ədalətli təkrar bölgüsünü həyata keçirməyə vaxtilə imkan verən sosial siyasətin vergi bazası yox olmuşdur”.

Beləliklə, tam məşğulluğu təmin etmək, eləcə də vergi bazasını qoruyub saxlamağın mümkünsüz olması Qərbdə sosial dövlət problemini olduqca kəskin edir. Onun funksiyalarını gücləndirmək və köhnə prinsipləri saxlamaq istiqamətində cəhdlər müşahidə olunur.

Ancaq T.Bler, H.Şröder, L.Jospenin konsepsiyası və siyasətində təqdim edilmiş sosial demokratik dövlətin modernləşdirilməsi xətti qalib gəlir [129]. Qərb sosial dövlət ideyasından imtina etmək niyyətində deyil, lakin onun modernləşdirilməsinin mahiyyəti qismində bazarın qəbul edilməsi və qeyri-bazar sosial sferaların müdafiəsi çıxış edir. Bu məqsədlə dövlət güclənir və onunla yanaşı vətəndaş cəmiyyəti də güclənməkdə davam edir.

Dövlət bazar sferasında deyil, ingilis sosioloq H.Hiddens dediyi kimi, bazardan yuxarı və aşağı güclənir [172]. Bazardan aşağı – bu, təbiətin, ekologiyanın mühafizəsi sferasında. Bazardan yuxarı – mədəniyyət, təhsil, mənəvi həyat sahəsində.

Qloballaşma şəraitində həmrəylik prinsipini xalis şəkildə keçirmək mümkün deyil. Qərbdə onu dövlətin və cəmiyyətin qarşılıqlı məsuliyyət prinsipi əvəz edir. Bu o deməkdir ki, insanlar get-gedə daha böyük maliyyə yükü daşıyacaq, lakin dövlət bir sıra sosial sferaları bazarın özbaşınalığından qorunmasını təminat altına götürür.

Postsənaye cəmiyyətində modernləşdirilmiş demokratik sosial dövlətin

modeli məhz belədir. E.Qiddens tərəfindən qurulmuş həmin modeldə nəzərdə tutulur ki, texnoloji innovasiyalardan öncə sosial innovasiyaların öz səviyyəsi gəlməli və müvafiq olmalıdır [172].

24.5. Ümumi rifah dövləti

Müasir şəraitdə ümumi rifah dövləti, yaxud çox da uzaq olmayan keçmişdə deyildiyi kimi, - ümumi firavanlıq dövləti anlayışı öz populyarlığını və cəlbədiciliyini müəyyən qədər itirmişdir. Sözügedən bu konsepsiyanın çiçəklənməsi dövrü XX yüzilliyin ortalarına təsadüf edir və bir çox cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələrində elmin, texnikanın və istehsalın uğurları ilə şərtləndirilmişdir.

Prinsip etibarilə, ümumi rifah dövləti konsepsiyasının tarixini İntibah dövründən başlayaraq, ən çox da humanistlərin və maarifçilərin elmi əsərlərində onun inkişafını izləyə bilərik [145]. Ancaq şübhə doğurmayan bir fakt ondan ibarətdir ki, ümumi rifah dövləti müasir sənaye ölkələri üçün səciyyəvi olan bir fenomendir. XX əsrə qədər milli yaxud yerli səviyyələrdə ümumi rifah dövləti üçün xarakterik olan vergitutumun və xidmətlərin göstərilməsinin dəstəklənməsi üçün zəruri olan mexanizmlər mövcud olmamışdır.

Ümumi rifah dövləti konsepsiyasının nəzəri inkişafında C.M.Keynsin müəllif olduğu nəzəriyyə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz Keynes cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlət tərəfindən fəal müdaxilələrin həyata keçirilməsi zəruriliyini əsaslandırmışdır.

Keyns hesab edirdi ki, dövlətin ali borcu hazırkı (cari) dövərdə cəmiyyətin rifahını təmin etməkdən ibarətdir. Keynsin ideyalarının gerçək təcəssümünü hədsiz dərəcədə yüksək sosial xərcləri və tam məşğulluğa yönəlməsi ilə seçilən “ümumi rifah dövləti” modelində görmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi rifah dövləti anlayışının vahid tərfi mövcud deyil. Fundamental ingilis izahlı lüğətlərindən biri olan “Webster's Desk Dictionary of the English Language” lüğətində “Welfare” termininin bir neçə izahı verilir:

- sağlamlığın, qidalanmanın və rahatlığın təmin edilmiş vəziyyəti;
- insanların həyatları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən şəraitin dəstəklənməsi üçün tədbirlərin təşkili;
- məhrumiyətlər və ehtiyac şəraitində ictimai maliyyə yardımının əldə olunması.

Müvafiq olaraq "Welfare State" anlayışı “hökuməti öz vətəndaşlarının əsas sosial tələbatlarının təmin edilməsi ilə bağlı prinsipial məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyü dövlət” kimi izah edilir [162].

“Ensiklopedik sosioloji lüğət” ümumi rifah dövləti, rifah dövləti anlayışını – müasir qərb cəmiyyətinin özünün bütün üzvləri üçün nisbətən yüksək həyat şəraitini (elmin, texnikanın və iqtisadiyyatın inkişafı səviyyəsi nəzərə alınmaqla) təmin etmək qabiliyyətini təsdiq edən bir konsepsiya kimi dəyərləndirir.

Konsepsiyanın başlıca ideyası – cəmiyyətin radikal yenilənməsi, hər

şeydən əvvəl, mülkiyyətin, gəlirlərin bölüşdürülməsi, müəssisələrin idarəetmə təşkilatçılığı, eləcə də dövlətin bütün vətəndaşlarının marağında onun funksiyaların köklü dəyişikliyi kimi mühüm məsələlərdə mövcud imkanların təsdiq edilməsindən ibarətdir. Bu zaman texnoloji və iqtisadi artım cəmiyyətin bütün üzvlərinin maddi və sosial nemətlərlə təmin edilməsinin həlledici vasitəsi hesab olunur. Kütləvi istehlak məhsulları bazarında bolluğun yaradılması bütün sosial-iqtisadi və sosio-mədəni münasibətlərin həlli üsulu kimi dəyərləndirilir.

Ümumi rifah dövləti konsepsiyası cəmiyyətin sərvətinin ədalətli bölüşdürülməsi və hər bir üzvünün rifah halının təmin edilməsi prinsipini postulat kimi qəbul edir.

İqtisadi ensiklopediya ümumi rifah dövləti məfhumunu aşağıdakı kimi müəyyən edir:

1) sosial-demokratiya nümayəndələri tərəfindən qərb iqtisadi nəzəriyyəsinin institusional qolu çərçivəsində işlənib hazırlanmış konsepsiya. İctimai rifah institutları sisteminin inkişafı burada ictimai məhsulun təkrar bölüşdürülməsi sahəsində uzunmüddətli tendensiyaları ilə bağlı universal proses kimi dəyərləndirilir;

2) inkişaf etmiş ölkələrdə yaranan açıq cəmiyyətin real qarışıq ictimai-iqtisadi sistemlərinin ayrılmaz komponenti.

Ümumi rifah dövləti iqtisadi ensiklopediya müəlliflərinin izahında dövlətin gəlirlər, məşğulluq və qiymətlər siyasətinin köməyi, eləcə də elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə kimi sferalarda sosial infrastrukturun müxtəlif sahələrinin inkişafı proqramlarının həyata keçirildiyi sosial proseslərin birbaşa və dolayı tənzimləyicilərin istifadəsi vasitəsilə müasir bazar iqtisadiyyatının sosial effektivliyinin həyata keçirilməsi deməkdir.

İqtisadi inkişafın nail olunmuş səviyyəsi, eləcə də əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrinin və qruplarının yüksək həyat standartları, iqtisadi və sosial strukturun dinamik sosial müdafiənin şaxələndirilmiş sistemlərini qurmağa, habelə özünün sosial mexanizmlərindən: sosial sığortanın, sosial yardımın və s. bütün növlərindən istifadə etməyə imkan yaradır [56].

FƏSİL 25. SOSIAL SİYASƏT MODELƏRİ

25.1. Sosial siyasət modellərinin təsnifatı

Özünün çağdaş vəziyyətində sosial siyasət XX yüzilliyin törəməsi adlandırıla bilər. Əvvəlki əsrlərin tarixi sosial problemlərin həlli sahəsində sosial siyasətin reallaşdırılması zərurətinin hamı tərəfindən dərk edilməsinin əsaslarını qoymuşdur. Söhbət belə anlamın əsaslarının qoyulmasından gedir ki, sosial problemlər – həm dövlətin, həm də qeyri-dövlət institutların, eləcə də bilavasitə vətəndaşların fəaliyyətinin ciddi sahəsidir ki, sosial problemlərin həll edilməmiş qalması (xüsusilə də indiki yüzillikdə) – sosial və siyasi qeyri-sabitliyə və münaqişələrə açılan yoldur.

XX əsrin daha bir əhəmiyyətli nailiyyəti sosial siyasətin müxtəlif proqramlarının, modellərinin geniş spektrinin formalaşdırılmasıdır. Onların arasında İsveç və Norveç, Almaniya və Fransa, İngiltərə və ABŞ, SSRİ və keçmiş sosialist düşərgəyə daxil olmuş ölkələrin, eləcə də Latın Amerika, Asiya və s. ölkələrin modelləridir.

Sosial siyasət modellərinin praktiki reallaşdırılması siyasi quruluşdan, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, mülkiyyət münasibətlərindən, idarəetmə strukturundan, mədəniyyətdən, əxlaqdan, tarixin və ənənələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Biz artıq demişdik ki, sosial siyasətin əsasını istehsal edilmiş ictimai məhsulun bölüşdürülməsi təşkil edir. Həmin bölüşdürmə prosesinin prinsipləri müxtəlifdir. Şərti olaraq onların aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd edək:

- liberal model prinsipləri, bu model əsas etibarilə əhalinin həyatına dövlət təsirinin minimallaşdırılması ilə fərdə əsaslanır;
- sosial-demokratik prinsiplər (sosial bazar iqtisadiyyatı variantı), əhalinin müxtəlif qrupları arasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsində dövlətin müəyyən rolunu, sosial cəhətdən həssas qrupların tələbatlarının uçotunu nəzərdə tutur;
- sovet modeli prinsipləri, bu model istehsalın və bölüşdürmənin mərkəzləşdirilmiş dövlət tənzimlənməsinə söykənir;
- inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul olunmuş prinsiplər, burada resursların vəziyyətindən asılı olaraq sosial siyasət qarşısında yoxsulluqla, antisanitariya və epidemiyalarla mübarizə, sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı istehsalının əsaslarının öyrənilməsi və bu kimi digər məqsədlər qoyulur [156].

Sosial siyasətin tipologiyasına dair sərgilənən yanaşmaların sistemləşdirilməsi məşhur rusiyalı sosioloq V.N.Yarskaya tərəfindən təklif edilir. Xanım alim sosial-siyasi sistemlərin müqayisə parametrlərindən asılı olaraq sosial siyasətin bir neçə tipologiyasını ayırd edir [158].

Məsələn, bir halda skandinav, kontinental avropalı, transatlantik, anglo-saks modeli, digər halda bismark və beveric, üçüncü halda isə - rezidual (qalıq), institusional və nail edici model haqqında danışılır [182].

Sosial siyasətin rezidual və institusional modellərə ayırd edilməsi

ingilisdilli ədəbiyyat üçün xarakterikdir. Rezidual sistemdə nəzərdə tutulur ki, fərdlərin, əhali qruplarının problemləri ailənin, qohumların və qonşuların iştirakı sayəsində həll edilir. Dövlət xidmətlərinə kömək üçün müraciət olunması “anomal” hesab edilir. Kömək müstəqil surətdə problemi həll etmək qabiliyyətində olmamasının səbəbləri və dərəcəsi yoxlanıldıqdan sonra həyata keçirilir. Yalnız müvəqqəti və minimal yardımın göstərilməsi haqqında söhbət gedə bilər. Yardımın əldə edilməsi aşağılayır və sosial statusun itirilməsi ilə bağlıdır.

İnstitusional sistemdə nəzərdə tutulur ki, problemlər müəyyən olunmuş qanunlar, norma və qaydalara uyğun şəkildə öz həllini tapır. Köməklə bağlı müvafiq dövlət xidmətlərinə müraciətlərin edilməsi “normal” hesab olunur. Yardım imkan çərçivəsində preventiv, profilaktik xarakter daşıyır. Göstərilən kömək ehtiyac olanların probleminə və tələbatlarına adekvatdır. Yardım universal xarakter daşıyır, onu hər kəs, özünə hörmət, heysiyyəti itirmədən əldə edə bilər [143].

Beləliklə, sosial siyasət modellərinin təsnif edilməsi ilə bağlı sərgilənən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ciddi, dəqiq-dürüst şəkildə aparılmış bölgü almaq kifayət qədər çətin, çünki heç bir ölkə tam və xalis şəkildə modellərdən heç birini reallaşdırma bilməmişdir, bu da, hər şeydən əlavə, iqtisadi şəraitin dəyişkənliyi ilə şərtləndirilir, çünki iqtisadi şərait dəyişdikcə sosial problemlərin həllinə dair tətbiq edilən yanaşmalar da buna müvafiq surətdə dəyişikliklərə uğrayır. Bu mənada sosial siyasət modellərinin sayı dünyada mövcud olan ölkələrin sayına bərabərdir desək, əlbəttə yanılmarıq. Ancaq bütün bu növ müxtəlifliyin arasında da alimlər müəyyən formayarıdıcı meyarlar ayırd etməyə müvəffəq olublar.

Espinq-Andersen: ümumi rifah dövləti modellərin tipləri.

XX əsrin onillikləri ərzində Qərbin iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində ümumi rifah dövləti konsepsiyasının postulatları sosial və iqtisadi inkişafın ən arzuolunan variantı kimi bəyan edilirdi. Biz qeyd etmişik ki, “ümumi rifah dövləti” anlayışının qısaca, dəqiq və dürüst şəkildə ifadəsi mövcud deyil. Məsələn bundadır ki, əvvəla, XX yüzillikdə sözügedən həmin konsepsiyanın mücəssəmə cəhdləri aparılırdı və müxtəlif ölkələrdə nəzəri cəhətdən fərqli-fərqli mövqələrdən əsaslandırılırdı. İkincisi, ümumi rifah dövləti konsepsiyası bir proqram yaxud sosial doktrin olaraq mövcud olduğu uzun onilliklər ərzində əhəmiyyətli transformasiyalara uğrayırdı. Bu gün “ümumi rifah dövləti” məfhumu bir çox siyasətçi və alimlər üçün aşağıdakı deməkdir:

- cəmiyyətin sosial tələbatlarının təmin etmə sisteminin sinonimi;
- sosial məsələlərin həllində azad bazar iqtisadi münasibətlərin və hökumət institutlarının iştirakının optimal uzlaşdırılmasıdır.

Beləliklə, bu gün sosial siyasət istiqamətində reallaşdırılan modellərin böyük əksəriyyətini ümumi rifah dövləti siyasətinə aid etmək mümkündür. Onun məqsədi kifayət qədər aydın və aşkar görünür – dövlətin və cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi və sosial çiçəklənməsi və rifahı.

Ancaq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, sosial siyasətin müxtəlif ölkələrdə və

regionlarda həyata keçirilməsi xarakteri bir çox parametrlərlə müəyyən olunur, o cümlədən, tarix, mədəniyyət ənənələri, iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, siyasi sistem və bu kimi digər amillərlə müəyyən edilir.

Odur ki, ümumi rifah dövləti modeli – bu, sadəcə olaraq müəyyən bir obraz, bəzi çərçivə şərtləridir.

Bununla birgə, dünyanın müxtəlif ölkələrində sosial siyasətin həyata keçirilməsində bütün fərqlər və variantivliyi ilə yanaşı, alimlər sosial siyasət modellərinin və onların təsnifatının ayırd edilmə cəhdlərini reallaşdırmağa çalışırdı.

Belə təsnifatlardan biri aparıcı qərb sosioloqu H.Espinq-Andersen tərəfindən müəllif olduğu "The Three Worlds of Welfare Capitalism" kitabında təklif edilmişdir.

Rifah dövlətinin ümumi prinsiplərinə əsaslanan alim, əslində Qərbin iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində bu gün mövcud olan müasir sosial siyasətin əsas modellərini təmsil edən belə bir dövlətin üç növünü müəyyənləşdirir.

Onları xarakterizə və ayırd etmək üçün Espinq-Andersen aşağıdakı parametrləri təklif edir: dekommodifikasiya səviyyəsi, cəmiyyətin stratifikasiyası, dövlət müdaxiləsi (intervensiya) ¹.

Bu parametrlər əsasında alim müasir ümumi rifah dövlətinin üç tipini (rejimini) ayırd edir [169].

1. Neoliberal (ingilis-amerikan):

- dekommodifikasiya səviyyəsi — aşağı;

- cəmiyyətin stratifikasiyası — güclü;

- dövlət müdaxiləsi bazarların tənzimlənməsi formasında həyata keçirilir.

2. Mühafizəkar - korporativist (fransız-alman):

- dekommodifikasiya səviyyəsi — yüksək;

- cəmiyyətin stratifikasiyası — güclü;

- dövlət müdaxiləsi maliyyə təminatının birbaşa təqdim edilməsi və bazarların tənzimlənməsi formasında həyata keçirilir.

3. Sosial-demokratik (sosial siyasətin skandinaviya, isveç modeli):

- dekommodifikasiya səviyyəsi — yüksək;

- cəmiyyətin stratifikasiyası — zəif;

- dövlətin müdaxiləsi maliyyə təminatının birbaşa təqdim edilməsi formasında həyata keçirilir.

Neoliberal modeldə müəyyən minimal tələbatlar çərçivəsində sosial yardımın göstərilməsi öz həyat mövcudluğunu təmin etmək baxımından zəruri vəsaitləri əldə etmək iqtidarında olmayan əhalinin yoxsul və aztəminatlı ailələrinə

¹ Dekommodifikasiya - malların bazar bölgüsünün prinsipinin əvəzlənməsi və bürokratizasiyanın güclənməsi. Dekommodifikasiya o zaman baş verir ki, bu və ya digər xidmət hüquq kimi təqdim edilir və fərdlər və ya ailələr bazar münasibətlərinə daxil olma dərəcəsiindən asılı olmayaraq öz rifah hallarını dəstəkləyə bilirlər. Bax: [168].

qalıq prinsipi üzrə həyata keçirilir. Mahiyyət etibarilə, söhbət cəmiyyətin bütün üzvlərinə sosial təminatların müəyyən bir minimumunu təqdim etmək istiqamətində dövlətin üzərinə düşən öhdəliklər haqqında gedir.

Etatik və korporativ sosial siyasətin konservativ (mühafizəkar) prinsipi müxtəlif peşə və statuslu qrupları üçün əmək töhfələrindən asılı olaraq ayrı-ayrı sosial proqramların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Etatizm sosial sferanın, onun ayrı-ayrı sahələrinin, idarə və müəssisələrinin dövlətləşdirilməsi deməkdir.

Sosial-demokratik prinsip (həmçinin liberal-sosialist prinsipi adlanır) ilk əvvəl həmkarlar ittifaqları və bu kimi digər demokratik ictimai təşkilatların dəstəklənməsi ictimai fondlarının konsepsiyasına əsaslanır, daha sonra ehtiyac dərəcəsindən və əmək töhfəsindən asılı olmayaraq bərabər güzəştlərə hüquqları olan dövlətin bütün vətəndaşlarına şamil edilmişdir.

Sosial siyasətin həmin modelini təcrübədən keçirmiş ölkələr sırasına, artıq qeyd edildiyi kimi, Skandinaviya dövlətləri aiddir. Həmin dövlətlərdə sosial hüquqların universalizm prinsipləri fərdi avtonomiyanın (muxtariyyatın) sarsılmazlığı ilə yanaşıdır. Odur ki, sözügedən bu model liberalizm və sosializmin birləşdirilməsindən ibarətdir [158].

N.Meninq: sosial siyasətin idarəetmə modelləri

İndi isə N.Meninq tərəfindən təklif edilmiş sosial siyasətin idarəetmə modellərinin tipologiyasına nəzər salmaq [178]. Həmin tipologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri bir o qədər sosial siyasətin iqtisadi təminatına deyil, daha çox sosial təminatın siyasi sistemi və cəmiyyətin sosial problemlərinin həlli üzərində vurğuların edilməsindən ibarətdir.

Meninq plüralistik modeli, elitalar modelini, korporativ modeli və marksist modelini ayırd edir. İndi isə bu alim tərəfindən həmin modellərin necə xarakterizə edilməsinə nəzər salmaq.

Plüralistik model. Amerika politologiyasının liberal baxışı bundan ibarətdir ki, siyasi sistem plüralistikdir. Bu isə o deməkdir ki, o, xarici təsirlər üçün açıqdır, vətəndaşlar isə fərdi qaydada yaxud təşkil edilmiş qruplarda sosial siyasətin formalaşdırılması və mücəssəməsinə təsir göstərmək üçün xeyli imkanlara malikdir.

Seçki siyasi sisteminin mövcud olması faktı o deməkdir ki, siyasətçilər öz seçicilərinin maraqlarının qayğısına qalmaq məcburiyyətindədir. Onlar sosial sfera müəssisələrinin vəziyyəti haqqında vətəndaşların rəylərini qəbul edəcək və vaxtı çatmış məsələləri həll etməyə çalışacaqlar. Həmçinin, sosial siyasətin məhz bu modelinin həyata keçirilməsinə təzyiq qrupları kimi adlandırılan faktorlar da: könüllü assosiasiyalar, kilsələr, həmkarlar ittifaqları və öz maraqlarını siyasətdə lobbiləşdirən işgüzar təşkilatlar kifayət qədər ciddi və əhəmiyyətli təsirə malikdir.

Elitalar modeli. Gerçək həyatda insanlara sosial siyasətə təsir göstərmək olduqca çətinidir. Siyasəti, o cümlədən də sosial siyasəti “yaradan” insanların dünyası əslində kifayət qədər qapalıdır və xarici təsirdən müdafiə olunub. Həmin dünyada siyasi şəbəkələr böyük əhəmiyyətə malikdir, yəni söhbət illər üzrə işlənmiş müəyyən kanallar üzrə qarşılıqlı fəaliyyətdən, əlaqələrin istifadəsindən

və sairdən gedir. Bu, elita dünyasıdır, burada müəyyən dairələrdən olan və ümumi dünyagörüşünə malik nüfuzlu fədlər və qruplar siyasəti gerçəkdən müəyyənləşdirir. Misal üçün, ali fransız dövlət qulluqçuları, demək olar ki, tam tərkiblə Ecole Nationale d'Administration məzunlarından toplanılır. Böyük Britaniyada bu, yenə də müəyyən elitar təhsil müəssisələrin məzunlarıdır.

Həmin “əsas oyunçular” münasib və məntiqli, düşünülmüş sosial siyasət haqqında ümumi ideyalara malikdir. Onlar müəyyən vəziyyətlərdə siyasi hərəkətlərin hansı mövcud ola biləcək variantlarla bağlı baxışları, yaxud, ondan da pis, qərəzli fikirləri ilə bölüşür. Misal üçün, plüralistik açıq hökumət modelində qeyd edilmiş qrupların bir xeyli hissəsi reallıqda elita nümayəndələri tərəfindən idarə olunur.

Korporativ model. Digər nöqtəyi-nəzərdən, sosial siyasəti formalaşdıran qruplar mədəni inteqrasiya olunmuş elitadan bir o qədər deyil, daha çox məhz çağdaş sənaye cəmiyyətlərində hakimiyyətin korporativ strukturu tərəfindən törənmiş bir neçə elitadan çıxır.

Üç əsas korporativ qrupların mövcudluğu ehtimal olunur: hakimiyyətin və işləyən insanların maraqlarını təmsil edən həmkarlar ittifaqları; biznes-cəmiyyət və dövlətin özü. Bu həmin üç qrup arasında əsas, hakim bloklar bölüşdürülüb ki, məhz onlar sosial siyasətin forma və strukturunu müəyyən etmiş olur.

Onlar daim bir-birilə diskussiya edir və əmək haqqının səviyyəsini, sosial və bu kimi digər xidmətlərə ictimai xərcləri, bütün bunları ödəmək üçün zəruri olan vergilərin dərəcələrini, habelə dövlət müdaxiləsi növünü (təminat, tənzimlənmə və s.) müəyyənləşdirir.

Bu, bir çox Avropa ölkələri üçün, xüsusilə də Almaniya və Fransa üçün tipik səciyyə daşıyır. Lakin buna bənzər müzakirə prosesinin mümkün və gerçək nəticəsi kimi belə bir vəziyyət yarana bilər ki, burada əhalinin zəif, müdafiə olunmamış və həssas qrupların müəyyən ehtiyacları nəzərdən kənar qala yaxud nəzərə alınmaya bilər.

Marksist modeli. Rifah dövlətin sosial siyasətinin sonuncu modeli buna əsaslanır ki, cəmiyyətdə sosial siyasət biznes-cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılır. Həmin model çərçivəsində etiraf olunur ki, iqtisadi hakimiyyət tərəfindən təsdiq edilən yalnız bir həqiqi elita mövcuddur.

Mənninq həmin yanaşmanı marksist yanaşma kimi dəyərləndirir, çünki sosial siyasətin bütün sistemi belə olan halda güclü iqtisadi qrupların maraqlarına uyğunlaşır. Sosial siyasətin müəyyən bir sferasında öz maraqlarına malik həmkarlar ittifaqları, yerli və mərkəzi hökumətlər və bu kimi digər güclü qruplar arasında bu və ya digər münaqişələrin baş verməsi mümkün olduğu səbəbindən, haqqında danışdığımız bu model iddia edir ki, iqtisadi maraqlar üstünlük təşkil edir.

Rifah dövləti çərçivəsində qurulan bütün dövlətlər məlum tipologiyalara (Espinq-Andersen, Mənninq və s.) uyğun şəkildə sistemləşdirilə bilər.

Rifah dövləti tiplərinin digər təsnifatları da mövcuddur. Onlardan biri ingilis alim R.Titmussun adı ilə bağlıdır, alim həmçinin üç modelin olduğunu

qeyd edir.

Birinci modelin mərkəzində - əlillərin tələbatlarının ödənilməsinin əhəmiyyətli üstünlük təşkil edənər iki təbii kanalı – bazar və ailədir. Yalnız bu şərtlə ki, həmin institutlar öz funksiyalarını lazımı qaydada artıq yerinə yetirmir, işlərə dövlət müdaxilə etməyə başlayır. Sosial siyasətdə əsas yeri xeyriyyəçilik, ictimai yardım tutur, sosial ödəmələr isə, əsas etibarilə, həqiqətən ehtiyacı olanlara ünvanlanır.

İkinci modeli R.Titmuss motivasiyalı, keçid modeli adlandırır, onun mərkəzində - məşğul əhali yer tutur. Sosial müdafiənin zamanətləri əsasən müxtəlif növ sosial risklərin sosial sığortası vasitəsilə təmin edilir. Qazancların sosial risklər nəticəsində itirilməsi tam yaxud qismən kompensasiya edilir. Bu model birinci modellə müqayisədə daha geniş sosial dəstəyin göstərilməsinə yönəlib, lakin sosial siyasət burada passivdir, birbaşa sosial problemlərin profilaktikasına istiqamətlənmir.

Və, nəhayət, üçüncü model – təkrar bölüşdürücü-institusional – sosial dəstək sistemini bazar qüvvələrin təsirindən kənarında universal xidmətləri təmin edən ictimai institut qismində nəzərdən keçirir. Burada sosial siyasətin obyektivi kimi bütün əhali göstərilməlidir. Onun prinsiplərindən biri əhalinin daha təmin olunmuş qruplarından daha az təmin edilmiş qruplarına doğru resursların təkrar bölüşdürülməsindən ibarətdir. Hər şeydən mühüm vəzifə kimi sosial problemlərin və sosial qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması deyil, məhz qabağının alınması vəzifəsidir.

Təsnifatlandırmaya digər cəhdlər də edilmişdir. Belə ki, onlardan biri sosial siyasətin bu və ya digər tipinin aşağıdakı prioritet meyarlarını ayırd edir:

- onun təqib etdiyi hədəflər: onlar minimal təminatların təqdim edilməsi ilə məhdudlaşır yaxud resursların nisbətən zəngin və uğurlu əhali təbəqələrindən nisbətən yoxsul və məhrumiyətlərlə üzleşən əhali təbəqələrinə doğru təkrar bölüşdürülməsinə iddia edir;

- iqtisadi siyasətlə qarşılıqlı əlaqənin xarakteri: iqtisadi siyasətin məqsədlərinə tabe etdirilmə, bərabərhüquqlu münasibətlər yaxud sosial siyasətin prioriteti. Başqa sözlə, bu, sosial siyasətin dövlətin və onun hakimiyyət elitasının strategiya və taktikasında qərarlaşdığı yerdir;

- sosial siyasətin üstünlük təşkil etdiyi tipi: bu siyasət aktiv, konstruktiv yaxud yoxsul və imkansız olanlara yardım göstərməyə, və ya itkilərin kompensasiyasına yaxud aktiv fəaliyyətə cəlb edilməsinə və s. istiqamətlənmiş passiv, kompensasiyaedici siyasət ola bilər.

Bundan sonra sosial siyasətin mexanizminin meyarları təklif edilir:

- sosial siyasət mexanizmində müxtəlif sektorların (dövlət, özəl, xeyriyyəçi) nisbəti;

- ümumi milli məhsulda sosial xərclərin payı, bu göstərici vasitəsilə, ilk növbədə, dövlətin sosial fəaliyyətinin miqyasları müəyyən edilir;

- dövlət sosial yardım sisteminin strukturu: burada təhsil, səhiyyə, ətraf mühitin qorunması, mənzil və bu kimi digər sosial xidmətlər üstünlük təşkil edir,

yaxud əsas yer sosial yardımın göstərilməsinə məxsusdur;

- rifah dövlətinin maliyyələşdirilmə forması – vergi daxilolmaları yaxud işə götürənlərin və işçilərin sığorta haqlarının ödənilməsi hesabına;

- sosial dəstək sisteminin digər xarakteristikaları: onun universal yaxud selektiv olması, təqdim edilən ödənişlərin əmək haqqı ilə mütənasiblik təşkil etməsi yaxud öz kəmiyyətinə görə unifikasiya edilmiş olması. Qeyd etdiyimiz məhz bu məqamlar dövlətin sosial sferaya müdaxiləsi xarakterini təyin etmiş olur.

Rifah dövləti tipologiyası ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələr, təbii ki, onun bütün növlərinin çoxluğunu ehtiva edə bilməz, lakin, zənnimizcə, onlar haqqında danışdığımız sahədə əldə olunmuş ümumiləşdirmələr barədə təsəvvürlərin yaradılmasına xidmət edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, istənilən tipologiyanın şərti xarakter daşması şübhə doğurmamalıdır. Təcrübədə bunlar daha zəngin və müxtəlifdir. Misal üçün, Belçikada dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial xərclərin səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Lakin sosial siyasət, əsas etibarilə, passiv və kompensasiyaedicidir.

Skandinaviya ölkələri daha çox sosial-demokratik ölkələr sırasına aiddir, ancaq onlar heç də liberal elementlərdən azad deyil.

Həmçinin xalis liberal tipli rejimlərə də rast gəlmək qeyri-mümkündür. ABŞ-da qüvvədə olan sosial müdafiə sistemi əhəmiyyətli dərəcədə təkrar bölüşdürücü və mütləqdir, bir sıra aspektlər baxımdan sosial-demokratik məzmunu malikdir, bunu həmçinin müasir skandinaviya sosial-demokratiyalar haqqında da söyləmək mümkündür.

Rifah dövlətinin bütün Avropa konservativ tipləri həm liberal, həm də sosial demokratik impulsların təsiri altında inkişaf edirdi. Son onilliklər ərzində onlar daha az korporativ və avtoritar olmağa başladı. Son illərdə rifah dövlətinin müxtəlif tiplərinin əsas xarakteristikalarında sonradan yaxınlaşma baş verir, bu, onun inkişafı perspektivləri ideologiyalarına xüsusilə daha çox aiddir.

Elmi tipologiyaya dair mövcud olan yanaşmaları, ən başlıcası da, rifah dövləti ideologiyasının reallaşdırılması istiqamətində toplanmış təcrübəni ümumiləşdirərək, hal-hazırkı dövərdə qüvvədə olan tipləri ümumi şəkildə iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupu şərti olaraq **qalıq** qrupu adlandırmaq olar. Belə olan halda sosial siyasət bazar tərəfindən lazımı qaydada həyata keçirilməsi mümkün olmayan funksiyaları yerinə yetirir. Bu, öz miqyaslarına və əhatə etdiyi kontingentə görə məhdud, daha çox passiv və kompensasiyaedicilərin xarakter daşıyan bir sosial siyasətdir. Onun konseptual əsasları konservatizm ideyalarının təsiri altında formalaşır. Həmin variantın tipik nümayəndəsi (təbii ki, şərti olaraq) rifah dövlətinin amerikalı modeli olacaq.

İkinci qrup – **institusional** qrupdur, bu halda dövlət tərəfindən aparılan sosial siyasət əhalinin sosial xidmətlərlə təmin edilməsində son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli rol oynayır, habelə özəl institutlar sistemi ilə müqayisədə sosial-iqtisadi və siyasi mənalarda daha effektiv vasitə qismində dəyərləndirilir.

Bu, daha konstruktiv və təkrar bölüşdürücü bir siyasətdir. Konseptual nöqteyi-nəzərdən həmin qrup sosial-demokratik ideologiyanın təsirini daha qabarıq şəkildə və daha yüksək dərəcədə hiss edir, və onun tipik nümayəndəsi kimi rifah dövlətinin isveç variantı göstərilə bilər.

Qruplardan hər ikisinin öz aralarında müşahidə oluna biləcək fərqlər bu və ya digər komponentlərin mövcudluğu yaxud olmaması ilə deyil, onların nisbəti, sosial sferaya dövlət tərəfindən edilən müdaxilələrin daha böyük yaxud daha kiçik dərəcəsi ilə, proseslərin təkrar bölüşdürücülüüyü nöqteyi-nəzərdən daha böyük yaxud daha kiçik rola malik olması ilə, habelə dövlətin fəaliyyətində sosial problemlərin daha yüksək yaxud daha aşağı səviyyədə prioritet təşkil etməsi ilə fərqlənir. Dünyanın bütün başqa ölkələrində dövlətin sosial rolu həmin bu iki qruplar arasındakı diapazonda yer alır.

Qərbin inkişaf etmiş ölkələri əhaliyə göstərilən sosial yardımın səviyyəsi və formalarına görə bir-birinə əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşdı və, belə bir təsəvvür yaranır ki, həmin fərqlər – kiçik nüanslardan başqa bir şey deyil. Ancaq rifah dövlətinin hər bir tipi əhalinin istehlakının öz modelini, sosial baxımdan əhəmiyyətli tələbatların ödənilməsi səviyyəsini şərtləndirir ki, sonuncu yalnız iqtisadi rifah səviyyəsilə birmənalı şəkildə şərtləndirilmir.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında dünyanın daha çox inkişaf etmiş 19 ölkə (Avstriya, Avstraliya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlyandiya, Fransa, Almaniya, İrlandiya, İtaliya, Yaponiya, Niderland, Yeni Zelandiya, Norveç, İspaniya, İsveç, İsveçrə, Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatları) arasında əsas sosial indikatorlar üzrə müqayisəli tədqiqat işi aparılmışdır.

Həmin ölkələr sırasında ABŞ bir çox pozitiv göstəricilər, məsələn, əhalinin adambaşına düşən real sərvətə, mənzil sahəsinin miqyası və keyfiyyətinə, qulluqçu və həkimlərin qazancına, təmiz içməli suya əlçatanlığı olan əhalinin payına, ali təhsilə malik əhalinin payına və s. görə liderliyi ələ keçirmişdir.

Eyni zamanda, ABŞ bir sıra neqativ sosial indikatorlar üzrə də birinci yer tutmuşdu: öldürülmə və törədilmiş qətlərin səviyyəsinə, zorlamalara, qarətlərə, içkili sürücülər tərəfindən törədilmiş hadisələrə, narkotiklərin istifadəsinə, əhalinin adambaşına düşən bədbəxt hadisələrin sayına; səfil uşaq və qocaların payına; evsizliyə, sərvətin bölüşdürülməsində qeyri-bərabərliyə; boşanmaların və tək valideynli ailələrin sayına; qeydə alınmış QİÇS-ə xəstələrinin və yoluxma hallarının sayına; uşaq ölümü və beş yaşa qədər uşaqların ölümü səviyyəsinə, yeniyətmələr arasında hamiləlik hallarına və bu kimi digər hadisələrə görə.

Bundan əlavə, adları çəkilmiş ölkələr arasında ABŞ yoxsulluğa sərf edilən xərclər, difterit, poliomiyelit və qızılca kimi xəstəliklərə qarşı məktəbəqədər vaksinasıya, tibbi sığorta ilə əhatə olunmuş əhalinin payı, habelə ödənişli analıq məzuniyyətinin müddətinə görə sonuncu yerdə, təhsilə yönəldilən dövlət xərcləri üzrə 17-ci yerdə, kişilərin əmək haqqı məbləğində qadınların əmək haqqı məbləğinin payına və həyat müddətinə görə 15-ci yerdə, və, nəhayət, uşaqların məktəbəqədər təhsili üzrə 9-cu yerdə qərarlaşdı.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrin sosial təcrübəsindən aşağıdakı

nəticələri hasil edə bilərik:

1) əhaliyə sosial dəstəyin göstərilməsi dərəcəsi, ilk növbədə bu, sosial əhəmiyyətli xidmətlərin ödənişsiz yaxud güzəştli təqdimatına aiddir, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin birbaşa funksiyası deyil, lakin, təbii ki, ondan asılıdır;

2) millətin inkişafını əks etdirən bir çox sosial indikatorların səviyyəsi ilə dövlətin yenidən bölgü fəaliyyətinin miqyasları arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Bu, xüsusən, son illərdə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılmış çoxsaylı araşdırma və tədqiqat işləri ilə təsdiq edilir (məsələn, insan potensialının inkişafı indeksinin hesablamaları);

3) cəmiyyət hər zaman seçim qarşısında durur – şəxsi gəlirlərin artımı, vergilərin və digər tutulmaların aşağı səviyyəsi yaxud bütün cəmiyyətin (və ya onun əhəmiyyətli hissəsinin) sosial cəhətdən mühüm, önəmli tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Bu mənada real sosializm unikal bir eksperiment kimi dəyərləndirilə bilər – inkişafın aşağı səviyyəsində ümumilikdə yoxsul əhaliyə təhsilə, tibbi və nəqliyyat xidmətlərinə, mənzillərə əlçatanlığın təmin edilməsi. Daha bir misal – yüksək iqtisadi artım templərinə malik Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, burada sosial sığortanın və sosial yardımın səviyyəsi çox da yüksək deyil, hətta aşağıdır və bu mənzərə təhsil və səhiyyə sferalarına böyük məbləğdə dövlət vəsaitlərinin yatırılması fonunda müşahidə edilir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin sosial fəaliyyətinin formalaşdırılması prosesi XX yüzilliyin boyunca davam edirdi. Həmin ölkələrin hökumətləri tərəfindən son 100 il ərzində həyata keçirilən siyasətdən hasil olunan bəzi sosial nəticələr bunlardan ibarətdir:

- ictimaiyyət hesabına məktəb təhsili bir neçə il ərzində nisbətən kiçik sayda uşaqlar üçün xeyriyyəçiliyin bir növündən başlayaraq böyük həyata qədəm qoymaq üçün hər bir nəslə tədqim edilən hüquqa qədər inkişaf edirdi;

- səhiyyə, əvvəllər bu sfera hökumətin çox da aidiyyəti olmayan bir fəaliyyət istiqaməti kimi qəbul olunurdu, bu gün isə səhiyyə hər yerdə ictimai siyasət səviyyəsinə qədər yüksəldilmişdir. Əgər əvvəllər millətin gücü istehsal edilmiş məhsulun həcmi yaxud əsgərlərin taborları, eləcə də silahın miqdarı və keyfiyyəti ilə ölçülürdüsə, artıq uşaq ölümü, narkotik maddələrinin qəbuluna meylik və bu kimi digər, yeni sosial indikatorlar artıq daha vacib, əhəmiyyətli hesab olunur;

- şəhərin və mənzillə təminat problemləri, əvvəllər bunlar bazar qüvvələrinin təsirinin təbii və qaçılmaz nəticəsi kimi qəbul edilirdi, bu gün isə qeyd etdiyimiz bu məsələlər daha əhatəli şəkildə hökumətin siyasət xəttinin prioritetlərinə daxil olunur;

- cəmiyyət belə bir mülahizələr üzərində ümumi razılığa gəlir ki, əhəlinin gəlirlərinin müəyyən bir hissəsi vergilər şəklində götürülür, gəlirlərin və xərclərin müəyyən növlərinin vergitutumuna cəlb edilməsi fərqli olmalıdır və əgər fərdlər müstəqil surətdə həmin cəmiyyət tərəfindən təyin edilmiş zəruri tələbatları özlərinə təmin etmək iqtidarında deyilsə, o zaman onlar ictimai gəlirin müəyyən

bir hissəsini almalıdır.

Biz bir neçə məlum tipologiyamı nəzərdən keçirdik. Təqdim edilmiş modellərin nisbilyini bir daha qeyd etməyi vacib bilirik. Bütün modellər olduğu kimi, onlar da gerçək obyektlərə yaxınlaşır, və onların vəzifəsi yalnız, hər şeydən əvvəl – elmi, nəzəri məqsədlərə xidmət etməkdir.

Ancaq universal halların, xalis ümumi rifah dövlətinin mövcudluğunu heç kim iddia edə bilməz. Skandinaviya ölkələri ümumilikdə sosial-demokrat ölkələr kimi təqdim edilə bilər, lakin onlar əhəmiyyətli liberal elementlərindən azad ola bilməz.

Analoji qaydada, sırf liberal rejimlər mövcud deyil. Sosial təminatın amerikan sistemi təkrar bölüşdürmə və məcburilik prinsiplərinə əsaslanır və xalis sığorta sistemlərindən uzaqdır. F.Ruzvelt tərəfindən həyata keçirilmiş və Böyük iqtisadi tənəzzülün aradan qaldırılmasına yönəlmiş iqtisadi islahatlar, hər halda, ilkin mərhələlərdə sosial-demokratik modelin müddəalarına söykənirdi.

Avropanın konservativ rejimləri həm liberal, həm də sosial-demokratik təki b hissələri özündə ehtiva edirdi. Bir neçə onillik keçəndən sonra onlar daha az korporativist və daha az avtoritar olmağa başlayırdı.

25.2. Ümumi rifah dövlətinin İsveç modeli

“Ümumi rifah dövləti” modelinin daha parlaq təcəssümü kimi İsveçin sosial siyasəti göstərilə bilər. Onun cəhətləri sırasında aşağıdakıları qeyd etməliyik: sosial siyasəti hamı üçün siyasət kimi münasibətin bəslənməsi, eləcə də dövlətin iqtisadi fəaliyyəti kimi onun məqsədinin dərk edilməsi; progressiv vergi sistemi; sosial siyasətin həyata keçirilməsində bərabərlik və həmrəylik ideyasının dominantlıq təşkil etməsi; yürüdü lən sosial siyasətin qabaqlayıcı xarakterə malik olması; sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksək olması və hamı üçün ə lçatanlığı, eləcə də büdcənin ümumi vergi gəlirləri hesabına sosial xərclərin maliyyələşdirilməsində dövlətin rolunun prioritetliyi.

İsveçdə həyata keçirilən sosial siyasətin müasir mənasında əsas prinsipləri XX yüzillikdə baş vermiş sənayenin sürətli artımı ilə müəyyən ləşdirilmişdir. Bu zaman sosial siyasət əhalinin bütün nümayəndələrinə yönəlməyə başladı və sosial rifahın ümummilli siyasətinə çevrilmişdir. 1913-cü ildə İsveçdə müəyyən yaş kateqoriyasına daxil olduqdan sonra hamıya təqaüdlərin ödənilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir.

Hökumət tək cə varlı və yoxsullar arasında “şaqlı” bərabərləşmə naminə deyil, həmçinin sağ lam və xəstələr, uşaq lı və uşaqsız ailələr, işləyən və işsizlər arasında “üfüqi və vətəndaşarası” bərabərləşdirmə naminə mübarizə aparırdı.

Tibbi və sosial yardım əldə etdikləri gəlirlərdən və peşə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hamı üçün ə lçatan olmuşdur. Lakin ümumi rifahın təqdim edilən nemətlər və göstərilən xidmətlərin yüksək keyfiyyəti ilə uzlaşmada əldə olunması İsveç dövləti tərəfindən əhəmiyyətli xərclərin sərf olunmasını tələb edirdi.

Qeyd etdiyimiz həmin səbəb isveç modelinin aşağıdakı xüsusiyyətini – onun restriktiv (məhdudlaşdırıcı) xarakterini şərtləndirmişdir. Bu kimi

restriktivlik həm əhalinin fərdi gəlirlərinə, həm də sahibkarların gəlirlərinə aiddir. O, mütərəqqi vergi sistemi vasitəsilə həyata keçirilir ki, həmin sistem ilkin bölüşdürülən gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsini tutularaq dövlət büdcəsinə yönəltməyə imkan yaradır.

Öz növbəsində, sərt vergi sistemi müxtəlif növ transfert ödəmələri üçün və yüksək keyfiyyətə malik sosial xidmətlərin geniş şəbəkəsinin formalaşdırılması üçün maliyyə bazası qismində çıxış edir.

Transfert ödəmələrin əhəmiyyətli rola malik olması nəticəsində sosial sığorta orqanlarının fəaliyyətinə isveç dövlətinin fəal müdaxiləsi baş verir, həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən orqanlar ciddi dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və onların maliyyələşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhz dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

1990-cı illərdə müşahidə olunmuş iqtisadi çətinliklər zamanı ümumi sosial təminat prinsipi müzakirə predmetinə çevrilmişdir, ancaq siyasi partiyaların, habelə vətəndaşların böyük əksəriyyəti dövlət və yerli resurslar, vergilərdən maliyyələşən ümumi sosial bölgü prinsiplərinə dəstək vermişlər.

Sosial proqramların maliyyələşməsi dövlət və şəhər vergiləri fondlarından, eləcə də iş götürənlər və qulluqçuların sığorta haqları vasitəsilə baş verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, İsveçdə vergilərin mövcud olan səviyyəsi – dünyada ən yüksək olanlardan biridir.

Beləliklə, İsveçdə tətbiq olunan rifah modelinin son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli müddəası müxtəlif sosial-iqtisadi qrupların və əhali təbəqələrinin həmrəylik ideyasından ibarətdir. Odur ki, haqqında danışdığımız bu modelə xas olan paternalist cəhətləri keçmiş SSRİ-dən fərqlənərək, bu və ya digər qrupun həyati əhəmiyyətli maraqlarının dövlət tərəfindən boğulması ilə qarşılıqlı əlaqəli deyildi. İsveç dövləti öz üzərinə təkcə bütün cəmiyyətin maraqlarının bərabər müdafiəsini üzərinə götürməmişdir, həmçinin əhalinin ayrı-ayrı qruplarının rifahının nisbətən yaxınlaşdırılmasına nail olmağa çalışırdı ki, bu da onun eqalitarizmini bürüzə vermiş olurdu.

25.3. Sosial siyasətin paternalist modeli

Ümumi rifah dövlətinin isveç modelini çox vaxt sosialist model adlandırırlar. Həqiqətən də, İsveçdə aparılan sosial siyasətin prinsipləri bir çox cəhətdən keçmiş SSRİ-də həyata keçirilən sosial siyasət prinsipləri ilə üst-üstə düşürdü [133].

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi rifah dövlətinin qurulması modelinin bütün müxtəlifliyi ilə yanaşı qərb ölkələrində qaçılmaz surətdə bu və ya digər həcmdə aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu: dövlətin nəzarəti və iştirakı; formal sosial prosedurların cəlb edilməsi; əsas alətlərin mövcudluğu və formalaşdırılması, həmin alətlər vasitəsilə dövlət rifahın minimal səviyyəsini zəmanət altına almağa can atır və onların vasitəsilə qeyri-bazar üsullarla resursların təkrar bölüşdürülməsini həyata keçirir.

Beləliklə, qərb doktrinaların təməlinə yer alan prinsiplər sosial sfera

üzərində dövlət qayğısı ideyasına meyillidir, yəni paternalist modelinin başlıca prinsipləri onlara qətiyyənlə yad deyil. Odur ki, dövlət paternalizmi modelinin xarakteristikasının verilməsi bizə olduqca yerində olan və münasib görünür.

Beləliklə, SSRİ dönəmində respublikamızın və digər sosialist ölkələrinin direktiv əsaslarla idarə olunan iqtisadiyyatlarında sosial siyasətin paternalist adlandırılan bir modeli həyata keçirilirdi. Məhz paternalizm haqqında danışıqlarımız bu sosial modelin son dərəcə vacib, əhəmiyyətli tərəfini təmsil edirdi. Macar sosioloq və iqtisadçı Ya.Kornay paternalizmi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: “mərkəzi rəhbərlik iqtisadi vəziyyətə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür və, eyni zamanda, inzibati vasitələr arsenalından ona daha məqsədəuyğun görünən istənilən alətin istifadəsinə iddia edir” [93].

İlk baxışdan belə görünə bilər ki, iqtisadi və sosial inkişafa nail olunması istiqamətində olduqca vacib və zəruri resursların əsas kütləsini öz əllərində cəmləşdirməklə, dövlət onları daha yüksək effektivliklə bölüşdürə və bunun sayəsində cəmiyyətin bütün üzvlərinin ən ümdə tələbatlarını təmin edə bilər. Lakin totalitar idarəetmə şəraitində paternalizm bürokratiyanın təzyiqlə və nəzarətsizliyi yönümdə istiqamət alır ki, bu da korrupsiyanın yaranması, qeyri-effektiv qərarların qəbul edilməsi, dövlətin vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxiləsi üçün ilkin şərtlər yaradır. Paternalizmin daha pis fəsadı kimi vətəndaşların sosial passivliyinin artması, bütün sosial problemlərin həllində ən ali instansiya kimi məhz dövlətə arxayın olması göstərilə bilər.

Paternalist modelin əsas xarakterik cəhətlərindən biri – sosial nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və mübadiləsinin sərt direktiv qaydada tənzimlənməsinin həyata keçirilməsidir. SSRİ-də bunun fəsadı kimi əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təklifin həcmi və strukturunu direktiv surətdə balanslaşdırmaq cəhdi kimi dövlət üçün son dərəcə ağır yükün meydana çıxması deyil, həmçinin istehlak bazarının öyrənilməsində istehsalçının maraqlanmasının kəskin surətdə aşağı düşməsi olmuşdur ki, bu da, son nəticədə, istehsalçının tam şəkildə öz şərtlərinin diqtə edilməsinə gətirib çıxarmışdır [142].

Paternalist modelin növbəti cəhəti – **etatizm**, yəni, sosial sferanın, onun ayrı-ayrı sahələrin, idarə və müəssisələrinin dövlətləşdirilməsidir.

Etatizm paternalizmin məntiqi davamıdır və dövlətin sosial sferanın fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsi və ondan yalnız rəqabət deyil, həm də sosial problemlərin həllində əməkdaşlıq təklif edə biləcək istənilən subyektlərin sıxışdırılaraq kənarlaşdırılması alətidir.

Məşhur rus sosioloqu O.İ.Şkaratan “Cəmiyyətin növü, sosial münasibətlərin növü” əsərində etatizmin aşağıdakı xarakteristikasını paternalizmin təzahürləri kimi təqdim edir. O, SSRİ-də 1930-cu illərin əvvəllərinə qədər yaranmış və 1990-cı illərə qədər davam edən ictimai quruluşu etokratik quruluş kimi qiymətləndirir. Şkaratan yazır: “Bu, yeni sosial sistem, — nə kapitalist, nə də sosialist sistemi idi. Bu, SSRİ-də yaranmışdı, sonralar isə başqa ölkələrə də yayılmışdı. Onun özünəməxsus və davamlı şəkildə təkrarlanan xüsusiyyətləri var ki, bu da yeni müstəqil sosial-iqtisadi və siyasi sistemin

təşəkkül tapmasını göstərir ki, bu sistemi etakratik (hərfi mənada dövlətin hakimliyi) adlandırmaq olar.

Etakratizm – hansısa nümunəvi kapitalizm və ya sosializm modelindən deformasiyalar və sapmalar zənciri nəticəsində yaranmış sistem deyil. O, müasir cəmiyyətin tarixi inkişafının müstəqil pilləsidir və eyni zamanda onun öz fəaliyyət və inkişaf qanunlarına malik paralel qoludur” [150].

O.İ.Şkaratan etakratik modelin əsas cəhətlərini sadalayır:

- hakimiyyət funksiyası kimi mülkiyyətin ayrılması, “hakimiyyət – mülkiyyət” tipli münasibətlərin dominantlıq təşkil etməsi;
- dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi, dövlətləşmənin daim dərinləşməsi prosesi;
- istehsalın dövlət inhisarçılığı üsulu;
- mərkəzləşdirilmiş bölgünün dominantlığı;
- texnologiyaların inkişafının xarici stimullardan asılılığı (texnoloji durğunluq);
- iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi;
- fərdlərin və sosial qrupların mövqələrinin onların hakimiyyət strukturunda yeri ilə müəyyən edildiyi və formal rütbələrdə və onlara uyğun imtiyazlarda təsbit edildiyi iyerarxik tipin zümrə-təbəqə stratifikasiyası;
- korporativ sistem hakimiyyət münasibətlərin həyata keçirilməsinin, və, buna müvafiq –sosioma daxil olan üzvlərin imtiyazlarının həcmi və xarakterinin iyerarxik sıralanmasının dominantlıq təşkil edən forması kimi;
- sosial mobillik – ən itaətkar və sistemə sadıq insanların yuxarıdan təşkil edilən seleksiyası kimi;
- vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin olmaması və, buna müvafiq olaraq, təbəəlik, partokratiya sisteminin mövcudluğu;
- milli-dövlət quruluşunun imperiya polietnik tipi, etnik mənsubiyyətin bir status kimi təsbit edilməsi (onun mədəniyyətə yaxud özünü dərk etməyə görə deyil, “qana görə” müəyyənləşdirilməsi zamanı) [150].

Etakratik sistemin xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi zamanı O.İ.Şkaratan aparıcı dünya sosioloqlardan biri M.Kastels tərəfindən həyata keçirilmiş sözügedən fenomenin qiymətləndirilməsinə istinad edir: “XX yüzillikdə biz, mahiyyət etibarilə, hökmranlıq edən iki istehsal üsulu şəraitində yaşayırdıq: kapitalizm və etatizm. Etatizm zamanı iqtisadi artıqlıq üzərində nəzarət iqtisadi sferaya münasibətdə xarici nəzarət hesab olunur. O, dövlətdə hakimiyyət sahiblərinin əlindədir (onları aparatçılar adlandırmaq).

Kapitalizm mənfəətin maksimallaşdırılmasına, yəni istehsal və bölüşdürmə vəsaitləri üzərində özəl nəzarət əsasında kapital tərəfindən mənimşənilmiş iqtisadi artıqlığın həcmnin genişləndirilməsinə yönəlib. Etakratizm hakimiyyətin maksimallaşdırılmasına, yəni mərkəzi aparatın öz təbəələrinin malik olduqları şüurun daha dərin səviyyələrinə məqsədlərini yeritmək baxımından ideoloji qabiliyyətin artımına istiqamətlənir”.

O.İ.Şkaratan qeyd edir ki, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə etakratizm

SSRİ tərəfindən zorla qəbul etdirilmişdir. Bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı, demokratik institutların böyük təcrübəsinə malik, eləcə də katolik və protestant xaçpərəst mədəniyyətlərə məxsus ölkələrin xalqları yeni sistemə xüsusi müqavimət göstərmişdir. Eyni zamanda, etakratizm yetkin burjua münasibətlərdən xəbərsiz olan, Avropa ilə müqayisədə tamamilə fərqli tarixi yolla gedən Çin və Vyetnam, Monqolustan və Kuba kimi ölkələrdə könüllü və müstəqil surətdə kök salmışdır ki, bu da onun yaranmasının heç də təsadüfi olmadığını təsdiqləyir.

O.İ.Şkaratanın mülahizələrinə görə, hal-hazırda dünyada mövcud olan ictimai inkişaf xətlərinin bütün müxtəlifliyi sivilisasiyanın iki dominantlıq təşkil edən tiplərinin fərfinə əsaslanır və həmin bu fərqləri şərti olaraq “avropa” və “asiya” mənşəli fərqlər adlandırmaq olar. [150]

Birinci tip antik polisdən (şəhərdən) gəlir. Bu, xüsusi mülkiyyətlə, “vətəndaş cəmiyyəti – dövlət institutları” münasibətlərinin balansı, eləcə də inkişaf etmiş şəxsiyyət və fərdlilik dəyərlərinin prioriteti ilə xarakterizə olunan cəmiyyətlər “zənciridir”.

İkinci tip isə tarixən Asiya istibadları, dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi, vətəndaş cəmiyyətinin olmadığı bir şəraitdə dövlət instituional strukturlarının hərtərəfli hakimiyyəti və hökmranlığı, fərdlilik boğulmaqla yanaşı ictimai dəyərlərin prioriteti ilə bağlıdır. Dünya tarixində həm zaman, həm də məkanda sivilisasiyanın məhz bu tipi üstünlük təşkil edirdi. Məhz bu ikinci, qeyri-avropa inkişaf xətti tarixən dominantlıq təşkil etdiyi ölkələrdə XX əsrin ortalarında etakratizm bərqərar olmuşdur.

Etatizmin birbaşa nəticəsi – sosial sferanın sahələrində bazar münasibətlərinin son dərəcə zəif inkişafı, çox vaxt isə ümumiyyətlə olmamasıdır. Həm də, nəzərə almaq lazımdır ki, bazar münasibətlərinin inkişafı səviyyəsi sahələr üzrə çox-çox fərqlənir.

SSRİ-də təhsil, səhiyyə, sosial təminat kimi sahələrdə ödənişli formalar, praktiki cəhətdən, demək olar ki, heç yox idi. Onların inkişaf etdirilməsi üçün lazımi resurslar dövlət və yerli büdcələrdən və müəssisələrin vəsaitlərindən yönləndirilirdi.

Mədəniyyət, rabitə və bədən tərbiyyəsi, sərnişin nəqliyyatı kimi sahələrdə bazar münasibətləri modifikasiya olunmuş forma almışdır və burada əhaliyə xidmətlərin göstərilməsinin ödənişli formaları nəzərdə tutulurdu. Bu zaman həmin sahələrin xidmətlərinə maya dəyərindən aşağı qiymətlər təyin edilirdi və bu, daim və get-gedə yüksələn xətlə artan dotasiyaların ayrılmasını tələb edirdi. Üçüncü risk qrupunda – ticarətdə, ictimai iaşədə, məişət xidmətlərində - real bazarın elementləri tarixən saxlanılırdı. Burada xüsusi mülkiyyətin müəyyən bir payı yer alırdı. Lakin qeyd etdiyimiz sahələrdə bazar münasibətlərinin xüsusilə fəal inkişafı “kölgə” iqtisadiyyatı formasında baş verirdi [142].

Paternalist modelin daha bir əhəmiyyətli cəhəti – eqalitarizm – maddi nemətlər və xidmətlərin istehlakında bərabərlikdir.

Sosial siyasətin həmin prinsipi sosial rifahların hamı üçün əlçatanlığının

təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun əsasında keçmiş SSRİ-də ümumi savadlılığa nail olunmuş, milyonlarla insanın mənzil şəraiti yaşılşdırılmış, bir çox xəstəliklər üzrə xəstələnmə sayında azalmalar təmin edilmiş, həyat müddəti artmışdır. Bununla birgə, eqalitarizm əhalidə əməyə olan stimulları azaldır, təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu zaman dövlət tərəfindən bəyan edilən eqalitarist prinsiplər çox vaxt nomenklatura sinfinin çoxsaylı imtiyazları ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Sosial siyasətin paternalist modelinin növbəti cəhəti – təminat altına alınan ümumi məşğulluq – real əmək bazarının olmaması ilə şərtləndirilirdi. İctimai istehsalın intensivləşdirilməsi ilə ümumi məşğulluq siyasəti əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşmişdir, o cümlədən, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı. Eyni zamanda, kadrların yenidən hazırlanması və ixtisasdəyişmə sisteminin zəif inkişaf etməsi və, bununla parallel, kadrların ilkin hazırlığının kütləviliyi xalq təsərrüfatının tələbatlarına operativ şəkildə reaksiya verməyin qarşısını alırdı. Digər tərəfdən, ölkədə gizli işsizliyin olması bir reallıq idi, həmçinin bu, təkcə ev yaxud şəxsi yardımçı təsərrüfatda məşğulluq formasında deyildi, bunun səbəbi kimi həmçinin iş vaxtının, xüsusilə mühəndis-texniki işçilər və kiçik idarəetmə işçi heyəti tərəfindən qeyri-səmərəli istifadəsi göstərilə bilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan reallıqlarına sosial siyasətin paternalist modelinin tətbiqi bir çox cəhətdən tarixi aspektdən öncədən müəyyən edilmişdir. Bu, Azərbaycan mentalitetinin xüsusiyyətlərinə müvafiq idi və, Azərbaycanda hökm sürən sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin xarakteri ilə birgə sosial sferanın müxtəlif sahələrində bir neçə onillik ərzində müsbət nəticələr verirdi. Lakin cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində sosial siyasətin paternalist modeli sosial-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə ləngidirdi. Odur ki, Azərbaycan cəmiyyətində islahatlar aparıldıqca sosial siyasətin alternativ modellərinə tələbat yaranmışdır.

Son illərdə inkişaf etmiş ölkələrin sosial fəaliyyətinə və ona dair konseptual yanaşmalara yeni nüanslar gətirilmişdir. Cəmiyyətin modernləşdirilməsi və XXI yüzilliyin çağırışları sosial ölçülmə determinantlarını dəyişir və bir çox problemlərin qloballaşmasının, beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin təsirinin, istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə sosial siyasətin fəaliyyət sferasını genişləndirməyə vadar edir. Sosial siyasətin özündə sosial inteqrasiya – hər bir şəxsin və əhalinin hər bir qrupunun cəmiyyətin həyatına yaxından iştirak, insan resurslarının inkişafı, qadınlar və kişilər üçün imkanların bərabərliyinin təmin edilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Eyni zamanda, qloballaşma proseslərinin təsiri altında müxtəlif ölkələrin sosial modellərinin yaxınlaşması baş verir. Onlar sosial xərclər vasitəsilə sosial siyasətdə bazar əsaslarının dövlət sosial dəstəyinin təminatı ilə birləşdirilməsinin vahid cəhdini ifadə edir.

FƏSİL 26. İQTİSADI QƏRARLARIN SOSIAL QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

26.1 Sosial ekspertiza və onun aparılma metodları

Bundan əvvəl göstərilmişdir ki, sosial siyasət, bir tərəfdən, gerçək reallıqda mövcud olan sosial vəzifələr, digər tərəfdən isə - mövcud resurs məhdudiyyətləri nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz. Müxtəlif səviyyələrdə təklif edilən idarəetmə qərarlarının sosial qiymətləndirilməsi, eləcə də onların mümkün sosial fəsadları nöqtəyi-nəzərdən bu və ya digər idarəetmə qərarlarının həyata keçirilmə imkanının müəyyənədirilməsi məsələləri maraq doğurur. Beləliklə, biz sosial ekspertiza problemlərinə müraciət edirik.

Ümumi halda ekspertiza dedikdə mütəxəssis (ekspert) – fiziki yaxud hüquqi şəxs tərəfindən xüsusi biliklər tələb edən məsələlərin tədqiqi, və həmin məsələlər üzrə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı nəzərə alınması məqsədüyükün hesab olunan motivasiyalı xülasələrin sonrakı təqdimatı prosesi başa düşülür [76].

Ekspertizanın müxtəlif növlərini qeyd etmək olar ki, onlardan hər birinin qaşısında öz sahə vəzifələri durur. Belə ki, iqtisadi, yaxud maliyyə-iqtisadi ekspertiza mövcuddur, bu, misal üçün, ölkənin nəzərdə tutulan xarici borclanmaların təklif edilən şərtlərinin müəyyənəşdirilməsi üçün lazımdır. Ekoloji ekspertiza mövcuddur, burada təsərrüfat qərarının layihəsi qiymətləndirilir ki, həmin layihənin həyata keçirilməsi ətraf mühitin vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək iqtidarındadır. Həkim-əmək ekspertizası böyük əhəmiyyətə malikdir, onun sayəsində zərurət yarandığı təqdirdə işçiyə əlillik qrupunun təyin edilməsi məqsədilə onun sağlamlıq vəziyyətini müəyyənəşdirmək mümkündür. Sənəşünaslıq ekspertizası incəsənət əsərlərini atributlaşdırmağa və onların saxta nümunələrini üzə çıxartmağa imkan verir. Ekspertizanın digər növlərinin də tətbiqinə rast gəmək mümkündür.

Ekspertizanın hər bir növünün konkret məqsədli vəzifələrindən başqa onların ümumi funksional vəzifəsi ayırd edilir, bu vəzifənin mahiyyəti mənfi fəsadların baş verməsinin yüksək ehtimalını nəzərdə tutan idarəetmə qərarlarının qəbuluna müqavimət göstərməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, bu kimi fəsadlar həm qlobal (məsələn, ölkənin xarici borcunun əsaslandırılmamış artımı, ekoloji fəlakətlər zonalarının yaranması və s.), həm də lokal (əlilliyə görə təqaüdlərin, uşaqlara görə vahid aylıq müavinətlərin, eləcə də sosial transfertlərin digər növlərinin aldatma yolu ilə alınması; incəsənət əsərinin düzgün olmayan kataloq qiymətinin təyin edilməsi və s.) xarakter daşıya bilər.

Həyata keçirilmiş ekspertizanın nəticələrinə əsasən nəzərdə tutulan qərarların, hər şeydən əvvəl, dövlət və regionlararası miqyaslı, istənilən hər hansının ləğv edilməsi onların lobbiçiliyini həyata keçirən strukturların maraqlarına toxunur. Belə şəraitdə ekspertizanın belə bir qaydada

təşkilədiciliyinin zəruriliyi özünü aşkar surətdə büruzə verir ki, bunun sayəsində ekspertizanın faktiki müstəqilliyi şəraitində (yəni, söhbət dövlətdən asılı olmayan və qeyri-dövlət strukturların ekspertlərindən gedir) onun özünü, heç nəyə baxmayaraq, idarəetmə qərarların işlənilib hazırlanması və qəbulu prosesinin mütləq elementinə çevirmək imkanı yaransın.

Ekspertiza sistemində mühüm rolu sosial ekspertiza oynamalıdır. Ekspertizanın bu növü keçid iqtisadiyyatlar və onları müşayiət edən cəmiyyətin sosial restrukturizasiyası proseslərində xüsusilə önəmlidir.

Sosial ekspertiza qarşısında dayanan ən başlıca vəzifə təklif olunan idarəetmə qərarlarının əhalinin həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən parametrlərə, beləliklə də, cəmiyyətdə sosial gərginliyin dinamikasına da təsir göstərən parametrlərə onların (idarəetmə qərarlarının) necə təsir göstərməsinin yoxlanılmasından ibarətdir. İdarəetmə qərarları dedikdə, hər şeydən əvvəl, qanunverici və normativ sənədlərin layihələrini başa düşəcəyik.

Sosial ekspertizanın aparılması zamanı təhlil edilən göstəricilərə həm inzibati statistika göstəriciləri, həm də yalnız əhali və onun ayrı-ayrı sosial qrupları arasında aparılan sosioloji sorğular nəticəsində üzə çıxarıla biləcək göstəricilər daxil edilir.

Sosial ekspertizanın dərinliyi və təfsilatı iki əsas amillə müəyyən edilir. Birincisi, onlar qəbul edilməsi üçün təklif olunan qərarın praktiki reallaşdırılması nəticəsində maraqlarına toxunula biləcək insanların sayından asılı olmalıdır. Deyək ki, mənzil-kommunal xidmətlərinin ödəniş şərtlərinin dəyişməsi ölkənin, praktiki olaraq, istisnasız bütün vətəndaşlarının maraqlarına toxunur, eyni zamanda, misal üçün, xarici valyutanın dövriyyəsi sferasında vergitutumu ilə bağlı islahatların aparılması isə - yalnız dövlət sərhədini keçən və (və ya) ölkədə xarici valyutanın alqı-satqısı ilə məşğul olan vətəndaşların maraqlarına toxunur.

İkincisi, ekspertizanın dərinliyi və təfsilatı həmçinin bu kimi fəsadların nə dərəcədə global ola biləcəyindən asılıdır.

Ümumi halda sosial ekspertizanın texnologiyaları və mərhələləri (ardıcılıığı) aşağıdakı kimidir.

Birinci mərhələdə qanunverici sənədlərin qəbul edilməsi nəzərdə tutulan layihələri onların mümkün sosial fəsadlarının miqyaslarına görə qruplaşdırılır. Ümumilikdə bu kimi sənədlər sosial sferada yaxud onun ayrı-ayrı tərkib hissələrində mahiyyət münasibətləri dəyişən sosial xarakterli qanunverici layihələrə, eləcə də həyata keçirilməsi yalnız dolaylı sosial nəticələrə gətirib çıxara biləcək qanun layihələrinə bölünə bilər.

Sosial ekspertizanın ikinci mərhələsində sonradan sosial ekspertiza obyektlərinə çevriləcək konkret göstəricilərin dəyişiklikləri müəyyən edilir. Belə göstəricilərdən əsas olanları qeyd edək:

- əhalinin gəlirləri. Sosial ekspertizanın keçirilməsi nəticəsində, hər şeydən əvvəl, adambaşına düşən real gəlirlərin miqdarına qəbul edilməsi üçün təklif olunan qanunverici və normativ sənədlərin mümkün təsirinin əsaslandırılmış proqnozları əldə edilməlidir.

Məsələn, əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin vergitutumu şkalası və dərəcələri, birincisi, inflyasiya indeksinə, ikincisi isə, sosial siyasətin konkret hədəflərinə (orta sinfin formalaşdırılması, əhalinin azgəlirli qruplarına vergi yükünün aşağı salınması və s.) əsaslanaraq korrektə oluna bilər. Hər iki halda təklif edilən şkala və dərəcələrin əsaslandırılması ilə bağlı müfəssəl hesablamaların aparılması lazımdır.

Daha sonra, təklif edilən qərarların əhalinin xərcləri strukturuna mümkün təsiri təhlil edilməlidir. Məsələn, aydındır ki, əhali gəlirlərinin formalaşmasında şərtlərin dəyişməz qaldığı zaman mənzil-kommunal xidmətlərin ödəniş səviyyəsinin artırılması ev təsərrüfatlarının xərclər strukturunda ərzağa, uzunmüddətli istifadə əmtəələrin alınmasına payın, ev təsərrüfatlarına məxsus büdcələrin digər xərclər maddələrinin azaldılmasına gətirib çıxaracaq.

Təklif olunan idarəetmə qərarının təsiri altında gəlirlərin mümkün dəyişiklikləri proqnozunu əhalinin ayrı-ayrı sosial qrupları baxımından həyata keçirmək lazımdır. Həmin qrupların ayırd edilməsi üçün əsas meyarlar qismində, məsələn, yaş kateqoriyası (uşaqlar, əmək qabiliyyətli yaşda olan şəxslər, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan şəxslər), məşğulluq statusu (məşğul olanlar, işsizlər), gəlir mənbəyi (məşğulluqdan əldə olunan gəlirlər, sahibkarlıq gəliri, sosial transfertlər) və s. çıxış edib bilər. Sosial ekspertizanın bu tərəfi vətəndaşların bu və ya digər qruplarının gəlirlərində boşluqlar yarada biləcək qərarların qəbul edilməsindən yayınmağa imkan verəcəkdir;

- müxtəlif sosial xidmət və nemətlərə əhalinin əlçatanlıq imkanını xarakterizə edən göstəricilər. Sosial ekspertiza zamanı qeyd etdiyimiz bu məsələnin tədqiqi ona görə vacibdir ki, qəbul olunan bəzi qərarlar nəticəsində ayrı-ayrı sosial xidmətlərin qiymətləri əhalinin az-çox əhəmiyyətli kontingentləri üçün qadağanedicilik xarakter ala bilər.

Məsələn, 1990-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına dotasiya olunan istehlak qiymətlərindən və bunu müşayiət edən qıtlıqdan bazar qiymətlərinə doğru keçid baş tutmuşdur. Bunun nəticəsində əhalinin say baxımından əhəmiyyətli qrupları açıq satışda görünməyə başlayan əmtəə və xidmətləri əldə etmək iqtidarında deyildi. Ev təsərrüfatlarının böyük əksəriyyəti üçün mənzillərin, mebelin, avtomobillərin əldə edilməsi borc vəsaitlərdən istifadə edilmədən mümkünsüzə çevrilmişdir;

- əmək bazarındakı vəziyyətin göstəriciləri. Bir halda ki, idarəetmə qərarında nəzərdə tutulan müddələrin həyata keçirilməsi məşğulluq sferasında yaranmış vəziyyətə təsir göstərə bilirsə (bura, misal üçün, müəssisələrin müflis olması prosedurunu müəyyənləşdirən yaxud korrektə edən sənədləri aid etmək olar), hər şeydən əvvəl, qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayının dəyişməsi ilə bağlı kəmiyyətə əsaslandırılmış proqnoz yerinə yetirilməlidir ki, həmin işsizlərə dəstəklə əlaqədar, eləcə də işsizlik səviyyəsi və onun struktur xarakteristikaları (işsizliyin müddəti, işsizlərin tərkibi və s.) ilə əlaqədar dövlət öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürmüş olsun.

Sosial ekspertizanın üçüncü mərhələsində regional tərkib hissəsi ilə bağlı

onun nəticələrinin korrektə edilməsi aparılmalıdır. Sözügedən həmin mərhələnin başlıca məqsədi qəbul edilməsi üçün təklif olunan qərarların (qanun layihələrinin) mümkün fəsadlarının regionlararası differensiasiyasının üzə çıxarılmasıdır. Həmin məqsədlər daxilində sistem əhəmiyyətinə malik qərarlar üçün onların ümumi fəsadları regional sosial-iqtisadi fonla müqayisə olunur ki, həmin fon onları ya gücləndirə, yaxud əksinə - yumşalda bilər.

Məsələn, pensiya qanunvericiliyində dəyişikliklərin aparılması, dövlət miqrasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı belə bir hal nəzərə alınmalıdır ki, ölkənin müxtəlif regionlarında əhalinin yaş strukturu fərqli ola bilər. Bəzi regionlarda bu yaş strukturunun əhalinin böyük yaş kateqoriyası istiqamətində yerdəyişməsi baş verə bilər. Ölkənin məşğulluq haqqında qanunvericiliyində aparılan dəyişikliklərdə işsizliyin müxtəlif səviyyələrində mövcud olan regionlararası fərqlər yuxarıda qeyd etdiyimizlə oxşar bir şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Sosial ekspertizanı tamamlayan dördüncü mərhələdə onu həyata keçirən mütəxəssislər əvvəlki mərhələlərdə əldə olunmuş kəmiyyət hesablamaların nəticələrinə yönələrək konkret idarəetmə qərarlarının layihələrinin (qanun layihələrinin) sosial (ictimai) nöqtəyi-nəzərdən qeyri-məqbul yaxud məqbul olmasının prinsipial dəyərləndirilməsini aparır.

Bu zaman zərurət yarandığı təqdirdə onlar tərəfindən həmçinin bu və ya digər sənədlərin həyata keçirilməsi nəticəsində əmələ gələ biləcək mənfi sosial fəsadların qarşısını almaq iqtidarında olan tədbirlər üzrə təkliflər işlənilib hazırlanır, eləcə də həmin sənədlərə sözügedən təkliflərin daxil edilməsi istiqamətində lobbicilik fəaliyyəti həyata keçirilir. Xarakterik nümunə qismində sistem xarakterli sənədlərə aztəminatlı ev təsərrüfatlarının sosial dəstəyi üzrə xüsusi tədbirlərin daxil olunması xidmət edə bilər.

Daha sərt halda sosial ekspertizanın bu mərhələsində onu həyata keçirən mütəxəssislər sistem xarakterli dəyişikliklərin – sosial islahatların şərtlərinin özündə aparılması təklifi ilə çıxış edə bilərlər. Ancaq bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, belə olan halda sosial ekspertlər öz eksklüzivliyini itirmiş olurlar. Belə olduğu təqdirdə onların təklifləri idarəetmə təkliflərinə, eləcə də başqa mütəxəssislər tərəfindən işlənilib hazırlanmış təkliflərə bərabərhüquqlu rəqiblər qismində dəyərləndirilir. Müvafiq olaraq, qeyd etdiyimiz həmin təkliflər ya rəqabət mübarizəsini uda, yaxud onu uduza bilər.

Sosial ekspertlər iqtisadi qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması zamanı təkcə passiv deyil, həmçinin fəal rol da oynaya bilər.

Belə ki, sonuncuların məqbul olduğunu nəzərdən keçirərək, mütəxəssislər həm sosial (qanun layihəsində yer alan müddələrin əhalinin gəlirlərinə, işsizlik səviyyəsinə və s. təsiri), həm də iqtisadi (onun sosial amillərlə müəyyənləşdirildiyi qədər) xülasə (qənaət) verə bilərlər. Məsələn, dövlət büdcəsinin kəsiri baxımından əhalinin gəlirlərindən mümkün əlavə tutulmaların miqyaslarını qiymətləndirmək mümkündür. Bu tərzdə sosial ekspertizanın sərhədlərini genişləndirərək, onun həyata keçirilməsi ilə məşğul olan

mütəxəssislər konkret qanun layihələrinin meydana çıxmasının iqtisadi səbəblərini üzə çıxara bilərlər.

Sonuncu hal sosial ekspertizaya qabaqlayıcı xarakter verməklə onun imkanlarını xeyli dərəcədə genişləndirir.

Başqa sözlə, ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edərək, sosial ekspertlər mümkün sosial-iqtisadi qərarların sahəsini apriori (təcrübədən asılı olmayaraq) təyin edə bilərlər ki, qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması və qəbulu zamanı bu sahənin hüdudlarından kənara çıxılması sosial meyarlara görə qəbuledilməzdir. Müvafiq informasiya müəyyən (yarımillik yaxud birillik) dövriliyi ilə qanunyaradıcılığı sferasında ifrat təşkilədiçi səylər və artıq informasiya axınlarının qarşısının alınması məqsədilə qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarına təqdim edilməlidir.

26.2 Sosial ekspertizanın informasiya bazası

Sosial ekspertizanın informasiya təminatı ölkədə mövcud olan informasiya bazasına əsaslanır. Bir qayda olaraq, həmin baza dörd əsas informasiya massivini ehtiva edir:

- rəsmi nəşrlərdə dərc etdirilən dövlət statistik hesabatlarının göstəriciləri (əhalinin real pul gəlirləri və onların yaşayış minimumuna olan nisbəti, əhalinin xərclər strukturu, işsizlik səviyyəsi, əhalinin təbii və mexaniki hərəkətlənməsi, istehlak qiymətləri indeksi və başqaları);

- representativ yaxud fokuslu (əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları, ölkənin müxtəlif regionları üzrə) sosioloji sorğuların nəticələri. Bu kimi sorğular inzibati statistikanı əhalinin öz sosial-iqtisadi vəziyyətinin subyektiv qavrayışı vasitəsilə yoxlamağa imkan yaradır. Bu da o deməkdir ki, onlar qanunvericilik tərəfindən təklif olunan yenilənmələrə əhalinin mümkün reaksiyasını proqnozlaşdırmağa imkan verir;

- təklif edilən qanun layihələrində mövcud olan birbaşa kəmiyyət göstəriciləri. Həmin göstəricilərə gəlir vergitutumunun şkalası və dərəcələrini, əhali tərəfindən ödənilməli olan və yenicə tətbiq edilmiş vergilərin dərəcələrini, habelə dövlət pensiya təminatı şərtlərini və s. aid etmək mümkündür;

- hesablama göstəriciləri, yaxud sosial ekspertizanın nəticələrinin özü. Hər bir konkret halda təklif edilən qanun layihələrinin məzmununa və xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, müxtəlif tip hesablama göstəricilərindən istifadə oluna bilər ki, bunlar təklif olunan qanun layihələrinin həm mütləq (məsələn, əhalinin maliyyə itkilərin yaxud, əksinə, əlavə gəlirlərinin ümumi ölçüsü), həm də nisbi (o cümlədən, “itmiş” yaxud “əldə edilmiş” gəlirlərin əhalinin gəlirlərinin yekun kəmiyyətinə olan nisbəti) mümkün nəticələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, sosial nəticələrin qiymətləndirilməsi iqtisadi nəticələrin qiymətləndirilməsi ilə tamamlana bilər. Məsələn, əhalinin gəlirlərinin sözü gedən natamamlığı dövlət büdcəsinə yönəldilən daxilolmaların artımı ilə və, beləliklə, sosial sferanın maliyyələşdirilməsinin genişlənən imkanları ilə uzlaşdırıla bilər.

Haqqında danışdığımız bu halın sosial ekspertizanın aparıldığı zaman nəzərə alınması sonuncunun üstünlükləri və imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Sosial ekspertiza nümunələri

Oxucunu idarəetmə qərarların layihələrinin mümkün sosial nəticələri ilə bağlı müstəqil təhlilinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə sosial ekspertizanın daha parlaq nümunələrinə nəzər salaq.

Pensiya sisteminin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması amili kimi pensiya yaşının artırılması nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Bir çox dünya dövlətləri öz mövcudluqlarının müxtəlif mərhələlərində dövlət pensiya təminatı sisteminin büdcə böhranı ilə üz-üzə gəlmişlər – söhbət, hər şeydən əvvəl, büdcənin o hissəsindən gedir ki, oradan nəsillərin həmrəyliyinin pensiya proqramları üzrə ödəmələr aparılır. Belə bir böhranın əsas səbəbləri qismində, bir qayda olaraq, əhalinin məşğulluğunun azalması ilə müşayiət olunan iqtisadi tənəzzül, eləcə də əhalinin strukturunda pensiya yaşına çatmış şəxslərin payının yüksəlməsi nəticəsində ölkənin əməkqabiliyyətli vətəndaşların üzərinə pensiya yükünün artırılması göstərilə bilər.

Belə situasiyaların həll olunma variantlarının sayı məhduddur. Mahiyyətə, onlar üç əsas variantdan ibarətdir.

Birinci variant dövlətin pensiya öhdəliklərindən bütünlüklə yaxud onların müəyyən bir hissəsindən tam imtinasını nəzərdə tutur. Müasir iqtisadiyyat tarixində yalnız bir neçə belə hal məlumdur. Onlar ölkənin tam iqtisadi iflası uğraması yaxud ictimai quruluşun dəyişməsi ilə bağlıdır (misal üçün, 1917-ci ildə oktyabr çevrilişindən sonra SSRİ keçmiş çar məmurlarına dövlət təqaüdlərini ödəməkdən imtina etmişdir).

Hökumətin bu cür addımlar atmağa məcbur olduğu hallarda pensiyaçılar sosial müavinətlərin başqa növlərini əldə edir ki, onlar ölkənin iqtisadi çiçəklənməsi ilə parallel şəkildə normal pensiyalarla əvəzlənir.

Pensiya sisteminin maliyyə böhranının aradan qaldırılmasının ikinci variantı onun büdcəsinə ödənilən icbari haqların miqdarının (tariflərin) artırılmasını nəzərdə tutur. Həmin büdcənin işə götürənlər və (yaxud) işçilər tərəfindən ödənilən vergi (sığorta) haqları əsasında formalaşdırılması qaydası qəbul edilən ölkələrdə haqqında danışdığımız bu variant onların üzərinə düşən vergi yükünün artırılması deməkdir. Əgər belə bir həll variantı ölkədə mövcud olan ümumiyyətlə əlverişsiz situasiya şəraitində qəbul edilirsə, onda bu, özü-özlüyündə vəziyyətin daha da pisləşməsi amilinə çevrilir.

Ölkənin pensiya sisteminin büdcəsinin yaxşılaşdırılmasının üçüncü variantı onun artırılması tərəfə pensiya yaşının dəyişməsinə nəzərdə tutur.

Sözgedən həmin variantın cəlbediciliyi onunla izah edilir ki, ona üstünlük verildiyi təqdirdə pensiya təminatına sərf olunan xərclər bilavasitə azalacaq, iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin (fiziki və hüquqi şəxslərin) üzərinə isə vergi yükünün artımı düşməyəcək və dövlətin pensiya öhdəlikləri daha sonrakı dövrlərə keçiriləcək.

Bundan əlavə, sözügedən həmin variant texniki nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər sadədir, çünki onun həyata keçirilməsi zamanı pensiya qanunvericiliyinin cəmi iki parametrinin – kişilər üçün pensiya yaşının və qadınlar üçün pensiya yaşının dəyişməsi nəzərdə tutulur. Həmin səbəblər üzündən məhz qeyd etdiyimiz bu variant dövlətin pensiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün vəsait kəsiri yarandıqda prioritet variant olaraq dəyərləndirilir. Odur ki, təqaüd yaş həddinin artırılması nəticəsində meydana çıxan maliyyə, sosial və iqtisadi nəticələrin qiymətləndirilməsi ekspertizasının metodikasına nəzər salınacaq.

Hər şeydən əvvəl, dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə pensiya yaşının artırılmasının təsirini qiymətləndirmək lazımdır.

Tamamilə aydındır ki, təqaüd yaşının artırılması dövlət tərəfindən ayrılan pensiyaların alıcıları kontingentinin mütləq bircəfəlik yaxud mərhələli azaldılması və, beləliklə, pensiya ödəmələri agentinin (Azərbaycanda – Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun) xərclərinin aşağı salınması deməkdir. Öz növbəsində, bu, pensiya sisteminə ödənilən icbari sığorta haqları tariflərinin aşağı salınması üçün ilkin şərtlərin yaradılmasını təmin edəcək. Digər tərəfdən, çox güman ki, işsizlik üzrə müavinətlərin ödənilməsi agentinin xərcləri artacaq, çünki dövlət pensiyalarının təyin edilməsinin yeni şərtlərinin tətbiqi nəticəsində sərhəd yaş kontingentinə aid işçilərin müəyyən bir hissəsi dövlət pensiyası alanların sırasından eliminasiya olunacaq və işsizlik üzrə müavinətlərin alınması hüququna malik və qeydiyyatda alınmış vətəndaşların sıralarını qaçılmaz surətdə artıracaq.

Beləliklə, ekspertlər qarşısında duran vəzifə pensiyaların ödənilməsinə sərf olunan xərclərin mümkün ixtisarını işsizlik üzrə ödənilən müavinət xərclərinin artması ilə müqayisə edilməsindən ibarətdir.

FƏSİL 27. MÜASİR SOSIAL PROBLEMLƏRİN TƏDQIQI PRİNSİPLƏRİ

Sosial sferanın problemləri müxtəlif və çoxsaylıdır, lakin buna baxmayaraq, onların təbiətinin müəyyən ümumi xarakteristikalarını qeyd edə bilərik.

Birincisi, sosial sferanın problemləri bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, bu qarşılıqlı bağlılıqların xarakteri müxtəlifdir. İddia edə bilərik ki, bərabərsizlik, sosial stratifikasiya, qeyri-təkmil insan təbiəti kimi sosial problemlərin ümumi mənbələri mövcuddur. Sosial problemlər bir-birini gücləndirir.

İkincisi, bu, problemin səbəblərinin çoxtərkibli xarakteridir. Qanunvericilikdə yer alan boşluqlar, ictimai stereotiplər, sosial institutların və sosial yardım işinin təşkil ediliyinin qeyri-təkmil olması, insanın çatışmazlıqları, siyasi proseslər – bütün bunlar müxtəlif sosial çətinliklərin vahid mənbəyində birləşir. Müvafiq olaraq, həmin problemlərin aradan qaldırılması da həmçinin kompleksli xarakterə malik olmalıdır.

Üçüncüsü, hər bir sosial problem bir neçə səviyyədə mövcud olur: ayrıca bir insanın (insanlar qrupunun) problemi kimi, ictimai inkişafın cəhəti və hüquqi müdaxiləsi tələb olunan maneə kimi.

Sosial problemin mövcudluğunun müxtəlif səviyələrinin qarşılıqlı bağlılığı onların dərkinə və həllinə sistemli yanaşmanın zəruriliyini şərtləndirir.

Nəhayət, həm sosial problemlərin tarixi, həm də onların öyrənilməsi ilə bağlı sərgilənən yanaşmalar ictimai-siyasi situasiya ilə şərtləndirilir.

Sosial problemlərin bu aşkar cəhəti onların öyrənilməsinin və həllinin müqayisəli yollarının tapılmasını tələb edir, bu zaman müqayisə fokusunda müxtəlif ölkələrin əldə etdiyi təcrübə, sosial problemlərin həlli istiqamətində qəbul olunmuş beynəlxalq (üstmilli) normalar, eləcə də həllin tarixi təcrübəsi yer alır.

Sosial problemlərin qeyd edilmiş xarakteristikaları onların öyrənilməsi ilə bağlı belə bir yanaşmanın işlənilməsi üçün zərurətinə gətirib çıxarır ki, bu, bir tərəfdən, sadaladığımız xüsusiyyətləri əks etdirsin, digər tərəfdən isə - ictimai inkişafda yer alan çətinliklərin öyrənilməsi metodologiyasını yaratsın. Bu metodologiyanın əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

- müxtəlif sosial problemlərin qarşılıqlı bağlılığı;
- sosial problemin və onun həlli yollarının fənlərarası dərki;
- sosial problemin mövcudluğunun çoxsəviyyəli xarakteri;
- sosial problemlərin öyrənilməsində sistemli müqayisəli təhlil.

27.1. Sosial problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi

Müasir tədqiqatlarda sosial problemlər çox vaxt cütlərə bölünmüş anlayışlar kimi təqdim edilir ki, onlardan biri problemin sırf özünü, digəri isə - onun aradan qaldırılması yollarını təsvir edir: ayrı-seçkilik və ayrışdırıcı qarşı təcrübə, dözümsüzlük və tolerantlıq, sosial kapital və sosial mobillik konsepsiyası, eksklüziya və inklüziya.

Bəs sosial eksklüziya və inklüziya deyilən anlayışlar nədən ibarətdir - əvvəlki problemlərin (və onların həlli yollarının) dəbli adı yaxud sosial biliyin ümumiləşdirilməsinin daha yüksək potensialına malik yeni izahedici sxemidir? Bunlara oxşar suallar sosial biliyin digər anlayışları ilə əlaqədar da verilə bilər. Həmin suala cavab tapmaq üçün sosial eksklüziyanın yerini ona yaxın digər məfhumlar sistemində tapmaq lazımdır.

Bütün “neqativ” anlayışlar sosial bərabərsizliyin bu və ya digər aspektini təsvir edir.

Cədvəl 27.1.1-də müxtəlif sosial fenomenlərin və sosial bərabərsizlik problemi kontekstində onların aradan qaldırılması təcrübələrinin müqayisəsi verilir.

Cədvəl 27.1.1

Sosial problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi

Amillər	Mənfilik anlayışı	Müsbətlik anlayışı	Həyata keçirilməsi yolu
Yoxsulluq. Qanun və institutların qeyri-kamilliyi. Siyasi kontekst (qeyri-demokratik idarəetmə, dövlət hakimiyyətinin öz müqəddəratını təyinetməsinin ideoloji boşluqları)	Sosial bərabərsizlik - həyat səviyyəsi ilə fərqlənən müxtəlif qrupların mövcudluğu	Sosial ədalət – təbəqələşmə şəraitində təmkinlik və tarazlıq sistemidir ki, bu da digər bərabər şəraitdə hüquqlara bərabər əlçatanlığın təmin olunmasına imkan verir	Rifah dövləti (sosial dövlət); ölçülüb-biçilmiş sosial siyasət
İqtisadi qərarların nöqsanları (o cümlədən sosial sahənin liberallaşdırılması). İnsanın (bir qrup insanın) davranışı	Dözümsüzlük davranışı - həm fərdi insanın, həm də insan qruplarının ehtiyac və hüquqlarına məhəl qoymamağa yönəlmis fəaliyyət və münasibətlərin məcmusudur	Tolerantlıq - insanı (insan qruplarını) qəbul etməyi və onlara özünü başqalarından fərqli aparmaq imkanını təmin edən münasibətdir	Təhsil proqramları, mədəni plüralizmə dəstək
Münaqişə və hadisələrin tarixçəsi	Ayrı-seçkilik – hərəkət və münasibətlər vasitəsilə, bir qrupun (sosial azlığın) vətəndaş və sosial hüquqlarının digərinin (sosial çoxluğun) xeyrinə pozulmasıdır	Ayrı-seçkilik əleyhinə təcrübə - ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına yönəlmis təcrübədir	Radikal sosial siyasət (sosial azlıqları birləşdirən hərəkətlər), kömək edən mütəxəssislərin praktikalarının yenidən qurulması, sosial azlıqlarla hüquqi maarifləndirmə işi
Sosial sferanın peşəkar təminatının çatışmazlığı, həm para-yardımcı mütəxəssislərin (həkimlər, müəllimlər, hüquqşünaslar), həm də kömək edənlərin (sosial işçilər, sosial pedaqoqlar, psixoloqlar) Nəzəri biliklərin və sosial bərabərsizlik fenomenlərinin sistemli şəkildə başa düşülməsində boşluqlar	Eksklüziya - insanın (insan qrupunun) sosial fəallığının məhdudlaşdırılması, sosial və vətəndaş hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneə yaradaraq məhdudiyət qoymaqla, ictimai həyatdan kənarlaşdırılmasına qədər	İnklüziya - insanların sosial cəhətdən bəyənilən fəaliyyətə qoşulması prosesidir, yəni, bir tərəfdən hüquqları, digər tərəfdən isə sosial fəallığı təmin edən fəaliyyətdir	İnstitusional tədbirlər (əmək, təhsil, səhiyyə sahəsində); qeyri-kommersiya birlikləri sektorunun fəallaşdırılması

Sosial problemlərin təməlinə eyni səbəblər və eyni amillər durur. Lakin bu mənbələr, mahiyyət etibarilə, ictimai həyatın müxtəlif fenomenlərində təcəssüm olunur ki, bunlar həm onların aradan qaldırılmasının müəyyən bir ümumi proqramının (ümumilikdə sosial bərabərsizlik halının minimallaşdırılması səviyyəsində), həm də fenomenlərin hər birinin məhdudlaşdırılması üzrə xüsusi təcrübələrin mövcudluğunu tələb edir.

Məhz bu fakt sosial siyasətin və sosial işin qarşısında dayanan vəzifələri çətinləşdirir – bir mənbədən çoxlu sayda sosial problem qaynaqlanır ki, onlardan da hər biri sırf özünə aid həll yolunu tələb edir.

Belə görünür ki, müasir Azərbaycan üçün müsbət sosial təcrübələrin tətbiqinin vahid proqramının işlənilməsi çox vacibdir. Ehtimal etmək olar ki, onların tətbiqinin kompleksli xarakterə malik olması texnologiyalardan hər birinin həyata keçirilməsində müvəffəqiyyətin əldə olunması üçün vacib və mütləq şərt qismində dəyərləndirilməlidir: ayrışdırıcıya qarşı təcrübə, multikultural təcrübə, inklüziya. Sosial siyasətə və sosial işə sosial sferanın optimallaşdırılmasının eyni zamanda bütün istiqamətlərinin tətbiqi, sosial problemlərin və onların həlli yollarının dərkinin konseptual əsaslarının sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur.

27.2. Sosial problemlərin fənlərarası dərki

Müasir sosial tədqiqatlarda fənlərarası yanaşma ictimai həyatın problemlərinin çoxtərəfli mahiyyətini və həmin problemlərin öyrənilməsi tarixini əks etdirir. Praktiki cəhətdən bütün sosial problemlərin tədqiqi iqtisadi, sosioloji (antropoloji), psixoloji və siyasi-hüquqi yanaşmalar çərçivəsində həyata keçirilmişdir.

Yanaşmaların hər birində problemin işlənmə dərəcəsi fərqli olmuşdur. Belə ki, bütün problemlər siyasi-hüquqi və psixoloji yanaşmalar çərçivəsində daha dolğun şəkildə işlənməmişdir. İqtisadi yanaşma eksklüziya – inklüziya konsepsiyası üçün, sosioloji yanaşma isə - ayrı-seçkilik və ayrışdırıcıya qarşı təcrübə üçün daha böyük rol oynamışdır. Sosial problemlərin öyrənilməsinə dair yanaşmaların ifadə olunması problemin dərkinin daha əhəmiyyətli və daha ümumi yanaşmasından – siyasi-hüquqi yanaşmadan, ona tabe olan yanaşmalara doğru hərəkət məntiqinə uyğun veriləcəkdir.

Sosial problemlərə dair **siyasi-hüquqi yanaşmanın** əsasını problemlərin və onların həlli yollarının mövcudluğu mənbələrinin dərkinə solçu (sosial-demokratik) və sağçı (liberal) ideologiyaların verdiyi töhfələrin fərqi təşkil edir. Liberal ənənə vətəndaş hüquqları üzərində cəmləşir (şəxsi toxunulmazlıq, vicdan, söz, hərəkət, siyasi seçim azadlığı və s.), sosial-demokratik ənənə isə - sosial hüquqlara, ilk növbədə əmək hüququna söykənir. Hüquqların müxtəlif qruplarının təmin edilməsinə yönəlmiş istiqamət onların təmin edilməsinin variantiv texnologiyalarına gətirib çıxarır.

Cədvəl 27.2.1-də sosial problemlərin təhlilinə dair liberal və sosial-demokratik yanaşmaların müqayisəli təhlili verilib.

Müasir tədqiqatçılar hesab edirlər ki, solçu və sağçı yanaşmalar arasındakı nisbət əvvəllər olduğu kimi çox da münaqişəli deyil. İdeologiyalar bir-birini əvəzləyən sosial yeniliklərin və dəyişikliklərin metodikaları kimi get-gedə daha çox qəbul olunur. Həmçinin tədrici liberallaşma tərəfə solçu ideologiyanın hərəkətliliyini də qeyd etmək lazımdır.

Asanlıqla görmək olur ki, siyasi-hüquqi yanaşma sosial problemlərin həllinin strategiya və texnikalarında əsas fərqlərin mövcudluğunu əsaslandırır. Belə ki, psixosial yardım (məsləhətləşmələr, treninqlər, şəxsi artıma kömək) liberal modelə uyğundur, radikal texnologiyalar isə (ictimai hərəkətlər, sosial aksiyalar) – sosial-demokratik modelə. Siyasi-hüquqi yanaşma sosial sferada fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin peşə refleksiyası üçün xüsusi rol oynayır.

Mütəxəssis tərəfindən iş metodikalarının seçimi sosial cəhətdən özünütəyinetməklə və hazırki zaman kəsiyində sosial sferanın tələbatları ilə müəyyən olunur. Sosial sferada çalışan mütəxəssisin, istər müəllim, istərsə də sosial işçi və s. olsun, peşə fəaliyyəti ilə bağlı irəli sürülən tələblərdən biri onun ideoloji özünü təyin etməsidir. Mahiyyət etibarilə, sosial sahənin mütəxəssisi üçün ideoloji özünütəyinetmə öz fəaliyyətinin elmi əsaslarının seçilməsi kimi, metodoloji özünütəyinetmənin mühüm komponentidir.

İqtisadi yanaşmanın əsasında bir neçə prinsip yer alır ki, onlar sosial siyasətin analitik sxemini müəyyənləşdirir. Belə ki, sosial eksklüzivanın iqtisadi dərki yoxsulluq və eksklüzivanın primitiv, bəsit eyniləşdirilməsindən başlayaraq insanın məşğulluğu, gəliri və sosial aktivliyi arasında mürəkkəb qarşılıqlı bağlılığın təyin edilməsi qədər uzunmüddətli bir yol qət etmişdir. Bu yanaşma eksklüziya və inkilüziya yollarının dərki baxımından ən birincilərdən olmuşdur.

Sosial eksklüzivanın iqtisadi tərifini verənlərdən biri K.Daffi olmuşdur, o, bununla bağlı öz fikrini belə ifadə etmişdir: "...maddi vəsaitlərin çatışmazlığı və iqtisadi, sosial və mədəni həyatda müvəffəq iştirakın mümkünsüzlüyü, eləcə də bir sıra xarakteristikalar üzrə ictimai həyatın əsas axarından uzaqlaşma və distansiya saxlama"¹.

İlkin olaraq eksklüziya və maddi müflisləşmə arasında bərabərlik işarəsi qoyulurdu, yoxsulluq isə eksklüzivanın aparıcı səbəbi kimi müəyyən edilirdi. Hərçənd, sağlam düşüncə deyir ki, sosial izolyasiyanın (istisnalığın) sırf yoxsulluq vasitəsilə şərtləndirilməsi heç də mütləq xarakter daşmır. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdən təcrid olan insanın eksklüziviyası və onun dolanışıq səviyyəsi arasında bağlılığın olmamasını da inkar etmək olmaz.

¹ *Social Stratification Class, Race, Gender in Sociological Perspective. San Francisco, Oxford, 1994. P. 43.*

Sosial problemlərə siyasi-hüquqi yanaşma

	Ümumi xarakteristika	Dözümsüzlük - tolerantlıq	Ayrı-seçkilik – ayrı-seçkilik əleyhinə təcrübə	Eksklüziya-inklüziya
Liberal (sağçı, kollektivçili-yə qarşı)	Fərdin hüquqlarına və onun şəxsi azadlıqlarına diqqət yetirilməsi. Hüquqların həyata keçirilməsində fərdin və dövlətin rolunun vurğulanması, fərdi məsuliyyət prinsipi (insanın davranışının və həyatının özündən asılı olması)	Tolerantlıq - fərdi assimilyasiyadır; fərdə qarşı dözümlülük; dövlət – dözümlülük və multikulturalizm münasibətlərinin əsas tənzimləyicisidir.	Ayrı-seçkilik zamanla yox olan keçmişin qalıqları sistemi kimi mövcuddur. Həmçinin, tez-tez ayrı-seçkilik - insanların hüquqlarının pozulması vəziyyətində acizliyidir. Müxtəlif əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyin səbəbləri (cins, yaş, millət) müxtəlifdir. Ayrı-seçkilik – psixososial “müalicə” tələb edən sosial patologiya	Sosial eksklüziya – mülki və siyasi hüquqların həyata keçirilməməsi və ya məhdudlaşdırılması Eksklüziyaya səbəb - ictimai həyatda iştirak etmək hüququnun pozulmasıdır
Sosial-demo-kratik (solçu, kollektivist)	Əmək hüququ, səhiyyə və s. kimi vətəndaş hüquqlarına diqqət yetirmək Sosial problemlərin həllində cəmiyyətin rolunun vurğulanması, zəiflərə, görə məsuliyyətin bölünməsi prinsipi	Tolerantlıq - qrupun və onun fərqli olması hüququnun tanınması; qrupa qarşı dözümlülük; cəmiyyət münasibətlərinin əsas tənzimləyicisidir. Tolerant münasibətin əldə olunmasının əsas yolu, qrupun ayrılması, bütövlükdə qrupa bərabər səsini, öz siyasətini həyata keçirmək hüququnun verilməsi	Ayrı-seçkilik - bir qrupun digərinin xeyrinə hüquqlarının pozulmasıdır. Ayrı-seçkiliyin vahid mənbəyi var - sosial bərabərsizlik, tez-tez insana qarşı bir neçə əsasla (yaşlı qaradərili qadın) ayrıseçkilik edilir. Ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması: 1) hər hansı bir problemin sosial kontekstinin müəyyən edilməsi; 2) sosial azlıqların ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizəsi; 3) ətraf mühitin təzyiqindən müştərilərin emansipasiyası	Sosial eksklüziya - sosial hüquqların həyata keçirilməməsi və ya məhdudlaşdırılması. Eksklüziyanın səbəbi - məhdud imkanlı insanların sosial həyata daxil edilməsində cəmiyyətin kifayət qədər fəal olmamasıdır İnklüziya insanın öz sosial hüquqlarını həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olmasına yönəlib

Erkən iqtisadi yanaşma çərçivəsində yoxsulluqla mübarizə sosial inklüziya proqramlarının əsasına çevrilir. Lakin təcrübə göstərir ki, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəlmiş, hətta son dərəcə yüksək səviyyədə təşkil olunmuş və özünü uğurlu kimi təsdiqləmiş proqramlar belə, məsələn, Böyük Britaniyada ailənin büdcəsi və tələbatların ödənilməsinin qiymətləndirilməsi prinsipinə əsaslanan ünvanlı yardım proqramları, cəmiyyətdən əhalinin yoxsul hissəsinin eksklüziyasını aradan qaldırmağa imkan vermir. Bundan əlavə, yaxşı təşkil olunmuş iqtisadi yardım hətta insanların ictimai həyatdan eksklüziyasının əlavə amilinə çevrilir.

Bir tərəfdən, iqtisadi yardım faktı – bu, əhalinin yoxsul təbəqələrinin əlavə

stiqmatizasiyasının səbəbi qismində çıxış edir¹. Belə ki, analitiklərin böyük əksəriyyəti hesab edir ki, son illər ərzində Böyük Briyaniyada ünvanlı yardımın misli görünməmiş artımı əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmamış təbəqələrinin eksklüziya və stiqmatizasiyasının yeni formalarını əmələ gətirmişdir. Digər tərəfdən, iqtisadi yardım problemlərinin həlli yollarının axtarışına ehtiyacı olanların daha böyük müstəqilliyinin sərgilənməsinə maneçiliklər törədir.

Bu iki aspekt – stiqmatizasiya və asılılıq (hətta, ələbaxımlılıq) – bir-birini sanki qidalandırmış kimi olur. Bir sıra tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlib ki, yoxsul uşaqların sosiallaşdırılmasına yardım kimi vəsaitlərin ayrılması müavinətin verilməsi rejimində deyil, misal üçün, yoxsul ailələrdən olan uşaqların məktəbdənkənar məşğulluğu üçün əlavə imkanların yaradılması, onların asudə vaxtlarının keçirilməsinin təmin edilməsi yolu ilə baş verməlidir. Qeyd edək ki, iqtisadi yanaşmanın bu versiyasının məhdudluğunun dərk edilməsi üçün tədqiqatçılar iqtisadi sxemlərin hüdudlarından kənara çıxmalı və ünvanlı yardımın sosial-psixoloji nəticələrinə müraciət etməli olublar [176].

Yoxsulluq probleminin həlli xüsusi tələbatları olan uşağa malik ailələrdə eksklüziya problemini həll etməyə yardımçı olur. Eksklüziyanın əmələ gəlməsinə səbəb ola biləcək irsi xüsusiyyətlər və inkişafın psixososial tarixi müavinət hesabına ailənin gəlirlərinin artması ilə kompensasiya olunmur. Bundan əlavə, ailə ətrafındakılar tərəfindən təzyiqlə üzləşməli olur, çünki onlar xüsusi uşaq probleminə dözümsüzlük nümayiş etdirərək uşağın valideynləri tərəfdən böyük sosial yardımın hansı səbəbə görə aldıklarını başa düşür.

Beləliklə, aşağı səviyyəli gəlirlərin əldə edilməsi sosial eksklüziya göstəricisi deyil, pul yardımının ayrılması isə insanın ictimai həyata daxil olması üçün kifayət etmir.

Sosial eksklüziya probleminə **müasir iqtisadi yanaşma** insanın əmək gəlirlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Peşə məşğulluğu – bu, liberal kapitalist cəmiyyətində gəlirin əldə edilməsi, yüksək sosial statusa yiyələnməsi və nüfuzə sahib olması üçün əsas yoldur. Buna müvafiq olaraq, işsizlik – bu, sosial mövqedə bir boşluqdur ki, insanın cəmiyyətə inklüziyası üçün əsas maneə qismində görünür.

Eksklüziya problemlərinin, o cümlədən təhsildən eksklüziyanın aradan qaldırılması istiqamətində tətbiq edilə biləcək əsas strategiya kimi valideynlərin sabit və daimi məşğulluğunun təmin edilməsi qəbul olunur.

Müasir iqtisadi yanaşma buna əsaslanır ki, eksklüziyanın müəyyən bir növü digərləri ilə müqayisədə gəlir səviyyəsi ilə daha sıx bağlıdır. Məsələn, populyar uşaq əyləncələrinin və dəbli geyimin əlçatan olmamasından yaranan və yeniyetmə yaşında uşaqların qeyri-formal və spontan (öz-özünə əmələ gələn) sosiallaşması ilə bağlı olan uşaq eksklüziyası, özünü qeyri-adekvat aparmaqla və

¹ *Stiqmatizasiya – hər hansı bir keyfiyyətin (bir qayda olaraq, mənfi keyfiyyətin) bir şəxslə və ya bir çox insanla əlaqələndirilməsidir, baxmayaraq ki, bu əlaqə yoxdur və ya sübuta yetirilməyib. Stiqmatizasiya bir çox stereotiplərin tərkib hissəsidir.*

tədris prosesində akademik müvəffəqiyyətsizliklərlə müqayisədə, daha çox ailənin gəliri ilə bağlıdır.

Sosial eksklüziya və inklüziya ilə bağlı ortaya qoyulan müasir iqtisadi yanaşma, qeyd etdiyimiz həmin məfhumları sosial mobillik, sosial nemətlərə əlçatanlığı daha məhdud olduğu qruplardan sosial nemətlərə əlçatanlığı daha yüksək olduğu qruplara doğru insanın hərəkət etmək imkanları kimi problemlərlə sıx şəkildə əlaqələndirir.

Ayrı-seçkilik, dözümsüzlük, eksklüziya kimi fenomenlərin öyrənilməsi ilə bağlı tətbiq edilən **sosioloji yanaşma** kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri nöqtəyi-nəzərdən risk qruplarının ayırd edilməsi və təsvir olunmasına yönəlib. Sosioloji yanaşmanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, risk qruplarının ayırd edilməsi və onların dinamikası üzərində müşahidələrin aparılması vasitəsilə vəziyyətin dəyişməsinə öyrənmək, mənfi sosial proseslərin daha aktual (ağrılı) nöqtələri müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Həmin yanaşma sosial problemin yayılması miqyaslarının qiymətləndirilməsinə yönəlib.

Məhz sosial yanaşma çərçivəsində müəyyən insanlar qrupuna aid “sosial azlıq” məfhumu generasiya edilmişdir – bu, qrupun hər bir üzvü ayrı-seçkiliyə məruz qaldığı bir sıra əlamətlərin məcmusu səbəbindən öz hüquqlarının reallaşdırılması istiqamətində məhdudiyətlərlə rastlaşan insanlar qrupudur. Misal üçün, əmək sferasında qadınların ayrı-seçkiliyi o səbəbdən baş verir ki, qadınların malik olduqları sağlamlıq resursları bir qədər fərqlidir, onlar öz həyatlarının müəyyən dövrlərində uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur, lazımı ictimai nüfuza sahib deyillər.

Odur ki, “24-30 yaş arası, əmək stajı ən azı 5 il olmaqla, qeyri-normalanmış iş gününə hazır olan inzibati vəzifə üçün mütəxəssis axtarılır” məzmunlu elan, mahiyyət etibarilə və obyektiv səbəblərdən, çox böyük ehtimalla, göstərilən yaş dövründə sadalanmış tələblərə cavab vermək iqtidarında olmayan qadın üçün ayrı-seçkilik deməkdir. Ənənəvi olaraq, sosial azlıqlara yaşlıları, uşaqları, məhdud fiziki imkanlara malik insanları və qadınları aid edirlər. Kəmiyyətə sosial azlıq kifayət qədər əhəmiyyətli ola bilər, lakin onun sosial rolunu hüquqlara əlçatanlığın məhdudluğu səbəbindən böyük olmayacaq.

Sosioloji yanaşma belə göstəricilər məcmusunu irəli sürür ki, onlara əsasən eksklüziya (ayrı-seçkilik, dözümsüzlük) faktı müəyyən edilə bilər. Bu kimi meyarlara, ilk növbədə, həyat keyfiyyəti, ən yaxın və yaxın sosial ətrafda əlaqələrin müxtəlifliyi, insanın situasiyasını səciyyələndirən resurslar və məhdudiyətlər aiddir. Məsələn, uşaq eksklüziyasının formal qiymətləndirilməsinin beş əsas meyarı ayırd edilmişdir:

- bir ərazidə ev təsərrüfatlarının birləşməsi (bir valideyni olan ailələrin payı, tənha insanlar, pensiyaçılar, insanların birliyi daxilində uşağın həyat resurslarını yaxud məhdudiyətlərini təşkil edən nə varsa, hamısı);

- ev təsərrüfatlarının gəliri (ən zəngin və ən yoxsul ev təsərrüfatının 20%-i);

- müxtəlif millətlərdən olan insanların və ev təsərrüfatlarının birləşməsi

(ənənəvi milli mədəniyyət, adət və ənənələrdən uzaqlıq);

- cəmiyyətdə iştirak etmə (əmək haqqı və insan tərəfindən ödənilən vergilərə əsasən müəyyənləşdirilir);

- mənzil-kommunal şəraiti (mənzilin mülkiyyət növü, mənzil sahəsinin sıxlığı, yaşayış yerlərinin dəyişməsi).

Haqqında danışdığımız bu meyarların ayırd edilməsi insanın cəmiyyətdən məişət, gündəlik eksklüzivasi əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi.

Həmçinin, eksklüzivasiyanın sosio-coğrafi xarakteristikaları da ayırd edilmişdir. Eksklüzivasiyanın daha böyük riski əhalisi 100 min nəfərdən çox olan iri şəhərlərdə mövcuddur.

İqtisadi və sosioloji yanaşmaların birləşdirilməsi şəhərdə və kənd yerlərində eksklüzivasiya və gəlir arasında mövcud əlaqəni müqayisə etməyə imkan vermişdir. Müəyyən edilmişdir ki, aşağı gəlir kənd əraziləri ilə müqayisədə şəhər mühitində daha tez-tez hallarda eksklüzivasiyanın səbəbinə çevrilir.

İqtisadi və sosioloji yanaşmalarda yer alan əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq, onlar ümumi cəhətə malikdir – insanların ictimai həyatdan kənarlaşdırılması hadisəsinin özündə, insanların kənar edildiyi ictimai həyatın aspektləri – təhsil, səhiyyə, əmək, sosial təminat üzərində cəmləşmə.

Sosial problemlərə **psixoloji yanaşma** ayrı-seçkilik, qeyri-bərabərlik, eksklüzivasiya kimi fenomenlərin dərin köklər salmağa yardım edən davranış və şəxsi mexanizmlərin dərk edilməsinə söykənir. Digər yanaşmalar da olduğu kimi, psixoloji yanaşma son dərəcə qeyri-bircinsdir.

Psixoloji yanaşma diskreditasiya edənlərin, zəbt edənlərin (zorla əldən alanların), dözümsüzlük nümayiş etdirənlərin, eləcə də diskriminasiyaya, zəbt etmələrə (zorla əllərindən alma faktlarına) məruz qalan, dözümsüzlük münasibətlərinə rast gələn insanların davranışlarının təhlilinə istiqamətlənib. Balanslaşdırılmış psixoloji yanaşma, həm diskriminasiya mahiyyətli (qeyri-humanist) davranış nümayiş etdirənlərə, həm də bu kimi münasibətlərin qurbanına çevrilən insanlara eyni dərəcədə yönəlməlidir. Əks təqdirdə psixologiya ya əlilləşdirici (əgər fokusda yalnız qeyri-humanist davranış yer alırsa), yaxud da mahiyyət etibarilə diskriminasiya edici (əgər tədqiqat mərkəzində yalnız “qurbanlar” olursa) qismində çıxış etməyə başlayır.

Psixoloji yanaşma çərçivəsində diskriminasiya, dözümsüzlük, eksklüzivasiya kimi fenomenlərin anlaşılmasında bu və ya digər fərqləri qeyd etmək kifayət qədər çətin məsələdir – onların hamısı stereotiplər, qərəzli ön fikir, lokus-nəzarətin aşağı səviyyəsi (məsuliyyəti öz üzərinə götürmək nöqteyi-nəzərdən hazırlıqlı olmaması), eləcə də insanın stigmatizasiyaya meyilli olması ilə eyniləşdirilir. Lakin yanaşmalardan başqa heç biri psixoloji yanaşma qədər qeyri-bərabərliyin əsas mənbəyinin sütunundan bu qədər uzaqlaşmır.

Psixoloji izahlardan biri başqa tərəfə münasibətdə öncədən yanlış mənfi rəy və stereotiplər problemi üzərində fokuslanır. “qüsurlu” və “fərqli olanlar” qarşısında insan təbiətinə xas olan qorxu hissi, uzunmüddətli yardıma ehtiyacı

olanlarla təmaslardan qaçmağa hazırlıq (belə insanı “bizim” normalara yaxınlaşmaq baxımından ümidlərin az olduğu şəraitdə) – bütün bunlar eksklüziya, ayrı-seçkilik və dözümsüz münasibətin kifayət qədər güclü amilləri qismində çıxış edir. Müştəriyə öz həyatı üzərində hakimiyyət səlahiyyəti əldə etmək imkanının tanınması, insanın gücünə söykənən sosial təcrübə kimi texnologiyalar sosial sferada çalışan mütəxəssislərin və onlara müraciət edənlərin şüurunun dəyişilməsi prosesinə əsaslanır.

Eksklüziya, ayrı-seçkiliyin daxili səbəblərinin öyrənilməsi psixoloqları belə bir nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, psixoloji keyfiyyətlər nöqtəyi-nəzərdən belə bir vəziyyətə istənilən insan düşə bilər. Lakin ətrafdakıları qeyri-humanist davranışa, misal üçün, aqressiyanın sərgilənməsinə təhrik edən davranış patternləri (pattern-nümunə, şablon) mövcuddur.

Sosial problemlərə və onların həlli yollarına psixoloji yanaşmanın ən tam təəcəssümü identiklik (şəxsiyyət, eyniləşdirmə) nəzəriyyəsinə verilmişdir. Əgər insanın öz gender eyniləşdirilməsi əmələ gəlibsə, belə insana gündəlik həyatda cinslərin hüquqlarının bərabərlik prinsipini həyata keçirmək, bu və ya digər əlamətə görə digər cinsin nümayəndəsi olan insana hər hansı mənəvi zədə, xələl yetirməmək daha rahat olacaq. Özünü gələcəkdə ahıl insan kimi təsəvvür etmək qabiliyyətinə malik hər kəs eycizm (insanlara yaşlı kateqoriya əlamətinə görə ayrı-seçkilik) “təsiri altına” düşmək riskindən asanlıqla yan keçəcək. İnküziv təhsil belə bir reallığın dərkindən başlayır ki, məhdud fiziki imkanlara malik olan uşaq sağlam uşaq ilə müqayisədə eyni tələbatlara malikdir, ancaq onun həmçinin xüsusi tələbatları da vardır. Eyni zamanda, xüsusi tələbatları olan insan sırf onun özünə məxsus xüsusiyyətə malik olmasını qəbul etməsə və həmin xüsusiyyətinə bu və ya digər dərəcədə adekvat münasibət bəsləməyə başlamayana qədər, inküzivanın xarici mexanizmlərinin səmərəliliyi aşağı olacaq.

Bəs sosial problemlərin dərk olunması və həllində psixoloji yanaşmanın yeri nədən ibarətdir? İlk öncə, psixoloji yanaşma sosial sferada çalışan mütəxəssislərin gündəlik təcrübəsinin formalaşdırılmasına kömək edir. Onların peşəkar davranışı ayrı-seçkilik, eksklüziya yaxud dözümsüzlüyün yaranmasına təhrik edə biləcək istənilən psixoloji amildən qurtulmaq istəyi ilə tənzimlənir. Mahiyyət etibarilə, ictimai problemlərə dair sərgilənən münasibətlərin yeni pozitiv standartlarının əmələ gəlməsi məhz sosial sferada baş verir.

Sosial sfera mütəxəssisi (müəllim, həkim, sosial tədqiqatçı, sosial işçi, psixoloq, sosial pedaqoq və s.) tərəfindən həmin sfera ilə bağlı öncədən əmələ gələn yanlış fikirlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş addımlar ardıcılığını ayırd etmək olar. Cədvəl 27.2.2-də belə mütəxəssisin ayrı-seçkilik yönəliklərinin işlənməsi prosesinin təsviri öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 27.2.2.

Ayrı-ayrı hal səviyyəsində ayrı-seçkilik meyli düşüncə tərzilə işləmək

İşin mərhələləri	İşin həyata keçirilməsi yolları
Ayrı-seçkilik meyli fikirlərin mütəxəssisin şüurundan çıxarılması	Bu meyli düşüncənin mövcudluğunun müəyyən edilməsi, onların mövcudluğunun diaqnostikası üzrə üsulların formalaşdırılması, insanların sosial rolları haqqında çevik və variativ təsəvvürlərin inkişafı, inamlı davranışın əsaslarının hazırlanması (psixoloji manipulyasiyalara antitezlər). Sosial problemin peşəkar və fərdi qavrayışı arasında sərhədin qoyulması
Müştərinin şüurunda stiqmaların aradan qaldırılmasında yardım Hüquqları pozulanların xüsusiyyətlərinin sosial şərtləşdirilmiş səbəblərinin axtarışı	İnsanın həyata keçirdiyi manipulyasiya və istifadə etdiyi sosial stiqmalar arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi. Ayrı-seçkilik düşüncə meyllərinin yaranması ilə bağlı olan mənfi təcrübənin araşdırılması. Ayrı-seçkilik düşüncə meylləri üçün qida mühiti yaradan dağıdıcı hisslərin (günah, nifrət, narahatlıq) aradan qaldırılması İnsanın xüsusiyyətindən onun yaranmasının sosial səbəblərinin vurğulanması (məsələn, əlilliyi olan insanlar bir sıra psixoloji resurslara malik deyillər, çünki bu resursları heç kim inkişaf etdirmir)
Sosial azlıqların sosial fəallığa sövq edilməsi, siyasi maraqların və şəxsi maraqların qarşılıqlı nüfuz etməsi prinsipi	Həm xüsusi ehtiyacları olan insanlar, həm də onların ətrafında olanlar üçün öz-özünə kömək qruplarının formalaşdırılması; xüsusi ehtiyacları olan insanların birləşməsinə əhatə edən təşkilatlar şəbəkəsinin inkişafına kömək etmək

27.3. Sosial fenomenlərin çoxsəviyyəli təbiəti

Sosial fenomenlərin öyrənilməsinin başlıca prinsiplərindən biri onların mənşəyinin, nəticələrinin (fəsadlarının) və aradan qaldırılması yollarının çoxsəviyyəli təhlili olmağa başlayır. Adətən problemin mövcudluğunun və həllinin üç səviyyəsi qeyd edilir.

Makrosəviyyə – fenomenin mövcudluğunun hüquqi və ictimai-siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsi. Onun formalaşdırılması siyasi institutların fəaliyyəti nəticəsində təmin edilir ki, bu strukturlar sosial problemin aradan qaldırılması istiqamətində yararlı ola biləcək yollardan hansıların münasib, hansıların isə qeyri-münasib olduğunu müəyyənləşdirir. Müvafiq olaraq, makrosəviyyə sosial problemlərə dair siyasi-hüquqi və iqtisadi yanaşmalarla bağlıdır.

Mezosəviyyə kütləvi mədəniyyətdə, ideologiyada və sosial fenomen daşıyıcılarının real ətrafında cəmləşir. Mezosəviyyənin sosial problemin təhlili ilə bağlı tətbiq edilən sosioloji və sosiomədəni yanaşmalarla sıx bağlı olduğunu qeyd etməliyik.

Mikrosəviyyə ayrı-ayrı insanların və konkret təşkilatların mövqeyi ilə müəyyənləşir. Belə demək olar ki, mikrosəviyyə bir anda iki aspektdə təmsil

olunub: insanların müəyyən hərəkətlərində və həmin sosial fenoməna münasibətlərdə. Mikrosəviyyə sosial problemlərin və onların aradan qaldırılması təcrübələrinin psixoloji aspektlərini əks etdirir.

Cədvəl 27.3.1-də eksklüziya misalında sosial problemin çoxsəviyyəli dərki verilmişdir. Bütün bu üç səviyyə sıx qarşılıqlı bağlılıqda və qarşılıqlı təsirdə mövcud olur. Sözügedən həmin təsir yalnız makrosəviyyədən mikrosəviyyəyə qədər deyil, həmçinin əksinə - mikrosəviyyədən mezosəviyyəyə və makrosəviyyəyə qədər yayılır.

Cədvəl 27.3.1

Eksklüziya amilləri (təhsilin nümunəsində)

Makro-səviyyə	<p>I. Nəzəri-metodoloji təminatın səviyyəsi</p> <p>I.1. Təhsil texnologiyaları və təhsilin sosial-siyasi vəzifələri arasında qarşılıqlı əlaqənin formal xarakteri</p> <p>I.2. Psixoloji-pedaqoji elmin nailiyyətləri və onların təhsildə təcəssüm səviyyəsi arasında əhəmiyyətli fərq</p> <p>II. İctimai-siyasi təminat səviyyəsi</p> <p>II.1. Təhsilin ictimai əhəmiyyətinin azaldılması (o cümlədən, təhsil çatışmazlığı eksklüzivliyə əsas səbəb olmur – bu, gənc nəslin fikridir)</p> <p>II.2. Təhsil siyasəti tələbələrinin seçilməsi məsələsi üzərində diqqəti cəmləşdirir (müxtəlif vəziyyətlərdə şagirdlərin obyektiv seçilməsinin təmin edilməsi)</p> <p>II.3. Təhsil müəssisələri və ictimai təşkilatların qarşılıqlı əlaqəsinin zəlf olması (məsələn, əlil uşaqların valideynlərinin birlikləri və məktəblər arasında)</p> <p>III. Hüquqi təminatın səviyyəsi</p> <p>III.1. Xüsusi ehtiyacları olan uşaqların bərabər hüquqlarının təmin edilməsi üçün xüsusi qanunvericilik aktlarının olmaması</p> <p>III.2. Təhsil sistemində yardım göstərən mütəxəssislərin (psixoloqların, sosial işçilərin, sosial pedaqoqların) hüquqi təminatının kifayət qədər olmaması</p> <p>IV. Təhsilin iqtisadi təminatının səviyyəsi</p> <p>IV.1. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların qalmasına görə ödənişlərin artırılması</p> <p>IV.2. Keyfiyyətli psixososial yardımın aşağı əlçatanlığı</p> <p>IV.3. Əlavə təhsil xidmətlərinin gizli bazarı (uşaqla ev tapşırığını yerinə yetirməyə görə haqqın ödənilməsindən repetitorluğa qədər)</p> <p>IV.4. Müəllimlərin aşağı əmək haqqı</p>
Mezo-səviyyə	<p>V. Təşkilatlar səviyyəsi</p> <p>V.1. İnkişaf məhdudiyətləri olan uşaqlar üçün internatlar</p> <p>V.2. Adi məktəblərdə düzəliş (korrektə etmə) dərsləri (kompensasiya təhsili dərsləri)</p> <p>V.3. Ümumtəhsil məktəbinə "narahatlıq" verənlər üçün axşam məktəbləri</p> <p>V.4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara dəstək verən təşkilatların, o cümlədən erkən müdaxilə mərkəzlərinin kifayət qədər sayda olmaması</p> <p>VI. Təhsil proqramlarının səviyyəsi</p> <p>VI.1. Uşaq bağçalarının uşaqları məktəbə hazırlayan təşkilatlar rolunu alması</p> <p>VI.2. Yüksək potensiallı uşaqlar üçün proqramların dəyişkənliyi və problemlə uşaqlar üçün təhsil proqramlarının vahidliyi</p> <p>VI.3. Bir sıra proqramların uşağın yaş-fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməsi (məsələn, məktəblilərin həndəsənin öyrənilməsində uğursuzluğu)</p>
Mikro-səviyyə	<p>VII. Ayrı-ayrı mütəxəssislərin fəaliyyət səviyyəsi</p> <p>VII.1. Əlil uşaqlara, etnik azlıqların ailələrindən olan uşaqlara, qızlara qarşı ayrı-seçkilik düşüncə tərzii</p> <p>VII.2. Fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi üsullarına sahib olmamaq</p> <p>VII.3. Kömək edən və paraköməkçi (yardımçı) mütəxəssislərin əlaqəsinin olmaması</p> <p>VII.4. Müəllimlərin uşaqların sərt müqayisəli qiymətləndirilməsinə meyli, stereotip münasibətin davamlılığı</p>

Sosial problemin çoxsəviyyəli xarakteri milli sosial tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Məsələ burasındadır ki, həmin tədqiqatlar çox vaxt qeyri-bərabərliyin gah bir, gah da digər səviyyəyə doğru reduksiya edir¹. Mikrosəviyyəyə qədər reduksiyanın aşkar nümunəsi təcrübədə “eksklüziya” termini əvəzinə “rədd edilmə” termininin istifadə olunmasıdır. Bu kimi reduksiyanın daha bir örnəyi qismində ayrı-seçkilik problemlərinin zorakılıq problemlərinə qədər endirilməsidir.

Çox vaxt makrosəviyyəyə doğru əks reduksiya nümunələrinə də şahidlik edə bilərik. Bu zaman sosial problemlərin yaranmasının əsas səbəbləri arasında yanlış siyasi qərarların, iqtisadi təminatın çatışmazlıqları, mədəni stereotiplərə istinadlar göstərilir. Düzümsüzlüyün əsas mənbəyi kimi KİV-lərin təsiri – bu da həmçinin reduksiya nümunələri kimi göstərilə bilər.

Sosial fenomenin sistemli anlanılması onun qanunauyğunluq, meyllər, ayrıca hal kimi təzahür etməsində mütəxəssisə öz imkanlarının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə və həlli real olan məsələni seçməyə imkan verir.

Sosial fenomenlərin təhlilinin üçsəviyyəli sistemi təkcə hadisənin baş vermə səbəblərinin və onların minimallaşdırılması yollarının öyrənilməsi üçün deyil, həm də müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir.

M.Uolterə və L.Bollingerə görə tolerantlıq aşağıdakıları ehtiva edir:

- 1) fərdlərarası düzümlülüyü;
- 2) müxtəlif sosial qrupların qarşılıqlı tolerantlığı;
- 3) tolerantlıq mədəni və hüquqi norma kimi [141].

Tolerantlığın həmin üçsəviyyəli bölgüsü sosial proqnozlaşdırmanın sosial-siyasi aspekti kimi dəyərləndirilir. Bura problemin ictimaiyyət, siyasətçilər tərəfindən qavranılması, eləcə də ilk iki münasibətlərin siyasi-hüquqi nəticələri daxildir.

Analoji şəkildə, ayrı-seçkilik üç qarşılıqlı əlaqəli səviyyədə mövcud olan bir fenomen kimi müəyyən edilir:

- a) sosial formasiya, hakimiyyət institutları səviyyəsində;
- b) kütləvi mədəniyyət, ideologiya səviyyəsində;
- c) fərdin (qrupun) davranışı və gündəlik təcrübəsi səviyyəsində.

Sosial problemlərin çoxsəviyyəli xarakterinə əsaslanma fənlərarası və təsisatlararası əlaqələrin formalaşmasına səbəb olur. Anlaşılır ki, fenomen bir neçə qarşılıqlı əlaqəli səviyyədə mövcud olur, problemlərin aradan qaldırılması yollarının səmərəliliyinin və sosial situasiyanın proqnozlaşdırılmasının qiymətləndirilmə meyarlarını formalaşdırır. Mahiyyətcə, sosial problemlərin çoxsəviyyəliliyinin dərkinə riayət edilməsi sosial problemə ümumiləşdirilmiş və

¹ Reduksiya – mürəkkəb obyektin sadə elementlərin toplusu kimi təqdim edilməsi üçün məntiqi-metodoloji prosedurdur ki, bu da onu təhlil etmək üçün əlçatan edir. Reduksiya prinsipi bütövlükdə mürəkkəbləri sadə bir şəkildə gətirməkdir, yüksəyi aşağıdakıya doğru azaltmaqdır, bütövü onun hissələrin xüsusiyyətlərinə endirilməsidir.

fərdiləşdirilmiş yanaşmalar arasında balansı təmin edir.

Mikrosəviyyə problemin mövcudluğunun ümumi tendensiyaları ilə bağlıdır. Mikrosəviyyə konkret insanın həyatında problemin təzahür etməsinin mümkün xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Sosial sferanın mütəxəssisi hər hansı bir səviyyəyə riayət edə bilməz. O, həm konkret halla bağlı fəaliyyətinə xüsusi yanaşmanı, həm də öz təcrübəsində sosial problemlərin həllinin müəyyən bir universal metodlarını hasil etməyi bacarmalıdır.

27.4. Sosial problemlərin öyrənilməsində müqayisəli təhlil

Ənənəvi olaraq, müqayisəli metodun özü müxtəlif ölkələrdə mövcud sosial təcrübələrin müqayisəsi ilə assosiasiya olunur. Müqayisəli təhlilin belə bir tərifini onun imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Müasir sosial vəziyyətin təhlilinin istənilən hər hansı başqa bir metodu kimi, komparativ təhlil kompleksli xarakterə malik olmalıdır ki, bu da problemin və onun həlli yollarının öyrənilməsi ilə bağlı tətbiq edilən obyektiv yanaşmanın daha yüksək standartlarını təmin etsin.

Müqayisəli təhlilin bir neçə istiqamətini qeyd edə bilərik:

- problemlərin beynəlxalq (üstmilli) dərk edilmə normalarının və onların həlli istiqamətində beynəlxalq birlik tərəfindən təklif olunan yolların milli təcrübə ilə müqayisəsi;

- bir ölkənin topladığı təcrübənin digər ölkənin şəraitində istifadəsinin imkanları və məhdudiyyətlərinin dərkə nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif ölkələrin sosial təcrübələrin müqayisəsi;

- təcrübənin varisliyi nöqtəyi-nəzərdən sosial problemlərin həllinin müasir və keçmiş təcrübələrin müqayisəsi;

- müxtəlif sosial problemlərin yaxud eyni problemin, lakin əhalinin müxtəlif qruplarına münasibətdə həlli texnologiyaların müqayisəsi.

Müqayisəli təhlilin hər bir istiqamətinin zəif tərəfləri vardır. Yalnız komparativ tədqiqatın kompleks şəkildə həyata keçirilməsi zəruri nəticənin – sosial problemin və onun həlli yollarının dərkə üçün oriyentirlərin əldə olunmasına təminat yaradır.

Qanunvericiliyin və problemlərin həllində istifadə olunan təcrübənin beynəlxalq nümunələri ilə müqayisə nəticəsində əhalinin müxtəlif qruplarının vətəndaş hüquqlarının necə təmin edildiyini üzə çıxarmaq mümkün olur. Lakin bu, dövlətdə formalaşmış normaların sosial-mədəni şərtlənməsini aşkar etmir və sosial qanunvericiliyin unifikasiyasına üstünlük verilməsinə sövq edir. Beynəlxalq normalar müəyyən prioritetlərlə seçilir. Onlar konkret dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin yalnız bir neçə aspektini müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq normalara oriyentasiya müdafiə olunmamış əhali qruplarının sosial-hüquqi təminatının bütün məcmusunu həll etmir. Sosial siyasətin qloballaşmasının artması beynəlxalq normaların istifadəsinin daha bir problemini

– onların ictimai həyatın ukladına (quruluşuna), vətəndaşların mentalitetinə uyğunluğu problemini əlavə edir.

Beləliklə, beynəlxalq normalar sosial qanunvericiliyin işlənilib hazırlanmasında mühüm, lakin yeganə olmayan oriyentirdir.

Konkret dövlətin sosial qanunvericiliyin beynəlxalq normalarla müqayisəsi bir neçə vəzifəyə tabe etdirilə bilər. Əvvəla, bu cür müqayisə siyasi çalarlı mənaya malikdir – dövlətin beynəlxalq inteqrasiya prosesinə daxil olma dərəcəsini nümayiş etdirmək. Milli sosial qanunvericiliyin beynəlxalq normalarla müqayisəsi hüquqi təminatın təhlili meyarlarının işlənilib hazırlanması zamanı həlledici əhəmiyyətə malik olmağa başlayır. Sosial sferanın qiymətləndirilməsi və planlaşdırılmasında dövlətin sosiomədəni və milli xüsusiyyətlərinin minimal dərəcədə nəzərə alınması şübhəsiz mənfəət kimi göstərilə bilər.

İkincisi, beynəlxalq normalarla müqayisə “əks vəziyyətin təhlili” üsulu qismində tətbiq edilə bilər, bu zaman milli xüsusiyyətlər sosial siyasətin formalaşdırılması zamanı prioritet qismində dəyərləndirilir. Bu halda beynəlxalq normaların interpretasiyası (təfsiri, şərh) aşkar subyektivizm əldə edir və ideoloji prioritetlərin müəyyənləşdirilməsində bir növ “alver” vasitəsinə çevrilir. Müqayisəli təhlil tədqiqatçının radikal və millətçi meyli düşüncələrindən asılı olur.

Üçüncüsü, milli sosial qanunvericiliyin beynəlxalq normalarla müqayisə olunması həm fəvqəldövlət normaların, həm də milli qanunvericiliyin səmərəliliyinin eyni zamanda qiymətləndirilməsi məqsədilə aparılır. Komparativ təhlilin belə yönləndirilməsi ən perspektivli istiqamət təsiri bağışlayır.

Müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən sosial siyasətlərin müqayisəli təhlili komparativ tədqiqatın ən geniş yayılmış üsuluna çevrilir. Müxtəlif dövlətlərin topladığı təcrübənin müqayisə edilməsi ənənəvi olaraq belə bir qeydin edilməsi ilə məhdudlaşır ki, müqayisə olunan ölkələrin seçilməsi üçün nəzərdə tutulan meyarları əsaslandırmaq kifayət qədər çətin olur. Başqa ölkələrin uğurlu yaxud uğursuz təcrübəsi sosial inkişafın bu və ya digər variantının lehinə bir dəlil kimi istifadə olunur.

Komparativ təhlilin müsbət tərəflərinə sosial siyasətin təhlilində istifadə olunan üsulların üzə çıxarılması və müəyyənləşdirilməsi, sosial qanunvericiliyin təhlilində tətbiq edilən texnologiyaların işlənilib hazırlanması çevrilir. Sosial-hüquqi təminatın müqayisəsi sosial siyasətin inkişafı dinamikasını obyektiv surətdə qiymətləndirməyə, sosial sferanın formalaşdırılması prosesinin sonrakı istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan yaradır.

Müxtəlif dövlətlərin sosial-hüquqi təminatının müqayisəsi beynəlxalq normaların təhlilindən kənar həyata keçirilə bilməz. Beynəlxalq normalar müxtəlif ölkələrin maraqları və təcrübəsindən nə dərəcədə asılı deyil? Beynəlxalq norma və tövsiyələrin universallıq dərəcəsi, onların bütün ölkələrə yayılması imkanı necədir? Beynəlxalq normalarla müqayisəni müxtəlif dövlətlərin sosial qanunvericiliyinin tutuşdurulmasına daxil etməklə bu suallara cavab almaq olar.

Zaman baxımdan eyni dövlətin sosial siyasətinin müqayisəsi siyasi

quruluşun və vətəndaşların hüquqi təminatının qarşılıqlı bağlılığının əsaslandırılması üçün istifadə olunur, qanunvericiliyin inkişafının əsas istiqamətlərini üzə çıxartmağa, eləcə də sosial müdafiənin aktual vəziyyətinin müsbət və mənfi tərəflərini müəyyən etməyə xidmət edir. Sosial prioritetlər dinamikasının üzə çıxarılması həyata keçirilən sosial siyasətin nə dərəcədə düşünülmüş olduğunu, onun strateji tərkib hissəsini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Retrospektiv təhlil göstərir ki, əvvəlki və müasir sosial siyasətin müqayisəsi beynəlxalq norma və digər ölkələrin təcrübəsi ilə müqayisədən kənar mövcud ola bilməz. Dəyişikliklər təkcə daxildə baş verən yeniliklərin deyil, həmçinin dünya tendensiyalarının təsiri altında baş verir.

Sonda qeyd edək ki, sosial problemlərin öyrənilməsi metodologiyası sosial sferada çalışan mütəxəssislərin peşə təfəkkürünün formalaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Sosial sferada peşəkar refleksiyanın səviyyəsi bir çox cəhətdən sosial problemlərin mənbələrinin və həlli yollarının mütəxəssislər tərəfindən dərk edilməsinin fənlərarası və sistemli xarakteri ilə müəyyənləşir. Metodoloji prinsiplərdən hər biri mütəxəssisin şüurunda müəyyən analitik düşüncə meyilləri ilə əks olunur ki, həmin meyillər fəaliyyət strategiyasının formalaşdırılmasını həyata keçirir.

FƏSİL 28. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN SOSIAL SİYASƏTİ

28.1. Müasir sosial siyasətin xüsusiyyətləri

Hazırkı dövəmdə Azərbaycanca həyata keçirilən dövlət sosial siyasətin xüsusiyyətləri sosial sferanın modelləşdirilməsinin qısamüddətli və ortamüddətli proqramlarından sosial siyasətin kompleks şəkildə, o cümlədən də sosial sferanın sahələrində reallaşdırılmasına həsr olunmuş məqsəd, vəzifə və bölmələri üzvi şəkildə daxil edilmiş, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli konsepsiyalarının (strategiyalarının) işlənilib hazırlanmasına doğru keçiddən ibarətdir. Bu zaman insan kapitalının və insan potensialının inkişafına onların ümumi yönləndirilməsi müəyyən olmuşdur.

BMT-nin fəal üzvü olmaqla, Azərbaycan dövləti 25-27 sentyabr 2015-ci il tarixində keçirilmiş Dayanıqlı inkişaf sammitində qəbul edilmiş “2016-2030-cu illər üzrə dayanıqlı inkişaf hədəfləri”nə qoşulmuşdur. Respublikanın davamlı inkişafının məqsəd və vəzifələri, o cümlədən, sosial və ekoloji aspektləri, həmin “Minilliyin inkişafı hədəfləri”nə söykənir və ölkənin inkişafının sonrakı istiqamətlərini təyin edir.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə ölkəmizin inkişafının uzunmüddətli strateji vəzifələrini müəyyənləşdirmiş “Milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi” qəbul edilmişdir. Sosial inkişaf sahəsində bütün ortamüddətli və qısamüddətli proqram sənədlərinin işlənilib hazırlanması Strateji Yol Xəritəsinin nəzərə alınması ilə baş verir.

İnsan potensialının və kapitalının inkişaf etdirilməsində sosial sfera sahələrinin başlıca rolu Azərbaycan Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” Sərəncamında bir daha xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

“Prioritetlər” dayanıqlı və inklüziv inkişafa keçidin əhəmiyyətini bir daha göstərir, eləcə də hər bir insanın vacibliyinin dərk edilməsinə səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, dayanıqlı inkişaf üç komponentin: iqtisadi, sosial və ekoloji səciyyəvi elementlərin öz arasında kompleks şəkildə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Inklüziv artım – bu, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ölkə əhalisinin bütün qruplarının malik olduqları imkanların bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması ilə müşayiət olunan iqtisadi artımdır.

“Prioritetlərdə” qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün son dərəcə mühüm çağırış – iqtisadi inkişafın əsas amili kimi insan kapitalının rolunun artmasıdır. Müasir innovativ iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə peşəkar kadrların keyfiyyəti ilə müəyyən olunur.

Alimlərin verdiyi məlumata əsasən, son yüzillik ərzində əmtəə və xidmətlərin istehsalında iştirak edən kapitalın ümumi strukturunda insan kapitalının rolu xeyli yüksəlmişdir. Əgər XX əsrin əvvəlində Qərbi ölkələrində

insan kapitalının payı kapitalın ümumi strukturunda 31-33% təşkil edirdisə, XX yüzilliyin sonlarına yaxın bu göstərici artıq üstünlük təşkil etməklə 67-69%-ə çatmışdır.

Dünyanın 120-dən artıq ölkəsi üzrə Dünya Bankının məlumatlarına uyğun olaraq, 2020-ci ildə fiziki kapital ümumi sərvətin 18%-ni, təbii kapital - 5%-ni, insan kapitalı - 77%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında tutduğu rəqabətli mövqelərini işçi qüvvəsinin ucuzluğu hesabına və təhsilin, səhiyyənin, eləcə də insan kapitalını və potensialını formalaşdıran sosial sferanın digər sahələrinin inkişafında qənaət etməklə qoruyub saxlamaq iqtidarında olmayacaq. Respublika üçün həmin çağırışa cavab olaraq, insan kapitalı və potensialının inkişafında mövcud geriliyin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur ki, bunlar aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- ixtisaslı kadrlara münasibətdə Avropa və Asiya bazarları ilə artan rəqabətlə;

- sosial xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlıq səviyyəsinin kifayət edə biləcək dərəcədə olmaması ilə.

“Strateji Yol Xəritəsi”nin həyata keçirilməsi nəticəsində aşağıdakı nəticələrin əldə olunması planlaşdırılır:

- əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- əmək pensiyalarının miqdarının əmək haqqından asılılığının yüksəldilməsi, pensiyaçıların layiqli həyatını təmin etmək iqtidarında olan səviyyəyə qədər pensiyaların miqdarının artırılması;

- keyfiyyətli təhsil və tibbi yardımın, milli və dünya mədəniyyət dəyərlərinə əlçatanlığın, təhlükəsizlik və asayişin, iqtisadi və sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsi üçün əşverişli şəraitin əldə olunması imkanının təmin edilməsi;

- sənaye iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan kütləvi təhsil sistemindən innovativ sosialyönlü iqtisadiyyatın yaradılması nöqtəyi-nəzərdən zəruri olan hamı üçün fasiləsiz fərdiləşdirilmiş təhsilə keçidin reallaşdırılması. Dünya fundamental elmi ilə qırılmaz tellərlə bağlı, sosial cəhətdən məsuliyyətli yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəlmiş təhsilin inkişaf etdirilməsi;

- əhalinin əlçatan və keyfiyyətli mənzil sahəsi ilə təmin edilməsi, insan üçün komfortlu şəhər mühitinin və effektiv mənzil-kommunal təsərrüfatının yaradılması. Həyatın regional və milli ukladların (quruluşların) müxtəlifliyini nəzərə alan əhalinin müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilməsinin çevik sisteminin formalaşdırılması;

- aztəminatlı kateqoriyalarına aid edilən şəxslərin dəstəklənməsi, eləcə də yaşlı insanlar, əlillər və uşaqlar üçün sosial xidmətlərin göstərilməsin effektiv ünvanlı sisteminin yaradılması;

- Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması və artırılması üçün iqtisadi şəraitin yaradılması;

- turizm, bədən tərbiyəsi və idman sferasında xidmətlərin yüksək keyfiyyətinin və əlçatanlığının təmin edilməsi;

- insan həyatının ekoloji şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- cinayətkarlıq səviyyəsinin aşağı salınması;
- əmək resurslarının yüksək peşə və ərazi mobilliyinin təmin edilməsi;

Gələcək inkişaf dünya təsərrüfatında Azərbaycanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə və innovasiyaların iqtisadi artımın aparıcı amilinə çevrilməsinə, cəmiyyətin balanslaşdırılmış sosial strukturunun formalaşdırılmasına yönləndiriləcəkdir.

28.2. Sosial siyasətin prioritetləri

Müasir şəraitdə insan potensialının inkişafı sahəsində həyata keçirilən siyasətin prioritetlərinə aşağıdakılar daxildir:

- sosial mühitin və millətin sağlamlığının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, həyat müddətinin artırılması;
- insan kapitalının sürətli inkişafı, inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterik olan təhsil və səhiyyə xidmətləri ilə təmin edilmə standartlarının nail olunması;
- əhalinin əsas kütlələri üçün əlçatan olan və vətəndaşların müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilməsinin komfortlu tipinə doğru keçidin həyata keçirilməsi;
- inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvi xarakter daşıyan səviyyəyə qədər aztəminatlılıq səviyyəsinin aşağı salınması.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” tərəfindən modernləşdirilmə və iqtisadi inkişafın innovativ mərhələsinə doğru keçidin təmin edilməsi, habelə buna uyğun olaraq, postsənaye cəmiyyətinin infrastrukturunun yaradılması məqsədilə dayanıqlı və balanslaşdırılmış inkişaf trayektoriyasına çıxmağı əsas vəzifə qismində qoyur. Bu zaman mühüm vəzifələr sırasında ölkə iqtisadiyyatının yüksək texnoloji sektorunun qabaqlayıcı inkişafının, iqtisadiyyatın real sektorunun texniki-texnoloji modernləşdirilməsinin, eləcə də onun (iqtisadiyyatın real sektorunun) aparıcı sahələrində əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli artımının təmin edilməsi göstərilə bilər.

Sözügedən həmin sənəd əvvəlki dövrdə tam şəkildə istifadə olunmamış rəqabət qabiliyyəti amillərini: insan kapitalının nisbətən yüksək keyfiyyətini və respublikanın elmi potensialını fəaliyyətə gətirməyi təklif edir. Belə bir maneə, o cümlədən, sosial siyasətin yenilənməsini nəzərdə tutur.

Yeni sosial siyasətdə ərazilərimizin erməni işğalından azad edilməsinə səbəb olan Azərbaycanın zəfərli müharibəsi nəticəsində ortaya çıxan reallıqlar nəzərə alınmalıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və gələcəkdə bu bölgələrin davamlı və tarazlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş bir siyasət həyata keçirmək lazımdır.

Sosial siyasət innovativ inkişafın potensialını reallaşdırmaq iqtidarında olan cəmiyyət təbəqələrinin maraqlarını daha dəqiq və dolğun şəkildə nəzərə almalıdır. O, sözügedən belə potensialın həyata keçirilməsi üçün komfortlu şərait yaratmalı və daha yüksək sosial standartlara uyğun olmalıdır.

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bura orta sinfin nümayəndələri aid edilə bilər ki,

onların gəlirləri və sosial məqsədləri (istiqamətləri) həmin nümayəndələrə əmək davranışı və istehlak modellərini seçməyə imkan verir. Mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən bu, ali təhsilli, innovativ və postsənaye iqtisadiyyatın kompetensiyalarına yönəlik insanlardır. Ali təhsilli insanların kreativ sinfə - ölkənin innovativ sosial-iqtisadi inkişafının lokomotivinə çevrilməsi üçün onların sosial statusunu (əmək haqlarını, mənzil şəraitini, pensiya təminatını, tibbi xidmətlərin göstərilməsini) əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək lazımdır. Bu, hər şeydən əvvəl, sosial sferanın büdcə sektorunun işçilərinə, eləcə də ali təhsilli gənc mütəxəssislərə aiddir.

“Azərbaycan 2030”-da haqlı olaraq qeyd olunur ki, kreativ peşəkarların formalaşdırılmasına dövlətin zəruri töhfəsi – büdcə sektorunda rəqabətqabiliyyətli əmək haqqıdır. Gələcək üçün vəzifə - həkimlər, ali məktəb müəllimləri, mədəniyyət işçiləri ilə effektiv kontraktın tətbiq edilməsidir.

Bu sənəddə postsənaye iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətlənmək təklif olunur. Bunun üçün, keçid dövründə sənayesizləşdirmənin-qeyri-sənayeləşmənin mənfi fəsadlarının ləğv edilməsi məqsədilə, respublikada sosial sferanın yenilənməsi ilə tamamlanan, milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və diversifikasiyasının təməli kimi, müasir maşınqayırma və emal sahələrinin prioritet təşkil edən inkişafı ilə “yeni sənayeləşmənin” aparılması lazımdır.

Kreativ sinif – yaradıcı əmək insanları, öz adi gündəlik iş prosesində innovasiyaları yaradan insanlardır. Məhz onlar XXI yüzillikdə iqtisadiyyatların yarışmasında həlledici rəqabət üstünlüklərini təmin edəcəklər. Bu, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bütün sahələrə keyfiyyətə fərqli yanaşmanın zəruriliyini öncədən müəyyənləşdirir. İnsan kapitalı sahəsində müqayisəli üstünlüklərin bərpası və möhkəmləndirilməsi vəzifəsi həm iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən, həm də sosial siyasətin dayanıqlığı baxımından “Azərbaycan 2030” üçün birincidərəcəli hesab olunur.

“Azərbaycan 2030”-da insan kapitalını dəstəkləyən mühit və sistemlərin təşkilədiciyi sahəsində (urbanistika, ekologiya, nəqliyyat, informasiya məkanı, tibb, sosial yardım, mənzil-kommunal təsərrüfatı) Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrdən geriliyi qeyd olunur.

“Beyin axını” ilə əlaqədar Azərbaycan müəyyən mənada digər ölkələr üçün ideya və beyin tədarükçüsü qismində çıxış edir. Gələcəkdə insanlar və onlar tərəfindən hasil edilən yeni ideya və texnologiyalar uğrunda ölkələrarası rəqabət maliyyə və təbii resurslar uğrunda aparılan rəqabət mübarizəsi ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha da amansız və kəskin olacaqdır. Bu rəqabətdə uduzmamaq üçün insanın həyatı və inkişafı üçün əlverişli şəraiti yaratmaq lazımdır. Bu mühit təşəbbüslərin üzə çıxarılmasına səbəb olmalıdır. Azərbaycan üçün bu, təhsil sisteminin, səhiyyənin, əhəlinin sosial müdafiəsi sferası, pensiya təminatı sisteminin modernləşdirilməsi deməkdir.

“Azərbaycan 2030”-da yerli icmaların problemlərinin yalnız mərkəzdən həll edilməsinin qeyri-mümkünlüyü göstərilir ki, bu da regional və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının sosial siyasət sahəsində müstəqilliyinin gücləndirilməsini

tələb edir.

Ölkə rəhbərliyi tərəfindən qarşıya strateji vəzifə qoyulub – Azərbaycanda ən yaxın perspektivdə müasir, dinamik inkişaf edən sosial sferanı yaratmaq. Bu məqsədlə aşağıdakı sistem vəzifələri həll etmək lazımdır:

- o cümlədən, effektivlik meyarları, sosial təsisatların publik (açıq) reytinglər təcrübəsi, peşə və etik məcəllələrinin qəbulu da daxil olmaqla, sosial sfera təsisatlarının iş keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin müstəqil sistemini yaratmaq;

- inkişaf edən, mürəkkəbləşən cəmiyyət şəraitində vətəndaşlar üçün zəruri olan sosial xidmətlərin müasir çeşidini müəyyənləşdirmək;

- keyfiyyətli təhsil, tibbi yardım və sosial müdafiəni təqdim etməyə hazır olan yerli və xarici sahibkarlar, kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları üçün sosial sferanı daha da geniş açmaq. Bununla da sosial xidmətlər kompleksində inkişaf üçün zəruri olan rəqabət mühiti yaradılacaqdır.

- torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsi nəticəsində yaranmış vəziyyətlə əlaqədar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial infrastrukturun bərpası və daha da inkişaf etdirilməsi zəruridir:

- işğaldan azad olunmuş inzibati rayon mərkəzlərində və kəndlərdə yaşayış binalarının və evlərin tikintisi, qaçqın və məcburi köçkünlərin geri qayıtmasının və orada məskunlaşdırılmasının təmin edilməsi;

- bu ərazilərdə xidmət və ticarət, mədəniyyət və istirahət müəssisələrinin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və s.

Sosial sferanın iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazım gələcəkdir:

- iqtisadiyyatın büdcə sektorunda kadr potensialının qorunub saxlanması, burada mövcud peşələrin nüfuzunun və cəlbədiciyinin artırılması məqsədilə təklif olunan xidmətlərin konkret keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə nail olunması ilə əmək haqqının artırılmasını şərtləndirməklə iqtisadiyyatın büdcə sektorunda çalışan işçilərin əmək haqqının ödənilməsi sisteminin mərhələli təkmilləşdirilməsi proqramını qəbul etmək;

- dövlət büdcəsindən ayrılan təxsisatlar hesabına maliyyələşən təşkilatların rəhbərlərinin əmək haqqının şəffaf mexanizmini yaratmaq, bu məqsədlə həmin təşkilatların rəhbərləri tərəfindən gəlirlər, əmlak və əmlak xarakterli öhdəliklər haqqında məlumatların təqdim edilməsini nəzərdə tutaraq sözügedən təşkilatların rəhbərlərinin və işçilərinin orta əmək haqqının nisbətini təyin etmək;

- ictimai təşkilatlarla birgə sosial xidmətləri göstərən təşkilatların iş keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin müstəqil sisteminin formalaşdırılmasını təmin etmək, o cümlədən, belə təşkilatların işinin effektivlik meyarlarının təyin edilməsi və onların fəaliyyətinin ictimaiyyət üçün açıq reytinglərinin tətbiqi də daxil olmaqla;

- sosial yönümlü qeyri-kommertiya təşkilatların dəstəyinin

artırılmasına yönəlmiş tədbirləri nəzərdə tutmaq;

- pensiya sisteminin uzunmüddətli inkişafının layihəsini işləyib hazırlamaq, orada pensiya yaşına çatdıqdan sonra da işləmək istəyini ifadə etmiş vətəndaşlara pensiya miqdarının artırılması mexanizmini nəzərdə tutmaq, eləcə də pensiya əmanətlərinin qorunmasına zəmanət verən və investisiyaların yatırılmasından gəlirliliyi təmin edən tədbirləri müəyyən etmək;

- yerli mədəniyyətin gələcəkdə qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə:

- a) hər il Azərbaycanda nəşr edilən kitabların ən azı 10%-ni milli elektron kitabxanasına daxil etmək;

- b) publik (ictimai) elektron kitabxanaların, muzeylərin və teatrların saytlarının İnternet-də yaradılmasının dəstəyini, eləcə də İnternet şəbəkəsində əlçatan və ödənişsiz rejimdə görkəmli kino və teatr rejissorlarının filmlərinin və tamaşalarının yerləşdirilməsini təmin etmək;

- c) mədəniyyət və incəsənət xadimləri, yaradıcı gənclərin təqaüdlərinin (stipendiyalarının) ödənilməsinə, eləcə də mədəniyyət və incəsənət sahəsində ümummilli əhəmiyyətli yaradıcı layihələrin dəstəklənməsi məqsədilə qrantların verilməsinə dövlət büdcəsindən ayrılan təxsisatların artırılmasını təmin etmək;

- d) respublikanın müxtəlif şəhərlərində yerləşən muzey və qalereyalarında incəsənət əsərlərinin sərgilərdə nümayiş etdirilməsi məqsədilə aparıcı muzeylərin səyyar fondunun inkişafını təmin etmək, eləcə də virtual muzeylər yaratmaq;

- e) Azərbaycanda həyata keçirilən sərgi layihələrinin sayını artırmaq;

- f) gənc istedadların üzə çıxarılması və dəstəklənməsi məqsədilə yaradıcı tədbirlərdə iştirak etmək üçün cəlb olunan uşaqların sayını artırmaq.

Həmin vəzifələrə uyğun olaraq, aşağıdakıların reallaşdırılması lazımdır:

- mədəniyyət işçilərinin əmək haqqının mərhələli şəkildə artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanmasını təmin etmək;

- Azərbaycanın muzeyləri arasında sərgilərin mübadiləsi təcrübəsinin genişləndirilməsi, muzeylərin axşam və gecə saatlarında işləməsi üzrə tədbirlər kompleksini işləyib hazırlamaq və onların reallaşdırılmasını təmin etmək;

- əlillərin iş yerləri ilə təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəliliyinin artırılmasına, peşə təhsilinin əlçatanlığının təmin edilməsinə, o cümlədən, əlil uşaqların və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin peşə oriyentasiyası metodlarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksini işləyib hazırlamaq.

- Qarabağ müharibələri əlilləri üçün, onların psixofiziki inkişafının xüsusiyyətləri və fərdi imkanları nəzərə alınmaqla, ixtisaslaşdırılmış peşə təhsili və fərdi reabilitasiya proqramlarını hazırlamaq. Qarabağ müharibələri əlillərinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması üçün, o cümlədən onlara avadanlıqla təchiz olunmuş iş yerlərində şərait yaratmağa yönələn tədbirlər hazırlamaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2001
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2020. Bakı: «Səda» nəşriyyatı, 2020, 869 s.
3. Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt. Statistik məcmuə, Bakı, 2020, 160s.
4. Müstəqil Azərbaycan-25. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi” Bakı: 2016, 642s.
5. «Rabitə haqqında» Qanun, 20 iyun 1997
6. «İnformasiya, informasiyalaşdırma, informasiyanın mühafizəsi haqqında» Qanun, 3 aprel 1998
7. “Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi haqqında» Qanun, Bakı, 4 iyun 1999-cu il
8. “Əmtəə bazarlarında rəqabətin və inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması haqqında» Qanun, Bakı, 4 mart 1993-cü il.
9. “Patent haqqında» Qanun, Bakı, 25 iyul 1997-ci il
10. “İstehlakçı hüquqlarının qorunması haqqında» Qanun, Bakı, (1995)
11. “Gömrük tarifləri haqqında» Qanun, Bakı (1995 r.)
12. “Standartlaşdırma haqqında» Qanun, Bakı, 16 aprel 1996-cı il
13. “Məhsulun və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması haqqında» Qanun, Bakı, 9 mart 2004
14. “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Qanun, Bakı, 2000
15. Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.udpo.az/read.php?lang=1&content=1039>
16. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az>
17. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Miili Stratejiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
18. “2008-2013 illərdə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dair Dövlət Proqramı”
19. “2010-2012-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında rabitənin və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”
20. “2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”
21. “Dövlət orqanlarının elekttron xidmətlər göstərməsinin təskili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında”, 23 may 2011-ci il AR Prezidentinin Fərmanı
22. “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında”, 5 noyabr 2012-ci Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı
23. “Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 6 mart 2007-ci il
24. “Sənaye şəhərcikləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 8 oktyabr 2014-cü il
25. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 2002
26. “Azərbaycan Respublikasında biznes-mühitin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında” AR Prezidentinin Sərəncamı, 13 iyul 2016
27. “Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında informasiya texnologiyasının inkişafı Dövlət Fondunun yaradılması haqqında” AR Prezidentinin Sərəncamı, 15 mart 2012 ci il
28. «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamtləri. AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı
29. Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, 5 cildlik “Böyük İqtisadi Ensiklopediya”, (Akadənik Z.

- Ə. Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə). Bakı, 2012;
30. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. www.genprosecutor.gov.az
 31. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/7>
 32. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. www.e-qanun.az/code/10
 33. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3>
 34. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2011-2015-ci illər). <http://ses.gov.az/az/menu-69.html>
 35. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər). Bakı, “QAPP-POLİQRAF” Korporasiyası, 2003, 288 s.
 36. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər). Bakı, 2008. <http://www.e-qanun.az/framework/15399>
 37. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əhalinin özünüməşğulluğunun təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 7 aprel 2016-cı il tarixli Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/18718>
 38. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. www.president.az/files/future_az.pdf
 39. “Azərbaycan-2030:sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
 40. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. <https://www.migration.gov.az/images/pdf/f2829d9389d6b035964bc37f3d611abe.pdf>
 41. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər haqqında normativ hüquqi sənədlər toplusu, Bakı, 2014
 42. Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı. “Şərq-Qərb” mətbəəsi, Bakı, 2016,412 s.
 43. Biznes inkubator – gənclərə yeni imkan. <http://www.economy.gov.az>
 44. Ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları (1995-2018-cü illər).
 45. Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, Bakı: 2011.-220s.
 46. Əlirzayev Ə.Q. Sosial-mədəni iqtisadi inkişaf və tənzimləmə, Bakı, 2016.
 47. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti), Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 326 s.
 48. Əliyev Ə.B. Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. - Dərs vəsaiti. Bakı, “Təhsil”, 2017, 136s.
 49. Əzizova G.A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2015, 203s.
 50. Əliyev A., Quliyev A. Sosial sferanın iqtisadiyyatının və metodologiyasının əsasları. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005, 304 s.
 51. Əliyev T.N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. Bakı, “Elm və bilik” 2019, 532 səh.
 52. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2002, 544 s.
 53. Məmmədova M.H., Quliyeva N.Q. Azərbaycanda miqrasiyanın müasir meylləri, səbəbləri və sosial-iqtisadi təsirləri. //“Əmək və sosial problemlər” elmi əsərlər toplusu, Bakı, 2011, № 1(7), s. 4-12
 54. "Milli iqtisadiyyatın modernləşməsi: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2011.
 55. Muradov A.N. Elmi-texniki potensial: əsas inkişaf meylləri və problemləri:monoqrafiya-Bakı, Elm, 2005.-322s.;
 56. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 660 s.
 57. Muradov Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı: oxşar çağırışlar, fərqli baxışlar. /

- <http://diskurs.az/az/azərbaycan-prof-dal-t-muradov-azərbaycan-iqtisadiyyati>
58. Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimləməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı: Elm, 2008, 540 s.
 59. Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sistemlərinin əsasları. Bakı, "Elm", 2006.
 60. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M., Hüseynova A.D. Müstəqillik dövründə elmin innovativ inkişafı // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2011, №3 (7), s. 1-7.
 61. Rəhmanov F.P. Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri. Bakı: «Gənclik», 2004, 304 s.
 62. Rəhmanov F.P. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. Bakı: «Gənclik», 2002, 265 s.
 63. Şəkərliyev A., Şəkərliyev Q. Azərbaycanın iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 2016
 64. Quliyev T.Ə. İnsan resurslarının idarə edilməsi. "Nağil evi", 2013, 828 səh.
 65. İsgəndərov R.K. Azərbaycanda sosial problemlərin həlli üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri. // "Əmək və Sosial Problemlər" elmi əsərlər toplusu, Bakı, 2011, №1(7) s. 13-21
 66. Автономов В., Гутник В. Немецкая экономическая мысль и феномен Ойкена // Мировая экономика и международные отношения. 1997.
 67. Адресная социальная помощь: теория, практика эксперимент / Под ред. Н.М. Римашевской. М., 1999.
 68. Азимова Р. Средний класс в социальной стратификации общества переходного периода. Баку, Элм, 2006, 103с.
 69. Алакбаров У. Основы управления инклюзивным развитием. Уч-к для ВУЗов. «Təhsil», 2018, 216с.
 70. Алакбаров У. Основы человеческого развития. Уч-к для ВУЗов. «Aspoliqraf», 2017, 280с.
 71. Аэрофлот — самый стильный европейский перевозчик // Аэрофлот. — 2013. — Март. — с. 5.
 72. Бедность: Альтернативные подходы к измерению / Московский Центр Карнеги. М., 1998. (Научные доклады. Вып. 24).
 73. Безенберг К., Кюпперс Б. В центре внимания — сотрудник: что способно изменить сферу труда будущего. — М.: Элит, 2014. — С. 23–24.
 74. Рынки культуры как рынки вкуса и признания // Неприкосновенный запас. 2004. № 1(33).
 75. Боголюбов В. С., Быстров С. А. Финансовый менеджмент в туризме и гостиничном хозяйстве: Учеб. пособие. — М.: Academia, 2008.
 76. Большой энциклопедический словарь. М., 1997. С. 1394;
 77. Бородин Ф.М. Третий сектор в государстве благоденствия // Мир России. 1997. № 2.
 78. Васина ЛЛ. Социальное рыночное хозяйство: Словарь терминов. М., 1997. С. 156—157.
 79. Восколович Н. А. Особенности развития спорта как социального института // Инновационное развитие экономики России: сценарии и стратегии. Сборник статей по материалам Пятой международной научной конференции. Т. 1. — М.: МГУ, ТЕИС, 2012. — С. 585.
 80. Восколович Н. А. Экономика платных услуг. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: МГУ ТЕИС, 2013.
 81. Восколович Н. А., Молчанов И. Н., Волкова А. А. и др. Туризм в меняющемся мире / Под ред. проф. Н. А. Восколович — М.: МГУ ТЕИС, 2010.
 82. Диагностика социокультурных процессов и концепция культурной политики // Под ред. А.Ф. Суховой: - Свердловск, Уральский рабочий, 2001 – с.17-18.
 83. Доклад о мировом развитии 2000/2001. — М.: Весь мир, 2001. — С. 348, 349, табл.

- 12.
84. Доклад о развитии человека-2010. 20-е, юбилейное издание. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2010.
85. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения: Основные категории, характеристики и методы оценки. М., 2002.
86. Жуков В. И., Займышев И. Г. и др. Теория и методика социальной работы. В 2 т. — М.: Юрист, 2009.
87. Заславская Т.И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики // Куда идет Россия? М., 1998.
88. Игнатьева Е. Л. Экономика культуры: Учеб. пособие. — М.: ГИТИС, 2005.
89. Кабашкин В. А. Государственно-частное партнерство: международный опыт и российские перспективы. — М.: МИЦ, 2010.
90. Кане М. М., Иванов Б. В., Корешков В. Н., Схиртладзе А. Г. Системы, методы и инструменты менеджмента качества: Учебник для вузов / Под ред. М. М. Кане. — СПб.: Питер, 2009.
91. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. М., 2000. С. 38.
92. Кейнс Дж.М. Конец laissez-faire // Истоки. Вып. 3. М., 1998.
93. Корнай Я. Дефицит: Пер. с венг. М., 1990. С. 586.
94. Кулиев Р. Качество экономического роста и экономика Азербайджана. Ж-л «Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə», 2017, 1(57), с.112-117
95. 92. Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры. Сборник мат-лов. Сост. Е.И. Кузьмин, В.Р. Фирсов, М. Либерея. 2002, -с.10
96. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь: Пер. с нем. М., 1994.
97. Лапидус Б. М. Социально-экономические предпосылки создания в России высокоскоростного железнодорожного сообщения // Бюллетень Объединенного ученого совета ОАО «РЖД». — 2013. — № 2. — С. 11.
98. Лапидус Б. М., Пехтерев Ф. С., Махлин Е. М. Регионалистика: Учеб. пособие для вузов. — 2-е изд., перераб. — М.: МИИТ, 2010.
99. Макаров В. В., Горбачев В. Л., Желтоносов В. М., Колотов Ю. О. Новая экономика: интеграция рынков финансовых и инфокоммуникационных услуг. — М.: Academia, 2009.
100. Мамедова М.Г. Джабраилова З.Г. З, Мамедзаде Ф.Р. Спрос и предложение в ИТ-сегменте рынка труда Азербайджана, Баку, Информационные технологии, 2016, №2, 107–122
101. Мардер Н. С. Современные телекоммуникации. — М.: ИРИАС, 2006.
102. Маршев В. И. История управленческой мысли: Учебник. — М.: МАКС Пресс, 2010.
103. Мацинашвили Т. Проблема перестройки государства в Западной Европе // Pro et Contra. 2001. Т. 6. № 3.
104. Мозговая А.В. Социология риска: Возможности синтеза теории и эмпирического знания // Риск в социальном пространстве. М., 2001.
105. Овсянко Д. В. Управление качеством. — СПб.: Высшая школа менеджмента, 2011.
106. Ойкен В. Основы национальной экономики / Пер. с нем. под общ. ред. В.С. Автономова, В.П. Гутника, К. Херрман-Пиллата. М., 1996.
107. Пайн Б. Дж. II, Гилмор Дж. Х. Экономика впечатлений. Работа — это театр, а каждый бизнес — сцена. — М.: Вильямс, 2005.
108. Пенсионная система: модель для России и зарубежный опыт. М., 2003
109. Петерссон О. Шведская система правления и политика. М., 1998.
110. Политический словарь под ред. В.П. Халипова – М. – 1995г.- с.76.

111. Рахманов Ф.П. Диверсификация экономики Республики Азербайджан на базе устойчивого развития ненефтяного сектора. Анализ аналогичного зарубежного опыта. MANEKO (Journal of Corporate Management and Economics), Bratislava, №1, 2017
112. Рахманов Ф.П. Концепция развития отрасли связи республики Азербайджан. Международная научно-практическая конференция «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности», 25 апреля 2019 г., Дагестанский Государственный Университет, г. Махачкала
113. Рахманов Ф.П. Образование и наука в Азербайджане. В материалах IV Международной Азербайджано-Польской научной конференции, Варшава, 11 апреля 2016г.
114. Рахманов Ф.П. Проблемы развития государственно-частного партнерства в республике. “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda in-novasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi” mövzusunda Respublika elmi konfransı materialları, Bakı, 2016, 525 s.
115. Рахманов Ф.П. Развитие национального туризма в Республике Азербайджан. Барьеры экономического роста отрасли. MANEKO (Journal of Corporate Management and Economics), Bratislava, №1, 2017
116. Рахманов Ф.П. Развитие социальной сферы, науки и инноваций в Азербайджане. Инновационно-инвестиционное развитие современной экономики: проблемы и перспективы экономического роста/ Коллектив авторов (под ред. М. Н. Коростелевой, О. А. Подкопасава)- Самара: ООО «Изд-во Ас Гард», 2014.- 528с.
117. Рахманов Ф.П. Республика Азербайджан: современное состояние образовательной и научной сфер. MANEKO (Journal of Corporate Management and Economics), Bratislava, №1, 2016
118. Рахманов Ф.П. Современные тенденции развития сферы услуг Азербайджана. Всероссийская науч-прак. Конф. «Актуальные вопросы социальной работы», 2017 г., Дагестанский Гос. Унив-тет, г. Махачкала
119. Рахманов Ф.П. Сфера культуры Азербайджана в условиях современного этапа развития. В материалах III Международной Азербайджано-Польской научной конференции, Варшава, 12-13 декабря 2014г.
120. Розанваллон П. Новый социальный вопрос: Пер. с фр. М., 1998.
121. Роик В. Социальная политика времен отказа от патернализма и иждивенчества // Человек и труд. 1997. № 2.
122. Российский рынок труда: становление и развитие. Учебное пособие. М.Ю Экономика, 245с.
123. Рустамов Э. Экономическая модернизация Азербайджана: вызовы и решения, Москва: ЭКОН-Информ, 2010, с. 209.
124. Садовничий В. А., Григорьева Н. С., Чубарова Т. В. От традиций к инновациям: реформы здравоохранения в современном мире. — М.: Экономика, 2012. — С. 164–169.
125. Сапс М., Уэллс К. Опыт социальной работы. Введение в профессию: Пер. с англ. М., 1994.
126. Словарь терминов, применяемых в деятельности служб занятости. М., 1997. С. 78.
127. Смирнов С.Н. Социальная солянка. М.:ИД «ФОРУМ», 2006. -368с.
128. Смирнов С.Н. Региональные аспекты социальной политики. М., 1999.
129. Социал-демократия перед лицом глобальных проблем / Отв. ред. Б.С. Орлов. М., 2000; Федотова В.Г. Третий путь // Свободная мысль — XXI в. 2002. № 2.
130. Социальная защита населения/Под ред. Н.М.Римашевской. М., 2002. с. 163.
131. Социальная политика, уровень и качество жизни: Словарь / Под общ. ред. В.Н.

- Бобкова, А.П. Починка. М., 2001. С. 197.
132. Социальная политика в постсоветском обществе. М., 2001
133. Социальная политика Швеции. М., 1999. Социальная энциклопедия. М., 2000.
134. Социальная энциклопедия / Горкин А.П., Карелова Т.Н., Катульский Е.Д. и др. М., 2000, 357с.
135. Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепции, практика / Под ред. АЛЮ. Чепуренко. М., 2001, 279с.
136. Социальное рыночное хозяйство: концепции, практический опыт и перспективы применения в России: Сб.ст./ Под ред. проф. Р.М. Нуреева. М.:ГУ ВШЭ, 2007, 286с.
137. Социально-оздоровительный туризм в России в контексте современного европейского туризма: Материалы Международного форума. Москва, 12 декабря 2013 г. — М.: Логос, 2013. — С. 14.
138. Шабанова М. А. Социэкономика (для экономистов, менеджеров, госслужащих): Учеб. пособие. — М.: Экономика, 2012.
139. Терешина Н. П., Галабурда В. Г., Токарев В. А. и др. Экономика железнодорожного транспорта: Учебник / Под ред. Н. П. Терешиной, Б. М. Лапидуса. — М.: Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте, 2011, 314с.
140. Территориальные проблемы социальной политики / Под ред. Э.Б. Гилин-ской, С.Н. Смирнова. М., 2000, 297с..
141. Уолцер М. О терпимости. М., 2000, 243с.
142. Управление социальной сферой: Учебник / Под ред. В.Э. Гордина. СПб., 1998.
143. Федотова В.Г. Социальное государство и рынок // Свободная мысль — XXI в 2002. № 7. С. 78- 94.
144. Филатов В.П. Обществознание. М., 2004. С. 116—117.
145. Фомина В.Н. Государство всеобщего благоденствия М., 2008, 287с.
146. Храпылина Д.П. Социальная защита // Социальная энциклопедия. М., 2000. С. 347.
147. Шапинская Е. Н., Кагарлицкая С. Я. Пьер Бурдьё: художественный вкус и культурный капитал // Массовая культура и массовое искусство: «За» и «против». М., 2003. С. 431–453
148. Шекова Е. Л. Экономика и менеджмент некоммерческих организаций: Учебник. — СПб.: Лань, 2004.
149. Шишкин С. В. Экономика социальной сферы: Учеб. пособие. — М.: ГУ-ВШЭ, 2003.
150. Шкаратан О.И. Тип общества — тип социальных отношений: о современной России // Мир России. 2000. № 2. С. 78.
151. Шоул Дж. Первоклассный сервис как конкурентное преимущество / Пер. с англ. — 5-е изд. — М.: Альпина Паблицер, 2013.
152. Шумпетер Й.А. Капитализм, социализм и демократия. М., 1995.
153. Эванс Джеймс Р. Управление качеством: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент организации» / Пер. с англ.; под ред. Э. М. Короткова;— М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — С. 105.
154. Экономика общественного сектора: Учебник / Под ред. П. В. Савченко, Е. Н. Жильцова. — М.: ИНФРА-М, 2010.
155. Экономическая энциклопедия / Под ред. Л.И. Абалкина. М., 1999.
156. Эрхард Л. Благополучие для всех: Пер. с нем. М., 1991.
157. Яницкий О.Н. Социология риска: ключевые идеи //Мир России. 2003. № 1.
158. Ярская В.Н. Социальная политика, социальное государство и социальный менеджмент: проблемы анализа // Журнал исследований социальной политики. 2003. № 1. С. 12.

159. Abrahamson P. Postmodern Governing of Social Exclusion: Social Integration or Risk Management // Sociologisk Rapportserie. 1998. N 13.
160. Alexander J. Introduction. Civil Societies I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // Real Civil Societas: Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. Alexander. L., 1998,
161. Beck U. Risk Society: toward a New Modernity. L., 1992.
162. Berliner J.S. The Comparison of Social Welfare Systems // State and We I laic. USA / USSR. Contemporary Policy and Practice / Ed. by G.W. Lapidus, G.E. Swanson. Berkeley, 1998.
163. Burman P. Poverty's Bonds: Power and Agency in the Social Relations of Welfare. Toronto, 1996.
164. Clark C. Canada's Income Security Programs. Ottawa, 1998.
165. Delmon J. Private Sector Investment in Infrastructure: Project Finance, PPP Projects and Risk. — 2nd ed. — The World Bank and Kluwer Law International, 2009. — P. 9.
166. Delmon J. Private Sector Investment in Infrastructure: Project Finance, PPP Projects and Risk. — 2nd ed. — The World Bank and Kluwer Law International, 2009.
167. Doyle L., Gough I. A Theory of Human Needs. L., 1991.
168. Enste Domenik H., Haas Heide, Wies Jana. Internationaler Gerechtigkeitsindex. Analyse und Ergebnisse für 28 Industriestaaten // Forschungsberichte aus dem Institut der deutschen Wirtschaft Köln. — 2013. — IW-Analysen № 91.
169. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge, 1990. Op. cit. P. 62.
170. Etzioni A. Essays in Socio-Economics. (Studies in Economic Ethics and Philosophy.) — N.Y.: Springer, 1999.
171. Geyer R.R. Exploring European Social Policy. Cambridge, 2000.
172. Giddens A. Runaway World: How Globalization Is Reshaping Our Lives. L., 2000.
173. Haan A. de. Social Exclusion: an Alternative Concept for the Study of Deprivation? // IDS Bulletin. 1998. Vol. 29. N 1.
174. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere / Engl, transl. by T. Burger and F. Lawrence. L., 1992.
175. Hirst P. Thompson G. Globalization and the Future of the Welfare State // Economy and Society. 1995. N 24.
176. Inclusive Education: Policy, Contexts and Comparative Perspectives/ Ed. by F. Armstrong, D. Armstrong, L. Barton. London, 2001
177. Inman Robert P. Managing the Service Economy: Prospects and Problems. — New York: Cambridge University Press, 1989. — P. 4–5.
178. Manning N. The Politics of Welfare // Social Policy / Ed. by J. Baldock, N. Manning, S. Miller, S. Viskerstaff. P. 55.
179. Manual on Rolling Stock. Guideline for manufacture and approval. — Berlin: Federal Ministry of Transport, Building and Urban Development, 2011.
180. Marshall T.S. The Right to Welfare and Other Essays. L., 1981.
181. Miller St. Op. cit. P. 6—7. 1995
182. New Risks, New Welfare: Signposts for Social Policy / Ed. by N. Manning, I. Shaw. Oxford, 2000. № 1-2.
183. Pantig E. B., Smith S. L. J. Tourism statistics and international trade statistics: challenges and research needs // The Tourism Satellite Account (TSA): Understanding Tourism and Designing Strategies. — Iguazu: WTO, 2005.
184. Rahmanov F.P. Improving the Institutional Environment of the Innovation Economy in Azerbaijan. AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology 2018- Informatics and Communication Technologies Special Issue/İletişim ve Bilişim

- Teknolojileri Özel Sayı –Cilt/Vol: 9 Sayı/Num: 35
185. Rahmanov F.P. Influence of Innovation on Economic Development in Azerbaijan. Academic Journal of Economic Studies Vol. 5, No. 3, September 2019, p.58-63
 186. Readings in Social Welfare. Theory and Policy / Ed. by R.E. Kuenne. Oxford, 2000.
 187. Schumpeter J. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle. — Cambridge, 1934.
 188. Social Policy / Ed. by N. Manning. Oxford, 1999.
 189. The Welfare State Reader / Ed. by K. Pierson, F. Casteles. Cambridge, 2000.
 190. Webster's Desk Dictionary of the English Language. N.Y., 1990. P. 1020.
 191. Chapter B: Financial and human resources invested in education — Indicators // [http://www.oecd.org/edu/educationataglance2013-indicatorsandannexes.htm#Chapter B](http://www.oecd.org/edu/educationataglance2013-indicatorsandannexes.htm#Chapter_B)
 192. Comission recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises // <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:124:0036:0041:en:PDF>
 193. Cross-border health services in the EU. Analytical report // Flash Eurobarometer. — 2007. — № 210. http://ec.europa.eu/public_nion/flash/fl_210_en.pdf
 194. Dürhager Robert, Heuer Timo. Manifest der Digital Natives // <http://www.dnadigital.de/networks/wiki/index.manifesto>
 195. OECD Health Statistics 2020 — Frequently Requested Data // <http://www.oecd.org/els/health-systems/oecdhealthdata2020-frequentlyrequesteddata.htm>
 196. U.S. Small Business Administration Table of Small Business Size Standards Matched to North American Industry Classification System Codes // http://www.sba.gov/sites/default/files/files/Size_Standards_Table.pdf
 197. Международная стандартная классификация образования. МСКО 2011 // <http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/iscsd-2011-ru.pdf>
 198. Официальный сайт премии М. Болдриджа. 2013–2014 Criteria for Performance Excellence // http://www.nist.gov/baldrige/publications/business_nonprofit_criteria.cfm
 199. www.ses.gov.az
 200. <http://migration.academic.ru/81>
 201. files.preslib.az/site/karabakh/gl5.pdf
 202. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/26.html>
 203. <http://qachqinkom.gov.az/az/news/485.html>
 204. <http://www.president.az/articles/23979>
 205. <http://www.stat.gov.az/source/regions/>
 206. <http://www.mlsp.gov.az/senedler>
 207. <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Azerbaijan/pdf/201403-eu-azerbaijan-overview-az.pdf>
 208. <http://scibook.net/sotsialnaya-rabota-kniga/tema-sotsialnaya-rabota-20546.html>
 209. <http://az.trend.az/azerbaijan/society/2517045.html>
 210. <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2019.pdf>